EDYCJA 2024

ZMIANY W PODSTAWACH 2024

oznaczenia usuniętych treści

Zrozumieć przeszłość

1

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

Zakres rozszerzony

nowa era

Ryszard Kulesza
Krzysztof Kowalewski

Zrozumieć przeszłość

1

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

Zakres rozszerzony

nowa era *Twoje mocne strony*

Zrozumieć przeszłość

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii, na podstawie opinii rzeczoznawców:
dr Grażyny Okły, mgr. Zbigniewa Żuchowskiego, dr. Jarosława Łachnika.

Etap edukacyjny: III
Typ szkoły: liceum ogólnokształcące i technikum
Rok dopuszczenia: 2022

Numer ewidencyjny w wykazie MEN: 642/1/2022

Podręcznik został opracowany na podstawie *Programu nauczania historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum w zakresie rozszerzonym – Zrozumieć przeszłość*.

Autor rozdziałów I–III: Ryszard Kulesza.
Autor rozdziałów IV–VIII: Krzysztof Kowalewski.

Autor zadań powtórzeniowych: Robert Śniegocki.

Nabyta przez Ciebie publikacja jest dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy o przestrzeganie praw, jakie im przysługują. Zawartość publikacji możesz udostępnić nieodpłatnie osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie umieszczaj jej w internecie. Jeśli cytujesz jej fragmenty, to nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. Możesz skopiować część publikacji jedynie na własny użytek.

Szanujmy cudzą własność i prawo. Więcej na **www.legalnakultura.pl**

Wykorzystywanie treści niniejszego Utworu, w jakiejkolwiek formie lub w jakimkolwiek procesie, do celów eksploracji tekstu i danych, uczenia maszynowego, rozwoju i/lub szkolenia i/lub wzbogacania sztucznej inteligencji jakiegokolwiek rodzaju jest surowo zabronione.

© Copyright by Nowa Era Sp. z o.o. 2024
ISBN 978-83-267-5114-1

Koordynacja prac i redakcja merytoryczna: Stefan Horak.
Współpraca redakcyjna: Tomasz Bach, Grzegorz Grzywiński, Paweł Niewiadomy, Pamela Sierla-Próchnicka.
Redakcja językowa: Aleksandra Bednarska.
Nadzór koncepcyjno-redakcyjny: Anna Pietrzak.
Nadzór artystyczny: Kaia Pichler.
Opieka graficzna: Maciej Galiński, Marcin Oleksak.
Projekt okładki: Maciej Galiński, wykorzystano elementy autorstwa Wojtka Urbanka.
Projekt graficzny: Marek Błoszko.
Opracowanie graficzne: Grzegorz Afeltowicz, Marek Błoszko, Klaudia Jarocka-Ciok, Ewa Kaletyn, Marcin Oleksak, Ultra.
Ilustracje: Ewelina Baran, Elżbieta Buczkowska, Rafał Buczkowski, Marta Długokęcka, Justyna Gołaszewska, Wioleta Herczyńska, Arkadiusz Ignaciuk, Aleksandra Michalska-Szwagierczak, Zdzisław Łazuk, Krzysztof Mrawiński, Marek Nawrocki, Marcin Oleksak, Paulina Podolska, Joanna Ptak, Ewa Sowulewska, Przemysław Szukaj.
Mapy: Jarosław Jakubiak.
Fotoserwis: Paulina Łukaszewska.
Realizacja projektu graficznego: Studio Gdańsk.

Wydawnictwo dołożyło wszelkich starań, aby odnaleźć posiadaczy praw autorskich do wszystkich utworów zamieszczonych w podręczniku. Pozostałe osoby prosimy o kontakt z Wydawnictwem.

Nowa Era Sp. z o.o.
Aleje Jerozolimskie 146 D, 02-305 Warszawa
www.nowaera.pl, e-mail: nowaera@nowaera.pl
Centrum Kontaktu: 58 721 48 00

Druk i oprawa: Opolgraf SA www.opolgraf.com.pl

O czym jest podręcznik?

W podręczniku *Zrozumieć przeszłość 1* znajdziesz informacje dotyczące dwóch epok: starożytności i średniowiecza. Dzięki niemu poznasz m.in. okoliczności powstania pierwszych cywilizacji, najwspanialsze osiągnięcia kultury i architektury oraz świat wielkich królów i wojowników. Te wiadomości pozwolą Ci znaleźć odpowiedzi na wiele pytań dotyczących przeszłości.

Jakie były przyczyny sukcesów wikingów?

Dlaczego starożytni Egipcjanie podjęli wysiłek budowy piramid?

Kiedy powstało państwo piastowskie?

Czemu służą poszczególne elementy podręcznika?

PRZYPOMNIJ SOBIE

Ćwiczenia wprowadzające pomogą Ci w przypomnieniu sobie wcześniej zdobytej wiedzy i przyswojeniu nowego materiału.

POSTAĆ HISTORYCZNA

Biogramy dostarczą Ci wiedzy o postaciach historycznych, które miały wpływ na najważniejsze wydarzenia w dziejach świata.

WARTO WIEDZIEĆ

Ten element zawiera dodatkowe informacje uzupełniające materiał z lekcji, co pozwoli Ci lepiej zrozumieć omawiane zagadnienia.

***To budzi* kontrowersje**

Eseje dotyczące różnych koncepcji związanych z danym zagadnieniem wprowadzą Cię w świat badań historycznych.

CIEKAWOSTKA

Dzięki ciekawostkom zdobędziesz dodatkowe interesujące informacje związane z lekcją.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Więcej informacji o omawianych zagadnieniach znajdziesz w polecanej literaturze.

SŁOWNICZEK

W słowniczku znajdziesz wyjaśnienie trudniejszych pojęć i terminów, oznaczonych w podręczniku fioletowym kolorem.

ĆWICZENIA

Wykonanie poleceń umieszczonych na końcu tematu pozwoli Ci utrwalić zdobytą wiedzę.

WIESZ, UMIESZ, ZDASZ

Podsumowanie

Na tych stronach znajdziesz **syntetyczne zestawienie kluczowych wiadomości** z każdego rozdziału.

Sposób na zadania

Szczegółowe wskazówki i podpowiedzi pozwolą Ci wykształcić umiejętność rozwiązywania zadań różnorodnych typów.

Tablice chronologiczne

Tablice chronologiczne z najważniejszymi datami z danego rozdziału pomogą Ci w uporządkowaniu i utrwaleniu omówionych wydarzeń.

Zadania powtórzeniowe

Te **zadania** umożliwiają Ci sprawdzenie wiedzy z danego działu oraz wykształcenie umiejętności rozwiązywania zadań różnorodnych typów.

SPIS TREŚCI

Zrozumieć przeszłość 6

I. PIERWSZE CYWILIZACJE

1. Początki historii człowieka 12
2. Narodziny cywilizacji 19
3. Babilonia i Asyria 28
4. Państwo faraonów 34
5. Kultura starożytnego Egiptu 42
6. Inne cywilizacje Bliskiego Wschodu 49
7. Cywilizacje Indii i Chin 57

Podsumowanie rozdziału I 64

II. DZIEJE STAROŻYTNEJ GRECJI

1. Początki cywilizacji greckiej 72
2. Greckie *poleis* 80
3. Antyczna Sparta 87
4. Ateńska demokracja 94
5. Wojny grecko-perskie 102
6. Potęga i upadek antycznej Grecji 112
7. Świat duchowy starożytnych Greków 118
8. Sztuka i nauka antycznej Hellady 126
9. Podboje Aleksandra Wielkiego 133
10. Świat hellenistyczny 140

Podsumowanie rozdziału II 148

III. ANTYCZNY RZYM

1. Starożytna Italia i początki Rzymu 156
2. Republika rzymska 164
3. Podboje Rzymu 171
4. Zmiany społeczne w republice rzymskiej 180
5. Upadek republiki rzymskiej 186
6. Początki cesarstwa rzymskiego 193
7. Od pryncypatu do dominatu 200
8. Kultura antycznego Rzymu 209
9. Religia rzymska i chrześcijaństwo 216
10. Upadek cesarstwa rzymskiego 223

Podsumowanie rozdziału III 230

IV. POCZĄTKI ŚREDNIOWIECZA

1. Cesarstwo bizantyjskie 238
2. Świt narodów europejskich 247
3. Narodziny i podboje islamu 254
4. Państwo Franków 262
5. Imperium Karola Wielkiego 269
6. Rozpad imperium Karolingów 278
7. Pierwsze państwa Słowian 285
8. Kształtowanie się feudalizmu 294
9. Najazdy normańskie i węgierskie 300

Podsumowanie rozdziału IV 308

V. PAŃSTWO PIERWSZYCH PIASTÓW

1. Pradzieje ziem polskich 316
2. Początki państwa polskiego 323
3. Panowanie Bolesława Chrobrego 332
4. Kryzys i odbudowa państwa Piastów 340
5. Polska na przełomie XI i XII wieku 348
6. Monarchia pierwszych Piastów 355

Podsumowanie rozdziału V 362

VI. PEŁNIA ŚREDNIOWIECZA W EUROPIE

1. Konflikt cesarstwa z papiestwem 370
2. Wyprawy krzyżowe 378
3. Imperium mongolskie 388
4. Narodziny monarchii stanowej 395
5. Gospodarka średniowiecznej Europy 401
6. Wieś i miasto w średniowieczu 408
7. Kościół w średniowieczu 416
8. Kultura średniowiecznej Europy 424

Podsumowanie rozdziału VI 432

VII. ROZBICIE DZIELNICOWE I ODBUDOWA KRÓLESTWA POLSKIEGO

1. Rozbicie dzielnicowe 440
2. Rozwój gospodarczy ziem polskich 448
3. Sąsiedzi Polski w XII–XIII wieku 455
4. Próby zjednoczenia Królestwa Polskiego 463
5. Odrodzenie Królestwa Polskiego 469
6. Monarchia Kazimierza Wielkiego 478

Podsumowanie rozdziału VII 486

VIII. POLSKA I EUROPA U SCHYŁKU ŚREDNIOWIECZA

1. Unie z Węgrami i Litwą 494
2. Wojny z zakonem krzyżackim 501
3. Europa Zachodnia w XIV–XV wieku 509
4. Kryzys schyłku średniowiecza 518
5. Europa Środkowa i Wschodnia w XV wieku 526
6. Panowanie Kazimierza Jagiellończyka 535
7. Monarchia polska w XIV–XV wieku 544
8. Kultura polska w średniowieczu 551

Podsumowanie rozdziału VIII 558

Słowniczek 565

Indeks 570

ZROZUMIEĆ PRZESZŁOŚĆ

Przeszłość można rozpatrywać w dwóch wymiarach: jednostkowym, dotyczącym losów poszczególnych osób, oraz ogólnym, odnoszącym się do dziejów całych społeczności. Pierwszy poznajemy najczęściej z opowieści rodziców lub dziadków. Jest to przeszłość bliska, choć czasami tradycja poszerza jej kontekst – historia rodzinna zostaje wkomponowana w szerszy zakres dziejów. Dotyczy to np. informacji o członkach rodziny uczestniczących w wojnach światowych, powstaniach albo innych ważnych wydarzeniach historycznych. Istnieje również pamięć zbiorowa, która odnosi się do zdarzeń o znaczącym wpływie na bieg dziejów i – w większej lub mniejszej mierze – kształt współczesnej cywilizacji. Dlatego nasze wspólne dziedzictwo stanowi przedmiot zainteresowania badaczy przeszłości.

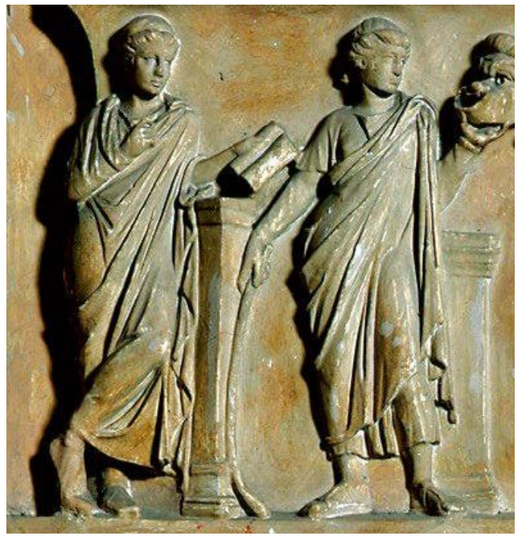

Muza Klio według mitologii greckiej opiekowała się historią. Zazwyczaj przedstawiano ją ze zwojem papirusu lub kartą pergaminu w dłoni.

▪ *płaskorzeźba kamienna, Rzym, II w. p.n.e.*

HISTORIA JAKO NAUKA

Najdawniejsze dzieje ludzkości nazywamy **prehistorią** lub pradziejami. Obejmują one okres do momentu wynalezienia pisma. To epokowe wydarzenie rozpoczyna historię. **Historia** to nie tylko dzieje ludzkości, lecz także dyscyplina naukowa zajmująca się ich poznawaniem. Opisywanie przeszłości niekiedy określa się również terminem „**historiografia**" (z gr. 'piśmiennictwo historyczne'). Podobnie jak w wypadku innych nauk, w historii mamy obecnie do czynienia z daleko posuniętą specjalizacją, wynikającą ze specyfiki poszczególnych obszarów badawczych. Dla przykładu najdawniejszą historię Egiptu badają egiptolodzy, dzieje Mezopotamii – sumerolodzy, Indii – indolodzy, a Chin – sinolodzy. Dodatkowo wyróżnia się specjalizacje związane z konkretnymi okresami lub charakterem bazy źródłowej. I tak np. zagadnieniami dotyczącymi starożytnych Greków i Rzymian zajmują się m.in. historycy, archeolodzy oraz filolodzy klasyczni.

EPOKI HISTORYCZNE

W przeszłości stosowano różne sposoby porządkowania dziejów. Do XVII w. obowiązywał biblijny podział historii świata, który uwzględniał sześć okresów symbolicznie odpowiadających dniom jego stworzenia. Pierwszy z nich to okres od stworzenia Adama do czasów Noego, drugi – od Noego do Abrahama, trzeci – od Abrahama do Dawida, czwarty – od Dawida do niewoli babilońskiej, piąty – od niewoli babilońskiej do Chrystusa, a szósty – od Chrystusa do Sądu Ostatecznego. Funkcjonujący obecnie podział historii na **starożytność**, **średniowiecze** oraz **czasy nowożytne** wywodzi się z epoki odrodzenia, kiedy to Europejczyków na nowo zafascynował dorobek Rzymian. Okres, który nastąpił po upadku Rzymu i oddzielał czasy świetności tej cywilizacji od nawiązującego do niej odrodzenia, nazwano wiekami średnimi. Początkowo podział historii na starożytną, średniowieczną i nowożytną dotyczył wyłącznie dziejów Europy.

Z czasem termin „starożytność" zaczęto odnosić również do historii Egiptu, Mezopotamii, Fenicji, Izraela, Indii, Chin, Ameryki prekolumbijskiej oraz Afryki. W węższym znaczeniu terminem „**starożytność klasyczna**" („**antyk**") określa się tylko starożytne dzieje Grecji i Rzymu. Badacze przyjęli, że starożytność obejmuje okres od początku czasów historycznych do upadku antycznych cywilizacji. Za datę graniczną uznali **476 r. n.e.** – kres istnienia cesarstwa zachodniorzymskiego. Jest to jednak cezura umowna. Niektórzy uczeni wiążą zakończenie epoki starożytnej z rozpadem cesarstwa rzymskiego na wschodnie i zachodnie w 395 r. albo zajęciem Syrii, Palestyny i Egiptu przez Arabów w 641 r. Inni wskazują po prostu VI–VII w. n.e. Data zamykająca wieki średnie również stanowi przedmiot dyskusji. Najczęściej przyjmuje się tu rok 1453, w którym Turcy zdobyli Konstantynopol, co zakończyło historię cesarstwa bizantyjskiego. Według innych koncepcji za przełom uważa się wynalezienie druku (ok. 1450 r.), wydrukowanie przez Jana Gutenberga Biblii (1456 r.), pierwszą z wypraw Krzysztofa Kolumba prowadzących do odkrycia Nowego Świata, czyli Ameryki (1492 r.), lub wystąpienie Marcina Lutra (1517 r.). Wymienione propozycje łączy uznawanie za przełomowe przemian, które nastąpiły w Europie w drugiej połowie XV i na początku XVI w., dlatego lata te uważa się za początek epoki nowożytnej. Część badaczy dodatkowo wyodrębnia finalizujący ten okres **wiek XIX**, a najbliższe nam czasy (od zakończenia I wojny światowej) nazywa **epoką najnowszą** lub **współczesną**. Warto pamiętać, że wymienione podziały zostały opracowane przez

CIEKAWOSTKA

Kiedy urodził się Chrystus?

Datę narodzin Chrystusa obliczył na początku VI w. mnich Dionizjusz Mały. Ustalił on, że Jezus przyszedł na świat 753 lata po założeniu Rzymu. Datę tę przyjęto za początek ery chrześcijańskiej. Dziś wiemy, że te obliczenia nie były dokładne. Obecnie uznaje się, że Chrystus urodził się kilka lat wcześniej – między 7 a 4 r. p.n.e.

EPOKI HISTORYCZNE

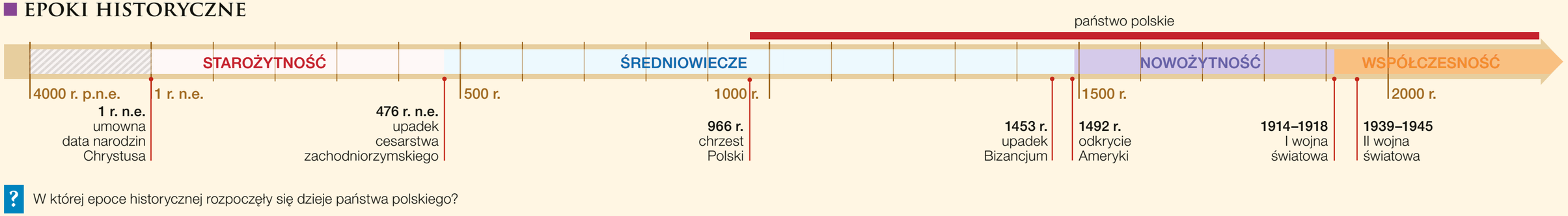

? W której epoce historycznej rozpoczęły się dzieje państwa polskiego?

historyków w celu łatwiejszego i wygodniejszego analizowania wydarzeń rozgrywających się na przestrzeni wieków. Nasi przodkowie nie mieli świadomości, że żyją w starożytności lub średniowieczu, a tym bardziej nie uważali za wyjątkowe dat uznawanych przez nas z perspektywy czasu za przełomowe.

DATOWANIE

Przy badaniu zabytków materialnych szczególne znaczenie ma określenie okresu ich pochodzenia. Wykorzystuje się w tym celu różne metody. Ogromną rolę odgrywa kontekst archeologiczny – jeśli zabytek został odkryty wśród obiektów, które potrafimy umiejscowić w czasie, możemy wstępnie oszacować datę jego powstania. W trakcie wykopalisk archeolodzy wyodrębniają kolejne warstwy chronologiczne w rozwijających się przez długi czas osadach. W ten sposób mogą ustalić chronologię względną, czyli ocenić, które zabytki są wcześniejsze, a które późniejsze. Dla odtworzenia **chronologii bezwzględnej**, czyli przypisania obiektu do konkretnego roku, dziesięciolecia lub wieku, ważne mogą być napisy – o ile zawierają informacje nawiązujące bezpośrednio albo pośrednio do daty jego powstania. Niekiedy pomocne stają się wzmianki w źródłach pisanych. Jeśli dane znalezisko jest jednostkowe i nie dysponujemy kolejnymi odkryciami z tego stanowiska, przydatne bywa porównanie tego obiektu z innymi, analogicznymi, o ustalonym czasie powstania. Do badania zabytków z epok najwcześniejszych wykorzystuje się metodę radiowęglową. Promieniotwórczy **izotop węgla 14C** pomaga określić wiek substancji pochodzenia organicznego – obecny w organizmach żywych w stałym stężeniu, wraz z ich śmiercią rozpada się on bowiem w określonym tempie. Ustalenie jego ilości umożliwia przybliżone datowanie badanego obiektu. Tę znaną od połowy XX w. metodę stosuje się w celu określania wieku znalezisk pochodzących nawet sprzed 70 tys. lat. Inne możliwości oferuje **dendrochronologia**, czyli metoda datowania zjawisk w oparciu o wiedzę o wzroście drzew. Słoje drzew tego samego gatunku przyrastają w tempie zależnym od panujących w danym roku warunków pogodowych (w latach suchych są zazwyczaj węższe niż w latach deszczowych). Na podstawie tej wiedzy można próbować ustalić wiek przedmiotów wykonanych z drewna.

CHRONOLOGIA HISTORII

Ustalenie chronologii, czyli umiejscowienie wydarzeń i zjawisk w czasie, jest jednym z podstawowych zadań historyków. W przeszłości stosowano różne metody rachuby czasu. Obecnie za moment przełomowy (rok pierwszy) przyjmuje się umowną datę narodzin Chrystusa. Wszystkie wcześniejsze wydarzenia nastąpiły przed naszą erą (p.n.e.), późniejsze zaś – w naszej erze (n.e.). Uznając czas narodzin Chrystusa za rok pierwszy, ustalamy lokalizację wydarzeń na osi czasu – podajemy rok (np. 2 r. p.n.e.) lub stulecie, czyli wiek (np. X w. n.e.). W Wielkiej Brytanii, Niemczech, USA, we Francji, a także w wielu innych krajach powszechnie stosuje się sformułowania „przed Chrystusem” (ang. *before Christ*, w skrócie B.C.) i „po Chrystusie”, czyli „roku Pańskiego” (łac. *Anno Domini*, w skrócie A.D.). W Polsce, na wzór ustaleń ze Związku Radzieckiego, zamiast wcześniej stosowanych określeń „przed Chrystusem” i „po Chrystusie” po II wojnie światowej przyjęły się sformułowania „przed naszą erą” („p.n.e.”) i „naszej ery” („n.e.”).

Zegar słoneczny, umieszczony na ścianie kościoła św. Zygmunta w Szydłowcu, powstał w 1632 r. Świadczy od tym zapis: *A Dni* [*Anno Domini*] *1632*.

- *kamienna tablica, Szydłowiec, XVII w.*

? Jakimi wyrażeniami określa się daty sprzed narodzin Chrystusa?

WARTO WIEDZIEĆ

Kalendarze

Kamień Słońca to używany przez Azteków kalendarz słoneczny. Zgodnie z nim rok dzielił się na 18 miesięcy i 5 dodatkowych dni.

- *płaskorzeźba, Meksyk, 1479 r.*

W przeszłości ludzie używali rozmaitych kalendarzy, tworzonych na podstawie różnego typu obserwacji astronomicznych. W Rzymie za sprawą Juliusza Cezara w 46 r. p.n.e. przyjęto wzorowany na egipskim kalendarz juliański. Rok liczył w nim 365 dni (co czwarty miał ich 366) i składał się z 12 miesięcy. Były to: *Ianuarius* (‘styczeń’), *Februarius* (‘luty’), *Martius* (‘marzec’), *Aprilis* (‘kwiecień’), *Maius* (‘maj’), *Iunius* (‘czerwiec’), *Quintilis* (‘lipiec’, na cześć Juliusza Cezara przemianowany potem na *Iulius*), *Sextilis* (‘sierpień’, ku pamięci cesarza Augusta nazwany później *Augustus*), *September* (‘wrzesień’), *October* (‘październik’), *November* (‘listopad’), *December* (‘grudzień’). Miesiące liczyły 30 i 31 dni; jedynie luty miał ich 29, a co cztery lata – 30. W 1582 r. papież Grzegorz XIII wprowadził dokładniejszy kalendarz, określany jako gregoriański. W kalendarzu tym – inaczej niż w juliańskim – luty ma 28 dni (w latach przestępnych – 29). Przyjęły go wszystkie kraje europejskie. Najpóźniej, bo w 1918 r., zastąpiono nim kalendarz juliański w Rosji. W kalendarzu muzułmańskim lata liczy się od ucieczki Mahometa z Mekki do Medyny (622 r. n.e.). Rok dzieli się na sześć miesięcy 30-dniowych oraz sześć miesięcy 29-dniowych, a miesiąc – na złożone z siedmiu dni tygodnie. Kalendarz żydowski mierzy czas od 7 października 3761 r. p.n.e. (według kalendarza juliańskiego). Rok dzieli się w nim na 12 lub 13 miesięcy, a tydzień – na siedem dni.

? Jak na przestrzeni wieków zmieniały się kalendarze w różnych częściach świata?

ŹRÓDŁA HISTORYCZNE

Wiedzę o przeszłości czerpiemy ze **źródeł historycznych**, czyli wszelkich zachowanych dowodów działalności człowieka. Zazwyczaj dzieli się je na:

- **źródła materialne**,
- **źródła niematerialne** (przekazy ustne, tradycję oraz obyczaje),

Te pierwsze dzielimy z kolei na:

- **źródła pisane** (dokumenty, listy, **inskrypcje** oraz dzieła literackie, m.in. kroniki, pamiętniki czy biografie),
- **źródła niepisane** (rzeźby oraz inne dzieła sztuki, biżuterię, przedmioty codziennego użytku, broń, narzędzia, a także budowle),

W pracy historyków większe znaczenie mają źródła pisane. Jednak w przypadku badania dziejów najstarszych epok – starożytności i średniowiecza, historycy dysponują niezbyt wieloma dokumentami i dziełami literackimi. Pismo było bowiem wówczas nieznane lub mało powszechne. Poza tym część spuścizny piśmiennej z tamtych czasów bezpowrotnie zaginęła. Z tego powodu przy badaniu tych epok nieodzowne są źródła niepisane. Część z nich jest również nazywana **źródłami archeologicznymi**, ponieważ najczęściej są one odkrywane, opracowywane, katalogowane i opisywane przez archeologów podczas wykopalisk.

W przypadku epok późniejszych rośnie liczba źródeł pisanych i różnicują się ich rodzaje. Wiąże się to z upowszechnieniem pisma i wynalezieniem druku (książki, gazety) oraz rozwojem biurokracji (pisma urzędowe i dane statystyczne). Gwałtowne zmiany cywilizacyjne w XIX i XX w. skutkowały pojawieniem się

Wybrane nauki pomocnicze historii

Nauka	Opis
archiwistyka	nauka pomocnicza historii zajmująca się dziejami powstawania archiwaliów, ich cechami fizycznymi i zawartością merytoryczną, a także ich gromadzeniem, przechowywaniem i opracowywaniem.
paleografia (gr. *palaios* – stary i *grapho* – piszę)	wiedza o dawnych pismach, o ich rozwoju, pozwala datować rękopisy i je odczytywać
chronologia (gr. *chronos* – czas i *logos* – wiedza)	wiedza o dawnych sposobach mierzenia czasu
numizmatyka (gr. *nomisma* – moneta)	wiedza o dawnych środkach płatniczych, przede wszystkim o monetach, o ich klasyfikacji, obrocie oraz pełnionych przez nie funkcjach
metrologia (gr. *metron* – miara)	wiedza o dawnych systemach miar
genealogia (gr. *genos* – ród)	wiedza o związkach pokrewieństwa
papirologia	nauka pomocnicza historii starożytnej zajmująca się badaniem papirusów, ich odczytywaniem oraz wydawaniem współcześnie starożytnych tekstów
dyplomatyka (łac. *diploma* – dokument)	ważna dla historii średniowiecza nauka pomocnicza zajmująca się badaniem dokumentów
sfragistyka (gr. *sphragis* – pieczęć)	nauka ściśle związana z dyplomatyką, poświęcona badaniu pieczęci, odczytywaniu ich treści i analizowaniu wyobrażeń ikonograficznych
heraldyka	typowa dla historii średniowiecza nauka pomocnicza badająca powstawanie, rozwój i funkcje znaków herbowych

całkowicie nowych źródeł historycznych, takich jak fotografia, płyta gramofonowa, taśma filmowa, a współcześnie – zapis cyfrowy. W tym miejscu można jedynie spekulować, jak przyszli historycy będą sobie radzić z ogromem danych zamieszczanych w komputerach i w internecie.

Aby można było wykorzystać źródło historyczne, musi ono zostać wcześniej poddane krytyce. **Krytyka źródła** polega na zdobyciu szerokiej wiedzy na jego temat, np. określenia czasu, przyczyn i okoliczności jego powstania, uzyskania informacji na temat autora, jego sympatii politycznych lub światopoglądu religijnego. Należy też pamiętać, że niektóre teksty, np. starożytnych autorów, odczytujemy z późniejszych, średniowiecznych kopii, co zmusza do ustalania wersji najbliższych oryginałom. Wobec różnorodności źródeł historycznych pełne ich wykorzystanie, zrozumienie ich treści i ocena ich wiarygodności wymaga specjalistycznej wiedzy. Tę wiedzę oferują **nauki pomocnicze historii**. Ich zadaniem jest przede wszystkim przeprowadzenie krytyki formalnej źródeł historycznych, tzn. opracowanie ich pod względem autentyczności i wiarygodności, udzielenie odpowiedzi na pytanie o pochodzenie źródła, jego autentyczność, wartość informacyjną, poprawne odczytanie treści itp. Do najważniejszych nauk pomocniczych historii zaliczana jest **archeologia**, która jednocześnie funkcjonuje jako odrębna i samodzielna dziedzina nauki.

ĆWICZENIA

1. Wymień główne epoki historyczne oraz najważniejsze cezury chronologiczne.
2. Podaj przykłady źródeł, na których podstawie historycy odtwarzają przeszłość.

DLA ZAINTERESOWANYCH

C.W. Ceram, *Bogowie, groby i uczeni: powieść o archeologii*, t. 1–2, tłum. J. Nowacki, Warszawa 2011.
K. Pomian, *Przeszłość jako przedmiot wiedzy*, Warszawa 1992.

▪ *Wielki Sfinks oraz kompleks piramid w Gizie, III tysiąclecie p.n.e.*

I
PIERWSZE CYWILIZACJE

1 Początki historii człowieka
2 Narodziny cywilizacji
3 Babilonia i Asyria
4 Państwo faraonów
5 Kultura starożytnego Egiptu
6 Inne cywilizacje Bliskiego Wschodu
7 Cywilizacje Indii i Chin

1 POCZĄTKI HISTORII CZŁOWIEKA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie epoki historyczne wyróżniamy w dziejach ludzkości?
2. Jakie wydarzenie w dziejach ludzkości kończy okres prehistorii?

POCHODZENIE CZŁOWIEKA

Przez wieki ludzie wierzyli, że świat i oni sami zostali stworzeni przez jednego lub wielu bogów. Pogląd ten, nazywany **teorią kreacjonizmu** (łac. *creatio* – 'tworzenie'), został zakwestionowany dopiero w XIX w. Wówczas to brytyjski przyrodnik **Karol Darwin** uznał, że życie na Ziemi to efekt **ewolucji** gatunków, a nie jednorazowego aktu stworzenia. W kolejnych dziesięcioleciach problemowi temu poświęcono wiele badań naukowych. Pochodzeniem i wczesnymi dziejami człowieka, czyli **antropogenezą** (gr. *anthropos* – 'człowiek'; *genesis* – 'powstanie'), zajmuje się nauka zwana **antropologią** (gr. *logos* – 'nauka'). Uczeni analizują kształt oraz wielkość szkieletów sprzed milionów i tysięcy lat oraz badają ich DNA. W ten sposób odtwarzają budowę kolejnych gatunków praludzi i rekonstruują proces ewolucji, który doprowadził do pojawienia się człowieka współczesnego. Jednocześnie na podstawie analizy śladów działalności praludzi gromadzą informacje na temat ich zachowań i sposobu organizacji ich społeczności.

Do charakterystycznych cech biologicznych przedstawicieli rodziny człowiekowatych należą budowa szkieletu oraz czaszki, uzębienie, pionowa postawa ciała i dwunożny chód. Wykształciły się one w wyniku długiego procesu ewolucji człowieka. Przebiegał on głównie na terenie Afryki, którą uważa się za kolebkę ludzkości. Nie był to przypadek, lecz efekt warunków klimatycznych panujących na naszej planecie. W momencie, gdy pojawił się pierwszy przedstawiciel rodzaju *Homo*, na Ziemi rozpoczęła się **epoka lodowcowa**. W jej wyniku północną część globu pokryła gruba warstwa lodu. W tej sytuacji najlepsze warunki do życia panowały w nietkniętej zlodowaceniem Afryce.

Najstarsze szczątki dwunożnych istot człowiekowatych sprzed 6–4,5 mln lat znaleziono w Afryce Wschodniej. Były to **hominidy**, które ok. 7 mln lat temu oddzieliły się od swoich małpich przodków. Około 4 mln lat temu tereny mniej zalesione zamieszkiwał **australopitek** (dosłownie: 'południowa małpa'; łac. *australis* – 'południowy'; gr. *pithekos* – 'małpa'). W odróżnieniu od swoich małpich krewnych żyjących w równikowym lesie poruszał się on w pozycji wyprostowanej i 2 mln lat później zajął trawiaste afrykańskie sawanny. Przedstawiciele tego gatunku zajmowali się zbieractwem i prawdopodobnie byli padlinożerni. Za pomocą łupania uzyskiwali proste narzędzia kamienne, którymi mogli roztrzaskiwać kości zwierząt.

W wyniku zmian genetycznych z jednego z gatunków australopiteka wyłonił się gatunek ***Homo habilis*** (z łac. 'człowiek uzdolniony'). Jego reprezentanci przypominali wzrostem australopiteki i sprawnie poruszali się na dwóch nogach. Uczeni przypuszczają, że potrafili oni lepiej wykorzystywać kamień do wytwarzania narzędzi. Jednak tak samo jak australopiteki zajmowali się zbieractwem i byli padlinożercami. Możliwe, że stosowali też proste formy łowiectwa.

Zasadniczy przełom w ewolucji człowieka stanowiło pojawienie się ok. 1,8 mln lat temu gatunku ***Homo erectus*** (dosłownie: 'człowiek wyprostowany'). Jego przedstawiciele żyli w liczących 20–30 członków grupach. Jako pierwsi potrafili rozniecać ogień. Budowali schronienia, umieli wytwarzać narzędzia z kamienia, zwane pięściakami, a także ostrza, skrobaki i przebijaki. Wyposażeni w doskonalszą broń, łatwiej zdobywali pożywienie, dzięki czemu mogli przemieszczać się na obszary o surowszym klimacie, położone na północ od Afryki, z której pochodzili. Dotarli do Europy i Azji.

POSTAĆ HISTORYCZNA

KAROL DARWIN (1809–1882)

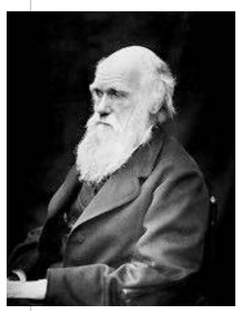

Brytyjski przyrodnik, twórca teorii ewolucji gatunków. W 1825 r. rozpoczął w Edynburgu studia z zakresu medycyny oraz teologii, jednak po dwóch latach porzucił te kierunki i poświęcił się badaniom przyrodniczym. W 1831 r. zaproponowano mu udział w ekspedycji wzdłuż wybrzeży Ameryki Południowej. Zebrane podczas trwającej pięć lat wyprawy materiały, w tym prehistoryczne skamieniałości, i liczne obserwacje stały się podstawą dalszych studiów prowadzonych przez przyrodnika. W 1859 r. Darwin opublikował dzieło *O powstawaniu gatunków drogą doboru naturalnego*. Przedstawił w nim teorię ewolucji, która położyła podwaliny pod współczesną biologię. Początkowo odnoszono się do niej niezwykle krytycznie, gdyż zaprzeczała wizji stworzenia świata znanej z Biblii. Dopiero dokonane wiele lat później kolejne badania naukowców i liczne odkrycia potwierdziły prawdziwość założeń Darwina.

ROZPRZESTRZENIANIE SIĘ LUDZI

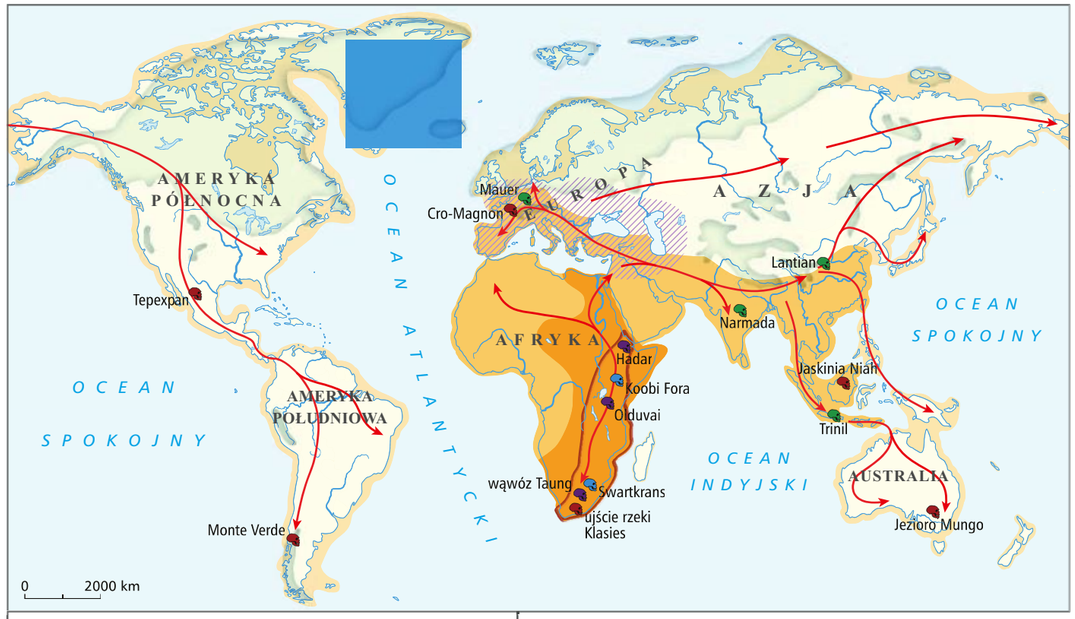

obszary objęte ostatnim zlodowaceniem
obszary zamieszkiwane ok. 1,5 mln lat temu
obszary zamieszkiwane ok. 40 000 lat temu
zasięg występowania neandertalczyków
prawdopodobny zasięg występowania wczesnych hominidów
kierunki rozprzestrzeniania się człowieka współczesnego
prawdopodobna powierzchnia lądów ok. 20 tys. lat temu
współczesna linia brzegowa

Miejsca odnalezienia szczątków przodków człowieka:
australopitek *Homo erectus* *Homo habilis* *Homo sapiens*

? 1. Wskaż kontynenty, na których odnaleziono szczątki gatunku *Homo erectus*.
2. Opisz drogę, którą ludzie dotarli do Australii.

HOMO SAPIENS

Najnowsze badania wskazują na to, że początki rodzaju ***Homo*** (łac. *homo* – człowiek) sięgają ok. 2 mln lat wstecz. Najwcześniejsze zachowane ślady gatunku *Homo sapiens* (z łac. 'człowiek rozumny') odnalezione w Afryce pochodzą prawdopodobnie sprzed 300–200 tys. lat. Naukowcom niezwykle trudno jest jednak wyznaczyć granicę czasową i przestrzenną pomiędzy nim a *Homo erectus*. Być może nie powstał on jako nowy gatunek, lecz stanowił kontynuację poprzedniej populacji. Około 250 tys. lat temu pojawili się **neandertalczycy**, przez długi czas uznawani za odrębny gatunek ludzi (*Homo neanderthalensis*). Współcześnie część antropologów uważa ich raczej za podgatunek *Homo sapiens* i podkreśla, że mamy z nimi wspólne geny. Około 24 tys. lat temu neandertalczycy zniknęli. Odtąd rozwija się tylko gatunek ***Homo sapiens***. Jego przedstawiciele byli wyżsi od neandertalczyków, ale mieli porównywalną z nimi wielkość mózgu. Oba gatunki posługiwały się artykułowaną mową i grzebały swoich zmarłych. Ludzie należący do gatunku *Homo sapiens* mieli jednak bogatszą kulturę. Jako pierwsi wytwarzali łuki, potrafili malować oraz rzeźbić. Podczas ostatniego zlodowacenia ludzie rozumni zamieszkiwali wolne od lodów połacie Afryki i Azji, a przed 40–30 tys. lat zasiedlili Europę. Jeszcze wcześniej, bo ok. 60 tys. lat temu, dotarli do Australii, a zaledwie 20 tys. lat temu, po wędrówce przez zamarzniętą wówczas Cieśninę Beringa, zajęli

CIEKAWOSTKA

Neandertalczycy

Nazwa „neandertalczycy" pochodzi od doliny Neandertal koło Düsseldorfu [czyt.: diseldorfu] w Niemczech, gdzie w 1856 r. znaleziono niekompletny szkielet tych praludzi. Szczątki należące do tego gatunku znajdowano sporadycznie już wcześniej, ale klasyfikowano je jako ludzkie. Dopiero po odkryciu w Neandertalu zaczęto je odpowiednio opisywać.

INFOGRAFIKA

DROGA EWOLUCYJNA CZŁOWIEKA

Ewolucja człowieka stanowiła skomplikowany proces. Poszczególne gatunki człowiekowatych nie zastępowały się nawzajem, lecz często żyły w tym samym czasie i konkurowały ze sobą o zasoby środowiska. Dlatego im więcej odkrywa się okazów człowiekowatych, często bardzo do siebie podobnych, tym częstsze są spory na temat ich przynależności gatunkowej.

? 1. Opisz poszczególne etapy ewolucji prowadzące do pojawienia się człowieka rozumnego.
2. Odszukaj w dostępnych opracowaniach informacje na temat okoliczności wyginięcia neandertalczyków.

Sahelantrop (*Sahelanthropus tchadensis*)

Prawdopodobnie chodził na dwóch nogach, a w razie zagrożenia chronił się na drzewach. Miał bardzo małą mózgoczaszkę o objętości ok. 360 cm^3.

Ardipitek (*Ardipithecus*)

Wspinał się po drzewach, ale potrafił też chodzić na dwóch nogach. Miał dość prymitywną budowę ciała, przypominającą małpy (długie kończyny górne, odwiedzione paluchy u stóp) oraz mózg o objętości ok. 350 cm^3.

Australopitek (*Australopithecus*)

Był dwunożny, ale potrafił też wspinać się na drzewa. Jego mózg miał pojemność porównywalną do wielkich małp człekokształtnych (ok. 500 cm^3). Wytwarzał narzędzia. Od jednego z gatunków australopiteków wywodzi się rodzaj *Homo*.

Człowiek uzdolniony (*Homo habilis*)

Uważany za najwcześniejszy gatunek naszego rodzaju. Wyglądem przypominał australopiteka – miał niewielki mózg (ok. 600 cm^3) i podobne proporcje ciała. Używał prymitywnych kamiennych narzędzi.

Człowiek wyprostowany (*Homo erectus*)

Opuścił Afrykę i zasiedlił Europę oraz Azję. Miał dużo większy mózg niż jego przodkowie (ok. 1000 cm^3), a pod względem proporcji ciała przypominał człowieka współczesnego. Był łowcą i potrafił rozniecać ogień.

Neandertalczyk (*Homo neanderthalensis*)

Zamieszkiwał Europę i południowo-zachodnią Azję. Żył w warunkach zlodowaceń. Rozniecał ogień i polował na duże zwierzęta (np. mamuty), ponadto potrafił mówić i jako pierwszy grzebał swoich zmarłych. Miał mózg zbliżony objętością do mózgu współczesnego człowieka (1500 cm^3).

Człowiek rozumny (*Homo sapiens*)

Początkowo pojawił się w Afryce, a z czasem zasiedlił cały świat. Wyrabiał skomplikowane narzędzia i tworzył kulturę. Miał mózgoczaszkę o objętości ok. 1400 cm^3. Jego rozwój trwa do dziś.

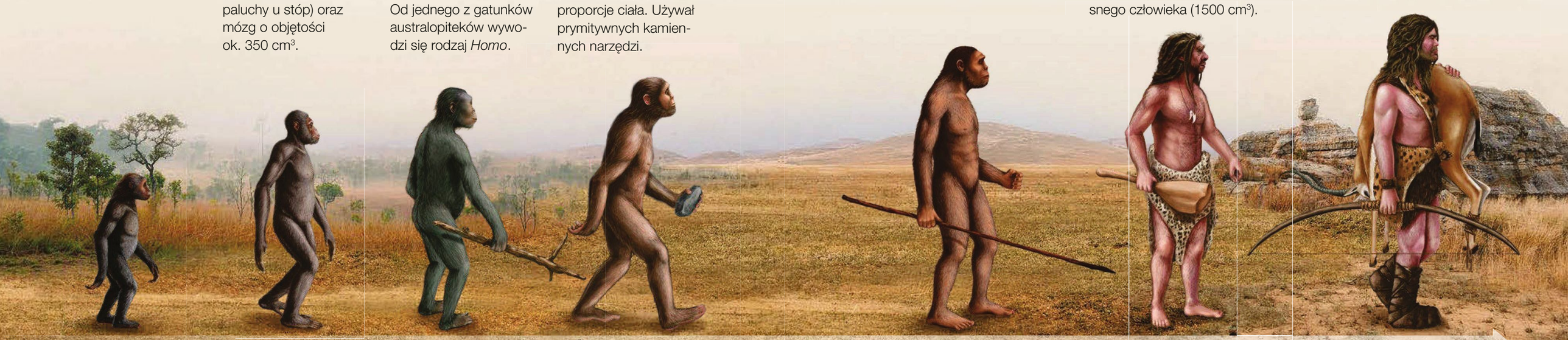

ok. 7,2–6 mln lat temu | ok. 4,4 mln lat temu | ok. 4,2–1,78 mln lat temu | ok. 2,3–1,7 mln lat temu | ok. 1,9 mln–143 tys. lat temu | ok. 250–24 tys. lat temu | od 300 tys. lat temu

CHRONOLOGIA PRADZIEJÓW

Dzieje człowieka dzieli się często na trzy podstawowe epoki. Ich nazwy wywodzą się od materiałów, których używano wówczas najczęściej przy wytwarzaniu narzędzi i broni. Najwcześniejszą z nich ze względu na zasadnicze znaczenie kamienia jako surowca nazwano epoką kamienia. W jej obrębie wyróżniono paleolit – starszą epokę kamienia (gr. *palaiós* – 'stary'; *líthos* – 'kamień'), mezolit – środkową epokę kamienia (gr. *mésos* – 'środkowy'), oraz neolit – młodszą epokę kamienia (gr. *néos* – 'nowy'). Dawniej pierwszy z tych okresów nazywano epoką kamienia łupanego, a ostatni – epoką kamienia gładzonego. Później nastąpiła epoka brązu. Najszybciej rozwinęła się ona na Kaukazie oraz w basenie Morza Egejskiego. Zastąpienie brązu żelazem zapoczątkowało epokę żelaza. Podział epok na osi odnosi się do obszaru Bliskiego Wschodu, a daty są umowne. Na innych obszarach zmiany miały inny przebieg czasowy.

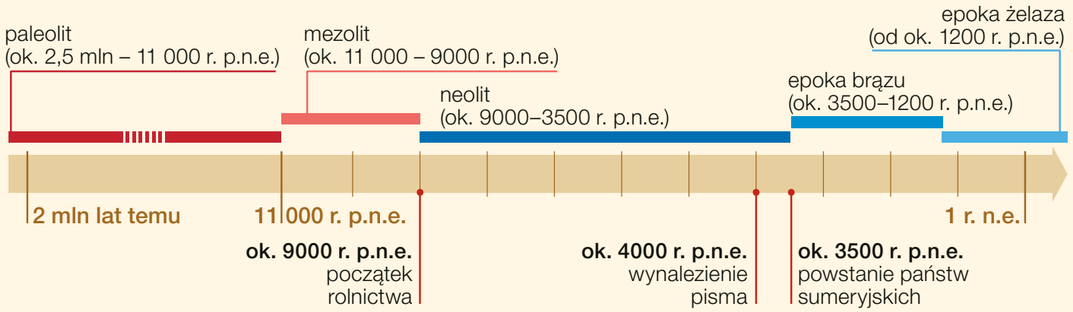

? Jak zmieniała się technika obróbki kamienia w paleolicie i neolicie?

obie Ameryki. Wyrabiali rozmaite narzędzia – początkowo posługiwali się dawną techniką łupania, a później doskonalszym sposobem obróbki – gładzeniem. Z kamienia produkowali groty włóczni, ostrza noży, skrobacze, rylce, z kości zwierząt zaś – ostrza i haczyki. Wytwarzali też rozmaite ozdoby. Zdobili także przedmioty codziennego użytku, a jaskinie, np. **Altamirę** w Hiszpanii i **Lascaux** [czyt.: la**sku**] we Francji, pokrywali malowidłami.

CZŁOWIEK W PALEOLICIE

Cała ewolucja gatunku ludzkiego, której ostatnią fazą było pojawienie się przedstawicieli *Homo sapiens*, nastąpiła w **paleolicie**. Szczególne miejsce istot ludzkich w świecie przyrody nie wynikało jednak wyłącznie ze zmian anatomicznych, lecz wiązało się z poziomem inteligencji i możliwościami jej rozwoju. Ewolucja kulturowa, czyli zmiany, które prowadzą do coraz wyższego poziomu cywilizacyjnego i wzrostu zdolności do adaptacji, dotyczyła wszystkich istot człowiekowatych. **Kulturę** rozumiemy tu jako gromadzenie wiedzy i doświadczenia oraz ich świadome (pozagenowe) przekazywanie z pokolenia na pokolenie. W zakres kultury wchodzi materialny i duchowy dorobek ówczesnych społeczeństw: wytwarzanie narzędzi, ich używanie, gospodarka, sztuka, symboliczny język, muzyka, wierzenia oraz organizacja życia społecznego.

Ze względu na sposób zdobywania pożywienia przez żyjących wówczas praludzi paleolit określa się jako epokę społeczeństw łowiecko-zbierackich. Zarówno przedstawiciele *Homo sapiens*, jak i neandertalczycy byli doskonałymi myśliwymi. Prowadzili **koczowniczy tryb życia** – wędrowali w gromadach za stadami zwierząt łownych (mamutów, jeleni, koni, reniferów). Z czasem w obrębie poszczególnych grup dochodziło do podziału obowiązków i kształtowania się hierarchii. Słabsi korzystali z pomocy pozostałych, silniejsi zaś

SZTUKA PREHISTORYCZNA

Jedną z najważniejszych cech człowieka, wyróżniającą go ze świata przyrody, stanowi zdolność abstrakcyjnego myślenia i tworzenia kultury duchowej. O tym, że w paleolicie ludzie mieli takie umiejętności, świadczą malowidła naskalne znalezione w jaskiniach Altamira w Hiszpanii, Rouffignac [czyt.: rufi**niak**], Niaux [czyt.: njo], Pech-Merle [czyt: pesz-merl] i Lascaux w południowej Francji. Powstały one 20–10 tys. lat p.n.e.

Malowidła przedstawiają głównie zwierzęta roślinożerne: konie, jelenie, byki, bizony. Są świadectwami nie tylko przeżyć ludzi z epoki paleolitu, lecz także ich umiejętności artystycznych. Badania jaskini Lascaux pozwoliły dodatkowo odtworzyć sposób oświetlania jej wnętrza za pomocą kamiennych lamp, metodę umieszczania malowideł na stropie (znaleziono resztki rusztowań) oraz rodzaj używanych barwników. Jaskinie te nazywa się sanktuariami – uważa się bowiem, że pełniły funkcje religijne.

Figurka Wenus z Willendorfu pochodzi sprzed ok. 23 tys. lat. Powstała prawdopodobnie w związku z kultem płodności.

▪ *posążek kamienny, Willendorf, 21 tys. lat p.n.e.*

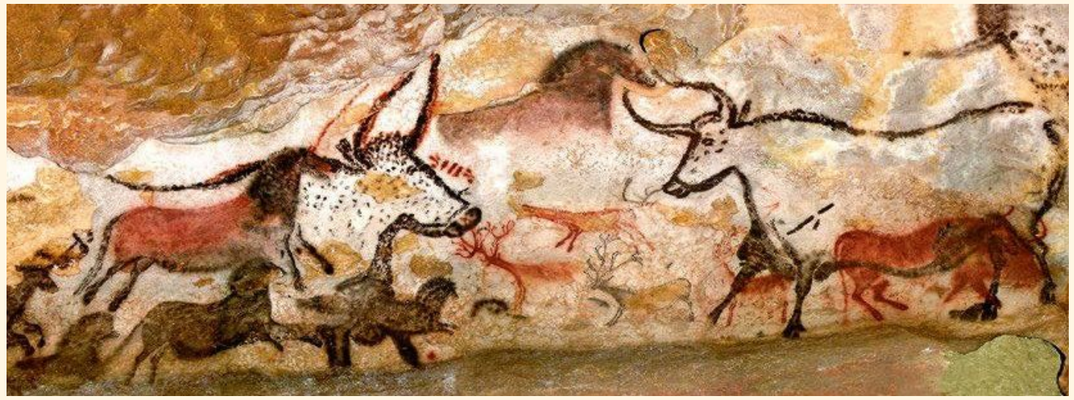

Malowidła w jaskini Lascaux zostały wykonane ok. 16–15 tys. lat p.n.e. Znajduje się tam ok. 150 malowideł przedstawiających zwierzęta roślinożerne, polujących na nie myśliwych oraz sceny rytualne. Wszystkie namalowano farbami z naturalnych barwników. Farby prawdopodobnie nakładano palcami lub pędzlami z włosia i mchu.

▪ *malowidła ścienne, Lascaux, 16–15 tys. lat p.n.e.*

? Z jakich przyczyn powstały pierwsze dzieła sztuki?

obejmowali przywództwo. Przenoszenie się tych społeczności w nowe miejsca oraz poprawa warunków ich bytowania stały się możliwe dzięki nowym umiejętnościom, takim jak obróbka skór oraz wykorzystywanie kości jako surowca. Wynaleziono także broń precyzyjniejszą od dotychczasowej – łuk. Dzięki tym wszystkim osiągnięciom pod koniec paleolitu człowiek współczesny rozprzestrzenił się na wszystkich kontynentach.

REWOLUCJA NEOLITYCZNA

Ponad 12 tys. lat temu zakończyło się ostatnie zlodowacenie. Klimat na Ziemi ponownie zaczął się ocieplać, a w miarę ustępowania lodowca na jego miejscu wyrastały wielkie lasy. Nowe warunki przyrodnicze ułatwiły bytowanie ludziom. Na początku neolitu stopniowo przestawali oni wędrować i zmienili **tryb życia na osiadły**. Wiązało się to z początkiem dużych przemian nazwanych **rewolucją neolityczną**.

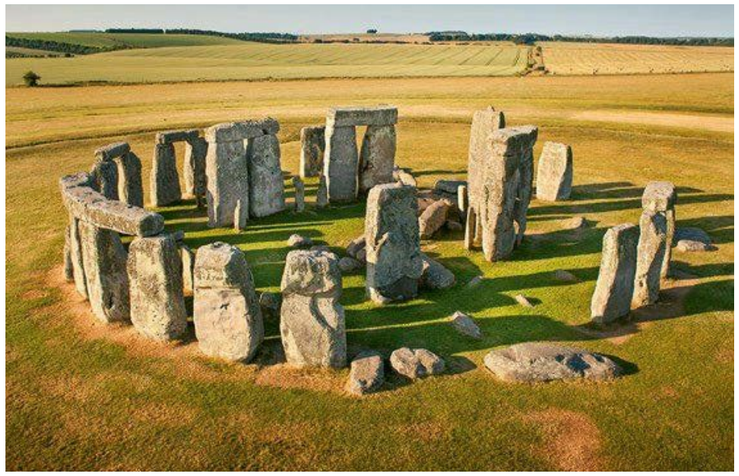

Stonehenge [czyt.: stołhendż] to najsłynniejsza budowla megalityczna w Europie, którą wykorzystywano najprawdopodobniej jako miejsce kultu lub obserwatorium astronomiczne. Została ona wykonana z niezwykłą precyzją. Oś podkowy utworzonej przez głazy wewnątrz kręgu wyznacza kierunek, z którego wschodzi słońce w najdłuższym dniu w roku, podczas letniego przesilenia.

- *budowla neolityczna, Wielka Brytania, IX–V tysiąclecie p.n.e.*

Polegała ona na podjęciu świadomej rolniczej produkcji żywności i udomowieniu niektórych zwierząt. Zmianom tym towarzyszył wzrost liczebności populacji ludzkiej. Najwcześniej do takich zmian doszło na Bliskim i Środkowym Wschodzie, na obszarze **Żyznego Półksiężyca** (ok. 10 tys. lat p.n.e.), czyli w pasie urodzajnych ziem rozciągających od półwyspu Synaj i wybrzeża Morza Śródziemnego przez dolinę rzek Eufrat i Tygrys do Zatoki Perskiej. Ludzie znaleźli tam wiele gatunków dziko rosnących zbóż, m.in. jęczmień i pszenicę, które nauczyli się uprawiać. Tuż po wprowadzeniu rolnictwa udomowili także żyjące tam zwierzęta, takie jak kozy, owce oraz bydło rogate. Ich hodowla zapewniała ludziom skóry, mleko, mięso oraz wełnę.

Rewolucja neolityczna nastąpiła w różnym czasie w rozmaitych częściach świata: na Bliskim Wschodzie, w Azji Południowo-Wschodniej (Chinach) i Ameryce Środkowej. Zmiany zachodziły tam niezależnie od siebie. Nowe zdobycze cywilizacyjne stopniowo przenikały na kolejne tereny. Około 3500 r. p.n.e. rolnicy prowadzący osiadły tryb życia zamieszkiwali już różne obszary Europy. Początkowo technika upraw była jednak zbyt prymitywna, aby osady mogły mieć charakter stały. Zazwyczaj po kilku latach użytkowania terenu opuszczano go w poszukiwaniu nowego, ponieważ ziemie uprawiane bez nawożenia szybko ulegały wyjałowieniu.

Pod koniec neolitu ludzie opanowali również technikę wytopu złota, srebra i miedzi. W IV tysiącleciu p.n.e. nauczono się wyrabiać broń oraz narzędzia z **brązu**, lecz jeszcze przez długi czas powszechnie używano głównie narzędzi kamiennych. Jednocześnie narodziny metalurgii sprawiły, że pogłębiła się specjalizacja wytwórczości, co z czasem skutkowało wyodrębnieniem się rzemiosła, które stało się odrębną gałęzią ludzkiej działalności.

ĆWICZENIA

1. Omów ewolucję istot człowiekowatych.
2. Przedstaw cechy charakterystyczne dla gatunku *Homo sapiens*.
3. Opisz tryb życia społeczeństw w paleolicie.
4. Wyjaśnij, na czym polegała rewolucja neolityczna.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Cywilizacje starożytne, red. A. Cotterell, tłum. R. Rygiel i in., Łódź 1996.
K.A. Kaszycka, *Antropogeneza*, [w:] *Biologia. Jedność i różnorodność*, Warszawa 2008.
I. Tattersall, *Dzieje człowieka od jego początków do IV tysiąclecia p.n.e.*, tłum. E. K. Suskiewicz, Warszawa 2010.

2 NARODZINY CYWILIZACJI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie zmiany w życiu ludzi zaszły w wyniku rewolucji neolitycznej?
2. Jaki obszar był określany mianem Żyznego Półksiężyca?

DOLINY WIELKICH RZEK

Gdy ludzie stali się rolnikami i hodowcami, ich obozowiska zmieniły się w zaczątki osad. Jednak duże osady mogły powstać i przetrwać jedynie w szczególnie sprzyjających warunkach, które stwarzały doliny wielkich rzek. Regularne wylewy rzek nanosiły na okoliczne tereny urodzajny muł, który użyźniał glebę przeznaczoną do uprawy. Z czasem społeczności zamieszkujące te terytoria zaczęły podejmować wspólne wysiłki w celu powiększenia obszaru ziem uprawnych. Opanowały sztukę budowy kanałów tworzących **systemy irygacyjne**, które nawadniały, a jednocześnie chroniły pola uprawne przed powodzią.

W miarę rozwoju osad rolniczych stopniowo zaczęto osiągać znaczne nadwyżki żywności. Umożliwiło to części mieszkańców zajęcie się wyłącznie rzemiosłem, a nie rolnictwem. W ten sposób doszło do podziału pracy oraz wewnętrznego rozwarstwienia ludności. Jedni nadal zajmowali się uprawą roli, inni w coraz większym stopniu skupiali się na wyrobie glinianych naczyń, tkactwie i pozostałych gałęziach rzemiosła. Z czasem wykształciła się także warstwa przywódcza. Na jej czele stał król, najwyższy wódz, sędzia lub najwyższy kapłan. U ich boku wyrosła cała warstwa urzędników i kapłanów.

W rozwijających się osadach powstawały również monumentalne budowle – pałace królewskie oraz świątynie bóstw opiekuńczych. Ponadto ośrodki te otaczano murami, które miały chronić mieszkańców przed atakami najeźdźców. Bezpieczeństwa społeczności strzegły podporządkowane władcom wojska.

NARODZINY CYWILIZACJI

Z powstaniem pierwszych miast wiążą się narodziny **cywilizacji**. Poziom ten dotyczy bowiem społeczeństw, które osiągnęły wysoki poziom rozwoju, m.in.:

- budowały miasta,
- stworzyły instytucje państwowe,
- używały pisma.

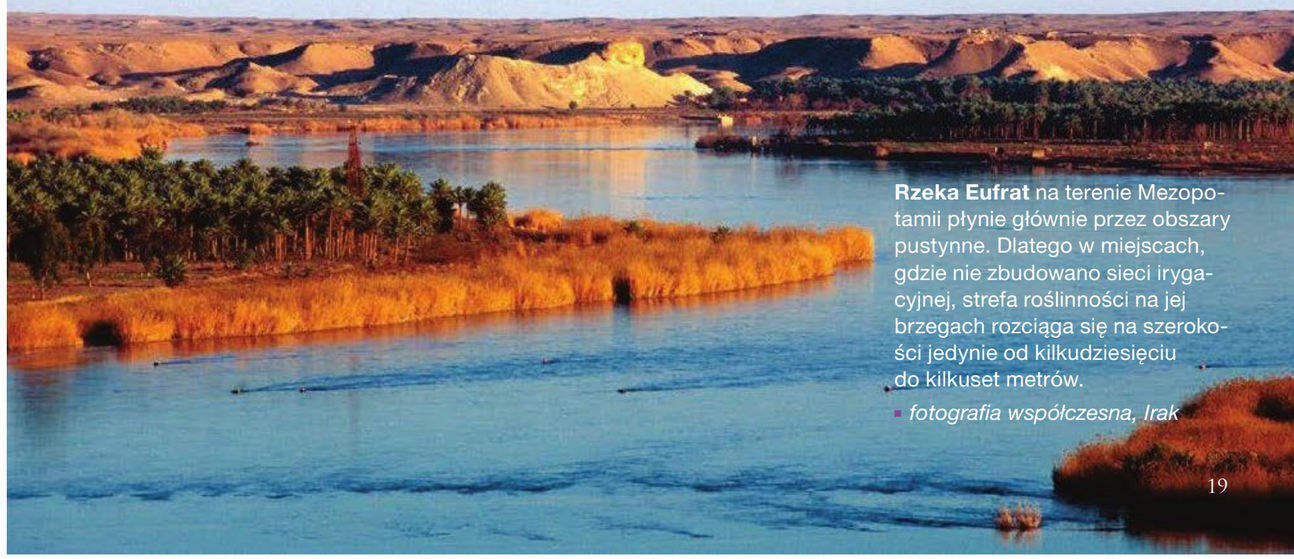

Rzeka Eufrat na terenie Mezopotamii płynie głównie przez obszary pustynne. Dlatego w miejscach, gdzie nie zbudowano sieci irygacyjnej, strefa roślinności na jej brzegach rozciąga się na szerokości jedynie od kilkudziesięciu do kilkuset metrów.

- *fotografia współczesna, Irak*

Poszczególne elementy cywilizacji pojawiały się stopniowo w różnych częściach świata. Kultury Dalekiego oraz Bliskiego Wschodu, obu Ameryk i basenu Morza Śródziemnego wykazywały dużą odrębność, ale przechodziły podobne etapy rozwoju. W najdawniejszych dziejach ludzkości wyraźnie zaznaczają się trzy niezwykle istotne jednorazowe wydarzenia (nazywane „kamieniami milowymi"). Za pierwszy uznaje się rewolucję neolityczną, czyli zastąpienie łowiectwa i zbieractwa uprawą roli i hodowlą zwierząt, a koczowniczego trybu życia – osiadłym. Drugim etapem jest **powstanie miast i państw**. Od tego momentu miasto stanowiło podstawę cywilizacji oraz główną przestrzeń jej rozwoju. Sam termin „cywilizacja" pochodzi od łac. słowa *civitas* – 'miasto', 'państwo'.

Za trzeci kamień milowy uważa się **wynalezienie pisma**. Wydarzenie to, zamykające epokę prehistoryczną, wiązało się z rozwojem handlu, a także potrzebami powstającej administracji pierwszych państw. Początkowo pismo wykorzystywano głównie do notowania informacji o transakcjach, daninach, powinnościach poddanych oraz rozporządzeniach władców. Z czasem zaczęto zapisywać również teksty naukowe, religijne i poetyckie. Na przestrzeni tysiącleci pismo stopniowo ulegało zmianie. Pierwotnie słowa oznaczano obrazkami, później pojawiły się **ideogramy**, czyli umowne znaki wyrażające określone pojęcia bez użycia liter, a w końcu – pismo sylabiczne. Przełomowe znaczenie miało stworzenie przez Fenicjan **alfabetu**, który składał się jednak tylko ze spółgłosek. Później udoskonalili go Grecy, dodając samogłoski. Alfabet ten, przyjęty i zmodyfikowany przez Rzymian, stał się podstawą większości europejskich systemów pisma. Duży wpływ na kształt pisma miał materiał służący do utrwalania tekstów. Egipcjanie pisali na papirusie, mieszkańcy Mezopotamii – na glinianych tabliczkach, a Chińczycy – na bambusowych deskach i jedwabiu. Do najważniejszych wyznaczników cywilizacyjnych należy również zaliczyć powstanie architektury monumentalnej oraz sztuki.

NAJSTARSZE MIASTA

Do najstarszych osad, będących zaczątkami przyszłych miast, zalicza się Jerycho w Izraelu (ok. 8000 lat p.n.e.) oraz Çatal Höyük [czyt.: czatal-hoje] w centralnej Turcji (7500–6000 lat p.n.e.). Pomimo zwartej zabudowy i wielkości zamieszkiwali je głównie rolnicy, dlatego określa się je mianem proto-miast. Pierwsze z nich zostało wzniesione na obszarze Żyznego Półksiężyca. Domy zbudowano tam z plecionki pokrytej gliną, a całą osadę o powierzchni 4–5 ha otoczono murem o grubości ok. 3 m i wysokości ok. 5 m. Wzniesiono też wieże obronne – jedna z nich zachowała się do dziś. Osada Çatal Höyük była młodsza od Jerycha o tysiąclecie. Cechowała ją zwarta, regularna zabudowa. Mieszkańcy obydwu osad trudnili się głównie hodowlą i rolnictwem, a także myślistwem. Na wysokim poziomie stało tam również rzemiosło.

? Jakie rozwiązania stosowali mieszkańcy pierwszych miast, aby zapewnić sobie bezpieczeństwo?

Terakotowa figurka bogini-matki znaleziona podczas wykopalisk archeologicznych w Çatal Höyük. Po obydwu stronach kobiety znajdują się lwy.

- *figurka terakotowa, Çatal Höyük, VI tysiąclecie p.n.e.*

WARUNKI NATURALNE MEZOPOTAMII

Najbardziej wysuniętym na wschód obszarem Żyznego Półksiężyca była **Mezopotamia**. Kraina ta leżała między dwiema potężnymi rzekami: **Eufratem** i **Tygrysem**, dlatego Grecy nazwali ją Międzyrzeczem (gr. *Mesopotamios* – 'kraj między rzekami'). W części południowej Mezopotamii, położonej przy ujściu Tygrysu oraz Eufratu do Zatoki Perskiej, panowały doskonałe warunki do uprawy roli. Tę część Mezopotamii nazywano początkowo Sumerem, a później Babilonią. Obie rzeki wraz z dopływami zapewniały wystarczającą ilość wody, a ich wylewy dodatkowo użyźniały glebę. Jednak ze względu na nieregularność tych wylewów ogromną rolę w rozwoju rolnictwa na tym terenie odgrywały systemy irygacyjne. Rzeki dostarczały ludziom także ryb oraz materiałów budowlanych: trzciny i gliny. Na północy Mezopotamii, w Asyrii, dominował krajobraz wyżynny i panował znacznie chłodniejszy klimat. Obfite opady umożliwiały tam jeszcze lepszy rozwój rolnictwa, mimo to i tak konieczne było stosowanie systemów irygacyjnych.

W Mezopotamii uprawiano przede wszystkim jęczmień, pszenicę, proso, daktyle i oliwki. Hodowano bydło rogate, owce, kozy, osły oraz – na mniejszą skalę – trzodę chlewną i drób. Pałace, świątynie, a także domy zwykłych ludzi wznoszono z glinianych cegieł, które suszono na słońcu lub wypalano. Glina służyła również do wyrobu naczyń, tabliczek do pisania oraz rozmaitych artykułów codziennego użytku.

Na terenie Mezopotamii występowało niewiele surowców naturalnych, dlatego ogromną rolę odgrywał tam handel dalekosiężny. Z odległych krain sprowadzano niezbędne do wytwarzania narzędzi i broni rudy metali, kamień, drewno oraz drogocenne metale szlachetne. Eksportowano głównie wyroby tekstylne i żywność. Surowce zdobywano też na wojnach i w trakcie wypraw łupieżczych.

Przekrój jednego z budynków świątynnych z osady Çatal Höyük.

1. Posąg bogini-matki.
2. Gliniana głowa byka z doczepionymi prawdziwymi rogami.
3. Miejsce składania ofiar.
4. Drabina prowadząca na dach – wejście do pomieszczenia.

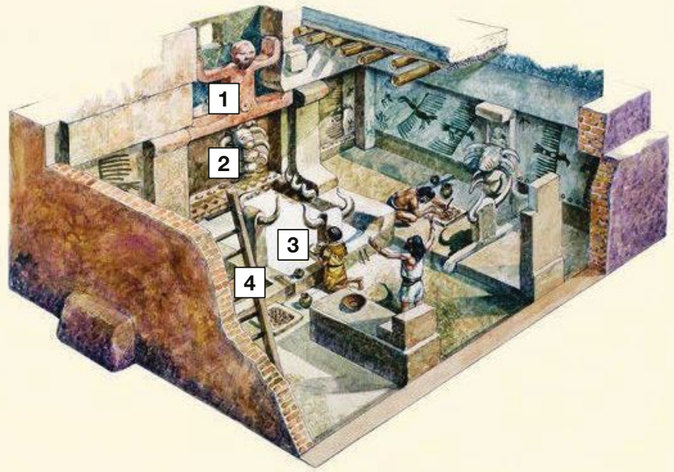

Rekonstrukcja zabudowy Çatal Höyük, które zajmowało powierzchnię ok. 13 ha i było zamieszkane przez ok. 10 tys. ludzi. Domy ściśle do siebie przylegały, a wejścia do nich znajdowały się na dachach. Ten sposób budowy domów zapewniał bezpieczeństwo i sprawiał, że w osadzie niepotrzebne były mury obronne.

- *rekonstrukcja współczesna*

MEZOPOTAMIA W III TYSIĄCLECIU P.N.E.

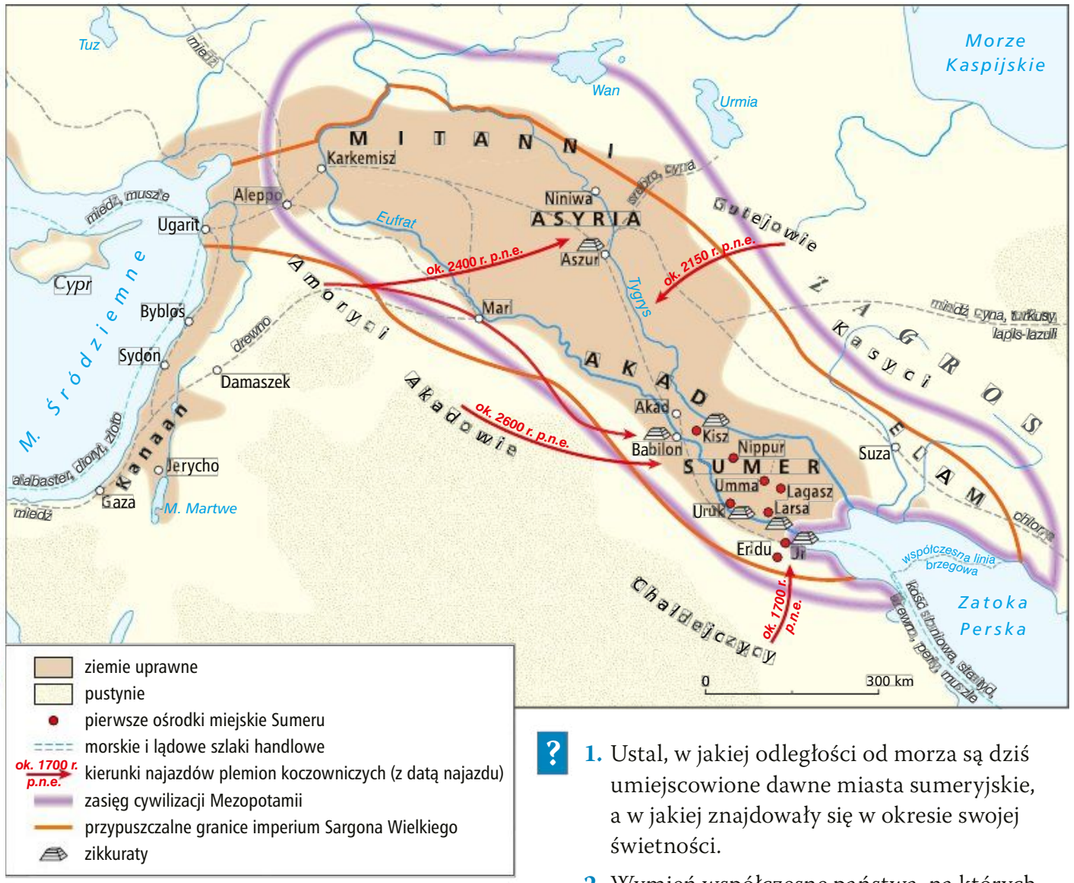

? 1. Ustal, w jakiej odległości od morza są dziś umiejscowione dawne miasta sumeryjskie, a w jakiej znajdowały się w okresie swojej świetności.

2. Wymień współczesne państwa, na których terytoriach rozciągało się imperium Sargona Wielkiego.

CYWILIZACJA SUMERÓW

Najstarsza w dziejach ludzkości cywilizacja rozwinęła się w IV i III tysiącleciu p.n.e. Stworzył ją tajemniczy lud **Sumerów**, którego pochodzenie i czas przybycia do Mezopotamii nie zostały dotychczas dokładnie poznane. Wiadomo jedynie, że Sumerowie przywędrowali ze wschodu i pierwotnie byli prawdopodobnie koczownikami. Po dotarciu nad Eufrat i Tygrys szybko opanowali ten obszar i zaczęli wieść osiadły tryb życia. Budowali większe osady, wokół których stworzyli rozległe systemy irygacyjne. Dzięki nim zapobiegali zalewaniu budynków podczas powodzi, osuszali bagna i powiększali tereny uprawne, nawadniając obszary odległe od rzeki. Sumerowie nigdy nie stworzyli jednego i trwałego państwa. W południowej Mezopotamii ukształtowało się kilkanaście sumeryjskich tzw. **miast-państw**, m.in. Ur, Uruk, Nippur i Lagasz. Każde z nich składało się z ośrodka miejskiego otoczonego murami, kilku mniejszych osad oraz przylegających do nich obszarów uprawnych z siecią irygacyjną.

Centralny punkt każdego miasta stanowiła wielopoziomowa świątynia nazywana **zikkuratem**. Wierzono, że wzniesienie jej zapewni ludziom przychylność bogów. W pobliżu zikkuratu znajdował się spichlerz, w którym gromadzono zapasy zboża i innych produktów żywnościowych. Odbywało się to pod nadzorem kapłanów, którzy dbali również o zanoszenie modłów do bóstw opiekuńczych dla zyskania ich łask.

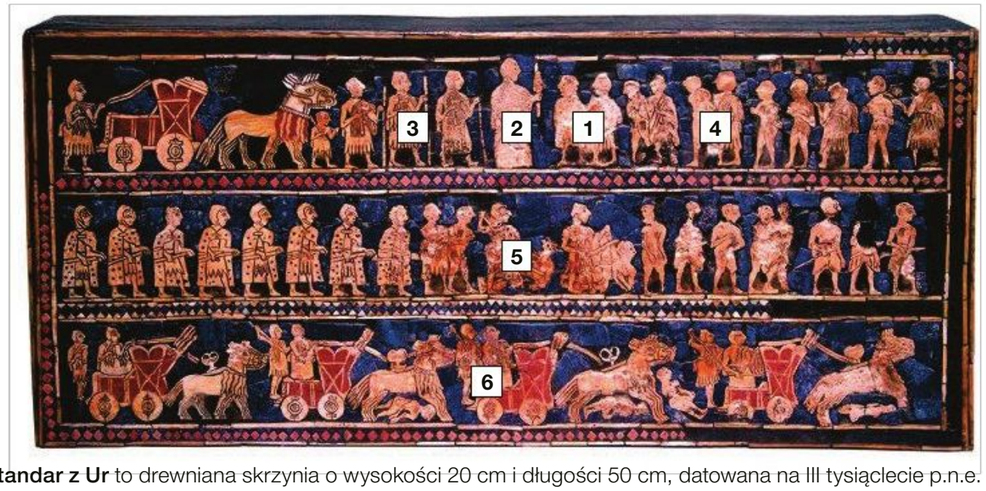

Sztandar z Ur to drewniana skrzynia o wysokości 20 cm i długości 50 cm, datowana na III tysiąclecie p.n.e. Z czterech stron pokrywają ją mozaiki. Na jednym z dłuższych boków skrzyni w trzech pasach zostały przedstawione wydarzenia z okresu pokoju, a na drugim w ten sam sposób – z czasów wojny. W pierwszym pasie na stronie wojennej pokazano scenę przekazania pokonanego króla [1] w ręce władcy zwycięskich wojsk [2], za którym stoją jego generałowie [3]. Dalej widać pojmanych jeńców [4]. W środkowym pasie przedstawiono samą bitwę i atak sumeryjskich wojsk [5]. W najniższym rzędzie znajdują się bojowe rydwany [6], które są ciągnięte przez osły.

▪ *drewniana skrzynia, Mezopotamia, ok. 2600 r. p.n.e.*

IMPERIUM SARGONA WIELKIEGO

Sumerowie zachowali niezależność polityczną do połowy XXIV w. p.n.e., kiedy to zostali podporządkowani plemieniu **Akadów**. Lud ten przez stulecia zamieszkiwał tereny Międzyrzecza wspólnie z Sumerami. Państwo akadyjskie powstało dzięki wodzowi **Sargonowi Wielkiemu**. Około 2340 r. p.n.e. przejął on władzę w mieście Kisz, a następnie podbił całą Mezopotamię, doprowadzając po raz pierwszy do jej zjednoczenia.

Stworzone w wyniku kolejnych wojen państwo Sargona Wielkiego było pierwszym w historii **imperium**, czyli krajem obejmującym wielki obszar terytorialny. Pełnię władzy sprawował w nim król dzięki urzędnikom oraz armii. Opanowanie Mezopotamii przez Akadów nie oznaczało jednak upadku kultury sumeryjskiej. Zdobywcy bardzo szybko przyjęli ją za swoją, choć wnieśli do niej także własne osiągnięcia. W wyniku tego ukształtowało się społeczeństwo dwunarodowe i dwujęzyczne. Od czasów Sargona Wielkiego dawny Sumer nazywano

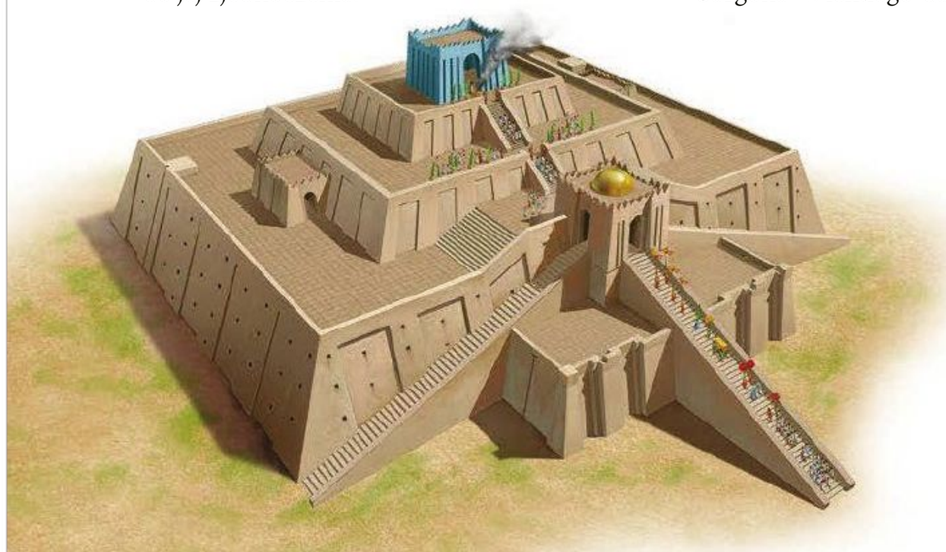

Rekonstrukcja wielkiego zikkuratu w Ur ukazuje monumentalny charakter tej budowli. Po platformach prowadzących wzwyż wyruszały procesje z ofiarami dla bóstwa, które – jak wierzono – mieszkało w znajdującym się na szczycie sanktuarium.

▪ *rysunek współczesny*

TEKST ŹRÓDŁOWY

POTOP

Do XIX w. historię o zesłaniu przez Boga potopu znano jedynie z przekazów biblijnych. Dopiero odnalezienie tabliczek z *Eposem o Gilgameszu* pokazało, że potop nawiedzający ludzkość znany był również w innych kulturach Bliskiego Wschodu. Opis ten jest o wiele wcześniejszy i wykazuje wiele podobieństw z tym znanym z Biblii.

W siódmym roku rzekł Enlil: Ludzkość się nie zmniejsza, jest liczniejsza niż dotąd! Już spać nie można! Niech przyjdzie rankiem okrutna ulewa i niechaj przez całą noc nie ustaje, niech deszcz gór sięgnie, ich szczyty zatopi [...]. *Tak też powiedziawszy z krzykiem powstali bogowie na radzie, nic się nie zlękli, serce ich pragnęło potop uczynić.* [...] *Ea z jasnym okiem, sprawiedliwy* [...] *do trzcinowej chatki rzecze w te słowa:*
[...] *Niech mąż z Szuruppaku, syn Ubartutu* [imieniem Utnapisztim], *dom swój rozbierze i korab* [statek] *zbuduje. Porzuć mienie, szukaj życia, człowiecze, bogactwa znienawidź, duszę w żywych zachowaj!* [...] *Weź swoje zboże i wszelki majątek, weź żonę, potomstwo i wszystkich krewnych, weź biegłych w rzemiośle. Ja poślę tobie zwierzynę stepową, wszelkie zwierzęta, co tylko je trawę, iżby u drzwi twoich czuwały.* [...]

I czas nadszedł. Deszcz z rana spadł jak soczewica, wieczorem ulewa jakby pszenica. [...] *Wszedłem na korab* [statek]. [...]
Kiedy dzień siódmy się uczynił, poniechała burza południowa potopu, zmagań, co srożyły się jakoby wojska [...]. *Morze się uspokoiło, ucichła burza, potop walić przestał.* [...]
Kiedy dzień siódmy się uczynił, wyniosłem gołębia, wypuściłem, lecieć mu dałem.
Odleciał gołąb i znowu powrócił, miejsca nie znalazł, gdzie by stanął, przyleciał z powrotem. Wyniosłem jaskółkę, wypuściłem, lecieć jej dałem. Odleciała jaskółka i wraca znowu, miejsca nie znalazła, gdzie by stanęła, przyleciała z powrotem, nóżki miała gliną umazane. Wyniosłem kruka, wypuściłem, lecieć mu dałem. A kruk odleciał, wód spadek zobaczył, nie wrócił już [...].

Źródło: *Gilgamesz*, tłum. R. Stiller, Warszawa 1966, s. 78–81.

? 1. Podaj przyczyny zesłania przez bogów kataklizmu na ludzkość.
2. Przedstaw podobieństwa między potopem z *Eposu o Gilgameszu* a potopem biblijnym.

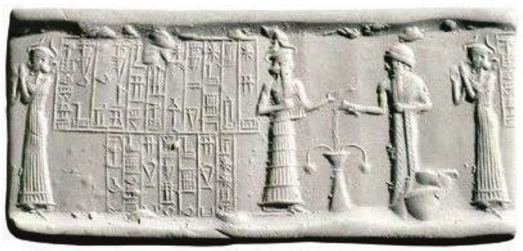

Pieczęć cylindryczna używana na terenie Mezopotamii oraz wykonany za jej pomocą odcisk w glinie. Takie pieczęcie były używane na Bliskim Wschodzie między IV a I tysiącleciem p.n.e. Bardzo często umieszczano na nich sceny z życia codziennego.

▪ *pieczęć, Nippur, III tysiąclecie p.n.e.*

Sumero-Akadem. Kres imperium akadyjskiemu przyniosły najazdy plemion koczowniczych oraz atak ludów z gór Zagros. Około 2100 r. p.n.e. państwo upadło, a Mezopotamia na pewien czas pogrążyła się w chaosie.

OSIĄGNIĘCIA CYWILIZACYJNE MEZOPOTAMII

Przełomowym osiągnięciem cywilizacji Mezopotamii było wynalezienie – prawdopodobnie przez Sumerów – **pisma**. Sumerowie także jako pierwsi zaczęli tworzyć dzieła literackie, takie jak *Epos o Gilgameszu*, utwory filozoficzne i dydaktyczne. Bogate piśmiennictwo Mezopotamii obejmuje jednak głównie rozporządzenia władców, kodeksy praw, kontrakty, rachunki, wykazy danin, listy prywatne oraz teksty religijne (m.in. hymny do bogów,

PISMO KLINOWE

Pismo obrazkowe (piktograficzne), w którym słowa zastępowano rysunkami lub znakami, pojawiło się w Mezopotamii pod koniec IV tysiąclecia p.n.e. Jego formę dość szybko przekształcono w ideograficzną – znakami zastępowano także pojęcia abstrakcyjne, np. rysunek nogi oznaczał czasowniki ‘stać’, ‘iść’, ‘biec’. Później powstało pismo sylabowo-wyrazowe, w którym większość znaków oddawała dźwięki mowy, a tylko nielicznymi nadal zapisywano całe wyrazy (sylabogramy). Na początku III tysiąclecia p.n.e. piktogramy zastąpiono prostymi w zapisie znakami złożonymi z krótkich kresek.

Następnie powstały klasyczne znaki klinowe, odciskane na glinianych tabliczkach. To one dały nazwę pismu stworzonemu przez Sumerów. Posługiwano się nim nie tylko w Mezopotamii, lecz także na całym Bliskim Wschodzie. W II tysiącleciu p.n.e. utrwalany pismem klinowym język akadyjski stał się pierwszym językiem „międzynarodowym”, używanym m.in. w dyplomacji.

? Jakie zalety i wady miało stosowanie pisma klinowego?

Tabliczka gliniana z sumeryjskim pismem klinowym to jeden z najstarszych zachowanych przykładów tego typu pisma. Niedługo po wynalezieniu przez Sumerów zaczęło się ono rozprzestrzeniać na całym Bliskim Wschodzie.

▪ *tabliczka gliniana, Sumer, ok. 2200 r. p.n.e.*

modlitwy). Z Mezopotamii pochodzą też najstarsze teksty naukowe, świadczące o wysokim poziomie wiedzy jej mieszkańców z zakresu matematyki, geometrii, medycyny, botaniki, biologii i chemii.

Sumerom przypisuje się również wynalezienie **brązu**, który powstał z połączenia miedzi i cyny. Nadawał się on znakomicie do wyrobu narzędzi i broni, a jego upowszechnienie zakończyło epokę kamienia. Ludowi temu zawdzięczamy także wynalezienie **koła**, co zrewolucjonizowało transport. Sumerowie wymyślili też koło garncarskie, wykorzystywane do produkcji ceramiki. Poza tym zaczęli stosować **pieczęcie cylindryczne** do oznaczania i zabezpieczania własności. Opracowali podstawy astronomii. W używanym w Mezopotamii kalendarzu księżycowym rok liczył 354 dni i dzielił się na 12 miesięcy. Znali również systemy dziesiętny i sześćdziesiętny, które posłużyły im do opracowania systemów miar i wag. Zgodnie z tym drugim systemem podzielili godzinę na 60 minut, a koło na 360 stopni. Sumerowie wznosili także monumentalne świątynie i olbrzymie pałace. Niestety, nie przetrwały do naszych czasów, ponieważ budowano je z glinianych cegieł, które uległy zniszczeniu już w starożytności. Religia Sumerów miała charakter **politeistyczny** (gr. *polys* – liczny, mnogi; *theos* – bóg), co znaczy, że wierzono w wielu bogów. Każde miasto posiadało własnego patrona oraz panteon bóstw.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, co zdecydowało o tym, że w Mezopotamii rozwijały się pierwsze cywilizacje.
2. Wymień cechy charakterystyczne religii wyznawanej w Mezopotamii.
3. Wyjaśnij, na czym polega wielkość cywilizacji Sumerów.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Bielicki, *Zapomniany świat Sumerów*, Warszawa 1973.
J. Meuszyński, *Odkrywanie Mezopotamii*, Warszawa 1977.

Skąd pochodzili Sumerowie?

Mimo wielu lat badań pochodzenie Sumerów, uznawanych za twórców najstarszej cywilizacji, do dziś pozostaje nieznane. Nie wiadomo też, w jaki sposób lud ten trafił do Mezopotamii. Badacze stworzyli wiele hipotez na ten temat – najczęściej na podstawie wykopalisk archeologicznych oraz badań specjalistów z innych dziedzin, m.in. językoznawców. Żadna z tych teorii nie rozwiewa jednak wszystkich wątpliwości.

Mezopotamia przed Sumerami

Choć Sumerów uważa się za twórców cywilizacji Mezopotamii, nie byli oni pierwszym ludem, który w tym regionie stworzył wysoko rozwiniętą kulturę. Zachowały się znacznie starsze zabytki, datowane na okres ok. 6200–3500 r. p.n.e., wykonane przez zamieszkujące Mezopotamię ludy reprezentujące kulturę określaną współcześnie mianem Al-Ubaid. Już wtedy budowano sieć irygacyjną niezbędną dla rozwoju rolnictwa i wznoszono (początkowo niewielkie) świątynie – pierwowzory zikkuratów. Do naszych czasów przetrwały charakterystyczne naczynia ceramiczne ozdobione czarnymi ornamentami. Przełomem dla rozwoju Mezopotamii i całej ludzkości stało się jednak przybycie na ten obszar Sumerów.

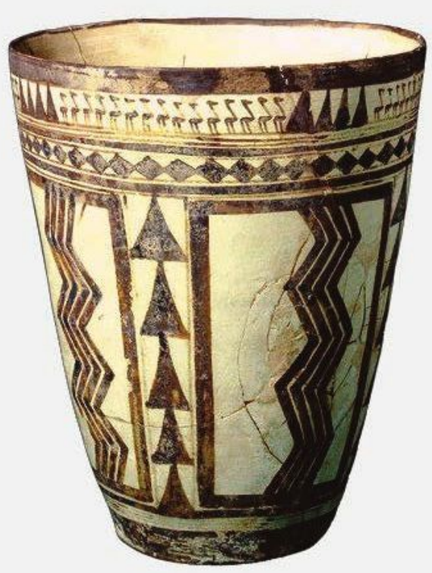

Naczynia z kultury Al-Ubaid były zdobione charakterystycznymi ornamentami geometrycznymi. O ludach tworzących tę kulturę wiadomo jeszcze mniej niż o Sumerach.

▪ *ceramika, Irak, V tysiąclecie p.n.e.*

Bóg Enki 1 przedstawiony na odcisku pieczęci cylindrycznej. W mitologii Sumerów był on uważany za boga słodkich wód i mądrości i czczony jako stwórca człowieka. Razem z Enlilem i Anu (bóg nieba) tworzył wielką triadę bóstw.

▪ *pieczęć, Mezopotamia, II tysiąclecie p.n.e.*

Kiedy przybyli Sumerowie?

Przy próbach ustalenia czasu pojawienia się Sumerów nad Tygrysem i Eufratem dochodzi do rozbieżności. Większość badaczy nie uważa ich za lud autochtoniczny (rdzenny). Obecnie historycy najczęściej przyjmują, że przybyli oni na tereny Mezopotamii w kilku etapach ok. drugiej połowy IV tysiąclecia p.n.e., w epoce rozkwitu kultury Al-Ubaid. Tylko niektórzy sugerują, że Sumerowie mogli trafić nad Eufrat i Tygrys już na przełomie VII i VI tysiąclecia p.n.e. i w związku z tym mogą być nazywani autochtonami, ponieważ wcześniej tereny te były słabo zaludnione.

Gdzie była ojczyzna Sumerów?

Dotychczas nie odpowiedziano też jednoznacznie na pytanie, skąd Sumerowie przywędrowali do Mezopotamii, nie pozostawili oni bowiem żadnych świadectw swojej wędrówki. Prawdopodobnie początkowo byli koczownikami lub półkoczownikami i posługiwali się językiem typowym dla pierwotnych ludów z terenów górskich. Ich praojczyzny badacze dopatrują się w bardzo wielu krainach, niekiedy niezwykłych i odległych, takich jak Bahrajn, dolina Indusu, Afganistan, Tybet, Indie, a nawet wyspy Indonezji. Jednak najbardziej wiarygodna hipoteza głosi, że ich pierwotne siedziby znajdowały się na Wyżynie Irańskiej lub w północnych Indiach. Stamtąd wyruszyli na zachód. Koncepcję tę uprawdopodabniają elementy języka, którym się posługiwali – w piśmie klinowym wyrazy „kraj” i „góra” zapisywano bowiem tak samo. Przemawia za tym również sposób budowania świątyń – Sumerowie wznosili je na wzgórzach z tarasami, starannie usypanych z ziemi lub zbudowanych z cegieł oraz kamiennych bloków. Można więc przypuszczać, że w swojej ojczyźnie też oddawali cześć bogom na wzniesieniach. Przyjmuje się, że Sumerowie trafili do Mezopotamii drogą morską przez Zatokę Perską. Musieli przybyć z gór nad morze i stamtąd wyruszyć łodziami. Hipotezę tę wyprowadza się z najstarszych wierzeń tego ludu, w których pierwszoplanową rolę odgrywał przychylny ludziom bóg mądrości Enki, mieszkający na dnie oceanu. Kolejny argument na potwierdzenie tej tezy stanowi to, że Sumerowie doskonale znali zasady żeglugi morskiej i śródlądowej oraz gospodarki wodnej. Pierwsze miasto opanowane przez Sumerów na terenie Mezopotamii, Eridu, uważane za kolebkę cywilizacji, było położone nad brzegiem morza. Stamtąd wyruszyli oni po latach w głąb Międzyrzecza, by zakładać nowe miasta. Podbili całą krainę, ale nie wyparli całkowicie jej dotychczasowych mieszkańców. Przejęli wiele elementów stworzonej przez nich kultury i wzbogacili ją o własne osiągnięcia. W ten sposób dali początek nowej cywilizacji. Wykazuje ona duże podobieństwo do kultury ludów irańskiego państwa Elam. Może to świadczyć albo o pokrewieństwie pomiędzy tymi kulturami, albo o utrzymywaniu przez nie długotrwałych i ścisłych kontaktów.

Posążek modlącego się mężczyzny to jeden z najpopularniejszych motywów sztuki sumeryjskiej. Pierwotnie takie figury ustawiano w świątyni, aby w zastępstwie władcy lub dostojnika adorowały bóstwa.

▪ *rzeźba, Sumer, ok. 2600 r. p.n.e.*

Prawdopodobne kierunki migracji Sumerów

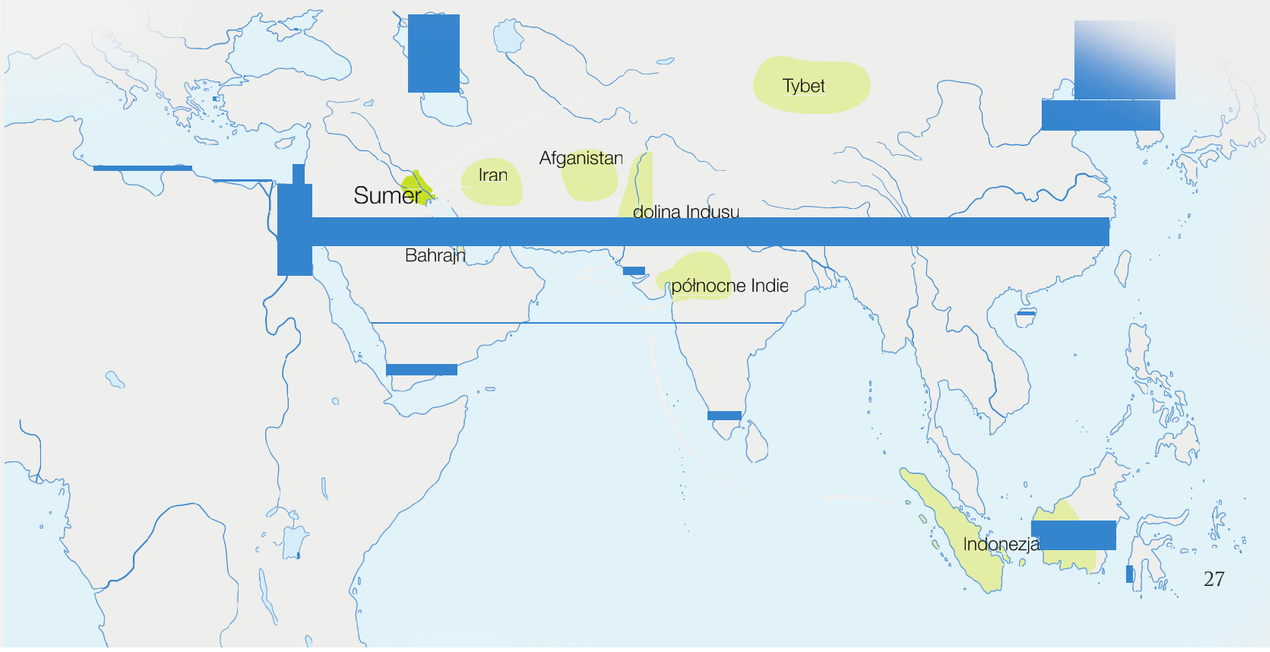

3 BABILONIA I ASYRIA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie warunki naturalne panowały w Mezopotamii?
2. Jak doszło do upadku cywilizacji sumeryjskiej?

BABILONIA I JEJ DZIEJE

Na przełomie III i II tysiąclecia p.n.e. lud Sumerów prawie zupełnie przestał istnieć. W wyniku kolejnych najazdów plemion koczowniczych na Mezopotamię całkowicie zasymilował się z o wiele liczniejszymi przybyszami. Spuściznę kulturową Sumerów zaczęły przejmować inne ludy. Po upadku imperium akadyjskiego i przejściowym okresie chaosu najważniejszą rolę w Mezopotamii zaczęło odgrywać położone nad Eufratem miasto **Babilon**. Jego największe sukcesy nastąpiły po objęciu tronu przez **Hammurabiego**, który sprawował rządy w XVIII w. p.n.e. W czasach jego panowania **Babilonia** – bo tak zaczęto wówczas nazywać tę część Mezopotamii – stała się główną potęgą w regionie. Hammurabi uregulował sytuację wewnętrzną kraju i rozpoczął ekspansję. Stopniowo podporządkowywał sobie kolejne miasta, dzięki czemu stworzył królestwo rozciągające się od Zatoki Perskiej do Syrii. W tym sprawnie zarządzanym i dobrze zorganizowanym państwie rozwijały się sztuka oraz literatura. Ponadto z rozkazu Hammurabiego uporządkowano i spisano prawa, tworząc **kodeks**, nazywany **Kodeksem Hammurabiego**.

Po śmierci Hammurabiego Babilonia zaczęła tracić swoją pozycję w Mezopotamii i ostatecznie w pierwszej połowie I tysiąclecia p.n.e. została podporządkowana Asyrii. Nadal jednak stanowiła najważniejszy ośrodek kultury Bliskiego Wschodu. Ponowny rozkwit polityczny Babilonii przypada na VII–VI w. p.n.e. Królowie

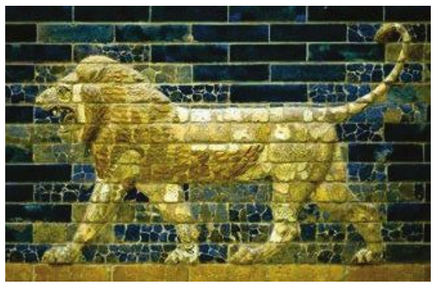

Lew z bramy Isztar symbolizujący mezopotamską boginię wojny i miłości Isztar.
- *relief, Babilon, VI w. p.n.e.*

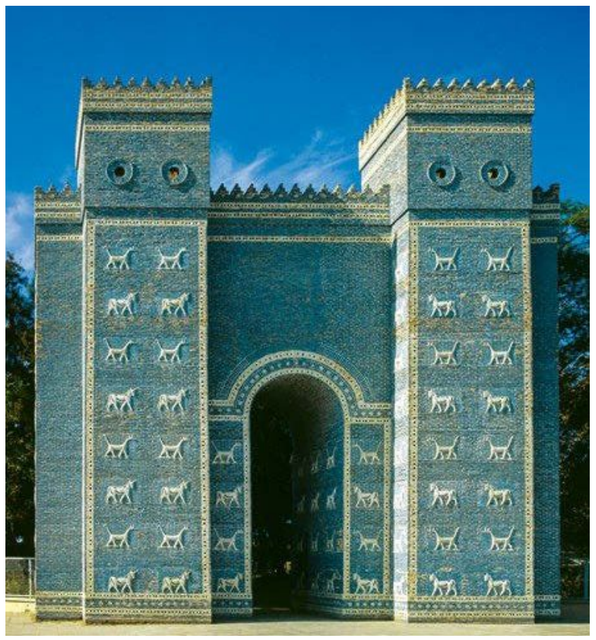

Replika bramy Isztar w Babilonie, która została wzniesiona w VI w. p.n.e. – w czasach panowania Nabuchodonozora II. Budowlę obłożono glazurowaną niebieską cegłą, ozdobioną wizerunkami 575 zwierząt, które były symbolami poszczególnych bóstw.
- *Babilon, VI w. p.n.e.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

KODEKS HAMMURABIEGO

Spisany na polecenie władcy Babilonii Kodeks Hammurabiego pochodzi z ok. 1750 r. p.n.e. Jest najstarszym zachowanym w oryginale i w całości zbiorem praw. Znajdują się w nim orzeczenia sądowe i wyroki tego króla, którym nadano formę obowiązujących przepisów prawnych, spisanych – według słów samego władcy – *po to, aby silny słabego nie krzywdził, aby sierocie i wdowie oddana została sprawiedliwość* [...], *aby prawo kraju ukierunkować, aby wyroki kraju słusznie rozstrzygane były, aby pokrzywdzonemu oddano sprawiedliwość.*

§ 148. *Jeśli obywatel żonę sobie wziął, a febra*[1] *ją pochwyciła i inną żonę wziąć postanowił, może ją poślubić, ale żony pierwszej, którą febra chwyciła, nie odprawi, ta w domu (który) zbudowali pozostanie i dopóki żyje, będzie ją utrzymywał.*
§ 149. *Jeżeli jednak kobieta ta w domu męża swego mieszkać (dłużej) nie zgodziła się, posag jej, który z domu ojca swego przyniosła, zostanie jej zwrócony i odejdzie.* [...]
§ 196. *Jeśli obywatel oko obywatelowi wybił, oko wybiją mu.*
§ 197. *Jeżeli kość obywatela złamał, kość mu złamią.*
§ 198. *Jeśli oko „poddanego pałacu" wybił lub kość „poddanego pałacu" złamał, 1 minę srebra zapłaci.*
§ 199. *Jeśli oko niewolnika obywatela wybił lub kość niewolnika obywatela złamał, połowę ceny jego zapłaci.*
§ 200. *Jeśli obywatel ząb obywatelowi równemu sobie wybił, ząb wybiją mu.*
§ 201. *Jeżeli ząb „poddanego pałacu" wybił, 1/3 miny srebra zapłaci.* [...]
§ 221. *Jeśli lekarz kość obywatela złamaną wyleczył lub mięsień bolący uzdrowił, ranny lekarzowi 5 szekli*[2] *srebra zapłaci.*
§ 222. *Jeżeli to był „poddany pałacu", 3 szekle srebra zapłaci.*
§ 223. *Jeżeli to był niewolnik obywatela, pan niewolnika lekarzowi 2 szekle srebra zapłaci.*

Stela Hammurabiego to diorytowa (kamień dekoracyjny) płyta o wysokości 225 cm, na której wyryto Kodeks Hammurabiego. Znajdująca się na szczycie steli płaskorzeźba przedstawia króla stojącego przed siedzącym na tronie bogiem słońca i sprawiedliwości Szamaszem, który przekazuje mu berło, co symbolizuje boski charakter władzy królewskiej i ustanowionych praw. Takie stele Hammurabi nakazał ustawić w różnych częściach swojego państwa. Była to forma „publikacji" przepisów. Kopie zabytku znajdują się dzisiaj w wielu muzeach świata. Jedyny odnaleziony oryginał jest przechowywany w Luwrze.
- *kamienna stela, Babilon, XVIII w. p.n.e.*

[1] febra – dawna nazwa malarii – ostrej tropikalnej choroby wywoływanej przez pasożyty.
[2] szekle – używana w starożytnej Mezopotamii miara masy i pieniądza; 1 szekel był równy 0,12 kg.

Źródło: *Kodeks Hammurabiego*, tłum. M. Stępień, Warszawa 2000.

? 1. Wyjaśnij, dlaczego w zapisach kodeksu ustanowiono zróżnicowane kary dla przedstawicieli różnych grup społecznych.
2. Omów na podstawie tekstu źródłowego stosunki społeczne panujące w Babilonii w czasach Hammurabiego.
3. Podstawowa reguła Kodeksu Hammurabiego – *oko za oko, ząb za ząb* – zwana jest również prawem talionu (łac. *ius tallionis*), czyli odwetu. Wytłumacz, dlaczego rozwój prawa doprowadził do odstąpienia od tej zasady.

DZIEJE BABILONII I ASYRII

Zarówno państwo babilońskie, jak i asyryjskie istniały przez niemal dwa tysiąclecia. Jednak w dziejach obu tych organizmów państwowych okresy świetności przeplatały się z momentami kryzysu. W historii Babilonii wyróżniamy okresy: starobabiloński, średniobabiloński, nowobabiloński i chaldejski (oznaczone na osi odcieniami). Z kolei dzieje Asyrii dzielimy na okres staroasyryjski, średnioasyryjski i nowoasyryjski (odcienie na osi).

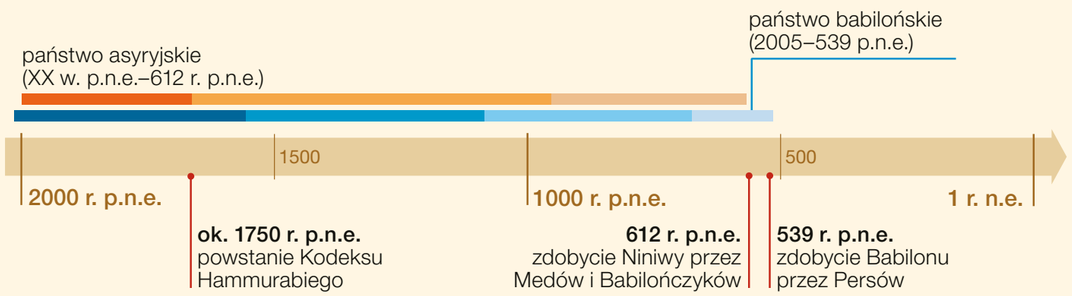

? Na jaki okres w dziejach Babilonii przypada panowanie Hammurabiego, a na jaki Nabuchodonozora II?

z dynastii chaldejskiej opanowali wówczas całą Mezopotamię i utworzyli nowe imperium. Intensywny rozwój tego państwa przypada na czasy **Nabuchodonozora II** – lata 605–562 p.n.e. Z tego okresu pochodzą **wiszące ogrody Semiramidy**. Założono je dla żony władcy, która tęskniła za bujną roślinnością rodzinnej Medii. Kres imperium położyli Persowie pod wodzą Cyrusa II Wielkiego, którzy zdobyli Babilon w **539 r. p.n.e.**

ASYRIA I JEJ DZIEJE

Na terenie Asyrii, położonej na północ od Babilonii, także powstały liczne miasta-państwa. Jednak w przeciwieństwie do południowych rejonów Mezopotamii dość wcześnie ukształtowało się tam jednolite państwo obejmujące cały ten obszar. Początkowo jego stolica znajdowała się w **Aszur**, a później przeniesiono ją do **Niniwy**.

W czasach panowania Hammurabiego kraj ten został włączony do imperium babilońskiego. Po upadku mocarstwa budował własną potęgę, a na początku I tysiąclecia p.n.e. rozpoczął ekspansję zewnętrzną. Królowie asyryjscy opanowali w VIII–VII w. p.n.e. nie tylko całą Mezopotamię i Elam, lecz także wszystkie kraje Bliskiego Wschodu położone na zachód od Asyrii – Syrię, Palestynę oraz północny Egipt. Wobec pokonanych narodów władcy stosowali politykę brutalnego terroru. Z ich rozkazu setki tysięcy ludzi przesiedlano z jednej części imperium do drugiej. Nierzadko zabijano mieszkańców miast burzonych i palonych w czasie kampanii wojennych. Był to

Deportacja ludności miasta Din-Sharri [czyt.: din-szarri] przez wojska asyryjskie podczas kampanii króla Asurbanipala przeciwko Elamowi. Na wozie widać kobiety i dzieci opuszczające swoje miejsce zamieszkania. Terror w postaci przesiedleń ludności i ustawiania piramid z czaszek pomordowanych wrogów miał zastraszyć podbite ludy i skłonić je do zaprzestania walki z Asyryjczykami.

▪ *płaskorzeźba, Niniwa, VII w. p.n.e.*

WARTO WIEDZIEĆ

Armia asyryjska

Sukcesy w podboju sąsiednich państw władcy asyryjscy zawdzięczali przede wszystkiej swojej znakomitej i nowoczesnej jak na tamte czasy armii. Początkowo składała się ona z dobrze uzbrojonej gwardii królewskiej i pospolitego ruszenia chłopstwa. Z czasem zaczęto jednak tworzyć stałą armię, do której przyjmowano cudzoziemców, a nawet jeńców wojennych. Podstawą armii asyryjskiej była piechota oraz oddziały łuczników i procarzy. Duże znaczenie miała też kawaleria oraz rydwany bojowe. Asyryjczycy mieli też wojska inżynieryjne specjalizujące się w zdobywaniu twierdz przy wykorzystaniu różnorakich machin. Stosowano również wojnę psychologiczną. Oddziały asyryjskie przeprowadzały często okrutne masakry pojedynczych miast, aby wieści o tych wydarzeniach złamały ducha walki w ich przeciwnikach.

? Jakie rodzaje wojsk wykorzystywali władcy asyryjscy?

Rydwany bojowe Asyryjczyków składały się z metalowego podwozia, na którym spoczywał lekki kosz z drewna mieszczący woźnicę oraz łucznika lub oszczepnika, a później także osłaniającego ich tarczownika.

▪ *płaskorzeźba, Niniwa, VII w. p.n.e.*

również element celowej polityki osadniczej. Przesiedlona ludność zasiedlała nowe terytoria i zakładała miasta w odległych prowincjach i na obszarach granicznych.

Ostatni wybitny król asyryjski, panujący w połowie VII w. **Asurbanipal**, potrafił pisać i czytać. W swoim pałacu w Niniwie zgromadził wspaniałą bibliotekę. Po jego śmierci królestwo zostało zniszczone na skutek najazdu Medów oraz sprzymierzonych z nimi Babilończyków. W **614 r. p.n.e.** ich wojska zdobyły Aszur, a dwa lata później splądrowały i spaliły Niniwę. Ostatni władca asyryjski stawiał opór do 609 r. p.n.e.

SPOŁECZEŃSTWA MEZOPOTAMII

We wszystkich społeczeństwach Mezopotamii – w każdym okresie historycznym – obowiązywał podział na warstwę panującą, ludność wolną, zróżnicowaną pod względem statusu społecznego i ekonomicznego, oraz nielicznych niewolników. Najwyższą władzą w państwie (jak wierzono – z woli bogów) dysponował król, który był także naczelnym wodzem i kapłanem. Rządził on przy pomocy licznych urzędników i kapłanów.

Dotychczas najlepiej poznano społeczeństwo Mezopotamii z okresu starobabilońskiego, czyli najstarszego okresu istnienia Babilonu. Składało się ono z wolnych, pełnoprawnych **obywateli** (akad. *awilum*), „**ludzi królewskich**" (akad. *muszkeni*), zwanych też „poddanymi pałacu", a także **niewolników** (akad. *wardum*). Najliczniejszą i najbardziej zróżnicowaną zbiorowość stanowili wolni obywatele. Do grupy tej należeli ludzie zarówno biedni, jak i bogaci. Byli to przedstawiciele warstwy panującej (urzędnicy wysokiego szczebla, dowódcy armii, oficerowie i kapłani), zwykli mieszkańcy miast oraz chłopi. „Ludzie królewscy" mieli zagwarantowaną wolność osobistą, jednak z różnych powodów, najczęściej po utracie środków do życia, decydowali się na służbę u króla. W zamian otrzymywali działkę ziemi państwowej umożliwiającą utrzymanie się lub wykonywali dla władcy określone zadania.

BABILONIA I ASYRIA

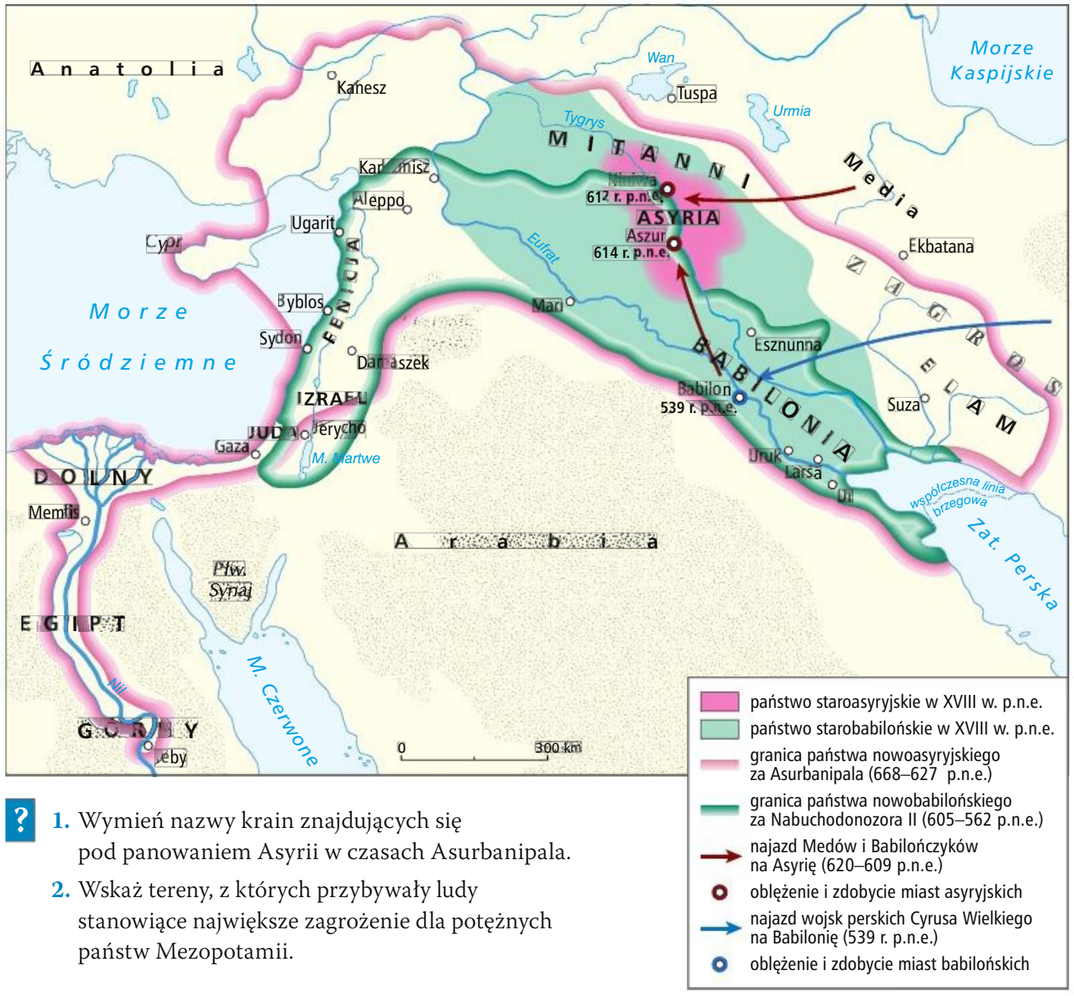

1. Wymień nazwy krain znajdujących się pod panowaniem Asyrii w czasach Asurbanipala.
2. Wskaż tereny, z których przybywały ludy stanowiące największe zagrożenie dla potężnych państw Mezopotamii.

WIERZENIA LUDÓW MEZOPOTAMII

Mieszkańcy Mezopotamii wierzyli w wielu bogów. Długotrwałe rozdrobnienie polityczne tego obszaru wpłynęło na silną pozycję bóstw lokalnych. Ich znaczenie rosło bowiem wtedy, kiedy poświęcony im ośrodek zyskiwał dominującą rolę w Mezopotamii. Do najważniejszych bogów można zaliczyć akadyjską **Isztar**, babilońskiego **Marduka**, asyryjskiego **Aszura**, ojca wszystkich bóstw **Anu** (opiekuna miasta Uruk), boga powietrza i wiatrów **Enlila** (patrona miasta Nippur), boga przyrody i wegetacji **Tammuza**, boga świata podziemnego **Nergala** oraz boga wojny **Ninurtę**.

Wierzono w życie pozagrobowe, ale świat podziemny, zwany „krainą bez powrotu", wyobrażano sobie jako miejsce smutku, cichego cierpienia i beznadziei. Dusze wiodły w zaświatach ponurą wegetację i żywiły się pyłem. Bogom oddawano cześć w świątyniach, sanktuariach oraz kaplicach budowanych na polach i drogach. Składano tam ofiary, urządzano procesje i wznoszono uroczyste modły. Sprawowanie kultu było obowiązkiem kapłanów, którzy codziennie odprawiali rytuały.

Babilończycy prowadzili obserwacje astronomiczne i uważali, że gwiazdy mają wpływ na życie ludzi i losy świata. Przywiązywali wielką wagę do wróżb. Rozwinęli astrologię (gr. *astron* – 'gwiazda'; *logos* – 'nauka', 'wiedza'), wierzyli w czary i uroki. To w ich kulturze zrodziło się wiele przesądów, np. o pechowej trzynastce lub źle wróżącym spotkaniu z czarnym kotem.

ARCHITEKTURA I SZTUKA

Do naszych czasów zachowały się nieliczne zabytki architektury mezopotamskiej, budowle wzniesione z glinianej cegły uległy bowiem zniszczeniu już w starożytności. Ze źródeł pisanych wiemy jednak o istnieniu monumentalnych świątyń i olbrzymich pałaców. Największy babiloński zikkurat, nazywany **Etemenanki** (z sum. 'dom podstaw nieba i ziemi'), miał wysokość 90 m. Uważa się, że był pierwowzorem biblijnej **wieży Babel**. Obszerne pałace władców łączyły wiele funkcji. W kompleksach tych znajdowały się warsztaty rzemieślnicze, magazyny, ogrody, stawy, parki. Pomieszczenia pałacowe, zwłaszcza sale reprezentacyjne, zdobiono kolorową glazurą i malowidłami. Całość otaczano potężnymi, trudnymi do sforsowania murami.

O wysokim poziomie umiejętności mezopotamskich rzemieślników i artystów świadczą zachowane zabytki. Do najbardziej znanych należą płaskorzeźby asyryjskie oraz monumentalna brama Isztar w Babilonie. Znane jedynie z przekazów ogrody Semiramidy były prawdopodobnie rzeczywiście ogrodami – z krzewami i niedużymi drzewami. Założono je na rozległych dachach niższych partii budynków pałacowych lub tarasach.

Warto pamiętać, że rozwój nauk w Mezopotamii wynikał z potrzeb państwa. Biegłość w obliczeniach matematycznych miała związek z koniecznością sporządzania spisów danin, inwentarzy dobytku królewskiego, rozmaitych sprawozdań. Wpływ na postęp naukowy miały także ówczesne wierzenia – np. próby odczytania przyszłości z obserwacji gwiazd przyczyniły się do postępów w dziedzinie astronomii. Liczne osiągnięcia mieszkańców Mezopotamii zostały przejęte lub twórczo zaadaptowane przez inne starożytne ludy.

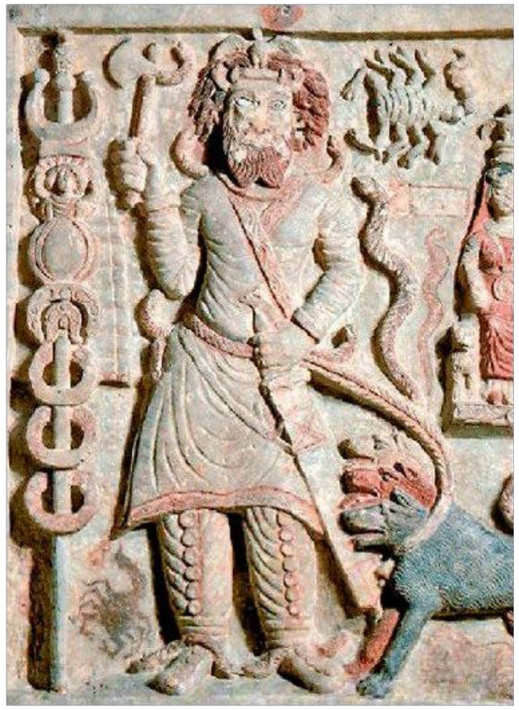

Nergal to sumeryjski bóg, który początkowo władał niebiosami, jednak przegrał walkę o królestwo z Teszubem i wówczas zszedł do świata podziemi. Sumerowie uważali go za bóstwo odpowiedzialne za zsyłanie chorób i epidemii.

▪ *płaskorzeźba, Irak, III w. p.n.e.*

ĆWICZENIA

1. Wymień władców, którzy odegrali największą rolę w dziejach Mezopotamii.
2. Określ najważniejsze cechy wierzeń ludów Mezopotamii i wymień główne bóstwa.
3. Wyjaśnij, dlaczego Kodeks Hammurabiego ma tak duże znaczenie symboliczne.
4. Omów podział i położenie poszczególnych grup społecznych w starożytnej Mezopotamii.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Popko, *Magia i wróżbiarstwo u Hetytów*, Warszawa 1982.
G. Roux, *Mezopotamia*, tłum. B. Kowalska, J. Kozłowska, Warszawa 1998.
M. Stępień, *Kodeks Hammurabiego*, Warszawa 1996.

4 PAŃSTWO FARAONÓW

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaką rolę odegrały doliny wielkich rzek w powstawaniu pierwszych cywilizacji?
2. Na jakie grupy dzieliło się społeczeństwo państw Mezopotamii?

WARUNKI NATURALNE EGIPTU

W czasie gdy w Mezopotamii powstała kultura Sumerów, w **dolinie Nilu** w północno-wschodniej Afryce rozwijała się **cywilizacja egipska**. Obszar, na którym się ukształtowała, nie pokrywał się z terytorium współczesnego państwa egipskiego. Obejmował jedynie ujście Nilu do Morza Śródziemnego, nazywane od czasów starożytnych deltą, oraz część doliny rzeki – wąski pas ziemi o szerokości od kilkunastu do kilkudziesięciu kilometrów, ciągnący się wzdłuż obu jej brzegów. Od wschodu i zachodu dolinę Nilu otaczały położone znacznie wyżej pustynie oraz obszary skaliste. W starożytności rejony te – poza wielkimi oazami na Pustyni Libijskiej – nie wchodziły w skład państwa egipskiego. W pewnych okresach historii należała do niego za to leżąca na południu Nubia. Geograficznie i historycznie Egipt dzielił się na **Dolny**, obejmujący deltę Nilu, oraz **Górny**, rozciągający się w dolinie rzeki od granicy delty aż do **I katarakty**, czyli progu rzecznego, który utrudniał spływ wody i żeglugę.

W życiu mieszkańców Egiptu najważniejszą rolę odgrywał Nil. W delcie rzeki oraz w jej dolinie znajdowały się tereny uprawne, a regularne wylewy nanosiły na nie żyzny muł, co zapewniało obfite plony. Dodatkowo stworzono system kanałów irygacyjnych, doprowadzających wodę na pola położone dalej od brzegów Nilu oraz odprowadzające jej nadmiar podczas wylewów. Egipcjanie uprawiali głównie jęczmień, pszenicę, proso, orkisz, oliwki i figi. Ważny składnik ich diety stanowiły także warzywa oraz owoce. Ponadto łowili w rzece ryby, hodowali bydło oraz polowali na dzikie zwierzęta.

W Egipcie nie występowało zbyt wiele surowców naturalnych. Dlatego część z nich zdobywano drogą handlową oraz w wyniku wypraw wojennych. W ten sposób do Egiptu trafiały: miedź sprowadzana z półwyspu Synaj oraz metale szlachetne i kość słoniowa przywożone z terenów położonych na południe od I katarakty. Z Libanu sprowadzano z kolei szlachetne drewno, np. cedr. Naturalnym bogactwem samego Egiptu była żyzna ziemia oraz rosnąca nad rzeką trzcina zwana papirusem.

Dolina Nilu w wielu miejscach zajmuje jedynie wąską przestrzeń pośród otaczających ją ze wszystkich stron piasków pustyni.
▪ *fotografia współczesna, Egipt*

Wytwarzano z niego przede wszystkim materiał, który służył do zapisywania różnych tekstów. Ponadto papirus zmieszany z gliną służył jako materiał budowlany. Używano go także do budowy łodzi, wyrabiano z niego meble oraz różne artykuły codziennego użytku.

Egipt, oddzielony od reszty świata barierą pustyń oraz mórz, był połączony z Bliskim Wschodem jedynie szlakiem handlowym, który wiódł przez wąski przesmyk prowadzący do półwyspu Synaj. Dlatego cywilizacja egipska przez znaczną część swoich dziejów rozwijała się w pewnej izolacji. W dużej mierze zadecydowało to o jej trwałości i oryginalności.

POCZĄTKI CYWILIZACJI EGIPSKIEJ

Cywilizacja egipska narodziła się w IV tysiącleciu p.n.e. Nie wiadomo jednak dokładnie, w którym momencie na terenach nad Nilem ukształtowały się dwa odrębne państwa: **Górny** i **Dolny Egipt**. Dotychczas uważano, że ich zjednoczenie nastąpiło na skutek podboju delty rzeki przez wojska władcy z południa – faraona **Narmera**. Jednak obecnie badacze dowodzą, że do kulturalnego i politycznego zespolenia kraju doszło przed objęciem władzy przez tego króla. Prawdopodobnie był on za to założycielem nowej stolicy państwa – **Memfis**, która leżała w pobliżu granicy obu części kraju. Narmer zapoczątkował panowanie pierwszej z ponad 30 kolejnych dynastii oraz trwające ponad trzy tysiąclecia dzieje starożytnego państwa egipskiego.

Okres **Starego Państwa** zajmuje szczególne miejsce w dziejach Egiptu. Był to czas budowy mocarstwa faraonów i tworzenia centralnej administracji skupionej wokół władcy i jego dworu. Egipcjanie wynaleźli wówczas pismo, stworzyli swoją religię, architekturę, sztukę i literaturę. W okresie Starego Państwa doszło również do podziału państwa na okręgi administracyjne, które z języka greckiego określamy mianem **nomów**. Symbolem pozycji faraona oraz możliwości ekonomicznych i organizacyjnych państwa egipskiego w tym okresie była budowa **piramid**.

STAROŻYTNY EGIPT

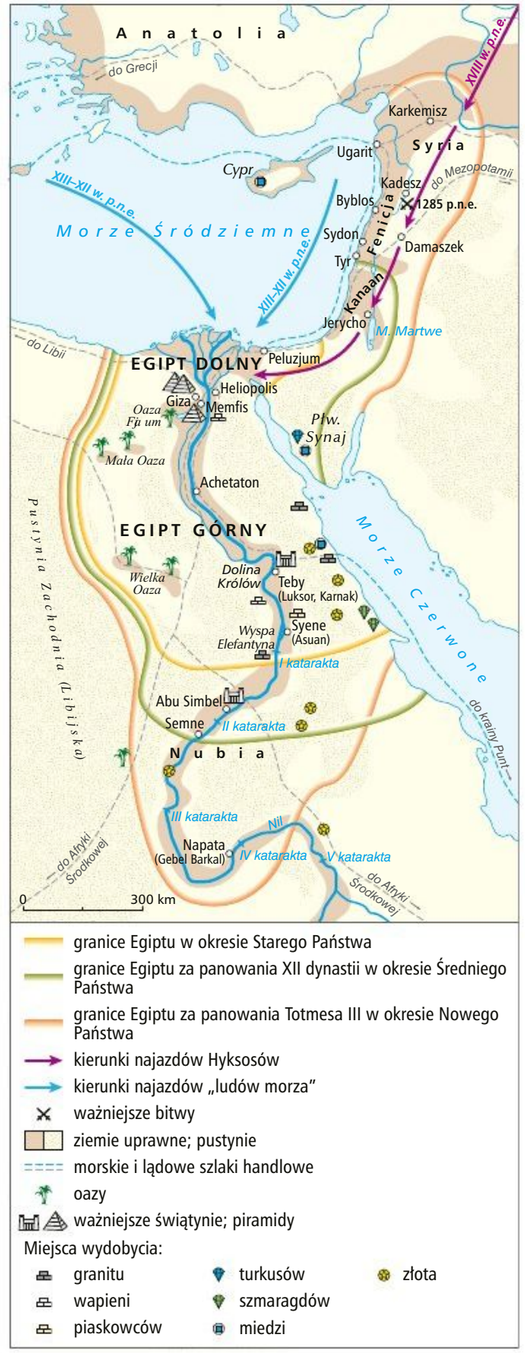

? 1. Wskaż usytuowanie najważniejszych zespołów grobowych w starożytnym Egipcie.
2. Wymień nazwy współczesnych krajów, na których terenach rozciągało się państwo egipskie w szczytowym okresie swojej potęgi.

EGIPSKIE PIRAMIDY

Monumentalne grobowce wznoszone z rozkazu władców z okresu Starego Państwa miały świadczyć o wyniesieniu faraonów ponad społeczeństwo i czynić ich równymi bóstwom. Były one nie tylko miejscami pochówku, lecz także świątyniami – wierzono, że mieszkają w nich bogowie. Pierwszym faraonem, który kazał wybudować dla siebie kamienny grobowiec w kształcie piramidy, był Dżoser. Sto lat później powstał kompleks monumentalnych piramid w Gizie.

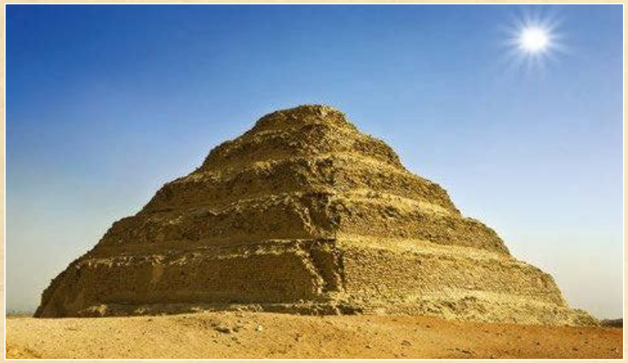

Piramidę Dżosera wzniesiono w Sakkarze według projektu królewskiego architekta Imhotepa ok. 2650 r. p.n.e. Miała ona wysokość 62,5 m i stanowiła część kompleksu grobowego, który był otoczony wysokim na 10 m murem.

▪ *fotografia współczesna, Sakkara*

Kompleks piramid w Gizie

Grobowce w Gizie są najsłynniejszym zespołem starożytnych budowli Egiptu. Ich konstrukcja, sposób budowy, rozmieszczenie, kształt oraz wielkość stanowią przedmiot badań uczonych i licznych spekulacji pseudonaukowców.

1 **Piramida Mykerinosa** jest najmniejsza spośród piramid w Gizie. Ma jedynie 65 m wysokości, lecz zbudowano ją z największych znanych w Gizie bloków kamiennych.

2 **Piramida Chefrena**, syna Cheopsa, jest nieco mniejsza od grobowca ojca, jednak wygląda równie imponująco. Ponieważ jest bardziej stroma od pozostałych i wzniesiono ją na podwyższeniu, wydaje się największa ze wszystkich.

3 **Piramida Cheopsa** to największa z piramid – ma 147 m wysokości, a długość jej boku u podstawy wynosi 227 m.

4 **Piramidy królowych** zbudowano obok potężnych grobowców władców egipskich jako miejsce pochówku ich małżonek.

Przekrój pionowy przez piramidę Cheopsa

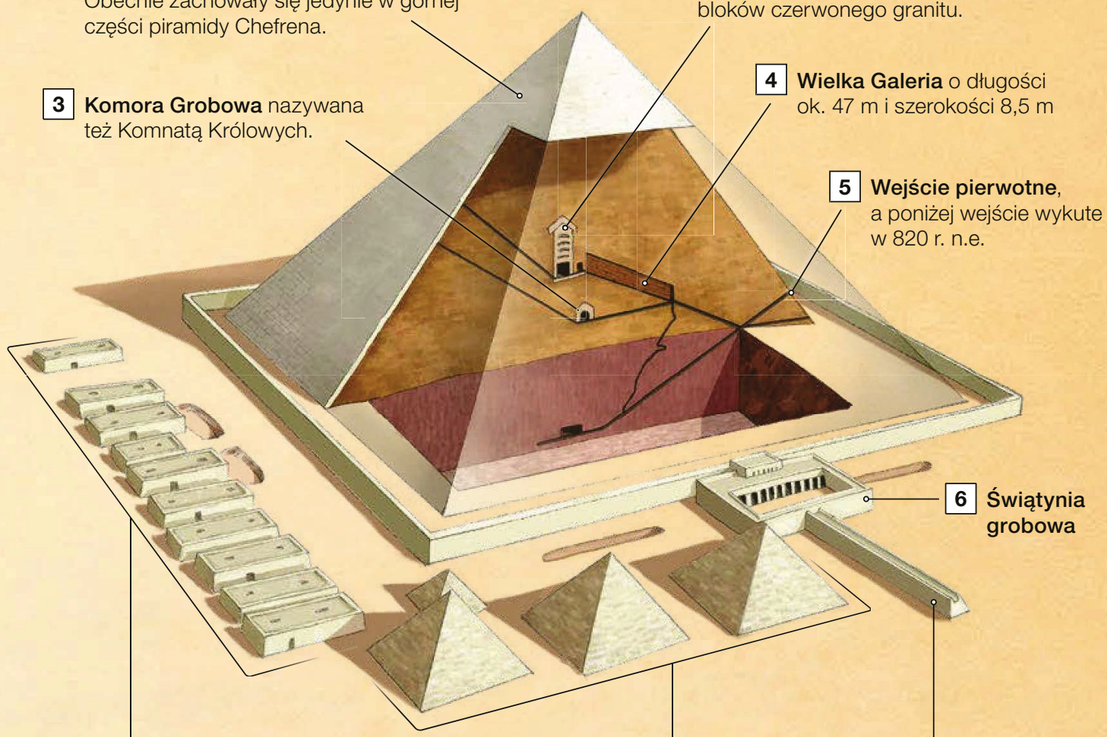

1 **Płyty z gładzonego wapienia** pokrywające dawniej piramidy z zewnątrz. Obecnie zachowały się jedynie w górnej części piramidy Chefrena.

2 **Komora Królewska**, wykonana z 50-tonowych bloków czerwonego granitu.

3 **Komora Grobowa** nazywana też Komnatą Królowych.

4 **Wielka Galeria** o długości ok. 47 m i szerokości 8,5 m

5 **Wejście pierwotne**, a poniżej wejście wykute w 820 r. n.e.

6 **Świątynia grobowa**

7 **Mastaby**, czyli grobowce wysokich dostojników. Murowana część naziemna była połączona z komorą grobową pionowym szybem, który po pogrzebie zasypywano.

8 **Piramidy królowych**

9 **Grobla**

Wielki Sfinks w Gizie ma prawie 20 m wysokości i ponad 70 m długości. Został wykonany za panowania faraona Chefrena, dlatego też naukowcy przypuszczają, że rzeźba prawdopodobnie przedstawia twarz tego władcy.

▪ *fotografia współczesna, Giza*

? 1. Wyjaśnij, jakie funkcje pełniły egipskie piramidy.
2. Opisz budowę piramidy Cheopsa.

Do upadku Starego Państwa przyczyniły się konflikty wewnętrzne oraz wieloletnia klęska suszy. Stojący na czele nomów **nomarchowie** uniezależniali się od faraonów i doprowadzili do dziedziczenia sprawowanych urzędów przez kolejnych członków swoich rodów. To zwiększenie roli niektórych „dynastii" nomarchów wywołało kryzys władzy centralnej. Jednocześnie panujący w kraju głód osłabił wiarę w boskość faraonów. Doszło wówczas do zamieszek, które ostatecznie spowodowały zanik władzy centralnej.

PAŃSTWO FARAONÓW

W XX w. p.n.e., po okresie rozbicia wewnętrznego, ponownie doszło do zjednoczenia Egiptu. Rozpoczął się okres **Średniego Państwa**, w którym państwo faraonów odzyskało dawną potęgę. Kolejni władcy umacniali kraj wewnętrznie i rozpoczęli ekspansję zewnętrzną. Prowadzone przez nich wojny i wyprawy przynosiły Egiptowi duże bogactwa. W okresie tym opanowano część Nubii oraz zachodni Synaj z jego kopalniami miedzi i turkusu.

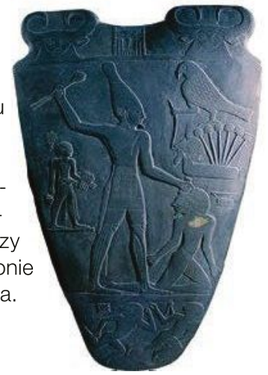

Paleta Narmera należy do najcenniejszych zabytków sztuki egipskiej z okresu początku państwa. Jest to rzeźbiona kamienna tabliczka, przeznaczona do rozcierania barwników. Znajdująca się na niej płaskorzeźba symbolizująca podbój i przejęcie władzy przedstawia króla Narmera w koronie Górnego Egiptu zabijającego jeńca.

▪ *płaskorzeźba, Egipt, ok. 3000 r. p.n.e.*

W XVIII w. p.n.e. w Egipcie ponownie odżyły konflikty wewnętrzne. Dodatkowo kraj został zajęty przez najeźdźców z Kanaan, którzy opanowali deltę Nilu. Reszta kraju pozostawała pod rządami rodzimych władców, mających swoją siedzibę w Tebach. Toczyli oni ciężkie walki z najeźdźcami z północy, które ostatecznie doprowadziły do ponownego zjednoczenia kraju. W ten sposób nastała epoka **Nowego Państwa**. Odrodzony Egipt stał się wówczas największą bliskowschodnią potęgą. Jego stolicą były Teby – miasto czczonego w całym kraju boga Amona. Granice państwa zostały rozszerzone na drodze podbojów. Liczne wojny toczył m.in. faraon **Totmes III** w XV w. p.n.e. Władzę objął jako dziecko, lecz regentką została jego ciotka **Hatszepsut**, która wkrótce sama ogłosiła się faraonem. Dopiero po jej śmierci Totmes III objął pełnię rządów. Upłynęły one pod znakiem wypraw wojennych, dzięki którym wpływy egipskie sięgnęły nie tylko Nubii i Libii, lecz także Mezopotamii, Azji Mniejszej i Krety. W **Dolinie Królów**, położonej na zachodnim brzegu Nilu, naprzeciwko Teb, powstały monumentalne groby faraonów.

Za rządów najwybitniejszego władcy z tego okresu, **Ramzesa II**, Egipcjanie zetknęli się w czasie wypraw do Syrii z potężnym państwem **Hetytów**, położonym na terenie Anatolii (dzisiejszej Turcji). Wybuchła wówczas wojna, zakończona stoczoną **ok. 1285 r. p.n.e. bitwą pod Kadesz**, po której podpisano układ pokojowy. U schyłku XIII w. p.n.e. nad Egiptem zawisło poważne zagrożenie. Bliski Wschód najechały „ludy morza" – zlepek różnych plemion zamieszkujących wcześniej tereny nad Dunajem i Morzem Czarnym. Pod ich naporem upadły imperium Hetytów oraz państwa mykeńskie w Grecji (zob. mapa na s. 67 i podrozdział o Mykeńczykach na s. 70–72).

„Ludy morza" uderzyły także na Egipt, jednak Ramzesowi III udało się je odeprzeć. Zwycięstwo to uratowało państwo faraonów tylko na pewien czas. W wyniku kryzysu społecznego i ekonomicznego kraj pogrążył się w walkach wewnętrznych. Pozbawiony silnej władzy Egipt stał się w kolejnych wiekach łatwym łupem dla najeźdźców. Na pewien czas zajęły go wojska nubijskie z południa, a później stał się częścią imperium perskiego. W 332 r. p.n.e. **Egipt** został podbity przez Aleksandra Wielkiego. Po jego śmierci dostał się pod panowanie Ptolemeuszy, a w 30 r. p.n.e. włączono go do Imperium Rzymskiego jako jedną z jego prowincji.

USTRÓJ SPOŁECZNO-POLITYCZNY EGIPTU

Egiptem rządził król, którego Egipcjanie nazywali *per-aa* (z egip. 'wielki dom'). Z czasem Grecy przekształcili to określenie w formę **faraon**. Król sprawował z woli bogów władzę

DZIEJE EGIPTU

Historia Egiptu liczona od końca IV tysiąclecia p.n.e. została podzielona na okresy panowania 30 kolejnych dynastii przez egipskiego historyka Manetona, żyjącego na przełomie IV i III w. p.n.e. Klasyfikację tę przyjęła większość badaczy. Dodatkowo wyodrębnili oni w dziejach Egiptu cztery główne epoki: Stare, Średnie i Nowe Państwo oraz epokę późną. Lata kryzysów pomiędzy nimi określa się jako okresy przejściowe, a mało poznane czasy I i II dynastii nazywa się okresem wczesnodynastycznym lub tynickim.

Korona Górnego Egiptu (hedżet) [1] oraz **Dolnego Egiptu** (deszeret) [2] na głowach złotych figurek znalezionych w grobowcu Tutanchamona. Z połączenia obu koron składała się korona władcy całego kraju. Na jej przedzie znajdowała się święta kobra – znak boskiej ochrony, symbol czczonej w Dolnym Egipcie bogini Wadżet, oraz sęp – emblemat bogini Nechbet z drugiej części kraju.

▪ *figurki ze złota, Egipt, XIV w. p.n.e.*

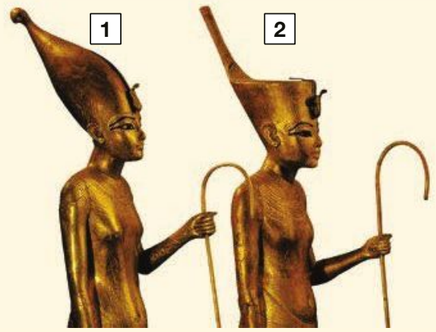

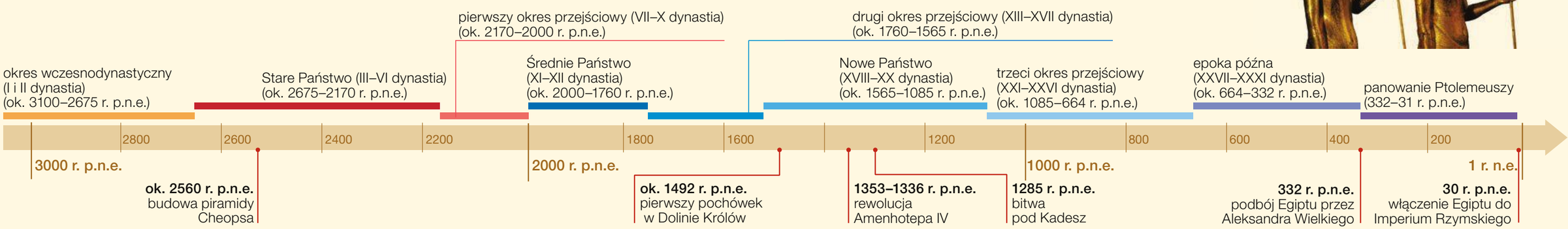

? W których okresach doszło do następujących wydarzeń: budowy wielkich piramid, panowania Ramzesa II i zajęcia kraju przez Persów?

TEKST ŹRÓDŁOWY

RADY DLA FARAONA

Nauki dla króla Merikare to częściowo zachowane dzieło nieznanego autora, skierowane do władcy egipskiego z X dynastii. Zawiera ono instrukcje, w jaki sposób ma on rządzić państwem.

Naśladuj swoich ojców – swoich przodków:
Doszli oni do władzy nad poddanymi dzięki posiadanej wiedzy.
Słowa ich pozostają w tych pismach – otwórz i przeczytaj,
a będziesz naśladował ich mądrość! [...]
Uspokój płaczącego – nie uciskaj wdowy!
Nie wyzuwaj człowieka z jego ojcowizny,
Nie naruszaj bezpieczeństwa urzędników w ich dobrach,
Nie karz niesprawiedliwie! [...]
Król posiadający doradców
nie może być nierozumny.
[...] *Bądź artystą w słowach, aby dojść do zwycięstwa: buntu.*
Bo biedak stanowi zarzewie niepokoju [...].
Wzbogacaj więc wieśniaków
I mieszkańców miast [...].
Szanuj zamożnych,
Czuwaj jednak nad dobrobytem prostych ludzi.
Wzbogacaj urzędników,
jeśli postępują zgodnie z twymi prawami.
Kto jest bogaty w domu,
nie zachowuje się jak buntownik!
Nie czyń różnicy między synem dygnitarza
a synem człowieka prostego,
ale wybieraj człowieka dla jego postępowania.
W ten sposób wszystko zostanie wykonane jak należy!

Źródło: *Nauki dla króla Merikare*, [w:] W. Bator, *Myśl starożytnego Egiptu*, Kraków 1993, s. 99.

? 1. Wyjaśnij, na czym, według autora tekstu, polegały dobre rządy.
2. Zastanów się, które elementy nauk zawartych w tekście byłoby można wykorzystać także w dzisiejszych czasach.

absolutną, był naczelnym wodzem i najwyższym kapłanem. W zarządzaniu krajem pomagali mu liczni urzędnicy. Najważniejszą rolę odgrywał *czati*, nazywany też **wezyrem**. Sprawował on bezpośredni nadzór nad zarządcami („starszymi") miast oraz nomarchami. Obsada tych ostatnich stanowisk była bardzo ważną sprawą dla faraona, gdyż – jak pokazała historia – urzędnicy często próbowali uniezależniać się od jego władzy. Prowadziło to do osłabienia i rozpadu terytorialnego państwa. Wezyrowie i inni najbliżsi współpracownicy władcy, np. wysocy rangą dowódcy wojskowi, stanowili arystokrację urzędniczą, której podlegali urzędnicy niższego szczebla. Mieli oni rzadko spotykaną wówczas umiejętność pisania i czytania. Do grupy tej zaliczano poborców podatkowych, pisarzy i dowódców garnizonów wojskowych. W skład egipskiej elity wchodzili też liczni **kapłani**. Uważano ich za pośredników w kontaktach z bogami

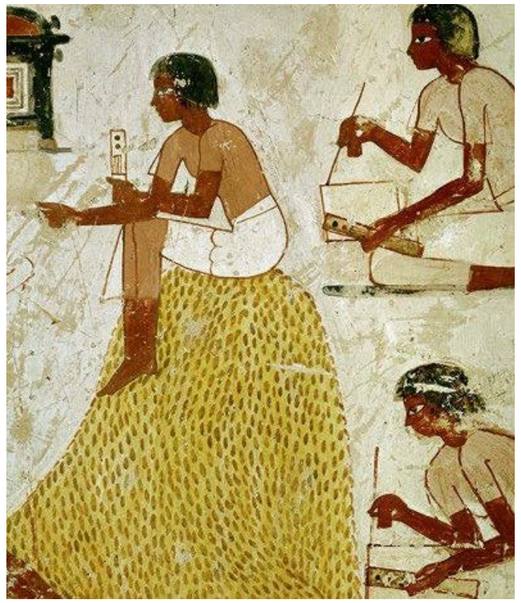

Egipscy pisarze podczas mierzenia i spisywania ilości plonów zebranych podczas żniw.
▪ *malowidło ścienne, Egipt, XIV w. p.n.e.*

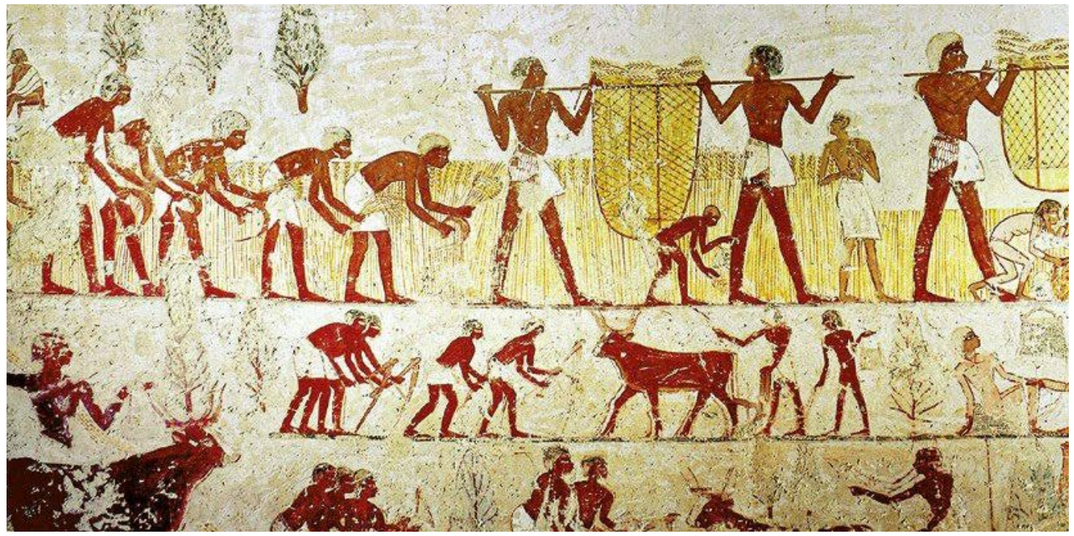

Egipscy chłopi podczas pracy w trakcie żniw.
▪ *malowidło ścienne, Egipt, XVI w. p.n.e.*

– zastępowali w tym faraona. Stali na straży uosabianego przez władcę porządku społecznego i politycznego oraz dysponowali ogromnymi majątkami świątynnymi. Jednak z czasem zaczęli przejawiać ambicje polityczne, które stanowiły zagrożenie dla władzy króla i jedności państwa. Prowadzili również zaawansowane badania naukowe, znali podstawy matematyki i astronomii oraz mieli rozległą wiedzę medyczną.

Średnią warstwę egipskiego społeczeństwa tworzyli **rzemieślnicy**, **kupcy** i **lekarze**. Rzemieślnicy zajmowali się głównie wytwarzaniem przedmiotów codziennego użytku, a niektórzy produkowali także dobra luksusowe. Część była zatrudniona przy wznoszeniu wielkich budowli, takich jak grobowce lub świątynie. Z kolei żołnierzy rekrutowano głównie spośród chłopów i rzemieślników. Od II tysiąclecia p.n.e. armia faraonów miała charakter zawodowy, a służba w jej szeregach dawała szansę na awans społeczny. Oddziały składały się głównie z piechoty, łuczników oraz załóg rydwanów bojowych.

Najliczniejszą grupę społeczną stanowili chłopi. Mimo że byli oni ludźmi wolnymi, mieli obowiązek pracy we wskazanych przez władcę majątkach państwowych lub świątynnych. Niewolnicy służyli najczęściej w pałacach królewskich i świątyniach. Ta stosunkowo niewielka grupa składała się głównie z jeńców wojennych. Ich liczba wzrosła dopiero po licznych podbojach, które Egipcjanie prowadzili w okresie Nowego Państwa.

ĆWICZENIA

1. Omów warunki naturalne doliny Nilu i ich wykorzystanie przez Egipcjan.
2. Wymień okresy w dziejach starożytnego Egiptu, w których faraonowie stworzyli najrozleglejsze imperia.
3. Przedstaw społeczeństwo egipskie za pomocą piramidy społecznej, na której szczycie znajduje się faraon. Scharakteryzuj poszczególne grupy ludności.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K.A. Kitchen, *Ramzes Wielki i jego czasy*, tłum. A. Ćwiek, Warszawa 2002.
K. Michałowski, *Nie tylko piramidy*, Warszawa 1974.

5 KULTURA STAROŻYTNEGO EGIPTU

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Kto sprawował najwyższą władzę w Egipcie?
2. W jakim celu starożytni Egipcjanie wznosili piramidy?

EGIPSKIE PISMO

Egipcjanie, podobnie jak mieszkańcy Mezopotamii, stworzyli oryginalne pismo. Jego najstarszą formą było **pismo hieroglificzne**, nazywane świętymi znakami (gr. *hieros* – święty; *glyphein* – ryć, pisać). Używano go do uwieczniania wielkich napisów w kamieniu i zapisywano za jego pomocą niezwykle uroczyste teksty (np. teksty religijne). W III tysiącleciu p.n.e. było ono już całkowicie rozwinięte. Składało się ze znaków piktograficznych (obrazków zastępujących pisane słowa) oraz dopisków fonetycznych (znaków oznaczających jedną głoskę albo dwie lub trzy głoski). Klasyczne hieroglify najczęściej malowano lub ryto na ścianach grobowców, pałaców i świątyń. Rozwój pisma oraz potrzeba zapisywania informacji na papirusie doprowadziły do powstania uproszczonej formy zwanej **pismem hieratycznym**. Używano go do końca III w. p.n.e. przy tworzeniu ważnych dokumentów i dzieł literackich. Najpóźniej, bo dopiero ok. VII w. p.n.e., powstała najprostsza forma pisma egipskiego, tzw. **pismo demotyczne** – ludowe (gr. *demos* – 'lud'). Wiele jego znaków nie przypominało już hieroglifów. Pozostało ono jednak pismem wyrazowym (jeden wyraz odpowiadał jednemu znakowi) i tylko część jego znaków odnosiła się do sylab.

Umiejętność pisania i czytania wymagała długoletniej nauki, a ci, którzy ją opanowali, cieszyli się w społeczeństwie dużym prestiżem. Ponadto w Egipcie istniało przekonanie o wielkiej użyteczności pisma, dzięki któremu człowiek mógł przetrwać w pamięci potomnych. Do naszych czasów zachowały się jego liczne zabytki, takie jak rozporządzenia, listy i roczniki królewskie, rozmaite teksty religijne, opowiadania oraz traktaty naukowe, m.in. z dziedziny medycyny. Odrębne miejsce zajmowały z kolei teksty grobowe o charakterze magicznym lub modlitewnym. Miały one zapewnić zmarłemu spokój, dlatego umieszczano je na ścianach piramid, grobowców lub sarkofagów. Z czasem przyjęły one formę *Księgi umarłych*, którą spisywano na papirusie i wkładano zmarłemu do grobu.

WARTO WIEDZIEĆ

Odczytanie egipskich hieroglifów

Pismo hieroglificzne Egipcjan odczytano dopiero na początku XIX w. Przyczyniło się do tego odnalezienie w 1799 r. tzw. Kamienia z Rosetty, na którym ten sam tekst został zapisany kolejno pismem hieroglificznym, pismem demotycznym i w języku greckim. Dzięki temu, porównując tekst grecki z hieroglifami, odkryto, że w ramkach (zwanych kartuszami) znajdują się imiona faraonów. Zauważono przy tym, że zapisując je, Egipcjanie nie używali samogłosek. Nadal jednak nie było możliwe odszyfrowanie innych tekstów, gdyż nikt nie znał języka starożytnych Egipcjan. Przełomu dokonał Francuz Jean François Champollion [czyt.: żą fran**sła** szapo**lją**]. Udowodnił on, że język starożytnych Egipcjan był podobny do języka koptyjskiego, używanego przez mieszkańców Egiptu, którzy nie przyjęli islamu. Odkrył też, że na Kamieniu z Rosetty hieroglifów jest znacznie więcej niż słów greckich, przez co jasne się stało, że nie mogły one odpowiadać całym wyrazom. Okazało się, iż większość z nich to znaki pojedynczych głosek, tj. litery, a tylko niektóre mogą oznaczać całe słowa. Odkrycie tego uczonego sprawiło, że w kolejnych latach pismo Egipcjan przestało być tajemnicą.

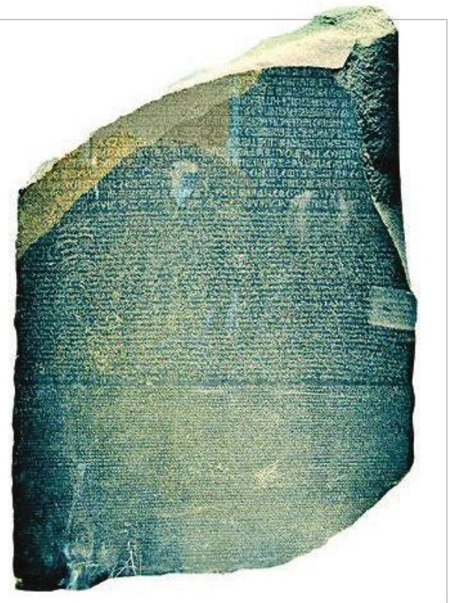

Kamień z Rosetty odkryto w trakcie wyprawy Napoleona do Egiptu w 1799 r. Stanowił część muru średniowiecznej twierdzy w porcie Rosette [czyt.: ro**set**], który Francuzi remontowali.

▪ *fotografia współczesna, Londyn*

? W jaki sposób doszło do rozszyfrowania pisma hieroglificznego?

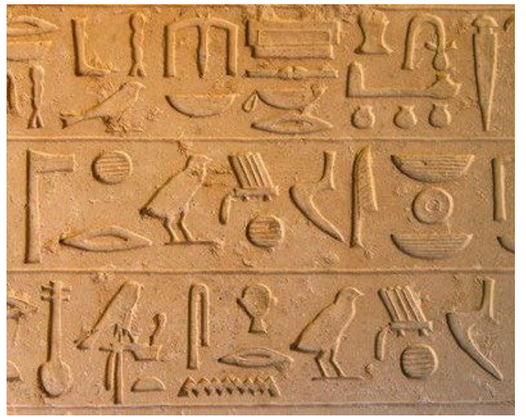

Inskrypcja hieroglificzna wykuta na ścianie korytarza prowadzącego do komory grobowej piramidy Cheopsa w Gizie. Po upadku cywilizacji egipskiej pismo hieroglificzne popadło w zapomnienie.

▪ *relief, Giza, ok. XXVII w. p.n.e.*

KULTURA EGIPTU

Na kulturę starożytnych Egipcjan wpłynęły duży potencjał ekonomiczny kraju, izolacja ich ojczyzny od innych ośrodków, a także trwałe i bogate życie duchowe. W dolinie Nilu znakomicie rozwinęły się architektura i sztuka. Dzięki dużej dostępności kamienia wznoszono olśniewające świątynie, pałace, piramidy i grobowce świadczące o potędze faraonów. Najwspanialszymi przykładami architektury sakralnej starożytnych Egipcjan są zespoły świątynne w **Karnaku**, **Abu Simbel** i **Edfu**. Królowie egipscy wznosili także obszerne, bogato zdobione i otoczone ogrodami pałace. Jednak najdoskonalsze świadectwo wielkości tej cywilizacji stanowi architektura grobowa. Dla zmarłych faraonów wznoszono okazałe grobowce oraz świątynie, w których sprawowano pośmiertny kult egipskich królów. Oprócz piramid w Gizie władców Egiptu chowano również w grobowcach skalnych. Ich największy kompleks znajduje się w **Dolinie Królów**. Do czasów obecnych w pełni zachował się jedynie grobowiec faraona Tutanchamona, pozostałe zostały splądrowane jeszcze w czasach starożytnych.

Podstawowe założenia sztuki egipskiej ukształtowały się, jak większość największych osiągnięć, jeszcze w okresie Starego Państwa. Powstał wówczas m.in. oryginalny sposób ukazywania ludzkich postaci polegający na przedstawianiu głowy i sylwetki od bioder w dół z profilu.

Sarkofag Tutanchamona jest jednym z najcenniejszych zabytków kultury egipskiej. Odkryty w 1922 r. w Dolinie Królów grobowiec mieścił olbrzymią kolekcję luksusowych przedmiotów z czasów faraona. Był jedynym, który nie został na przestrzeni wieków splądrowany przez rabusiów.

▪ *sarkofag, Egipt, XIV w. p.n.e.*

ARCHITEKTURA I SZTUKA EGIPTU

W odróżnieniu od ceglanych budowli mezopotamskich kamienne zabytki Egiptu przetrwały do naszych czasów w doskonałym stanie. Wraz z nimi zachowało się wiele bezcennych dzieł sztuki.

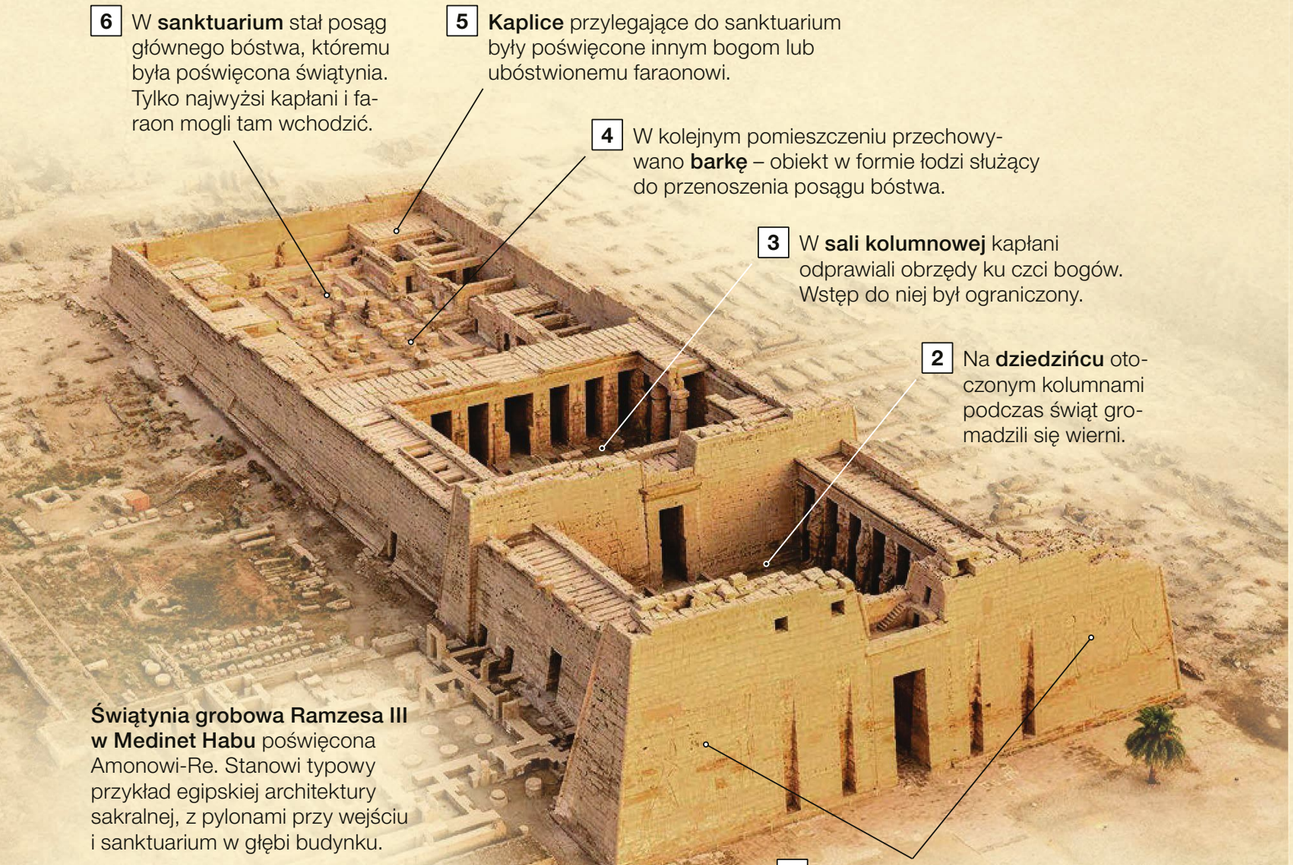

Świątynia grobowa Ramzesa III w Medinet Habu poświęcona Amonowi-Re. Stanowi typowy przykład egipskiej architektury sakralnej, z pylonami przy wejściu i sanktuarium w głębi budynku.

- *świątynia, Teby (Luksor), ok. XII w. p.n.e.*

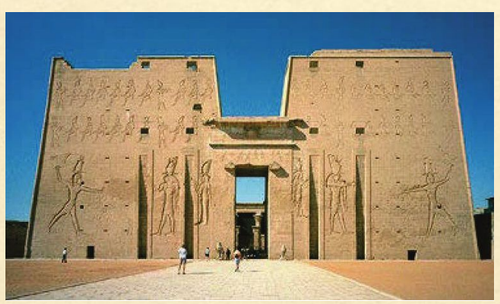

Pylony świątyni Horusa w Edfu pokryto wizerunkami władców i bogów.

- *świątynia, Edfu, III–I w. p.n.e.*

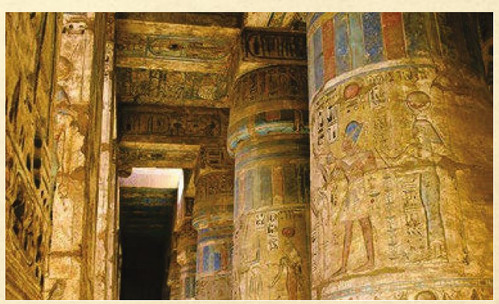

Salę kolumnową świątyni w Medinet Habu zdobią barwne płaskorzeźby.

- *świątynia, Teby (Luksor), ok. XII w. p.n.e.*

Wisiorek ze skarabeuszem – symbolem Chepriego, boga wschodzącego słońca. Ozdobę wykonano ze złota, z drogich kamieni i szkieł.

- *biżuteria, Dolina Królów, ok. XIV w. p.n.e.*

Popiersie królowej Nefertiti, żony faraona Echnatona. Władczynię uznano za jedną z najpiękniejszych kobiet wszech czasów.

- *rzeźba, Tell-al Marna, ok. XIV w. p.n.e.*

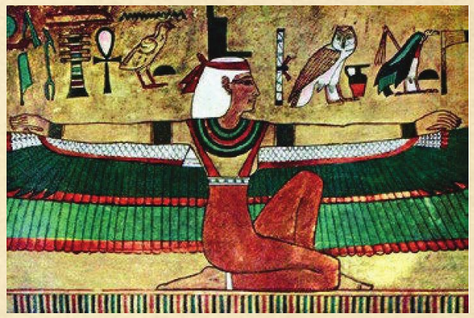

Malowidło przedstawiające Izydę zdobi ścianę grobowca faraona Setiego I. Postać bogini ukazano w sposób typowy dla malarstwa egipskiego: nogi i twarz widać z boku, tułów zaś – od przodu.

- *malowidło ścienne, Egipt, ok. 1360 r. p.n.e.*

?

1. Wymień cechy charakterystyczne egipskiej architektury.
2. Opisz zdobienia budowli w starożytnym Egipcie.

Z kolei ramiona i część torsu ukazywano od przodu. Ponadto istniała tendencja do obrazowania władców i wyższych urzędników oraz członków ich rodzin w sposób wyidealizowany. Prezentowano ich jako wiecznie młodych i pięknych, górujących wzrostem nad przedstawicielami ludu, pokazywanymi w sposób realistyczny. Starano się także dokładnie odtwarzać otoczenie ludzi: przyrodę, zwierzęta oraz przedmioty codziennego użytku. Sztuki plastyczne rozwinęły się przede wszystkim w okresie Nowego Państwa.

EGIPSKA NAUKA

Starożytni Egipcjanie pozostawili po sobie liczne pisma świadczące o ich wybitnych osiągnięciach w wielu dziedzinach nauki. Uznanie budzi przede wszystkim poziom egipskiej astronomii, inżynierii, medycyny, matematyki, geometrii. Potrafili oni obliczać powierzchnię wielu figur geometrycznych, a także objętość stożka, walca oraz prostopadłościanu. Już w II tysiącleciu p.n.e. skonstruowali zegar wodny. Ich znakomite osiągnięcia w astronomii sprawiły, że wprowadzili **kalendarz słoneczny**. Wszedł on do użycia prawdopodobnie już za pierwszych władców tego kraju. Rok składał się w nim z 365 dni podzielonych na 3 pory (wylewu Nilu, siewu i żniw). Każda z nich miała 4 miesiące, a te liczyły po 30 dni. Na końcu roku dodawano jeszcze 5 dni świątecznych. Kalendarz ten został następnie przejęty przez Rzymian. Za sprawą Juliusza Cezara udoskonalono go i wprowadzono lata przestępne. Od jego nazwiska kalendarz ten nazwano juliańskim i obowiązywał on w Europie do XVI w.

Egipcjanie przyczynili się również do ogromnego postępu w medycynie. W dużej mierze wpływ na to miał zwyczaj **mumifikowania zwłok**. Dzięki niemu poznawano tajniki anatomii człowieka, co przyczyniło się do rozwoju m.in. chirurgii. Egipscy lekarze już w starożytności przeprowadzali trepanację czaszki, znali także budowę serca i jego funkcje biologiczne oraz stosowali protezy. Ponadto istniała wśród nich specjalizacja. Jedni zajmowali się chorobami oczu, inni głowy, zębów, brzucha, a jeszcze inni np. chorobami wewnętrznymi.

WARTO WIEDZIEĆ

Rewolucja Amenhotepa IV

W okresie Nowego Państwa w XIV w. p.n.e. faraon Amenhotep IV podjął próbę wprowadzenia religii monoteistycznej (gr. *monos* – ‘jeden’; *theos* – ‘bóg’). Władca chciał, by jego poddani czcili jedynie stwórcę i pana świata, źródło wszelkiego życia, boga tarczy słonecznej Atona. Zmienił nawet swoje imię na Echnaton (egip. ‘dobroczynny dla Atona’). Porzucił również dotychczasową stolicę państwa w Tebach i zbudował nową, Achetaton (z egip. ‘horyzont Atona’, dziś Tell-el-Amarna). Rozpoczęła się walka z kultem innych bogów. Zamknięto dotychczasowe świątynie, a ich majątki przekazano na rzecz kapłanów Atona. Niszczono także wizerunki bóstw i wymazywano ich zapisane imiona. Zmiany nie okazały się jednak trwałe. Po śmierci Echnatona, za panowania jego niepełnoletniego syna Tutanchamona, przywrócono kult starych bóstw i zniszczono ślady nowej religii.

? W jaki sposób Echnaton chciał wprowadzić w swoim kraju wiarę w jednego boga?

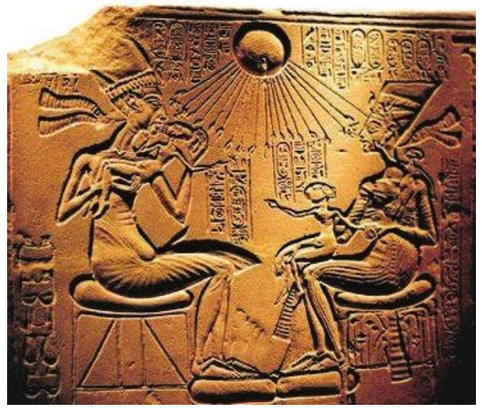

Echnaton wraz z żoną i córką został przedstawiony na płaskorzeźbie. Jednym ze skutków reformy tego władcy była zmiana kanonu sztuki. Powstawały dzieła naturalistyczne, prezentujące rzeczywistość bez upiększania. Echnaton na wizerunkach z tamtego okresu ma jajowatą głowę, wątłe ramiona, długie palce i wydatny brzuch.

▪ *płaskorzeźba kamienna, Egipt, XIV w. p.n.e.*

RELIGIA EGIPSKA

Religia egipska, podobnie jak wierzenia ludów Mezopotamii, miała **charakter politeistyczny**. Według Egipcjan każda działalność polityczna, gospodarcza, kulturalna oraz wszystkie, nawet najdrobniejsze czynności życia codziennego wymagały boskiej opieki i obecności. Świat egipskich bogów był niezwykle rozbudowany. Nigdy też, pomimo prób, nie stworzono jednej doktryny obowiązującej w całym państwie, która określałaby dokładną hierarchię i zależności między bogami oraz jak powstali i jakie są ich cechy.

Początkowo Górnemu Egiptowi patronował **Seth**, a Dolnemu – **Horus** [czyt.: set]. Po zjednoczeniu obu państw przewagę zyskał kult Horusa. Jednak w okresie Starego Państwa doszło do zmian. Wówczas w Egipcie zaczęły się ścierać dwie inne koncepcje religijne. Pierwsza z nich, głoszona przez kapłanów z Heliopolis, uznawała za naczelne bóstwo uosobienie Słońca – boga **Re**. Miał on wyłonić się z przedwiecznego oceanu, Nun, i stworzyć kolejne pary bogów. Druga doktryna, upowszechniana przez kapłanów z Memfis, przypisywała stworzenie świata bogu sztuk i rzemiosła **Ptahowi**. Ostatecznie zwycięstwo przypadło Re. W okresie Średniego Państwa zaczęto go utożsamiać także z tebańskim Amonem i czcić jako Amona-Re.

W Egipcie oddawano cześć również wielu innym bogom oraz boginiom – zarówno tym znanym w całym kraju, jak i lokalnym. Każdemu z nich przypisywano mniej lub bardziej określoną naturę, domenę aktywności, miejsce kultu, symbole oraz magiczne liczby. Do najbardziej znanych bogów oprócz Re i Ptaha należeli: bóg nieba Horus, bóg pisma, mądrości i nauki **Thot** [czyt.: tot] oraz bogini miłości i nieba Izyda. Tę ostatnią często utożsamiano z boginią miłości i patronką żeglarzy Hathor [czyt.: hator], boginią zabawy i muzyki Bastet oraz babilońską Isztar. Małżonkiem Izydy był zmartwychwstający bóg, najwyższy sędzia zmarłych – **Ozyrys**. Jego brat, a zarazem wróg, Seth, panował nad burzami i pustyniami. Nad zmarłymi i ich mumifikacją czuwał Anubis.

TEKST ŹRÓDŁOWY

KSIĘGA UMARŁYCH

Spisywane na papirusie i wkładane zmarłemu do trumny *Księgi umarłych* zawierały niezbędne, według Egipcjan, formuły religijne i magiczne. Był wśród nich także rozdział poświęcony spowiedzi zmarłego.

Nie grzeszyłem przeciw ludziom, nie szkodziłem poddanym, nie czyniłem nieprawości w miejscu prawdy, nie znałem zła, nie popełniłem grzechów. Nigdy nie starałem się być pierwszy ani też by dzieła rąk poddanych moich dawano mi w obecności innych ludzi, nie starałem się, aby wynoszono mnie na urzędy, nie uciskałem sług zgłodniałych, nie stałem się przyczyną nędzy biedaków, nie robiłem tego, co jest wstrętne bogom.
Nie oczerniałem sługi wobec przełożonego, nie stałem się przyczyną głodu, nie stałem się przyczyną płaczu, nie zabijałem sam ani nie kazałem zabijać, nie zadawałem cierpienia nikomu.
Nie pomniejszałem ofiar w świątyniach, nie umniejszałem chlebów bożych, nie zabierałem placków duszom zmarłych. [...]
Nie pomniejszałem ofiar, nie fałszowałem odważników, nie stałem się przyczyną czyjejś nędzy za pomocą języczka u wagi, nie odjąłem mleka od ust niemowlęcia, nie przepędzałem bydląt z pastwisk ich, nie chwytałem ptaków zabronionych, nie łowiłem ryb na przynętę zrobioną z ich ciał.
Nie zatrzymałem wody, gdy płynęła, nie przerywałem tam na wodzie wzburzonej [...].
Jestem czysty, jestem czysty, jestem czysty, jestem czysty [...].

Źródło: *Księga umarłych,* [w:] G. Chomicki, S. Sprawski, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 31–32.

? **1.** Wymień czyny uważane przez starożytnych Egipcjan za naganne.
2. Porównaj grzechy wymienione w tekście z uczynkami potępianymi w innych religiach.

Bogowie mieli swoje święte zwierzęta, np. Hathor – krowę, a Apis – byka, sokół uosabiał z kolei Horusa, kotka zaś – Bastet. Niekiedy bóstwa przedstawiano z częścią ciała jakiegoś zwierzęcia: Anubis miał głowę szakala, Horus – sokoła, a Thot – pawiana lub ibisa.

Kult bogów sprawowano w świątyniach, będących miejscami ich zamieszkania. Rezydowali tam kapłani, którzy czuwali nad składaniem ofiar, odmawianiem modlitw i organizacją uroczystości religijnych.

WIARA W ŻYCIE POZAGROBOWE

Ważny element religii egipskiej, mający wpływ na funkcjonowanie państwa i codzienność jego mieszkańców, stanowiła wiara w życie pozagrobowe. Egipcjanie uważali, że doczesność to jedynie etap ludzkiej egzystencji, której pozostała część rozpoczyna się wraz z przejściem do świata zmarłych. Śmierć pojmowano jako oddzielenie się duszy od ciała. Przebywała ona w zaświatach samoistnie,

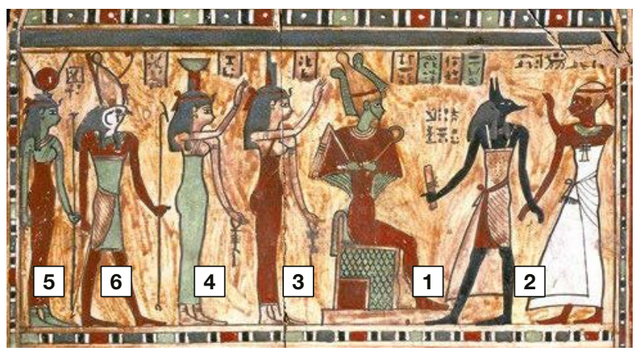

Stela nagrobna wysoko postawionego w hierarchii kapłana ukazująca Ozyrysa 1 podczas powitania duszy zmarłego, którą przyprowadził do niego Anubis 2. Za Ozyrysem stoją boginie Izyda 3, Neftyda 4 i Hathor 5 oraz bóg Horus 6.

▪ *stela, Egipt, III–II w. p.n.e.*

OZYRYS

Najważniejszy mit egipski dotyczy konfliktu pomiędzy braćmi Ozyrysem i Sethem. Wierzono, że światem początkowo rządził Ozyrys. Zazdrosny Seth postanowił go zgładzić. Zaprosił brata na ucztę i podstępnie zamknął go w skrzyni, którą wrzucił do Nilu. Jednak siostra i małżonka Ozyrysa, Izyda, po długich poszukiwaniach odnalazła ukochanego i ożywiła go. Urodził się im wówczas syn Horus. Seth nie porzucił swoich planów i ponownie zaatakował brata. Pociął jego ciało na wiele części, które porozrzucał po Egipcie. Izyda zbierała je i obwiązywała bandażami, jednak nie odnalazła wszystkich i nie mogła ożywić męża. Od tej pory Ozyrys stał się władcą świata zmarłych. Śmierć ojca pomścił Horus, a pokonany Seth zbiegł na pustynię. Mit o zmartwychwstaniu Ozyrysa tłumaczył zjawisko wylewów Nilu. Boga utożsamiano z tą rzeką – gdy powracał z zaświatów, do Egiptu wracało życie (Nil wylewał). Kiedy bóg umierał (Nil opadał), do kraju powracał Seth (pustynia).

? Które motywy mitu o Ozyrysie przeniknęły do innych religii?

Ozyrys z insygniami władzy królewskiej.

▪ *kolorowana płaskorzeźba, Dolina Królów, ok. 1330 r. p.n.e.*

jednak jej schronieniem były zwłoki, mające w przyszłości umożliwić powrót do świata żywych. Dlatego wielki wysiłek wkładano w zachowanie ich w nienaruszonym stanie. Ciała ubogich mieszkańców grzebano w pustynnym piasku, zapobiegającym ich rozkładowi. Szczątki faraonów i elity poddawano skomplikowanemu procesowi **mumifikacji**. W jego trakcie usuwano wnętrzności, ciała zaś balsamowano i owijano w wiele warstw bandaży. Tak przygotowane zwłoki umieszczano w sarkofagach, a następnie w grobowcach. Zmarłych zaopatrywano we wszelkie niezbędne przedmioty – starano się zapewnić im status, jaki mieli w życiu doczesnym.

Po pochówku dusza zmarłego rozpoczynała wędrówkę do podziemi. Musiała stawić się na „sądzie ostatecznym". Sprawował go trybunał złożony z 40 bogów pod przewodnictwem Ozyrysa. Duch relacjonował przed nimi doczesne życie zmarłego. Zadanie miały mu ułatwić gotowe odpowiedzi, wkładane podczas pochówku do grobowca w formie spisanej na papirusie *Księgi umarłych*. Na koniec bóg Anubis kładł na jednej szali wagi serce zmarłego, a na drugiej pióro – symbol bogini prawdy Maat. Jeśli waga nie przechyliła się na żadną stronę, zmarły wiódł odtąd szczęśliwy żywot w krainie Jar. Wynik negatywny skutkował katuszami, zależnymi od doczesnych występków zmarłego.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw najważniejsze osiągnięcia starożytnych Egipcjan.
2. Omów osiągnięcia starożytnej architektury i sztuki egipskiej.
3. Porównaj wierzenia mieszkańców Egiptu i Mezopotamii dotyczące życia pozagrobowego.
4. Wymień główne różnice między cywilizacjami Egiptu i Mezopotamii.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K. Myśliwiec, *Święte znaki Egiptu*, Warszawa 1992.
A. Niwiński, *Mity i symbole starożytnego Egiptu*, Warszawa 1992.
A. Siliotti, *Egipt: świątynie, ludzie, bogowie*, tłum. A. Ćwiek, O. Tyciński, Warszawa 1994.

6 INNE CYWILIZACJE BLISKIEGO WSCHODU

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Z jakim ludem rywalizowali Egipcjanie na terenie Fenicji i Syrii?
2. Jakie państwa istniały na obszarze Mezopotamii w I tysiącleciu p.n.e.?

FENICJANIE

Górzysty, porośnięty lasami pas wybrzeża Morza Śródziemnego o długości 200–300 km i szerokości 10–50 km, ciągnący się pomiędzy Syrią a Palestyną, na terytorium dzisiejszego Libanu, stał się ojczyzną **Fenicjan**. Prawdopodobnie wywodzili się oni od semickich **Kananejczyków** i zamieszkiwali obszar dzisiejszego Libanu już w **III tysiącleciu p.n.e.** Ze względu na niedostępność terenu swoje osady zakładali głównie na wybrzeżu, w miejscach naturalnych portów o znakomitych warunkach obronnych. Powstały tam ich miasta-państwa, spośród których najważniejszymi były: Tyr, Sydon i Byblos. Trudności z komunikacją lądową oraz łatwy dostęp do morza sprawiły, że Fenicjanie szybko stali się znani jako lud żeglarzy, odkrywców i kupców.

Jednocześnie z uwagi na położenie geograficzne Fenicja ciągle była obiektem ataków zewnętrznych. W II tysiącleciu p.n.e. jej terytorium podbili Egipcjanie, którzy później musieli podzielić się nim z Hetytami. Następnie obszary te zostały spustoszone przez „ludy morza". Po odbudowie kraj dostał się z kolei pod panowanie Babilończyków i Asyryjczyków. Potem wszedł w skład imperium Persów, a po jego upadku został włączony do państwa Aleksandra

WARTO WIEDZIEĆ

Hetyci

Na początku II tysiąclecia p.n.e. tereny południowej Europy i Bliskiego Wschodu stały się celem najazdów **Indoeuropejczyków**. Ich pierwotne siedziby znajdowały się prawdopodobnie na stepach na północ od Morza Czarnego. Stamtąd ludy te rozpoczęły swoją wędrówkę i podboje. Najdalej dotarli Ariowie, którzy podbili Indie. Z kolei Medowie i Persowie osiedlili się na Wyżynie Irańskiej. Hetyci podporządkowali sobie Syrię oraz Azję Mniejszą, a następnie utworzyli silne państwo ze stolicą w Hattusa. Szczyt ich potęgi przypada na przełom XIV i XIII w. p.n.e. – prowadzili wówczas zwycięskie zmagania z państwem egipskim. Upadek imperium Hetytów nastąpił nagle, w niewyjaśnionych okolicznościach. Przyczyniły się do niego walki o władzę między członkami rodziny królewskiej oraz najazd „ludów morza", które w tym samym czasie zagroziły także Egiptowi.

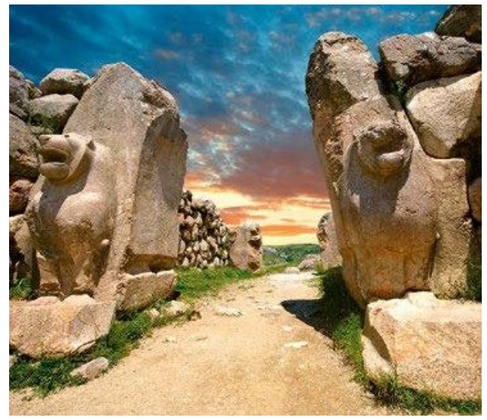

Zachodnia brama w Hattusa, ozdobiona reliefami lwów, była jedną z trzech prowadzących do miasta położonego na ściętym wierzchołku wzgórza, które posiadało naturalne walory obronne.

▪ *fotografia współczesna, Turcja*

? W dostępnych Ci źródłach poszukaj informacji o innych ludach należących do grupy Indoeuropejczyków.

FENICJA

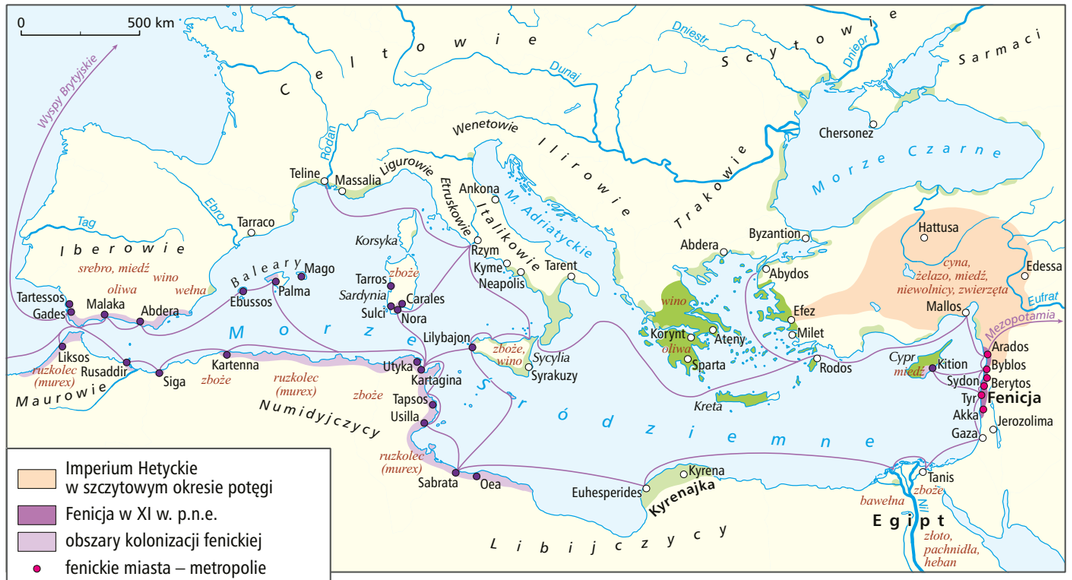

?

1. Wskaż krainy, z których do Fenicji trafiały cenne kruszce i metale.
2. Wymień nazwy głównych kolonii fenickich na kontynencie europejskim.

Wielkiego. Jednak w każdym z tych okresów fenickie miasta, które dysponowały potężnymi flotami, utrzymywały dość szeroką autonomię.

Oprócz lasów cedrowych oraz purpury (cennego barwnika, który pozyskiwano ze ślimaków morskich) Fenicja nie miała bogactw naturalnych. W miastach rozwinęła się intensywna produkcja rzemieślnicza. Wytwarzano tam różne tekstylia barwione purpurą, naczynia stołowe oraz bardzo cenione w starożytnym świecie ozdoby ze złota i srebra. Na rozwój fenickich miast duży wpływ miało także ich położenie geograficzne. Dzięki niemu Fenicjanie z sukcesami pośredniczyli w handlu pomiędzy Mezopotamią a krajami śródziemnomorskimi. W zamian za wyroby rzemieślnicze otrzymywali głównie szlachetne kruszce (złoto, srebro) oraz metale stosowane w rzemiośle (miedź, cynk, cynę, ołów). Na szeroką skalę handlowali również niewolnikami.

Z czasem Fenicjanie zaczęli szukać miejsc do osiedlania się w zamorskich krajach. Rozpoczęli wówczas kolonizację wybrzeży Afryki Północnej oraz Półwyspu Iberyjskiego. Zakładali tam najpierw **faktorie handlowe**, do których z czasem przybywali koloniści. W **814 r. p.n.e.** mieszkańcy Tyru założyli największą i najważniejszą kolonię fenicką, **Kartaginę**. Jej mieszkańcy szybko sami zaczęli prowadzić

Dama z Elche [czyt.: elce] to starożytna rzeźba iberyjska datowana na IV w. p.n.e., która została odnaleziona pod koniec XIX w. w Hiszpanii. Historycy sztuki dopatrują się w tym dziele wpływów fenickich, m.in. w rodzaju nakrycia głowy i biżuterii. Na rzeźbie są widoczne pozostałości zdobiącej ją niegdyś polichromii.

▪ *popiersie, Hiszpania, ok. IV w. p.n.e.*

WARTO WIEDZIEĆ

Powstanie alfabetu

Mimo bogactwa i rozległych kontaktów kulturalnych Fenicjanie nie stworzyli ani własnej wybitnej sztuki, ani literatury. Najważniejszym przypisywanym im osiągnięciem jest wynalezienie pisma alfabetycznego. Potwierdzają to odkrycia z inskrypcjami z terenów Byblos, datowane na ok. 1000 r. p.n.e. Powstanie pisma prawdopodobnie wyniknęło z potrzeby rozwijania handlu. Alfabet Fenicjan składał się z 22 liter, odpowiadających spółgłoskom. Do naszych czasów zachowało się niewiele jego zabytków.

? Co było przyczyną stworzenia pisma alfabetycznego przez Fenicjan?

Kamienna tabliczka z tekstem zapisanym alfabetem fenickim, znaleziona w ruinach Kartaginy.

▪ *kamienna tabliczka, Kartagina, III w. p.n.e.*

ekspansję w kierunku zachodnim. Kolonizacja fenicka, w przeciwieństwie do greckiej, cechowała się brakiem zależności kolonii od miast macierzystych. Zakładane przez Fenicjan osady miały stosunkowo niewielu mieszkańców i były nastawione głównie na rozwijanie handlu wymiennego z miejscowymi ludami. Od VIII w. p.n.e. Fenicjanie, a później Kartagińczycy rywalizowali o terytoria zamorskie i kontrolę szlaków handlowych z Grekami.

HEBRAJCZYCY W PALESTYNIE

Przez wiele wieków **Hebrajczycy** (**Żydzi**), należący do ludów semickich, byli koczownikami i przemierzali ze swoimi stadami rozległe obszary Bliskiego Wschodu. Sami siebie nazywali **Izraelitami**, czyli potomkami Izraela, syna Jakuba, jednego z trzech patriarchów, inaczej: założycieli narodu. Główne źródło wiedzy na temat początków historii tego ludu, zawierające jednak w większości treści legendarne, niepotwierdzone przez historyków, stanowi **Biblia**, a w szczególności pięć pierwszych ksiąg **Starego Testamentu**, czyli **Pięcioksiąg** (**Tora**).

Według tradycji biblijnej praprzodek Hebrajczyków – **Abraham** – ok. XIX w. p.n.e. opuścił Ur w Mezopotamii i dotarł do krainy Kanaan, czyli późniejszej Palestyny. Następnie Hebrajczycy trafili do Egiptu, gdzie ich naród przez kilkaset lat był pozbawiony wszelkich praw. Z niewoli w kraju faraonów wyprowadził Izraelitów **Mojżesz**. Stało się to prawdopodobnie w XIII w. p.n.e. To właśnie z tego okresu pochodzą pierwsze wzmianki na ich temat zawarte w źródłach niebiblijnych. Po 40 latach tułaczki Hebrajczycy dotarli do Kanaanu, zamieszkiwanego wcześniej przez plemiona kananejskie oraz Filistynów. Ludy te stawiały zacięty opór najeźdźcom, jednak zostały przez nich pokonane. Ich ziemie podzielono pomiędzy 12 plemion izraelskich.

Do wydarzeń tych doszło przed upamiętnioną w źródłach pisanych epoką historyczną w dziejach Izraela, czyli IX w. p.n.e. Odtwarza się je poprzez porównywanie wyników wykopalisk archeologicznych z przekazem biblijnym. Wykorzystanie tej metody nie pozwoliło jednak potwierdzić istnienia ani patriarchów i Mojżesza, ani nawet niewoli egipskiej.

KRÓLESTWO IZRAELA I JEGO UPADEK

Walki z miejscowymi ludami i stałe zagrożenie ze strony sąsiadów doprowadziły do zjednoczenia plemion Izraela. Przyczyniła się do niego również świadomość odrębności religijnej oraz – częściowo – etnicznej. Ukształtowała się wówczas także władza królewska. Powodem było prawdopodobnie to, że tylko osoba sprawująca rządy absolutne mogła szybko zwołać

IZRAEL I FENICJA

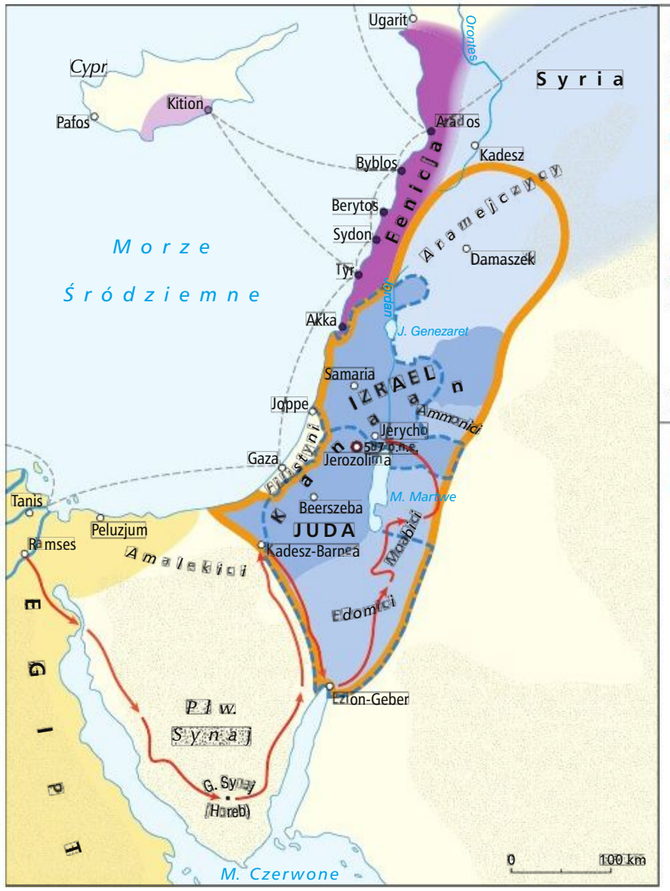

?

1. Wskaż prawdopodobne granice Królestwa Izraela w czasach panowania Dawida i Salomona.
2. Ustal, jakie narody zamieszkują obecnie na przedstawionym obszarze i kiedy się tam pojawiły.

wojowników różnych plemion hebrajskich i przeciwstawić się podziałom wewnętrznym. Pierwszy król Izraela, **Saul**, prawdopodobnie zawdzięczał swoją władzę skutecznemu dowodzeniu oddziałami Hebrajczyków w walkach z Filistynami i Ammonitami. Rządy Żydów w całej Palestynie utrwalił jednak dopiero jego następca, **Dawid** (ok. 1000–960 r. p.n.e.). Ustanowił on nową stolicę w zdobytej Jerozolimie, której centralne położenie zapewniało lepszy kontakt pomiędzy plemionami hebrajskimi.

Następcą Dawida był jego syn, **Salomon** (ok. 960–932 r. p.n.e.). Władca ten wzniósł mury obronne wokół Jerozolimy i wielu innych miast. Zbudował też wspaniałą **Świątynię Jerozolimską**. Umieszczono w niej Arkę Przymierza z kamiennymi tablicami z Dekalogiem, które Mojżesz miał otrzymać od Boga. W czasach Salomona nastąpił rozwój administracji i wzrosły obciążenia na rzecz państwa, co wzbudziło niezadowolenie Hebrajczyków. Doprowadziło to po śmierci Salomona ok. 932 r. p.n.e. do trwałego rozpadu królestwa na położony na północy **Izrael** oraz leżącą na południu **Judę**.

Wskutek braku współpracy pomiędzy władcami losy królestw żydowskich potoczyły się odmiennie. Izrael w 722 r. p.n.e. opanowali Asyryjczycy, a Judę w 586 r. p.n.e. podbili Babilończycy. Nieudany bunt Judejczyków doprowadził do zburzenia Jerozolimy, zniszczenia Świątyni Jerozolimskiej i przechowywanej w niej Arki Przymierza oraz przymusowego przesiedlenia znacznej części mieszkańców miasta do Babilonu. Okres ten, określany jako **niewola babilońska**, zakończył się w **538 r. p.n.e.**, kiedy to król perski Cyrus Wielki po zdobyciu Babilonu zezwolił Żydom na powrót do ojczyzny. Część Izraelczyków wróciła do

TEKST ŹRÓDŁOWY

UKŁAD SALOMONA Z HIRAMEM I

Biblia oprócz licznych treści legendarnych zawiera również wiele informacji historycznych. Zamieszczono w niej m.in. tekst układu zawartego przez króla Salomona z władcą Tyru.

[...] *przesłał Salomon do Hurama* [Hirama], *króla Tyru, takie słowa: „Uczyń, jak uczyniłeś mojemu ojcu Dawidowi, przysyłając mu drewno cedrowe, by wybudować mu dom na mieszkanie. Oto ja buduję dom dla imienia Pana, Boga mego, aby Mu go poświęcić, aby palić przed Nim wonne kadzidło, składać nieustannie chleby i ofiary całopalne rankiem i wieczorem, w szabaty i w dni nowiu księżyca, w święta Pana, Boga naszego, i to na wieki w Izraelu.*
Dom ten, który ja buduję, będzie wielki, albowiem nasz Bóg większy jest od wszystkich bogów. Któż zdoła wybudować Mu dom, skoro niebiosa i najwyższe niebiosa nie mogą Go ogarnąć? Kimże ja jestem, aby wybudować Mu dom, aby palić przed Nim kadzidło?
Przyślij mi teraz mądrego człowieka, aby umiał wyrabiać przedmioty ze złota i srebra, z brązu i żelaza, z purpury, karmazynu i fioletowej purpury, aby umiał rzeźbić, razem z artystami, którzy są ze mną w Judzie i w Jerozolimie, których przygotował mój ojciec Dawid.
Nadeślij mi też drzewa cedrowego, cyprysowego i sandałowego z Libanu, wiem bowiem, że słudzy twoi umieją wycinać drzewa Libanu. [...]. *A oto daję na wyżywienie dla drwali, twoich sług ścinających drzewa, dwadzieścia tysięcy kor*[1] *wymłóconej pszenicy, dwadzieścia tysięcy kor jęczmienia, dwadzieścia tysięcy bat*[2] *wina i dwadzieścia tysięcy bat oliwy”.*

Źródło: Biblia Tysiąclecia, Druga Księga Kronik 2,2–9, Poznań 2003.

[1] Kor – miara ciał sypkich i płynów, równa ok. 393 lub 230 l.
[2] Bat – miara płynów, różnie przeliczana, równa 21 lub 40 l.

?

1. Wymień towary, które Salomon chciał otrzymać od władcy Libanu. Wyjaśnij, jak chciał za nie zapłacić.
2. Odpowiedz, jakich informacji na temat religii żydowskiej dostarcza tekst.

swojego kraju i rozpoczęła jego stopniową odbudowę. Rozbudowali Jerozolimę i wznieśli **Drugą Świątynię Jerozolimską**. Pod koniec IV w. p.n.e. ich ziemie dostały się pod wpływy greckich monarchii hellenistycznych.

JUDAIZM

Kiedy Izraelici osiedlali się w Palestynie, niczym nie różnili się od innych ludów semickich. Wiedli życie koczowników i na pewno nie byli jeszcze wyznawcami **monoteistycznej** wiary w ich plemiennego boga **Jahwe**, która wykształciła się dopiero w trakcie walk oraz umacniania się królestwa. Wyjątkowa idea jednego stwórcy świata i ludzi, najwyższego sędziego oraz prawodawcy pomagała jednoczyć plemiona izraelskie. Wykreowana w czasie, gdy pojawił się jeden król, umacniała jego władzę. Dlatego Dawid i Salomon włożyli wiele wysiłku w nadanie temu kultowi wysokiej rangi oraz rozmachu. W tym celu zbudowano m.in. Świątynię Jerozolimską.

Arka Przymierza i dwie menory, czyli siedmioramienne świeczniki należące do najbardziej rozpoznawalnych symboli judaizmu, przedstawione na mozaice w jednej z izraelskich synagog.
▪ *mozaika, Izrael, VI w. n.e.*

Dużą rolę w kształtowaniu się judaizmu odegrała również działalność arcykapłanów i proroków. W czasach słabości, a następnie upadku

BIBLIA HEBRAJSKA

Świętą księgą judaizmu jest Biblia hebrajska, zwana także Tanach. Składa się ona z trzech podstawowych części. W najstarszej i najważniejszej z nich, Torze (z hebr. ‘nauka’ lub ‘prawo’), zwanej też Pięcioksięgiem, przedstawiono stworzenie świata i jego dzieje aż do dojścia Hebrajczyków do Ziemi Obiecanej. W części drugiej, Newiim (z hebr. ‘prorocy’), opowiedziano historię Żydów od śmierci Mojżesza do upadku ich królestwa. Część trzecia, Ketuwim (z hebr. ‘pisma’), zawiera pieśni, psalmy, przepowiednie, teksty historyczne i literackie. Żydowską Biblię, złożoną z 39 ksiąg, w obowiązującym do dziś kształcie spisano pismem hebrajskim u schyłku I w. p.n.e. Wielu historyków przez lata uważało Pięcioksiąg za główne źródło do badań nad historią starożytnych Hebrajczyków. Jednak okazało się, że treści biblijne nie pokrywają się z odkryciami archeologów i nie znajdują potwierdzenia we współczesnych Biblii innych źródłach. Najwięcej wątpliwości budzą chronologia i opisy wydarzeń sprzed 1000 r. p.n.e. Mało dokładne, lecz prawdopodobne są z kolei informacje biblijne dotyczące okresu monarchicznego (do 700 r. p.n.e.). Za pewne uznaje się jedynie to, co wydarzyło się po tej dacie.

Fragmenty zwojów znad Morza Martwego, odnalezione w latach 40. i 50. XX w. w Izraelu, zawierają m.in. teksty biblijne spisane w językach hebrajskim, aramejskim i greckim.

- *zwoje, Qumran* [czyt.: kum**ran**], *ok. II w. p.n.e. – I w. n.e.*

? Odszukaj w Biblii opis zdobycia Jerycha i porównaj go z opiniami współczesnych historyków na temat tego wydarzenia.

królestw Żydów właśnie wiara w jedynego, najwyższego Jahwe, który uczynił ich „narodem wybranym”, wzmacniała wewnętrznie tę społeczność i umożliwiała jej przetrwanie we wrogim otoczeniu.

PERSOWIE I ICH IMPERIUM

Ludy indoeuropejskie, m.in. Medowie i Persowie, przybyły na Wyżynę Irańską w połowie II tysiąclecia p.n.e. Medowie już wcześniej prowadzili osiadły tryb życia. Trudnili się przede wszystkim pasterstwem oraz rolnictwem. Ich plemiona zjednoczyły się pod wpływem naporu Asyryjczyków i Scytów i w **625 r. p.n.e.** uwolniły się spod panowania najeźdźców. **Państwo Medów** obejmowało obszary północnego i zachodniego Iranu. Stolicą kraju było miasto Ekbatana. Wkrótce Medowie podporządkowali sobie Persów i wspólnie z Babilończykami doprowadzili do upadku Asyrii. Jednak stworzone przez nich imperium przetrwało zaledwie kilkadziesiąt lat.

Spokrewnieni z Medami Persowie w VII w. p.n.e. znajdowali się pod panowaniem medyjskim. W VI w. p.n.e. władzę nad tymi ludami przejął wywodzący się z perskiego rodu Achemenidów (obecnie uważa się, że z tą dynastią był tylko związany poprzez żonę) **Cyrus II Wielki**. Monarcha ten zajął Babilonię, Syrię, Palestynę oraz Fenicję. Dotarł aż do wybrzeży Morza Śródziemnego. Jego syn Kambyzes II

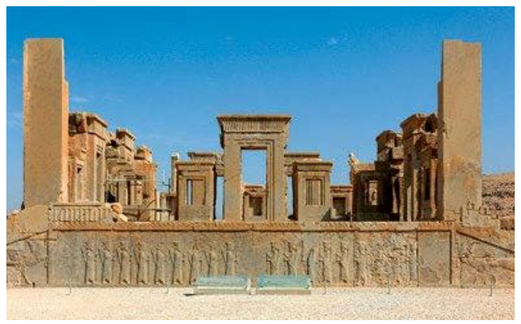

Ruiny pałacu Dariusza w założonej przez niego stolicy imperium perskiego Persepolis.

- *fotografia współczesna, Iran*

IMPERIUM PERSKIE

? 1. Wymień tereny przyłączone do państwa perskiego w czasach panowania Cyrusa Wielkiego.
2. Ustal, jaka odległość dzieliła najbardziej oddalone od siebie miejsca w państwie Achemenidów.

kontynuował politykę ekspansji i opanował m.in. Egipt oraz podporządkował sobie kolonie greckie w Afryce Północnej. Zdobycze poprzedników utrwalił **Dariusz Wielki**, który zajął tereny dzisiejszego Pakistanu, zawładnął Tracją i wyprawiał się za Dunaj w celu pokonania Scytów.

Persowie stworzyli sprawny system administracyjny, zapewniający stabilność imperium. Naczelną władzę w ich państwie sprawował szachinszach, czyli „król królów”. Pomagała mu w tym cała rzesza urzędników i dowódców wojskowych. Na czele poszczególnych prowincji – **satrapii** – postawił satrapów. Od mieszkańców podbitych krajów wymagał dostarczania podatków oraz wystawiania w razie potrzeby oddziałów wojskowych. Nie ingerował natomiast w lokalne zwyczaje i nie narzucał nikomu perskich wierzeń. Władał licznymi ludami, reprezentującymi rozmaite kultury i religie. Tak powstało pierwsze w dziejach

POSTAĆ HISTORYCZNA

DARIUSZ I WIELKI
(ok. 550–486 r. p.n.e.)

Był władcą perskim z bocznej linii dynastii Achemenidów. Tron zdobył dzięki poparciu arystokracji, obawiającej się reform wprowadzonych przez poprzedniego władcę, Gaumatę, zmierzających do ukrócenia jej przywilejów. Gdy został władcą, w 518 r. p.n.e. przeprowadził gruntowną reformę terytorialną kraju. Podzielił go na 20 satrapii, na których czele stanęli jego zaufani ludzie. Dokładnie określił przy tym wysokość danin dla każdej z nich. Zainicjował również budowę systemu słynnych dróg królewskich, łączących ze sobą najważniejsze ośrodki w państwie. Ponadto kontynuował politykę ekspansji.

imperium uniwersalne, o którego trwałości zadecydowała polityka tolerancji. Upadło ono dopiero u schyłku IV w. p.n.e. na skutek podbojów Aleksandra Wielkiego.

W dziedzinie architektury i sztuki Persowie stosowali rozwiązania stworzone przez swoich poprzedników, głównie ludy Mezopotamii. Budowane przez nich pałace cechował przepych. Zdobiono je cennym drewnem cedrowym z Libanu, złotem z Azji Mniejszej i Baktrii, turkusami z Chorezmu, srebrem i hebanem z Egiptu oraz kością słoniową z Etiopii i Indii. Przy wznoszeniu rezydencji pracowali wybitni artyści ze wszystkich zakątków imperium, m.in. Egipcjanie, Grecy i Babilończycy. Persowie używali własnego pisma klinowego.

Ahurę Mazdę przedstawiano w postaci uskrzydlonej tarczy słonecznej. Jego wizerunek zachował się m.in. w ruinach Persepolis – jednej z czterech stolic państwa perskiego.

▪ *płaskorzeźba, Persepolis, ok. V w. p.n.e.*

RELIGIA PERSKA

Persowie wyznawali mazdaizm. Uważali, że na świecie toczy się ciągła walka dobra ze złem. Siłom dobra przewodził ich zdaniem Ahura Mazda – bóg dobra i światła, od którego pochodziła władza perskich królów. Jego przeciwnikiem był Aryman – bóg wszelkiej niegodziwości. W drugiej połowie VII w. p.n.e. swoją działalność rozpoczął prorok **Zaratustra**, zwany przez Greków Zoroastrem. Głosił on nieco zmodyfikowaną wersję mazdaizmu, nazywaną **zaratustryzmem**, mającą cechy monoteistyczne. Wieścił, że dobro zwycięży ostatecznie przed końcem świata. Wówczas Ahura Mazda pokona Arymana. Wcześniej pojawi się urodzony przez dziewicę saoszjant (mesjasz), który zapowie zmartwychwstanie i sąd nad duszami. W zależności od doczesnych postępków trafią one wówczas do raju, czyśćca lub piekła. W odwiecznej walce dobra ze złem ludzie powinni wziąć czynny udział, a każdy ich sprawiedliwy uczynek przybliża zwycięstwo dobra. Persowie wierzyli w życie pozagrobowe, ale do nieba mogli się ich zdaniem dostać tylko ludzie wypełniający za życia wolę bogów. Zaratustryzm szybko rozprzestrzenił się wśród Medów i Persów. Mimo braku wsparcia ze strony władców stał się religią państwową. Persowie nie budowali swoim bogom świątyń. Składali im ofiary na wzgórzach i w domach. Uważa się, że zaratustryzm miał ogromny wpływ na kształtowanie się religii monoteistycznych: judaizmu, chrześcijaństwa i islamu.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie miało przybycie ludów indoeuropejskich na tereny Bliskiego Wschodu.
2. Przedstaw historyczne losy Izraelitów w I tysiącleciu p.n.e.
3. Wytłumacz, jaką rolę w zachowaniu odrębności Izraelitów odegrała ich religia.
4. Porównaj politykę Asyryjczyków, Babilończyków i Persów wobec podbitej ludności.
5. Oceń wpływ imperium Achemenidów oraz religii perskiej na rozwój cywilizacji.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Moscati, *Świat Fenicjan*, tłum. M. Gawlikowski, Warszawa 1968.
A.T. Olmstead, *Dzieje imperium perskiego*, tłum. K. Wolicki, Warszawa 1973.
Starożytny Izrael, red. H. Shanks, tłum. W. Chrostowski, Warszawa 1994.

7 CYWILIZACJE INDII I CHIN

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaki wpływ na powstanie pierwszych cywilizacji miały doliny wielkich rzek?
2. Z którymi wschodnimi krainami kontakty handlowe utrzymywali mieszkańcy Mezopotamii?

NARODZINY CYWILIZACJI DOLINY INDUSU

W starożytności Indie obejmowały nie tylko obszar dzisiejszego państwa indyjskiego, ale również tereny współczesnego Pakistanu i Bangladeszu. Najstarsza tamtejsza cywilizacja narodziła się w **dolinie Indusu**. Rozwijała się ona w okresie od ok. 2400 do ok. 1500 r. p.n.e., a jej głównymi ośrodkami były miasta **Harappa** oraz **Mohendżo-Daro**. W momencie największego rozkwitu miały one po ok. 40 tys. mieszkańców. Obydwa ośrodki dzieliło ok. 550 km, a komunikacja między nimi odbywała się drogą wodną – Indusem. Imponujące ruiny tych miast pokazują, że wzniesiono je według takiego samego schematu, po starannym zaplanowaniu prac. Na zachodnim krańcu każdego miasta znajdowała się cytadela – centrum władzy religijnej i politycznej, sprawowanej zapewne przez królów lub kapłanów. Dwu- lub trzypiętrowe budynki mieszkalne i publiczne wznoszono z wypalanej cegły. Wieńczyły je płaskie dachy z tarasami. Taki sposób budowy miał prawdopodobnie zabezpieczać mieszkańców przed skutkami okresowych wylewów rzeki. W miastach funkcjonowały również wodociągi i systemy kanalizacyjne.

Podstawą gospodarki cywilizacji doliny Indusu były handel rzeczny i morski oraz rolnictwo. Dzięki systemom irygacyjnym uprawiano tam pszenicę, owies, jęczmień, ryż, bawełnę, daktyle, melony, sezam oraz rośliny strączkowe. Poza tym hodowano owce, świnie i kozy. W miastach kwitło rzemiosło, produkcja ceramiki i przedmiotów z kości słoniowej oraz wytop metali. Wyroby te wraz z tkaninami bawełnianymi stanowiły główne towary eksportowe. Mieszkańcy doliny Indusu stworzyli także własne pismo, które jednak nie zostało dotąd odczytane.

DZIEJE POLITYCZNE STAROŻYTNYCH INDII

Przyczyn upadku cywilizacji doliny Indusu historycy dopatrują się w ogromnych wylewach rzek, przed którymi tamtejszych miast

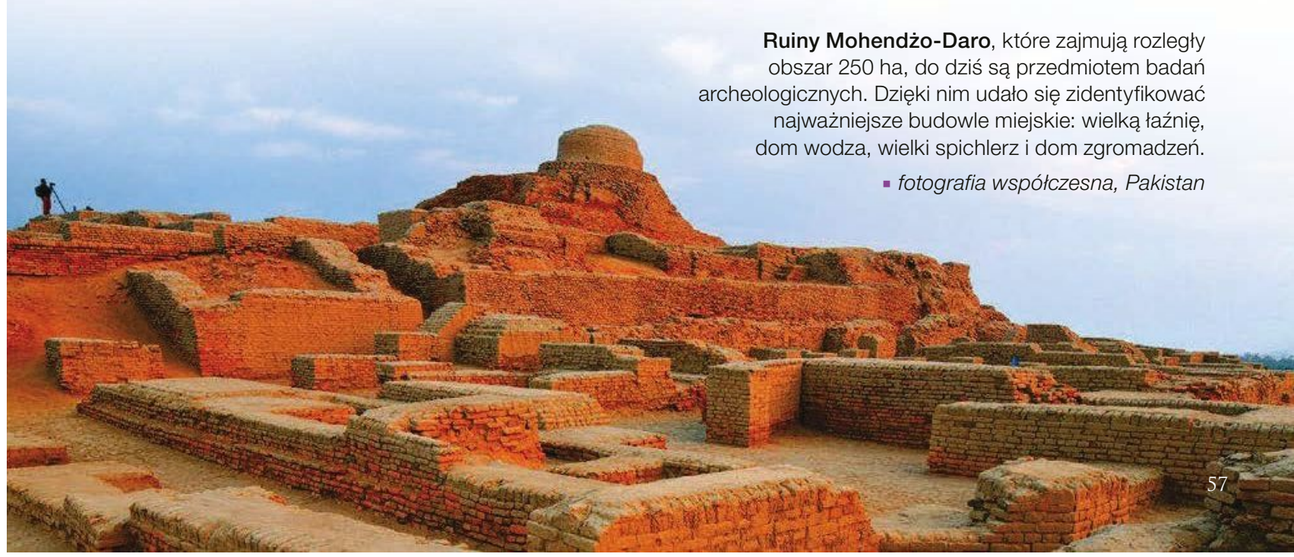

Ruiny Mohendżo-Daro, które zajmują rozległy obszar 250 ha, do dziś są przedmiotem badań archeologicznych. Dzięki nim udało się zidentyfikować najważniejsze budowle miejskie: wielką łaźnię, dom wodza, wielki spichlerz i dom zgromadzeń.

▪ *fotografia współczesna, Pakistan*

nie był w stanie uchronić nawet system kanałów. Prawdopodobnie jednak decydujące znaczenie miał kryzys polityczny i ekonomiczny kraju. W pierwszej połowie II tysiąclecia p.n.e. dolina Indusu została najechana przez indoeuropejski lud **Ariów**. Przybysze wtargnęli do Indii z terenów dzisiejszego Iranu i Afganistanu. Ich ekspansja prawdopodobnie odbywała się falami od ok. 2000 do 1500 r. p.n.e. Podbijanym ludom narzucali swój język, kulturę, religię oraz obyczaje. Za ich panowania miejską kulturę Harappy i Mohendżo-Daro wyparła znacznie słabiej rozwinięta cywilizacja wiejska, u której podstaw leżały hodowla bydła oraz rolnictwo. Jej dominacja trwała przez tysiąc lat. Ariowie nie znali pisma i pozostawili po sobie niewiele śladów archeologicznych. Wszystkie informacje na ich temat pochodzą ze spisanych później starożytnych tekstów magicznych i religijnych, zebranych w czterech księgach nazywanych ***Wedami*** (z sanskr. 'wiedza'). Od nich trwający do 500 r. p.n.e. czas panowania Ariów w Indiach określa się mianem okresu wedyjskiego.

Dzięki *Wedom* dobrze poznano też indyjską strukturę społeczną z okresu rządów Ariów. Na czele każdego z ich licznych plemion stał **król** (sanskr. *radża*), wspomagany przez **zgromadzenie wyższe** (sanskr. *sabha*) i **zgromadzenie powszechne** (sanskr. *samiki*). Sprawował on władzę sądowniczą i wojskową. Korzystał przy tym z pomocy doradców. Tereny zajmowane przez poszczególne plemiona były podzielone na okręgi i wioski. W okresie wedyjskim nie doszło do trwałego zjednoczenia politycznego kraju – Indie pozostawały podzielone i rozdarte walkami wewnętrznymi.

Około 500 r. p.n.e. w rozdrobnionych politycznie Indiach zaczęły pojawiać się większe państewka, rządzone przez arystokrację lub samodzielnych władców. W tym czasie najbardziej wysunięte na zachód obszary nad Indusem zajęli Persowie, a pod koniec IV w. p.n.e. kraina ta na krótko trafiła pod panowanie

WARTO WIEDZIEĆ

System kast

W podbitych Indiach Ariowie stanowili warstwy uprzywilejowane. To właśnie wówczas ukształtował się charakterystyczny dla Indii system kast. Społeczeństwo dzieliło się na stany (warny), czyli zamknięte grupy o zróżnicowanych prawach i obowiązkach. O przynależności do każdej z nich decydowało pochodzenie. Słowo 'warna' w dosłownym tłumaczeniu znaczy: 'kolor'. Podziały wynikały z różnic rasowych w społeczeństwie indyjskim w tamtych czasach. Podział na warny, zaczynając od najwyższej, prezentował się następująco:

- bramini (kapłani);
- kszatrijowie (wojownicy) – byli właścicielami ziemi i mogli zajmować stanowiska dowódcze w wojsku;
- wajśjowie (wolni chłopi, rzemieślnicy, kupcy), którzy stanowili podstawę społeczeństwa Indii;
- siudrowie (słudzy) – dawni mieszkańcy tych ziem, którzy wykonywali zazwyczaj prace służebne na rzecz stanów uprzywilejowanych;

Poza zamkniętym systemem kast znajdowali się pozbawieni jakichkolwiek praw tzw. niedotykalni (pariasi; *paria* – sanskr. 'poza kastą').

Kolor turbanów noszonych przez Hindusów świadczy o ich przynależności do określonej kasty. Zgodnie z zasadami podziału społecznego obowiązującego w Indiach od setek lat nawet czas wolny każdy musi spędzać w obrębie własnej kasty.

▪ *fotografia współczesna, Indie*

? Odszukaj w dostępnych źródłach informację o tym, kiedy w Indiach został zlikwidowany system kastowy.

Aleksandra Wielkiego. Około 321 r. p.n.e. Indie za sprawą władców z dynastii Maurja zostały po raz pierwszy zjednoczone. Do rozkwitu ich państwa doszło za panowania króla **Asioki** (271–236 r. p.n.e.). W granicach kraju znalazło się wówczas niemal całe indyjskie terytorium, z wyjątkiem południowego krańca półwyspu. Po śmierci tego władcy państwo rozpadło się na wiele mniejszych królestw.

RELIGIE INDII

Na straży wprowadzonego przez Ariów porządku społecznego stali bramini – kapłani religii zwanej **braminizmem**. Ariowie, którzy wierzyli w wiele bóstw, szczególną czcią otaczali boga wojny Indrę, a także Mitrę i Warunę. Podstawę braminizmu stanowiły *Wedy*. Wyznawcy tej religii wierzyli w wędrówkę dusz. Uważali, że choć za życia człowiek nie jest w stanie odmienić swojego losu, to jeśli postępuje właściwie, może po śmierci wcielić się w innego człowieka, a nawet w boga. Z braminizmu w pierwszych wiekach naszej ery wykształcił się **hinduizm**. U jego podstaw leżały nauki głoszone przez kapłanów, nawiązujące do objawień zawartych w *Wedach*, a także do treści nowszych poematów: *Mahabharaty*

POSTAĆ HISTORYCZNA

SIDDHARTHA GAUTAMA – BUDDA (ok. 566–480 r. p.n.e.)

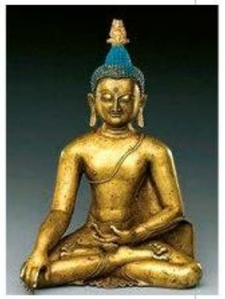

Urodził się w rodzinie z warny kszatrijów w Lumbini (obecnie Rummindei) u podnóża Himalajów. Miejsce jego urodzenia upamiętnia kolumna ustawiona z rozkazu Asioki w 250 r. p.n.e. W młodości Siddhartha żył w luksusie. Jednak w wieku 28 lat, po uświadomieniu sobie ogromu otaczającego go cierpienia, porzucił rodzinę i rozpoczął poszukiwanie drogi, która mogłaby go doprowadzić do poznania prawdy. Żył jak żebrak, oddawał się medytacjom, postom oraz ćwiczeniom ascetycznym. Około 525 r. p.n.e. doznał oświecenia pod drzewem figowym w miejscowości Bodh Gaya [czyt.: bod gaja]. Od tej chwili stał się Buddą i zaczął głosić swoją naukę, znaną dzisiaj jako buddyzm. Zmarł (osiągnął nirwanę) w Kusinagarze. W miejscu, gdzie spalono jego zwłoki, stanął pomnik pogrzebowy, odnaleziony w 1898 r.

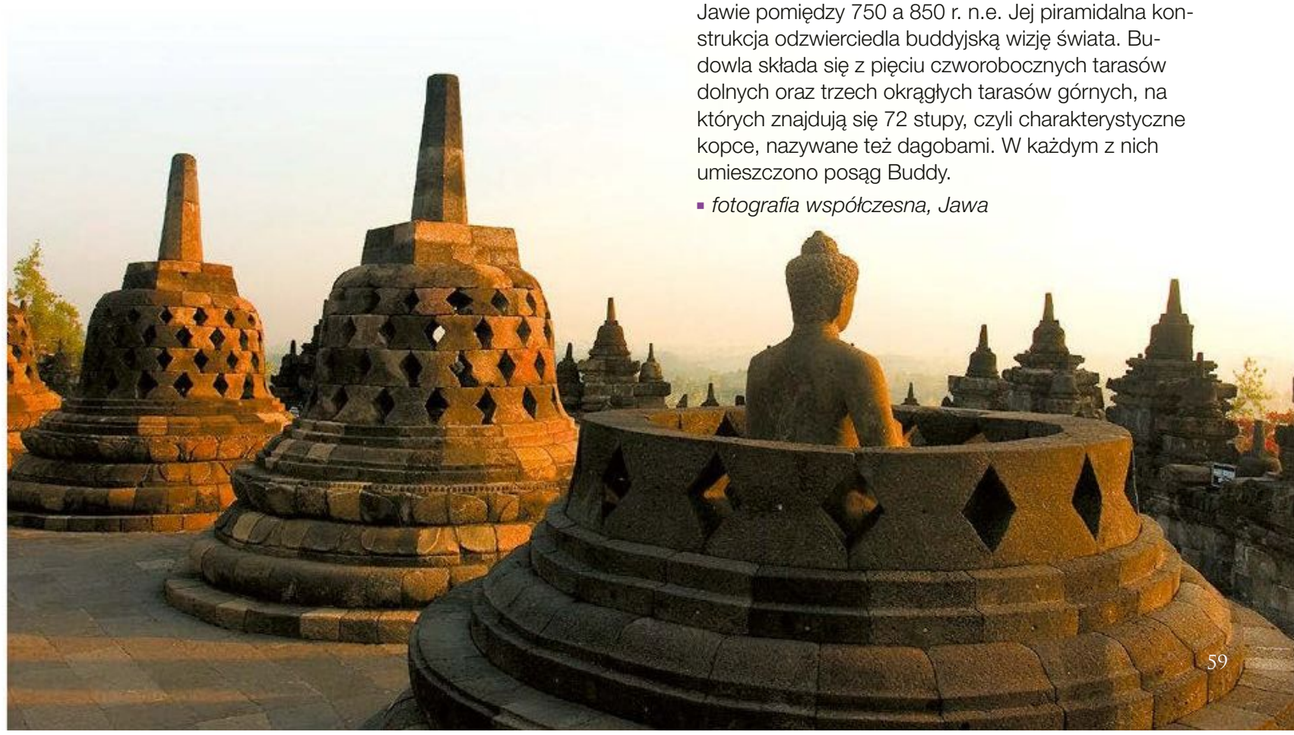

Buddyjską świątynię Borobudur wybudowano na Jawie pomiędzy 750 a 850 r. n.e. Jej piramidalna konstrukcja odzwierciedla buddyjską wizję świata. Budowla składa się z pięciu czworobocznych tarasów dolnych oraz trzech okrągłych tarasów górnych, na których znajdują się 72 stupy, czyli charakterystyczne kopce, nazywane też dagobami. W każdym z nich umieszczono posąg Buddy.

▪ *fotografia współczesna, Jawa*

TEKST ŹRÓDŁOWY

EDYKTY ASIOKI

Asioka, twórca pierwszego indyjskiego imperium, nakazał umieszczać w różnych częściach państwa kolumny, na których widniały informacje o regułach jego polityki. Wiele z nich zachowało się do dzisiaj.

Na całym obszarze państwa [...] *król* [...] *ustanowił dwa rodzaje pomocy lekarskiej: opiekę nad ludźmi oraz opiekę lekarską dla zwierząt. Wszędzie tam, gdzie ich przedtem nie było, zostały sprowadzone z innych miejsc i są hodowane rośliny lecznicze użyteczne dla ludzi oraz inne, użyteczne dla zwierząt. Również korzenie jadalne i drzewa owocowe zostały sprowadzone i posadzone wszędzie, gdzie ich na miejscu nie było. Drogi kazałem obsadzić drzewami, a przy drogach wykopać studnie ku pożytkowi zwierząt i ludzi.* [Pełnomocnicy królewscy mieli czuwać nad] [...] *dobrobytem i pomyślnością panów i najemnych sług, braminów i ludzi świeckich, ludzi pozbawionych opieki i ubogich oraz starców; do ich zadań należy opieka nad więźniami, niesienie im pomocy w trudnościach, występowanie przeciwko utrzymywaniu w mocy wyroków, jeżeli działali nieświadomie, byli w nędzy, są obarczeni dziećmi lub są starzy, oraz przyczynianie się do przywrócenia im wolności* [...].

Źródło: cyt. za R. Kulesza, *Świat starożytny*, Warszawa 1997, s. 219.

? 1. Odpowiedz, kogo według założeń Asioki powinna chronić władza państwowa.
2. Omów stosunek króla do poddanych. Pamiętaj, że był on wyznawcą buddyzmu i starał się realizować zasady tej religii.

i *Ramajany*. Religia ta obiecywała wszystkim wyznawcom ostateczne zespolenie z bogami i najwyższe szczęście. Główne bóstwa hinduizmu to **Wisznu** i **Sziwa**. Bramini zachowali funkcje strażników kultu, kapłanów w świątyniach oraz nauczycieli religijnych – guru.

Na przełomie VI i V w. p.n.e. **Siddhartha Gautama** [czyt.: sidarta gałtama], syn władcy jednego z miast-państw w północnych Indiach, zapoczątkował nową religię – **buddyzm**. Po wielu latach medytacji osiągnął on oświecenie i poznał drogę, którą należy podążać, aby osiągnąć stan nirwany – wyzwolenia od cierpienia oraz przerwania cyklu kolejnych wcieleń. Przybrał imię **Budda** (*buddha* – z sanskr. ‘oświecony’) i podróżował po kraju, by głosić swoje nauki. Istotą buddyzmu są tzw. cztery szlachetne prawdy oraz ośmioraka ścieżka. Prawdy dotyczą istoty cierpienia i jego przyczyn, a ścieżka wskazuje sposób osiągnięcia nirwany. Buddyzm nigdy nie stworzył jednej struktury i doktryny. W kolejnych wiekach powstało wiele jego odmian. Jednak buddyści różnych odłamów szanują nawzajem swoje poglądy.

STAROŻYTNE CHINY

Chiny już w starożytności były jednym z najludniejszych krajów świata. Stałe osadnictwo najwcześniej pojawiło się w dolinach dwóch rzek: **Huang He** (Żółtej Rzeki) oraz **Jangcy** (po chińsku Długiej Rzeki, nazwanej przez Europejczyków Niebieską Rzeką). Nanosiły one na okoliczne tereny muł, który użyźniał glebę i sprzyjał uprawie roli. Mieszkańcy dość szybko stworzyli tam sieć irygacyjną, co pozwoliło im uzyskiwać duże plony. Olbrzymie rzeki stanowiły jednak też duże zagrożenie. Huang He wielokrotnie zmieniała swój bieg i powodowała częste powodzie. Systemy kanałów tylko nieznacznie ograniczały skutki klęsk żywiołowych.

Podstawową rośliną uprawianą przez mieszkańców Chin był ryż. Na niektórych obszarach siano także pszenicę oraz jęczmień. Ponadto rozwijała się tam hodowla owiec, kóz, bydła rogatego, trzody chlewnej oraz drobiu. W skład diety Chińczyków wchodziły też m.in. pędy bambusa, kłącza i kwiaty lotosu oraz herbata. Ważną rolę w gospodarce tego obszaru odgrywały również uprawa bawełny oraz hodowla jedwabników.

STAROŻYTNE INDIE I CHINY

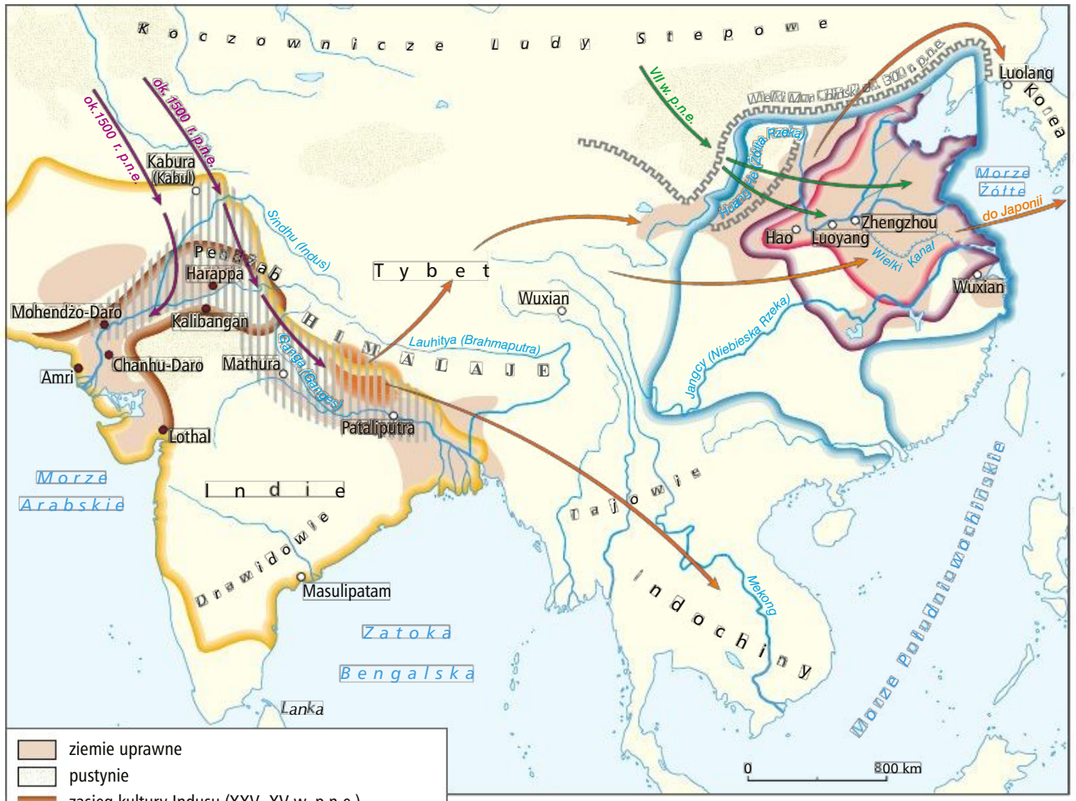

? 1. Wskaż na mapie miejsce rozwoju cywilizacji doliny Indusu. Ustal, na terenach których współczesnych państw znajdowały się jej główne ośrodki.
2. Wyjaśnij, dlaczego cywilizacja chińska przez długi czas rozwijała się w izolacji od reszty świata.

Kolebkę cywilizacji chińskiej stanowią ziemie położone w górnym biegu Huang He. Podejmowane na tym obszarze prace irygacyjne doprowadziły najpierw do powstania pierwszych miast, a z czasem do utworzenia zalążków państwa. Za pierwszych historycznych władców Chin uważa się przedstawicieli dynastii **Shang** [czyt.: szang], panujących od ok. XVIII w. p.n.e. do 1027 r. p.n.e. Władzę absolutną w kraju sprawował uznawany za „syna niebios” **król** (chiń. *wang*), który był zwierzchnikiem armii i najwyższym kapłanem. Przedstawiciele dynastii Shang prowadzili wiele wojen w celu poszerzenia granic Chin oraz zdobycia niewolników. Około 1000 r. p.n.e. dynastia Shang została obalona przez arystokratyczny ród **Zhou** [czyt.: czoł], dysponujący bardzo silną armią, zorganizowaną dla ochrony jego posiadłości w północnych Chinach. Za panowania dynastii Zhou ukształtował się tradycyjny podział społeczeństwa chińskiego. Najważniejszą rolę w społeczeństwie odgrywali *wen* (z chiń. ‘umiejący pisać’). Nieco niższe miejsce w hierarchii zajmowali najliczniejsi w kraju *mong* (z chiń. ‘rolnicy’). Jeszcze niższe miejsce przyznawano *gong* (z chiń. ‘rzemieślnicy’), a najniżej znajdowali się *shang* (z chiń. ‘kupcy’).

WARTO WIEDZIEĆ

Terakotowa armia

W 1974 r. w pobliżu monumentalnego grobowca cesarza Shi Huanghi odkryto terakotowe figury żołnierzy wszystkich oddziałów cesarskich: piechoty, jazdy, łuczników, a także wozy bojowe wraz z końmi. Figury mają przeciętnie 180 cm wysokości i ważą od 110 do 300 kg. Terakotowa armia, jak nazwano to znalezisko, miała strzec władcy i toczyć dla niego bitwy w życiu pozagrobowym. Niektórzy żołnierze stoją, inni klęczą z wyciągniętą bronią, w oczekiwaniu na atak. Łuki, miecze i włócznie są prawdziwe, a elementy uprzęży koni wykonano z brązu. Znaleźli się wśród nich także medycy oraz cywile. Pierwotnie wszystkie postacie były pomalowane, ale po wydobyciu figur na powierzchnię kolory pod wpływem światła szybko wyblakły.

Figury wojowników zostały wykonane bardzo starannie i realistycznie. Żołnierze mają różne rysy twarzy i fryzury.

- *figury, Chiny, III w. p.n.e.*

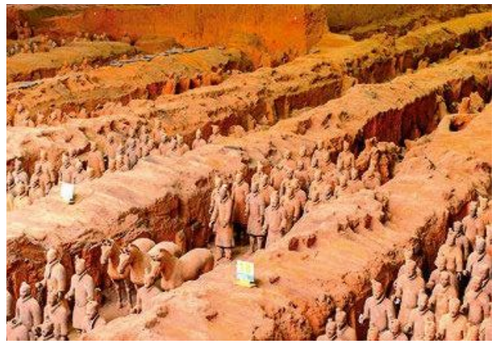

Terakotowa armia składa się z prawie 8 tys. figur chińskich wojowników. Jest uznawana za ósmy cud świata.

- *figury, Chiny, III w. p.n.e.*

? Jakie znaczenie miało odkrycie terakotowej armii dla poznania cywilizacji starożytnych Chin?

Za sprawą zajmujących silną pozycję bogatych posiadaczy ziemskich w Chinach pojawiły się tendencje odśrodkowe. W 771 r. p.n.e. doprowadziły one do upadku państwa. Kraj rozpadł się na ok. 200 niezależnych miast-państw. Ostateczne zjednoczenie polityczne Chin dokonało się w 221 r. p.n.e. Władca z dynastii Qin [czyt.: kin] porzucił wtedy tytuł króla i przyjął imię **Shi Huanghi** [czyt.: szi hłangi]. Powstało wówczas cesarstwo, rządzone przez kolejne dynastie, które przetrwało aż do początku XX w. n.e.

OSIĄGNIĘCIA CYWILIZACYJNE CHIN

W ciągu swoich długich dziejów cywilizacja chińska przeżywała okresy potęgi i kryzysów. Przez cały czas w państwie rozwijały się filozofia, literatura, astronomia i matematyka. Już za panowania dynastii Shang Chińczycy znali pismo.

Starożytni Chińczycy studiowali położenie gwiazd oraz planet, obserwowali zaćmienia Słońca i Księżyca. Znali także równania kwadratowe z wykorzystaniem liczb dodatnich i ujemnych. Poza tym wynaleźli papier, proch, porcelanę oraz ruchomą czcionkę używaną do druku. Potrafili również wytapiać brąz i wytwarzać jedwab. Ich miasta były murowane i ufortyfikowane. Ponadto opanowali – znacznie lepiej niż mieszkańcy Europy – technikę wytopu żelaza. Do dziś stosuje się ich medyczne techniki diagnostyczne, a także akupunkturę i inne metody leczenia. Do cech charakterystycznych cywilizacji chińskiej należy wyższa niż gdziekolwiek indziej pozycja uczonych, zaliczanych wraz z właścicielami ziemskimi i wojownikami do elity społecznej. Za najwybitniejszych filozofów chińskich uważa się **Laocjusza** (Lao-Cy) i **Konfucjusza**. Ten ostatni wywarł ogromny wpływ na poglądy mieszkańców Chin. Początkowo był on związany z królewskim rodem Zhou, porzucił jednak dworskie życie ze względu na skorumpowanie rządu oraz króla. Wędrował po kraju i oferował swoje usługi innym władcom. Zajmował się też nauczaniem. Stworzył system filozoficzny nazywany **konfucjanizmem**. Uznawał człowieka za istotę dobrą z natury. Uważał, że tę cechę należy wydobyć i wykorzystać z pożytkiem dla jednostki oraz całego społeczeństwa. Ludzie powinni ściśle wypełniać swoje obowiązki wynikające z pozycji społecznej, a także działać dla dobra ogółu. Od III w. p.n.e. do XIX w. n.e. konfucjanizm był oficjalną ideologią chińskiego państwa.

Pismo chińskie powstało w II tysiącleciu p.n.e. Składa się ze znaków odpowiadających wyrazom. Chińczycy pisali na jedwabiu, bambusowych deszczułkach, a w późniejszym okresie także na papierze.

- *fotografia współczesna, Chiny*

WIELKI MUR CHIŃSKI

Stałe zagrożenie dla Chin stanowiły najazdy koczowniczych plemion z północy. Aby chronić przed nimi państwo, chińscy władcy już w V w. p.n.e. zaczęli wznosić pierwsze umocnienia. Z inicjatywy cesarza Shi Huanghi połączono stare mury i wybudowano wiele kilometrów nowych. Wznoszono je z ziemi i drewna, a później także z kamieni i cegieł. Budowę prowadzono aż do XVII w. n.e. W ten sposób powstała jedna z największych budowli świata – Wielki Mur Chiński. Łączna długość najważniejszych umocnień wynosi ponad 2400 km. Przy jego wznoszeniu pracowały miliony ludzi, z których wielu poniosło śmierć.

Fragment Wielkiego Muru Chińskiego w pobliżu stolicy państwa – Pekinu. Budowla ta chroniła ludność przed atakami koczowników, ale nie była w stanie przetrwać przedłużającego się oblężenia silnej armii.

- *fotografia współczesna, Chiny*

? Jakie funkcje pełnił w przeszłości Wielki Mur Chiński?

ĆWICZENIA

1. Przedstaw osiągnięcia cywilizacji doliny Indusu.
2. Wyjaśnij, na czym polegał system kast, który ukształtował się w Indiach.
3. Scharakteryzuj wielkie religie powstałe w Indiach.
4. Omów dzieje cywilizacji chińskiej.
5. Opisz najważniejsze osiągnięcia cywilizacyjne Chińczyków.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Kieniewicz, *Historia Indii*, Wrocław 1980.
M.J. Künstler, *Mitologia chińska*, Warszawa 1981.
W. Rodziński, *Historia Chin*, Wrocław 1974.

Podsumowanie rozdziału I
Pierwsze cywilizacje

1 Początki historii człowieka

1. Najstarsze istoty człowiekowate żyły w Afryce. Ich przedstawicielem był australopitek, który pojawił się na Ziemi ok. 4 mln lat temu.
2. Kolejne gatunki przodków człowieka to *Homo habilis* i *Homo erectus*. Ten ostatni wyewoluował ok. 1,9 mln lat temu. Jako pierwszy przodek człowieka potrafił m.in. rozpalać ogień, budować schronienia i wytwarzać narzędzia z kamienia.
3. Około 300 tys. lat temu wyodrębnił się gatunek *Homo sapiens*, do którego należą współcześni ludzie. Około 30–40 tys. lat temu zasiedlił on Europę. Najpóźniej zasiedlonym przez niego kontynentem była Ameryka.
4. Przełomowym procesem w dziejach ludzkości była rewolucja neolityczna. Polegała ona na przejściu z koczowniczego trybu życia na osiadły. To wtedy ludzkość zapoczątkowała rolnictwo i rozpoczęła hodowlę zwierząt. Pozwoliło to na zakładanie pierwszych osad.

2 Narodziny cywilizacji

1. Najstarsze cywilizacje powstawały w dolinach wielkich rzek. Miejsca te ułatwiały rozwój rolnictwa i zakładanie pierwszych osad. W rozwoju cywilizacji wyróżnia się trzy przełomowe etapy: rewolucję agrarną, powstanie miast i państw oraz wynalezienie pisma.
2. Kolebką najstarszych cywilizacji jest Mezopotamia – kraina położona między rzekami Tygrysem i Eufratem.
3. W IV i III tysiącleciu w południowej Mezopotamii rozwijała się cywilizacja Sumerów. Nie stworzyli oni jednego silnego państwa, ale liczne miasta-państwa.
4. Najważniejsze osiągnięcia cywilizacyjne Sumerów to założenie pierwszych państw i wynalezienie pisma. Przypisuje się im także wynalezienie brązu, pierwsze zastosowanie koła, a także opracowanie kalendarza księżycowego.
5. W XXIV w. p.n.e. Sumerowie zostali podbici przez Akadów, których wódz – Sargon Wielki – stworzył pierwsze w historii imperium.

Pięściaki to prymitywne narzędzia wykonywane z kamienia przez praludzi. Tworzono je tak, aby dobrze mieściły się w zaciśniętej dłoni, stąd ich nazwa. Krawędzie pięściaków powstałe po obłupaniu kamieni były bardzo ostre.

▪ *narzędzie kamienne, Wielka Brytania, paleolit*

3 Babilonia i Asyria

1. Po upadku państw sumeryjskich i imperium akadyjskiego najważniejszą rolę w Mezopotamii zaczęła odgrywać Babilonia. Szczyt potęgi tego państwa przypadł na XVIII w. p.n.e., gdy władzę sprawował w nim król Hammurabi.
2. Hammurabi stworzył rozległe, dobrze zarządzane państwo. Na polecenie władcy spisano zbiór praw zwany Kodeksem Hammurabiego. To najstarszy zachowany w oryginale i w całości zbiór praw.
3. Po upadku państwa babilońskiego w Mezopotamii rozwinęło się państwo asyryjskie. Okres swojej największej potęgi przeżywało ono w VIII–VII w. p.n.e.
4. Wszystkie społeczeństwa Mezopotamii miały podobną strukturę. Składały się one z ludzi wolnych i niewolników. Najwyższą władzę w państwie sprawował król.
5. Wierzenia ludów Mezopotamii miały charakter politeistyczny. Wśród najważniejszych bóstw byli: akadyjska bogini Isztar, babiloński bóg Marduk, asyryjski Aszur oraz czczony w Uruk Anu uważany za ojca wszystkich bóstw.

4 Państwo faraonów

1. Cywilizacja egipska narodziła się w północno-wschodniej Afryce, w dolinie potężnej rzeki Nil.
2. Państwo egipskie powstało pod koniec IV tysiąclecia p.n.e., kiedy pod wodzą faraona Narmera został zjednoczony Górny i Dolny Egipt.
3. Przez ponad trzy tysiące lat historii starożytnego Egiptu rządziło nim 30 dynastii. Dzieje Egiptu dzielą się na okres Starego, Średniego i Nowego Państwa oraz kilka okresów przejściowych. Swój największy zasięg terytorialny Egipt osiągnął w okresie Nowego Państwa.
4. Na czele państwa egipskiego stał faraon, który miał niepodzielną władzę. Elitę państwa stanowili kapłani, urzędnicy i dowódcy wojskowi. Niższe warstwy społeczne obejmowały rzemieślników, kupców, lekarzy, chłopów i niewolników.

5 Kultura starożytnego Egiptu

1. Jednym z największych osiągnięć starożytnych Egipcjan było stworzenie własnego pisma. Jego najstarsza forma to hieroglify – rodzaj pisma obrazkowego. Z czasem powstały też prostsze formy zapisu: pismo hieratyczne i demotyczne.
2. Do najważniejszych zabytków kultury egipskiej należą świątynie i grobowce – piramidy oraz kamienne grobowce w Dolinie Królów.
3. W starożytnym Egipcie dynamicznie rozwijała się nauka. Egipcjanie osiągnęli wysoki poziom z zakresu: astronomii, matematyki, geometrii, medycyny i inżynierii. Do ich największych osiągnięć należy też stworzenie kalendarza słonecznego i umiejętność mumifikacji zwłok.
4. Starożytni Egipcjanie wierzyli w wielu bogów, m.in. boga słońca Ra, władcę krainy zmarłych Ozyrysa, boga pustyni Setha oraz Horusa.

6 Inne cywilizacje Bliskiego Wschodu

1. W starożytności tereny dzisiejszego Libanu zamieszkiwali Fenicjanie. Był to lud żeglarzy, kupców i odkrywców. Z czasem Fenicjanie zaczęli zakładać kolonie, głównie w północnej Afryce i na Półwyspie Iberyjskim. Fenicjanie są uważani za twórców pisma alfabetycznego.
2. Obszar Palestyny od ok. XIX w. p.n.e. zamieszkiwali Izraelici, zwani też Żydami. Wyznawali oni monoteizm, a swojego boga nazywali Jahwe. Okres największej pomyślności Izrael osiągnął pod rządami Dawida i Salomona w X w. p.n.e.
3. W VI w. p.n.e. powstało imperium Persów. Sięgało ono od rzeki Indus do Morza Śródziemnego i Egiptu. Najwybitniejszymi władcami perskimi byli Cyrus II Wielki i Dariusz I Wielki.

7 Cywilizacje Indii i Chin

1. Około 2400 lat p.n.e. narodziła się cywilizacja doliny Indusu. Jej głównymi ośrodkami były miasta Harappa i Mohendżo-Daro.
2. W pierwszej połowie II tysiąclecia p.n.e. mieszkańcy doliny Indusu zostali podbici przez Ariów. Wprowadzili oni w Indiach system kastowy. Mieszkańcy Indii w większości wyznają politeistyczną religię zwaną hinduizmem. Dopiero na przełomie VI i V w. p.n.e. w Indiach powstała nowa religia – buddyzm.
3. Cywilizacja chińska narodziła się w dolinach rzek Huang He i Jangcy. Pierwsi historyczni władcy Chin rządzili od ok. XVIII w. p.n.e. Od III w. p.n.e. zjednoczone Chiny były cesarstwem.
4. Najważniejsze osiągnięcia cywilizacji chińskiej to: wynalezienie własnego pisma, papieru, prochu, porcelany i druku.

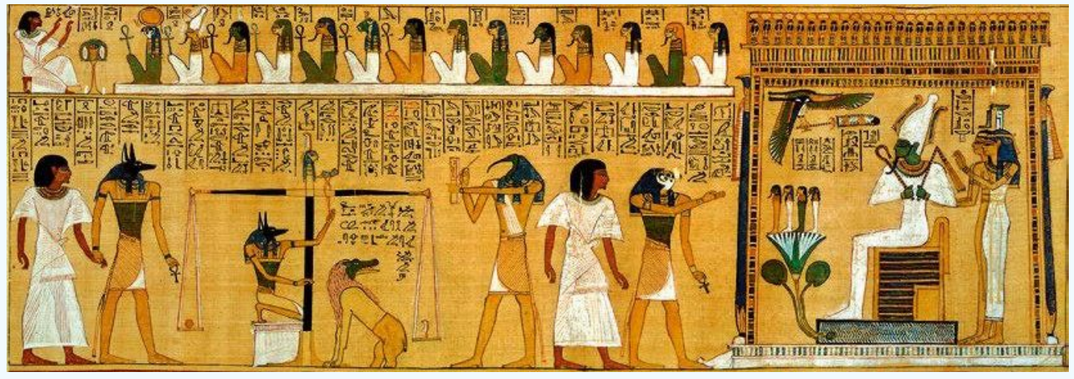

Sąd Ozyrysa został przedstawiony na papirusie z XIII w. p.n.e. Według wierzeń starożytnych Egipcjan po śmierci człowieka jego dusza stawała przed trybunałem, któremu przewodził Ozyrys. Bogowie ważyli wówczas serce zmarłego. Jeśli waga nie przechyliła się na żadną ze stron, dusza trafiała do raju.

▪ *papirus, Egipt, XIII w. p.n.e.*

Gudea był władcą sumeryjskiego miasta-państwa Lagasz u schyłku III tysiąclecia p.n.e. Do dziś zachowały się kamienne posągi przedstawiające króla w różnych okresach życia. Zazwyczaj jest ukazywany w koronie charakterystycznej dla władców sumeryjskich.

▪ *kamienna figurka, Mezopotamia, XXII w. p.n.e.*

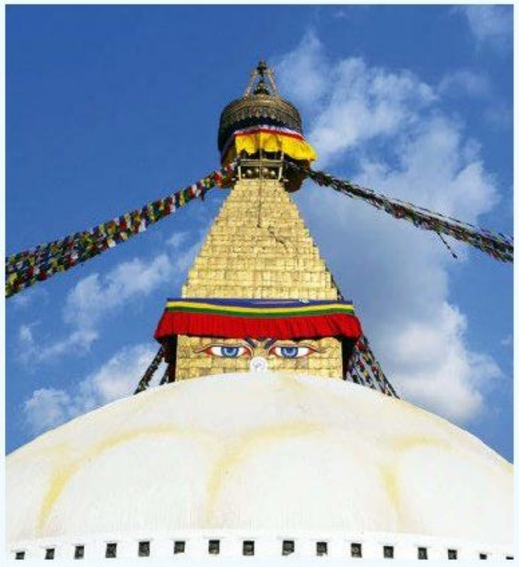

Bodhnath [czyt.: bodnat] w Katmandu w Nepalu uznaje się za jedną z najważniejszych świątyń buddyjskich. Została ona wybudowana prawdopodobnie w czasach Asioki. Wokół jej centralnej stupy, na której z każdej strony widnieją wszystkowidzące oczy, rozwieszono modlitewne flagi.

▪ *fotografia współczesna, Katmandu*

Data	Wydarzenie
ok. 7 mln lat temu	wykształcenie się pierwszych hominidów
1,8 mln lat temu	pojawienie się *Homo erectus*
ok. 300 tys. lat temu	pojawienie się *Homo sapiens*
ok. 9000 r. p.n.e.	początek rolnictwa
ok. 4000 r. p.n.e.	wynalezienie pisma
ok. 3500 r. p.n.e.	powstanie sumeryjskich miast-państw
ok. 3500–1200 r. p.n.e.	epoka brązu
ok. 3100 r. p.n.e.	zjednoczenie Dolnego i Górnego Egiptu
ok. 3100–ok. 30 r. p.n.e.	starożytne państwo egipskie
ok. 2560 r. p.n.e.	budowa piramidy Cheopsa
ok. 2400 r. p.n.e.	narodziny cywilizacji doliny Indusu
ok. 2100 r. p.n.e.	upadek imperium Akadów
2005–539 r. p.n.e.	państwo babilońskie
ok. 2000–612 r. p.n.e.	państwo asyryjskie
ok. XIX w. p.n.e.	przybycie Izraelitów do Kanaanu
ok. 1750 r. p.n.e.	powstanie Kodeksu Hammurabiego
ok. 1500 r. p.n.e.	podbój doliny Indusu przez Ariów
ok. 1285 r. p.n.e.	bitwa pod Kadesz
XIII w. p.n.e.	wyjście Izraelitów z Egiptu
ok. 1200 r. p.n.e.	początek epoki żelaza
ok. 1000 r. p.n.e.	przejęcie władzy w Izraelu przez Dawida
814 r. p.n.e.	założenie Kartaginy przez Fenicjan
612 r. p.n.e.	zdobycie Niniwy przez Medów i Babilończyków
586–538 r. p.n.e.	niewola babilońska Izraelitów
539 r. p.n.e.	zdobycie Babilonu przez Cyrusa II Wielkiego
ok. 518–486 r. p.n.e.	rządy Dariusza I Wielkiego w Persji
ok. 321 r. p.n.e.	zjednoczenie Indii przez władców z dynastii Maurja
221 r. p.n.e.	powstanie cesarstwa chińskiego

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Odrys reliefu, pierwsza połowa XII w. p.n.e.

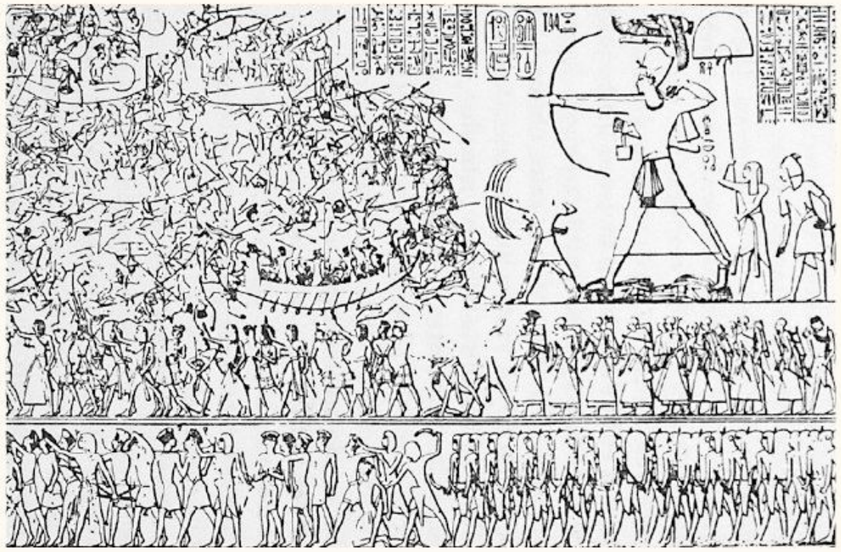

a) Zapisz nazwę starożytnej cywilizacji, której przedstawiciele stworzyli dzieło sztuki widoczne na ilustracji. Uzasadnij swoją odpowiedź argumentami ze źródła.

b) Wyjaśnij, w jaki sposób relief ukazuje pozycję i rolę władcy. W odpowiedzi odwołaj się do elementów graficznych źródła.

Wskazówki

Podpunkt a)

Zwróć uwagę na to, jakie pismo widnieje na ilustracji. Ponadto zastanów się, dla sztuki którego starożytnego ludu jest charakterystyczny ukazany na ilustracji sposób, w jaki przedstawiono postacie na reliefie.

Podpunkt b)

1. Ustal umiejscowienie władcy na ilustracji. Przypomnij sobie również, jaki był w starożytności status władców na Bliskim Wschodzie.
2. W uzasadnieniu odnieś się do wzrostu władcy, elementów z nim związanych oraz postawy, w jakiej został ukazany.

Odpowiedź

Podpunkt a)

Starożytny Egipt. Na ilustracji widać pismo hieroglificzne używane przez starożytnych Egipcjan. Postacie na ilustracji są przedstawione w typowy dla tej cywilizacji sposób: głowy i sylwetki od bioder w dół – z profilu, a ramiona i część torsów – od przodu.

Podpunkt b)

Władca jest ukazany jako osoba dominująca pośród innych postaci na ilustracji. Niezwykle wysoki wzrost świadczy o jego potędze i boskości. Łuk skierowany przeciwko wrogom miał również sugerować, że jest niezwyciężonym wojownikiem. Dodatkowymi elementami świadczącymi o jego wyjątkowym statusie jest korona na jego głowie oraz wizerunek unoszącego się nad nim symbolu bóstwa.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło 1. Fotografia starożytnej steli z kodeksem prawnym z XVIII w. p.n.e.

1. Starożytny władca.
2. Starożytny bóg słońca i sprawiedliwości.
3. Berło.

Źródło 2. Fragment kodeksu prawnego z XVIII w. p.n.e.

Jeśli pełnoprawny obywatel wybił oko człowiekowi klasy pełnoprawnych obywateli, wyrwą mu oko.
Jeśli złamał kość pełnoprawnego obywatela, złamią mu kość.
Jeśli wyrwał oko poddanego albo złamał kość poddanego, zapłaci jedną minę srebra.
Jeśli wyrwał oko niewolnikowi innej osoby albo złamał kość niewolnikowi innej osoby, zapłaci połowę ceny jego kupna.

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 1, Rzeszów 1997, s. 9.

a) Podaj imię władcy, który wprowadził prawa umieszczone na steli i przedstawione w źródle 2.

b) Wyjaśnij, jakie informacje o strukturze społeczeństwa przekazuje źródło 2.

c) Na podstawie źródeł oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Ukazana na steli scena miała uświadomić ludziom, że władza króla i prawa przez niego ustanowione pochodzą od boga.	P	F
Kodeks prawny przedstawiony w źródle 2. przewidywał równe traktowanie wszystkich ludzi.	P	F
Jedną z podstawowych reguł występujących w kodeksie prawnym z XVIII w. p.n.e. było prawo talionu.	P	F

2 Źródło 1. Fragmenty tzw. Roczników Asurbanipala z VII w. p.n.e.

Ja jestem Asurbanipal, powołany do życia przez Aszura[1] [...]. Wśród radosnych okrzyków i wiwatów wkroczyłem do domu następcy tronu, wspaniałej siedziby, ośrodka władzy królewskiej [...] posiadłem w nim mądrość boga Nabu [...]; z rozkazu wielkich bogów, których imion wyzwałem, których chwałę głosiłem, którzy powierzyli mi sprawowanie władzy królewskiej i opiekę nad świątyniami, ofiarowali mojej osobie, zamiast mnie odparli mych wrogów, pobili mych przeciwników; wspaniały wojownik, ulubieniec Aszura i Isztar[2], potomek królewski; jam jest.

Źródło: G. Chomicki, S. Sprawski, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 54.

[1] Aszur – bóg wojny i słońca, stwórca świata.

[2] Isztar – bogini wojny i miłości.

Źródło 2. Fragment opracowania historycznego

Honorem jednak Asurbanipala było rozprawienie się z groźnym konkurentem na zachodzie imperium – Egiptem. Okazja nadarzyła się wkrótce, kiedy egipscy namiestnicy zbuntowali się [...]. Nie ociągając się [...] wręcz błyskawicznie pojawili się w delcie Nilu [...] poddając ją ponownie swej władzy. [...] Obok militarnych sukcesów w Egipcie Asurbanipal mógł pochwalić się także udanymi podbojami na terenach fenickich, gdzie podporządkował sobie Arad i Tyr. [...] Walka trwała cztery lata; po tym zaś czasie Babilon zdobyto w 648 r. przed Chr.[ystusem], a brat buntownik zginął [...]. W roku natomiast 639 została zniszczona stolica Elamu Suza [...].

Źródło: B.W. Matysiak, [...] *w czasach biblijnych*, „Studia Warmińskie" 2009, nr 46, s. 26–27 [w:] bazhum.muzhp.pl [dostęp: 16.01.2019].

Źródło 3. Mapa

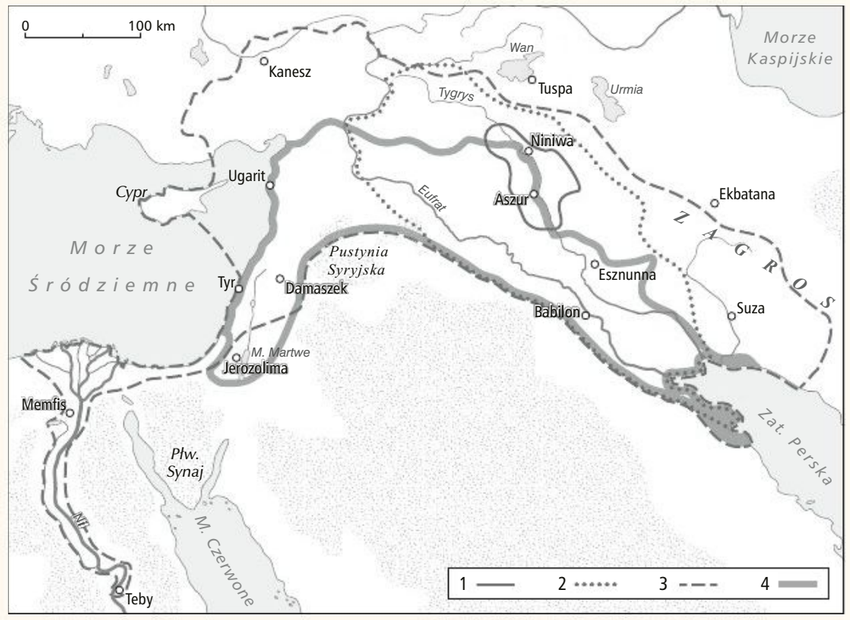

a) Wyjaśnij, w jaki sposób władca uzasadniał swoje prawa do tronu opisane w źródle 1.

b) Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij wybór.

Granice państwa władcy opisanego w źródle 1. i źródle 2. zostały oznaczone w legendzie do mapy numerem

A. 1. B. 2. C. 3. D. 4.

3 **Źródło. Fragment współczesnego opracowania**

Świątynia w Edfu [...] również imponuje rozmachem i wielkością założenia. [...] To wrażenie tajemniczości i grozy podczas zbliżania się do bóstwa potęgowały prowadzące do świątyni aleje sfinksów, ciągnące się nieraz na kilka kilometrów przed wejściem. Przy samym wejściu stawiano wielkie posągi. Przed nimi po obu stronach stoją obeliski o kształcie iglic, wykute w monolitycznym bloku kamiennym i mające 22 m wysokości. [...] Wejście ujmują dwie masywne wieże zwane pylonami [...].

Źródło: E. Charytonow, *Zarys historii architektury*, Warszawa 1963, s. 23.

Rozstrzygnij, czy tekst opisuje obiekt z kręgu cywilizacji starożytnego Egiptu. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do źródła.

4 **Źródło 1. Obraz autorstwa Rembrandta van Rijna**

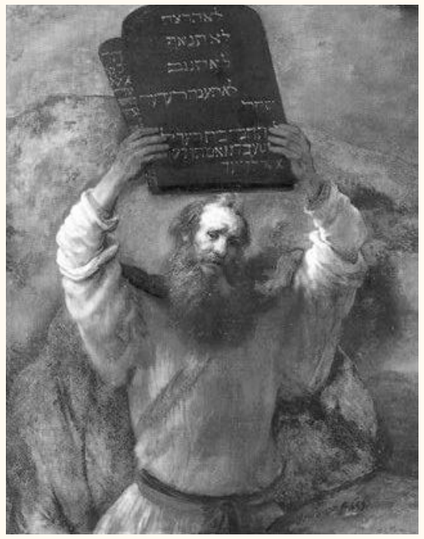

Źródło 2. Fragment psalmu

Nad rzekami Babilonu – / tam myśmy siedzieli i płakali, / na wspomnienie Syjonu. / Na topolach tamtej krainy / zawiesiliśmy nasze harfy. / Bo tam żądali od nas / pieśni ci, którzy nas uprowadzili, / pieśni radości ci, którzy nas uciskali.

Źródło: P. Biziuk, *Babilon 729–648 p.n.e.*, Warszawa 2005, s. 6.

Udowodnij, że obydwa źródła dotyczą biblijnych losów narodu żydowskiego.

5 **Źródło. Fragment starożytnego tekstu**

Dwa krańce są [...], których unikać musi ten, kto prowadzi żywot świętobliwy. Jakie dwa? Jeden kraniec to życie w uciechach, w oddaniu się rozkoszy i używaniu. I to jest niskie, nieszlachetne, ziemskie, niegodne i bez wartości. A drugi kraniec to życie w samoudręczeniu; i to jest bolesne, niegodne i bez wartości. Z dala od tych dwóch krańców, o wy mnisi, stoi Doskonały. Drogę poznał, która leży pośrodku, która wzrok otwiera i ducha, która prowadzi do spokoju, do poznania, do oświecenia, do wygaśnięcia (do nirwany).

Źródło: A. Śmieszek, S. Schayer, [...], Kraków 1926, s. 24.

Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij wybór.

Starożytny tekst przedstawia nauki

A. Buddy. B. Zaratustry. C. Konfucjusza. D. Mojżesza.

▪ *Świątynia Erechtejon na Akropolu w Atenach, V w. p.n.e.*

II
DZIEJE STAROŻYTNEJ GRECJI

1 Początki cywilizacji greckiej
2 Greckie *poleis*
3 Antyczna Sparta
4 Ateńska demokracja
5 Wojny grecko-perskie
6 Potęga i upadek antycznej Grecji
7 Świat duchowy starożytnych Greków
8 Sztuka i nauka antycznej Hellady
9 Podboje Aleksandra Wielkiego
10 Świat hellenistyczny

1 POCZĄTKI CYWILIZACJI GRECKIEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. W jakich warunkach naturalnych powstawały pierwsze cywilizacje?
2. Który lud jako pierwszy zaczął stosować pismo alfabetyczne?

GRECJA I JEJ WARUNKI NATURALNE

Cywilizacja grecka narodziła się na **Półwyspie Bałkańskim**, skąd rozprzestrzeniła się na wyspy Morza Egejskiego i zachodnie wybrzeże Azji Mniejszej. Powierzchnię Grecji w 80% stanowią pasma oraz łańcuchy górskie, które dzielą ją na wiele odizolowanych od siebie obszarów. W południowej i centralnej części kraju rozległe równiny są rzadkością, a krótkie rzeki o rwącym nurcie nie nadają się do żeglugi. Nieco inaczej pod tym względem wygląda północna Grecja. Tam, w dorzeczu rzeki Penejos, znajduje się otoczona górskimi pasmami rozległa równina nazywana **Tesalią**. Z kolei w środkowej Grecji największymi krainami są równinna **Beocja** i podzielona pasmami górskimi **Attyka**. Tę część kraju z położonym na południu półwyspem **Peloponez** łączył **Istm**, czyli wąski przesmyk.

Między właściwym terytorium Grecji a stosunkowo wcześnie zasiedlonym przez Greków zachodnim wybrzeżem Azji Mniejszej leżą liczne wyspy. Usytuowane w środkowej części Morza Egejskiego **Cyklady** wraz ze **Sporadami** tworzą swoisty pomost między Europą i Azją. Jednocześnie niewielkie odległości pomiędzy sąsiednimi wyspami (maksymalna nie przekracza 40 km) ułatwiały w starożytności żeglugę. Ważną rolę w dziejach cywilizacji greckiej odegrały również dwie wielkie wyspy leżące na południu – **Kreta** i **Cypr**.

TRANSPORT I GOSPODARKA

Grecja ma bardzo rozwiniętą linię brzegową, z licznymi wyspami, półwyspami i zatokami. Prawie ¾ lądu znajduje się w odległości nie większej niż 40 km od morza. Takie warunki naturalne umożliwiły w starożytności rozwój komunikacji drogą morską. Jednocześnie utrudniały one podróżowanie drogą lądową. Z rozwiniętą żeglugą wiązał się również rozwój **rybołówstwa**. Jednak wbrew powszechnemu przekonaniu Grecy odbywali dalekie podróże zarówno morzem, jak i lądem. Działo się tak, ponieważ żegluga była możliwa jedynie od maja do października, gdy wiały pomyślne wiatry. Z kolei w pozostałych miesiącach Grecy musieli podróżować lądem – pieszo, na osłach lub wozach ciągniętych przez woły.

Ukształtowanie powierzchni Grecji sprawiało, że nie wszędzie mogło rozwijać się rolnictwo. Tam, gdzie było to możliwe, uprawiano głównie zboża (najczęściej jęczmień, nieco rzadziej pszenicę), bób, groch, soczewicę, wykę, oliwki, winną latorośl, różne warzywa i owoce. Sadzono też figi, jabłonie, śliwy. Pod uprawy wykorzystywano każdy dostępny skrawek ziemi. Na zboczach gór zakładano pola tarasowe, które chroniono przed osuwaniem się przez tworzenie kamiennych stopni (tarasów).

Ponadto z uwagi na niedostatek ziemi uprawnej dużą rolę odgrywała w Grecji hodowla. Na terenach nienadających się do uprawy hodowano kozy, świnie, krowy, owce oraz drób. Jako zwierzęta pociągowe wykorzystywano głównie osły i muły, rzadziej konie, a do prac polowych – woły. Pożywienie zdobywano także dzięki połowom.

Rozbudowana linia brzegowa sprzyjała rozwojowi żeglugi. Liczne zatoki umożliwiające zakładanie portów głęboko wrzynały się w ląd. Dzięki temu z każdego miejsca w tym kraju było blisko do morza, które tym samym stanowiło naturalną drogę komunikacji.

▪ *fotografia współczesna, Grecja*

GRECJA W II–I TYSIĄCLECIU P.N.E.

? 1. Wymień nazwy najważniejszych krain starożytnej Grecji.
2. Podaj nazwy współczesnych państw, na których terenach znajdowały się osady starożytnych Greków.

W starożytnej Grecji na dużą skalę rozwinęło się **rzemiosło**, choć kraina ta była raczej uboga w surowce naturalne. Szczególnie silnie doskwierał Grekom brak miedzi oraz cyny, potrzebnych do wytopu brązu. Mieli oni również ograniczony dostęp do złóż srebra, złota i rudy żelaza. Nie brakowało im jedynie kamienia oraz doskonałej jakości gliny, dzięki czemu rozwinęli budownictwo oraz ceramikę. W greckich warsztatach rzemieślniczych produkowano także tkaniny, broń i różne ozdoby z cennych kruszców.

KULTURA MINOJSKA

Najstarsza cywilizacja świata greckiego rozwinęła się ok. 2000 r. p.n.e. na największej wyspie Morza Egejskiego – **Krecie**. Już w starożytności przeszłość wyspy stanowiła dla Greków źródło wielu mitów (m.in. o Minotaurze i Tezeuszu czy Dedalu i Ikarze). Ich centralną postać, legendarnego króla **Minosa**, uważano za twórcę morskiej potęgi Krety. Od imienia tego władcy cywilizację kreteńską nazywa się współcześnie również minojską, a jego lud – **Minojczykami**.

Mieszkańcy Krety nie byli spokrewnieni z plemionami greckimi. Utrzymywali intensywne kontakty handlowe, kulturalne i polityczne głównie z Bliskim Wschodem. Szczyt rozwoju cywilizacji minojskiej przypada na pierwszą połowę II tysiąclecia p.n.e. Na wyspie zaczęły się wówczas pojawiać obszerne budowle, które archeolodzy nazwali **pałacami**. Najstarsze z nich wzniesiono m.in. w Knossos, Fajstos i Malii. Większość z nich uległa jednak zniszczeniu w XVII w. p.n.e. w wyniku wybuchu wulkanu na egejskiej wyspie **Thera** [czyt.: tera] (dziś Santoryn); stąd pochodzi mit o zaginionej Atlantydzie. Część zrujnowanych budowli odbudowano między 1650 a 1450 r. p.n.e. Najwspanialszy pałac znajdował się w Knossos. Nie odkryto tam jednak fortyfikacji chroniących tę budowlę i sąsiadujące z nim miasto, co świadczy o braku zagrożenia zewnętrznego.

Swoją potęgę i bogactwo w okresie minojskim mieszkańcy Krety zawdzięczali głównie handlowi morskiemu. Produkowali wino oraz oliwę, które wysyłali do wielu krajów basenu Morza Śródziemnego, na co wskazują m.in. wzmianki w źródłach egipskich. Kreteńczycy eksportowali także wyroby rzemieślnicze: ceramikę oraz luksusowe tkaniny wełniane. W zamian sprowadzali metale, kamienie szlachetne i półszlachetne wykorzystywane przez rzemieślników oraz pachnidła.

Upadek Krety nastąpił ok. **1450 r. p.n.e.** na skutek inwazji Achajów z Grecji kontynentalnej. Podbili oni Kretę, zniszczyli jej miasta i przejęli władzę nad wyspą. Zniszczeniu uległy wówczas wszystkie pałace i wille oprócz kompleksu w Knossos. Najeźdźcy próbowali utrzymać dawny poziom kultury, dzięki czemu przetrwała ona do XII w. p.n.e.

WARTO WIEDZIEĆ

Pałac w Knossos

Zachowane pozostałości rozległego kompleksu pałacowego w Knossos pokazują, że stanowił on nie tylko siedzibę władców, lecz także centrum życia społecznego, politycznego oraz gospodarczego państwa. Punktem centralnym kompleksu było podwórze. Zbudowano przy nim rezydencję władcy, warsztaty rzemieślnicze i magazyny, w których przechowywano składane przez ludność daniny: zboże, oliwę oraz wino. Pomieszczenia gospodarcze zajmowały parter jednego ze skrzydeł budynku, zaś apartamenty króla oraz sale oficjalne umieszczono na piętrze. W pałacu mieściły się m.in. toalety oraz łazienki z dostępem do bieżącej wody, a komnaty ozdobiono kolorowymi freskami przedstawiającymi rośliny, zwierzęta i sceny związane z kultem.

1 Sala tronowa
2 Dziedziniec centralny
3 Komnata króla
4 Komnata królowej
5 Apartamenty mieszkalne
6 Magazyny

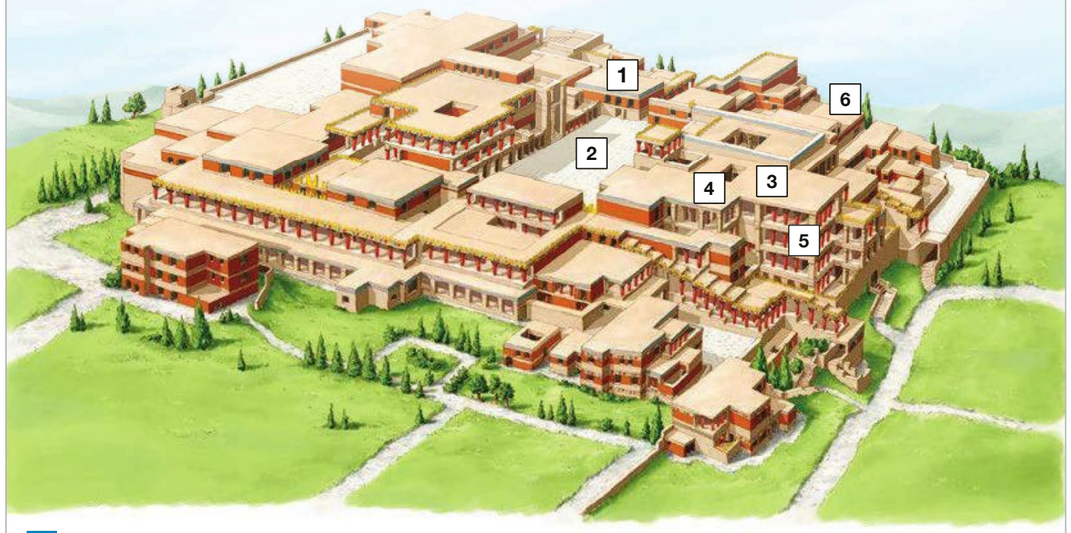

? Jakie funkcje pełniły budynki wchodzące w skład kompleksu pałacowego w Knossos?

CHRONOLOGIA DZIEJÓW GRECJI

Etap historii Grecji obejmujący epoki brązu i żelaza został podzielony na kilka okresów.

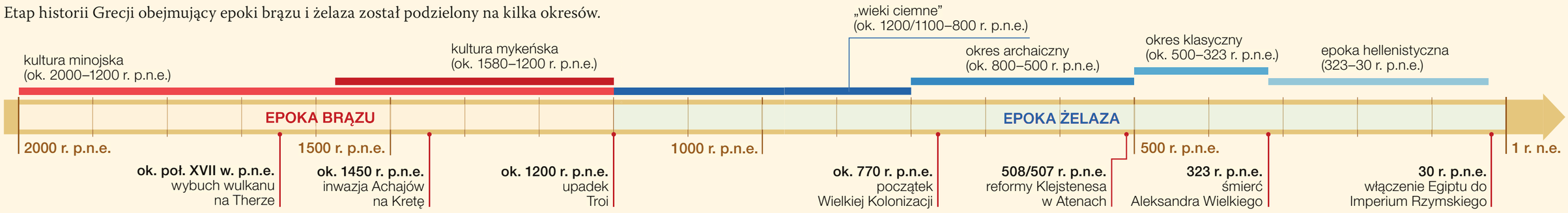

? W których okresach zbudowano pałac w Knossos, doszło do wybuchu wulkanu na wyspie Thera, inwazji Achajów na Kretę oraz wojny trojańskiej?

MYKEŃCZYCY

Plemiona greckie, które przybyły na południowe Bałkany ok. 2000 r. p.n.e., należały do grupy ludów indoeuropejskich. Wiadomo o nich niewiele ponad to, że z ich języków po kilku wiekach wykształciła się greka. Jednym z tych plemion byli **Achajowie**. Stworzyli oni kulturę mykeńską, nazwaną tak od jej najważniejszego ośrodka – **Myken**. Większość informacji na temat jej początków pochodzi z wykopalisk archeologicznych. W odnalezionych **grobach szybowych**, które powstały w XVI w. p.n.e., składano ciała zmarłych wraz z bardzo okazałym wyposażeniem. Należały do niego liczne luksusowe przedmioty, broń, ceramika, wyroby ze złota i srebra, z kości słoniowej oraz bursztynu. Twarze pochowanych były przykryte maskami wykonanymi z cienkiej złotej blachy, oddającymi ich rysy. Wyposażenie tych grobów świadczy o bogactwie oraz znaczeniu władców Myken. Zgromadzone tam przedmioty wskazują także na ich związki z kulturą minojską. Cenne wyroby rzemieślnicze mogły stanowić wynik wymiany handlowej, być łupami wojennymi lub zapłatą za najemną służbę u Kreteńczyków. Z następnego okresu dziejów kultury mykeńskiej pochodzą miejsca pochówku o znacznie bardziej monumentalnej formie, tzw. **groby kopułowe**. Do najbardziej znanych tego typu budowli należy dziewięć grobów w Mykenach, a przede wszystkim tzw. Grób Agamemnona z XIV w. p.n.e. Jego wyposażenie już w starożytności zostało zrabowane, ale sama forma grobowca świadczy o bogactwie ówczesnych elit.

Gdy mieszkańcy Myken przejęli kontrolę nad Kretą, w Grecji zaczęły powstawać tzw. **pałace mykeńskie**. Stanowiły one siedziby władców i wykazywały duże podobieństwo do pierwowzorów kreteńskich. Różniły się jednak od nich tym, że miały fortyfikacje. Kolejnymi różnicami były brak dziedzińców, toalet oraz militarna tematyka zdobiących budowle malowideł. Najsłynniejszy pałac mykeński to położona na wysokim wzgórzu warownia w Mykenach. Najlepiej zachowaną budowlę tego typu odkryto w Pylos, gdzie wyjątkowo nie znaleziono żadnych obwarowań. Nie wiadomo jednak, jak daleko sięgała władza króla Myken. Ślady tzw. pałaców mykeńskich odnaleziono również

WARTO WIEDZIEĆ

Pismo linearne A i B

Do osiągnięć Kreteńczyków należy zaliczyć także stworzenie własnego pisma, nazywanego pismem linearnym A. Jego nazwa pochodzi od linii, które zaznaczano na tabliczkach przed ich zapisaniem. Pismo to było używane przez Minojczyków w II tysiącleciu p.n.e. Składało się ono z ok. 85 znaków, sylabogramów oraz ideogramów (zob. s. 20). Do chwili obecnej poznano znaczenie jedynie części z nich. Pismo linearne Minojczyków oznaczono literą A po to, aby odróżnić je od późniejszego pisma linearnego B, używanego przez Mykeńczyków. Ci ostatni utworzyli je po zajęciu Krety. Za jego pomocą utrwalali teksty ważne dla władzy, takie jak wykazy osób oraz spisy towarów. Używane przez greckich Achajów pismo linearne B odczytał w 1953 r. Michael Ventris [czyt.: majkel wentris], syn brytyjskiego oficera i Polki – Anny Janas.

? Jakie inne rodzaje pisma nie zostały do dziś odczytane?

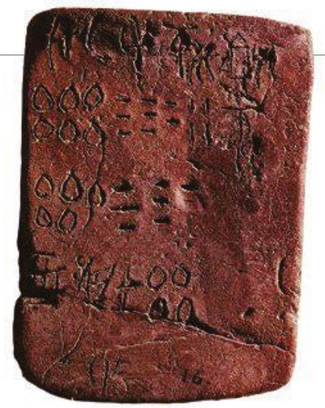

Teksty z pismem linearnym A zachowały się do naszych czasów przede wszystkim dzięki pożarom, w trakcie których doszło do wypalenia zapisanych tabliczek glinianych. Odczytanie znaków jest jednak niemożliwe ze względu na to, że nie znamy języka, którym posługiwali się wówczas mieszkańcy Krety.

- *tabliczka gliniana, Kreta, II tysiąclecie p.n.e.*

STAROŻYTNE MYKENY

W epoce brązu Mykeny były najważniejszym ośrodkiem w kontynentalnej części Grecji. Na kulturę mykeńską silny wpływ miała cywilizacja minojska, a jej osiągnięcia były twórczo rozwijane w zakresie sztuki oraz rzemiosła. Sceny rodzajowe przedstawione na przedmiotach pochodzących z tego okresu pozwalają domniemywać, że był to świat wojowników i zdobywców, którzy szczycili się swoim bogactwem.

Złota maska z Myken jest również zwana maską Agamemnona od imienia mitycznego władcy Myken, który zorganizował wyprawę przeciwko Troi. Określenie to nadano jej błędnie wkrótce po odkryciu w 1874 r. Późniejsze badania dowiodły bowiem, że maska powstała w XVI lub XV w. p.n.e., czyli ok. 200 lat przed wybuchem wojny trojańskiej.

- *złota maska, Grecja, XVI/XV w. p.n.e.*

Ruiny Myken – widok z lotu ptaka

1 Lwia Brama była jedną z dwóch dużych bram prowadzących do cytadeli.

2 Groby szybowe były miejscem pochówku, gdzie składano zmarłych wraz z ich dobytkiem.

3 Mury obronne miały łączną długość 900 m i były zbudowane z ułożonych poziomo potężnych bloków skalnych.

4 Pałac był ośrodkiem władzy oraz kultury, rzemiosła i handlu.

Lwia Brama stanowiła główne wejście do cytadeli mykeńskiej. Jej nazwa pochodzi od umieszczonej nad wejściem płaskorzeźby przedstawiającej dwie lwice.

- *Lwia Brama, Mykeny, fotografia współczesna*

? 1. Powiedz, w jaki sposób Mykeny były zabezpieczone przed atakiem wroga.
2. Odszukaj w dostępnych publikacjach informacje, dlaczego nad wejściem do Grobu Agamemnona znajduje się trójkątny otwór.

WOJNA TROJAŃSKA

Świat mykeński przetrwał w opowieściach pieśniarzy zwanych aojdami. Najwybitniejszym z nich był Homer. W *Iliadzie* i *Odysei*, których autorstwo mu się przypisuje, przedstawiono historię wojny trojańskiej oraz późniejsze losy jej achajskich bohaterów. Zgodnie z tym przekazem do wspólnej wyprawy Achajów przeciwko azjatyckiej Troi (gr. *Ilion*) miało dojść ok. 1200 r. p.n.e. Na jej czele stał Agamemnon, władca Myken, a jej przyczyną było uprowadzenie przez trojańskiego królewicza Parysa najpiękniejszej z kobiet, Heleny – żony Menelaosa, króla Sparty. Wyprawa trwała 10 lat i zakończyła się zniszczeniem Troi. Opowieść tę aż do XIX w. uważano za fikcyjną. W wątpliwość podawano nawet samo istnienie Troi. Jednak w 1870 r. pozostałości miasta zostały odnalezione przez Niemca Heinricha Schliemanna [czyt.: hajnrisia szlimana]. Jego odkrycie nie przesądza jednak kwestii historyczności wojny trojańskiej. Prawdopodobnie nigdy nie dowiemy się, czy do niej doszło.

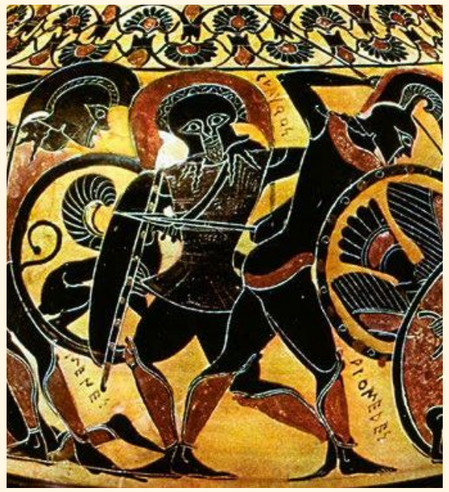

Walki uczestników wojny trojańskiej były popularnym tematem malarstwa wazowego. Przedstawione malowidło ukazuje zmagania bohaterów *Iliady*, Glaukosa i Diomedesa.

▪ *naczynie ceramiczne, Grecja, VI w. p.n.e.*

? Odszukaj w dostępnych publikacjach informację o tym, w jaki sposób Heinrich Schliemann zlokalizował położenie Troi.

m.in. w Tebach, na ateńskim Akropolu, a także w Sparcie. Część archeologów sądzi, że należy mówić o zdominowanym przez Mykeny sojuszu łączącym różne ośrodki achajskie. Za mało prawdopodobną badacze uznają natomiast koncepcję o istnieniu imperium mykeńskiego, obejmującego wszystkie państwa ówczesnej Grecji lub ich większość.

CIEKAWOSTKA

Dysk z Fajstos

Najbardziej zagadkowym zabytkiem kultury minojskiej jest słynny Dysk z Fajstos. Mierzący 16 cm średnicy gliniany dysk jest pokryty ciągiem 241 odciśniętych znaków przypominających pismo linearne A. Najprawdopodobniej zabytek powstał w XVII w. p.n.e. Od czasu jego odnalezienia w 1908 r. wielokrotnie podejmowano próby odczytania tajemniczego tekstu. Powstało dotąd wiele przeróżnych interpretacji, jednak treść inskrypcji na dysku wciąż pozostaje zagadką.

„WIEKI CIEMNE”

W XIII w. p.n.e. w świecie mykeńskim pojawiło się poczucie zagrożenia atakiem z zewnątrz. Świadczą o tym odkryte przez archeologów ślady powiększania i umacniania fortyfikacji. Zagrożeniu temu nie udało się jednak zapobiec i między 1200 a 1100 r. p.n.e. nastąpił upadek kultury mykeńskiej. W tym czasie zostały zniszczone niemal wszystkie pałace i obszerne budowle prywatne. Niektóre ośrodki przestały wówczas istnieć, w innych osadnictwo zaczęło się później odradzać. Według greckiej tradycji do upadku Myken doszło na skutek powrotu uprzednio wygnanych z miasta potomków Heraklesa (Heraklidów), wywodzących się z plemienia **Dorów**.

Wraz z upadkiem kultury mykeńskiej w dziejach Grecji rozpoczęły się **„wieki ciemne”** (XII–IX w. p.n.e.). Spadła wówczas liczba ludności i doszło do znaczących migracji. W efekcie tzw. migracji jońskiej, znanej również jako mała kolonizacja, ustaliły się siedziby plemion greckich w basenie Morza Egejskiego. Emigranci z Tesalii i środkowej Grecji osiedlili się na północnych wybrzeżach Azji Mniejszej. **Jonowie** zasiedlili centrum wybrzeża azjatyckiego, nazywane Jonią. Z kolei Dorowie, którzy zamieszkiwali dotychczas północną część kraju, reprezentujący znacznie niższy poziom rozwoju niż mieszkańcy południa, podbili środkową Grecję i zajęli półwysep Peloponez. Wkrótce ludność posługująca się dialektem doryckim opanowała południe Egei, nazywane Dorydą, czyli Rodos oraz sąsiednie wyspy.

W „wiekach ciemnych” podstawowym surowcem służącym do produkcji broni i narzędzi stało się **żelazo**. Jego sukces nie wynikał jednak z zalet tego metalu, lecz dlatego, że było ono łatwo dostępne w przeciwieństwie do trudnych do zdobycia miedzi i cyny potrzebnych do wyrobu brązu. W ten sposób w Grecji rozpoczęła się epoka żelaza. Żelazo było jednak mniej plastyczne i trudniejsze w obróbce. Z tego względu, gdy na nowo otwarły się szlaki komunikacyjne i można było zdobyć miedź oraz cynę, ponownie wzrosło znaczenie brązu.

TEKST ŹRÓDŁOWY

HELLADA I HELLENOWIE

Żyjący w V w. p.n.e. grecki historyk Tukidydes w swoim dziele *Wojna peloponeska* zamieścił rozważania na temat określeń „Hellada”, „Hellenowie” i „barbarzyńcy”.

[...] *O słabości dawnej Grecji w nie najmniejszej mierze świadczy również fakt, że przed wyprawą trojańską Hellada nie zdobyła się na żaden wspólny czyn: wydaje mi się, że jako całość nie nosiła jeszcze nawet nazwy „Hellady” i że przed Hellenem, synem Deukaliona, w ogóle nawet nie istniała ta nazwa, ale każdy szczep, w największym zasięgu szczep pelazgijski, nadawał od siebie nazwę krajowi, jaki zamieszkiwał; dopiero kiedy Hellen i jego synowie doszli do potęgi we Ftiotydzie* [historyczna kraina w Grecji] *i kiedy rozmaite miasta zaczęły ich wzywać na pomoc, ze względu na wzajemne stosunki zaczęto coraz powszechniej przybierać nazwę Hellenów. Jednakże przez długi czas nazwa ta nie mogła odnieść zupełnego zwycięstwa i objąć wszystkich Greków. Najlepszym zaś dowodem jest Homer: chociaż bowiem żył w czasach znacznie późniejszych od walk pod Trają, nigdy nie użył tej nazwy na określenie tych, którzy przybyli z Achillesem z Ftiotydy i którzy w istocie byli pierwszymi Hellenami; innych zaś Greków nazywa w swoich epopejach Danaami, Argiwami i Achajami. Ale także nie mówi nic o „barbarzyńcach”, jak mi się zdaje, dlatego że i „Hellenowie” nie byli jeszcze wtedy odróżnieni i objęci wspólną nazwą, w przeciwieństwie do innych narodów.*

Źródło: Tukidydes, *Wojna peloponeska*, tłum. K. Kumaniecki, Warszawa 1988, s. 2–4.

? **1.** Odpowiedz, kiedy – zdaniem autora tekstu – zaczęły kształtować się pojęcia „Hellenowie”, „Hellada” i „barbarzyńcy”.

2. Wymień przyczyny braku wspólnych przedsięwzięć Greków przed wojną trojańską.

ĆWICZENIA

1. Opisz warunki naturalne w starożytnej Grecji.

2. Porównaj funkcje oraz wygląd pałaców minojskich i mykeńskich.

3. Wyjaśnij, dlaczego okres między XII a IX w. p.n.e. jest określany jako „wieki ciemne”.

4. Przedstaw osiągnięcia cywilizacji minojskiej i mykeńskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Chadwick, *Odczytanie pisma linearnego B*, tłum. J. Niećko, Warszawa 1964.
W. Lengauer, *Starożytna Grecja okresu archaicznego i klasycznego*, Warszawa 1999.
S. Sprawski, M. Pawlak, *Cywilizacje starożytne*, Kraków 2005.

2 GRECKIE *POLEIS*

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Do jakich zmian doszło w Grecji w okresie „wieków ciemnych”?
2. Jakie warunki naturalne panowały w Grecji?

POCZĄTKI *POLIS*

Z „wieków ciemnych” Grecja weszła w **okres archaiczny**, który trwał od VIII do końca VI w. p.n.e. Nastąpiło wówczas odrodzenie kultury po upadku świata mykeńskiego, a Grecja otworzyła się na świat zewnętrzny. Widocznym tego śladem było pojawienie się na naczyniach motywów przejętych z kultur Wschodu. Nastąpił rozwój handlu i wzrosła mobilność Greków, którzy właśnie w tym okresie zajęli swoje ostateczne siedziby. W wyniku **Wielkiej Kolonizacji** (VIII–VI w. p.n.e.) ukształtowały się grecki świat oraz znany nam układ sił politycznych starożytnej Hellady. Zrodził się wówczas wspólny dla Hellenów styl życia. Rozwinęły się pismo, kultura, religia, powstały też sanktuaria panhelleńskie, czyli ogólnogreckie. W tym okresie powstała również charakterystyczna dla Grecji forma państwowości – ***polis*** (l.mn. *poleis*). Nazwę tę na ogół tłumaczy się jako ‘miasto-państwo’. *Poleis* cechowały się niewielkimi rozmiarami oraz liczbą ludności. Ich obywatelami byli wyłącznie dorośli mężczyźni tworzący wspólnotę polityczną i religijną, a w mniejszym stopniu również ekonomiczną. Obowiązkiem obywateli każdej *polis* była jej obrona w czasie wojny. Uczestniczyli także w posiedzeniach zgromadzenia ludowego, podczas których podejmowali najważniejsze decyzje dotyczące wspólnoty. Byli wybierani lub losowani na stanowiska urzędników, członków rady oraz sędziów. Wspólnota sprawowała kontrolę nad wszystkimi funkcjonariuszami państwowymi poprzez wyznaczenie zakresu ich władzy, ograniczenie czasu jej sprawowania oraz stworzenie mechanizmów uniemożliwiających jego nadmierne przedłużanie.

WARTO WIEDZIEĆ

Alfabet grecki

Wraz z upadkiem świata mykeńskiego zanikła w Grecji znajomość pisma. W VIII w. p.n.e. Grecy zaczęli go używać ponownie. Tym razem jednak było to już pismo alfabetyczne. Znaki greckie wykazują duże podobieństwo do fenickich, ale nie wiadomo, kiedy i w jaki sposób zostały przejęte. W greckim piśmie alfabetycznym, w przeciwieństwie do fenickiego, znalazły się symbole samogłosek. Zdaniem części badaczy alfabet wynaleziono, aby zapisywać poezję. Inni uczeni sądzą, że potrzebowali go przede wszystkim kupcy.

Grecki alfabet składał się z 24 znaków i w niezmienionym kształcie przetrwał do dziś. Jego litery znalazły zastosowanie m.in. w matematyce i fizyce.

▪ *tablica z brązu, Grecja, V w. p.n.e.*

? Jak uważasz, w jaki sposób mogło dojść do przejęcia przez Greków alfabetu fenickiego?

USTROJE *POLEIS*

W starożytnych *poleis* znano różne rozwiązania ustrojowe. Grecy wyodrębniali trzy ustroje:

- **monarchię** (z gr. ‘rządy jednego’),
- **oligarchię** (z gr. ‘rządy niewielu’)
- **demokrację** (z gr. ‘rządy ludu’).

Pierwszy z nich był całkowicie sprzeczny z istotą *polis*, czyli „wspólnoty obywatelskiej”. Z kolei w ostatniej fazie rządów oligarchicznych, w okresie konfliktów wewnętrznych, władzę w niektórych *poleis* przejmowali tyrani, a rządy przez nich sprawowane nazywano **tyranią**.

Początkowo jednak greckimi państwami rządzili królowie. Później niepodzielną władzę sprawowała tam **elita arystokratyczna** (gr. *aristoi* – ‘najlepsi’, ‘dobrze urodzeni’). Wpływ na to miało znaczenie poszczególnych grup społecznych dla obronności *polis*. Na początku I tysiąclecia p.n.e. tworzona przez arystokratów jazda decydowała bowiem o wyniku wojen prowadzonych przez Greków. W IX–VII w. p.n.e. jednak pojawili się ciężkozbrojni piechurzy – **hoplici**, którzy walczyli w szyku zwanym **falangą**. Zastąpienie jazdy przez piechotę miało poważne następstwa społeczne oraz polityczne, dlatego często mówi się o **„rewolucji hoplickiej”**. Wyposażenie hoplity było tańsze, a więc dostępne dla większej liczby wojowników. Ponadto długi i liczący wiele szeregów szyk hoplitów nie mógłby zostać sformowany z samych arystokratów. W wyniku „rewolucji hoplickiej” rosła więc liczba ludzi, którzy z uwagi na udział w obronie *poleis* mogli domagać się prawa głosu we wspólnych sprawach. Prowadziło to do konfliktu między społeczeństwem *polis* i arystokratami, którzy nie godzili się na utratę swojej wyjątkowej pozycji. W zaistniałej sytuacji społeczności zazwyczaj wyznaczały

Jazda stanowiła podstawę armii greckich *poleis* przed pojawieniem się hoplitów. Jednak w Grecji utrzymanie konia było niezwykle kosztowne, więc w tej formacji służyli jedynie najzamożniejsi. W V–IV w. p.n.e. w Atenach przyznawano nawet specjalny zasiłek na utrzymanie wierzchowca.

▪ *naczynie ceramiczne, Grecja, V w. p.n.e.*

HOPLICI I FALANGA

Falanga to szyk bojowy hoplitów. Ustawiali się oni w kilku – zwykle ośmiu – rzędach. Bitwa pomiędzy wojskami Greków polegała na frontalnym starciu dwóch armii. Każda z nich usiłowała zmusić przeciwnika do cofnięcia się. Przez długi czas w trakcie potyczek, toczonych wyłącznie na równinach, nie dochodziło do rozlewu krwi na dużą skalę. Zepchnięcie przeciwnika oznaczało dla obu stron koniec walki. Zwycięstwo zależało od zwartości oddziałów i wyszkolenia żołnierzy.

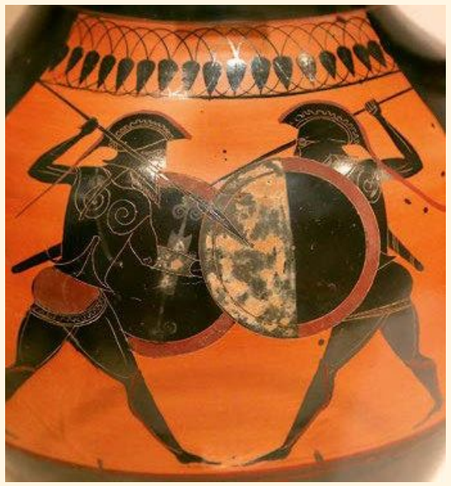

Walka hoplitów wyposażonych w hełmy, tarcze i włócznie została przedstawiona na czarnofigurowej amforze attyckiej.

▪ *naczynie ceramiczne, Grecja, V w. p.n.e.*

? Odszukaj w literaturze lub internecie opis wyposażenia greckiego hoplity.

POLEIS

Greckie miasta, stanowiące główne ośrodki *poleis*, powstawały w miejscach szczególnie korzystnie położonych, np. w sąsiedztwie trudnych do zdobycia wzgórz, co zapewniało ludności schronienie w sytuacji zagrożenia.

Akropol w mieście Lindos na Rodos był użytkowany nie tylko przez starożytnych Greków. W kolejnych stuleciach jego obronne walory wykorzystywali m.in. Bizantyjczycy, Turcy i joannici.

▪ *fotografia współczesna, Rodos*

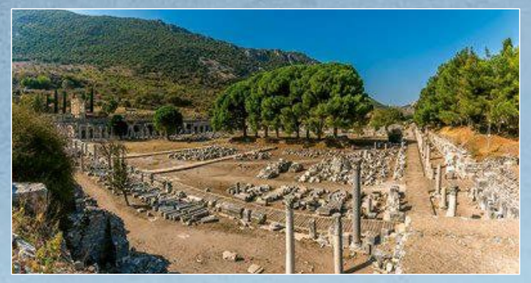

Agora w Efezie była z trzech stron otoczona stoami – długimi halami kolumnowymi, których pozostałości widać na zdjęciu. Umożliwiały one ludziom przebywającym na placu schronienie się przed deszczem i słońcem.

▪ *fotografia współczesna, Efez*

1 **Port** był oknem na świat dla *polis*. Dzięki niemu pojawiali się tu liczni przybysze z innych państw. Był także miejscem handlu. W czasie wojny miał ogromne znaczenie militarne.

2 **Agora** – rynek, główny plac miasta, stanowiący centrum życia politycznego, społecznego oraz ekonomicznego *polis*. Odbywały się tam wymiana handlowa oraz zgromadzenia publiczne i uroczystości religijne.

3 **Mury obronne** chroniły miasto przed napaścią wrogów.

4 **Bramy miasta** były strzeżone tylko w czasie wojny. W okresie pokoju można było swobodnie przez nie przechodzić, również w nocy.

5 **Akropol** to warownia wzniesiona na szczycie wzgórza. W najdawniejszych czasach znajdowały się tam siedziba władcy i świątynie. Podczas wojny to otoczone murami miejsce zapewniało schronienie mieszkańcom miasta oraz całej *polis*.

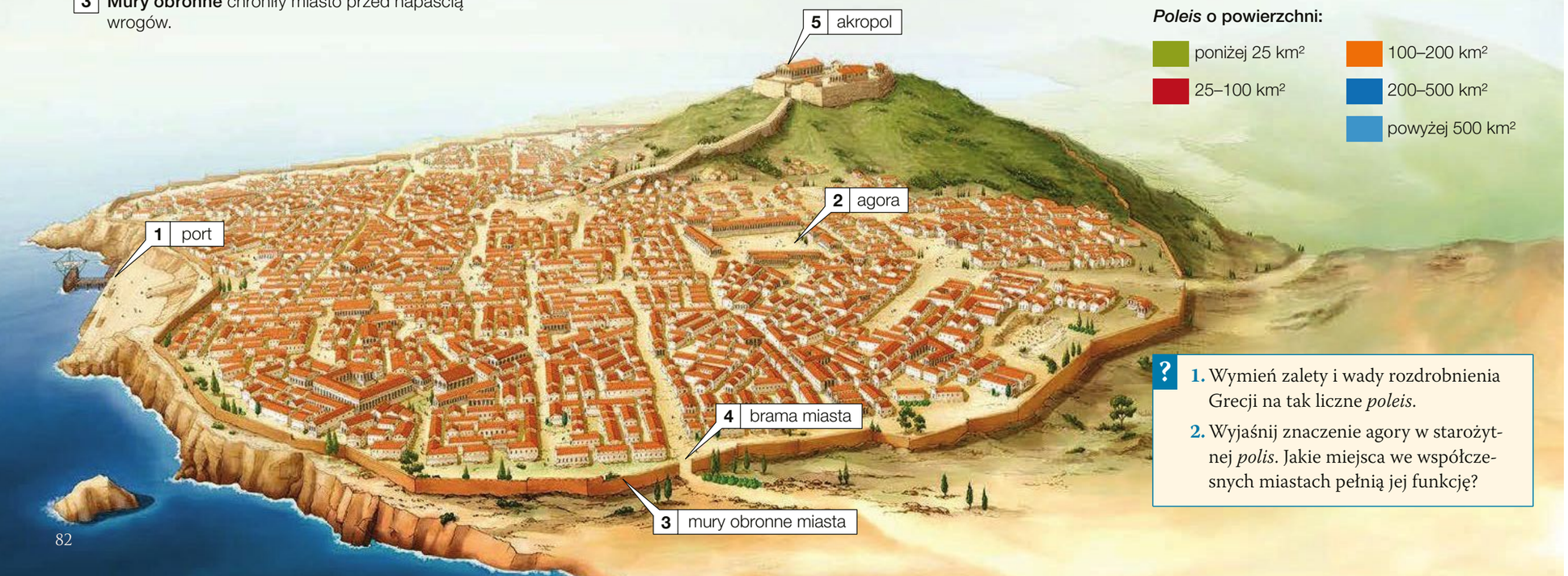

Jak duże były *poleis*

Poleis różniły się pod względem wielkości. Jedno z najmniejszych, o powierzchni 8 km², znajdowało się na wyspie Belbina. Starożytne Ateny zajmowały ok. 2500 km², czyli teren pięciokrotnie większy niż dzisiejsza Warszawa. Zaledwie cztery *poleis* – Sparta, Syrakuzy, Kyrena i Pantikapajon – miały ponad 3000 km² powierzchni.

W świecie greckim stopień urbanizacji był odwrotnie proporcjonalny do wielkości *polis*: im mniejszą zajmowała ona powierzchnię, tym więcej ludzi mieszkało w mieście, a mniej poza nim. W *poleis* o powierzchni do 200 km² ⅔ ludności żyło w centrum miejskim, w tych o obszarze od 200 do 500 km² – tylko połowa. W *poleis* powyżej 500 km² ⅔ populacji zamieszkiwało obszary wiejskie.

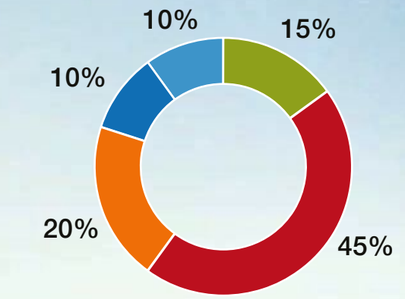

***Poleis* o powierzchni:**

- poniżej 25 km²
- 25–100 km²
- 100–200 km²
- 200–500 km²
- powyżej 500 km²

?

1. Wymień zalety i wady rozdrobnienia Grecji na tak liczne *poleis*.
2. Wyjaśnij znaczenie agory w starożytnej *polis*. Jakie miejsca we współczesnych miastach pełnią jej funkcję?

rozjemców, którym powierzano przeprowadzenie reform mających rozwiązać aktualne problemy i zapobiec im w przyszłości. Tam, gdzie nie wskazano reformatorów, w skłóconych społecznościach po najwyższą władzę sięgali tyrani. Stało się tak w Grecji właściwej, na zachodnich wybrzeżach Azji Mniejszej oraz skolonizowanych przez Greków ziemiach na Sycylii i w Italii. Po objęciu rządów tyrani nie burzyli dotychczasowego porządku społecznego ani politycznego. Podejmowali zazwyczaj określone reformy i działania, które zjednywały im przychylność części ludności i zwiększały ich znaczenie, a zarazem służyły *poleis*. Wielu z nich wznosiło okazałe budowle publiczne, urządzało wspaniałe uroczystości religijne i otaczało się artystami oraz poetami.

WIELKA KOLONIZACJA

Przeludnienie, niedostatek ziem uprawnych, a także konieczność znalezienia nowych źródeł surowców skłoniły Greków w VIII w. p.n.e do masowej migracji, nazwanej później **Wielką Kolonizacją**. Do połowy VI w. p.n.e. Grecy założyli liczne miasta poza Grecją właściwą, co doprowadziło do rozprzestrzenienia się ich kultury w basenie Morza Śródziemnego oraz Morza Czarnego.

Obecnie uważa się, że kolonizację rozpoczęli mieszkańcy **Eubei**, którzy ok. 770 r. p.n.e. założyli osady: Pithekussai na wyspie u zachodnich wybrzeży Italii oraz Kyme na pobliskim stałym lądzie. Osadnicy nie zabierali ze sobą rodzin, a ich partnerki pochodziły z Italii. Takie małżeństwa ułatwiały Grekom tworzenie użytecznych więzi rodzinnych z zamieszkującymi te ziemie Etruskami. W ten sposób Hellenowie zyskiwali dostęp do złóż cennych metali, które znajdowały się w Italii.

Indywidualne motywacje uczestników wypraw były zróżnicowane. Na udział w nich decydowali się ludzie nieposiadający ziemi lub mający jej zbyt mało, przegrani w walkach politycznych, zabójcy, kupcy szukający okazji do zysków. Często pochodzili oni z różnych *poleis*. Czasami ekspedycje organizowało

KOLONIZACJA GRECKA

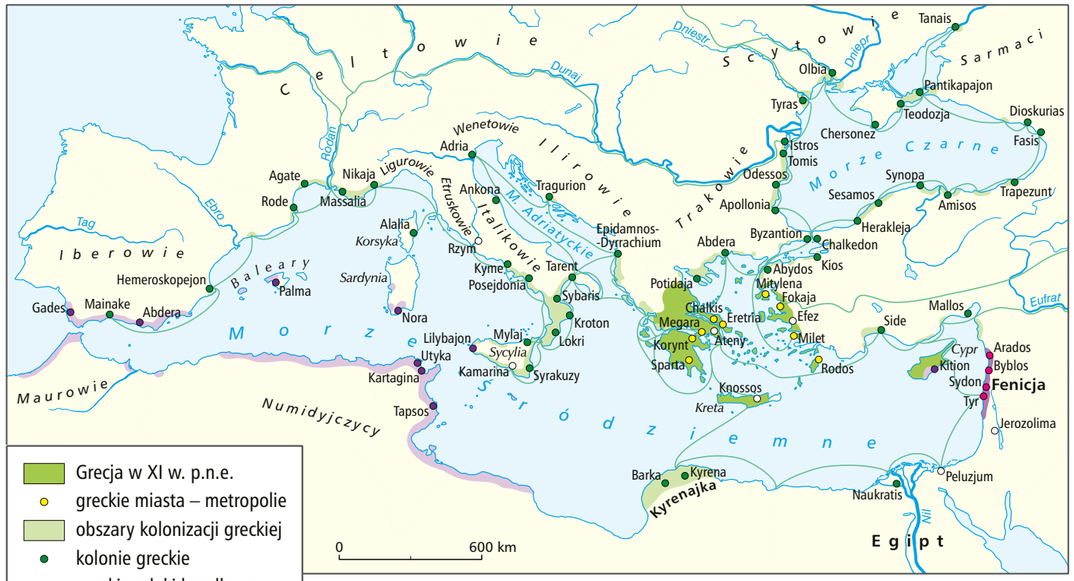

?

1. Wskaż obszary w basenie Morza Śródziemnego, na których sąsiadowały ze sobą kolonie greckie i fenickie.
2. Wymień nazwy współczesnych państw, na których terytorium w starożytności znajdowały się kolonie Greków.

wspólnie kilka ośrodków. Na wyprawy kolonizacyjne zazwyczaj wyruszano dobrowolnie, zdarzało się jednak także stosowanie przymusu. Na przykład na wyspie Therze losowano osoby, które pod groźbą śmierci musiały wziąć udział w wyprawie.Przed wyruszeniem na wyprawę koloniści zwracali się do wyroczni Apollina w Delfach z prośbą o przepowiednie dotyczące powodzenia ekspedycji oraz losów przyszłej *polis*. Kolonie od początku były niezależne od rodzimych miast w Grecji właściwej – **metropolii**, choć wzorowały na nich swój ustrój. Metropolie nie ingerowały w ich sprawy wewnętrzne. Prowadziły jednak z nimi ożywioną wymianę handlową – kolonie stanowiły znakomity rynek zbytu produktów rzemieślniczych. W zamian do Grecji sprowadzano poszukiwane surowce i towary wytwarzane przez kolonistów lub pozyskiwane od miejscowych ludów. Efektem Wielkiej Kolonizacji stał się szybki rozwój ekonomiczny Grecji. **Gospodarkę naturalną** zastąpiła gospodarka wymienna. Od VII w. p.n.e. do użytku zaczęto wprowadzać **pieniądz monetarny** (zob. ramka na s. 86). Kontakty Greków z innymi ludami, które określali mianem **barbarzyńców** (gr. *barbaros* – 'obcy', 'mówiący niezrozumiale'), umożliwiły także wzajemne poznanie osiągnięć z różnych dziedzin kultury i nauki oraz upowszechnianie się greckich dokonań.

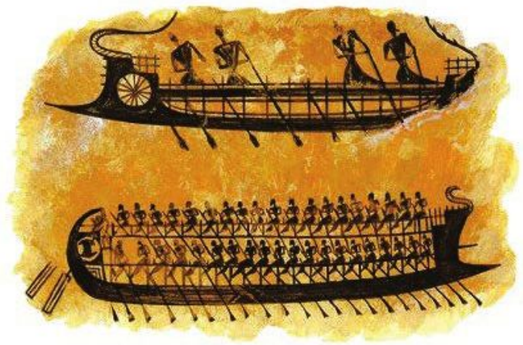

Greckie statki były napędzane zarówno za pomocą wioseł, jak i żagli.

▪ *malowidło wazowe, Grecja, VII w. p.n.e.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZAŁOŻENIE KOLONII W KYRENIE

Po długotrwałej suszy ze względu na brak żywności mieszkańcy wyspy Thera zdecydowali się wysłać część ludności na wyprawę, której celem było założenie kolonii.

[...] *Wyruszyć z nim mają jako towarzysze Therejczycy; wyruszyć na jednakowych zasadach, z każdej rodziny jeden syn* [...] *– niech płyną. Jeśli koloniści potrafią zachować nowe osiedla, ten z obywateli, który przybędzie do Libii w przyszłości, otrzyma udział w prawach obywatelskich i godnościach oraz działkę z nie przydzielonej ziemi. Jeśliby jednak nie potrafili zachować osiedla, a Therejczycy nie mogli im pomóc, lecz zostali we władaniu konieczności przez pięć lat, odejdą z terytorium i powrócą na Therę do własnych posiadłości i będą obywatelami. Kto by nie chciał płynąć, choć wysyłany przez* polis, *podlegać będzie karze śmierci, a jego dobra konfiskacie; kto by takiego przyjął lub ukrył – czy ojciec syna, czy brat brata – podlegać będzie takiej samej karze.*
Na tych warunkach zawarli układ-przysięgę zarówno ci, którzy pozostali na miejscu, jak i ci, którzy wyruszali na wyprawę. [...] *Uczyniono woskowe figurki i stopiono je, a wszyscy zgromadzeni, mężczyźni i kobiety, chłopcy i dziewczęta, wypowiedzieli przekleństwa: „ten, kto nie będzie wierny temu układowi-przysiędze, lecz przeciwnie – przekroczy go, niech stopi się jak te figurki, on, jego rodzina i jego dobra".* [...]

Ruiny Kyreny, kolonii greckiej w północnej Afryce, założonej w VII w. p.n.e. przez mieszkańców Thery.

▪ *fotografia współczesna, Libia*

Źródło: *Napis na marmurowej steli*, tłum. A.S. Chankowski, *Wybór źródeł do historii starożytnej*, red. A.S. Chankowski, Warszawa 1995, s. 28–29.

?

1. Wytłumacz, w jaki sposób zabezpieczono prawa kolonistów na wypadek niepowodzenia wyprawy.
2. Wyjaśnij, dlaczego tak surowo Therejczycy postanowili karać tych, którzy nie chcieli emigrować.

WSPÓLNOTA GREKÓW

W efekcie kolonizacji głównymi siedzibami Hellenów stały się kolebka ich cywilizacji Grecja lądowa oraz Wielka Grecja, jak nazywano nową ojczyznę Hellenów w południowej Italii. Grecy zamieszkiwali jednak na wybrzeżach całego Morza Śródziemnego i Morza Czarnego. Mimo znacznie mniejszych niż obecnie możliwości komunikacyjnych, żyjąc w bardzo odległych od siebie miejscach, zachowali przez wieki poczucie wspólnoty (*oikumene*).

Według słów greckiego historyka Herodota (V w. p.n.e.) były cztery czynniki, które sprawiały, że Hellenowie uważali, iż stanowią odrębną wspólnotę:

- **pochodzenie** – Grecy wierzyli, że wszyscy wywodzą się od wspólnego przodka o imieniu Hellen;

Fragmenty Tolosu, czyli kolumnady w kształcie okręgu, są jedyną pozostałością po świątyni Ateny w Delfach. Swoje znaczenie Delfy zawdzięczały wyroczni Apollina, do której udawały się delegacje *poleis* i osoby prywatne z całej Grecji.

▪ *fotografia współczesna, Grecja*

WARTO WIEDZIEĆ

Wprowadzenie pieniądza monetarnego

Monety po raz pierwszy pojawiły się w Lidii (Azja Mniejsza) pod koniec VII w. p.n.e. W Grecji zaczęły się upowszechniać w VI w. p.n.e. Początkowo sądzono, że wprowadzenie w *poleis* pieniędzy stanowiło naturalną konsekwencję rozwoju handlu. Jednak rozwijał się on intensywnie już od VIII w. p.n.e. i przez dwa stulecia ludzie stosowali inne mierniki wartości, np. trójnogi czy żelazne rożny. Ponadto pierwsze monety miały wysokie nominały, więc nie mogły być używane w handlu lokalnym. W dodatku *poleis* stosowały różne systemy monetarne, co ograniczało możliwość używania pieniędzy.

Co w takim razie zdecydowało o wprowadzeniu pieniądza? Część badaczy wskazuje na czynnik świadomości obywatelskiej, ponieważ mieszkańcy wielu *poleis* traktowali monety przede wszystkim jako symbole suwerenności swoich ośrodków. Wpływ miała też m.in. konieczność opłacania wojsk najemnych, z których często korzystano w okresie tyranii. Właśnie te czynniki pociągnęły za sobą konieczność stosowania nowych środków płatniczych.

Moneta ateńska o nominale czterech drachm miała umieszczoną na rewersie sowę – symbol bogini Ateny, listki oliwne oraz litery ΑΘΕ. Ze względu na wizerunek „sowy Ateny" monety te nazywano „sówkami". Litery *alfa* (α), *theta* (θ) i *epsilon* (ε) nawiązują do oficjalnej nazwy *polis*, która brzmiała – „Ateńczycy" (*Athenaioi*).

▪ *moneta, Grecja, ok. V w. p.n.e.*

? Jakie mogły być powody wprowadzenia w starożytności pieniądza monetarnego?

- **język** – mimo istnienia różnych dialektów Grecy z różnych zakątków świata antycznego bez trudu porozumiewali się w języku greckim. Co więcej, począwszy od Homera, język literacki był również wspólnym dobrem wszystkich Greków;
- **miejsca kultu** – wspólnymi miejscami kultu były świątynie i wyrocznie o ogólnogreckim znaczeniu. Należały do nich Olimpia, gdzie odbywały się igrzyska ku czci Zeusa, oraz Delfy, gdzie znajdowała się wyrocznia Apollina;
- **zwyczaje i tradycje** – wspólnota tradycji obejmowała całą resztę greckiego stylu życia: zarówno kanon piękna, który wyraża rzeźba, jak i charakterystyczne greckie świątynie z kolumnadami, a także poezję, teatr, zawody sportowe. Jak to ujął poeta Posejdippos (II w. p.n.e.): *jest tylko jedna Hellada, choć wiele* poleis.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegała wyjątkowość greckich *poleis*.
2. Omów przemiany ustrojowe zachodzące w *poleis*.
3. Wymień różnice między monarchią a tyranią oraz między oligarchią a demokracją.
4. Wskaż czynniki, które sprawiały, że ludzie znad Morza Czarnego, z Aten, Sycylii, Massalii (dzis. Marsylia) mogli odczuwać przynależność do jednego świata.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M.H. Hansen, *Polis. Wprowadzenie do dziejów greckiego miasta-państwa*, tłum. A.W. Kulesza, R. Kulesza, Warszawa 2011.
R. Kulesza, *Antyczna Hellada. Szkice z dziejów starożytnych Greków*, Warszawa 2013.
W. Lengauer, *Starożytna Grecja w okresie archaicznym i klasycznym*, Warszawa 1999.

3 ANTYCZNA SPARTA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie ustroje polityczne panowały w greckich *poleis*?
2. Jakie obowiązki spoczywały na obywatelach greckich miast-państw?

POCZĄTKI SPARTY

Sparta była jedną z najważniejszych *poleis* starożytnej Grecji. Jej ustrój oraz kształt terytorialny były efektem długiego procesu, który rozpoczął się u schyłku II tysiąclecia p.n.e. Początek państwu spartańskiemu dały cztery wsie położone nad rzeką Eurotas. W toku rozwoju terytorialnego swojego państwa Spartanie podbili całą **Lakonię**. Szczególne znaczenie dla dalszych dziejów Sparty miało zajęcie Mesenii. Po opanowaniu tej żyznej krainy Spartanie zamienili większość jej ludności (podobnie jak wcześniej w Lakonii) w niewolnych chłopów zwanych **helotami**.

Sparta zakończyła budowę swojego władztwa terytorialnego w połowie VI w. p.n.e. Podporządkowała sobie wówczas ziemie na wschodnich wybrzeżach Peloponezu oraz wyspę Kytherę [czyt.: kyterę]. Obszar państwa objął ok. 8500 km², co czyniło Spartę największą grecką *polis*. Później Spartanie zrezygnowali z ekspansji zbrojnej na rzecz umacniania swojej pozycji poprzez umiejętne zawieranie sojuszów i stopniowe podporządkowywanie sobie innych *poleis*. Gwarantem spartańskiego przywództwa (**hegemonii**) nad innymi *poleis* na Peloponezie stała się **symmachia**, czyli sojusz polityczno-wojskowy, zwany **Związkiem Peloponeskim**. Poszczególne *poleis* łączyły ze Spartą odrębne przymierza, potwierdzające jej dominację nad całą symmachią. Ponadto w sprzymierzonych państwach rządziły sprzyjające Sparcie oligarchie, co dodatkowo gwarantowało stabilność sojuszu. Do Związku Peloponeskiego należały niemal wszystkie państwa Peloponezu oprócz skłóconego ze Spartą Argos.

Ruiny na spartańskim akropolu z widocznymi w tle górami Tajget, które stanowiły zachodnią granicę Lakonii położonej w dolinie rzeki Eurotas.

▪ *fotografia współczesna, Sparta*

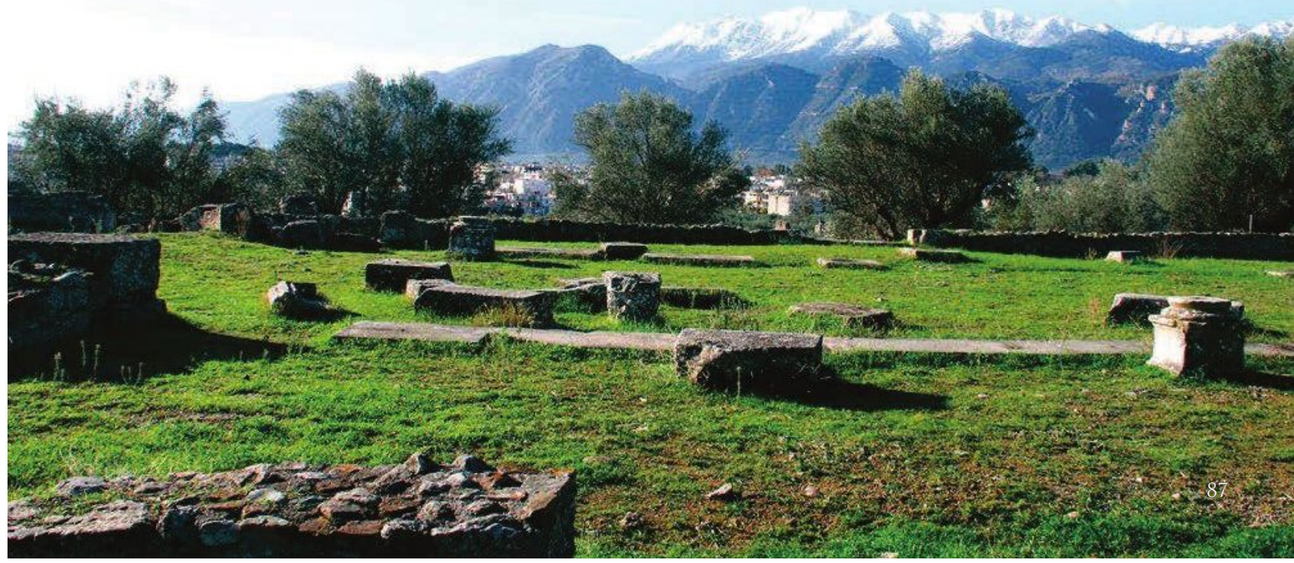

SPARTA I ZWIĄZEK PELOPONESKI

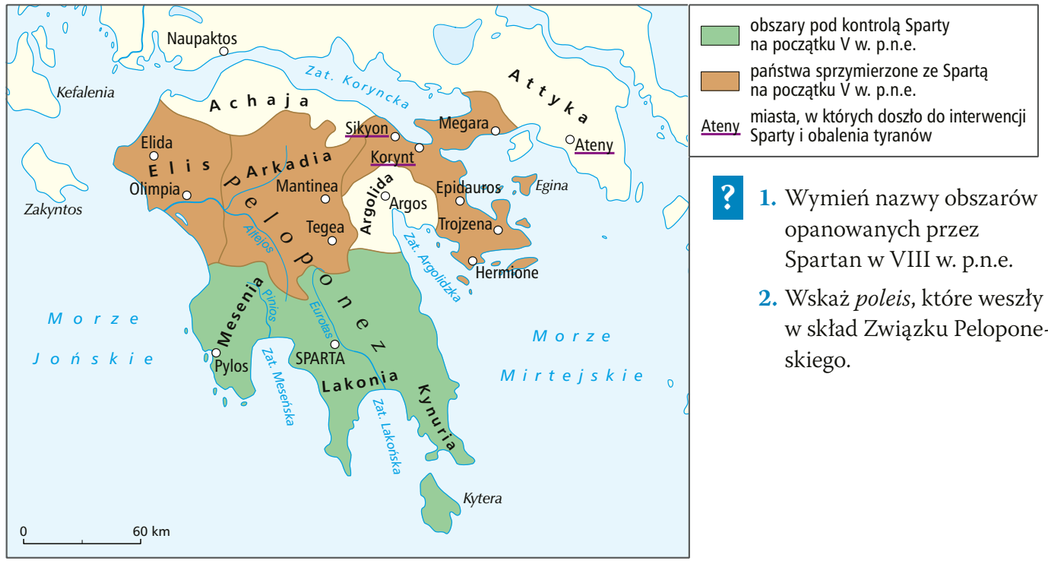

1. Wymień nazwy obszarów opanowanych przez Spartan w VIII w. p.n.e.
2. Wskaż *poleis*, które weszły w skład Związku Peloponeskiego.

DZIAŁALNOŚĆ LIKURGA

Spartanie za twórcę systemu społecznego i ekonomicznego swojego państwa uważali **Likurga**. Nie ustalono dokładnie, w jakim okresie żył – uczeni wskazują na IX, VIII lub VII w. p.n.e. Według przekazów przed nim w Sparcie miało panować złe prawo. Likurg zastąpił je regulacjami, które sami Spartanie uznawali za najdoskonalsze. Zostały one spisane w tzw. **Wielkiej Rhetrze** [czyt.: retrze], która stanowiła fundament ustroju politycznego Sparty. Wprowadzała regularne narady zgromadzenia wszystkich obywateli i potwierdzała dominującą rolę królów oraz rady starszych. Likurgowi przypisano również autorstwo koncepcji wyodrębnienia należących do państwa niepodzielnych działek ziemi, użytkowanych przez obywateli i przekazywanych przez ojców najstarszym synom.

Od czasów Likurga w Sparcie panowały surowe obyczaje, równość majątkowa oraz absolutny prymat dobra wspólnego nad interesem jednostki. Jednocześnie, zdaniem historyków, w tej *polis* zepchnięto na margines kulturę, której tworzenie wiązało się z indywidualizmem. Wykopaliska archeologiczne dowiodły jednak, że w okresie VIII–VI w. p.n.e. w Sparcie powstawała piękna ceramika i tworzyli poeci, m.in. Tyrtajos i Alkman. Dopiero w VI w. p.n.e. Spartanie zaczęli separować się od świata zewnętrznego, a ich kultura przestała się rozwijać.

SPOŁECZEŃSTWO SPARTY

W Sparcie panował ustrój oligarchiczny. Społeczeństwo było podzielone na grupy różniące się posiadanymi prawami, do których należeli:

- **spartiaci** – uprzywilejowana elita państwowa, obywatele Sparty;

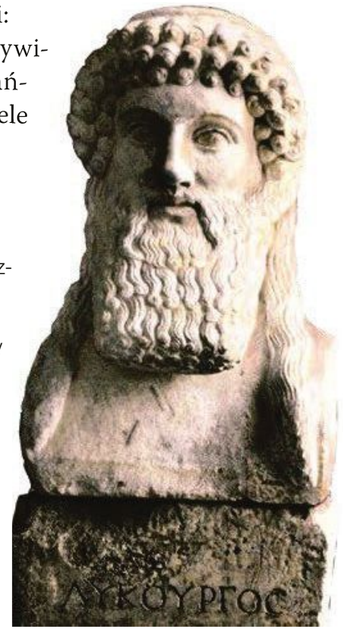

Likurg był w starożytności uważany za twórcę ustroju społecznego i politycznego Sparty. Wprawdzie zachował się napisany przez Plutarcha (I/II w. n.e.) *Żywot Likurga*, ale o tej na poły legendarnej postaci wiemy tak niewiele, że niektórzy wręcz powątpiewają w jej istnienie.

▪ *rzeźba, Grecja, VI–V w. p.n.e.*

- **periojkowie** – osobna grupa społeczna (z gr. ‘ci, którzy mieszkają wokół’), cieszący się wprawdzie wolnością osobistą, ale politycznie podporządkowani spartiatom;
- **heloci** – niewolni chłopi pracujący na rzecz spartiatów (zaliczano do nich też mieszkańców podbitej Mesenii).

Spartiaci uważali się za ***homoioi*** (z gr. ‘podobni’, ‘jednakowi’). Długo sądzono, że zgodnie z prawami Likurga każdemu spartiacie przysługiwała taka sama działka ziemi i że rozwiązanie to zapewniało im równość majątkową. Jednak w rzeczywistości w społeczności *homoioi* zawsze występowały różnice majątkowe. Spartą kierowała wąska elita złożona z przedstawicieli najzamożniejszych rodów, którzy pełnili najwyższe urzędy i stanowiska dowódcze w armii. Sprawowali także poselstwa, dzięki czemu zmonopolizowali kontakty *polis* ze światem zewnętrznym.

Istniejący w Sparcie system prowadził do powierzania ważnych państwowych funkcji często ludziom niekompetentnym, nieudolnym, którym przydzielano kolejne odpowiedzialne zadania wyłącznie ze względu na pochodzenie. Kariery ludzi spoza elity zdarzały się rzadko.

Wolni, ale pozbawieni praw politycznych periojkowie zamieszkiwali odrębne osady. Zajmowali się przede wszystkim handlem i rzemiosłem, a także uprawą ziemi oraz hodowlą zwierząt. W zamian za autonomię musieli na żądanie Sparty wystawiać oddziały wojskowe i, jak sądzi wielu badaczy, wytwarzać różne przedmioty potrzebne spartiatom. Nie mieli oni żadnego wpływu na politykę *polis*, a stosunki między nimi a spartiatami układały się na zasadzie nierównych (choć obopólnych) korzyści. Byli oni na ogół lojalni wobec spartiatów.

Najniżej w hierarchii społecznej Sparty stali heloci, o których wiemy zresztą zaskakująco

WARTO WIEDZIEĆ

Dlaczego malała liczba spartiatów?

Poważnym problemem Sparty był ciągły spadek liczby pełnoprawnych obywateli. Podczas wojen perskich na początku V w. p.n.e. było ich ok. 8 tys., a w 371 r. p.n.e. – już zaledwie 1500. Za przyczynę tego zjawiska uznaje się przede wszystkim system dziedziczenia ziemi, sprzyjający jej gromadzeniu przez bogate rody. Prowadziło to do stopniowej utraty praw obywatelskich przez coraz większą liczbę spartiatów. Ponadto w Sparcie, inaczej niż np. w Atenach, ziemię dziedziczyły również kobiety. W drugiej połowie IV w. p.n.e. należało do nich blisko 40% gruntów. Sprzyjało to narastaniu nierówności, ponieważ majętni spartiaci dążyli do powiększenia swojego stanu posiadania poprzez zawieranie korzystnych małżeństw.

Do spadku liczby spartiatów przyczyniły się także toczone w V i IV w. p.n.e. wojny oraz trzęsienie ziemi z połowy V w. p.n.e. W zaistniałej sytuacji władze *polis* były bardzo zainteresowane tym, aby rodziło się jak najwięcej dzieci. Powstały nawet przepisy piętnujące zbyt późne wchodzenie w związki małżeńskie oraz starokawalerstwo. Wyniszczenie wojnami spowodowało zubożenie społeczeństwa i wielu spartiatów miało problem z opłacaniem składek na syssitie (zob. s. 93).

Leonidas był spartańskim królem (ok. 490–480 p.n.e.). Zapisał się w historii jako bohaterski dowódca obrony Wąwozu Termopilskiego podczas wojny z Persją.

▪ *pomnik, Sparta, 1968 r.*

? Jakie były przyczyny spadku liczby spartiatów?

SPARTAŃSCY WOJOWNICY

W przeciwieństwie do innych armii greckich, które tworzyli wojownicy uprawiający na co dzień całkowicie pokojowe profesje, siły zbrojne Sparty składały się z ludzi oddających się wyłącznie rzemiosłu wojennemu. Sukcesy wojskowe sprawiły, że spartańska *polis* zyskała ponadczasową sławę, a męstwo jej obywateli stało się legendarne. Zwycięskich Spartan otaczał powszechny szacunek, a najlepsi wojownicy otrzymywali nagrody za męstwo. Herodot w V w. p.n.e. napisał, że: *prawo, które jest ich panem, nakazywało im nie uciekać z pola walki przed żadną masą ludzi, lecz pozostać w szyku bojowym i zwyciężyć lub zginąć.*

Z kolei poeta Tyrtajos (VII w. p.n.e.) gloryfikował śmierć poniesioną dla dobra ojczyzny: *Piękna rzecz, gdy pada na czele wojowników dzielny mąż w walce za swoją ojczyznę.* Spartanin, który stchórzył, po powrocie z wojny stawał się obiektem prześladowań. Musiał nosić hańbiący strój z kolorowymi łatami i golić jedynie połowę wąsów. Ponadto każdy napotkany obywatel mógł go bezkarnie uderzyć.

? Jakimi cechami musiał wyróżniać się spartański wojownik?

Wojownik spartański z uzbrojeniem charakterystycznym dla greckich hoplitów. Na jego tarczy widnieje inicjał „Λ” (gr. litera *lambda*) oznaczający Lacedemon, czyli Spartę. Na plecach spartiata ma czerwony płaszcz, którego noszenie, według Ksenofonta, nakazał Likurg.

niewiele. Z całą pewnością to właśnie oni uprawiali ziemię, dzięki czemu zapewniali spartiatom oraz ich rodzinom środki niezbędne do życia. Nie wiadomo, czy musieli oddawać im połowę plonów, czy też raz na zawsze określono, jakie produkty muszą przekazywać i w jakiej ilości. Jeśli helota został uznany za nieposłusznego, mógł zostać ukarany przez każdego obywatela. Obowiązywał zakaz wyzwalania helotów przez spartiatów – ową możliwość zarezerwowano wyłącznie dla państwa. Strach przed buntem niewolnych chłopów był jednym z najważniejszych czynników wpływających na politykę wewnętrzną i zewnętrzną Sparty. Heloci przewyższali bowiem liczebnie spartiatów, dlatego byli szczególnie niebezpieczni, gdy armia walczyła poza Peloponezem.

USTRÓJ POLITYCZNY SPARTY

Do dziś nie wyjaśniono, jak powstało spartańskie **podwójne królestwo** – **diarchia**, czyli państwo, którym rządziło jednocześnie dwóch królów. Poza nimi największy wpływ na sprawy *polis* mieli członkowie **rady starszych** (**geruzja**) oraz **zgromadzenie ludowe** (**apella**). Władcy spartańscy pochodzili z dwóch dynastii: Agiadów oraz Eurypontydów. Piastowali oni także najwyższe godności kapłańskie, przewodzili najważniejszym ceremoniom religijnym w *polis* oraz wysyłali posłów do wyroczni w Delfach. Mieli również pewne uprawnienia sądownicze, a w czasie wojen sprawowali najwyższe dowództwo nad spartańską armią. Ponadto należała do nich najlepsza ziemia na terenach zamieszkiwanych przez periojków, którzy z racji jej użytkowania płacili władcom specjalną daninę.

W Sparcie, podobnie jak w wielu innych *poleis*, w sprawowaniu władzy czynny udział brało także zgromadzenie ludowe. Uczestniczyli w nim wszyscy spartiaci, którzy ukończyli 20 lat. Apellę zwoływano co miesiąc w celu omówienia bieżących spraw. Decydowała ona o wojnie i pokoju, ustanawiała prawa oraz

podejmowała najważniejsze decyzje dotyczące państwa. Co roku wybierała również pięciu **eforów**, którzy w V–IV w. zwoływali zgromadzenie, przewodniczyli jego obradom oraz wykonywali jego decyzje, czyli sprawowali władzę wykonawczą. Do ich obowiązków należało także utrzymanie dyscypliny wśród obywateli Sparty. Ponadto czuwali nad bezpieczeństwem wewnętrznym kraju, a w razie wojny ogłaszali mobilizację. Dwóch eforów wyruszało też z królem na wyprawy wojenne.

Z pierwotnej rady królewskiej wyłoniła się rada starszych, czyli geruzja. W jej skład wchodziło 28 gerontów oraz dwóch królów.

ORGANIZACJA SPOŁECZNA I POLITYCZNA SPARTAŃSKIEJ *POLIS*

W Sparcie w zgromadzeniu ludowym, czyli apelli, udział brali jedynie spartiaci. Wybierali oni członków geruzji oraz pięciu eforów rządzących *polis*. Władza królów była natomiast dziedziczna.

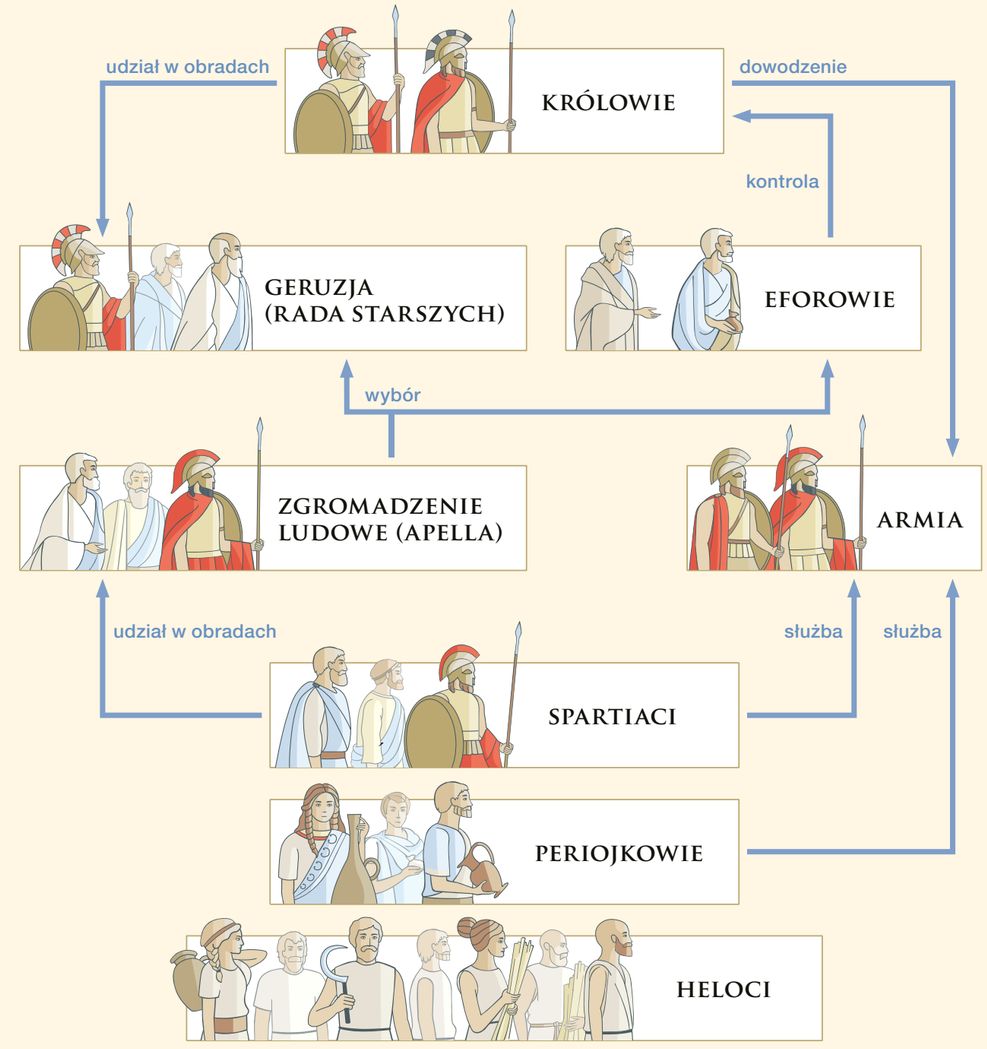

? Jaki wpływ na politykę Sparty mieli jej królowie?

WARTO WIEDZIEĆ

Kobiety w Sparcie

W społeczeństwie spartańskim kobiety cieszyły się według wielu uczonych stosunkowo dużą wolnością. W jakiejś mierze miałby to być efekt tego, że mężczyźni przez sporą część życia przebywali w koszarach i spędzali dużo czasu na ćwiczeniach wojskowych oraz wyprawach wojennych. Spartanki dbały także o sprawność fizyczną. Wiązało się to z wymogiem rodzenia przez nie zdrowych i silnych dzieci. Ponadto kobiety w Sparcie mogły posiadać działki ziemi. Córki prawdopodobnie dziedziczyły połowę tego, co ich bracia.

? Jakie były ekonomiczne przyczyny wysokiej pozycji kobiet w Sparcie?

Figurka biegnącej Spartanki jest dowodem na to, że w Sparcie nie tylko mężczyźni dbali o sprawność fizyczną.

▪ *figurka z brązu, Sparta, ok. 520 r. p.n.e.*

Gerontów wybierało zgromadzenie ludowe spośród obywateli powyżej 60. roku życia. Prawdopodobnie sprawowali oni wraz z eforami „**straż praw**” (tj. nadzór nad całością spraw państwa) i przygotowywali zagadnienia, którymi miało się zająć zgromadzenie ludowe. Do gerontów należała także najwyższa władza sądownicza – jedynie geruzja mogła skazać obywatela na śmierć.

ŻYCIE SPARTAN

Spartan łączył przede wszystkim styl życia – słynna lakońska ***diaita***, której podlegali zarówno bogatsi, jak i mniej zamożni obywatele. Ich podstawowy obowiązek stanowiła służba wojskowa. Musieli być silni, mężni, zdyscyplinowani, całkowicie oddani ojczyźnie. Aby ukształtować te cechy, spartiatów poddawano długotrwałemu wychowaniu państwowemu. Ich życie kontrolowano od chwili narodzin.

- Reprezentujący wspólnotę starcy sprawdzali, czy niemowlęta są dobrze zbudowane i silne. Jeśli okazywały się słabe, podobno porzucano je na pewną śmierć w górach Tajget.
- Po siedmiu latach dzieciństwa chłopcy opuszczali dom rodzinny. Do 20. roku życia byli szkoleni w walce i kształtowano w nich dyscyplinę, wytrzymałość na trudy, a także bezwzględność.
- Według późniejszych źródeł wyróżniający się w trakcie ćwiczeń młody spartiata dostępował zaszczytu udziału w tzw. *kryptei*. Przez pewien czas wyznaczeni młodzieńcy ukrywali się za dnia, a nocami wychodzili na pola i drogi, aby zabijać helotów i zdobywać pożywienie.
- Po ukończeniu 20 lat młodzieniec stawał się obywatelem. Nadal mieszkał w koszarach, ale mógł już założyć rodzinę oraz uczestniczyć w posiedzeniach zgromadzenia ludowego. Musiał spożywać wraz z innymi obywatelami posiłki (*syssitia*), należące do oryginalnych elementów spartańskiego stylu życia. Wiązały się one z comiesięcznymi składkami, obejmującymi ustaloną ilość mąki jęczmiennej, wina, fig, sera oraz pewną kwotę pieniędzy. O przyjęciu nowego biesiadnika decydowano w tajnym głosowaniu. Nawet jeden głos sprzeciwu oznaczał odrzucenie kandydata.

LEGENDA SPARTAŃSKA

Spartę już w starożytności otaczała legenda. Do dziś wierzymy, że Spartanin wracał z wojny „z tarczą albo na tarczy”, czyli zwycięski lub martwy. Mówimy o spartańskim, czyli surowym wychowaniu i spartańskich warunkach życia, a także o lakonicznym (krótkim, oddającym istotę rzeczy) wysławianiu się. Sparta przez wieki działała też na ludzką wyobraźnię. Walerian Łukasiński przyjął pseudonim „Likurg”, Adama Mickiewicza zaś porównywano do Tyrtajosa:

Tyrtej mężne Spartańczyki do boju pieniem zagrzewał:
Adamie, będziesz w nasze wojowniki
Wdziękiem swej lutni męstwo, stałość wlewał.
(Jan Czeczot, 1819 r.)

Dzieje Sparty stały się też tematem licznych powieści, filmów, komiksów, gier komputerowych oraz utworów muzycznych. Jej nazwę noszą również m.in. kluby piłkarskie (np. Sparta Augustów, Sparta Praga).

? Które postawy Spartan w późniejszych czasach uważano za wzorcowe?

Postać Likurga wymierzającego karę kobiecie ukazana na mozaice w starożytnych Pompejach. Właśnie w czasach rzymskich ostatecznie ukształtował się „mit Sparty”, zgodnie z którym wszyscy obywatele byli sobie równi, mężczyźni oddawali się wyłącznie ćwiczeniom fizycznym i wojnie, a kobiety rodzeniu dzieci.

▪ *mozaika, Pompeje, I w. n.e.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

SPARTAŃSKIE WYCHOWANIE

Ateńczyk Ksenofont przez wiele lat przebywał w Sparcie, dzięki czemu mógł przyjrzeć się z bliska funkcjonowaniu tamtejszych instytucji.

Zamiast wydelikacać stopy obuwiem, nakazał [Likurg], *aby hartowali się, chodząc boso* [...]. *I zamiast rozpieszczać ich szatami, nakazał nosić jedną przez cały rok, uznając, że w ten sposób* [ciało] *lepiej będzie przygotowywane i na chłody, i na upały.*

Co do żywności, zalecał, aby młody mężczyzna miał jej tyle, by nigdy nie był obciążony nadmiarem i nie doświadczał głodu. Dlatego uważał, że w ten sposób wychowywani łatwiej będą, jeśli zajdzie taka konieczność, oddawać się dalszej pracy, powstrzymując się od jedzenia; mniej będą potrzebować pokarmów mięsnych; bardziej będą obojętni na każdy rodzaj pożywienia oraz będą prowadzić zdrowszy tryb życia. Uważał, że takie odżywianie się bardziej przyczyni się do tego, że będą wyżsi, i uczyni ich ciała bardziej smukłymi, aniżeli takie, które powoduje otyłość.

Źródło: Ksenofont, *Ustrój polityczny Sparty*, tłum. zbiorowe pod kierunkiem R. Kuleszy, Warszawa 2003, s. 25–26.

? 1. Wyjaśnij, dlaczego Spartanom zależało na tym, aby młodzi zachowywali umiar w jedzeniu.
2. Ksenofont przeciwstawił „strojenie się” młodzieży w innych *poleis* noszeniu przez Spartan jednej szaty przez cały rok. Przedstaw swoje zdanie na ten temat.

ĆWICZENIA

1. Omów strukturę społeczną Sparty.
2. Opisz wychowanie państwowe, któremu poddawano dzieci spartańskie.
3. Wyjaśnij, na czym polegała oryginalność ustroju politycznego starożytnej Sparty.
4. Wskaż te aspekty życia Spartan, które świadczą o militarnym charakterze ich państwa.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Cartledge, *Spartanie – świat wojowników*, tłum. S. Kędzierski, Warszawa 2005.
R. Kulesza, *Sparta w V–IV w. p.n.e.*, Warszawa 2003.
R. Kulesza, *Starożytna Sparta*, Poznań 2003.

4 ATEŃSKA DEMOKRACJA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak przebiegała ewolucja ustroju greckich *poleis*?
2. Na czym polegała wyjątkowość spartańskiej *polis*?

ATENY W OKRESIE ARCHAICZNYM

Położona w środkowej Grecji Attyka to kraina, którą pasma górskie dzielą na trzy równiny. W centrum jednej z nich znajdują się Ateny. Na terenach tych stosunkowo wcześnie doszło do powstania *polis*. Za jej twórcę Ateńczycy uważali mitycznego króla Tezeusza.

W okresie archaicznym władza w Atenach należała do arystokratów, którzy wyłaniali spośród siebie urzędników zwanych **archontami**, zajmujących się najważniejszymi sprawami ateńskiej *polis*. Po zakończeniu rocznej kadencji archonci wchodzili dożywotnio w skład Rady **Areopagu**. Do jej kompetencji należały prowadzenie polityki *polis* oraz ogólny nadzór nad prawami i sądownictwem.

Arystokraci różnili się od reszty mieszkańców *polis* stylem życia, a także wielkością majątku. Dzięki swojej zamożności uzależniali od siebie materialnie uboższych sąsiadów, którzy w okresach nieurodzaju pożyczali od nich zboże pod zastaw mienia, samych siebie lub członków swoich rodzin. Z czasem zjawisko **niewoli za długi** stało się jednym z największych problemów ateńskiego społeczeństwa.

Jednocześnie w Attyce zachodziły również istotne zmiany społeczne. Część arystokracji zaczęła ubożeć, a grupa obywateli nienależących do niej stopniowo się bogaciła. Rosły również znaczenie rzemiosła oraz liczba zajmujących się nim osób. Zachodzące zmiany sprawiły, że nasiliło się niezadowolenie ludności Aten. Coraz więcej mieszkańców *polis* oczekiwało reformy stosunków społecznych, uporządkowania prawa i dostosowania go do aktualnej sytuacji, a nawet przeprowadzenia nowego podziału ziemi.

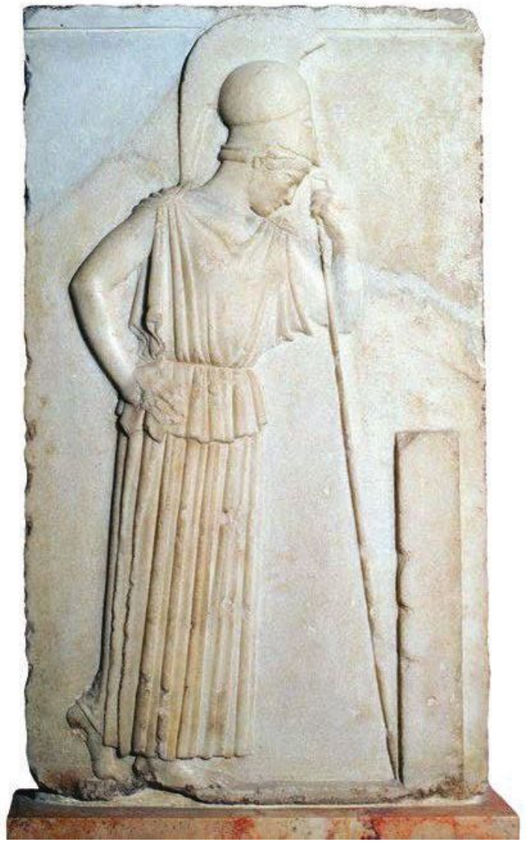

Zamyślona Atena została przedstawiona z nieodłącznymi atrybutami: hełmem hoplity i włócznią. Ateńczycy wierzyli, że bogini ta dała im największy skarb – drzewo oliwne. Czcili ją jako patronkę swojego miasta.

▪ *płaskorzeźba, Grecja, V w. p.n.e.*

ATENY

Centralnym punktem Aten był Akropol, na którym znajdowały się świątynie poświęcone greckim bogom. Najsłynniejsze z nich – Partenon, Erechtejon, Propyleje i świątynię Nike Apteros – wzniesiono w V w. p.n.e. w miejscu starszych budowli, zniszczonych podczas najazdu perskiego. U podnóża Akropolu usytuowana była agora. To właśnie tam skupiało się życie polityczne i religijne *polis*. Na agorze powstały gmachy użyteczności publicznej oraz świątynie. Całe miasto otaczały mury obronne. W V w. p.n.e. zbudowano tzw. Długie Mury, łączące Ateny z głównym portem w Pireusie.

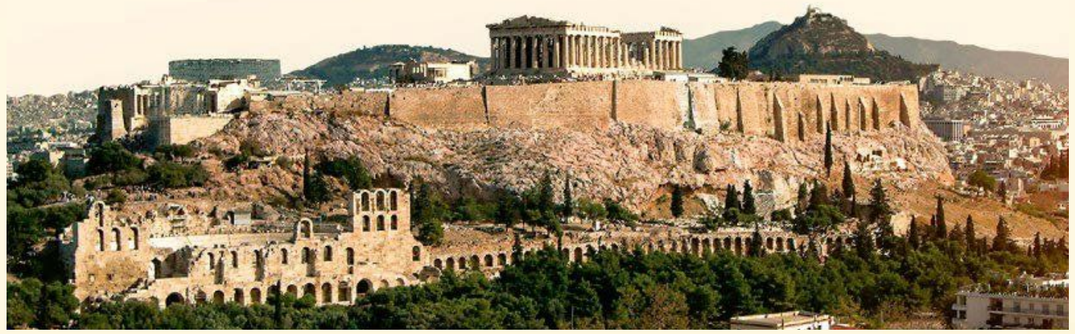

Akropol w Atenach został ufortyfikowany w czasach mykeńskich. W okresie archaicznym stał się miejscem kultu, a w połowie V w. p.n.e. wzniesiono tam kompleks wspaniałych świątyń.

▪ *fotografia współczesna, Ateny*

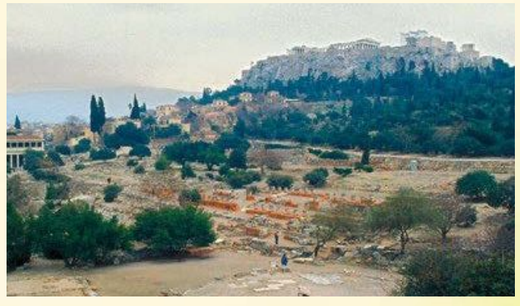

Ateńska agora mieściła się u podnóża Akropolu. Obok niej znajdowały się ważne urzędy państwowe. Na agorze prowadzono handel oraz odbywały się uroczystości publiczne.

▪ *fotografia współczesna, Ateny*

? Jakie czynniki naturalne wpłynęły na wybór miejsca, w którym założono Ateny?

PRAWA DRAKONA, REFORMY SOLONA I KLEJSTENESA

Aby uspokoić nastroje społeczne w Atenach, arystokracja zgodziła się na spisanie praw. Zadanie to powierzono w **621 r. p.n.e. Drakonowi**. Nie wiemy dokładnie, jak brzmiały spisane przez niego prawa, ponieważ później zastąpiono je innymi regulacjami. Przetrwały jedynie unormowania dotyczące zabójstw. Na ich podstawie utrwaliło się przekonanie, że prawa Drakona były „pisane krwią", czyli niezwykle surowe (do dziś mówi się o „drakońskim prawie").

Pomimo zastosowania regulacji Drakona szybko się okazało, że ustępstwa arystokracji są zbyt małe i nie rozwiązują problemów społecznych. Wobec groźby nasilenia się niepokojów zadanie wdrożenia reform powierzono arystokracie **Solonowi**. W **594/593 r. p.n.e.** przeprowadził on „**strząśnięcie długów**", czyli anulował wszystkim dłużnikom ich dotychczasowe zadłużenie. Zniósł także niewolę za długi i zakazał jej stosowania w przyszłości. Jednocześnie ustanowił zupełnie nowy podział społeczeństwa, którego kryterium stał się dochód. Na jego podstawie wyodrębnił cztery klasy majątkowe i każdej z nich przyznał pewne prawa polityczne. W ten sposób otrzymała je również ludność nienależąca do arystokracji. Jednak nadal tylko najzamożniejsi obywatele mogli sprawować wyższe urzędy oraz mieli wpływ na sprawy *polis*.

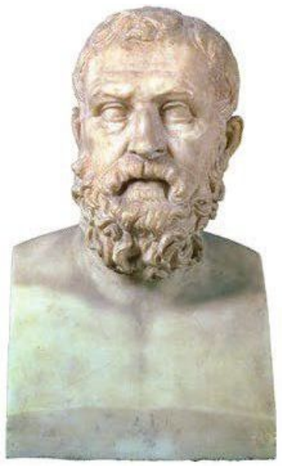

Solon, jeden z najważniejszych prawodawców ateńskich, na początku VI w. p.n.e. wprowadził zmiany ustrojowe. Podzielił mieszkańców na klasy majątkowe, do których byli oni kwalifikowani na podstawie osiąganego dochodu.

▪ *rzeźba marmurowa, Rzym, I w. n.e.*

Reformy Solona nie zadowoliły ani biedoty, domagającej się nowego podziału ziemi, ani ludzi bogatych, tracących w swoim pojęciu zbyt wiele. Dlatego doszło do pogorszenia sytuacji. Wykorzystał to przywódca jednego ze stronnictw politycznych – **Pizystrat**, który w **561 r. p.n.e.** sięgnął po władzę tyrańską. Rządził on *polis* silną ręką, ale zarazem dbał o interesy społeczeństwa. Za jego panowania wzniesiono wiele monumentalnych budowli oraz zbudowano wodociągi zaopatrujące miasto. Złagodził on też nieco napięcia społeczne, zatrudniając do prac przy rozbudowie Aten rzemieślników i biedotę. Lata jego tyranii Ateńczycy wspominali później jako „złote czasy". Po śmierci Pizystrata w 528/527 r. p.n.e. rządy tyrańskie objęli jego synowie. Z czasem doszło do konfliktu między nimi a niektórymi rodami arystokratycznymi. Wypędzenie członków jednego z nich, Alkmeonidów, spowodowało zbrojną interwencję Sparty i obalenie tyranii.

Po tych wydarzeniach w Atenach zdecydowano o kolejnych reformach społecznych, które w **508/507 r. p.n.e.** przeprowadził pochodzący z rodu Alkmeonidów Klejstenes. Mogły one wydawać się mało znaczące, jednak w dużym stopniu zmieniły ustrój Aten i wpłynęły na ostateczny kształt *polis*. **Klejstenes** wdrożył przede wszystkim nowy podział administracyjny Attyki. Sztucznie przyporządkował obywateli, należących dotychczas do jednej z czterech jednostek rodowych, do 10 nowo utworzonych **fyl**. Każda z nich składała się ze znajdujących się w trzech odrębnych okręgach gmin (demów), które nie graniczyły ze sobą i były rozrzucone po całej Attyce. Klejstenes zniósł w ten sposób wszystkie dotychczasowe podziały i związki rodowe. Celem reformy było bowiem ograniczenie wpływów arystokratów przez zerwanie dotychczasowych więzi między nimi a uzależnioną od nich uboższą ludnością. Nowy podział społeczności pociągnął za sobą również zmianę organizacji władz państwa. Każda z fyl wybierała bowiem 50 członków **Rady Pięciuset**, przygotowującej posiedzenia zgromadzenia ogółu obywateli oraz wykonującej jego postanowienia.

PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY ATEŃSKIEJ *POLIS*

Utworzenie fyl podczas reformy Klejstenesa odbyło się w bardzo skomplikowany sposób. Najpierw podzielił on Attykę na trzy wielkie części – wybrzeże, miasto i wnętrze kraju. W każdej z nich znajdowało się 10 trytii. Podczas tworzenia fyl łączono trzy trytie, wybierając po jednej z każdego z trzech dużych okręgów. W ten sposób każda fyla grupowała obywateli pochodzących z różnych części państwa i mających odmienne cele.

? Jaki był cel tak skomplikowanego podziału administracyjnego ateńskiej *polis*?

SPOŁECZEŃSTWO DEMOKRATYCZNYCH ATEN

Reformy Klejstenesa zapoczątkowały kształtowanie się w Atenach **demokracji** (gr. *demos* – 'lud'; *kratia* – 'rządy'). Od tego czasu wszyscy obywatele *polis* mieli równe prawa polityczne, które nabywali wszyscy mężczyźni wraz z osiągnięciem dojrzałości (w 18. roku życia). Dzięki temu mogli uczestniczyć w posiedzeniach zgromadzenia ludowego oraz piastować urzędy. Warunek posiadania tych praw stanowiło urodzenie z ojca i matki Ateńczyków.

Zgodnie z zasadami demokracji w Atenach *każdy mógł żyć według własnego upodobania*. Wychowanie dzieci, stosunki rodzinne oraz zajęcia obywateli uznawano za sprawy prywatne, w które *polis* nie ingerowała. Od obywateli oczekiwano przede wszystkim wypełniania obowiązków wojskowych. Na bogatszych nakładano również różne świadczenia na rzecz wspólnoty. Wyznaczeni przez *polis* zamożni obywatele ponosili część kosztów przedstawień teatralnych oraz wyposażenia okrętów wojennych i finansowali poselstwa wysyłane na uroczystości religijne odbywające się poza Atenami. Wszyscy mieszkańcy musieli uczestniczyć w kulcie bóstw opiekuńczych oraz postępować godnie. Ten, kto nie zapewnił rodzicom opieki na starość, zaniedbywał rodzinne groby lub lekceważył kult bogów, narażał się na ograniczenie albo nawet utratę praw obywatelskich.

W Atenach mieszkali także cudzoziemcy, zwani **metojkami**. Grek, który przybywał do obcego miasta, nie odczuwał obcości kulturowej ani nie szokował nikogo swoimi obyczajami. Mógł się bez trudu porozumieć z mieszkańcami, nie różnił się też od nich szczególnie wyglądem, strojem, językiem czy zachowaniem. Jeśli przebywał w Atenach dłużej niż miesiąc, musiał się jednak zarejestrować jako metojk. W razie niedopełnienia tego obowiązku groziło mu sprzedanie w niewolę. Za prawo pobytu w *polis* płacił specjalny podatek. Ponadto podlegał wszelkim powinnościom na równi z obywatelami, m.in. musiał służyć w wojsku.

WARTO WIEDZIEĆ

Małżeństwo w Atenach

Grecy wcześnie zawierali małżeństwa: kobiety w wieku mniej więcej 14 lat, a mężczyźni – 18. Związek zawierano z inicjatywy mężczyzny, który zwracał się do ojca lub – w razie jego braku – opiekuna wybranki z propozycją zaślubin. Przed zaręczynami ustalano wartość posagu. Ślub miał uroczysty charakter. Panna młoda zakładała wspaniałe szaty, ofiarowywała bogom swoje zabawki z dzieciństwa oraz pukiel włosów. Jej dom przystrajano kwiatami. Po uczcie zorganizowanej przez ojca oblubienicy orszak weselny udawał się do domu jej męża. Pan młody przenosił żonę przez próg, a potem zaczynała się kolejna uczta, podczas której para otrzymywała prezenty.

Uroczysty przejazd orszaku weselnego do domu pana młodego był jednym z tematów greckiego malarstwa wazowego. Oprócz wozu, na którym jedzie panna młoda, na wazie namalowano również kobiety niosące przedmioty składające się na posag.

▪ *amfora czarnofigurowa, Grecja, VI w. p.n.e.*

? Jakie są podobieństwa i różnice między uroczystościami ślubnymi w starożytnych Atenach i współczesnymi zwyczajami weselnymi?

Najniższą pozycję w hierarchii społecznej Aten zajmowali **niewolnicy**. Pracowali oni w kopalniach, kamieniołomach i na polach. W zamożnych domach także sprzątali, gotowali, robili zakupy i opiekowali się dziećmi. Niekiedy zezwalano im na samodzielną działalność, np. na prowadzenie sklepów i warsztatów, w zamian za część zysków. Oprócz niewolników prywatnych wyróżniano również niewolników publicznych, stanowiących własność państwa. Pełnili oni funkcje rachmistrzów, archiwistów, woźnych, a także tworzyli oddziały porządkowe. Cieszyli się znacznie większą swobodą niż niewolnicy prywatni. Otrzymywali też skromne wynagrodzenie, wydawane na żywność, zakup ubrań oraz wynajęcie mieszkań. Co więcej, mogli zakładać rodziny.

Mieszkające w Atenach kobiety, nawet żony i córki obywateli, nie miały żadnych praw politycznych. W Grecji klasycznej traktowano je – niezależnie od wieku – jak osoby małoletnie. Nie mogły podejmować żadnych działań prawnych bez mężczyzn mających nad nimi władzę, czyli ojców i mężów, a w razie ich braku – synów lub innych męskich krewnych.

USTRÓJ POLITYCZNY ATEN

Ateńczycy wierzyli, że demokrację stworzył legendarny król Tezeusz lub wybitny prawodawca Solon. W rzeczywistości punktem zwrotnym w historii ustroju Aten były przeprowadzone u schyłku VI w. p.n.e. reformy Klejstenesa. Za główne zasady systemu demokratycznego uznano wolność oraz równość. Wolność w sferze publicznej rozumiano jako prawo do uczestnictwa w życiu politycznym lub rezygnacji z niego, zaś w sferze prywatnej – jako możliwość życia według własnego upodobania. Obowiązywała równość wobec prawa, a obywatele mieli takie same szanse na sprawowanie władzy. Mogli także brać udział w obradach **zgromadzenia ludowego** (**eklezji**) – najważniejszej instytucji w *polis*. Jego decyzje były podejmowane publicznie. Każdy z uczestników miał prawo udziału w jawnym lub tajnym głosowaniu. Podczas obrad trzeba było przekonać przybyłych do swoich racji, aby uzyskać ich poparcie. W związku z tym dużego znaczenia nabrała sztuka wymowy, czyli **retoryka** (więcej na ten temat w ramce na s. 122). Narady zgromadzenia ludowego odbywały się cztery razy w miesiącu, zwykle na wzgórzu Pnyks. Rozpoczynano je o świcie, a kończono przed południem. Przed obradami modlono się i składano ofiary bogom. W IV w. p.n.e., gdy Ateny zamieszkiwało ok. 30 tys. pełnoprawnych obywateli, w wielu sprawach ustalono minimalną liczbę członków zgromadzenia potrzebną do prowadzenia obrad i podejmowania decyzji (tzw. kworum) na 6 tys. zgromadzonych.

Drugim po zgromadzeniu ludowym filarem demokracji był **sąd ludowy** (**heliaja**). Podobnie jak sądy współczesne, rozpatrywał on spory dotyczące spraw majątkowych i umów

ORGANIZACJA POLITYCZNA ATEN

Zmiany wprowadzone przez Klejstenesa sprawiły, że największa władza w Atenach znalazła się w rękach obywateli zgromadzonych na eklezji. Pozostałością dawnego systemu politycznego była rada zbierająca się na wzgórzu Areopag, która straciła swoje wcześniejsze szerokie uprawnienia i utrzymała jedynie władzę sądową w sprawach zabójstw.

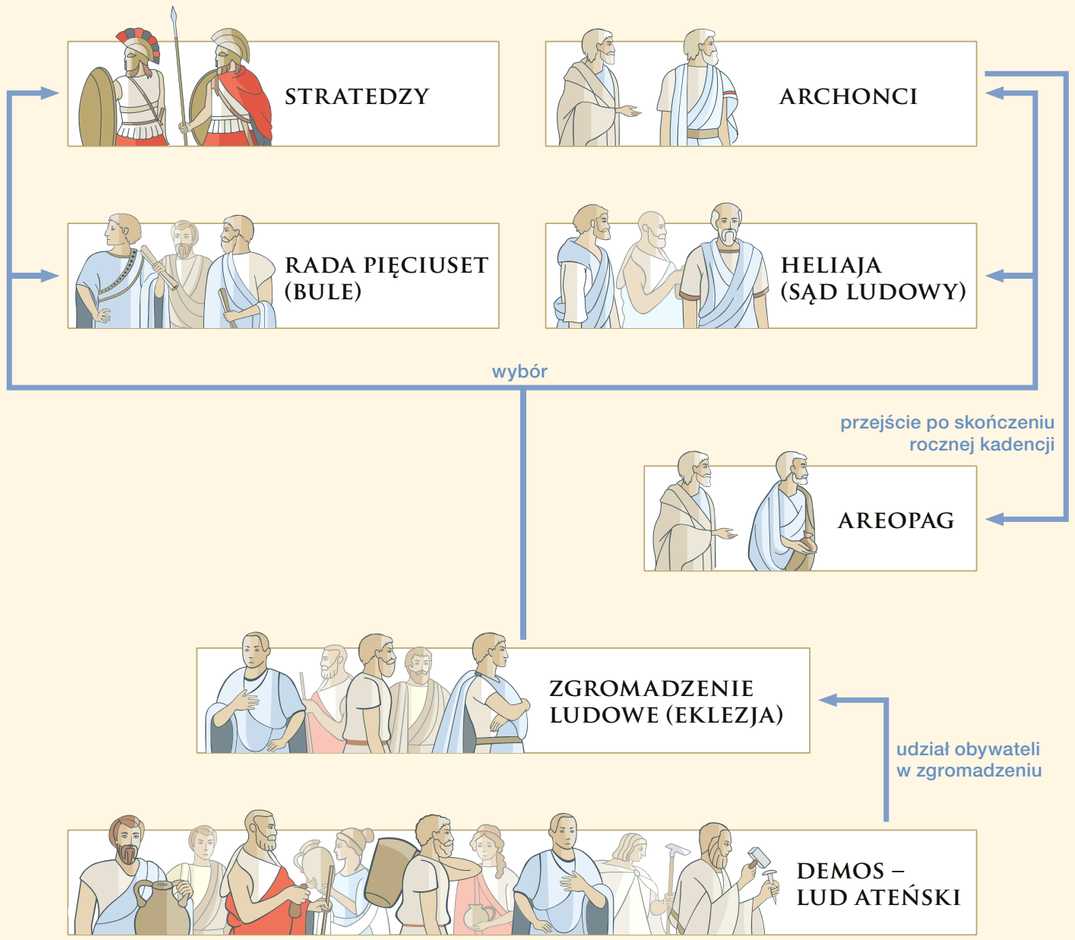

? Jakie uprawnienia posiadała ateńska eklezja?

Demokracja koronująca Demos, czyli obywateli Aten, została przedstawiona na starożytnej steli. W zapisanej poniżej uchwale zgromadzenia ludowego zakazano współpracy z obywatelami planującymi obalenie demokracji.

▪ *płaskorzeźba, Grecja, V/IV w. p.n.e.*

handlowych oraz oskarżenia wnoszone przeciwko urzędnikom, miał jednak nieporównywalnie większe znaczenie dla funkcjonowania państwa. Heliaję tworzyło 6 tys. sędziów. Jej członkiem mógł zostać każdy obywatel, który ukończył 30 lat, zgłosił swoją kandydaturę na dany rok, złożył odpowiednią przysięgę i został wylosowany do pełnienia obowiązków w danym dniu sądowym. Sędziowie nie odpowiadali przed nikim. Sprawowali faktyczny nadzór nad zgromadzeniem ludowym, urzędnikami oraz ustawodawstwem Aten.

URZĘDY W DEMOKRACJI ATEŃSKIEJ

Większość urzędów ateńskich obsadzano w wyniku losowania spośród wszystkich chętnych. Wyboru dokonywano jedynie w rzadkich sytuacjach, gdy zasadniczą rolę odgrywały kompetencje (np. w wypadku **strategów** czy osób zajmujących się finansami). Aby zminimalizować prawdopodobieństwo działania urzędników na szkodę wspólnoty, ustanowiono zasady dotyczące kolegialnego sprawowania władzy, jednorocznych kadencji, zakazu reelekcji, czyli ponownego wyboru, nieodpłatności urzędowania, a także ograniczonego zakresu działań.

Raz w miesiącu na zgromadzeniu ludowym pytano, czy urzędnicy właściwie wykonują swoje funkcje. Jeśli uznano, że nie, głosowano dalej w celu odnalezienia kolegiów, które sprzeniewierzyły się wspólnocie obywatelskiej. Ponadto także raz w miesiącu każdy obywatel na głównym posiedzeniu zgromadzenia mógł złożyć skargę na urzędnika lub inną osobę publiczną działającą w jego ocenie na szkodę państwa. Po zakończeniu kadencji urzędnicy składali sprawozdania ze swojej działalności. Procedurę tę nazywano **euthyną** [czyt.: eutyną]. Nie przewidywano sytuacji, w której wspólnota ponosiłaby konsekwencje szkodliwej działalności osób publicznych.

Ostrakon to fragment naczynia ceramicznego, na którym w czasie „rzucania ostraków" (ostrakoforia, inaczej ostracyzm) zapisywano imię osoby zagrażającej ustrojowi ateńskiemu. Na tym przestawionym na zdjęciu zanotowano imię Temistoklesa (syna Neoklesa z demu Frearios), wybitnego ateńskiego męża stanu, który na podstawie przeprowadzonego ok. 470 r. p.n.e. ostracyzmu musiał opuścić Ateny.

▪ *ostrakon, Ateny, V w. p.n.e.*

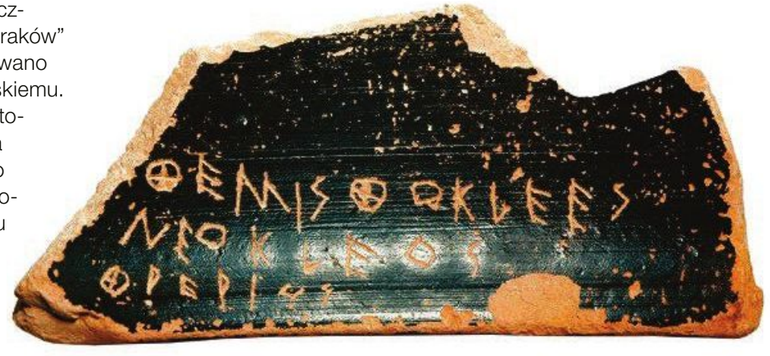

TEKST ŹRÓDŁOWY

PERYKLES O DEMOKRACJI

Wybitny ateński polityk Perykles główne zasady demokracji przedstawił w jednej ze swoich mów, którą znamy z dzieła Tukidydesa *Wojna peloponeska*.

Nasz ustrój nie jest naśladownictwem obcych praw, a my sami raczej jesteśmy wzorem dla innych niż inni dla nas. Nazywa się ten ustrój demokracją, ponieważ opiera się na większości obywateli, a nie na mniejszości. W sporach prywatnych każdy obywatel jest równy wobec prawa. Jeśli zaś chodzi o znaczenie, to jednostkę się ceni nie ze względu na jej przynależność do pewnej grupy, lecz ze względu na talent osobisty, jakim się wyróżnia. Nikomu też, kto jest zdolny służyć ojczyźnie, ubóstwo ani nieznane pochodzenie nie przeszkadza w osiągnięciu zaszczytów. W życiu państwowym kierujemy się zasadą wolności. W życiu prywatnym nie przyglądamy się z podejrzliwą ciekawością zachowaniu naszych współobywateli. Nie odnosimy się z niechęcią do sąsiada, jeśli się zajmuje tym, co mu sprawia przyjemność. I nie rzucamy w jego stronę pogardliwych spojrzeń, które wprawdzie nie wyrządzają szkody, ale ranią. Kierując się wyrozumiałością w życiu prywatnym, szanujemy prawa w życiu publicznym. Jesteśmy posłuszni każdoczesnej władzy i prawom, zwłaszcza tym niepisanym, które bronią pokrzywdzonych i których przekroczenie przynosi powszechną hańbę. [...] *Państwo nasze jest godne podziwu* [...]. *Kochamy bowiem piękno, ale z prostotą. Kochamy wiedzę, ale bez zniewieściałości. Bogactwem się nie chwalimy, ale używamy go w potrzebie. Przyznanie się do ubóstwa nie przynosi nikomu ujmy, jednak ujmą jest, jeśli ktoś nie stara się z niego wydobyć. Krótko mówiąc, twierdzę, że państwo nasze jako całość jest szkołą wychowania Hellady i wydaje mi się, że u nas każda jednostka może z największą swobodą przystosować się do najrozmaitszych form życia i stać się przez to samodzielnym człowiekiem.*

Źródło: Tukidydes, *Wojna peloponeska*, tłum. K. Kumaniecki, Warszawa 1988, s. 107–108.

? 1. Odpowiedz, w jaki sposób Perykles przedstawił prawa jednostki w demokracji.
2. Wyjaśnij, jak rozumiesz stwierdzenie, że Ateny to „szkoła wychowania Hellady".

Problemem dla *polis* byli obywatele, którzy nie sprawowali urzędów, ale mieli wpływ na sytuację polityczną. Kwestia ta stała się szczególnie istotna u schyłku V w. p.n.e., kiedy to pojawili się **demagogowie** (z gr. 'przywódcy ludu'). Politycy ci nie piastowali urzędów, a ich pozycja wynikała z popularności wśród ludu ateńskiego. Działania takich osób mogła ograniczyć procedura zwana **ostracyzmem**, stosowana między 488 a 417 r. p.n.e. Zgromadzonych na Pnyksie obywateli pytano, czy ktoś zagraża ustrojowi ateńskiemu. Jeżeli odpowiedź była twierdząca, dwa miesiące później na agorze odbywało się w tej sprawie głosowanie. Człowiek wskazany przez większość przy kworum wynoszącym 6 tys. obywateli musiał opuścić Ateny na 10 lat, ale nie tracił praw obywatelskich.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj przemiany ustrojowe w starożytnych Atenach.
2. Omów strukturę społeczną antycznych Aten.
3. Opisz najważniejsze instytucje demokracji ateńskiej.
4. Wskaż zasadnicze różnice między demokracjami współczesnymi a demokracją ateńską.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Flaceliere, *Życie codzienne w Grecji za czasów Peryklesa*, tłum. Z. Bobowicz, J. Targalski, Warszawa 1985.
M.H. Hansen, *Ateńska demokracja w czasach Demostenesa*, tłum. R. Kulesza, Warszawa 1999.
R. Kulesza, *Ateny Peryklesa*, Warszawa 1991.

5 WOJNY GRECKO-PERSKIE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. W jaki sposób doszło do powstania imperium perskiego?
2. Które z greckich *poleis* odgrywały najważniejszą rolę w Helladzie?

POCZĄTEK KONFLIKTU

W VI w. p.n.e. **Cyrus Wielki** stworzył imperium perskie, w którego granicach znalazła się większość ziem Bliskiego Wschodu. Podporządkował sobie również Azję Mniejszą, w tym położone na jej zachodnim wybrzeżu miasta greckie. Za rządów króla **Dariusza** Grecy z Jonii zbuntowali się przeciwko panowaniu perskiemu. Przywódcy powstania jońskiego (499–494 r. p.n.e.) zwrócili się o pomoc także do rodaków z Grecji właściwej. Udzieliły im jej jedynie Ateny oraz Eretria, czego Persowie, którzy brutalnie stłumili powstanie, nie zapomnieli. W **492 r. p.n.e.** do Grecji wyruszyły oddziały dowodzone przez **Mardoniosa** – zięcia Dariusza. Po przedostaniu się przez Hellespont jego siły odnosiły początkowo sukcesy na europejskim brzegu. Jednak siły lądowe zaczęły ponosić duże straty w walkach z plemionami trackimi, a flota została zniszczona przez burzę. Uniemożliwiło to kontynuowanie wyprawy. W tej sytuacji Mardonios musiał wycofać się do Azji.

W następnym roku Dariusz rozesłał do wszystkich miast Grecji **heroldów** z żądaniem symbolicznej „**ziemi i wody**", czyli uznania jego władzy. Spełniły je wszystkie państwa wyspiarskie basenu Morza Egejskiego i liczne *poleis* z kontynentalnej części Grecji. Zostało ono natomiast odrzucone przez Ateny oraz Spartę. Według legendy Ateńczycy wrzucili posłów Dariusza do jamy w ziemi, a Spartanie do studni i kazali im zabrać stamtąd „ziemię i wodę" dla króla.

BITWA POD MARATONEM

Wobec odmowy części greckich *poleis* poddania się jego władzy w 490 r. p.n.e. Dariusz zorganizował nową wyprawę przeciwko Grekom. Jej dowództwo powierzył **Datysowi z Medii** i swojemu bratankowi **Artafernesowi**. Wyruszające z Cylicji wojska perskie prawdopodobnie składały się z ok. 15–20 tys. żołnierzy, w tym 800 jeźdźców, a także z załóg statków transportowych i zaopatrzeniowych.

Ruiny Miletu, jednego z miast greckich położonych w Jonii, na wybrzeżu Azji Mniejszej. Ten ośrodek znany był z rozwoju handlu i odegrał bardzo ważną rolę podczas powstania przeciwko Persom. Z tego też powodu miasto zostało przez nich zdobyte i zburzone.

▪ *fotografia współczesna, Milet*

Persowie pożeglowali najpierw ku Eubei, gdzie zaatakowali i zdobyli miasto Eretria. Stamtąd popłynęli do Attyki. Za radą Hippiasza (jednego z pozbawionych władzy synów tyrana Aten Pizystrata) wysadzili wojska na ląd w pobliżu **Maratonu**. Według Herodota uczyniono tak dlatego, że był to dogodny teren dla działań perskiej konnicy.

Na wieść o przybyciu Persów pod Maraton w ich kierunku wyruszyli Ateńczycy. Jednak wśród 10 ateńskich strategów nie było zgody co do tego, jakie działania należy podjąć. Jedni chcieli uniknąć starcia z mającym przewagę przeciwnikiem, a inni, na czele z Miltiadesem, dążyli do stoczenia bitwy. Według Herodota Miltiades ostatecznie przekonał do swoich racji Kallimacha, ówczesnego **polemarchę** (archonta dowodzącego wojskiem), który jako jedenasta osoba miał oddać głos w sprawie bitwy. W sytuacji zagrożenia Ateńczycy zwrócili się również o pomoc do innych *poleis*.

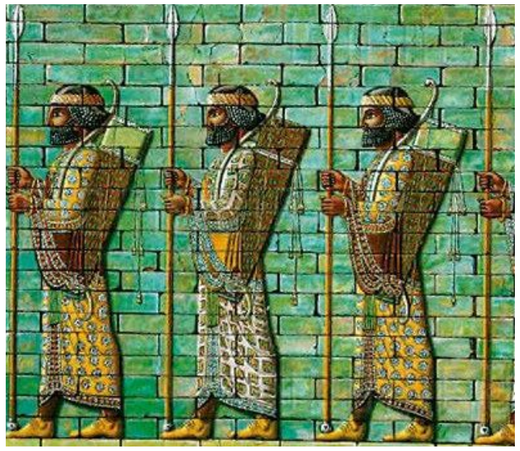

Nieśmiertelni, przedstawieni na reliefie wykonanym z glazurowanych cegieł, zdobiącym pałac Dariusza w Suzie, byli żołnierzami gwardii królów perskich. Według Herodota w skład tej jednostki wchodziło 10 tys. rodowitych Persów i Medów. Ich uzbrojenie składało się z krótkich włóczni, sztyletów i łuków. Osłaniali się oni wiklinowymi tarczami obciągniętymi skórą i nosili łuskowe zbroje.

▪ *relief, Persja, IV w. p.n.e.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

MOWA MILTIADESA

Herodot przytoczył w *Dziejach* mowę, którą miał wygłosić Miltiades, aby przekonać Kallimacha do poparcia planu stoczenia rozstrzygającej bitwy z Persami.

W twojej teraz, Kallimachu, jest mocy albo oddać Ateny w niewolę, albo je oswobodzić i zostawić pomnik po sobie na wieczne czasy, jakiego nawet Harmodios i Aristogejton nie zostawili. Teraz bowiem znaleźli się Ateńczycy w największym, odkąd istnieją, niebezpieczeństwie. Jeśli ulegną Medom, postanowione jest, co mają ucierpieć, wydani Hippiaszowi; jeżeli zaś to miasto zwycięży, zdołają stać się pierwszymi wśród miast helleńskich. Jak to może nastąpić i jak właśnie od ciebie zależy rozstrzygnięcie tych spraw, teraz ci powiem. Wśród nas, dziesięciu strategów, podzielone są zdania, ile że jedni żądają walki, drudzy są jej przeciwni. Otóż jeżeli nie stoczymy bitwy, obawiam się wielkiej zwady, która raz wtargnąwszy, zamąci umysły Ateńczyków tak, że skłonią się ku Medom. Jeżeli natomiast zmierzymy się w walce, zanim jeszcze jakieś zgniłe myśli zrodzą się w duszy niektórych Ateńczyków, zdołamy przy bezstronności bogów zwyciężyć w bitwie. To wszystko więc w twoim jest ręku i od ciebie zawisło. Bo jeżeli ty przyłączysz się do mego zdania, wolną mieć będziem ojczyznę i pierwsze miasto w Helladzie; a gdybyś poszedł za tymi, co odradzają walkę, to nastąpi coś przeciwnego niż te wszystkie korzyści, jakie wyliczyłem.

Źródło: Herodot, *Dzieje*, tłum. S. Hammer, Wrocław 2005, s. 475–476.

? **1.** Przedstaw argumenty przemawiające za szybkim stoczeniem bitwy z Persami, które zgodnie z przekazem Herodota miał wykorzystać w swojej przemowie Miltiades.
2. Omów okoliczności podjęcia przez Greków ostatecznej decyzji w sprawie bitwy pod Maratonem.

FALANGA I HOPLICI

Podstawę armii greckich *poleis* w okresie wojen perskich stanowili ciężkozbrojni piechurzy nazywani hoplitami. Walczyli w zwartym szyku zwanym falangą. Swoją skuteczność zawdzięczała ona wyszkoleniu i umiejętności współdziałania wojowników. Podczas bitwy walczyli blisko siebie, a każdy zasłaniał tarczą swój lewy bok oraz prawy bok sąsiada. W tym ustawieniu błąd jednego z nich mógł kosztować życie pozostałych, a także doprowadzić do załamania się szyku i przegranej.

Falanga

Szyk zazwyczaj składał się z ośmiu szeregów hoplitów. Ustawienie to jednak czasami zmieniano i modyfikowano, wzmacniając centrum lub skrzydła, w celu osiągnięcia przewagi nad przeciwnikiem. Falanga znakomicie sprawdzała się we frontalnym starciu, jednak nie wytrzymywała ataków ze skrzydeł oraz starć z konnicą. Dlatego miejsce walki wybierano tak, aby boki szyku były chronione przez naturalne przeszkody – bagna, lasy lub strome zbocza.

3 **Muzykanci** grający na fletach (lub piszczałkach) towarzyszyli hoplitom, gdy ci atakowali mierzonym krokiem w wolnym tempie.

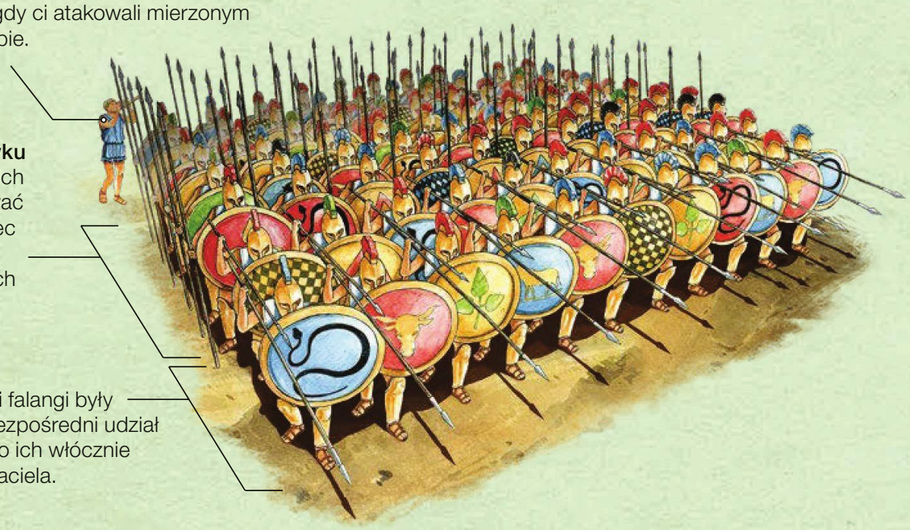

2 **Pozostałe szeregi szyku** z całych sił pchały swoich towarzyszy, aby rozerwać szyk wroga lub zapobiec cofaniu się własnego. Gdy któryś z walczących w pierwszej linii poległ, jego miejsce zajmował towarzysz z tyłu.

1 **Dwa pierwsze szeregi** falangi były jedynymi, które brały bezpośredni udział w walce, ponieważ tylko ich włócznie mogły sięgnąć nieprzyjaciela.

Hoplici

Walcząca w szyku falangi ciężkozbrojna piechota składała się z zamożnych obywateli greckich *polis* oraz tych spośród chłopów, których stać było na posiadanie zaprzęgu wołów. Walczyli oni za pomocą włóczni, rzadko używając krótkich mieczy. Hoplita musiał znakomicie władać bronią, znać swoje miejsce w oddziale i rozumieć stosowaną taktykę. Z tego powodu szkolenie należało rozpocząć od najmłodszych lat.

?

1. Wyjaśnij zalety i wady szyku falangi stosowanego przez starożytnych Greków.
2. Na podstawie zamieszczonych planów opisz przebieg bitwy pod Maratonem.

1 **Włócznia** używana przez hoplitów miała ok. 2,5 m długości, a ciosy nią zadawano znad głowy, celując w twarz i ramiona przeciwników.

2 **Nagolenice** zapewniały ochronę częściom nóg, których nie osłaniała tarcza.

3 **Hełm** wykonany z brązu osłaniał głowę oraz policzki wojownika. To nakrycie głowy często zdobiły pióropusze z końskiego włosia.

4 **Hoplon**, czyli duża okrągła tarcza, wyróżniała się podwójnym uchwytem (jeden uchwyt znajdował się pośrodku tarczy i służył do wsuwania przedramienia, drugi był umiejscowiony blisko krawędzi i służył jako uchwyt dla dłoni). Podczas walki zasłaniała ona korpus i uda hoplity. Wykorzystywano ją także w czasie przepychania nacierających szeregów wroga.

Przebieg bitwy pod Maratonem

Jednym z największych zwycięstw odniesionych przez Greków przy zastosowaniu szyku falangi była bitwa pod Maratonem w 490 r. p.n.e. Przed starciem z Persami dowódca ateński Miltiades ustawił swoje wojska w szyku o długości 1,5 km. Falanga składała się z ośmiu szeregów hoplitów na skrzydłach i jedynie czterech w centrum.

- obóz Greków
- obóz Persów
- atak
- odwrót
- wojska Greków
- wojska Persów
- ostrzał łuczników
- okręty Persów
- bagna

1

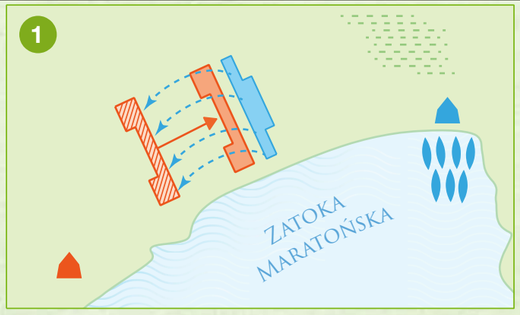

Grecy jako pierwsi ruszyli do ataku na przeciwnika. Zbliżając się do jego pozycji, ostatnie kilkadziesiąt metrów pokonali biegiem, aby uniknąć ostrzału perskich łuczników i w ten sposób ograniczyć własne straty. Po zwarciu obydwu stron rozpoczęła się walka wręcz.

2

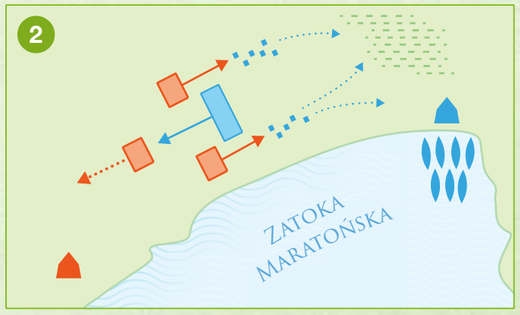

Po rozpoczęciu walki wzmocnione skrzydła greckiej falangi rozbiły walczące z nimi oddziały wroga i zmusiły je do wycofania się w kierunku okrętów lub na mokradła. W tym czasie hoplici walczący w centrum pod naporem nieprzyjaciela zaczęli się cofać.

3

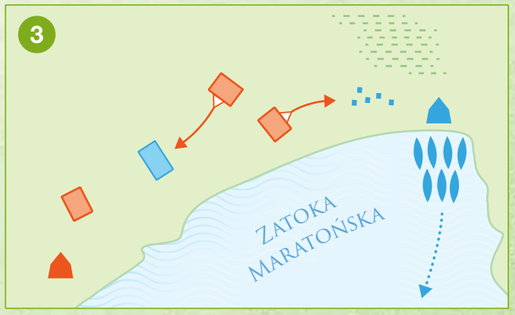

Po zwycięstwie na skrzydłach ateńscy hoplici zawrócili i od tyłu zaatakowali Persów walczących w centrum. Otoczone oddziały wroga rozpoczęły odwrót do okrętów. Po zażartych walkach Ateńczykom udało się zdobyć siedem nieprzyjacielskich statków.

WOJNY GREKÓW Z PERSAMI

?

1. Wskaż miejsca głównych bitew lądowych i morskich stoczonych w trakcie zmagań Greków z Persami.
2. Wymień tereny Grecji, na które Persowie nie dotarli. Wyjaśnij, dlaczego tak się stało.

Sparta, dysponująca najpotężniejszą armią w Grecji, nie mogła natychmiast przysłać posiłków ze względu na obchodzone święta. Spośród pozostałych *poleis* jedynie Plateje przysłały ok. 600 hoplitów.

Miltiades, któremu zależało na szybkim rozegraniu bitwy, zamierzał zapewne rozpocząć ją wraz z przybyciem hoplitów spartańskich. O jej szybszym wybuchu zadecydowała informacja otrzymana od uczestniczących w wyprawie perskiej Jonów, którzy donieśli, że obóz przeciwnika opuściła konnica. Nie wiadomo dokładnie, co się z nią wówczas działo. Być może przewieziono ją na statkach w inne miejsce, skąd miała uderzyć na przeciwnika lub też odesłano konie na pastwiska. Jednak Miltiades szybko zdecydował się wykorzystać tę sytuację, ustawił armię w szyku bojowym i wydał rozkaz ataku. Trwająca zaledwie kilka godzin **bitwa pod Maratonem** zakończyła się całkowitą klęską Persów.

Tuż po bitwie ocalałe okręty perskie skierowały się w stronę Aten, chcąc zająć je przed powrotem wojsk spod Maratonu. Zanim zwycięskie wojsko wróciło do Aten, do miasta przybył posłaniec. Według legendy wyrzekł on w obecności archontów: *Chajrete, nikomen* (z gr. 'radujcie się, zwyciężyliśmy'), po czym wyzionął ducha. Hoplici dotarli do miasta tuż przed perską flotą. Ich przybycie uniemożliwiło Persom atak z zaskoczenia, dlatego odpłynęli oni do Azji. Przegrana pod Maratonem sprawiła, że w 490 r. p.n.e. Persowie nie zrealizowali swoich celów. Dla Greków bitwa maratońska miała ogromne znaczenie – po raz pierwszy pokonali Persów i dowiedli swojej wyższości nad nimi pod względem wojskowym.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MILTIADES (ok. 550–489 r. p.n.e.)

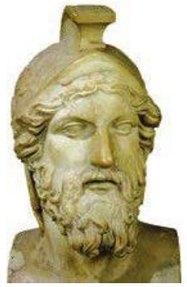

Ateński polityk i strateg, zwycięzca spod Maratonu. W młodości był z ramienia władcy perskiego tyranem Chersonezu. W 514 r. p.n.e. uczestniczył w wyprawie Dariusza przeciwko Scytom. Według niektórych źródeł próbował wówczas zniszczyć most na Dunaju, aby odciąć siłom perskim drogę powrotną. Został za to usunięty z Chersonezu. Wziął udział w powstaniu Greków w Jonii, a po ich klęsce powrócił do Aten. Tam został wybrany strategiem na rok 490–489 p.n.e. Po ataku Persów opowiedział się za walką z nimi i jako dowódca odniósł zwycięstwo w bitwie pod Maratonem. Sukces ten pozwolił mu przekonać Ateńczyków do ataku na wyspę Paros, który zakończył się jednak klęską. Po powrocie do Aten został za to niepowodzenie osądzony i skazany na olbrzymią grzywnę. Zmarł w więzieniu w wyniku ran odniesionych podczas walk.

WYPRAWA KSERKSESA I BITWA POD TERMOPILAMI

Poniesiona przez Persów w 490 r. p.n.e. porażka jedynie na pewien czas zniechęciła ich do podboju Grecji. Kolejną wyprawę, 10 lat później, już po śmierci Dariusza, podjął jego syn **Kserkses**, nazywany „**królem królów**". Zgromadził on ogromne wojsko z całego imperium i sam stanął na jego czele.

Grecy wiedzieli o zbliżającym się niebezpieczeństwie. Na walkę z najeźdźcami zdecydowało się jednak zaledwie 31 spośród ok. tysiąca *poleis*. Antyperską koalicją dowodzili Spartanie. Początkowo zamierzano stawić czoło Persom w Tesalii, ale na wieść o wielkości ich armii podjęto decyzję o stworzeniu linii obrony w Termopilach – wąskim wąwozie stanowiącym jedyne przejście z północnej do południowej części Grecji.

W sierpniu **480 r. p.n.e.** ok. 7 tys. żołnierzy greckich, w tym 300 spartiatów pod wodzą króla **Leonidasa**, stoczyło w **Termopilach** śmiertelny bój z perskimi najeźdźcami. Hoplici przez dwa dni skutecznie odpierali ataki wrogów. Położenie obrońców dramatycznie się zmieniło, gdy miejscowy pasterz wskazał Persom górską ścieżkę o nazwie Anopaja, którą oddział Nieśmiertelnych obszedł nocą greckie pozycje, a następnie zajął miejsce na ich tyłach. Dowodzący siłami greckimi Leonidas pozostawił tam straż złożoną z tysiąca hoplitów fokijczyków, mieszkańców miasta Fokaja. Wojownicy ci nie podjęli jednak walki z Persami. Na wieść o pojawieniu się na ścieżce żołnierzy Kserksesa Leonidas zarządził wycofanie większości sił greckich. U jego boku pozostało 300 Spartan, 700 Tespijczyków i 400 Tebańczyków.

Leonidas jest centralną postacią termopilskiego pomnika z 1955 r. W starożytności Grecy zbudowali poległym bohaterom kamienny pomnik w kształcie lwa, jednak nie zachował się on do naszych czasów. Na kurhanie, miejscu pochówku Spartan, znajduje się obecnie kamienna tablica z wyrytym epitafium Symonidesa: *Przechodniu, powiedz Lacedemończykom, że wierni ich prawom, tu spoczywamy*. Krańce monumentu ozdobiono personifikacjami rzeki Eurotas i gór Tajgetu.

▪ *pomnik, Termopile, 1955 r.*

FLOTA GRECKA

Do wybuchu wojen perskich greckie *poleis* nie dysponowały silną flotą wojenną. Jej tworzenie jako pierwsze rozpoczęły Ateny. Podstawowymi jednostkami Greków na Morzu Egejskim były triery (trójrzędowce), wprawiane w ruch dzięki wiosłom i żaglom. Do wiosłowania nie wykorzystywano niewolników, lecz najuboższych mieszkańców *poleis*, służących dobrowolnie. Triery miały długość ok. 40 m i były niezwykle zwrotne. Ich załogi podczas walki stosowały taranowanie, abordaż (bezpośrednie zetknięcie dwóch okrętów i walka wręcz na ich pokładach) oraz manewr polegający na połamaniu wioseł wrogów i unieruchomieniu ich okrętu.

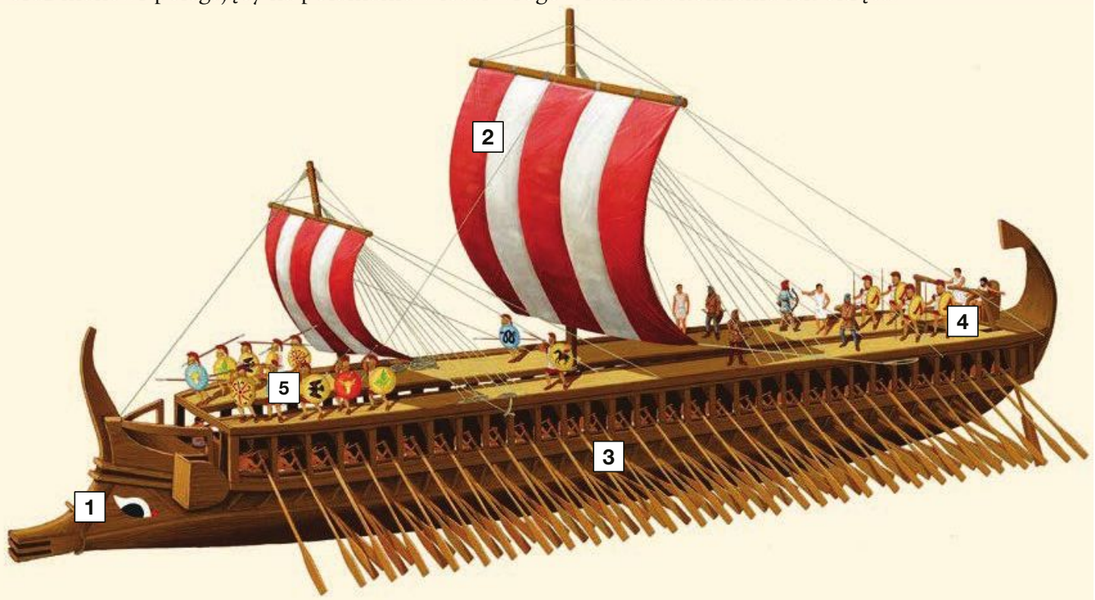

1. **Taran**, umieszczony na dziobie okrętu i okuty brązem, stanowił podstawową broń triery.
2. **Żagli** używano tylko podczas korzystnych wiatrów. Podczas bitwy składano je i chowano.
3. **Wiosła** ustawione w trzech rzędach były główną siłą napędową okrętu. Ich obsługą zajmowało się 170 wioślarzy.
4. **Załoga** triery składała się z ok. 20 marynarzy, w tym sternika, dowódcy i osoby nadającej właściwy rytm wiosłowaniu za pomocą gry na flecie.
5. **Hoplici** (ok. 10) oraz **łucznicy** (4–5) stanowili podstawową siłę zbrojną na okręcie.

? Odszukaj w dostępnych publikacjach informacje dotyczące trudności w sterowaniu „Olympias" – repliką antycznej triery.

Historycy nie są pewni, dlaczego Leonidas wydał taki rozkaz. Prawdopodobnie zamierzał opóźnić działania głównych sił perskich, ale liczebność Greków wykluczała długą obronę. Przypuszcza się również, że mogło chodzić o zapewnienie osłony wycofującym się oddziałom. Być może odesłane przez Leonidasa wojska miały uderzyć na Nieśmiertelnych. Niestety, autorzy antyczni ani nie stawiali takich pytań, ani nie dostarczyli materiałów ułatwiających odpowiedzi na nie. W zawartym w dziele Herodota opisie trzydniowych walk jest wiele niejasności. W walce polegli wszyscy Tespijczycy, a Tebańczycy postanowili się poddać.

SALAMINA I PLATEJE

Po pokonaniu wojsk dowodzonych przez Leonidasa armia Kserksesa zajęła środkową Grecję. Wielu Greków (m.in. Ateńczycy) uciekło ze swoich miast – głównie na Peloponez i okoliczne wyspy. Siły greckie przygotowywały się do obrony półwyspu. Najbardziej wysuniętą na północ linię obrony wyznaczała pozycja floty greckiej stacjonującej pod **Salaminą**. Właśnie tam doszło do wydarzeń będących punktem zwrotnym wojny. Persowie mieli znacznie więcej okrętów niż Grecy, dlatego w interesie Hellenów leżało stoczenie bitwy w warunkach, które nie pozwoliłyby przeciwnikom wykorzystać przewagi liczebnej. Grecką flotą dowodził Eurybiades ze Sparty, jednak główną rolę odegrał wówczas **Temistokles z Aten**. Wysłał on do Kserksesa niewolnika z wiadomością, że Grecy zamierzają odpłynąć. Skłoniło to władcę Persów do wydania rozkazu ataku. Bitwa **pod Salaminą**, stoczona **28 września 480 r. p.n.e.**, przebiegła zgodnie z planem Temistoklesa i zakończyła się całkowitą klęską Persów. Gdy doszło do walki w wąskiej cieśninie, mniejsze, znacznie bardziej zwrotne greckie triery okazały się skuteczniejsze od jednostek perskich. Kserkses wraz z ocalałą częścią swojej floty wrócił do Azji, jednak pozostawił w Grecji wojska lądowe pod dowództwem Mardoniosa.

Do decydującego starcia doszło latem **479 r. p.n.e. pod Platejami**. Dzięki postawie dowodzonych przez **Pauzaniasza** Spartan, którzy przyjęli na siebie główne uderzenie nieprzyjaciół, Grecy odnieśli wspaniałe zwycięstwo. W walce zginęły tysiące Persów, m.in. Mardonios. Pozostali wojownicy w popłochu uciekli na północ. W tym samym czasie Hellenowie odnieśli jeszcze jeden sukces: ich okręty pokonały flotę perską w bitwie **pod Mykale** w Azji Mniejszej. W ten sposób Grecy ocalili swoją wolność i przejęli inicjatywę w dalszych zmaganiach z Persami. Odparcie najazdu umożliwiło Grekom wyzwolenie spod władzy perskiej pozostałych ziem. Jednocześnie odnoszone sukcesy utwierdziły Greków w przekonaniu o ich wyjątkowości. Umożliwiły też rozwój cywilizacji, która stworzyła podstawy współczesnej Europy.

POSTAĆ HISTORYCZNA

TEMISTOKLES (ok. 525–461 r. p.n.e.)

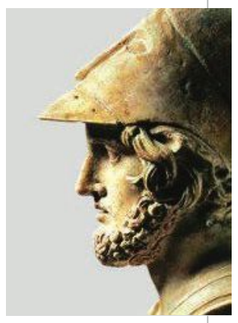

Ateński polityk i strateg, który pochodził z rodziny arystokratycznej. W 493/492 r. p.n.e. został archontem. Tuż po dojściu do władzy zmienił Pireus w główny port wojskowy Aten. W 486 r. p.n.e. uzyskał zgodę na budowę floty wojennej. Tuż przed inwazją perską został w 481 r. p.n.e. dowódcą sił ateńskich. Po klęsce pod Termopilami sprzeciwił się wycofaniu floty na Peloponez. Podczas bitwy pod Salaminą był jednym z dowódców sił greckich. Po wypędzeniu Persów zajął się odbudową Aten oraz portu w Pireusie. Kilka lat później został skazany w wyniku ostracyzmu na wygnanie. Osiedlił się w Argos i prowadził tam politykę antyspartańską. Spartanie doprowadzili wówczas do oskarżenia go o sprzyjanie Persom i skazania zaocznie w Atenach na karę śmierci. Uciekł wtedy na wyspę Korkyrę, a później do Epiru. Następnie udał się do władcy perskiego, który oddał mu we władanie Magnezję. Zmarł śmiercią naturalną.

ĆWICZENIA

1. Wymień przyczyny wybuchu wojen grecko-perskich.
2. Wyjaśnij znaczenie bitew pod Maratonem i Termopilami.
3. Przedstaw przebieg działań militarnych w Grecji w latach 490–479 p.n.e.
4. Oceń skutki wojen Greków z Persami dla dziejów Grecji i Europy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Kulesza, *Maraton*, Warszawa 2005.
G. Lach, *Salamina-Plateje 480–479 p.n.e.*, Warszawa 2010.
N. Sekunda, *Bitwa pod Maratonem 490 p.n.e.*, tłum. N. Łajszczak, Poznań 2009.

Filippides i bieg maratoński

Współcześnie sławę bitwy pod Maratonem przyćmił bieg maratoński. W źródłach z epoki nie ma informacji na temat człowieka, który dokonał tego niezwykłego czynu. Dopiero Lukian ok. 650 lat później wspomniał, że to Filippides miał przybiec z Maratonu do Aten i obwieścić zwycięstwo. Jak było naprawdę?

Z Aten do Sparty i z powrotem

Gdy w 490 r. p.n.e. Atenom zagroził najazd Persów, stratedzy wyprawili do Sparty Filippidesa – zawodowego gońca, potrafiącego biec bez wytchnienia przez cały dzień. Taki wyczyn jest rzeczywiście możliwy. Jak pokazały współczesne doświadczenia, dystans 240 km (odległość dzielącą Ateny od Sparty) można przebiec w ciągu 35 godzin. Filippides miał przekazać Spartanom wiadomość o przybyciu Persów i poprosić ich o pomoc. Oto treść jego przemowy: *Lacedemończycy, Ateńczycy proszą was, abyście przyszli im z pomocą i nie pozwolili, by najstarsza* polis *Hellenów wpadła w ręce barbarzyńców; już bowiem Eretria jest dziś ujarzmiona, a Hellada stała się uboższa o jedno wybitne miasto.* W chwili przybycia gońca do ich *polis* Spartanie obchodzili uroczystości ku czci Apollina Karnejskiego. Obiecali pomóc tak szybko, jak tylko będzie to możliwe z uwagi na prawa oraz religię – czyli w trakcie najbliższej pełni. Ostatecznie nie zdążyli jednak dotrzeć pod Maraton.

Z Maratonu do Aten

Zdaniem tworzącego w czasach rzymskich Lukiana ten sam Filippides miał także przybiec po zwycięskiej bitwie maratońskiej do Aten. Informacja ta budzi jednak poważne wątpliwości. Filippides biegł z Aten do Sparty, a potem ze Sparty do Aten, pokonał więc prawie 500 km. Zaraz potem miałby udać się do Maratonu i po stoczonej bitwie znowu pobiec do Aten. Teoretycznie jest to możliwe, ale w praktyce mało prawdopodobne. Nie da się wykluczyć, że Lukian błędnie utożsamił Filippidesa z anonimowym gońcem, który przyniósł do Aten wieść o maratońskiej wiktorii. O jego wyczynie nie ma też informacji u Herodota, który tak opisuje wydarzenia po zakończeniu bitwy pod Maratonem: *Siedem okrętów w ten sposób dostali w swe ręce Ateńczycy; z resztą odbili barbarzyńcy od lądu i, zabrawszy jeńców eretryjskich z wyspy, gdzie ich byli zostawili, opłynęli Sunion, chcąc przybyć do miasta przed Ateńczykami.* […] *Lecz gdy Persowie opływali Sunion, Ateńczycy, ile mieli siły w nogach, pospieszyli do miasta i przybyli tam wprzód niż barbarzyńcy; a jak pod Maratonem obozowali w świątynnym obwodzie Heraklesa, tak teraz założyli obóz w innym Heraklejon, w Kynosarges. Barbarzyńcy, którzy ze swymi okrętami zjawili się na pełnym morzu naprzeciw Faleronu (bo to był wtedy port Ateńczyków), stali tam przez jakiś czas na kotwicy, po czym odpłynęli z powrotem do Azji.*

Zwycięstwo Greków w bitwie pod Maratonem bez wątpienia było zasługą Miltiadesa. Jednak w naszych czasach za bohatera uważa się nie jego,

Bieg Doranda Pietriego z 1908 r. przeszedł do historii maratonów. Zawodnik ten zajmował czołową pozycję w wyścigu. Niestety, wbiegając na stadion, skręcił w złą stronę. Zawrócił, jednak był już tak wyczerpany, że zdołał ukończyć bieg tylko dzięki pomocy sędziów, za co został zdyskwalifikowany.

▪ *fotografia, Londyn, 1908 r.*

To budzi **kontrowersje**

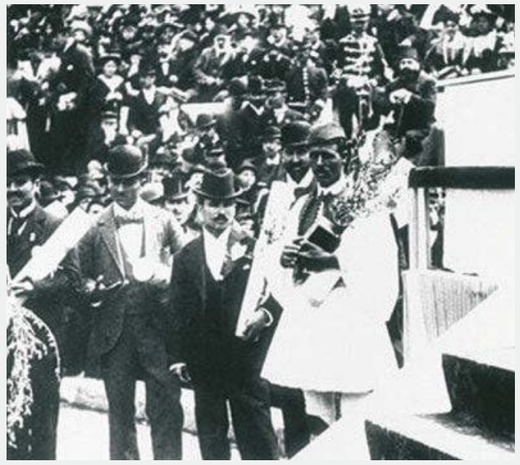

Spiridon Luis, grecki lekkoatleta, zwycięzca pierwszego biegu maratońskiego podczas nowożytnych igrzysk olimpijskich, odbiera nagrodę. Za zajęcie pierwszego miejsca na igrzyskach olimpijskich w 1896 r. przyznawano srebrny medal, gałązkę oliwną i dyplom.

▪ *fotografia, Ateny, 1896 r.*

lecz właśnie owego bezimiennego biegacza. W pewnej mierze zadecydował o tym przypadek. W 1894 r. francuski uczony Michel Bréal [czyt.: mi**szel** bre**al**] zasugerował baronowi Pierre'owi de Coubertin [czyt.: pjerowi de kuber**tę**] upamiętnienie wyczynu antycznego posłańca przez wprowadzenie do programu nowożytnych igrzysk olimpijskich tzw. biegu maratońskiego na dystansie odpowiadającym odległości z Maratonu do Aten. Miejsce bitwy od stolicy Grecji dzieli 37 km. Twórcy nowożytnych igrzysk postanowili jednak zaokrąglić tę liczbę i pierwszy bieg odbył się na dystansie 40 km. W 1908 r., gdy igrzyska odbywały się w Londynie, do biegu maratońskiego dodano jeszcze 2195 m, tak aby meta znalazła się w pobliżu miejsca, gdzie siedział król Edward VII. W ten sposób ustalono dystans 42,195 km, na którym do dziś rozgrywany jest bieg maratoński. Trzeba dodać, że nie ma on nic wspólnego z odległością, którą po bitwie pod Maratonem miał pokonać grecki goniec.

Stela tzw. biegacza z Maratonu powstała na cześć greckiego żołnierza, który – zgodnie z antyczną tradycją – jako pierwszy dobiegł do Aten z informacją o odniesionym przez Greków zwycięstwie nad Persami w bitwie pod Maratonem.

▪ *płaskorzeźba, Grecja, V w. p.n.e.*

Włoch Stefano Baldini na ostatnim zakręcie przed metą biegu maratońskiego rozgrywanego podczas letnich igrzysk olimpijskich w Atenach w 2004 r. Podczas rywalizacji zawodnicy pokonywali historyczną trasę z Maratonu na stadion w stolicy Grecji.

▪ *fotografia, Ateny, 2004 r.*

6 POTĘGA I UPADEK ANTYCZNEJ GRECJI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaki udział w zwycięstwach nad Persami w latach 490–479 p.n.e. miały Ateny, a jaki Sparta?
2. Czym różniły się ustroje polityczne Sparty i Aten?

EKSPANSJA ATEN PO ZWYCIĘSTWIE NAD PERSJĄ

Po odparciu perskich najazdów na Grecję walki toczyły się jeszcze przez kolejne 30 lat. Po tym, jak z przywództwa nad Grekami zrezygnowała Sparta, przejęły je Ateny. W 478 r. p.n.e. z inicjatywy Ateńczyków powstał tzw. **Związek Morski**. Początkowo do przymierza tego przystąpiło 200, a ostatecznie ponad 400 *poleis* z basenu Morza Egejskiego, zainteresowanych kontynuowaniem walki z Persami. Członkowie sojuszu mieli obowiązek dostarczać okręty lub wpłacać do wspólnego skarbca pieniądze, za które rozbudowywano flotę.

W kolejnych latach Związek Morski uwolnił spod panowania perskiego Greków osiadłych na zachodnim wybrzeżu Azji Mniejszej. Z czasem Ateńczycy coraz silniej podporządkowywali sobie państwa sojusznicze. Takie działania skutkowały nie tylko napięciami w Związku Morskim, lecz także obawami Sparty o nadmierny wzrost potęgi Aten. Jednak dopóki polityką ateńską kierował **Kimon**, zwolennik współpracy ze Spartanami, dopóty między dwiema *poleis* nie doszło do otwartego konfliktu.

Był on umiarkowanym stronnikiem demokracji i blokował niektóre reformy proponowane przez jej zwolennika Peryklesa. Tymczasem gdy w 462 r. p.n.e. wyruszył on na pomoc Sparcie w walce ze zbuntowanymi helotami, a w Atenach przeprowadzono prodemokratyczne reformy, ograniczając m.in. rolę Areopagu. Z tego powodu Spartanie odrzucili pomoc Kimona, co z kolei Ateńczycy uznali za obrazę i zerwali sojusz z Lacedemończykami. W 461 r. p.n.e. w wyniku ostracyzmu Kimon został wygnany z Aten, a władzę przejęli zwolennicy demokracji na czele z Peryklesem. Za ich rządów doszło do apogeum potęgi *polis*. Do Aten został wówczas przeniesiony skarbiec Związku Morskiego, który początkowo znajdował się na wyspie Delos. Ponadto wpływające do niego pieniądze ze sprzymierzonych *poleis* Ateńczycy zaczęli wykorzystywać na własne potrzeby. Surowo rozprawiali się również z nieposłusznymi im sojusznikami, m.in. w 440/439 r. p.n.e. Perykles stłumił bunt mieszkańców Samos.

POSTAĆ HISTORYCZNA

PERYKLES (ok. 495–429 r. p.n.e.)

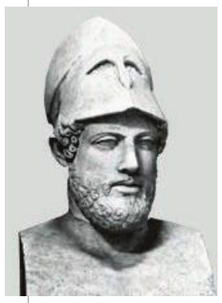

Znakomity mówca, polityk ateński, przywódca zwolenników radykalnej demokracji. Dzięki jego reformom ograniczona została rola Areopagu, a lud otrzymał większy udział w kierowaniu państwem. Przez ponad 30 lat kierował polityką Aten i aż 16-krotnie sprawował urząd stratega. Czasy te są uważane za szczytowy okres rozwoju demokracji ateńskiej. Z jego inicjatywy wzniesiono na Akropolu Propyleje i Partenon. Dokończył także budowę Długich Murów, łączących Ateny z portem w Pireusie. Za jego rządów doszło również do rozkwitu nauki i literatury, których rozwój popierał wraz z żoną Aspazją. Zmarł w wyniku zarazy na początku wojny peloponeskiej.

KIMON (ok. 510–449 r. p.n.e.)

Polityk i wódz, syn Miltiadesa (zwycięzcy spod Maratonu). Był jednym z najbogatszych ludzi w Atenach. Należał do konserwatywnych polityków, którzy sprzeciwiali się radykalnym reformom demokratycznym Peryklesa i Efialtesa. W polityce zewnętrznej starał się utrzymać dobre stosunki ze Spartą i wyprzeć Persów z ziem greckich. Od lat 70. V w. p.n.e. regularnie wybierano go na stratega. W 468 r. p.n.e. odniósł zwycięstwo nad armią perską w bitwie u ujścia Eurymedontu. Jego sympatia dla Sparty budziła jednak niechęć części Ateńczyków. W 461 r. p.n.e. po zyskaniu przewagi przez polityków demokratycznych został wypędzony na 10 lat z Aten. Po powrocie odzyskał tylko część wpływów.

Ateńczycy poszerzali swoją **hegemonię**, czyli przywództwo, i wpływy w basenie Morza Egejskiego, nie patrząc na interesy innych *poleis*, co wpłynęło na pogorszenie stosunków ze Spartą.

WOJNA PELOPONESKA I JEJ SKUTKI

W **431 r. p.n.e.** wybuchła **wojna peloponeska**, która z czasem ogarnęła cały grecki świat. Walki toczono przez ponad ćwierć wieku. W zmaganiach uczestniczyły dwa bloki państw:

- Ateny ze Związkiem Morskim,
- Sparta ze Związkiem Peloponeskim.

Przez długi czas żadna ze stron nie zdobyła decydującej przewagi. Ateńczycy, dysponujący najpotężniejszą flotą w Grecji, zwyciężali na morzu, Spartanie zaś, słynący z najlepszej armii lądowej, odnosili sukcesy w walkach toczonych na lądzie. W **421 r. p.n.e.** zawarto tzw. **pokój Nikiasza** i przywrócono stan sprzed wybuchu wojny. Nie zakończyło to jednak konfliktu. Sprzymierzeńcy obydwu mocarstw nadal toczyli walki, wspomagani przez Ateńczyków oraz Spartan. Taka sytuacja utrzymała się aż do 415 r. p.n.e., kiedy to Ateńczycy wyruszyli na Sycylię

GRECJA W OKRESIE WALK O HEGEMONIĘ

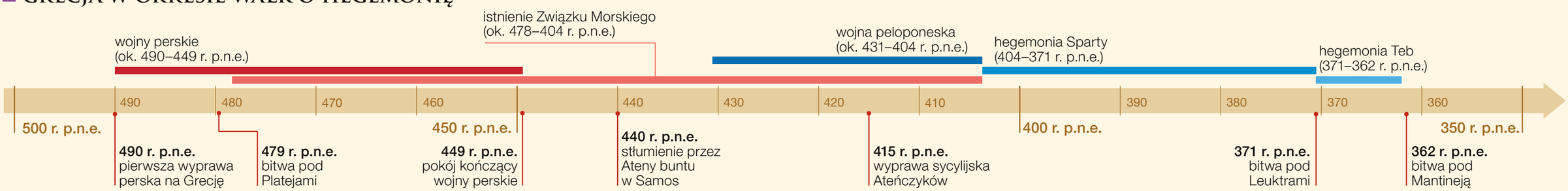

? Jakie wydarzenia zapoczątkowały okres potęgi ateńskiej?

ZŁOTY WIEK ATEN

Po zwycięstwie nad Persami wzrosły znaczenie polityczne Aten i wiara Ateńczyków we własne możliwości, a także ich zamożność, co pozytywnie wpłynęło na rozwój kultury. Już za czasów Kimona rozpoczęto odbudowę Aten po zniszczeniach wyrządzonych przez Persów. Dzięki łupom wojennym kontynuowano budowę Długich Murów.

Rozkwit miasta nastąpił jednak za czasów Peryklesa, gdy zrealizowano wielki plan wzniesienia monumentalnych budowli na Akropolu. Organizowano także wówczas liczne święta religijne. Towarzyszyły im zawody ku czci różnych bogów, czyli agony, podczas których tragediopisarze i komediopisarze wystawiali swoje sztuki. W połowie V w. p.n.e. Ateny stały się najważniejszym intelektualnym i kulturalnym ośrodkiem starożytnej Grecji.

Stela nagrobna Atenki Hegeso uchodzi za jedną z najpiękniejszych greckich płaskorzeźb. Przedstawia zmarłą, której niewolnica podaje szkatułkę z biżuterią.

▪ *płaskorzeźba, Ateny, ok. 400 r. p.n.e.*

Budowle na ateńskim Akropolu zostały zniszczone przez Persów. Ich odbudowę rozpoczęto z inicjatywy Peryklesa w drugiej połowie V w. p.n.e. To wówczas na wzgórzu powstał imponujący kompleks świątyń, ozdobionych wspaniałymi rzeźbami i malowidłami. Pracami przy odbudowie Akropolu kierował znakomity rzeźbiarz Fidiasz.

1 **Propyleje** – wejście na Akropol.

2 **Partenon** – świątynia w porządku doryckim poświęcona Atenie Partenos (Atenie Dziewicy).

3 **Erechtejon** – świątynia poświęcona Posejdonowi i Atenie.

4 **Świątynia Ateny Nike** (Zwycięskiej).

5 **Chalkoteka** – budynek zbrojowni, w którym mieścił się także skarbiec Aten.

6 **Posąg Ateny Promachos** (Ateny walczącej w pierwszej linii) wyrzeźbiony przez Fidiasza. Ukazywał boginię z tarczą trzymaną w lewej ręce i opierającą się na włóczni.

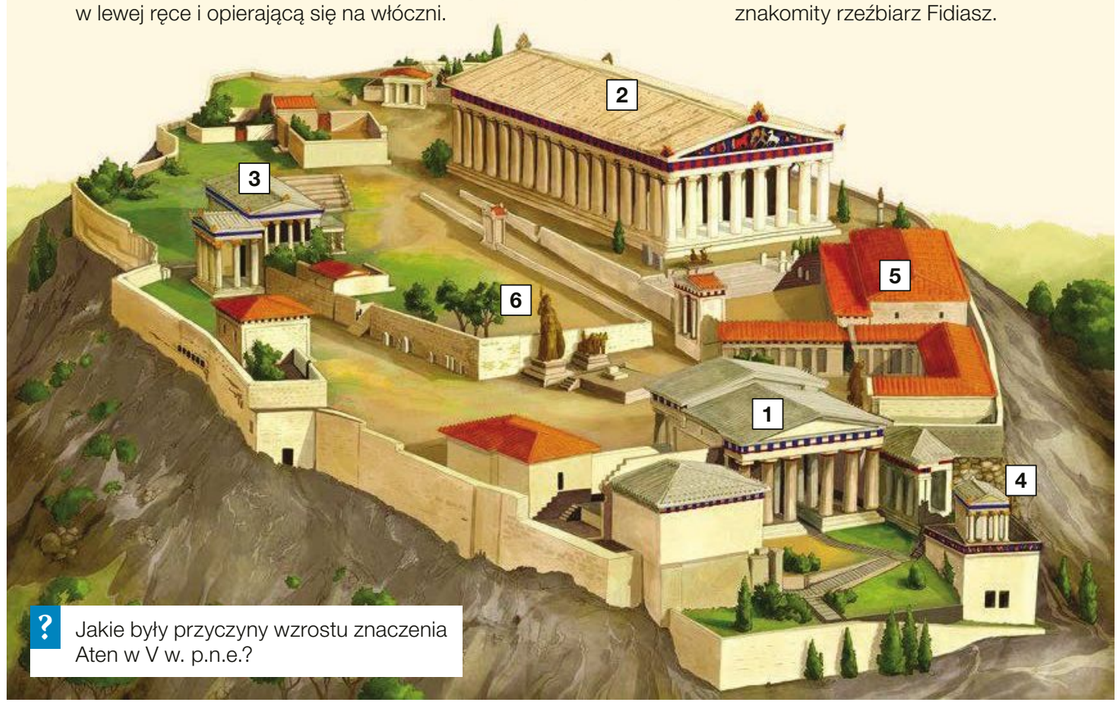

? Jakie były przyczyny wzrostu znaczenia Aten w V w. p.n.e.?

WOJNA PELOPONESKA

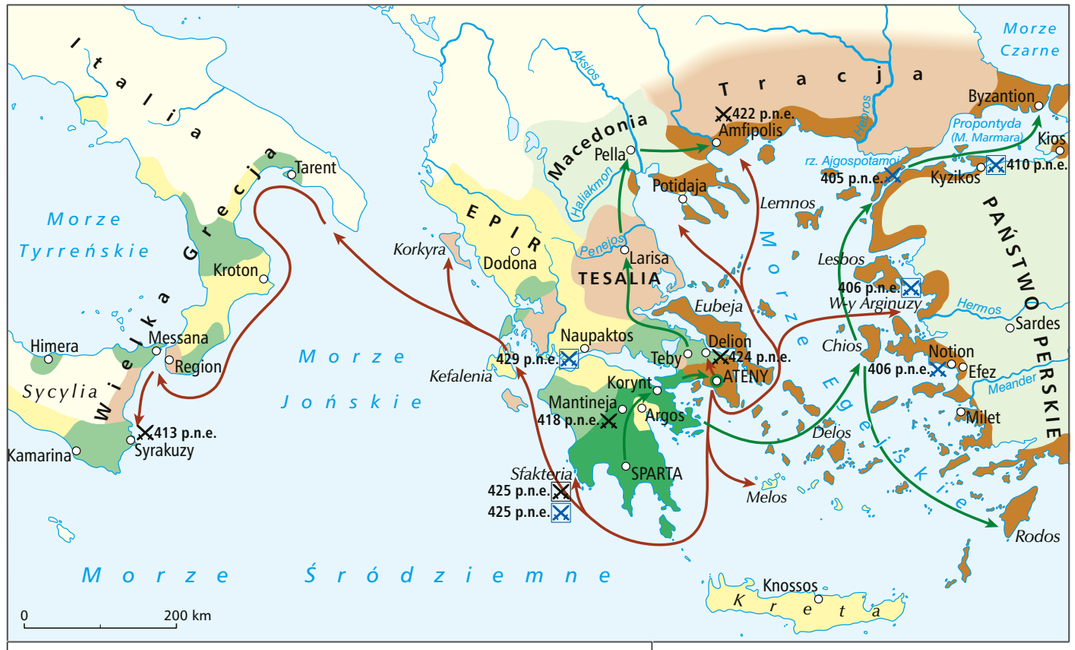

? 1. Wskaż stronę konfliktu, która miała przewagę strategiczną na początku wojny.

2. Wymień miejsca najważniejszych bitew wojny peloponeskiej.

w celu zdobycia Syrakuz. **Wyprawa sycylijska** zakończyła się ich klęską i wznowieniem konfliktu ze Spartą, która udzieliła pomocy swojemu sycylijskiemu sojusznikowi. Osłabiło to siły Związku Morskiego oraz doprowadziło do wystąpienia z niego części członków. Ateńczykom nie udało się odbudować dawnej potęgi. Oblężone Ateny skapitulowały w 404 r. p.n.e. Sparta wygrała wojnę dzięki błędom popełnionym przez Ateńczyków oraz pomocy finansowej Persów. Jej główni sprzymierzeńcy, Teby oraz Korynt, domagali się całkowitego zniszczenia Aten. Jednak Spartanie nie zgodzili się na to, podając argument, że Ateńczycy mieli olbrzymie zasługi w walce z Persami.

Skutkami wojny peloponeskiej były:

- rozwiązanie Związku Morskiego;
- zburzenie Długich Murów wokół Aten i Pireusu;
- utrata przez Ateńczyków wszystkich terytoriów poza Attyką (oprócz wyspy Salaminy);
- wydanie przez Ateny całej floty Sparcie (oprócz 10 okrętów);
- przejęcie władzy w ateńskiej *polis* przez trzydziestu przedstawicieli oligarchów (tzw. rządy trzydziestu);

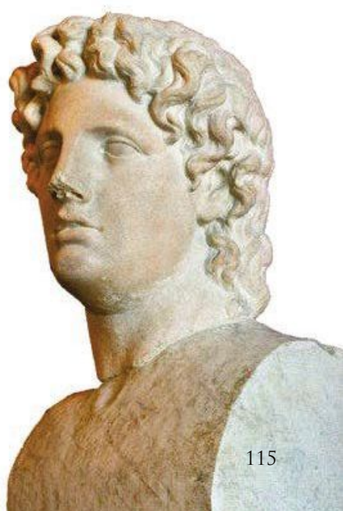

Alkibiades (450–404 r. p.n.e.) był ateńskim arystokratą i politykiem. Podczas wojny peloponeskiej został jednym z dowódców wyprawy sycylijskiej. Jednak już po jej rozpoczęciu oskarżono go o świętokradztwo. Aby uniknąć procesu, zbiegł do Sparty.

▪ *rzeźba, Italia, I w. p.n.e.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

KAPITULACJA ATEN

Dowodzona przez Lizandra flota Związku Peloponeskiego w 404 r. p.n.e. pokonała siły ateńskie u ujścia rzeczki Aigospotamoi. Oblężeni Ateńczycy, pozbawieni floty oraz dostaw zboża, musieli prosić o pokój. Okoliczności ostatecznej klęski i kapitulacji Aten opisał Ksenofont.

Teramenes i inni posłowie po przybyciu do Sellazji [miejscowość położona nieopodal Sparty] *na zapytanie, w jakim przybywają celu, dali odpowiedź, że są posłami pełnomocnymi do zawarcia pokoju, po czym dopiero eforowie kazali ich przywołać. Gdy już przybyli, zwołano zgromadzenie ludowe, na którym przeciw Ateńczykom oprócz wielu innych szczególnie gwałtownie przemawiali Korynтianie i Tebańczycy, twierdząc, że nie pokój z nimi zawierać, lecz ich całkowicie wysiedlić należy. Lacedemończycy jednak nie zgodzili się na to, żeby w niewolę oddać ten gród grecki, który w największych niebezpieczeństwach wyświadczał Grecji ogromne dobrodziejstwo, lecz przeciwnie, gotowi byli zawrzeć z Ateńczykami pokój na tych warunkach, że zburzywszy swe mury i port w Pireusie, wydawszy nadto okręty z wyjątkiem dwunastu oraz sprowadziwszy z powrotem wygnańców, będą mieli z Lacedemończykami wspólnych przyjaciół i wrogów, i zarówno na morzu, jak i na lądzie będą gotowi iść za nimi, gdziekolwiek ci poprowadzą.*

Takie warunki wiózł do Aten Teramenes [...]. *Przybyłych otoczył dokoła mnogi tłum ludzi pełnych lęku, że wrócili oni, niczego nie osiągnąwszy: nie było bowiem już czasu do zwlekania z powodu mnóstwa umierających z głodu. W następnym dniu poczęli posłowie obwieszczać warunki, na jakich Lacedemończycy godzili się na pokój.*

Źródło: Ksenofont, *Historia grecka*, tłum. W. Klinger, Wrocław 1958, s. 42–43.

? 1. Przedstaw warunki, na jakich Spartanie zgodzili się zawrzeć pokój z Ateńczykami.
2. Podaj przyczyny decyzji Ateńczyków o wysłaniu posłów do Sparty.

- upadek Aten do roli drugorzędnego *polis* (w zamyśle zwycięskich Lacedemończyków miało to być przeciwwagą dla coraz silniejszych Teb i Koryntu).

Wojna peloponeska spowodowała ogromne straty materialne i ludzkie. Podczas walk nie respektowano ani dawnych obyczajów wojennych, ani nakazów religijnych. Zmagania te doprowadziły więc do kryzysu moralności Hellenów.

RYWALIZACJA O HEGEMONIĘ W GRECJI

Po zwycięstwie w wojnie peloponeskiej Sparta nie cieszyła się długo pozycją głównego mocarstwa w Grecji. Już 10 lat po zakończeniu walk – przy udziale i wsparciu perskiej dyplomacji i perskich pieniędzy – Teby, Korynt, Ateny oraz inne *poleis* zawiązały koalicję antyspartańską. Podczas toczonej w latach **395–387 p.n.e. wojny korynckiej** jej siły nie zdołały pokonać Lacedemończyków, którym

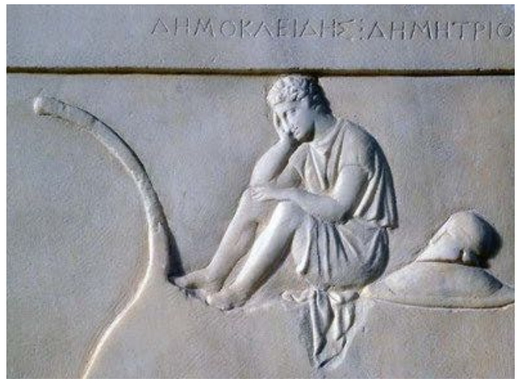

Stela nagrobna Demoklejdesa, hoplity poległego w czasie wojny korynckiej. Rywalizacja między greckimi *poleis* doprowadziła do osłabienia ich potęgi oraz umożliwiła wzrost nowym siłom w regionie.

▪ *płaskorzeźba, Grecja, IV w. p.n.e.*

i tym razem z pomocą przyszli Persowie. Hegemonia Sparty zbliżała się jednak ku końcowi. W 379 r. p.n.e. wybuchło powstanie w Tebach, skierowane przeciwko Spartanom. Tebańczykom udało się pokonać siły

WARTO WIEDZIEĆ

„Wyprawa dziesięciu tysięcy”

Podczas wojny peloponeskiej Grecy powszechnie zaczęli wykorzystywać wojska najemne. Okazało się bowiem, że do prowadzenia długotrwałych zmagań wojennych nie wystarczały już armie obywatelskie. Zatrudniano więc za pieniądze doświadczonych i znakomicie wyszkolonych wojowników. Po zakończeniu wojny peloponeskiej wielu z nich znalazło zajęcie u Persów.

Jeden z pretendentów do tronu w Persepolis, Cyrus Młodszy, zebrał przy pomocy Spartan ok. 13 tys. żołnierzy i na ich czele wyruszył do Mezopotamii. Pokonał siły przeciwników, lecz zginął w trakcie bitwy pod Kunaksą. Persowie podstępnie wymordowali wówczas greckich oficerów. W efekcie ok. 10 tys. należących do armii Cyrusa greckich najemników pozostało bez dowództwa. Nie mieli nic do stracenia, dlatego podjęli dramatyczną decyzję o wycofaniu się przez Armenię na wybrzeże Morza Czarnego. Około 8 tys. z nich, po pokonaniu wrogich sił i walce o przetrwanie w trudnych warunkach klimatycznych, dotarło w końcu do Trapezuntu. Marsz ten został nazwany „wyprawą dziesięciu tysięcy” i był jednym z większych dokonań greckich wojsk. Obnażył też słabość olbrzymiego imperium Persów. Wydarzenia te znamy z relacji *Wyprawa Cyrusa* (występującej też pod tytułem *Anabaza*) autorstwa Ksenofonta – jednego z przywódców najemników.

? Jakie było znaczenie „wyprawy dziesięciu tysięcy”?

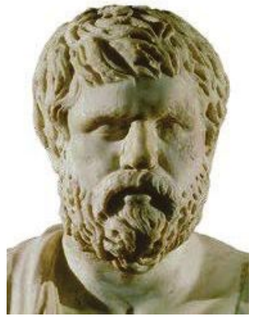

Ksenofont, uczeń Sokratesa, urodził się w Atenach. Był żołnierzem najemnym w służbie perskiej. Swoje miejsce w historii zawdzięcza pisarstwu. W *Historii greckiej* Ksenofont kontynuował przerwany przez Tukidydesa na wydarzeniach z 411 r. opis wojny peloponeskiej.

▪ *rzeźba, Grecja, II w.*

spartańskie, co dodało wiary w zwycięstwo przeciwnikom Lacedemończyków. W **371 r. p.n.e.** niezwyciężona dotąd armia spartańska została pokonana w **bitwie pod Leuktrami** przez siły tebańskie.

Wkrótce na Peloponezie doszło do kolejnych interwencji wojskowych Tebańczyków. Po raz pierwszy od niepamiętnych czasów wrogowie wtargnęli na spartańską ziemię. Tebańczycy zadbali o to, aby trwale zniszczyć podstawy mocarstwowej pozycji Sparty. Z ich inicjatywy na terenie Mesenii powstało państwo niezależne od Spartan. Założono też nowe miasto, Megalopolis, które stało się stolicą Związku Arkadyjskiego. Tebańczycy doprowadzili do rozpadu Związku Peloponeskiego. Sparta, otoczona przez wrogie państwa, została odseparowana na Peloponezie od sprzymierzonych z nią dawniej *poleis* i przestała się liczyć w polityce greckiej. Jednak Teby krótko cieszyły się uzyskaną przewagą, pojawiło się bowiem nowe mocarstwo – **Macedonia**.

ĆWICZENIA

1. Omów okoliczności powstania pierwszego Związku Morskiego.
2. Wymień przyczyny wybuchu wojny peloponeskiej.
3. Opisz działania wojenne prowadzone w latach 431–404 p.n.e.
4. Przedstaw skutki walk o hegemonię w Grecji w IV w. p.n.e.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Krawczuk, *Sprawa Alkibiadesa*, Warszawa 1968 (1996).
R. Kulesza, *Wojna peloponeska*, Warszawa 2006.
G. Lach, *Wyprawa sycylijska 415–413 p.n.e.*, Warszawa 2007.

7 ŚWIAT DUCHOWY STAROŻYTNYCH GREKÓW

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaka była geneza powstania greckiego pisma alfabetycznego?
2. Na jakie okresy dzielą się dzieje starożytnej Grecji w I tysiącleciu p.n.e.?

RELIGIA GRECKA

Starożytni Grecy byli politeistami i wierzyli w **wielu bogów**. Zazwyczaj wyobrażali ich sobie na podobieństwo ludzi, przypisując im ludzkie wady i zalety, czyli nadawali im charakter **antropomorficzny**. Nie mieli świętych ksiąg ani czuwających nad całością wierzeń kapłanów. Do najważniejszych form kultu w Grecji należały: wznoszenie świątyń, udział w uroczystościach, modlitwy i składanie ofiar. Opiekę nad nimi sprawowali urzędnicy *polis*, a w rodzinach obowiązek ten spoczywał na ojcach. Wznoszone bogom świątynie były ich siedzibami, ale nie modlono się w nich ani nie składano tam ofiar. Robiono to przed budynkami, gdzie zazwyczaj znajdowały się ołtarze.

O greckich bogach opowiadali głównie poeci. Charakter, funkcje i kompetencje istot nadprzyrodzonych zostały opisane w poematach: *Iliadzie* Homera i *Teogonii* Hezjoda oraz w wielowątkowych opowieściach o bóstwach – **mitach**. Starożytni Grecy starali się postępować zgodnie z wolą bogów, dlatego powszechnie korzystali z pomocy **wyroczni**. Największą sławą cieszyły się te w **Delfach**, **Dodonie** i **Milecie**.

W świecie nieśmiertelnych i wszechmocnych bóstw greckich obowiązywała hierarchia. Wierzono, że 12 najważniejszych greckich bogów zamieszkiwało najwyższą górę Hellady – **Olimp**. Naczelnym bóstwem olimpijskim był Zeus – „ojciec bogów i ludzi", pan świata, strażnik porządku i sprawiedliwości. Miał on żonę Herę oraz liczne potomstwo, m.in. Afrodytę, Atenę, Aresa i Dionizosa. Światem podziemnym władał jego brat Hades. Artemida, siostra Apollina, była boginią łowów i królowała w świecie dzikiej przyrody. Hestia opiekowała się ogniskiem domowym, rodzinami i małżeństwami, a Hermes – posłaniec bogów –

Rekonstrukcja Fryzu Partenońskiego, płaskorzeźby znajdującej się niegdyś nad wejściem do Partenonu na Akropolu w Atenach. Oryginał znajduje się obecnie w British Museum. Ukazuje on część najważniejszych w greckim panteonie bogów. Na fryzie znaleźli się Zeus [1], jego żona Hera [2], patronka rodzin i mężatek, bogini mądrości, rzemiosł oraz sprawiedliwej wojny Atena [3], władca mórz i innych zbiorników wodnych Posejdon [4], bóg piękna, sztuki, muzyki i poezji Apollo [5], zrodzona z morskiej piany bogini miłości Afrodyta [6], jej małżonek, bóg ognia Hefajstos [7], który czuwał nad rzemieślnikami (a zwłaszcza nad kowalami), oraz bóg wojny Ares [8].

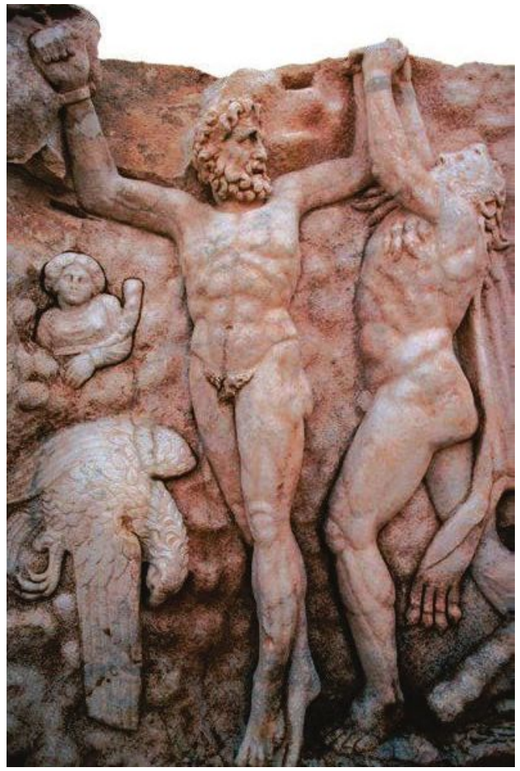

Herakles uwalnia Prometeusza z niewoli, zabijając męczącego go ptaka strzałą z łuku. Prometeusz był jednym z tytanów, czyli bogów z pokolenia olbrzymów, którzy istnieli przed bogami olimpijskimi. Według niektórych przekazów Prometeusz ulepił z gliny pierwszych ludzi, a potem wykradł z Olimpu i przekazał im ogień. Za swój czyn został przykuty łańcuchami do skał Kaukazu, gdzie orzeł lub sęp wysłany przez Zeusa wyjadał mu odrastającą wciąż wątrobę.

▪ *płaskorzeźba, Turcja, IV w. p.n.e.*

zajmował się sprawami kupców, podróżnych i złodziei oraz odprowadzaniem zmarłych do Hadesu. Bogini Demeter przypisywano opiekę nad rolnictwem, a Dionizos był bogiem wina i związanych z nim uciech.

Między światem boskim i ludzkim Grecy umieszczali wiele bóstw niższego rzędu, często niepodlegających antropomorfizacji. Uważali, że w drzewach mieszkają driady, na ukwieconych łąkach – lejmoniady, w rzekach, strumieniach i źródłach – najady, w morzach – nereidy, a w górach – oready. Wierzyli także w **herosów** – potomków bogów i zwykłych kobiet, którzy zawdzięczali swojemu pochodzeniu różne szczególne zdolności. Najsłynniejszym z nich był **Herakles**.

CIEKAWOSTKA

Wyrocznie greckie

Za najstarszą uchodziła wyrocznia w Dodonie. Opiekowali się nią sławni sellowie – kapłani Zeusa, którzy nigdy nie myli nóg i spali na gołej ziemi. Pomagały im kapłanki bogini Dione. Wieszczono tam z szumu liści świętego dębu, zawieszonych na nim naczyń lub ustawionych dookoła na trójnogach brązowych kotłów, a także z odgłosów wydawanych przez święte gołębie. Najbardziej znana wyrocznia znajdowała się w Delfach, która cieszyła się wielkim autorytetem w całym świecie greckim. Zwracały się do niej zarówno osoby prywatne, jak i państwa.

Kapłanki sanktuarium Apollina w Delfach były nazywane Pytiami. Przepowiednie wygłaszały, siedząc na trójnogu, obok którego, według jednego z podań, znajdowała się szczelina w ziemi. Wydobywały się stamtąd trujące opary, wprawiające kapłankę w trans. Pielgrzymi zadawali Pytii pytania, a ona w natchnieniu zesłanym – jak wierzono – przez Apollina wypowiadała niezrozumiałe dla postronnych słowa, układane przez kapłanów w ostateczną, najczęściej wieloznaczną wróżbę.

▪ *naczynie ceramiczne, Grecja, V w. p.n.e.*

SPORT W STAROŻYTNEJ GRECJI

Jednym ze sposobów Greków oddawania czci bogom było urządzanie w czasie poświęconych im świąt zawodów sportowych. Każde miasto obchodziło własne uroczystości. Niektóre z nich cieszyły się jednak sławą w całej Grecji.

KULTURA I RELIGIA STAROŻYTNEJ GRECJI

- obszary zamieszkane przez Greków
- miejsca, w których odbywały się igrzyska panhelleńskie
- wyrocznie
- inne ważne ośrodki kulturalne, artystyczne, religijne
- mityczna siedziba bogów
- mityczna siedziba muz i Apollina

Świątynie i sanktuaria greckie:

1. świątynia Zeusa Olimpijskiego
2. świątynia Apollina Pytyjskiego
3. świątynia Ateny
4. sanktuarium Zeusa Dodońskiego
5. świątynia Hery
6. świątynia Asklepiosa
7. świątynia Artemidy
8. świątynia Apollina
9. świątynia Apollina Delijskiego
10. świątynia Hery
11. świątynia Asklepiosa
12. sanktuarium Kabirów

? 1. Wskaż centra kultu Zeusa, Apollina oraz Ateny.
2. Podaj nazwy najważniejszych helleńskich wyroczni.

Największe i najbardziej znane igrzyska odbywały się od **776 r. p.n.e.** co cztery lata w sanktuarium Zeusa w Olimpii. Czas między kolejnymi zawodami nazywano „olimpiadami" i używano do liczenia czasu (np. coś wydarzyło się w 3. roku 30. olimpiady). Na czas ich trwania ogłaszano „święty rozejm", tj. zawieszano wszelkie działania zbrojne, który zazwyczaj był przestrzegany. Igrzyska olimpijskie stanowiły także przejaw ogólnogreckiej jedności.

Oprócz igrzysk w Olimpii rozgrywano też zawody w sanktuarium Apollina w Delfach, w trakcie których poza konkurencjami sportowymi odbywały się również konkursy literackie. Co dwa lata organizowano również igrzyska istmijskie (w Istmii na Przesmyku Korynckim), którym patronował Posejdon. Ponadto w takim samym odstępie czasowym odbywały się igrzyska poświęcone Zeusowi w Nemei.

Sam sport narodził się w Grecji w kręgach arystokracji. Wynikał z bezinteresownej rywalizacji i był wyrazem statusu społecznego. Wraz z rozwojem *poleis* stał się on własnością wszystkich obywateli i wszedł do kanonu wykształcenia młodych Greków. Uprawiano go w gimnazjonach, które początkowo były jedynie placami do ćwiczeń sportowych. Z czasem zmieniły się w całe kompleksy z boiskami, salami do ćwiczeń i gier, bieżnią oraz palestrą, czyli salą, w której uprawiano zapasy. W gimnazjonach znajdowały się także otwarte pomieszczenia zwane portykami, w których dyskutowano, wysłuchiwano wykładów, podziwiano popisy mówców lub po prostu oglądano rywalizację ćwiczących. Od IV w. p.n.e. gimnazjony stały się niemal nieodłącznym elementem każdego miasta i jednym z atrybutów kultury greckiej.

LITERATURA GRECKA

W historii kultury greckiej zwykle wyodrębnia się trzy główne okresy:

- **okres archaiczny**, trwał do końca VI w. p.n.e., a jego nazwa pochodzi od słowa *archaios* (z gr. 'stary').
- **okres klasyczny**, obejmujący V i IV w. p.n.e., nastąpił wówczas rozkwit kultury greckiej,
- **okres hellenistyczny**, rozpoczął się po śmierci Aleksandra Wielkiego.

WARTO WIEDZIEĆ

Starożytne igrzyska olimpijskie

Przybyli do Olimpii zawodnicy z całego świata greckiego rywalizowali w różnych konkurencjach, m.in. biegach, zapasach, wyścigach konnych zaprzęgów oraz pięcioboju (pentatlonie), na który składały się rzut dyskiem, rzut oszczepem, bieg na dystansie jednego stadionu, skok w dal oraz zapasy. Zwycięzców, zwanych olimpionikami, nagradzano wieńcami laurowymi. Najważniejsze były jednak dla nich sława i uznanie w całym świecie greckim.

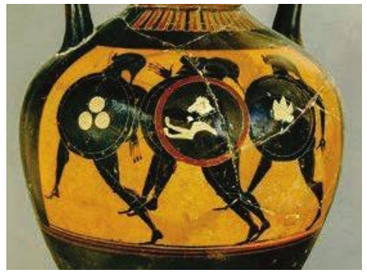

Bieg w pełnej zbroi hoplity na dystansie 2 stadionów (1 stadion w Olimpii to ok. 192,27 m), nazywany *hoplites*, był jedną z konkurencji olimpijskich. Został wprowadzony na igrzyskach pod koniec VI w. p.n.e.

▪ *amfora, Grecja, VI w. p.n.e.*

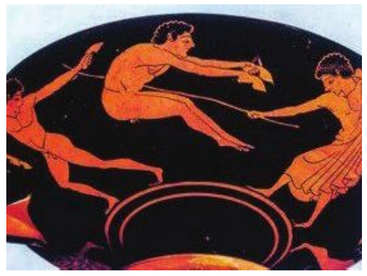

Skok w dal był jedną z dyscyplin wchodzących w skład pentatlonu, czyli pięcioboju antycznego. Aby uzyskać lepsze wyniki, starożytni zawodnicy skakali, trzymając w rękach ciężarki.

▪ *ceramika, Grecja, V w. p.n.e.*

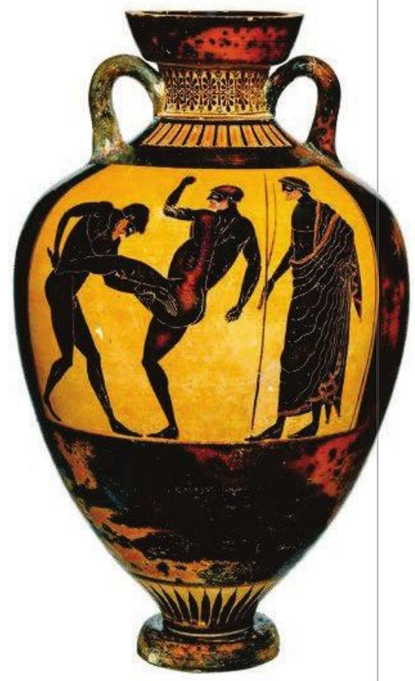

Pankration był dyscypliną sportową stanowiącą połączenie boksu i zapasów. Walczącym towarzyszył sędzia, a pokonany zawodnik sygnalizował poddanie się poprzez podniesienie ręki.

▪ *amfora, Grecja, ok. 500 r. p.n.e.*

? Które ze starożytnych dyscyplin olimpijskich są rozgrywane także na nowożytnych igrzyskach?

Współczesne podręczniki do historii literatury europejskiej otwiera charakterystyka dzieł **Homera**. Tworzył on swoje poematy *Iliadę* i *Odyseję* z wykorzystaniem wielowiekowej tradycji pieśni heroicznych, które były znane w Grecji. Obydwa dzieła powstały zapewne w Jonii w VIII w. p.n.e. i odgrywały ważną rolę w wychowaniu starożytnych Greków. Od nich rozpoczynano i na nich kończono naukę. Ich fragmentów uczono się na pamięć i recytowano przy różnych okazjach. Uważano je za własność wszystkich Greków. Oprócz tych dwóch wielkich poematów Grecy znali również dzieła innych, zapomnianych obecnie twórców z epoki archaicznej. Tworzący nieco później **Hezjod** był autorem *Teogonii*, poematu o bogach oraz herosach, a także *Prac i dni* – poetyckiej opowieści o trudzie rolnika. Dzieło to dostarcza wielu interesujących informacji na temat rolnictwa w antycznej Grecji.

Wieki VII i VI p.n.e. nazywa się **epoką liryki greckiej**. Pojęciem „liryka" Grecy określali pieśni śpiewane przy akompaniamencie liry. Do liryków archaicznych zalicza się m.in. Alkajosa, Safonę, Teognisa, Pindara oraz Anakreonta. W swoich utworach poruszali oni tematy polityki, miłości i moralności.

RETORYKA

W demokratycznych Atenach szczególnie rozwinęła się retoryka, czyli sztuka wymowy. Od końca V w. p.n.e. upowszechnił się tam zwyczaj zapisywania i publikowania przemówień wygłaszanych przez najwybitniejszych mówców w trakcie obrad zgromadzenia ludowego oraz sądów. Obok polityków, takich jak Demostenes i Ajschines, swoje mowy publikowali myśliciele, którzy nie uprawiali polityki czynnie, ale zabierali głos w kwestiach ważnych dla *polis*. Należał do nich **Isokrates** – twórca szkoły retorycznej, przygotowującej uczniów do kariery politycznej poprzez nauczanie sztuki wymowy oraz podstaw różnych dziedzin wiedzy.

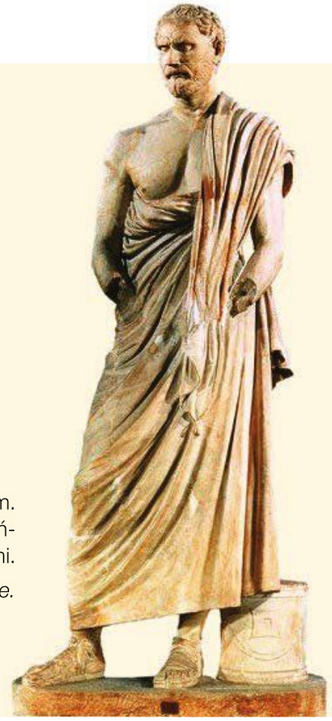

Demostenes był wybitnym mówcą ateńskim. Żył w IV w. p.n.e. Zasłynął mowami przeciwko macedońskiemu władcy Filipowi II, nazwanymi później filipikami.

▪ *rzeźba, Italia, II w. n.e.*

? Dlaczego retoryka szczególnie rozwinęła się właśnie w starożytnych Atenach?

WYCHOWANIE W GRECJI

Jak napisał Antyfont z Aten: *rzeczą dla człowieka najważniejszą jest wychowanie. Albowiem każda rzecz dobrze rozpoczęta daje nadzieję dobrego wyniku*. Owo greckie wychowanie to **paideia** (gr. *pais* znaczy ‘dziecko’). W pierwszych latach było to wychowanie domowe i dopiero od 7. roku życia dziecko, zależnie od woli i możliwości rodziców, trafiało do „szkoły”. Nie była to jednak „szkoła” w dzisiejszym tego słowa znaczeniu. Najczęściej nauczyciele przyjmowali jednego lub kilku uczniów w swoim domu lub w wynajętym pomieszczeniu. O tym, czego uczono, decydowali rodzice i nauczyciel. Wielu myślicieli, jak Arystoteles, krytykowało ten stan rzeczy: *wychowanie musi być jedno i to samo dla wszystkich, i państwo jako całość musi wziąć troskę o nie na siebie, a nie osoby prywatne, jak to bywa dzisiaj*.

W okresie klasycznym w Sparcie istniało wychowanie nadzorowane przez państwo. Jednak w większości pozostałych państw greckich edukacja należała do sfery prywatnej. Na początku uczono pisania i czytania. Z czasem pojawiały się kolejne zadania. Za sprawą Isokratesa ustalił się ostatecznie obowiązujący po dziś dzień ideał wykształcenia ogólnego, w którym uczono wszystkiego po trochu. W okresie hellenistycznym upowszechniło się szkolnictwo finansowane z funduszy miasta, a częściej niż dotychczas korzystały z niego również dziewczęta. Za ideał klasycznego wychowania uznano *kalokagathia* [czyt.: kalokaagatija], równomierny rozwój ciała i umysłu.

FILOZOFIA GRECKA

Termin „**filozofia**” ma rodowód grecki i oznacza ‘umiłowanie mądrości’ (gr. *philia* – ‘miłość’, ‘przyjaźń’; *sophia* – ‘mądrość’). Filozofowie dążyli do zgłębiania istoty bytu, praw rządzących światem, przyrodą oraz życiem ludzkim. Zastąpienie myślenia religijnego racjonalnym dokonało się za sprawą filozofów działających w Jonii (stąd nazwa „filozofia jońska”). Jednym z najwybitniejszych był żyjący na przełomie VII i VI w. p.n.e. **Tales z Miletu**. Uważał on, że wszystkie byty zostały stworzone z jednej substancji – wody. Inni filozofowie za pramaterię uznawali powietrze lub ogień. Zdaniem **Demokryta z Abdery**, żyjącego na przełomie V i IV w. p.n.e. twórcy teorii atomistycznej, świat składa się z małych, niepodzielnych, niezniszczalnych cząsteczek, czyli atomów (gr. *atomos* – ‘niepodzielny’). Poruszają się one w próżni, łączą ze sobą i w ten sposób tworzą rzeczy jednostkowe. Istnieje tylko byt (atomy) albo niebyt (próżnia).

Rozkwit filozofii greckiej przypadł na okres klasyczny. W drugiej połowie V w. p.n.e. działali **sofiści** (dosł. ‘nauczyciele mądrości’). Stawiali oni sobie za cel przygotowanie człowieka do działalności publicznej. Przekazywali innym niezbędną do tego wiedzę z różnych dziedzin i uczyli ich, jak ją skutecznie wykorzystywać. Kształcili mówców, którzy potrafili ukazać sprawy w przychylny dla siebie sposób, często bez dbałości o ich wydźwięk moralny.

Z poglądami sofistów polemizował Ateńczyk **Sokrates** (469–399 r. p.n.e.). Wierzył on w istnienie najwyższej prawdy, a jej poszukiwanie uważał za obowiązek człowieka. Twierdził, że aby postępować właściwie, wystarczy poznać, czym jest dobro. Zło uważał za rezultat niewiedzy. Kwestionował podstawowe wartości uznawane społecznie: bogactwo, sławę, władzę. Nie cenił demokracji, krytykował ją przede wszystkim za zasadę obsadzania urzędów drogą losowania. Wielu jego uczniów stało się zagorzałymi przeciwnikami tego ustroju.

Jednym z uczniów Sokratesa był **Platon** (ok. 427–347 r. p.n.e.), twórca **idealizmu** oraz **utopijnej** wizji państwa. Według jego koncepcji przedmioty

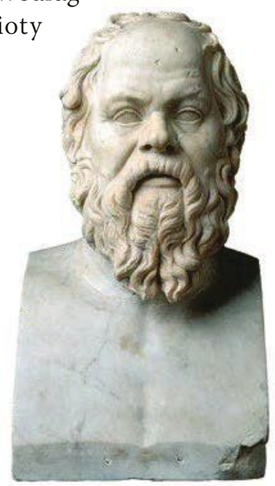

Sokrates był jednym z największych filozofów greckich. Nie pozostawił żadnych pism, a jego poglądy są znane z przekazów innych filozofów. Za głoszenie wśród młodzieży idei uznawanych przez wielu Ateńczyków za bezbożne w 399 r. p.n.e. został postawiony przed sądem i skazany na śmierć. Zmarł na skutek zażycia trucizny.

▪ *rzeźba marmurowa, Italia, II w. n.e.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

SZKOLNICTWO W ATENACH

Grecki komediopisarz Arystofanes tworzył w Atenach na przełomie V i IV w. p.n.e. Był on przeciwny zachodzącym wówczas zmianom w kształceniu, którym przeciwstawiał szkolnictwo ateńskie we wcześniejszym okresie.

Więc dobrze, opowiem o wychowaniu tym dawnym, jak wyglądało, gdy ja sprawiedliwość głosiłem i kwitłem, gdy skromność zachowywano. Przede wszystkim chłopcom nie wypadało i słowa pisnąć przy starszych; ulicami grzecznie szli parami na naukę do kitarzysty [nauczyciela gry na cytrze]. *Z wszystkich dzielnic, a lekko ubrani, choćby i śnieg sypał gęsty.*

Tam najpierw pieśni uczyli się śpiewać siedząc skromnie i ud nie ściskając [...]. *Trzymając się dawnej harmonii dźwięków, którą im dali ojcowie. A jeśli ktoś fałszować zaczął, albo w bok skręcił melodię* [...], *tego rózgą na dobrą sprowadzano drogę, by Muz nie obrażał ni kalał. Kiedy siedział w palestrze chłopak po zapasach, to udem się skromnie przysłaniał, by nie pokazywać nikomu z obecnych bezwstydnie swojej golizny* [...].

A przecież to moja nauka tak wychowywała zwycięzców spod Maratonu! [...]

Namaszczony oliwą i zdrowiem kwitnący, w gimnazjonach siłą zasłyniesz.

I nie będziesz pyskował łażąc po agorze, jak ci – różnych bzdur wygadywał.

Ani w sądzie o głupstwa nie będziesz się spierał śliskich kruczków prawnych szukając [...].

Źródło: Arystofanes, *Chmury*, [w:] Arystofanes, *Komedie. Acharnejczycy, Rycerze, Chmury, Żaby*, tłum. J. Ławińska-Tyszkowska, Wrocław 1991.

? 1. Wymień zarzuty kierowane pod adresem młodzieży ateńskiej przez Arystofanesa.
2. Wyjaśnij, do jakich ideałów w szkolnictwie chciał nawiązać autor dzieła.

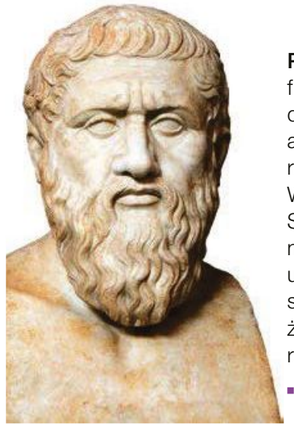

Platon był wybitnym filozofem, który pochodził z zamożnej rodziny ateńskiej. Odebrał staranne wykształcenie. W wieku 20 lat poznał Sokratesa i został jego najwierniejszym uczniem. Sprzeciwiał się demokracji i uważał, że państwem powinni rządzić filozofowie.

▪ *rzeźba marmurowa, Italia, II w. n.e.*

otaczające człowieka stanowią odbicie wiecznego, niezmiennego **świata idei**, niedostępnego zmysłom, postrzeganego jedynie za pomocą rozumu. Dusza ludzka ogląda ten świat przed narodzeniem, dlatego człowiek wciąż go sobie przypomina. Jest ona nieśmiertelna i składa się z części impulsywnej, rozumnej oraz zmysłowej, którym odpowiadają cnoty męstwa, mądrości i panowania nad sobą. Platon wyszedł z założenia, że u każdego człowieka jedna z tych cech dominuje. Ta przesłanka leżała u podstaw jego utopijnej koncepcji idealnych państw. Obywatele mieli w nich robić to, do czego mieli predyspozycje.

Filozofowie (część rozumna społeczeństwa) powinni rządzić państwem, wojownicy (część impulsywna) – zajmować się jego obroną, a rolnicy i rzemieślnicy (część zmysłowa) – wykonywać wszystkie pozostałe czynności. Harmonijne połączenie ludzi w jeden organizm społeczny miało pozwolić na realizację idei sprawiedliwości. Cel takiego idealnego państwa stanowiło szczęście ogółu, a nie poszczególnych jednostek. Swoje poglądy Platon zawarł w licznych dialogach, m.in. w *Państwie i Prawach*. Nauczał w gaju poświęconym herosowi Akademosowi, dlatego założoną przez niego szkołę filozoficzną nazywa się **Akademią**. Nauki pobierał tam m.in. **Arystoteles** (384–322 r. p.n.e.), który później założył w Atenach własną szkołę filozoficzną, zwaną **Liceum** (mieściła się bowiem w gaju Apollina Lykejosa). Filozof ten stworzył podstawy logiki – nauki o zasadach myślenia, a także metafizyki – nauki o bycie.

TEATR GRECKI

Geneza teatru greckiego wiąże się z uroczystościami religijnymi ku czci boga wina **Dionizosa**. Podczas odbywających się wówczas procesji jednego z mieszkańców *polis* prawdopodobnie przebierano za Dionizosa, a chór mężczyzn ubranych w skóry kozłów (gr. *tragos* – 'kozioł', stąd pojęcie „tragedia") śpiewał pieśni ku czci tego boga. Na czele pochodu szedł przewodnik, który narzucał pozostałym rytm oraz melodię. Jego rola powoli rosła. W drugiej połowie VI w. p.n.e. poeta Tespis uczynił go pierwszym aktorem. Z czasem wprowadzono na scenę drugiego i trzeciego aktora.

W trakcie świąt ku czci Dionizosa organizowano też **agony**, czyli **zawody dramatyczne**. Podczas konkursów tragediowych wystawiano sztuki o podniosłej treści. Ich autorzy chętnie wykorzystywali wątki mitologiczne. Prezentacja mitów, często traktowanych bardzo indywidualnie, nie stanowiła jednak głównego celu twórców dramatów. W tragediach w mitycznych przebraniach pojawiali się ludzie, a także problemy polityczne i zagadnienia moralne z teraźniejszości. Najwybitniejsi tragediopisarze, jak **Ajschylos**, **Sofokles** oraz **Eurypides**, interesowali się wydarzeniami współczesnymi. Podejmowali aktualne i ponadczasowe problemy jednostek oraz społeczeństwa.

Maski teatralne były nieodłącznymi atrybutami greckich aktorów. Role kobiece odgrywano w białych maskach, a męskie – w czarnych.

▪ *maski, Grecja, II w. p.n.e.*

W GRECKIM TEATRZE

Początkowo w greckich *poleis* przedstawienia teatralne odbywały się na agorze. Z czasem Grecy zaczęli wznosić okazałe teatry. Budowano je zwykle na zboczach gór. Najlepiej zachowany z nich do dziś znajduje się w Epidauros na Peloponezie. Wniesiono go w IV w. p.n.e. Widownia teatru w Epidauros, zbudowana z 52 rzędów, mogła pomieścić nawet 12 tys. widzów.

Mimo tak wielkich rozmiarów teatr cechuje doskonała akustyka. Nawet szept aktora jest słyszalny w najdalszych rzędach widowni. Miejsca dla publiczności otaczały orchestrę o kształcie zbliżonym do koła, na której tańczył chór. Za nią znajdowało się miejsce występów aktorów, czyli proskenion, z tyłu zaś był umiejscowiony kamienny budynek służący za przebieralnię dla aktorów i magazyn rekwizytów (skene).

Teatr w Epidauros został wzniesiony na terenie sanktuarium Asklepiosa. Obecnie można tu podziwiać oryginalną kamienną widownię i orchestrę; widoczny budynek skene to rekonstrukcja 3D.

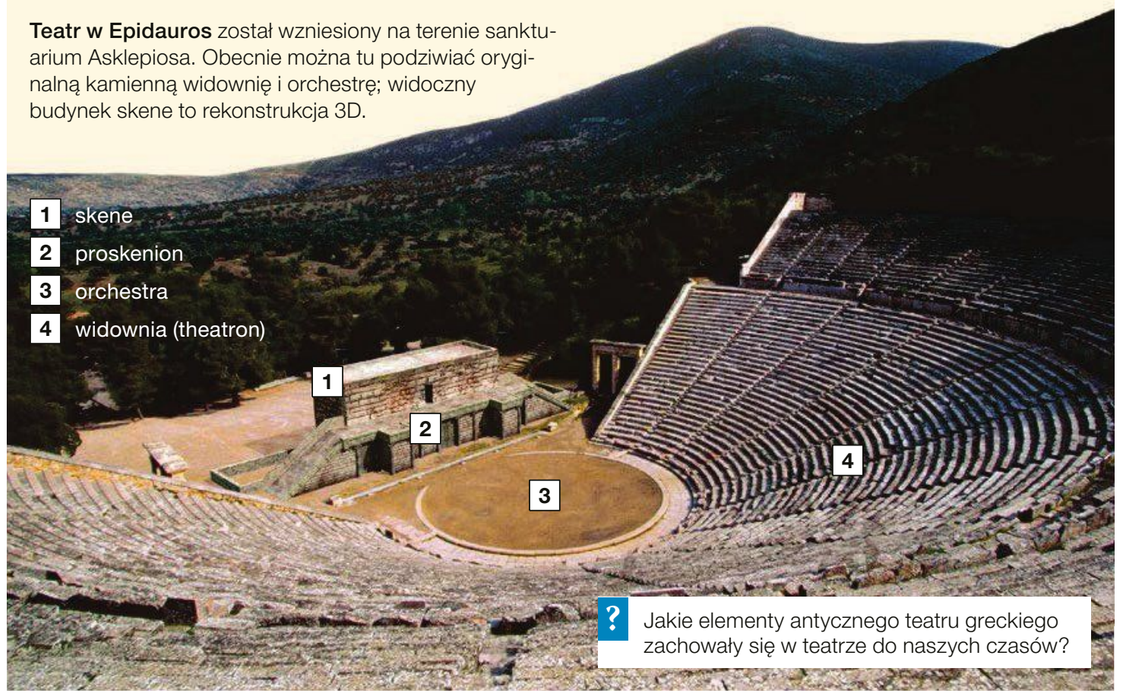

? Jakie elementy antycznego teatru greckiego zachowały się w teatrze do naszych czasów?

Ambicją twórców tragedii było udzielenie widzom nauki moralnej. Osobną część świąt ku czci Dionizosa zajmował konkurs komediowy. W jego trakcie prezentowano utwory o zabawnej tematyce. Komediopisarze, z których największą sławą cieszył się **Arystofanes**, w swoich sztukach skupiali się na teraźniejszości.

ĆWICZENIA

1. Wymień najważniejsze cechy religii greckiej.
2. Omów osiągnięcia starożytnych Greków w dziedzinie literatury.
3. Wyjaśnij, jaką rolę w życiu Greków odgrywał sport.
4. Przedstaw poglądy greckich filozofów, Sokratesa i Platona.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Lengauer, *Religijność starożytnych Greków*, Warszawa 1994.
S. Stabryła, *Historia literatury starożytnej Grecji i Rzymu*, Wrocław 2002.

8 SZTUKA I NAUKA ANTYCZNEJ HELLADY

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Kim był Tales z Miletu?
2. Jakie osiągnięcia naukowe zawdzięczamy cywilizacjom Mezopotamii i Egiptu?

SZTUKI PLASTYCZNE W OKRESIE KLASYCZNYM

W starożytnej Grecji znakomicie rozwijały się sztuki plastyczne, takie jak rzeźba i malarstwo. Rozwój **rzeźby greckiej** wiązał się głównie z potrzebami kultu. Rzeźbiarze pracowali najczęściej na zamówienie *poleis*. Ozdabiali świątynie i budowle publiczne posągami oraz płaskorzeźbami o tematyce religijnej. Okres klasyczny rzeźby greckiej przypada na V i IV w. p.n.e. Ukształtował się wówczas **klasyczny kanon piękna**. Artyści greccy starali się oddać doskonałość ludzkiego ciała i potrafili znakomicie ukazywać jego dynamizm z zachowaniem naturalnych proporcji. Jako główny materiał rzeźbiarski początkowo służył kamień. Później posągi zaczęto odlewać także z brązu. Do najwybitniejszych rzeźbiarzy greckich należeli **Fidiasz** – twórca posągów Ateny Partenos i Zeusa Olimpijskiego, **Myron** – autor *Dyskobola*, **Poliklet**, który w traktacie zatytułowanym *Kanon* przedstawił idealne proporcje ludzkiego ciała, a także **Lizyp** – nadworny rzeźbiarz Aleksandra Wielkiego.

Niestety, **malarstwo greckie** jest nam mało znane, ponieważ większość dzieł nie przetrwała w oryginalnej postaci do naszych czasów. Pojęcie o jego poziomie dają nam jedynie wazy, mistrzowsko zdobione motywami z mitologii, życia codziennego oraz ze świata roślin i zwierząt. Samo malarstwo wazowe stanowi gałąź sztuki charakterystyczną wyłącznie dla Greków. Osiągnęło ono niezwykle wysoki poziom, a prezentowane sceny charakteryzują się wyjątkowym sposobem ukazania postaci oraz precyzją wykonania. Same naczynia mają znakomite proporcje, a na ich krawędziach umieszczono

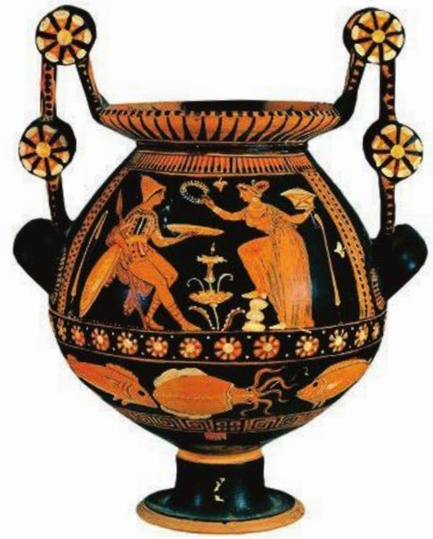

Malarstwo czerwonofigurowe powstało w VI w. p.n.e. Odznaczało się dużą dbałością o szczegóły. Dzięki tej technice artyści mogli zastosować dodatkowe, niespotykane na naczyniach czarnofigurowych środki wyrazu, które umożliwiały im dynamiczne ukazywanie postaci.

- *naczynie ceramiczne, południowa Italia, V w. p.n.e.*

ozdobne ornamenty, tzw. **meandry**. Powierzchnia wazy zdobiona jest dwubarwną dekoracją malarską wykonaną w jednym z dwóch stylów – **czarnofigurowym** lub **czerwonofigurowym**. W pierwszym z nich czarne rysunki umieszczane były na czerwonym tle, a w drugim – czerwone znajdowały się na czarnym tle.

ARCHITEKTURA GRECKA

Na rozwój greckiej architektury decydujący wpływ miało budownictwo świątyń. Początkowo podstawowym materiałem wykorzystywanym przez Greków do wznoszenia różnych budowli było drewno. Jednak w epoce archaicznej monumentalne świątynie zaczęto budować ze znacznie trwalszego materiału – kamienia. Także w tej epoce doszło do ukształtowania się planu świątyni, który obowiązywał przez następne stulecia.

Przy budowie świątyń szybko zaczęły się pojawiać pewne różnice, które doprowadziły do wykształcenia się dwóch porządków architektonicznych: **doryckiego** i **jońskiego**. W IV w. p.n.e. powstał również trzeci styl, nazywany **korynckim**. Zgodnie z ich zasadami wznoszono w Grecji świątynie, budynki użyteczności publicznej, teatry, a na terenie Azji Mniejszej także monumentalne grobowce, takie jak mauzoleum w Halikarnasie. Inną nowością były tolosy – budowle sakralne wznoszone na planie koła, otoczone kolumnadą.

RZEŹBA GRECKA

Początkowo starożytni Grecy wykonywali rzeźby z drewna, później używano do tego kamienia i odlewano je z brązu. Niestety, wiele wybitnych dzieł zostało zniszczonych i znamy je jedynie z rzymskich kopii.

Herakles Farnese [czyt.: farneze] to kopia jednego z najsłynniejszych przedstawień Heraklesa. Oryginał autorstwa Lizypa został odlany z brązu w IV w. p.n.e. Zachowała się jedynie marmurowa kopia posągu z czasów rzymskich. Wsparty na skale muskularny Herakles trzyma w ręku maczugę.

- *rzeźba, Italia, ok. I w. p.n.e.*

***Dyskobol* autorstwa Myrona** jest przykładem greckiego kanonu piękna. Ciało mężczyzny rzucającego dyskiem zostało przedstawione w harmonijny sposób. Widać napięcie jego mięśni, a cała postać jest proporcjonalna. Rzeźba powstała w V w. p.n.e., lecz do naszych czasów zachowały się jedynie jej kopie wykonane w czasach rzymskich.

- *rzeźba, Italia, ok. I–III w. n.e.*

Posąg *Ateny Partenos* (Ateny Dziewicy) został wykonany przez rzeźbiarza Fidiasza. Mierząca 12 m rzeźba stała wewnątrz ateńskiego Partenonu. Pokryto ją okładziną ze złota i z kości słoniowej. Atena trzyma w prawej dłoni boginię zwycięstwa – Nike (o wysokości 177 cm), a w lewej – tarczę, obok której znajduje się włócznia. Posąg najprawdopodobniej uległ zniszczeniu w V w. n.e. Dziś znana jest jedynie jego kopia z czasów rzymskich.

- *rzeźba marmurowa, Rzym, III w. n.e.*

? Jakie są cechy charakterystyczne greckich rzeźb w okresie klasycznym?

NAUKI ŚCISŁE

Starożytni Grecy mieli olbrzymi wkład w rozwój nauki. Jako pierwsi zapoczątkowali badania w wielu dziedzinach oraz dokonali licznych ważnych odkryć. Za ojca matematyki i astronomii uważany jest **Tales z Miletu**. Ten filozof sam prowadził badania ciał niebieskich, a dzięki tablicom sporządzonym przez Babilończyków wyznaczał przesilenia i ich wahania. Przewidział zaćmienie Słońca w 585 r. p.n.e. Ponadto wykazał, że średnica dzieli koło na pół i sformułował zasadę proporcjonalności odcinków nazwaną **twierdzeniem Talesa**.

Wielkie znaczenie dla przyszłości miało także dzieło Euklidesa *Elementy* powstałe

w IV w. p.n.e. Była to synteza całej wiedzy Greków z dziedziny geometrii i teorii liczb. „Wielkim geometrą" nazywano również Apolloniosa z Perge (III/II w. p.n.e.).

Genialny wynalazca, matematyk i fizyk **Archimedes z Syrakuz** (287–212 r. p.n.e.) ustalił przybliżoną wartość liczby Pi i zajmował się rozmaitymi problemami matematycznymi oraz fizycznymi. Ponadto budował maszyny oblężnicze i stworzył śrubę wodną (tzw. śruba Archimedesa). Stworzył także statykę i hydrostatykę oraz **prawo wyporu** nazwane jego imieniem. Sformułował również zasadę dźwigni oraz prawo równi pochyłej. Z kolei **Heron z Aleksandrii** podał wzór na obliczenia pola trójkąta.

INFOGRAFIKA

ARCHITEKTURA GRECKA

Świątynie greckie wznoszono najczęściej na planie czworokąta. Przykrywano je dwuspadowymi dachami, podtrzymywanymi przez rzędy kolumn oraz ukryte za nimi ściany. Fasady wieńczono ozdobnymi frontonami, czyli trójkątnymi szczytami. Wiele elementów, także rzeźby, malowano kolorowymi farbami. Proporcje – np. stosunek szerokości budynku do jego długości – wytyczano z matematyczną dokładnością. Dzięki temu budowle były harmonijne.

Greckie porządki architektoniczne

Do najważniejszych wyróżników greckich porządków architektonicznych należały kształt i sposób zdobienia kolumn. Zgodnie z ich zasadami wznoszono nie tylko świątynie, lecz także budynki użyteczności publicznej, np. gimnazjony, teatry i buleuteriony (siedziby rad miejskich).

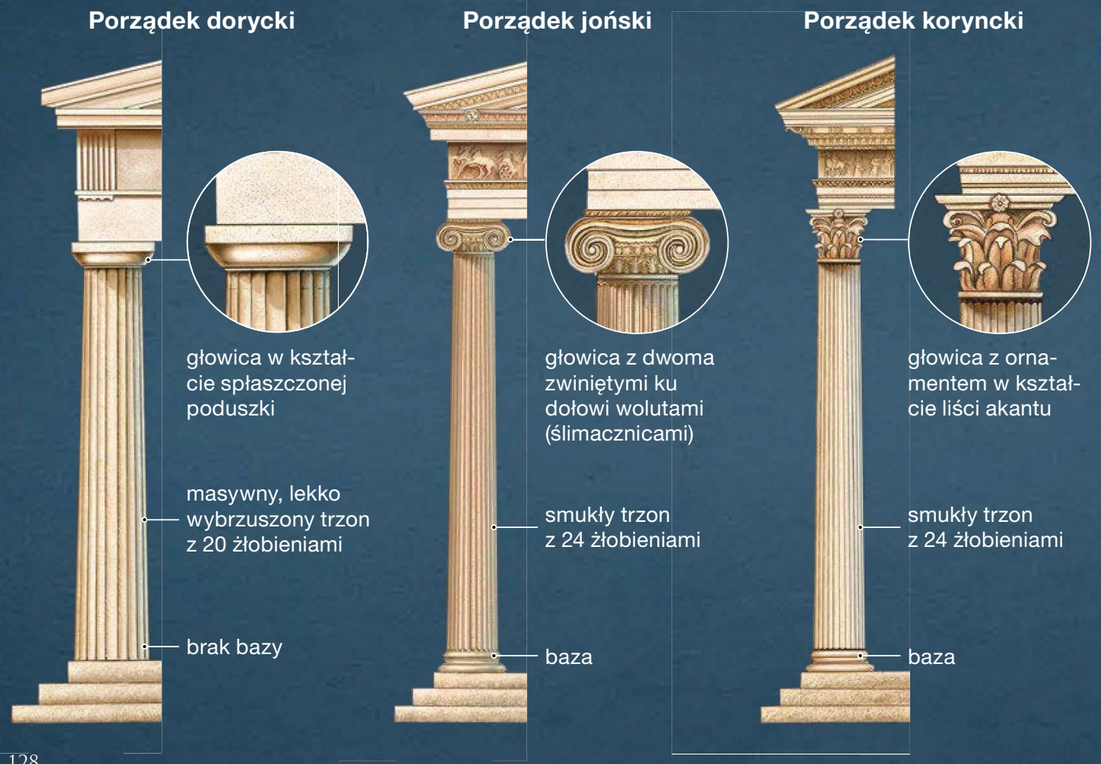

Świątynia Zeusa w Olimpii

Świątynia Zeusa w Olimpii powstała w latach 470–456 p.n.e. i była przykładem architektury doryckiej. W głównej sali tej budowli znajdował się wykonany m.in. z kości słoniowej i złota posąg Zeusa dłuta Fidiasza, zaliczany do siedmiu cudów świata.

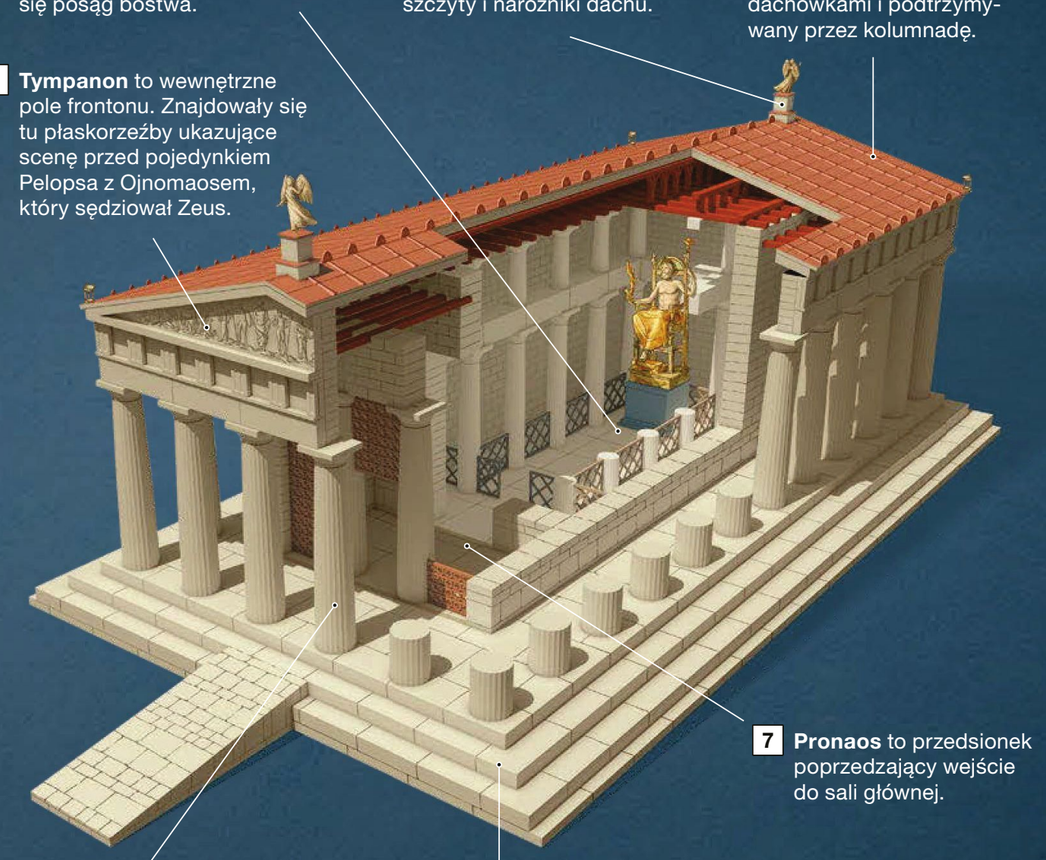

? Wyjaśnij, jaką rolę w świątyni greckiej odgrywały kolumny.

WARTO WIEDZIEĆ

Mechanizm z Antikythery

W 1900 r. poławiacze gąbek odkryli we wraku statku u wybrzeży greckiej wyspy Antikythera [czyt.: antykytera] skomplikowane urządzenie, które nazwano mechanizmem z Antikythery. Ze względu na stopień zaawansowania konstrukcji niekiedy jest ono także nazywane starożytnym komputerem. Całkowicie skorodowany mechanizm trafił do Narodowego Muzeum Archeologicznego w Atenach. Najnowsze badania datują go na lata 150–100 p.n.e. Zatonął wraz z wiozącym go rzymskim statkiem w drugiej ćwierci I w. p.n.e. Przyjmuje się, że mechanizm pierwotnie znajdował się w drewnianym pudle o wymiarach 340 x 180 x 90 milimetrów, a korzystano z niego za pomocą umieszczonej z boku korby. W urządzeniu było 37 kół zębatych, a całość pokryta była inskrypcjami. Aby odczytać te znajdujące się wewnątrz zachowanych fragmentów, naukowcy musieli wykorzystać tomografię komputerową i rentgenowskie zdjęcia cyfrowe. W ten sposób odszyfrowano prawie 3500 znaków.

Z zapisu wynika, że ten przyrząd służył do określania czasu i pokazywał miesiące wedle rozmaitych kalendarzy. Dostarczał również informacji, kiedy będą przypadać igrzyska panhelleńskie. Ponadto pokazywał pozycję Słońca i Księżyca oraz znanych Grekom planet (Merkurego, Wenus, Marsa, Jowisza i Saturna) względem znaków zodiaku. Przewidywał także zaćmienia Słońca i Księżyca. Według naukowców mechanizm stanowił swojego rodzaju pomoc naukową, która umożliwiała nauczanie dostępnej wiedzy astronomicznej.

Rekonstrukcja mechanizmu z Antikythery wykonana przez naukowców za pomocą najnowszych metod badań.

- *fotografia współczesna, Grecja*

Fragment zachowanego mechanizmu z Antikythery, który w trakcie pierwszych prac rekonstrukcyjnych rozpadł się na trzy części. Obecnie zachowany jest w 82 fragmentach.

- *fotografia współczesna, Grecja*

? Poszukaj w dostępnych Ci źródłach informacji o tym, komu naukowcy przypisują stworzenie mechanizmu z Antikythery.

Grecy rozwinęli także astronomię. Eudoksos z Knidos opracował w IV w. p.n.e. **koncepcję geocentryczną** układu planet (Ziemia jako centrum Układu Słonecznego). Z kolei inny astronom, Arystarch z wyspy Samos, jako pierwszy opracował **koncepcję heliocentryczną** układu planet, która jednak została zapomniana aż do czasów Kopernika. Jego teorię potwierdzała także szkoła pitagorejska (stworzona przez **Pitagorasa**). Pitagorejczycy odkryli również, że szybkość ruchu planet jest odwrotnie proporcjonalna od ich odległości od Słońca.

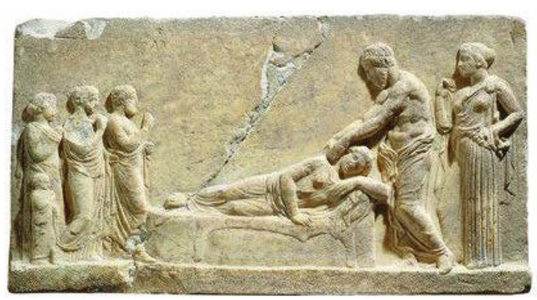

Antyczny lekarz podczas badania chorej kobiety.

- *płaskorzeźba, Grecja, IV w. p.n.e.*

CIEKAWOSTKA

Przed wielkimi odkryciami geograficznymi

Pyteasz z Massalii (dzis. Marsylia) w IV w. p.n.e. miał wyruszyć z Gades w dzisiejszej Hiszpanii i dotrzeć do Brytanii, później do Szkocji, wreszcie do tajemniczej wyspy Thule, a następnie wzdłuż Morza Północnego – do Łaby i Jutlandii. Swoją podróż opisał w zachowanym do dziś jedynie we fragmentarycznych odpisach dziele *O oceanie*.

Grecy rozwinęli ponadto geografię. **Eratostenes** z Kyreny (III w. p.n.e.) ustalił m.in. obwód Ziemi i długość południka ziemskiego. Z kolei Hipparchos z Nikai (II w. p.n.e.) był twórcą siatki współrzędnych i wymyślił sposób określania długości geograficznej.

Olbrzymie zasługi Grecy położyli również dla rozwoju medycyny. Potrafili diagnozować rozmaite choroby i przeprowadzać sekcje zwłok. Najsłynniejszym starożytnym greckim lekarzem był **Hipokrates z Kos** (V/IV w. p.n.e.). Swoją imponującą wiedzę zdobył on podczas trwającej 12 lat wędrówki, którą rozpoczął w 23. roku życia. Stworzył podstawy medycyny oraz sformułował wiele obowiązujących do dziś zasad, m.in. *Primum non nocere* (z łac. ‘po pierwsze nie szkodzić’). Uważał, że lekarz powinien obserwować chorą osobę i wyciągać racjonalne wnioski z tego, co zauważył, a metody leczenia muszą wspomagać naturalny proces zdrowienia. Zalecał też stosowanie takich środków jak dieta oraz przestrzeganie zasad higieny. Od jego imienia pochodzi nazwa przysięgi składanej dziś na całym świecie przez lekarzy rozpoczynających wykonywanie swojego zawodu. Nauki Hipokratesa zostały spisane w liczącym 72 księgi dziele *Corpus Hippocraticum*. Tylko kilka spośród nich stworzył sam Hipokrates, a resztę opracowali jego synowie, zięć i uczniowie.

GRECCY HISTORYCY

Osobne miejsce w literaturze greckiej zajmuje rozwijająca się od V w. p.n.e. **historiografia**, czyli pisarstwo historyczne. Najdawniejsi historycy greccy, nazywani **logografami**, spisywali głównie genealogie znakomitych rodów, pisali o zakładaniu miast, gromadzili mity, wiadomości geograficzne i etnograficzne. Naukowe zainteresowanie przeszłością zapoczątkował żyjący w V w. p.n.e. **Herodot**, zwany „ojcem historii”. Jego *Dzieje* zawierają opis przebiegu wojen grecko-perskich, a także obszerne informacje na temat historii i geografii Hellady, Persji oraz Egiptu. Herodot wierzył, że w życiu jednostek i historii państw objawia się boska sprawiedliwość. Dobre czyny są nagradzane, a złe pociągają za sobą kary. Zdaniem innego greckiego historyka, **Tukidydesa** (V w. p.n.e.), to nie bogowie, lecz ludzie decydują o biegu historii. Postępują przy tym zgodnie ze swoją naturą, czyli kierują się własnymi interesami. Zwycięża siła, a nie sprawiedliwość lub dobro. Tukidydes w *Wojnie peloponeskiej* zrelacjonował rok po roku konflikt między Atenami i Spartą u schyłku V w. p.n.e. W przeciwieństwie do Herodota nie interesował się geografią ani etnografią, nie opisywał wierzeń czy obyczajów.

Obaj wybitni historycy czynnie uczestniczyli w życiu politycznym, ale z jego obserwacji wyciągali odmienne wnioski. Herodot zamierzał ocalić od zapomnienia wielkie czyny Hellenów i barbarzyńców. Tukidydes, przekonany o powtarzalności historii wynikającej z niezmienności natury ludzkiej, chciał, aby czytelnicy jego dzieła czerpali z przeszłości nauki dotyczące teraźniejszości oraz przyszłości. Dzieło Tukidydesa kontynuował **Ksenofont** z Aten (V/IV w. p.n.e.). Wielkim historykiem czasów późniejszych był **Polibiusz** z Megalopolis (II w. p.n.e.).

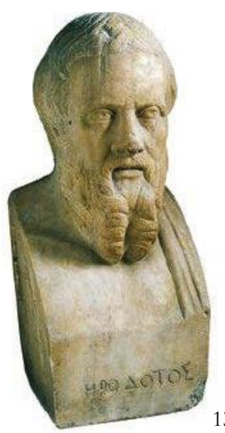

Herodot z Halikarnasu, żyjący w V w. p.n.e., jest uważany za pierwszego historyka. Jego dzieło do dziś pozostaje głównym źródłem wiedzy na temat wojen perskich.

- *rzeźba, Rzym, data powstania nieznana*

TEKST ŹRÓDŁOWY

HISTORIA WEDŁUG HERODOTA I TUKIDYDESA

Herodot i Tukidydes stawiali sobie zupełnie inne cele, inaczej rozumieli też historię. Swoje opinie na ten temat przedstawili w cytowanych poniżej dziełach.

Herodot z Halikarnasu przedstawia tu wyniki swoich badań, aby ani dzieje ludzkie z biegiem czasu nie zatarły się w pamięci, ani wielkie, podziwu godne dzieła, jakich bądź Hellenowie, bądź barbarzyńcy dokonali, nie przebrzmiały bez echa, szczególnie zaś wyjaśniając, dlaczego oni nawzajem ze sobą wojowali. [...] *Dotąd kierowały mną w opowiadaniu własne obserwacje, sąd i badania. Odtąd mam zamiar mówić o egipskiej historii wedle tego, co o niej słyszałem. Znajdzie się przy tym niejedno, na co sam patrzyłem. Z obu tych tradycji wolno posługiwać się tą, której kto bardziej zawierzy. Ja zaś swe własne wyłożyłem. Ja zaś muszę podać to, co się opowiada, ale bynajmniej nie jestem zobowiązany w to wierzyć, i te słowa odnoszą się do całych moich dziejów.*

Źródło: Herodot, *Dzieje*, tłum. S. Hammer, Wrocław 2005, s. 3.

Taki oto obraz starożytności zdołałem ustalić na podstawie przeprowadzonych poszukiwań. Zresztą trudno jest dawać wiarę każdemu dowolnemu świadectwu. Tradycję ustną o dawnych wypadkach przyjmują ludzie krytycznie, nawet jeśli odnosi się do ich własnego kraju. Jednakże nie zbłądziłby ten, kto na podstawie przytoczonych dowodów nabrał przekonania, że właśnie tak było, jak to przedstawiłem, i nie powinien ufać poetom, którzy wyolbrzymiali i upiększali przeszłość, ani pisarzom, którzy przedstawiali wypadki w sposób raczej interesujący niż prawdziwy. Są to bowiem rzeczy niedające się udowodnić i takie, z których z czasem wiele zostaje przeniesionych między baśnie. Słuszne byłoby tedy mniemanie, że osiągnąłem, opierając się na oczywistych dowodach, rezultat wystarczający, jeśli się zważy, że idzie o tak zamierzchłą przeszłość. Jeśli zaś chodzi o wypadki wojenne, nie uważałem za słuszne spisywać tego, co dowiedziałem się od pierwszego lepszego świadka, lub tego, co mi się zdawało, lecz tylko to, czego sam byłem świadkiem. Albo to, co słysząc od innych, z największą możliwie ścisłością i w każdym szczególe zbadałem. Trudno zaś było dojść prawdy, gdyż nie zawsze świadkowie byli zgodni w przedstawieniu tych samych wypadków, lecz podawali je zależnie od sympatii dla jednej lub drugiej strony walczącej i zależnie od swej pamięci. Jeśli chodzi o słuchaczy, to dzieło moje pozbawione baśni wydaje im się może mniej interesujące, lecz wystarczy mi, jeśli uznają je za pożyteczne ci, którzy będą chcieli poznać dokładnie przeszłość i wyrobić sobie sąd o takich samych lub podobnych wydarzeniach, jakie zwykłą koleją spraw ludzkich mogą zajść w przyszłości. Dzieło moje jest bowiem dorobkiem o nieprzemijającej wartości, a nie utworem dla chwilowego popisu.

Źródło: Tukidydes, *Wojna peloponeska*, tłum. K. Kumaniecki, Warszawa 1988, s. 15.

? 1. Porównaj metody badawcze Herodota i Tukidydesa.
2. Przytocz opinię Tukidydesa na temat możliwości poznania przeszłości.
3. Wyjaśnij, dlaczego Herodot postanowił zająć się spisywaniem dziejów.

ĆWICZENIA

1. Wymień najważniejsze osiągnięcia Greków w dziedzinie architektury.
2. Wyjaśnij, jakie osiągnięcia Greków miały wpływ na późniejszy rozwój nauki.
3. Wymień największych greckich uczonych starożytności.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Grzesiowski, *Kierunki filozoficzne. Grecja* [w:] *Słownik kultury antycznej*, red. R. Kulesza, Warszawa 2012, s. 576–587.
E. Makowiecka, *Sztuka Grecji*, Warszawa 2006.

9 PODBOJE ALEKSANDRA WIELKIEGO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak wyglądała sytuacja w Grecji w pierwszej połowie IV w. p.n.e.?
2. Jakie obszary obejmowało imperium perskie?

MACEDONIA

Kolebkę **królestwa Macedonii** stanowiły obszary położone między zboczami Olimpu a rzeką Aksios, do których przyłączono pozostałe ziemie leżące na północnym zachodzie, zamieszkane przez plemiona macedońskie. Kraj ten znajdował się na dużo niższym poziomie rozwoju cywilizacyjnego niż greckie *poleis*. Rządził nim król, który był uważany za pierwszego wśród równych, a zakres jego władzy często zależał od osobistego autorytetu. Społeczeństwo macedońskie składało się z ludzi wolnych, którzy zajmowali się uprawą roli lub pasterstwem oraz służyli w armii.

Twórcami państwa byli królowie z dynastii **Argeadów**. Zwano ich również Temenidami – od imienia ich mitycznego przodka, Temenosa z Argos. Za pierwszego historycznego władcę Macedonii uchodzi Perdikkas, który w VII w. p.n.e. miał opanować jej nadmorskie obszary. Ważne znaczenie dla nowego państwa miało sanktuarium Zeusa w Dion, gdzie u schyłku V w. p.n.e. zaczęto organizować igrzyska ku czci Zeusa i muz. Siedzibą władcy było pierwotnie miasto Ajgaj, później funkcji stołecznych nabrała **Pella**. W okresie klasycznym Macedonia nie odgrywała istotnej roli politycznej. Pozycja tego państwa wzrosła dopiero w czasach panowania **Aleksandra I** (ok. 498–454 r. p.n.e.). Władca ten wprawdzie uznał zwierzchnictwo Persji, jednak starał się też utrzymywać dobre stosunki z Atenami. Uważano go za filhellena, czyli przyjaciela Hellenów. Podobną politykę prowadzili jego następcy. Przez większość swojej historii to królestwo pozostawało jednak na uboczu wielkiej polityki, osłabiane walkami wewnętrznymi oraz dworskimi intrygami.

Pella powstała ok. 400 r. p.n.e. i szybko stała się stolicą Macedonii. Dynamiczny rozwój miasta nastąpił w czasach panowania Filipa II i jego syna Aleksandra Wielkiego. Jednak tradycyjnym miejscem pochówku królów macedońskich pozostała dawna stolica w Ajgaj (dzis. Wergina).

▪ *fotografia współczesna, Pella*

PANOWANIE FILIPA II

Wielkie zmiany w Macedonii nastąpiły po objęciu rządów przez **Filipa II** (360/359–336 r. p.n.e.). Doprowadził on do rozkwitu kraj chylący się ku upadkowi i położył kres lokalnym waśniom. Ponadto utworzył **korpus tzw. paziów**, do którego należeli synowie macedońskich arystokratów. Przygotowywali się oni na królewskim dworze do służby państwowej, ale jednocześnie byli traktowani w pewnym sensie jak zakładnicy, gwarantujący lojalność rodziców wobec króla. Ponadto władca zdecydował się na radykalną reformę wojskową – wprowadził na szeroką skalę lżej opancerzoną, za to tańszą w utrzymaniu piechotę, uzbrojoną w długie (do ok. 7 m) włócznie, zwane sarissami.

Filip II był nie tylko wybitnym wodzem, lecz także świetnym dyplomatą i graczem politycznym. Potrafił wykorzystywać słabość przeciwników, wyciągać korzyści z konfliktów między nimi oraz różnic ich interesów. Dobrze znał Grecję, ponieważ spędził kilka lat w Tebach jako zakładnik. Eliminował swoich kolejnych przeciwników, dzięki czemu skutecznie unikał walki z ich koalicją. Najpierw uporał się z Trakami i innymi sąsiadami z północy, później opanował Chalkidykę oraz Tesalię. Zwycięstwo nad Tebańczykami i Ateńczykami w bitwie stoczonej w **338 r. p.n.e.** pod **Cheroneą** zapewniło mu hegemonię w Grecji. W 337 r. p.n.e. zwołał w Koryncie konferencję przedstawicieli wszystkich znaczących greckich *poleis* z wyjątkiem Sparty. Zgromadzeni utworzyli **Związek Koryncki** z Filipem II na czele. Władcę ogłoszono strażnikiem „pokoju powszechnego" w Grecji. Został on też wodzem połączonych sił grecko-macedońskich, które miały uderzyć na Persję. Wielkie plany króla przekreśliła jego nagła śmierć w 336 r. p.n.e. Władzę przejął wówczas dwudziestoletni syn Filipa, **Aleksander Macedoński**, który potem zyskał przydomek **Wielki**.

POSTAĆ HISTORYCZNA

FILIP II (382–336 r. p.n.e.)

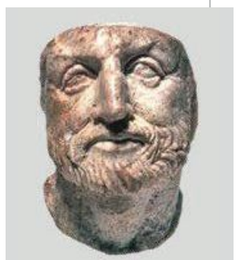

Władca z dynastii Argeadów, twórca potęgi Macedonii. W 368 r. p.n.e. trafił jako zakładnik do Teb. Zdobył tam cenną wiedzę na temat nowoczesnej armii oraz polityki. W 360/359 r. p.n.e. zginął jego brat, król Perdikkas. Władcą został małoletni syn królewski, którego opiekunem był Filip. Regentowi udało się pokonać innych pretendentów do tronu i rozbić zagrażające krajowi wojska iliryjskie. W tym samym roku ożenił się z Olimpias – córką władcy Epiru. Miał z nią syna Aleksandra. Po dojściu do władzy Filip zasłynął jako wybitny wódz oraz świetny dyplomata. Po zwycięstwie pod Cheroneą i utworzeniu Związku Korynckiego planował wielką wyprawę przeciwko Persom. Zginął w 336 r. p.n.e. z rąk członka swojej gwardii przybocznej, Pauzaniasza.

MACEDONIA ZA PANOWANIA FILIPA II I ALEKSANDRA

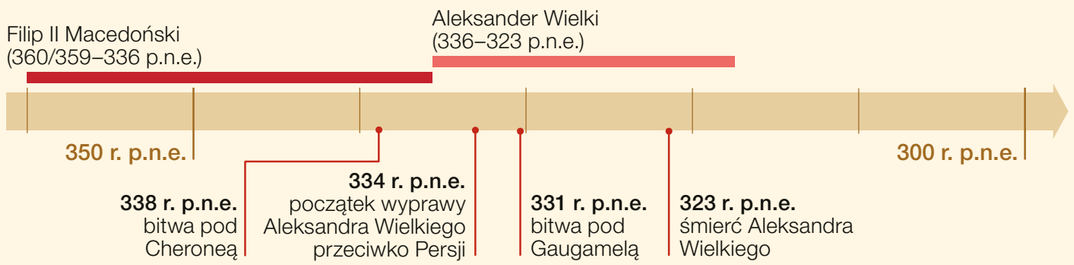

? Ile lat zajął Aleksandrowi Wielkiemu podbój olbrzymiego imperium perskiego?

ARMIA MACEDOŃSKA

W toczonych wcześniej wojnach podstawową siłę bojową stanowili ciężkozbrojni hoplici. Na początku IV w. p.n.e. wzrosło jednak znaczenie lekkozbrojnej piechoty. Za rządów Filipa II zmniejszono ciężar ekwipunku piechurów (mieli mniejsze tarcze i słabsze pancerze) oraz zaopatrzono ich we włócznie znacznie dłuższe od hoplickich. Dzięki tym zmianom wzrosła mobilność oddziałów i zwiększyła się ich siła rażenia. Nowe wyposażenie było tańsze od wcześniejszego.

Hetajrowie, czyli ciężkozbrojna jazda macedońska, byli rekrutowani spośród arystokracji. Stanowili przyboczną gwardię królewską. Za czasów Filipa II w armii macedońskiej było ok. 800 hetajrów.

Żołnierz macedoński w zbroi, hełmie i nagolennikach, wyposażony w miecz i włócznię.

Falanga macedońska stanowiła modyfikację taktyki stosowanej przez greckich hoplitów. Żołnierze ustawiali się w zwartym szyku, w kolumnach składających się najczęściej z 16 szeregów. Miejsca z przodu zajmowali piechurzy z krótszymi sarissami, ale za to z większymi tarczami i mocniejszymi pancerzami. Za nimi ustawiali się kolejni, trzymający pochylone długie włócznie. W ten sposób przed frontem oddziału tworzył się zwarty rząd ostrzy.

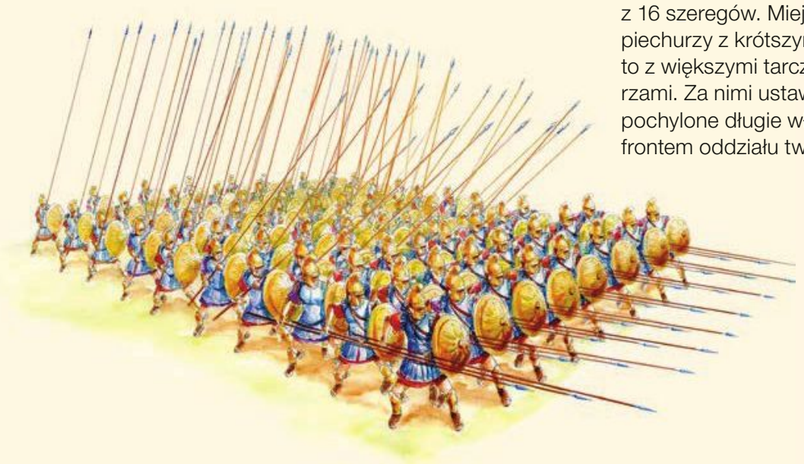

? Porównaj wyposażenie greckiego hoplity z czasów wojen perskich z uzbrojeniem żołnierza macedońskiego.

PODBOJE ALEKSANDRA MACEDOŃSKIEGO

Aleksander rozpoczął panowanie od krwawej rozprawy z tymi, którzy mogli zagrozić jego władzy. Następnie stłumił bunt Tebańczyków, którzy powstali przeciwko władzy macedońskiej na wieść o śmierci Filipa II. Młody król zburzył miasto, a jego mieszkańców sprzedał do niewoli. Ten pokaz siły miał być ostrzeżeniem dla całej Grecji i powstrzymać inne państwa przed próbami zrzucenia macedońskiej hegemonii.

Po umocnieniu swojej władzy Aleksander zamierzał wprowadzić w życie ojcowskie plany wojny z Persją. Zaatakował ją w 334 r. p.n.e., aby – jak twierdził – ukarać Persów za ich najazd na Grecję z początku V w. p.n.e. W pierwszym znaczącym starciu nad rzeką **Granikos** (**334 r. p.n.e.**) rozgromił wojska perskich satrapów, co otworzyło mu drogę w głąb Azji Mniejszej. Na zajętych terenach występował w roli wyzwoliciela Greków i zapewne za niego się uważał. Niejako przy okazji z pomocą wyzwolonych Greków przygotowywał sobie bezpieczne zaplecze dla dalszych operacji. Do starcia z głównymi wojskami perskimi pod dowództwem króla **Dariusza III** doszło w **333 r. p.n.e.** pod **Issos** w Cylicji. Bitwa zakończyła się zwycięstwem Aleksandra. Armia Dariusza została rozbita, a sam władca Persji uciekł z pola bitwy. W ręce Aleksandra wpadły bogate łupy, a także cały obóz perski, w którym przebywały matka i żona Dariusza.

Po tym zwycięstwie Aleksander nie ścigał władcy Persów uciekającego na wschód, lecz udał się przez Fenicję do Egiptu. Zajęcie tego kraju miało znaczenie strategiczne. Chodziło nie tylko o zdobycie bogactw, lecz także o zażegnanie zagrożenia, które mogłyby stanowić działania zorganizowane w Egipcie na tyłach wojsk Aleksandra, mających wkrótce podążyć na wschód. W tym czasie Dariusz III zdołał sformować nowe oddziały. Persowie upatrywali przyczyn wcześniejszych sukcesów Macedończyków w ich przewadze technicznej, dlatego zdecydowali się na pewne zmiany, m.in. wyposażyli piechurów w dłuższe włócznie. Cudowną bronią ich sił miały być wozy bojowe z przymocowanymi kosami. Do bitwy pomiędzy wojskami macedońskimi i perskimi doszło w **331 r. p.n.e.** między Arbelą a **Gaugamelą**. Zakończyła się ona zwycięstwem Aleksandra, a Dariusz, który uciekł z pola walki, został zabity przez swoich najbliższych współpracowników.

W **330 r. p.n.e.** władca Macedonii zajął, a następnie splądrował i spalił **Persepolis**. Zdobywanie wschodnich satrapii imperium Persów trwało do 327 r. p.n.e. Aleksander nie planował jednak zakończenia na tym swoich podbojów. Uderzył na **Indie** – kraj, jak mu się wydawało, najbardziej wysunięty na wschód. Macedończycy odnosili zwycięstwa w bitwach, ale coraz bardziej doskwierały im, nieprzywykłym do tak gorącego i wilgotnego klimatu, choroby oraz trudne warunki. Ostatecznie latem 326 r. p.n.e. odmówili dalszego marszu na wschód. Do Persji powrócili jednak dopiero półtora roku później.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ALEKSANDER WIELKI
(356–323 r. p.n.e.)

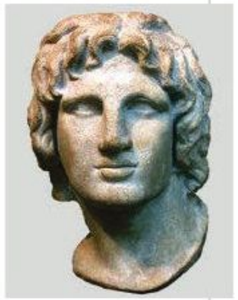

Król Macedonii, uznawany za genialnego dowódcę, polityka oraz jednego z największych zdobywców w historii. Jako syn Filipa II odebrał staranne wykształcenie – jego nauczycielem był sam Arystoteles. W wieku 18 lat Aleksander dowodził jazdą macedońską w bitwie pod Cheroneą. Dwa lata później został królem. Po uporządkowaniu spraw w Grecji w 334 r. p.n.e. rozpoczął kampanię przeciwko Persji. Podbój tego olbrzymiego imperium zajął mu 10 lat. W tym czasie Aleksander odniósł wiele znakomitych zwycięstw. Ze swoją potężną armią dotarł aż do Indii. Po powrocie z tej wyprawy zmarł w Babilonie w wieku niespełna 33 lat.

Bitwa pod Issos została uwieczniona na mozaice w Pompejach. Dramatyczna scena natarcia Aleksandra Wielkiego i panicznej ucieczki Dariusza III prawdopodobnie stanowi kopię znacznie starszego malowidła z czasów hellenistycznych. W centrum sceny widać Dariusza na rydwanie [1], a z lewej strony – Aleksandra [2]. Nie ma całkowitej pewności, czy rzeczywiście jest to obraz bitwy pod Issos. Być może autor przedstawił starcie pod Gaugamelą lub syntezę wszystkich bitew Aleksandra. Jedyny szczegół ważny z punktu widzenia topografii stanowić może uschnięte drzewo. W sensie dosłownym może wskazywać na Gaugamelę, ponieważ wojska walczyły tam na specjalnie przygotowanej otwartej przestrzeni. W sensie symbolicznym zapowiada rychły kres władcy.

▪ *mozaika, Pompeje, II w. p.n.e.*

PODBOJE ALEKSANDRA WIELKIEGO

- Macedonia po objęciu władzy przez Aleksandra Wielkiego (336 r. p.n.e.)
- Związek Koryncki sprzymierzony z Aleksandrem Wielkim
- obszary podbite przez Aleksandra Wielkiego do 323 r. p.n.e.
- 330 → wyprawy wojsk Aleksandra Wielkiego (z datami ekspansji)
- 325 ⇢ powrót wojsk Aleksandra Wielkiego i jego dowódców (z datami)
- ✕ ważniejsze bitwy
- ○ miasta oblegane i zdobyte przez Aleksandra Wielkiego
- Aleksandria miasta założone przez Aleksandra Wielkiego

?

1. Wskaż obszary opanowane przez Aleksandra Wielkiego przed bitwą pod Gaugamelą.
2. Wymień miejsca ważniejszych bitew stoczonych przez wojska macedońskie z Persami w latach 334–331 p.n.e.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZAŁOŻENIE ALEKSANDRII

Podczas wyprawy przeciwko Persom z rozkazu Aleksandra powstało wiele miast, którym na cześć władcy nadano nazwę „Aleksandria". Najbardziej znana jest Aleksandria w Egipcie. Jej powstanie opisał historyk Flawiusz Arrian.

Przybywszy do Kanabos, popłynął wzdłuż zatoki Maria i wylądował tam, gdzie obecnie jest miasto Aleksandria, nazwane tak na jego cześć. Miejsce to wydawało się mu najdogodniejsze dla założenia miasta, które mogłoby się wspaniale rozwijać. Ogarnęła go przemożna chęć wykonania zamiaru; sam wyznaczył granice miasta, gdzie ma znajdować się rynek, jakie świątynie, jakich bóstw greckich, a gdzie Izydy egipskiej, i jakim murem należy je opasać. Złożył w tym celu ofiary, a wszystkie znaki okazały się pomyślne.

Istnieje także tego rodzaju legenda, która zdaje się mieć pewne cechy prawdopodobieństwa; mianowicie, że Aleksander sam chciał budowniczym oznaczać granice miasta, lecz nie było czym oznaczyć tych granic na ziemi. Wtedy to jeden z architektów miał wpaść na pomysł, żeby zebrać cały zapas mąki, którą żołnierze nosili ze sobą w naczyniach, i rozsypać ją na ziemi według wskazówek króla, i w ten sposób opisany został obwód murów, który [król] *wyznaczył miastu. Sprawę tę rozważyli wieszczkowie, a szczególnie Aristander z Telmissy, który już wielokrotnie przepowiedział prawdę Aleksandrowi, i oświadczyli, że miasto będzie szczęśliwe tak z innych względów, jak przede wszystkim dzięki płodom ziemi.*

Źródło: Flawiusz Arrian, *Wyprawa Aleksandra Wielkiego*, tłum. H. Gesztoft-Gasztold, Wrocław 2004, s. 108–109.

? 1. Omów udział Aleksandra w dziele budowy nowego miasta.
2. Odpowiedz, kto miał wpływ na decyzje podejmowane przez macedońskiego władcę.

IMPERIUM ALEKSANDRA MACEDOŃSKIEGO

W 330 r. p.n.e. Aleksander urządził Dariuszowi wspaniały pogrzeb i dołożył starań, aby ukarać zabójców władcy. Tym samym dawał do zrozumienia, że uważa się za następcę Dariusza oraz Achemenidów. Przejął także elementy wschodniego stroju, wprowadził perską etykietę dworską (m.in. składano mu czołobitny pokłon), nakazał nauczyć 30 tys. młodych Persów *języka greckiego i macedońskiego sposobu walki*, a na ważne stanowiska wyznaczał przedstawicieli miejscowej arystokracji. Dążył do stworzenia nowej elity, składającej się zarówno z Greków oraz Macedończyków, jak i Persów, zawdzięczającej swoją pozycję władcy i umożliwiającej sprawne rządzenie imperium. Działania Aleksandra budziły niechęć części Macedończyków. Poddanych raziły zwłaszcza boskie aspiracje władcy, który lubił być nazywany „synem Zeusa" i wymagał pokłonu, uważanego za przejaw kultu boskiego.

W ciągu 13 lat rządów Aleksander przebył bardzo długą drogę. Po śmierci Filipa II jako król Macedonii sprawował władzę ograniczoną prawem (a przynajmniej obyczajem) i musiał się liczyć z potężnymi arystokratycznymi rodami. U schyłku panowania był zaś niezwyciężonym wodzem, niepodlegającym żadnym prawom „królem Azji", aspirującym do statusu boga. Za sprawą podbojów Aleksandra świat grecki zyskał nowe możliwości rozwoju. Władca z pewnością nie posłuchał słów Arystotelesa, który radził mu traktować Hellenów jak przyjaciół, a ludy wschodnie jak niewolników. Następcy Aleksandra stworzyli jednak na Wschodzie królestwa, w których Grecy stanowili elitę. Owe królestwa stały się przestrzenią rozwoju kultury greckiej.

Słonie bojowe wchodziły w skład armii Dariusza III w bitwie pod Gaugamelą. Po pokonaniu go Aleksander Wielki włączył do swoich wojsk oddziały służące dotąd Persom, w tym także słonie bojowe.

▪ *moneta, IV w. p.n.e.*

WARTO WIEDZIEĆ

Legenda Aleksandra Wielkiego

Czyny Aleksandra Wielkiego doprowadziły do symbolicznego spotkania Zachodu i Wschodu. Niemniej symboliczną rolę odgrywa pamięć o nim na jedwabnym szlaku, czyli wzdłuż lądowej drogi handlowej łączącej Chiny z Bliskim Wschodem i Europą. Podróżujący nim w XIII w. Marco Polo [czyt.: marko polo] w Baktrach słyszał o ślubie Aleksandra i Roksany, a w Badakszanie o koniach wywodzących się od Bucefała, sławnego rumaka tego władcy. Od starożytności aż do renesansu od Jawy po Francję, od Hiszpanii po Ural, w 35 językach powstały wersje *Romansu o Aleksandrze*. W utworze tym wódz dokonał czynów, o których marzył, a nawet przekraczały granice jego marzeń.

Legenda Aleksandra w rozmaitych krajach zachowywała część wspólną, ale i zarazem wykazywała pewne specyficzne cechy. I tak Aleksander stał się w *Romansie* pół-Egipcjaninem, synem faraona Nektanebo II (360–343 p.n.e.). Według Shahnameh Firdausiego [czyt.: szahnameh firdałsiego] z X w. ojcem Aleksandra był szach Persji. Wedle części tradycji żydowskiej Aleksander odwiedził Jerozolimę i stał się wyznawcą Jahwe. W świecie ludzkiej wyobraźni Aleksander dociera do Chin, staje się pionierem lotnictwa i archeologii podwodnej, podbija Rzym, Niemcy, Polskę, Syberię. Wydaje też *Privilegium Slavicum* – dokument, w którym rzekomo przekazuje Słowianom zamieszkiwane przez nich ziemie: *Jako że nam pomagaliście, zawsze wierni i do boju zdatni, jak przystało na bitnych i pewnych sojuszników, darujemy wam, z własnej, nieprzymuszonej woli i na wieczne czasy, cały pas ziemi od północy aż ku południowym granicom włoskim, z przykazaniem, aby nikt oprócz waszych ludzi nie ważył się tam przebywać* [...] (anonimowy autor czeski, XIV w.).

? Jakie mogły być przyczyny tak wielkiej popularności legendy Aleksandra Wielkiego?

Aleksander Wielki ukazany w stroju cesarza wschodniorzymskiego na jednej z miniatur w bizantyjskiej wersji *Romansu o Aleksandrze*.

▪ *miniatura, Bizancjum, XIV w.*

ĆWICZENIA

1. Omów zmiany polityczne i społeczne w Macedonii w czasach panowania Filipa II.
2. Wymień przyczyny sukcesów Filipa II w polityce zagranicznej.
3. Przedstaw przebieg podboju imperium Persów przez Aleksandra Wielkiego.
4. Wyjaśnij, dlaczego Aleksander Wielki przejął wschodnie obyczaje.

DLA ZAINTERESOWANYCH

E. Dąbrowa, *Gaugamela 331 p.n.e.*, Warszawa 1988.
R. Kulesza, *Aleksander Wielki*, Warszawa 2009.
K. Nawotka, *Aleksander Wielki*, Wrocław 2004.
M.J. Olbrycht, *Aleksander Wielki i świat irański*, Rzeszów 2004.

10 ŚWIAT HELLENISTYCZNY

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były etapy kształtowania się potęgi Macedonii?
2. Jakie państwa podbił Aleksander Wielki?

ROZPAD IMPERIUM ALEKSANDRA WIELKIEGO

Śmierć Aleksandra Wielkiego w **323 r. p.n.e.** zapoczątkowała proces rozpadu stworzonego przez niego imperium. Władca nie pozostawił po sobie następcy, który mógłby – tak jak on po zgonie Filipa II – przejąć władzę. Jego syn Aleksander IV był małoletni, a przyrodni brat Filip III – niezdolny do sprawowania władzy z powodu choroby psychicznej. Aleksander nie zdążył też stworzyć lojalnej wobec imperium elity, mogącej w zaistniałej po jego śmierci sytuacji utrzymać jedność państwa. W najbliższym otoczeniu władcy nie brakowało ludzi ambitnych i zdolnych, ale żaden z nich nie miał tak silnej pozycji, aby jego władzę uznali pozostali. Dlatego rządy w rozległym państwie przeszły w ręce wodzów armii Aleksandra nazywanych **diadochami** (gr. *diadochoi* – 'spadkobiercy').

Po śmierci Aleksandra Wielkiego wybuchły walki między jego spadkobiercami. Trwały one z niewielkimi przerwami niemal przez 40 lat. Krwawe zmagania toczono oficjalnie w imię zachowania jedności państwa, a w rzeczywistości o wielkość posiadłości każdego z diadochów. Ludy wschodnie przyjęły wobec tych zmagań postawę bierną.

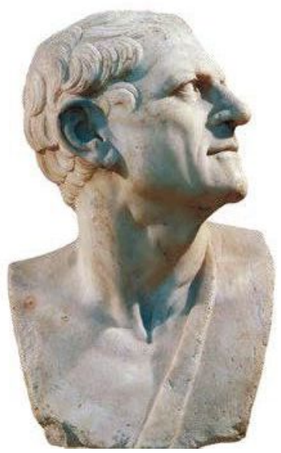

Lizymach był jednym z dowódców wojsk Aleksandra Wielkiego. Władał Tracją i Macedonią, a po bitwie pod Ipsos w 301 r. p.n.e. zajął także tereny w Azji Mniejszej. Zginął w 281 r. p.n.e. podczas bitwy, którą jego wojska stoczyły z armią innego z diadochów – Seleukosa I Nikatora.

▪ *rzeźba, ok. III w. p.n.e.*

Ptolemeusz I Soter po śmierci Aleksandra Wielkiego przejął władzę w Egipcie. Uczestniczył w wojnach diadochów. Aleksandria za jego panowania stała się centrum kulturowym oraz gospodarczym. Był założycielem dynastii Ptolemeuszy, która rządziła Egiptem do 31 r. p.n.e.

▪ *rzeźba, ok. III–II w. p.n.e.*

Dopiero ok. 281 r. p.n.e. ostatecznie ustalił się podział polityczny świata powstałego na gruzach imperium Aleksandra.

- **Egipt** – władali nim Ptolemeusze (potomkowie Ptolomeusza),
- **Macedonia** – Antygonidzi (potomkowie Antygona),
- **Wschód – Seleukidzi** (potomkowie Seleukosa). W późniejszym okresie znacznie zmniejszył się stan posiadania tych ostatnich – ich władztwo ograniczyło się do Syrii.

Królestwa hellenistyczne nadal toczyły ze sobą liczne wojny. Kres tym zmaganiom położył dopiero podbój Bliskiego Wschodu przez Rzymian, który odbywał się stopniowo od II w. p.n.e. Elity społeczne i polityczne w tych państwach tworzyli Grecy. Z czasem określenie „Hellen" w coraz większej mierze oznaczało przynależność do greckiej kultury, a nie do grupy etnicznej.

PODZIAŁ IMPERIUM ALEKSANDRA

granice imperium Aleksandra Wielkiego ok. 323 r. p.n.e.
zachodnia granica imperium Maurjów ok. 305 r. p.n.e.
Ziemie diadochów w 301 r. p.n.e.:
Seleukosa I, Antygona, Antypatra (od 316 r. p.n.e. Kasandra), Ptolemeusza I, Lizymacha
Granice ziem diadochów w 281 r. p.n.e.:
Seleukosa I, Lizymacha, Ptolemeusza

? 1. Wskaż ziemie należące do poszczególnych diadochów przed 301 r. p.n.e.
2. Powiedz, kto kolejno władał Macedonią między 301 a 281 r. p.n.e.

POWSTANIE KULTURY HELLENISTYCZNEJ

Na ziemiach podbitych przez Aleksandra Wielkiego nastąpiła ekspansja kultury greckiej. Grecy osiedlali się w istniejących od dawna ośrodkach, a także założyli ok. 300 nowych miast o strukturze charakterystycznej dla *polis*. Wszędzie tam, gdzie tworzyły się większe skupiska Greków, budowano teatry, stadiony i gimnazjony, pełniące funkcje ośrodków rozwoju kultury greckiej. Jej zetknięcie się z tradycjami ludów wschodnich doprowadziło do wykształcenia się **kultury hellenistycznej**. Była ona zarówno zróżnicowana – co wynikało z odmiennych wpływów, którym podlegała na poszczególnych obszarach, ale też jednocześnie w pewnym stopniu jednolita, a to ze względu na upowszechnienie się na rozległym obszarze, od Hiszpanii po Afganistan, kultury greckiej oraz języka greckiego, który otrzymał nawet nazwę „wspólnego", gr. *koine*.

W epoce hellenistycznej Ateny – dotychczasowa intelektualna stolica świata greckiego – utraciły swoją pozycję na rzecz egipskiej **Aleksandrii**. Za sprawą Ptolemeusza I, założyciela dynastii Ptolemeuszy, utworzono tam **Muzeum** (dosł. 'stowarzyszenie czcicieli muz'). Skupiało ono literatów i uczonych, którym król zapewnił stałe wynagrodzenie, mieszkanie, bezpłatne wyżywienie oraz możliwość prowadzenia badań. Do ich dyspozycji oddano obserwatoria astronomiczne, ogród botaniczny i zoologiczny, pracownie chirurgiczne oraz ogromną **Bibliotekę Aleksandryjską**, przechowującą w okresie świetności ok. 700 tys. zwojów papirusowych. Stała się ona największą skarbnicą kultury antycznej. Zgromadzono w niej prawdopodobnie wszystkie stworzone do tamtego czasu dzieła poetyckie, filozoficzne oraz retoryczne. Dzięki tym zasobom mogły się rozwijać różne dziedziny wiedzy, m.in. nauki ścisłe. W Aleksandrii położono podwaliny pod rozwój literaturoznawstwa, opracowano pierwsze krytyczne, opatrzone komentarzami wydania dzieł Homera, Hezjoda, Ajschylosa, Sofoklesa oraz Arystofanesa. Potrzeby dworu oraz mecenat, czyli opieka i wsparcie finansowe władcy nad twórcami, przyczyniły się

TEKST ŹRÓDŁOWY

WALKI DIADOCHÓW

Konflikt pomiędzy diadochami opisał w II w. n.e. historyk Appian z Aleksandrii.

[Antygon], *ruszając przez Bramę Cylicyjską, zostawił w Gazie z wojskiem syna swego Demetriusza, liczącego wówczas około 22 lat, jako zabezpieczenie przed atakiem Ptolemeusza z Egiptu. Ptolemeusz odniósł jednak nad nim świetne zwycięstwo w bitwie pod Gazą, tak że młodzieniaszek uciekł do ojca. Ptolemeusz wysłał natychmiast do Babilonu Seleukosa, aby objął tam rządy, i dał mu w tym celu 1000 piechoty i 300 jeźdźców. Z tą nieznaczną garstką opanował Seleukos Babilonię, zwłaszcza że ludność życzliwie go przyjmowała, i wkrótce potem potężnie rozszerzył swe państwo. Antygon tymczasem odparł Ptolemeusza w bitwie morskiej koło Cypru* [...]. *Po tym wspaniałym zwycięstwie wojsko obwołało ich obu, Antygona i Demetriusza, królami* [...]. *Ale także i Ptolemeusza wojsko jego obwołało królem, żeby się nie zdawało, że przez tę klęskę jest gorszy od zwycięzców.* [...] *Za ich przykładem poszli inni i wszyscy z satrapów zostali teraz królami.* [...]

Źródło: Appian z Aleksandrii, *Historia rzymska, ks. XI, 52, 55.*

? 1. Przedstaw okoliczności objęcia władzy w Babilonii przez Seleukosa.
2. Wyjaśnij, jak doszło do obwołania królami dawnych dowódców Aleksandra Wielkiego.

do rozwoju rzeźby i architektury. Ptolemeusze ufundowali również w dzielnicy Bruchejon mniejszą bibliotekę, liczącą 50 tys. zwojów. Przeznaczono ją do użytku publicznego.

Aleksandrię usiłowały naśladować stolice innych państw hellenistycznych. Ich władcy prześcigali się nie tylko w zdobywaniu bogactw i wznoszeniu wspaniałych budowli, lecz także w gromadzeniu dzieł literackich i naukowych oraz sprowadzaniu na swoje dwory uczonych, filozofów i poetów. Rezultaty tych wysiłków nie zawsze odzwierciedlały możliwości polityczne czy ekonomiczne dynastii. Nad należącą do potężnych Seleukidów **Antiochią** górował pod względem kulturalnym niewielki **Pergamon**. Wokół tamtejszej biblioteki skupili się uczeni prowadzący studia nad grecką prozą. Miasto słynęło też ze szkoły rzeźbiarskiej. Wielki **Ołtarz Pergamoński** należy do arcydzieł sztuki hellenistycznej (zob. s. 145).

Pergamon został założony w V w. p.n.e. Jego rozkwit nastąpił w czasach hellenistycznych. Miasto rozbudowali wówczas w sposób planowy królowie z dynastii Attalidów. Mieściły się w nim: biblioteka, teatr, liczne świątynie, a także gimnazjon. Według starożytnych pisarzy udoskonalono tam produkcję pergaminu, który zawdzięcza mu swoją nazwę.

▪ *fotografia współczesna, Pergamon*

WARTO WIEDZIEĆ

Skąd się wziął termin „hellenizm”?

Dla starożytnych Greków „hellenizm” oznaczał język i kulturę grecką. Współcześnie określa się tak okres od śmierci Aleksandra Wielkiego (323 r. p.n.e.) do podboju przez Rzym ostatniego hellenistycznego państwa – Egiptu (30 r. p.n.e.). W XIX w. terminu tego użył wybitny niemiecki uczony Johann Gustav Droysen [czyt.: drojzen] w *Dziejach hellenizmu*. Uznał on, że na ziemiach opanowanych przez Aleksandra w wyniku przenikania się języka greckiego z językami wschodnimi powstał „dialekt hellenistyczny”. Mieli nim mówić wspomniani w Dziejach Apostolskich *hellenistai*, których Droysen utożsamiał ze „zorientalizowanymi Grekami”, choć w rzeczywistości byli to mówiący po grecku Żydzi.

? Czym różni się starożytne i współczesne rozumienie terminu „hellenizm”?

LITERATURA OKRESU HELLENISTYCZNEGO

W okresie hellenistycznym upowszechniła się znajomość dzieł literackich dawnych autorów. Szczególną rolę odegrała tu Biblioteka Aleksandryjska, gdzie powstała nowa dyscyplina naukowa – **filologia** (gr. *filologos* – ‘miłośnik słowa’). Uczeni prowadzili badania rękopisów i starali się ustalić oryginalne wersje tekstów klasycznych.

Sztuka wymowy nabrała charakteru popisowego. Stała się elementem wykształcenia – zwłaszcza przyszłych polityków. Poezję tworzoną w epoce hellenistycznej cechowały wyrafinowanie i uczoność. Nurt poezji erudycyjnej, pełnej odniesień do historii, geografii oraz mitologii, reprezentował **Kallimach** (IV/III w. p.n.e.), twórca katalogu Biblioteki Aleksandryjskiej. Inne ukształtowane w tym czasie nurty wpłynęły na literaturę następnych epok. **Teokryt** (III w. p.n.e.) pisał sielanki, ukazujące szczęśliwe życie pasterzy i rolników, piękno natury oraz spokój wsi. Najwybitniejszym przedstawicielem historiografii hellenistycznej był żyjący w II w. p.n.e. **Polibiusz** z Megalopolis, autor *Dziejów*.

FILOZOFIA EPOKI HELLENISTYCZNEJ

Dzięki istnieniu Akademii oraz Liceum Ateny pozostały ważnym ośrodkiem myśli filozoficznej. Pojawiły się nowe kierunki: **stoicyzm** i **epikureizm**. Zwłaszcza pierwszy z nich cieszył się wielką popularnością aż do końca starożytności. Jego twórca, **Zenon z Kition**, nauczał w portyku (gr. *stoa*, stąd termin „stoicyzm”) na ateńskiej agorze. Głosił, że wszyscy ludzie są równi i mają obowiązki nie tylko względem rodziny oraz przyjaciół, lecz także wobec ojczyzny i całej ludzkości. Aby osiągnąć szczęście, powinni żyć aktywnie, w zgodzie z naturą, starać się wypełniać swoje powinności, działać dla dobra innych oraz uczestniczyć w życiu publicznym. Nie mogą natomiast poddawać się namiętnościom ani emocjom. Beznamiętną, zrównoważoną postawę do dziś nazywa się „stoickim spokojem”.

Zdaniem **Epikura z Aten**, żyjącego na przełomie IV i III w. p.n.e., człowiek jest tym szczęśliwszy, im mniej ma zmartwień oraz potrzeb. Dlatego należy unikać pogoni za przyjemnościami i powstrzymywać się od udziału w życiu publicznym, niosącym ze sobą głównie kłopoty. Z kolei zwolennicy **cynizmu** powtarzali za **Antystenesem z Aten**, że jedyne dobro prowadzące do osiągnięcia szczęścia to cnota, rozumiana jako etyczne, zgodne z moralnością postępowanie.

Zenon z Kition (ok. 334–262 r. p.n.e.) był twórcą filozoficznej szkoły stoickiej. Zachęcała ona swoich adeptów do działań na rzecz społeczeństwa zgodnie z zasadami sprawiedliwości, szacunku wobec innych ludzi oraz rezygnacji z zabiegania o bogactwo i władzę.

▪ *rzeźba, Egipt, data powstania nieznana*

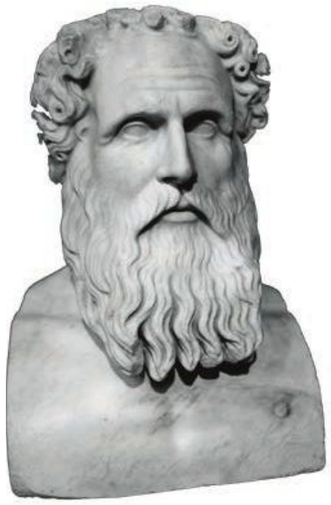

SZTUKA HELLENISTYCZNA

Sztukę hellenistyczną cechowała ogromna różnorodność, wynikająca z wielości tradycji, do których nawiązywała. Artyści czerpali zarówno z wzorców z okresu klasycznego (np. *Wenus z Milo*), jak i z nowatorskich rozwiązań (np. *Grupa Laokoona*). Podejmowali nowe tematy związane z życiem codziennym. Najważniejsze ośrodki rzeźby hellenistycznej znajdowały się w Pergamonie, Aleksandrii i na Rodos.

Bransolety i kolczyki stanowią przykład kunsztu hellenistycznych złotników. Po podboju Persji do obiegu trafiły duże ilości złota, którego w Grecji brakowało. Dzięki temu nastąpił rozkwit sztuki złotniczej.

- *biżuteria, Grecja, III–II w. p.n.e.*

Grupa Laokoona

Rzeźba przedstawia trojańskiego kapłana Laokoona i jego synów zabijanych przez węże morskie w zemście za złamanie zakazu boga Apollina. Nie zachowała się ona w oryginale. Do czasów nowożytnych przetrwała jedynie rzymska kopia, która dziś znajduje się w zbiorach Muzeów Watykańskich.

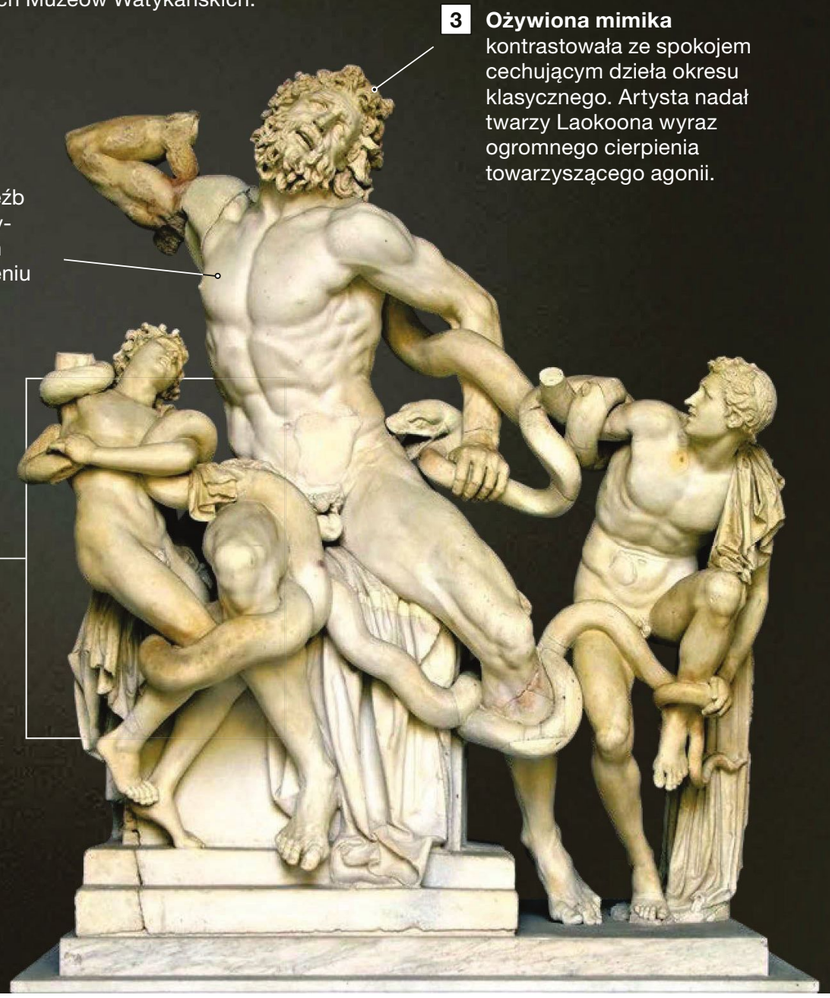

1 **Dynamizm i ekspresja** odróżniały dzieła hellenistyczne od statycznych rzeźb okresu klasycznego. Ukazywanie ciała w gwałtownych skrętach służyło uwydatnieniu emocji i dramatyzmu.

2 **Kompozycje grupowe** stały się popularne w okresie hellenistycznym. Połączenie w jednym dziele kilku postaci nadawało scenom mitologicznym monumentalności i realizmu.

3 **Ożywiona mimika** kontrastowała ze spokojem cechującym dzieła okresu klasycznego. Artysta nadał twarzy Laokoona wyraz ogromnego cierpienia towarzyszącego agonii.

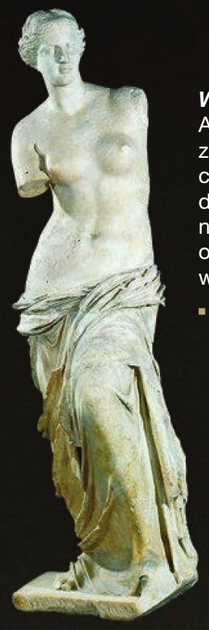

Wenus z Milo to najsłynniejsze przedstawienie Afrodyty (rzymskiej Wenus), uznawane za jeden z symboli sztuki. Stanowi przykład aktu kobiecego, który w sztuce greckiej zyskał uznanie dopiero w epoce hellenistycznej. Uczeni zastanawiają się, jak powinny wyglądać zrekonstruowane ramiona posągu, których brakowało już w XIX w., kiedy go odnaleziono.

- *rzeźba, Grecja, ok. II w. p.n.e.*

Rzeźba przedstawiająca starą kobietę, której rzymska kopia zachowała się do dziś, jest przykładem nowych tendencji w sztuce greckiej: dążenia do wiernego odtworzenia rzeczywistości zamiast idealizowania postaci. Oprócz bogów i herosów twórcy chętnie uwieczniali starość, dzieciństwo i codzienne zajęcia. Częściej niż dotąd portretowali kobiety.

- *rzeźba, Italia, I w. n.e.*

Ołtarz Pergamoński

Ten wolno stojący ołtarz poświęcony Zeusowi i Atenie jest uważany za szczytowe osiągnięcie sztuki hellenistycznej. Został zbudowany w Pergamonie zapewne w latach 180–160 p.n.e. dla uczczenia zwycięstwa nad Galatami.

Ołtarz zdobią sceny przedstawiające walkę bogów z gigantami. Przywodzą one na myśl *Grupę Laokoona* i być może były inspiracją dla jej twórców.

?

1. Wskaż tematy poruszane przez twórców sztuki hellenistycznej.
2. Omów podobieństwa i różnice między sztuką hellenistyczną a sztuką okresu klasycznego.

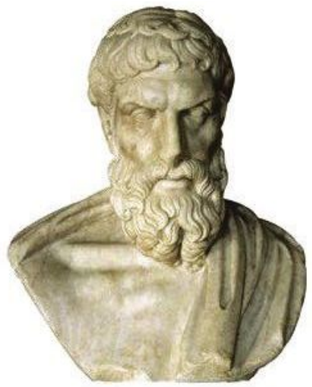

Epikur (341–270 r. p.n.e.) założył szkołę filozoficzną, którą ze względu na miejsce prowadzenia zajęć zwano Ogrodem. Jako filozof nie uznawał powszechnie przyjętych norm, jednak postępował zgodnie z nimi, aby uniknąć przykrości, mogących uniemożliwić mu osiągnięcie szczęścia.

▪ *rzeźba, Rzym, I w. n.e.*

Przedstawiciel tej szkoły filozoficznej **Diogenes z Synopy** ostentacyjnie gardził wartościami materialnymi oraz ogólnie przyjętymi normami. Wyrzekł się wszelkich dóbr, co miało mu zapewnić niezależność od zmiennych kolei losu. Podobno mieszkał w beczce. Mówiono, że wiódł „psi żywot" (gr. *kyon* – 'pies'), stąd też wzięła się nazwa „cynicy".

Pyrron z Elidy (IV/III w. p.n.e.) za warunek szczęścia uznawał spokój, który miało zapewnić zachowywanie postawy **sceptycyzmu**, czyli powstrzymywanie się od formułowania jakichkolwiek sądów. Zdaniem tego filozofa człowiek nie ma możliwości poznania obiektywnej prawdy. Nowe kierunki odzwierciedlały charakterystyczne dla filozofii epoki hellenistycznej poszukiwania sensu ludzkiej egzystencji. Wobec ogromu zachodzących zmian, nieustających wojen i nieprzewidywalnych wydarzeń wpływających na indywidualny byt każdego człowieka coraz częściej stawiano sobie pytania o możliwości i kierunki jego działań. Ślady takich rozważań można odnaleźć w sztuce, literaturze oraz religii omawianej epoki.

RELIGIA I KULT WŁADCÓW

W okresie hellenistycznym w świecie greckim była nadal żywa wiara w dawnych bogów. Obok nich pojawili się jednak również nowi, przejęci od innych ludów, np. Amon, czczony w sanktuarium w libijskiej oazie Siwa, utożsamiany przez Greków z Zeusem. Ponadto zaczęto łączyć cechy bóstw greckich i wschodnich (zjawisko to jest przykładem **synkretyzmu**).

WARTO WIEDZIEĆ

Kobiety starożytnej Grecji

Kobiety w starożytnej Grecji nie miały praw politycznych, choć np. Ateńczycy znali pojęcie „obywatelki" (*politis*), które oznaczało uprzywilejowany status w stosunku do innych kobiet wolnych. Każda kobieta miała swojego opiekuna (*kyrios*), którym był ojciec, później mąż lub dorosły syn. Rozpowszechniona opinia o upośledzeniu kobiet w Grecji nie jest do końca słuszna. Z historii znamy wiele wybitnych kobiet, do których należą m.in. poetki Safona z Lesbos (VII w. p.n.e.), Korynna z Beocji (VI w. p.n.e.) czy Telesilla z Argos (VI/V w. p.n.e.). Ta ostatnia stanęła też na czele obrony przed atakiem Sparty na ojczyste miasto. Wśród znanych kobiet, które wywierały wpływ na sprawy polityczne, warto wymienić Aspazję (V w.), drugą żonę Peryklesa. Z kolei wywodząca się z rodu królewskiego Spartanka Kyniska jako pierwsza kobieta w dziejach zwyciężyła w igrzyskach olimpijskich (396 i 392 r. p.n.e.). Powinniśmy też docenić rolę kobiet z warstw niższych. Słynąca z zrzędliwości Ksantypa, żona Sokratesa, w wielu sprawach miała zdanie inne od wielkiego filozofa. Niemniej męskim ideałem kobiety pozostawała piękna, pracowita i wierna Penelopa, żona mitycznego Odyseusza.

Safona z Lesbos czekająca na natchnienie ukazana na rzymskiej mozaice.

▪ *mozaika, Rzym, I w. n.e.*

? Dlaczego w starożytnej Grecji kobiety potrzebowały opiekuna?

DZIEDZICTWO EPOKI HELLENISTYCZNEJ

Kultura hellenistyczna stanowiła fundament przyszłej kultury grecko-rzymskiej. To właśnie za jej pośrednictwem Rzymianie poznali dorobek cywilizacji greckiej. Odkrywanie Grecji klasycznej i archaicznej rozpoczęło się dopiero w XIX w. n.e. wraz z rozwojem badań naukowych nad starożytnością. Do tej pory Grecję antyczną postrzegano właśnie przez pryzmat hellenizmu i tego, co przejął on z wcześniejszych epok. Po czasach hellenistycznych również pozostała cenna spuścizna, która na długo – lub nawet na stałe – wpisała się w dzieje cywilizacji europejskiej. Postęp nauki stał się wówczas możliwy m.in. dzięki wykorzystaniu dokonań ludów Bliskiego i Środkowego Wschodu, np. osiągnięć matematyków oraz astronomów z Egiptu i Mezopotamii.

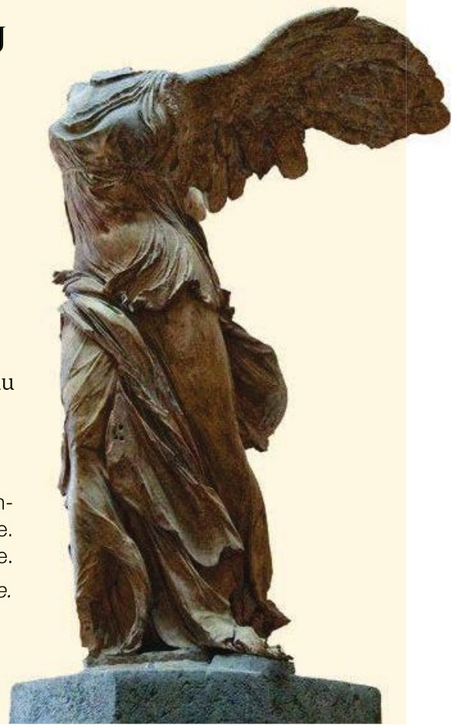

Nike z Samotraki, znaleziona w 1863 r., jest jedną z najsłynniejszych i najbardziej rozpoznawalnych rzeźb na świecie. Obecnie można ją podziwiać w paryskim Luwrze.

▪ *rzeźba marmurowa, Grecja, III–II w. p.n.e.*

? Jakie było znaczenie epoki hellenistycznej dla rozwoju kultury europejskiej?

W ten sposób ukształtował się m.in. kult Sarapisa (Ozyrysa–Apisa). Popularność zdobywały bóstwa, które zapewniały ludziom ochronę oraz odpowiadały na ich najistotniejsze pytania. Nieprzypadkowo rozwinął się m.in. kult Tyche – bogini ślepego losu. Były to również czasy świetności sanktuariów uważanego za uzdrowiciela boga **Asklepiosa** w Epidauros i na Kos.

Nowym zjawiskiem dla Greków stał się **kult władców**. Greckie miasta – w zamian za uzyskane lub obiecane im łaski – przyznawały królom zaszczyty należne bogom. Sami władcy również ustanawiali państwowy kult swojej osoby albo poprzedników. Służyło to sakralizacji władzy, dodawało jej prestiżu, a także stanowiło element monarchii absolutnej. Na cześć królów budowano świątynie, tworzono posągi, składano ofiary oraz urządzano specjalne uroczystości. Ubóstwiony władca zajmował szczególną pozycję między bogiem a człowiekiem. Jako bóg przyjmował ofiary, jako człowiek zaś je składał. Taki sprzeczny z tradycyjną religijnością grecką kult na dużą skalę rozwinął się w państwach Ptolemeuszy i Seleukidów, nigdy natomiast nie przyjął się w Macedonii.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw sytuację polityczną w imperium Aleksandra Wielkiego po jego śmierci.
2. Wymień cechy charakterystyczne porządku społecznego i ustroju politycznego państw hellenistycznych.
3. Omów największe osiągnięcia filozofii i sztuki epoki hellenizmu.
4. Scharakteryzuj nowe zjawiska religijne, które pojawiły się w okresie hellenistycznym.

DLA ZAINTERESOWANYCH

T. Grabowski, *Ostatni triumf Ptolemeuszy*, Kraków 2010.
F.W. Walbank, *Świat hellenistyczny*, tłum. G. Muszyński, Warszawa 2003.

Podsumowanie rozdziału II
Dzieje starożytnej Grecji

1 Początki cywilizacji greckiej

1. Cywilizacja grecka rozwinęła się na Półwyspie Bałkańskim, wyspach Morza Egejskiego i zachodnim wybrzeżu Azji Mniejszej. Dzięki rozbudowanej linii brzegowej Grecji jej mieszkańcy rozwinęli komunikację morską i stali się doskonałymi żeglarzami.
2. Najstarsza z greckich cywilizacji powstała na Krecie. Nazywa się ją minojską – od imienia legendarnego króla Minosa, twórcy morskiej potęgi Krety. Upadek tej kultury nastąpił ok. 1200 r. p.n.e. wskutek inwazji Achajów z Grecji kontynentalnej.
3. Achajowie stworzyli kulturę mykeńską, której głównym ośrodkiem były Mykeny. Objęła ona swoim wpływem prawie cały świat grecki. Podobnie jak Minojczycy, Mykeńczycy wznosili wielkie pałace. Homer opisał ich legendarne czyny w eposach *Iliada* i *Odyseja*.
4. Między 1200 a 1100 r. p.n.e. upadła kultura mykeńska i nastały tzw. wieki ciemne (XII–IX w. p.n.e.). W tym okresie w wyniku migracji ustaliły się siedziby plemion greckich w basenie Morza Egejskiego.

2 Greckie *poleis*

1. W VIII–VI w. p.n.e. w Grecji trwał okres archaiczny. Doszło wtedy do odrodzenia kulturalnego: ukształtowały się grecki świat i styl życia, rozwinęły się pismo, kultura i religia. Powstała charakterystyczna dla Grecji forma państwowości: *polis*, czyli miasta-państwa rządzonego przez wspólnotę obywateli.
2. Początkowo greckimi państwami rządzili królowie (ustrój monarchiczny), następnie – arystokraci (ustrój oligarchiczny). Z czasem, wskutek pojawienia się hoplitów i wzrostu liczby osób uczestniczących w obronie *poleis*, doszło do wprowadzenia reform i demokratyzacji. Zdarzało się jednak, że władzę przejściowo przejmowali tyrani.
3. W VIII–VI w. p.n.e. trwała migracja Greków, zwana Wielką Kolonizacją. W jej trakcie Hellenowie założyli poza Grecją właściwą wiele kolonii, które od początku były niezależne od rodzimych miast, czyli metropolii.
4. Grecy, mimo że żyli na oddalonych od siebie obszarach, zachowali poczucie wspólnoty. Łączyły ich cztery czynniki: wspólne pochodzenie (od legendarnego Hellena), język, miejsca kultu oraz tradycje i zwyczaje.

3 Antyczna Sparta

1. Sparta była największą grecką *polis*. Po podbiciu Lakonii i Mesenii objęła przywództwo w Związku Peloponeskim – stworzonym przez siebie sojuszu polityczno-wojskowym zrzeszającym większość państw na półwyspie. W ten sposób zapewniła sobie dominację w regionie.
2. Ustrój Sparty, za którego twórcę uznawano Likurga, opierał się na równości majątkowej obywateli, wychowaniu państwowym oraz prymacie dobra wspólnego nad interesem jednostki. Spartanie prowadzili surowy styl życia, a ich podstawowym obowiązkiem była służba wojskowa.
3. Społeczeństwo Sparty dzieliło się na trzy grupy: spartiatów – uprzywilejowaną elitę obywateli, helotów – niewolnych chłopów, oraz periojków – ludność wolną, lecz pozbawioną praw politycznych.
4. W Sparcie panowała diarchia, czyli rządy dwóch królów. Oprócz nich największy wpływ na sprawy *polis* miały geruzja (rada starszych) i apella (zgromadzenie ludowe), która wybierała pięciu eforów – urzędników sprawujących władzę wykonawczą.

4 Ateńska demokracja

1. W okresie archaicznym w Atenach panowała oligarchia. Władzę sprawowali tam reprezentujący arystokratów urzędnicy zwani archontami. Z czasem, wskutek przemian społecznych i konfliktów, konieczne stało się zreformowanie ustroju.
2. Na początku VI w. p.n.e. Solon przeprowadził „strząśnięcie długów" i dokonał podziału Ateńczyków na klasy majątkowe, którym przyznał pewne prawa polityczne. Kolejne reformy wdrożył pod koniec stulecia Klejstenes. Podzielił ludność Aten na fyle, z których każda wybierała 50 członków Rady Pięciuset, przygotowującej obrady zgromadzenia ludowego.
3. Reformy Klejstenesa zapoczątkowały kształtowanie się w Atenach demokracji. Odtąd prawa polityczne przysługiwały wszystkim obywatelom, czyli dorosłym mężczyznom, których rodzice byli Ateńczykami.
4. Obywatele mogli uczestniczyć w zgromadzeniu ludowym (eklezji), które decydowało o sprawach *polis*, oraz kandydować na urzędy. Najważniejszymi urzędnikami byli stratedzy, dowódcy armii. Ważnym organem władzy był również sąd ludowy (heliaja).

5 Wojny grecko-perskie

1. W VI w. p.n.e. Persowie opanowali zamieszkane przez Greków wybrzeże Azji Mniejszej. Za rządów króla Dariusza tamtejsze *poleis* wznieciły bunt (powstanie jońskie), poniosły jednak klęskę. Rodacy z Grecji właściwej udzielili powstańcom pomocy, co doprowadziło do wybuchu wojny grecko-perskiej.
2. W 490 r. p.n.e. Dariusz zorganizował pierwszą wyprawę perską przeciw Helladzie, dowodzoną przez Datysa. Zakończyła się ona klęską w bitwie pod Maratonem, w której siłami ateńskimi dowodził Miltiades.
3. W 480 r. p.n.e. przeciwko Grekom wyruszył kolejny król Persji, syn Dariusza Kserkses. Pokonał Hellenów w bitwie pod Termopilami, gdzie bohaterską obroną wsławili się Spartanie pod wodzą króla Leonidasa. Punktem zwrotnym wojny była bitwa morska pod Salaminą, w której Grecy zwyciężyli mimo przewagi liczebnej Persów. Przyczyniły się do tego plan ateńskiego stratega Temistoklesa oraz skuteczność greckich trier.
4. Rok później wojska perskie zostały rozbite przez Hellenów w bitwach pod Platejami i pod Mykale. Zwycięstwa te pozwoliły Hellenom zachować niezależność i przejąć inicjatywę w dalszych walkach z Persami.

6 Potęga i upadek antycznej Grecji

1. W 478 r. p.n.e. Grecy zawiązali pod przywództwem Aten Związek Morski – sojusz, do którego przystąpiły *poleis* zainteresowane dalszą walką z Persją. Doprowadził on do uwolnienia spod perskiego panowania państw greckich na wybrzeżu Azji Mniejszej.
2. Ateny podporządkowały sobie sojuszników. Szczyt potęgi osiągnęły pod przywództwem Peryklesa, zwolennika demokracji i przeciwnika Sparty. Różnice ustrojowe i rywalizacja o dominację między Atenami a Spartą doprowadziły do wybuchu wojny peloponeskiej w 431 r. p.n.e.
3. W konflikcie tym starły się dwa bloki państw: Ateny na czele Związku Morskiego i Sparta ze Związkiem Peloponeskim. Przez długi czas żadna ze stron nie mogła zdobyć przewagi. Dopiero nieudana próba zdobycia Syrakuz przez Ateny doprowadziła do kapitulacji tej *polis* w 404 r. p.n.e.
4. Sparta niedługo cieszyła się pozycją hegemona. Przy wsparciu Persji Teby i inne *poleis* zawiązały koalicję antyspartańską. W 371 r. p.n.e. Tebańczycy pokonali Spartan w bitwie pod Leuktrami i na krótko zdobyli dominację w świecie greckim.

7 Świat duchowy starożytnych Greków

1. Grecy wierzyli w wielu bogów, którym oddawali cześć przez wznoszenie świątyń, udział w uroczystościach, modlitwy i składanie ofiar. Aby poznać przeznaczenie, korzystali z pomocy wyroczni. Najsłynniejsze znajdowały się w Delfach, Dodonie i Milecie.
2. Ku czci bogów organizowano także zawody sportowe. Największe ogólnogreckie igrzyska, poświęcone Zeusowi, odbywały się co cztery lata w Olimpii – od 776 r. p.n.e.
3. W okresie archaicznym powstały poematy Homera: *Iliada* i *Odyseja*. Odgrywały one ważną rolę w wychowaniu starożytnych Greków. Popularnością cieszyła się też twórczość liryków.
4. W świecie greckim działali pierwsi europejscy filozofowie, m.in.: Tales z Miletu, Demokryt z Abdery, Sokrates, Platon – twórca idealizmu i utopijnej wizji państwa, oraz Arystoteles – twórca podstaw logiki i metafizyki.
5. Teatr grecki wywodził się z uroczystości religijnych ku czci boga Dionizosa. W ich trakcie organizowano zawody dramatyczne, podczas których wystawiano tragedie i komedie. Do najwybitniejszych dramaturgów należeli Ajschylos, Sofokles, Eurypides i Arystofanes.

8 Sztuka i nauka antycznej Hellady

1. Sztuka grecka stała na bardzo wysokim poziomie. W V i IV w. p.n.e. ukształtował się klasyczny kanon piękna, zgodnie z którym rzeźbiarze przedstawiali ludzkie ciało (określone proporcje, harmonia, realistyczne odwzorowanie anatomii). Malarstwo greckie zachowało się głównie na wazach.
2. Na rozwój greckiej architektury decydujący wpływ miało budownictwo świątyń, które wznoszono według ustalonego wzorca. Wykorzystywano trzy porządki architektoniczne: dorycki, joński i koryncki, które różniły się kształtem i sposobem zdobienia kolumn.
3. Grecy mieli olbrzymi wkład w rozwój nauki. Do najwybitniejszych uczonych należeli: Tales z Miletu, ojciec matematyki i astronomii; Archimedes, odkrywca prawa wyporu; Arystarch z Samos, prekursor heliocentryzmu; Hipokrates z Kos, twórca zasad etyki lekarskiej.
4. Grecy rozwinęli również historiografię. Herodot, zwany „ojcem historii", opisał w *Dziejach* Helladę, Egipt i Persję oraz wojny grecko-perskie. Tukidydes i Ksenofont zrelacjonowali przebieg wojny peloponeskiej. Czasy późniejsze opisał kronikarz Polibiusz.

9 Podboje Aleksandra Wielkiego

1. Macedonia, sąsiadująca z Grecją od północy, była do IV w. p.n.e. mało liczącym się państwem. Rządzili nim królowie z dynastii Argeadów, których łączyły z Hellenami dobre stosunki.
2. Twórcą potęgi Macedonii był Filip II, wybitny wódz i świetny dyplomata. Zreformował on wojsko i podbił sąsiednie kraje, m.in. Trację i Tesalię. Po pokonaniu w 338 r. p.n.e. Teb i Aten w bitwie pod Cheroneą podporządkował sobie Grecję i stanął na czele Związku Korynckiego, zrzeszającego wszystkie *poleis* oprócz Sparty.
3. Syn i następca Filipa II, Aleksander (nazwany później Wielkim), w 334 r. p.n.e. ruszył na podbój Persji, którą władał Dariusz III. Pokonał Persów w bitwach nad Granikiem, pod Issos i pod Gaugamelą, a w 330 r. p.n.e. zdobył Persepolis. Następnie podjął próbę podbicia Indii, jednak bunt armii zmusił go do przerwania kampanii i odwrotu.
4. Aleksander został władcą największego imperium w dotychczasowych dziejach świata. Swoją władzę w nim chciał oprzeć na nowej elicie, składającej się zarówno z Greków i Macedończyków, jak i Persów. Przejął też perskie zwyczaje i stroje oraz domagał się boskiej czci. Takie postępowanie budziło niechęć części jego rodaków.

10 Świat hellenistyczny

1. Po śmierci Aleksandra Wielkiego w 323 r. p.n.e. wybuchły walki między jego spadkobiercami. W ich wyniku imperium rozpadło się na trzy najważniejsze monarchie: Ptolemeuszy w Egipcie, Antygonidów w Macedonii oraz Seleukidów na Wschodzie.
2. Na terenach podbitych przez Aleksandra doszło do ekspansji Greków i ich kultury. W wyniku jej zetknięcia się z tradycjami ludów wschodnich wykształciła się kultura hellenistyczna, cechująca się dużym zróżnicowaniem.
3. Głównymi centrami nauki i kultury stały się egipska Aleksandria i Pergamon, w których działały słynne biblioteki. W Bibliotece Aleksandryjskiej powstała nowa dyscyplina naukowa – filologia. Oba miasta były także ważnymi ośrodkami rozwoju rzeźby hellenistycznej.
4. Ateny zachowały dawną pozycję ośrodka myśli filozoficznej. Pojawiły się nowe kierunki: epikureizm i cieszący się szczególną popularnością stoicyzm.
5. Religię świata greckiego w okresie hellenistycznym cechował synkretyzm – łączono cechy bóstw greckich i wschodnich. Nowym dla Hellenów zjawiskiem był kult władców.

Data	Wydarzenie
ok. 2000–1200 r. p.n.e.	kultura minojska
ok. 1580–1200 r. p.n.e.	kultura mykeńska
XII–IX w. p.n.e.	„wieki ciemne” w Grecji
VIII–VI w. p.n.e.	okres archaiczny w Grecji, Wielka Kolonizacja
776 r. p.n.e.	pierwsze igrzyska olimpijskie
621 r. p.n.e.	prawa Drakona
594/593 r. p.n.e.	„strząśnięcie długów” przez Solona
561–528 r. p.n.e.	tyrania Pizystrata w Atenach
508/507 r. p.n.e.	reformy Klejstenesa w Atenach
ok. 500–323 r. p.n.e.	okres klasyczny w Grecji
V w. p.n.e.	„złoty wiek” Aten
499–494 r. p.n.e.	powstanie jońskie
492 r. p.n.e.	wyprawa Mardoniosa
490 r. p.n.e.	bitwa pod Maratonem
480 r. p.n.e.	bitwa pod Termopilami, bitwa pod Salaminą
479 r. p.n.e.	bitwa pod Platejami, bitwa pod Mykale
478 r. p.n.e.	utworzenie Związku Morskiego
431–404 r. p.n.e.	wojna peloponeska
421 r. p.n.e.	pokój Nikiasza
404–371 r. p.n.e.	hegemonia Sparty
395–387 r. p.n.e.	wojna koryncka
371 r. p.n.e.	bitwa pod Leuktrami
371–362 r. p.n.e.	hegemonia Teb
360/359–336 r. p.n.e.	panowanie Filipa II Macedońskiego
338 r. p.n.e.	bitwa pod Cheroneą
336–323 r. p.n.e.	panowanie Aleksandra Macedońskiego
334 r. p.n.e.	bitwa nad rzeką Granikos
333 r. p.n.e.	bitwa pod Issos
331 r. p.n.e.	bitwa pod Gaugamelą
330 r. p.n.e.	zdobycie Persepolis przez Aleksandra
323–30 r. p.n.e.	epoka hellenistyczna

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Fragment antycznej poezji politycznej

Dlaczego wokół siebie zgromadziłem lud,
Czy poniechałem tego, nim spełniłem cel?
Niech o tym da świadectwo wobec sądu lat
Najlepsze – wielka macierz olimpijskich bóstw, [...]
Wpierw niewolnica nędzna, wyzwolona dziś.
Do Aten, co przez bogów utwierdzone są,
Jam wiele ludu sprzedanego precz
I prawnie, i bezprawnie, wielu tych co kraj
Rzucili, chcąc przed długów ciężarami zbiec,
Tułaczy, co swą mową nie władali już.
A tym co straszne jarzmo nieść musieli tu
Niewoli, przed swych panów kaprysami drżąc,
Jam wrócił też swobodę. Tego władzę mą
Dokonał, tom wypełnił, jak przyrzekłem wpierw.
Dla wszystkich prawo jedno, dobrych jak i złych,
Każdemu miarę słuszną potrafiwszy dać,
Jam ustanowił. Oścień[1] wziąwszy w swoją dłoń
Niemądry albo chciwy bogactw mąż – jak ja –
Nie wstrzyma ludu. Gdybym zaś uczynić chciał,
Co tak się podobało przeciwnikom mym
I co dla strony drugiej obmyślili już,
Ogołocona z wielu ludzi byłaby *polis*.
Dlatego, opór dając na wsze strony wszem,
Musiałem się zwijać, jak wilk wśród sfory psów.

[1]oścień – ostre widełki osadzone na drewnianym trzonku służące do połowu ryb.

Źródło: *Źródła i materiały do nauczania historii*, oprac. S. Sierpowski, Warszawa 1998, s. 28.

a) Wyjaśnij, dlaczego według autora tekstu należało przeprowadzić reformę w opisywanej *polis*.

b) Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij wybór.

Autorem wiersza przedstawiającego swoją działalność polityczną był

A. Drakon.
B. Solon.
C. Klejstenes.
D. Perykles.

Wskazówki

Podpunkt a)

Zwróć uwagę na to, co groziło osobom, które nie były w stanie spłacić swoich długów. W tekście został wspomniany los ludzi będących w takiej sytuacji. Pod koniec wiersza znajduje się informacja o tym, co mogłoby się wydarzyć, gdyby stare prawo nadal obowiązywało.

Podpunkt b)

1. Przypomnij sobie najważniejsze prawa i reformy wdrożone w starożytnych Atenach. Zastanów się, jaki miały wpływ na kształtowanie się ateńskiej demokracji.
2. W uzasadnieniu podaj, czego dotyczyła opisana reforma – o jej założeniach jest mowa w środkowej części tekstu.

Odpowiedź

Podpunkt a)

Wcześniej obowiązujące prawo powodowało, że ludzie niemogący spłacić swoich długów popadali w niewolę. Z tego powodu część z nich uciekała z *polis*. Pozostali stawali się niewolnikami, którzy mogli zostać sprzedani i w rezultacie znaleźć się z dala od swojego kraju. Według autora dalsze utrzymywanie się takiej sytuacji mogło doprowadzić do znacznego spadku liczby ludności Aten.

Podpunkt b)

B. Solon w swoim wierszu opisał przeprowadzoną przez siebie reformę dotyczącą „strząśnięcia długów”, czyli anulowania wszystkim dłużnikom ich dotychczasowego zadłużenia oraz zniesienia niewolnictwa za długi.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Fragment pracy Ksenofonta

Natomiast Likurg był zdania, że do dostarczania szat również niewolnicy są dostatecznie uzdolnieni, natomiast dla wolnych dziewcząt najważniejsze jest płodzenie dzieci. Toteż nakazał, aby płeć żeńska ćwiczyła ciało nie mniej niż męska, a następnie wprowadził żeńskie konkurencje w biegu i w okazywaniu siły, jak u mężczyzn, uważając, że z krzepkich obojga rodziców silniejsze rodzi się potomstwo.

Źródło: G. Chomicki, S. Sprawski, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 95–96.

Podaj nazwę *polis* greckiej, w której obowiązywały zasady opisane w źródle. Uzasadnij odpowiedź, podając dwa argumenty.

2 Źródło 1. Fragment *Żywotów równoległych* Plutarcha

Z wielu innowacji [...] pierwszą i najważniejszą było ustanowienie gerontów, o której to instytucji Platon powiada, że skombinowana z pogrążoną w nieładzie władzą królewską i uzyskawszy równy z nią głos w najważniejszych sprawach, przyniosła zbawienie i umiarkowanie. Wśród chwiejności ustroju państwowego przechylającego się raz na korzyść królów w kierunku tyranii, raz na korzyść ludu w kierunku demokracji władza gerontów w środku była podporą utrzymującą równowagę. Dzięki niej ład i porządek w państwie był najlepiej zabezpieczony, albowiem w danym wypadku 28 gerontów łączyło się z królami, ażeby przeciwstawić się demokracji, w innym zaś dodawali sił ludowi, iżby nie wytworzyła się tyrania [...]. [...] Kiedy zaś tłum gromadził się, nikomu nie było wolno zgłaszać wniosku, lecz lud miał prawo oceniać wniosek przedłożony przez starców i królów.

Źródło: *Źródła i materiały do nauczania historii*, oprac. S. Sierpowski, Warszawa 1998, s. 26.

Źródło 2. Fotografia ostrakonów

a) Wyjaśnij, w jaki sposób w starożytnych *poleis* starano się uniknąć tyranii. Odwołaj się do obydwu źródeł.

b) Rozstrzygnij, czy obydwa źródła dotyczą ustroju tej samej starożytnej *polis*. Uzasadnij odpowiedź.

3 Źródło 1. Fragment dzieła Tukidydesa

Wiele było powodów buntu miast, lecz najważniejsze z nich to zaległości w płaceniu daniny, niedostarczenie okrętów i odmawianie udziału w wyprawach; Ateńczycy bowiem surowo ściągali daninę, a stosując środki przymusowe wobec ludzi nienawykłych do tego i opornych budzili niechęć. Ale także z innych powodów panowanie ateńskie nie było tak mile widziane jak na początku: podczas wspólnych wypraw sprzymierzeńcy nie byli na równi traktowani z Ateńczykami, a w razie buntu Ateńczycy mogli łatwo ich poskromić. Winę ponosili tutaj przede wszystkim sami sprzymierzeńcy: większość ich bowiem, nie chcąc opuszczać swego kraju, uchylała się od wypraw wojennych i, aby nie dostarczać okrętów, zobowiązywała się do składania pewnych określonych opłat pieniężnych; w ten sposób z ich składek powiększała się flota attycka, a oni sami w razie powstania byli nieprzygotowani do wojny i niewyćwiczeni.

Źródło: Tukidydes, [...], Wrocław 1991, ks. I, s. 72–73.

Źródło 2. Plan bitwy

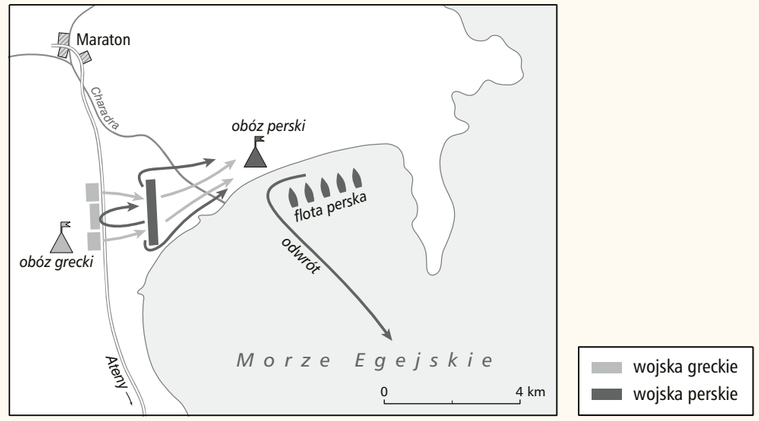

a) Rozstrzygnij, czy źródło 2. ukazuje konsekwencje wydarzeń przedstawionych w źródle 1. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do obu źródeł.

b) Wyjaśnij, jakie były, według autora tekstu, przyczyny dominacji floty ateńskiej w świecie greckim.

4 Źródło. Fragmenty opracowania historycznego

Fragment 1.: Rozwijając przejętą, jak podaje Strabon [...], od Fenicjan teorię o budowie świata z atomów (tj. niepodzielnych cząstek) utrzymywał on, że świat składa się z wielkiej ilości takich właśnie niepodzielnych cząstek, które same z siebie poruszają się i przybierają różne kształty. Zasługą [jego] [...] było stworzenie podstaw do naturalistycznego, wolnego od ingerencji bogów, pojmowania świata [...].

Fragment 2.: Podstawą jego nauczania była nauka o ideach; [...] jedynie one posiadają realny byt, natomiast świat materialny jest tylko słabym odbiciem idei. [...] Upatrując trudności Grecji IV w. w wadliwym ustroju wystąpił w dziele *O państwie* [...] z projektem państwa idealnego [...]. Społeczeństwo miało się dzielić na trzy stany, tzn. rządzących państwem filozofów, którym mieli pomagać wojownicy, oraz upośledzonych rzemieślników i rolników, pracujących na utrzymanie dwóch poprzednich.

Źródło: J. Wolski, *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 1998, s. 185, 214–215.

Przyporządkuj fragmentom tekstu odpowiedniego filozofa – wpisz postać we właściwe miejsca.

Platon, Sokrates, Demokryt z Abdery

Fragment 1. – ? Fragment 2. – ?

5 Źródło. Fragment *Żywotów sławnych mężów* Plutarcha

Temistokles wypatrzył nie mniej właściwy moment do stoczenia bitwy, jak i korzystne dla Greków miejsce. Baczył na to, aby nie wcześniej obrócić swe triery przodami do okrętów nieprzyjacielskich i rozpocząć walkę, aż przyjdzie godzina, w której zawsze wzmaga się wiatr od morza i pędzi przez cieśninę wysoką falę. [...] Flota grecka, dorównując liczebnie nieprzyjacielowi, który w cieśninie mógł występować przeciw niej tylko partiami i przy tym sobie wzajemnie przeszkadzał, starała się go zmusić do ucieczki. [...] Grecy odnieśli [...] piękne i głośne na cały świat zwycięstwo [...].

Źródło: S. Sprawski, G. Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 116.

a) Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij wybór dwoma argumentami.

Opis przedstawia bitwę Greków z Persami rozegraną pod

A. Gaugamelą. B. Termopilami. C. Salaminą. D. Platejami.

b) Wyjaśnij, jak autor tekstu tłumaczy sukces Greków.

6 Źródło 1. Fragment opracowania historycznego

Kolonizacja Wschodu przez Greków-Macedończyków otworzyła nowe perspektywy przed budownictwem. Władcy bowiem [...] począwszy od Aleksandra [...] zakładali wiele miast [...]. Nowe miasta budowano z rozmachem, stosując przeważnie schemat ulic przecinających się pod kątem prostym, wyposażając je w urządzenia wodociągowe, nawet kanalizacyjne. [...] Również i rzeźba przeżywa [w tym okresie] [...] żywiołowy rozwój. [...] Aczkolwiek różne były tendencje ożywiające ówczesną rzeźbę, za najważniejszą trzeba uznać skłonność [...] do przedstawiania w rzeźbie gwałtownych nastrojów i uczuć ludzkich.

Źródło: J. Wolski, *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 1998, s. 263–264.

Źródło 2. Fotografie dwóch rzeźb antycznych

A.

B.

a) Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij wybór.

Źródło 1. opisuje cechy charakterystyczne dla kultury okresu

A. minojskiego. B. archaicznego. C. klasycznego. D. hellenistycznego.

b) Rozstrzygnij, która z zaprezentowanych fotografii – A czy B – przedstawia rzeźbę charakterystyczną dla stylu opisanego w źródle 1. Uzasadnij odpowiedź.

▪ *Łuk Konstantyna Wielkiego w Rzymie, 312–315 n.e.*

III
ANTYCZNY RZYM

1 Starożytna Italia i początki Rzymu
2 Republika rzymska
3 Podboje Rzymu
4 Zmiany społeczne w republice rzymskiej
5 Upadek republiki rzymskiej
6 Początki cesarstwa rzymskiego
7 Od pryncypatu do dominatu
8 Kultura antycznego Rzymu
9 Religia rzymska i chrześcijaństwo
10 Upadek cesarstwa rzymskiego

1 STAROŻYTNA ITALIA I POCZĄTKI RZYMU

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie warunki naturalne panowały w starożytnej Grecji i na Bliskim Wschodzie?
2. Które obszary zachodniej części Morza Śródziemnego zostały skolonizowane przez Greków i Fenicjan?

STAROŻYTNA ITALIA

Italia to kraina, która obejmuje **Półwysep Apeniński**, położony w basenie Morza Śródziemnego, oraz przylegające do niego tereny na południe od Alp. Przez środek półwyspu z północy na południe ciągną się góry Apeniny, a po ich obu stronach znajdują się tereny wyżynne i doliny. Italia nie obfituje w bogactwa naturalne. W starożytności spore znaczenie miały złoża żelaza w Etrurii i na Elbie, jednak ludzie trudnili się głównie uprawą ziemi oraz pasterstwem. Najlepsze warunki do rozwoju rolnictwa panowały w położonej na północ od ówczesnej Italii Nizinie Padańskiej, zwanej przez starożytnych Galią Przedalpejską. Tamtejsze gleby były wyjątkowo żyzne, a Pad i jego dopływy zapewniały obfitość wody. Na Półwyspie Apenińskim rolnictwo rozwijało się przede wszystkim w Etrurii, Lacjum oraz Kampanii. Mieszkańcy Italii uprawiali pszenicę, bób, figi, później także oliwki i winną latorośl. Stosunkowo późno zajęli się handlem – wpłynęły na to m.in. trudności komunikacyjne. Tamtejsza linia brzegowa, choć długa, nie ułatwiała rozwoju żeglugi i zakładania portów, a rzeki były wprawdzie liczne, ale krótkie. Ponadto wiele z nich latem wysychało.

W starożytności Półwysep Apeniński zamieszkiwali przede wszystkim indoeuropejscy **Italikowie**, którzy przybyli tam w II tysiącleciu p.n.e. Od północy z Lacjum sąsiadowali **Etruskowie**, żyjący w Etrurii (dzisiejszej Toskanii), a Nizinę Padańską zasiedlali **Galowie**. W pierwszej połowie I tysiąclecia p.n.e., podczas Wielkiej Kolonizacji, w południowej części Półwyspu Apenińskiego i na Sycylii powstały liczne greckie *poleis*. Tereny te tak licznie zasiedlili Grecy, że Hellenowie nazywali je Wielką Grecją. Na Sycylii znajdowały się również kolonie fenickie, które z czasem przeszły pod kontrolę Kartaginy. Italia stanowiła więc prawdziwą mozaikę językową, etniczną oraz cywilizacyjną.

ITALIA W VIII–VI WIEKU P.N.E.

? 1. Wymień plemiona zamieszkujące starożytną Italię. Wskaż ich siedziby.
2. Przypomnij, w jakich rejonach osiedlili się Fenicjanie i Grecy.
3. Wymień morza otaczające Półwysep Apeniński.

ETRUSKOWIE

Etruria była przede wszystkim krajem rolniczym, ale dzięki zasobom miedzi i rud żelaza jej mieszkańcy rozwinęli również **metalurgię**.

Fresk etruski pokazujący scenę sympozjonu, czyli zebrania towarzyskiego (uczty), która następowała po głównym posiłku. Malowidło znajduje się w grobowcu na cmentarzysku w mieście Tarquinia [czyt.: tarkłinia] w Lacjum we Włoszech.

▪ *fresk, Ta rquinia, VI w. p.n.e.*

Utrzymywali także ożywione kontakty handlowe z innymi ludami, zwłaszcza z Grekami oraz Fenicjanami.

Etruskowie, podobnie jak starożytni Grecy, nigdy nie utworzyli jednego państwa. Wiemy, że 12 etruskich miast-państw stanowiło rodzaj federacji, której przedstawiciele zbierali się co roku w celu omówienia wspólnych spraw.

SZTUKA ETRUSKA

Informacji na temat etruskiej sztuki dostarczają przede wszystkim wykopaliska archeologiczne. Dzięki nim wiadomo, że Etruskowie wykonywali posągi z terakoty oraz rzeźby i niewielkie figurki z brązu. Zarówno duże postacie na sarkofagach, jak i małe posążki charakteryzują się znakomitym uchwyceniem ruchu oraz dużym realizmem. Na wysokim poziomie stało również ich malarstwo zachowane w grobowcach. Wytwarzali ponadto piękne naczynia oraz przedmioty ze złota i z żelaza. Wysokim poziomem artystycznym odznaczały się także sarkofagi i urny pogrzebowe. Ciekawym zjawiskiem był fakt, że poszczególne miasta specjalizowały się w produkcji pewnych wyrobów. I tak w Veii powstawały terakotowe posągi, w Caere [czyt.: kaj**re**] – terakotowe sarkofagi, w Clusium [czyt.: klusjum] – terakotowe urny, a Volaterrae [czyt.: wolaterre] – urny alabastrowe.

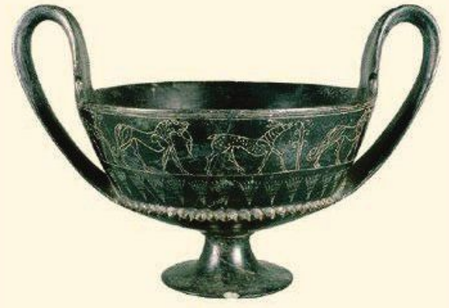

Ceramika bucchero nero [czyt.: bukkero nero] była charakterystyczna dla kultury etruskiej. Wyróżniała się czarną, metalicznie lśniącą barwą oraz dekoracjami podobnymi do tych, które upiększały sprowadzane naczynia ze srebra lub z brązu.

▪ *naczynie ceramiczne, Italia, V w. p.n.e.*

? Jakie są podobieństwa, a jakie różnice pomiędzy ceramiką grecką i etruską?

WARTO WIEDZIEĆ

Cmentarzysko w Cerveteri

W okolicach jednego z najważniejszych miast etruskich, Cerveteri [czyt.: czer**we**teri], zachowały się liczne cmentarze z komorami grobowymi. W grobowcach, których wnętrza przypominały domy mieszkalne, odkryto wspaniałe malowidła, sarkofagi oraz wiele cennych przedmiotów świadczących o wysokim poziomie sztuki etruskiej.

Sarkofag etruski odnaleziony na cmentarzysku w Cerveteri jest ozdobiony rzeźbą przedstawiającą parę małżonków.

- *sarkofag z terakoty, Italia, VI w. p.n.e.*

Groby tumulusowe (kurhanowe) na cmentarzysku etruskim w mieście Cerveteri.

- *fotografia współczesna, Cerveteri*

? Odszukaj informacje na temat innego znanego cmentarzyska etruskiego.

Miastami początkowo rządzili królowie, później zaś władzę przejęli tam arystokraci. Okres największych wpływów politycznych miast-państw to VII i VI w. p.n.e. Etruskom udało się wtedy podporządkować sobie mieszkańców Niziny Padańskiej, a także uzyskać zwierzchnictwo nad Lacjum oraz Kampanią.

Etruskowie wyznawali religię politeistyczną. Najważniejszymi bóstwami w ich panteonie były Tinia (odpowiednik rzymskiego Jowisza), Uni (Junona) i Menrva (Minerwa). Oprócz nich czcili również wiele innych bóstw. Ponadto przywiązywali ogromną wagę do wszelkich czynności rytualnych. Istotny element ich religii stanowiło **wróżbiarstwo**. Kapłani wróżyli np. z wnętrzności zwierząt ofiarnych, lotu ptaków, ze znaków na niebie. Wiele etruskich rytuałów przejęli później Rzymianie, np. igrzyska towarzyszące pogrzebom i składanie ofiar z ludzi prawdopodobnie stanowiły wzór dla rzymskich walk gladiatorów. Etruskowie chowali zmarłych członków elity w okazałych grobowcach. Zaopatrywali ich we wszystko,

Model owczej wątroby znaleziony w okolicach Piacenzy [czyt.: piaczenzy] we Włoszech. Zaznaczono na nim części organu i wyryto imiona etruskich bogów.

- *odlew z brązu, Italia, II w. p.n.e.*

co mogłoby się przydać w dalszym życiu. Jednocześnie nie wierzyli, że po śmierci czeka człowieka szczęście. Dlatego mieszkańcy starożytnej Etrurii starali się cieszyć doczesnością – kochali uczty, śpiew i taniec. Byli również zdolnymi artystami, a ich osiągnięcia miały wpływ na kulturę innych ludów Italii. Tworzyli piękne rzeźby, naczynia ceramiczne, przedmioty ze złota, z brązu oraz żelaza. W ich grobowcach zachowały się barwne **malowidła ścienne**. Do naszych czasów nie dotrwały za to żadne dzieła literatury etruskiej. W źródłach łacińskich pojawiają się jednak informacje o **historiach Tusków** (czyli Etrusków) – zapewne kronikach różnych miast, a także o rozmaitych utworach religijnych.

Etruskowie mieli duże osiągnięcia w dziedzinie techniki. Budowali mosty, wznosili łuki, tworzyli systemy melioracyjne. Znakomicie opanowali sztukę mierzenia gruntów oraz wytyczania regularnych parceli. Słynęli również z umiejętności medycznych. Etruscy dentyści wstawiali swoim pacjentom koronki i mostki ze złota.

POCZĄTKI RZYMU

Początkowo Rzym był jednym z wielu ośrodków plemienia Latynów, które po przybyciu na Półwysep Apeniński zasiedliło Lacjum, położone w dolnym biegu Tybru. Te urodzajne tereny od północy graniczyły z ziemiami Etrusków, a od południa – z Kampanią. Według znacznie późniejszej tradycji Rzymianie mieli być potomkami **Eneasza**, który uciekł ze zdobytej przez Achajów Troi, Rzym zaś podobno został założony przez jednego z jego potomków, Romulusa. Późniejsi rzymscy historycy starali się ustalić dokładną datę tego

WARTO WIEDZIEĆ

Legenda o założeniu Rzymu

Zgodnie z tradycją początki Rzymu były związane z wojną trojańską. Po upadku Troi i długiej tułaczce na Półwysep Apeniński miał przybyć jeden z obrońców tego miasta, Eneasz. Zamieszkał on wraz ze swoimi towarzyszami w Lacjum. Jego syn, Askaniusz, założył miasto Alba Longa i zapoczątkował rządy swojej dynastii. Pochodzący z niej Numitor został pozbawiony tronu przez swojego brata Amuliusza. Obalony król miał wnuków, bliźniaków Romulusa i Remusa, uważanych za synów Marsa. Uzurpator obawiał się, że chłopcy w przyszłości będą chcieli się na nim zemścić, dlatego na jego rozkaz koszyk z niemowlętami wrzucono do rzeki Tybr. Utknął on jednak w sitowiu u podnóża Palatynu, gdzie dzieci odnalazła wilczyca, która je wykarmiła. Następnie zaopiekował się nimi pasterz. Gdy chłopcy dorośli, ukarali okrutnego króla i oddali władzę Numitorowi. Wrócili na Palatyn i postanowili założyć nową osadę w miejscu, gdzie uratowała ich wilczyca. Według przepowiedni królem tego miasta miał zostać Romulus. Miało ono także nosić jego imię. Romulus przystąpił do wyznaczenia granic miasta, których nie można było przekraczać. Uczynił to jednak Remus. Wówczas brat go zabił. Według tradycji stało się to 21 kwietnia 753 r. p.n.e.

Wilczyca kapitolińska to etruska rzeźba nawiązująca do legendy o założeniu Rzymu. Wprawdzie figurki Romulusa i Remusa zostały do niej dodane w epoce renesansu, jednak na ogół uważa się, że zastąpiono nimi zaginione oryginały.

- *rzeźba z brązu, Italia, ok. 500 r. p.n.e.*

? Poszukaj informacji na temat innych przekazów i wierzeń, w których występuje motyw podobny do mitu o założeniu Rzymu.

wydarzenia. Najczęściej wskazywano **753 r. p.n.e.** Rezultaty wykopalisk z końca XX w., m.in. odkryte na Palatynie pozostałości muru obronnego z drugiej połowy VIII w. p.n.e., uwiarygodniły te przypuszczenia. Rzym bez wątpienia nie powstał w przypadkowym miejscu – obok miasta znajdowała się najdogodniejsza przeprawa rzeczna, przez którą prowadził ważny szlak z północy na południe Italii. Ponadto u ujścia rzeki funkcjonowały warzelnie soli. Ten cenny towar transportowano w głąb lądu drogą biegnącą wzdłuż rzeki, przecinającą szlak z Etrurii do Kampanii właśnie w miejscu, w którym założono Rzym. Dzięki strategicznemu położeniu miasto od początku odgrywało ważną rolę w tej części półwyspu.

EPOKA KRÓLEWSKA

Panowanie **Romulusa** otwiera w dziejach Rzymu **epokę królewską**. Romulusowi przypisywano stworzenie wielu instytucji i położenie podwalin pod przyszłą wielkość rzymskiego miasta-państwa (łac. *civitas*). Miał on m.in. utworzyć **senat**, czyli radę starszych (łac. *senex* – 'starzec') – w przyszłości najważniejszą instytucję w państwie. W epoce królewskiej, a według tradycji – również za rządów Romulusa, ludność Rzymu podzielono na kurie, zorganizowano też wojsko. Elitę społeczną stanowili ludzie szlachetnie urodzeni, czyli **patrycjusze** (dosłownie: 'ci, którzy mieli szlachetnych ojców', od łac. *patres* – ojcowie; zob. też s. 164). Reszta społeczeństwa, zwana **plebsem**, cieszyła się wprawdzie wolnością, ale nie miała wpływu na bieżące działania państwa. Patrycjusze uzależnili od siebie wiele rodów plebejskich poprzez tzw. **patronat** – w zamian za różne przysługi i świadczenia udzielali ubogim klientom opieki, a nawet wspierali ich materialnie. Elita patrycjuszowska dzieliła się na trzy jednostki (łac. *tribus*). Każda z nich składała się z 10 **kurii**, a każda kuria – z 10 **rodów**. Ród (łac. *gens*) tworzyli członkowie rodzin mających wspólnego przodka oraz tzw. klienci – osoby służące w armiach rodów i uprawiające ich ziemie. Ten podział odzwierciedlała organizacja zgromadzenia ludowego, zwanego kurialnym, podczas którego obywatele głosowali według kurii.

Po śmierci Romulusa w Rzymie panowało jeszcze sześciu króli. Szczególną sławą cieszył się **Serwiusz Tuliusz**. Przypisywano mu przeprowadzenie ważnych reform społecznych – miał m.in. podzielić obywateli na pięć klas majątkowych. Każda z nich wystawiała określoną liczbę jednostek wojskowych – centurii (łac. *centum* – 'sto', pierwotnie służyło w niej bowiem 100 żołnierzy). Najbogatsi organizowali ich najwięcej, biedniejsi – najmniej, a ludność najuboższa w ogóle nie służyła w wojsku. Serwiusz podobno otoczył też Rzym potężnymi murami. Został zamordowany przez swojego zięcia, Tarkwiniusza Pysznego, który przeszedł do historii jako brutalny i okrutny tyran. Niezadowolenie z jego rządów doprowadziło do rozruchów. W rezultacie w **509 r. p.n.e.** w Rzymie wprowadzono **ustrój republikański**.

WARTO WIEDZIEĆ

Rozwój Rzymu

Miasto Rzym powstało na **siedmiu wzgórzach** położonych nad Tybrem. Latynowie najpierw założyli osadę na Palatynie. Z czasem została ona połączona z ośrodkami istniejącymi na pozostałych wzgórzach. Wkrótce nastąpił rozwój terytorialny miasta. Najwięcej zmian zaszło w VI w. p.n.e. Zbudowano wówczas słynny kanał Cloaca Maxima [czyt.: kloaka **ma**ksima], odprowadzający wodę i nieczystości do Tybru. Dzięki niemu osuszono dolinę między Palatynem a Kapitolem. Powstał tam główny plac miasta – Forum Romanum. Miasto o powierzchni kilkuset hektarów zostało otoczone murami obronnymi.

? Odszukaj nazwy siedmiu wzgórz, na których powstał Rzym.

Rzymski denar z podobizną króla Numy Pompiliusza pochodzi z okresu republiki. Widoczny na zdjęciu awers przedstawia brodatego Numę, następcę Romulusa, z diademem na głowie. Na monecie umieszczono również imię urzędnika odpowiedzialnego za jej emisję: Cn(aeus) (Calpurnius) Piso Pro C (Proconsul).

▪ *moneta, Rzym, I w. p.n.e.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

REFORMY SERWIUSZA TULIUSZA

Założenia reform Serwiusza Tuliusza wprowadzających nowy podział społeczeństwa opisał historyk rzymski Tytus Liwiusz.

Z obywateli posiadających majątek 100 000 asów[1] *albo jeszcze większy ustanowił 80 centurii, 40 centurii seniorów i 40 centurii juniorów. Wszystkich ich objęto nazwą pierwszej klasy. Seniorowie mieli być w pogotowiu dla obrony miasta, juniorowie mieli na zewnątrz prowadzić wojnę. Jako broń odporną przypisano dla nich szyszak* [rodzaj hełmu], *tarczę, nagolennice i pancerz* [...] *celem osłony ciała; jako broń zaczepną przeciw wrogowi przypisano włócznię i miecz. Do tej klasy dołączono dwie centurie rzemieślników, które miały bez broni pełnić powinność wojskową: nałożono na nich obowiązek obsługi w wojnie machin oblężniczych. Dla klasy drugiej przyjęto majątek zawierający się w granicach między 100 000 a 75 000 i utworzono z nich, podzielonych na seniorów i juniorów, 20 centurii. Jako broń odporną przepisano dla nich zamiast tarczy puklerz*[2] *drewniany, a poza tym pozostawiono wszystko to samo z wyjątkiem pancerza. Jako majątek klasy trzeciej przyjęto 50 000* [do 50 tys. asów], *utworzono tyle samo centurii i w nich także zachowano tę samą różnicę wieku. Co do broni odpornej nie prowadzono żadnej zmiany, odjęto tylko nagolenniki. W klasie czwartej majątek wynosił 25 000* [do 25 tys.], *utworzono tę samą liczbę centurii. Zmieniono rodzaj broni, nie dano im nic oprócz włóczni i oszczepu krótkiego. Klasa piąta była silniejsza, utworzono z niej 30 centurii; byli oni uzbrojeni w proce i kamienie do rzucania. Klasa ta była oszacowana na 11 000. Majątek niżej od tego* [tj. mniejszy] *objął ludność pozostałą, utworzono z niej 1 centurię wolną od powinności wojskowej. Tak Serwiusz uzbroił i podzielił całą piechotę. Następnie z ludzi najbogatszych w państwie zaciągnął 12 centurii jazdy.*

[1] as – pierwotna forma rzymskiego pieniądza, początkowo w formie sztabki, potem monety z brązu.

[2] puklerz – niewielka (30–40 cm średnicy) okrągła tarcza, zazwyczaj w całości wykonana z metalu, o wybrzuszonym środku mieszczącym trzymającą ją dłoń.

Źródło: Tytus Liwiusz, *Dzieje od założenia miasta Rzymu*, tłum. W. Strzelecki, Wrocław 2004, s. 60–62.

? 1. Wyjaśnij, jak wyglądał podział społeczeństwa rzymskiego ustanowiony przez Serwiusza Tuliusza.
2. Porównaj reformę Serwiusza ze zmianami wprowadzonymi w Atenach przez Solona.

ĆWICZENIA

1. Porównaj warunki naturalne panujące w Italii i Helladzie.
2. Omów główne osiągnięcia cywilizacyjne Etrusków.
3. Przedstaw historyczne i legendarne początki Rzymu.
4. Opisz zmiany społeczno-polityczne, do których doszło w Rzymie w epoce królewskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Dobrowolski, *Sztuka Etrusków*, [w:] *Słownik kultury antycznej*, red. R. Kulesza, Warszawa 2012.
A. Ziółkowski, *Rzym ostatnich królów*, Poznań 1999.

Pochodzenie Etrusków

Niewyjaśniona do dziś kwestia pochodzenia Etrusków fascynowała już starożytnych. W ciągu wieków powstało wiele sprzecznych hipotez na ten temat.

Przybysze z Azji Mniejszej

Jedną z koncepcji dotyczących pochodzenia Etrusków przywołał w *Dziejach* Herodot. Podobnie jak wielu późniejszych uczonych greckich i rzymskich, uważał on, że Etruskowie są potomkami Lidyjczyków, przybyłych w zamierzchłych czasach do Italii z Azji Mniejszej. Gdy w Lidii nastała klęska głodu, część jej mieszkańców pod wodzą Tyrrenosa wysłano w poszukiwaniu nowej ojczyzny. Od jego imienia osadnicy nazwali się później Tyrrenami (stąd nazwa „Morze Tyrreńskie").

Za króla Atysa, syna Manesa, nawiedził całą Lidię wielki głód. Lidyjczycy przez jakiś czas znosili go cierpliwie, potem, gdy nie ustawał, szukali środków zaradczych, przy czym jeden to, drugi co innego wymyślał [...]. *Kiedy jednak zło nie ustawało, lecz coraz bardziej się srożyło, wtedy król podzielił wszystkich Lidyjczyków na dwie części i jednej kazał ciągnąć losy na pozostanie w kraju, drugiej – na emigrację. I nad tą częścią, której los dał pozostać na miejscu, wyznaczył sam siebie jako króla, nad emigrantami zaś swego syna, który nazywał się Tyrrenos. Po losowaniu więc jedni z nich wywędrowali z kraju, udali się do Smyrny i pobudowali statki. Na nie włożyli całe ruchome mienie, jakie im było potrzebne, i odpłynęli, aby poszukać sobie środków do życia i ziemi. W końcu, minąwszy wiele ludów, przybyli do Umbrów, gdzie założyli miasta i po dziś dzień mieszkają. Nazwę Lidyjczyków zastąpili inną, wziętą od imienia królewskiego syna, który ich tu przywiódł: od niego tworząc swoje miano, nazwali się Tyrrenami* [...].

Źródło: Herodot, *Dzieje*, tłum. S. Hammer, Warszawa 2005, s. 54–55.

Ludność rodzima

Z teorią przytoczoną przez Herodota nie zgadzał się inny starożytny historyk grecki, Dionizjos z Halikarnasu (I w. p.n.e.). Jego zdaniem Etruskowie byli w Italii ludnością rodzimą, mieszkającą tam od niepamiętnych czasów. Nazywali sami siebie Rasenna, a nie Tyrrenami.

Ci, którzy uważają, że oni [Tyrrenowie] *pochodzą z daleka, mówią, że przybyli oni pod dowództwem Tyrrenusa, który dał imię całemu ludowi* [...]. *Ja nie wierzę, żeby Tyrrenowie mogli być kolonistami Lidów, ponieważ nie mówią tym samym językiem i nie można nawet powiedzieć, że mimo iż używają innego języka, mają te same zwyczaje, które mogłyby świadczyć o wspólnym pochodzeniu. Czczą innych bogów i nie mają podobnych praw ani zwyczajów jak Lidowie* [...]. *Prawdopodobnie więc są bliżsi prawdy ci, którzy twierdzą, że Etruskowie nie przyszli z żadnego innego kraju, ale są autochtonami, ponieważ można stwierdzić z pewnością, że jest to bardzo starożytny lud, różniący się od wszystkich innych zarówno językiem, jak i zwyczajami.*

Źródło: Dionizjusz z Halikarnasu, I, 26–30.

Bagnoregio [czyt.: banjoredżio] to starożytne miasto, które założyli Etruskowie w VI w. p.n.e.

- *fotografia współczesna, Bagnoregio*

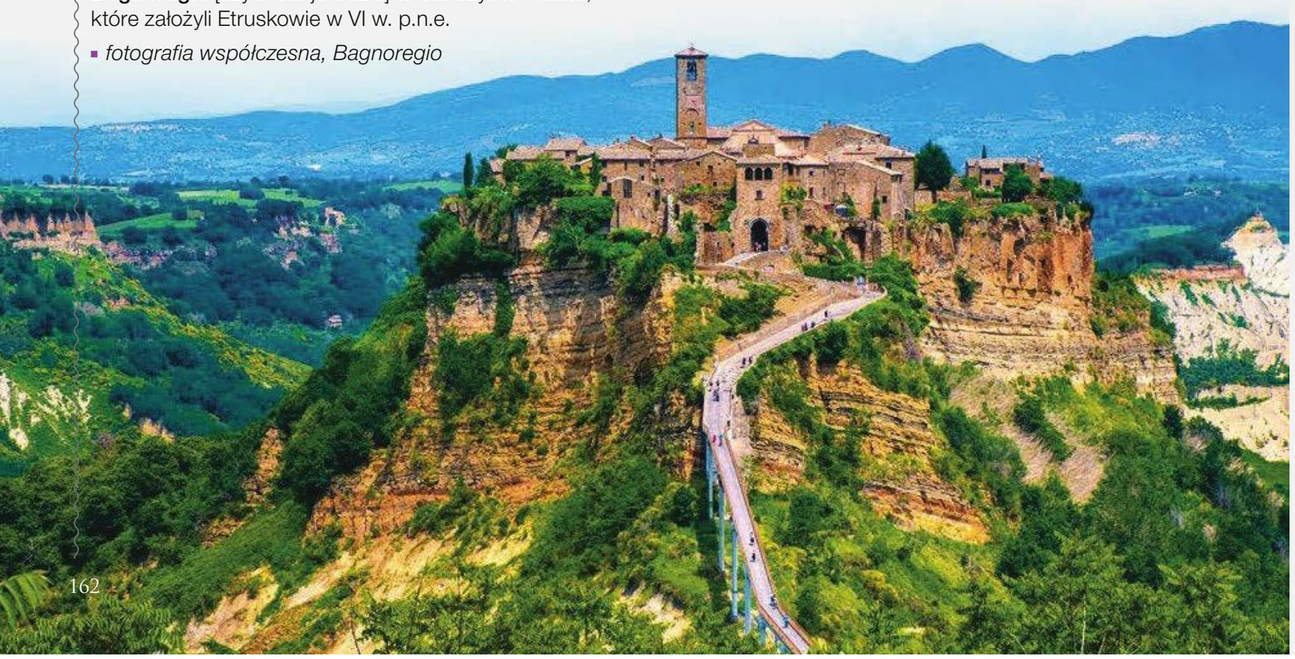

To budzi **kontrowersje**

Do dwóch teorii starożytnych uczeni nowożytni dodali trzecią: uznali, że Etruskowie przybyli z północy. Zdaniem współczesnych badaczy bez względu na to, skąd ten lud przybył, jego specyficzna kultura ukształtowała się już na terenie Italii. Rzymianie nazywali go Etruskami lub Tuskami, a Grecy – Tyrrenami.

Malowidła przedstawiające muzyków i tancerzy zdobią ściany grobowca w Tarquinii.

- *malowidło ścienne, Italia, V w. p.n.e.*

Badanie języka etruskiego

Ustalenie pochodzenia Etrusków powinna ułatwić analiza ich języka, ale wyniki dotychczasowych badań nie są jednoznaczne. Naukowcy są zgodni tylko co do tego, że język etruski na pewno nie należał do rodziny indoeuropejskiej. Inskrypcje w podobnym języku zachowały się na leżącej na Morzu Egejskim wyspie Lemnos, ale o ludzie posługującym się tą mową wiadomo jeszcze mniej niż o Etruskach. Pismo Etruskowie przejęli najprawdopodobniej od kolonistów greckich i przystosowali je do potrzeb własnego języka. Później za ich pośrednictwem trafiło ono do reszty ludów zamieszkujących Półwysep Apeniński (także do Rzymian).

Obecnie znanych jest kilka tysięcy inskrypcji w języku etruskim – w większości krótkich tekstów o treści najprawdopodobniej wotywnej (np. podziękowania dla bóstw za wysłuchanie modłów). Odkryto również kilka dłuższych inskrypcji. Niestety, nie zachowały się żadne ślady literatury etruskiej. Wiemy jedynie, że istniały kroniki etruskich miast, a także rozmaite utwory religijne. Zazwyczaj zapisywano je jednak atramentem na lnianym płótnie lub utrwalano rylcem na woskowych tabliczkach, przez co łatwo ulegały zniszczeniu. Próby zrekonstruowania języka etruskiego nie przyniosły satysfakcjonujących rezultatów. Naukowcy nadal starają się go poznać. W tym celu analizują inskrypcje wotywne i porównują je z podobnymi zapisami w znanych językach.

Badanie DNA

W czasach współczesnych naukowcy podjęli próbę ustalenia pochodzenia starożytnych Etrusków na podstawie badań DNA. Przeprowadzono je zarówno wśród ludności (próbki pobrano od mężczyzn z wytypowanych toskańskich miejscowości), jak i zwierząt hodowlanych. Badania DNA bydła hodowanego w Toskanii wykazało jego pokrewieństwo z odmianami krów hodowanymi na Bliskim Wschodzie. Z kolei DNA ludzkie wykazało największe podobieństwo do próbek pochodzących z terenów dzisiejszej Turcji (okolice miasta Smyrna).

Jednak przeprowadzone analizy wcale nie rozstrzygają ostatecznie kwestii. Wykazały one bowiem, że do rozłączenia się genomów (materiałów genetycznych zawartych w naszym podstawowym zespole chromosomów) ludności etruskiej i anatolijskiej doszło ok. 5 tys. lat temu. Wyklucza to możliwość przybycia tego ludu do Italii na początku I tysiąclecia p.n.e. Jednocześnie uwiarygodnia zmodyfikowaną w XX w. teorię o autochtonicznym pochodzeniu Etrusków. Zakłada ona, że byli oni ludnością rdzenną, zmieszaną z jakimiś przybyszami z zewnątrz.

Chimera z Arezzo [czyt.: aredzdzo] jest arcydziełem sztuki etruskiej z V w. p.n.e. Można ją podziwiać w muzeum archeologicznym we Florencji.

- *rzeźba z brązu, Italia, V w. p.n.e.*

Tabliczki z Pyrgi to trzy złote blaszki. Dwie z nich są pokryte napisami w języku etruskim, a jedna – w fenickim. Etruskowie i Fenicjanie walczyli w tym czasie z Grekami zajmującymi Korsykę.

- *tabliczka, Włochy, VII w. p.n.e.*

2 REPUBLIKA RZYMSKA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaki wpływ wywarli Etruskowie na kulturę rzymską?
2. Jak Rzymianie wyobrażali sobie najwcześniejsze dzieje swojego miasta?

REPUBLIKA I JEJ SPOŁECZEŃSTWO

Panowanie władców etruskich w Rzymie (a wraz z nim epoka królewska) zakończyło się według tradycji w **509 r. p.n.e.** w wyniku buntu arystokracji. Po wypędzeniu króla Tarkwiniusza Pysznego Rzymianie nie wybrali kolejnego monarchy, lecz wprowadzili nową formę rządów, nazywaną **republiką** (łac. *res publica* – 'rzecz pospolita'). Prawa polityczne mieli w Rzymie obywatele urodzeni jako wolni (łac. *cives Romani*). Podstawowymi obowiązkami każdego z nich były służba wojskowa oraz płacenie podatków, m.in. bezpośredniego, określanego jako *tributum*. Według greckich standardów w Rzymie panował ustrój oligarchiczny. Naczelna władza należała do urzędników, wybieranych przez **patrycjuszy** – członków arystokratycznej warstwy społecznej. Obowiązywała zasada kolegialności sprawowania urzędów. Oznaczało to, że wyższe urzędy pełniły dwie osoby, dzięki czemu jedna mogła kontrolować działania drugiej. Początkowo mogli je obejmować wyłącznie patrycjusze. Większość urzędników piastowała swoje funkcje nieodpłatnie przez rok i uważała to zajęcie za zaszczyt (łac. *honor*). Wykluczało to udział we władzy ludzi spoza elity majątkowej, których nie było stać na poświęcenie się sprawom publicznym kosztem pracy zarobkowej.

WARTO WIEDZIEĆ

Patrycjusze

W starożytnym Rzymie władza polityczna wiązała się z organizowaniem różnych obrzędów religijnych. Uważano, że królowie byli niezbędni do przeprowadzenia auspicjów, czyli obrzędów, w trakcie których wróżono z lotu ptaków, aby poznać wolę najważniejszego boga Rzymian – Jowisza. Po wygnaniu ostatniego króla – Tarkwiniusza Pysznego – prawo do sprawowania auspicjów uzyskali urzędnicy. Arystokratyczne rody, których przedstawiciele zasiadali w senacie, uznały, że tylko one mogą przeprowadzać auspicja. Wyłącznie obywatele pochodzący od *patres*, czyli patrycjusze, mogli więc rzekomo zgodnie z wolą bogów sprawować najwyższe funkcje w republice.

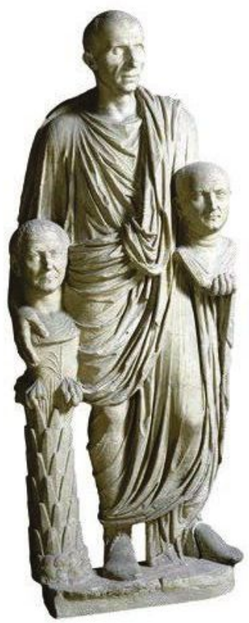

Statua Barberini – rzeźba przedstawiająca rzymskiego patrycjusza ubranego w togę. Uwieczniony mężczyzna trzyma w dłoniach popiersia swoich dwóch przodków.

▪ *rzeźba, Rzym, I w. p.n.e.*

? Jakie znaczenie ma współcześnie wyrażenie „pod auspicjami"?

DZIEJE RZYMU W OKRESIE KRÓLESTWA I REPUBLIKI

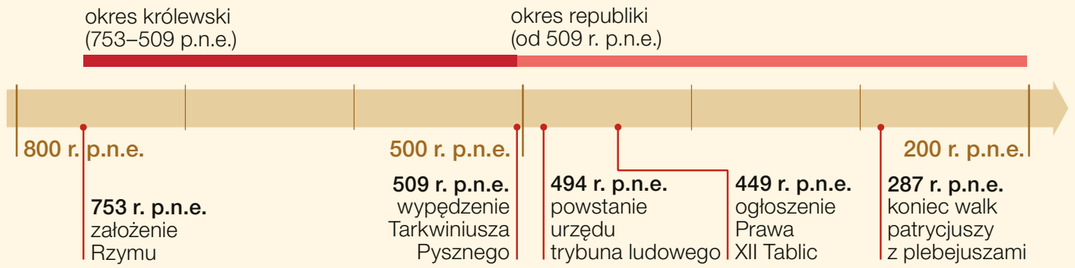

? Jakie wydarzenia zdominowały pierwsze stulecia istnienia republiki rzymskiej?

W rękach patrycjuszy znajdował się także wymiar sprawiedliwości. Do nich należało interpretowanie wynikającego z tradycji prawa zwyczajowego, które nie było jeszcze wówczas spisane. Ponadto stawali się oni w praktyce właścicielami podbijanych przez Rzym ziem. Dlatego ich majątki stale rosły, a stanem posiadania przewyższali pozostałych obywateli.

Tymczasem **plebejusze** w pierwszych latach istnienia republiki nie mieli niemal żadnych praw politycznych, a część z nich popadła w niewolę za długi. Ponadto grupa ta była bardzo zróżnicowana wewnętrznie. Należeli do niej nie tylko średniozamożni i ubodzy chłopi, ale również ludzie bogaci, którzy mieli ambicje uczestniczenia w kierowaniu państwem. Dla nich problemem był brak możliwości piastowania urzędów państwowych. Jednocześnie dysponowali oni środkami materialnymi umożliwiającymi zorganizowanie ludu do walki z patrycjuszami. Cele tej walki były bardzo zróżnicowane w zależności od statusu majątkowego plebejuszy. Ogółowi zależało przede wszystkim na bardziej sprawiedliwym podziale podbitych ziem, a także na zniesieniu monopolu patrycjuszowskich urzędników w sądownictwie. Dla plebejskiej elity ważny był ponadto dostęp do sprawowania urzędów.

Najniższą pozycję w społeczeństwie rzymskim zajmowali **niewolnicy**. Oprócz dłużników należeli do nich także jeńcy wojenni. Zgodnie z zasadami prawa niewolnicy stanowili czyjąś własność – tak samo jak przedmioty lub zwierzęta. Można ich było wykorzystywać do dowolnych prac, sprzedać, a nawet zabić. Najczęściej pracowali w rolnictwie, kopalniach, kamieniołomach oraz jako służba domowa. Część Rzymian decydowała się na wyzwolenie swoich niewolników. **Wyzwoleńcy** stawali się klientami byłych panów.

CIEKAWOSTKA

Jak nazywali się Rzymianie?

W miarę wzrostu liczby ludności Rzymu sposób, w jaki określano jego poszczególnych mieszkańców, stawał się coraz bardziej skomplikowany. Istniała bowiem stosunkowo niewielka liczba imion używanych przez Rzymian. Aby rozróżnić coraz liczniejszych członków rzymskich rodów, ostatecznie wprowadzono system, zgodnie z którym każdy Rzymianin nosił imię indywidualne (łac. *praenomen*), nazwisko rodowe (łac. *nomen gentile*) i przydomek (łac. *cognomen*). Przydomek miał także wskazywać pochodzenie danej osoby oraz jej cechy, nie zawsze zaszczytne (np. Barbatus – brodaty, Caecus – ślepiec, Crassus – gruby).

URZĘDY REPUBLIKAŃSKIE

URZĘDY WYŻSZE

SENAT

- Początkowo w jego skład wchodzili tylko patrycjusze, którzy doradzali konsulom.
- Od końca IV w. p.n.e. cenzorzy automatycznie umieszczali na listach senatorskich wszystkich dotychczasowych senatorów oraz niebędących nimi wcześniej byłych urzędników, a także – w celu uzupełnienia trzystuosobowego składu – inne osoby godne tego zaszczytu. Od II w. p.n.e. zapisywali również byłych trybunów i edylów plebejskich.
- Podczas posiedzenia senatu zwołujący je urzędnik wysłuchiwał opinii senatorów w danej sprawie, po czym odbywało się głosowanie nad złożoną przez niego propozycją.
- Wynik głosowania nie był oficjalnie wiążący dla sposobu postępowania urzędnika, ale z czasem stanowisko senatu w systemie władzy zostało wzmocnione, a wówczas sprawujący urząd podporządkowywał się woli senatu.
- Stopniowo organ ten uzyskał uprawnienia ustalania ogólnej polityki państwa, podziału wojsk i zaopatrzenia podczas zmagań wojennych, a także kontrolowania finansów państwa oraz przyjmowania obcych posłów i ratyfikowania układów z innymi krajami.

zwoływanie

zwoływanie

ustalanie list senatorów

DYKTATOR

- Miał pełnię władzy w Rzymie i był powoływany na sześć miesięcy w okresach największego zagrożenia państwa.
- Obywatele nie mogli się odwołać od jego decyzji.

zwoływanie

wybór

mianowanie na wniosek senatu

KONSULOWIE

- Sprawowali najwyższą władzę w Rzymie – była ona ograniczona jedynie przez możliwość zgłoszenia weta trybunów ludowych oraz prawo odwoływania się od wyroków urzędników do ludu.
- W momencie wybuchu wojny stawali się wodzami armii. Odgrywali również znaczącą rolę w życiu religijnym republiki, składali ofiary bogom, interpretowali oficjalne wróżby.
- Każdy z nich mógł się sprzeciwić decyzji drugiego konsula.

zwoływanie

wybór

PRETORZY

- Mieli władzę wojskową. Jeśli wymagała tego sytuacja, mogli dowodzić armią.
- Do ich głównych obowiązków należało jednak utrzymanie porządku w mieście, dlatego nadano im szerokie uprawnienia sądownicze i cywilne.

wybór

CENZORZY

- Sprawowali swoją funkcję najwyżej przez 18 miesięcy.
- Przeprowadzali spisy majątkowe, sporządzali listy senatorów oraz realizowali różne przedsięwzięcia publiczne, np. budowę dróg i wodociągów.

TRYBUNI LUDOWI

- Mieli prawo weta wobec decyzji podjętych przez urzędników.
- Mogli aresztować urzędników, zwoływać zgromadzenia ludowe i stawiać na nich wnioski.
- Mieli zagwarantowaną nietykalność osobistą. Stanowiska te były zarezerwowane dla plebejuszy.

URZĘDY NIŻSZE

Liktorzy:

- W uroczystych pochodach początkowo szli przed królami, a w okresie republiki – przed wyższymi urzędnikami.
- Każdy liktor niósł na lewym ramieniu pęk związanych czerwonym rzemieniem rózg (łac. *fasces*) z wetkniętym w nie toporem symbolizującym władzę karania śmiercią.
- Pierwotnie liktorzy stanowili ochronę osobistą urzędników, z czasem zaczęli pełnić funkcje reprezentacyjne, a ich liczba wskazywała na pozycję osoby, której towarzyszyli. Najwięcej liktorów, bo aż 24, szło obok dyktatora. Konsulowi przysługiwała eskorta 12 liktorów, pretorowi – sześciu, a edylowi – tylko dwóch.

zwoływanie

EDYLOWIE

- Tworzyli kolegium, za którego pośrednictwem nadzorowali porządek w mieście oraz dostawy zboża dla jego mieszkańców.
- Przygotowywali na własny koszt igrzyska.

KURULNY PLEBEJSKI

wybór

wybór

KWESTORZY

- Pomagali konsulom w zarządzaniu finansami.
- Urzędy te zazwyczaj sprawowali ludzie młodzi, rozpoczynający karierę publiczną.

wybór

zwoływanie

ZGROMADZENIA LUDOWE

KOMICJA CENTURIALNE

KOMICJA TRIBUSOWE

KOMICJA KURIALNE

ZGROMADZENIA PLEBEJSKIE

? Jakie kompetencje w republice rzymskiej posiadali niżsi urzędnicy?

WŁADZE REPUBLIKI RZYMSKIEJ

Formalnie suwerenna władza w republice rzymskiej należała do ludu, wyrażającego swoją wolę na różnych zgromadzeniach ludowych, zwanych **komicjami**. Pełniły one funkcje ustawodawcze, sądownicze i wyborcze. Żadne z nich nie miało raz na zawsze określonych kompetencji. Ponadto zgromadzenia nie obradowały regularnie – zwoływano je wyłącznie na wniosek upoważnionych do tego urzędników. Podczas posiedzeń to właśnie oni przemawiali i przedstawiali zebranym projekty uchwał, nad którymi nie debatowano, lecz które zatwierdzano lub odrzucano.

- **Komicja centurialne** wybierały konsulów i pretorów oraz decydowały o wojnie i pokoju. Organizowano je zgodnie z wojskowym podziałem obywateli na centurie. Każda centuria dysponowała jednym głosem, który oddawano na kandydata lub uchwałę wskazanych drogą wewnętrznego głosowania przez większość jej członków. W związku z tym, że większość centurii wystawiali najbogatsi obywatele, mieli oni również przewagę na komicjach.
- **Komicja tribusowe** uchwalały prawa, wyznaczały ponadto kwestorów i edylów. Pozycja majątkowa uczestników tych zgromadzeń nie była już tak istotna. Każda jednostka terytorialna, czyli tribus, miała jeden głos, oddawany zgodnie z wolą większości jej obywateli.
- **Komicja kurialne**, najstarsze spośród rzymskich zgromadzeń ludowych, odgrywały jedynie rolę formalną.

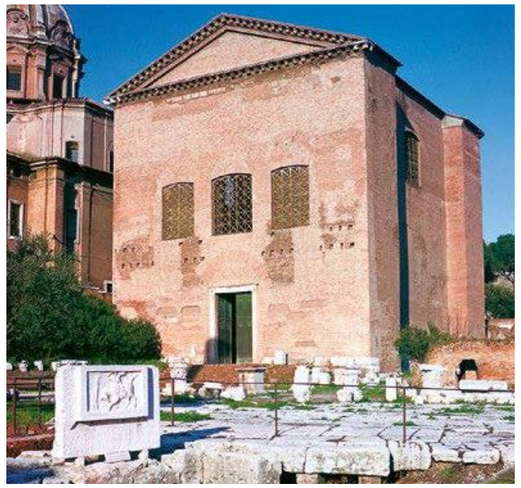

Kuria to budynek przy Forum Romanum w Rzymie, gdzie w starożytności odbywały się posiedzenia senatu. W VII w. n.e. został on przekształcony w kościół.

▪ *fotografia współczesna, Rzym*

Najwyższa władza polityczna oraz administracyjna w Rzymie należała do **senatu**. Składał się on z 300 senatorów. Zostawali nimi obywatele, będący wcześniej urzędnikami, wywodzący się z najbardziej wpływowych i najzamożniejszych rodzin. Senat stał na straży porządku obowiązującego w Rzymie. Oficjalnie jedynie doradzał urzędnikom, którzy prosili o wskazówki, jak postąpić w danej sytuacji. Jednak w rzeczywistości nie wyobrażano sobie podjęcia żadnej decyzji wbrew jego woli. Z uwagi na jednoroczne kadencje niemal wszystkich urzędników to właśnie senat zapewniał ciągłość władzy w państwie. Jego obrady początkowo zwoływał konsul, pretor lub dyktator, później zaś mógł to uczynić również trybun ludowy. Ustalaniem listy senatorów zajmowali się

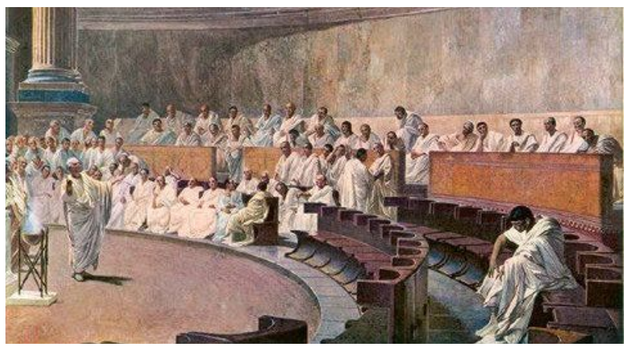

Obrady senatu zostały przedstawione na fresku ukazującym scenę zdemaskowania tzw. spisku Katyliny w 63 r. p.n.e. Działania tego polityka były skierowane na przejęcie władzy w Rzymie i zostały ujawnione przez konsula Cycerona.

▪ *fresk, Włochy, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Cyncynat

Wzorem rzymskich cnót obywatelskich stał się żyjący w V w. p.n.e. Lucius Quintus Cincinnatus (Cyncynat). Według przekazu późniejszych pisarzy rzymskich, kiedy wysłannicy senatu przybyli do Cyncynata z wiadomością o wybraniu go na dyktatora, orał on ziemię. Posłuszny obowiązkowi obywatelskiemu oraz rozkazowi władz, natychmiast wyruszył do Rzymu. Gdy wypełnił swoje zadanie, złożył urząd i bez żadnych prywatnych korzyści wrócił do swojego gospodarstwa. Stał się wzorem dla potomnych, którzy najwyżej cenili służbę państwu.

Cyncynat stał się uniwersalnym symbolem oddania ojczyźnie. Do dziś istnieje założone w 1783 r. przez uczestników wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych Towarzystwo Cyncynatów, którzy – tak jak on – „wszystko rzucili dla dobra ojczyzny". Polskim Cyncynatem był Tadeusz Kościuszko, któremu wspomniane towarzystwo przyznało Order Cyncynata.

▪ *pomnik, Cincinnati, USA, XX w.*

? Dlaczego, Twoim zdaniem, Cyncynat stał się wzorem cnót republikańskich?

cenzorzy. Mieli oni prawo skreślić z niej osoby, które dopuściły się nagannych czynów lub niemoralnie się prowadziły. Senat decydował o wojnie, pokoju, polityce zagranicznej oraz budżecie państwa.

WALKA O PRAWA PLEBEJUSZY

Na straży wpływów patrycjuszy stał system patronatu. W tym systemie patrycjuszowscy patroni sprawowali opiekę nad plebejskimi klientami, którzy w zamian winni im byli posłuszeństwo. Jednak plebejusze jako całość nie byli całkiem bezbronni. Stanowili oni bowiem większość w rzymskiej armii i to od nich zależało bezpieczeństwo Rzymu oraz jego dalsze sukcesy. Odmawiając służby wojskowej, mogli wymóc na patrycjuszach korzystne dla siebie zmiany. W 494 r. p.n.e. doszło do pierwszej secesji plebejuszy, którzy zamiast na wojnę udali się na wzgórze Awentyn. Powołali wówczas do istnienia urząd **trybuna ludowego**, który miał strzec ich interesów, oraz **zgromadzenia plebejskie**. Wkrótce zmusili patrycjuszy do kolejnych, ważniejszych ustępstw. Pod naciskiem plebejuszy zgodzili się oni na spisanie praw. Zajęło się tym 10 patrycjuszowskich prawodawców, którzy jednak zwlekali z ich ogłoszeniem. Ostatecznie w **449 r. p.n.e.** pod przymusem opublikowano **Prawo XII Tablic**. Nie wprowadzało ono pełnej równości obywateli republiki, ale ustanawiało dla wszystkich takie same zasady ogólne. Był to zasadniczy postęp – wcześniej patrycjuszowscy sędziowie rozstrzygali spory według własnego uznania. Niedługo po ogłoszeniu Prawa XII Tablic zniesiono również zakaz małżeństw między patrycjuszami a plebejuszami. Najdłużej trwała walka o dostęp do urzędów. Dopiero od IV w. p.n.e. plebejusze mogli piastować stanowiska konsulów.

Na przełomie IV i III w. p.n.e. konflikt pomiędzy patrycjuszami a plebejuszami zaczął wygasać. Nastąpiło wówczas formalne zrównanie ich praw. Jednocześnie powstawała nowa arystokracja urzędnicza, zwana **nobilitas** (łac. *nobilis* – 'szlachetnie urodzony'). Tworzyli ją przedstawiciele dawnych rodów patrycjuszowskich, do których dołączyli członkowie najwybitniejszych rodzin plebejskich. W kolejnych stuleciach to właśnie nobilowie doprowadzili do największych sukcesów Rzymu.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRAWO XII TABLIC

Prawo XII Tablic w jednoznaczny sposób określało normy postępowania w sprawach spornych, sankcjonowało własność prywatną, regulowało status niewolników, dłużników oraz wiele innych spraw. W myśl rzymskiej sentencji: *dura lex, sed lex* – 'twarde prawo, ale prawo' – było czymś lepszym niż wcześniejszy chaos i bezprawie.

VIII
2. Jeśli [ktoś] *złamał* [drugiemu] *członek i nie pogodził się z nim, podlega prawu odwetu.*
3. Kto ręką lub kijem złamał lub nadwerężył kość wolnemu, 300 [asów], *niewolnikowi* [zaś] *150 kary zapłaci.* [...]

Ogłoszenie Prawa XII Tablic odbyło się na Forum Romanum. Tablice, na których spisano przepisy prawa, wystawiono tam na widok publiczny. Dzięki temu każdy mógł się zapoznać z obowiązującymi przepisami.

▪ *rycina, Niemcy, XIX w.*

10. Kto budynek lub stertę zboża koło domu złożoną podpalił, a zrobił to rozmyślnie i świadomie, związany i wychłostany śmierć poniesie w ogniu. [...]
12. Jeśli nocą popełniona zostanie kradzież i jeśli [właściciel] *zabije* [złodzieja], *śmierć jego zgodna będzie z prawem.* [...]
21. Jeśli patron wyrządzi krzywdę klientowi, niech będzie przeklęty.
IX
2. [Sprawy, w których idzie] *o głowę obywatela, powinny być rozpatrywane jedynie przez najwyższe zgromadzenie* [tj. centurialne] [...].
3. Sędzia lub prawnie wyznaczony rozjemca, któremu udowodni się, że za wydanie wyroku wziął pieniądze, zapłaci głową.
XI
1. Małżeństwa między plebejuszami a patrycjuszami nie mogą mieć miejsca.
XII
5. Cokolwiek lud ostatecznie postanowi, winno być prawem niewzruszonym.
9. Kto nocą spasa lub zrzyna potajemnie cudze plony z uprawionego pola, w ofierze Cerery [rzymska bogini urodzaju], *poniesie śmierć przez powieszenie* [...].

Źródło: *Prawo XII Tablic*, [w:] *Rzym starożytny. Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, nr 3, oprac. L.T. Błaszczyk, Warszawa 1961, s. 6–7.

? 1. Wyjaśnij, jakie dziedziny życia reguluje przedstawiony fragment Prawa XII Tablic.
2. Wskaż podobieństwa pomiędzy Prawem XII Tablic a Kodeksem Hammurabiego.

ĆWICZENIA

1. Wymień główne rzymskie urzędy i ich funkcje.
2. Przedstaw strukturę rzymskiego społeczeństwa w okresie wczesnej republiki.
3. Opisz przebieg konfliktu między patrycjuszami a plebejuszami. Republikę rzymską uznaje się za formę miasta-państwa. Porównaj rzymską *civitas* z grecką *polis*.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Jaczynowska, M. Pawlak, *Starożytny Rzym*, Warszawa 2008.
T. Łoposzko, *Historia społeczna republikańskiego Rzymu*, Warszawa 1987.

3 PODBOJE RZYMU

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie ludy zamieszkiwały w starożytności Półwysep Apeniński?
2. Kiedy w Italii pojawili się Grecy i gdzie znajdowały się ich najważniejsze osady?

PODBÓJ ITALII

Młoda republika rzymska była niewielkim miastem-państwem, które w V–IV w. p.n.e. ze zmiennym szczęściem toczyło walki z sąsiadami. Rzymianie stopniowo podporządkowali sobie Etrusków oraz plemiona latyńskie. Ich ekspansję zahamował dopiero najazd przybyłych zza Alp Galów. W 390 r. p.n.e. rozbili oni rzymską armię, spustoszyli Lacjum i zajęli Rzym. Po tej porażce Rzymianie długo odbudowywali swoją pozycję w Italii. W 348 r. p.n.e. udało im się powstrzymać kolejny najazd Galów, a 10 lat później – ostatecznie podporządkować sobie **Latynów**. Część z nich otrzymała rzymskie obywatelstwo, co znacznie zwiększyło liczebność armii oraz możliwości dalszej ekspansji.

Na początku III w. p.n.e. Rzymianie pokonali **Samnitów** oraz sprzymierzonych z nimi Galów i Etrusków. Dzięki temu zwycięstwu

ITALIA W V–III WIEKU P.N.E.

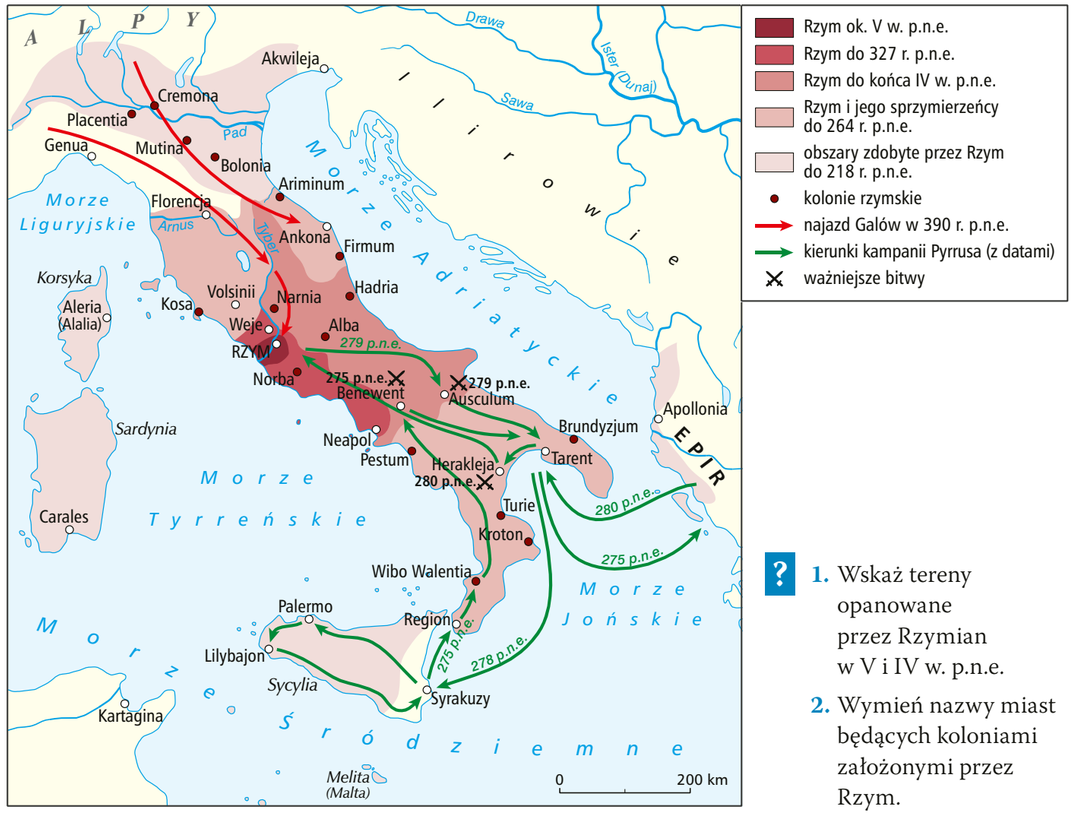

? 1. Wskaż tereny opanowane przez Rzymian w V i IV w. p.n.e.
2. Wymień nazwy miast będących koloniami założonymi przez Rzym.

Figurka przedstawiająca wojownika latyńskiego znajduje się w Muzeum Cywilizacji Rzymskiej.

- *rzeźba z brązu, Italia, IV w. p.n.e.*

podporządkowali sobie wówczas środkową oraz północną Italię. Celem ich kolejnego najazdu stały się miasta greckie leżące na południu Półwyspu Apenińskiego. Sprowokowali oni wojnę z najpotężniejszym z nich – **Tarentem**. Jednak po stronie Greków opowiedział się król Epiru, **Pyrrus**, który przeprawił się ze swoją armią do Italii. Walki trwały w latach 280–275 p.n.e. Po początkowych sukcesach Pyrrus (m.in. dzięki użyciu słoni bojowych) ostatecznie musiał się wycofać, a Tarent poddał się Rzymianom. Niedługo potem zajęli oni ostatnie ośrodki opierające się ich ekspansji i w ten sposób w **264 r. p.n.e.** podbój Półwyspu Apenińskiego przez Rzymian dobiegł końca.

CIEKAWOSTKA

Vae victis!

Galowie, którzy w 390 r. p.n.e. najechali Italię i spustoszyli Rzym, wycofali się za Alpy dopiero po uzyskaniu znacznego okupu. Według opowieści przytoczonej przez historyka Liwiusza najeźdźcy przyjmujący dostarczone przez Rzymian złoto posługiwali się sfałszowanymi odważnikami. Gdy Rzymianie poskarżyli się na to ich wodzowi, dorzucił on na szalę wagi z ciężarkami swój miecz i wypowiedział słowa: *Vae victis!* (z łac. 'biada pokonanym!').

ITALIA PO PODBOJACH RZYMSKICH

Po podboju Italii Rzymianie musieli rozwiązać problem organizacji jej terenów. Część zdobytych ziem (łac. *ager publicus*) przeszła na własność państwa rzymskiego, które rozdzieliło je między obywateli. Na skonfiskowanych terenach położonych z dala od Rzymu zakładano zasiedlane przez Rzymian kolonie (łac. *colonia*) oraz osady wojskowe. Większość pokonanych mieszkańców Italii zyskała status sprzymierzeńców. Zobowiązano ich do służby wojskowej w osobnych oddziałach. Cieszyli się oni niezależnością w swoich osadach, ale nie mogli zawierać między sobą układów. Latynom, którzy najwcześniej zostali sojusznikami Rzymu, oraz niewielkiej części pozostałych ludów Italii przyznano ograniczone prawa obywatelskie. Zgodnie z tzw. prawem latyńskim uczestniczyli oni w procesach sądowych oraz prowadzili działalność gospodarczą tak samo jak Rzymianie. Małżeństwa latyńsko-rzymskie traktowano jak rzymskie. Sprzymierzeńcy nie mieli wprawdzie praw politycznych, jednak mogli je nabyć, jeśli podjęli decyzję o przeniesieniu się do Rzymu na stałe.

WARTO WIEDZIEĆ

Pyrrusowe zwycięstwo

Choć król Epiru – Pyrrus – zwyciężył Rzymian w bitwie pod Ausculum [czyt.: auskulum], to zarazem poniósł w niej bardzo dotkliwe straty (ok. 3,5 tys. zabitych i tysiące rannych).
Do gratulujących mu zwycięstwa miał wówczas powiedzieć: *Jeśli jeszcze w jednej bitwie zwyciężymy Rzymian, to zupełnie zginiemy.* Miał na myśli to, że pomimo zwycięstwa w bitwie nie mógł pokonać wroga, ponieważ nie dysponował już odpowiednio licznymi wojskami. W ten sposób powstało wyrażenie „**pyrrusowe zwycięstwo**", oznaczające sukces osiągnięty nadmiernym kosztem, który nie równoważy osiągniętych korzyści.

? Co oznacza wyrażenie „pyrrusowe zwycięstwo"?

Pyrrus, król Epiru, uchodził za jednego z najwybitniejszych wodzów swoich czasów.

- *rzeźba, Grecja, IV w. p.n.e.*

ARMIA RZYMSKA

Podstawowymi obowiązkami obywateli Rzymu były płacenie podatków oraz służba wojskowa. O sukcesach Rzymian w znacznej mierze zadecydowała właśnie potęga ich armii. Służyli w niej obywatele w wieku od 17 do 46 lat, spełniający kryterium majątkowe. Czas służby zależał od długości prowadzonej kampanii – najczęściej wynosił kilka miesięcy. Każdy żołnierz musiał zapewnić sobie uzbrojenie. Najbogatsi obywatele odbywali służbę jako jeźdźcy (**ekwici**). Trzon armii stanowili jednak średniozamożni chłopi, tworzący lekko- oraz ciężkozbrojną piechotę.

Armia rzymska była podzielona na jednostki nazywane **legionami**, którymi dowodzili konsulowie. Każdy z nich stał na czele sił złożonych z co najmniej dwóch legionów, do których dołączano wojska sprzymierzonych (łac. *auxilia*). Jeśli armie obu konsulów połączyły się, sprawowali oni dowództwo na zmianę.

W wojsku rzymskim obowiązywała ścisła dyscyplina, a wódz miał władzę absolutną. Za przewinienia indywidualne żołnierzy karano chłostą. Oddziałom, które zhańbiły się tchórzostwem, groziła decymacja (dziesiątkowanie), czyli stracenie co dziesiątej osoby. Odwagę i przykładne wykonywanie obowiązków nagradzano awansami, srebrnymi lub złotymi napierśnikami, ozdobnymi włóczniami oraz wieńcami. Zwycięskiemu wodzowi i jego armii przysługiwało prawo do uroczystego wjazdu do Rzymu, czyli **triumfu**.

TEKST ŹRÓDŁOWY

TRIUMF RZYMSKIEGO WODZA

Appian z Aleksandrii (ok. 100–180 r. n.e.) przedstawił w *Historii rzymskiej* dzieje obszarów wchodzących w skład imperium. Zamieścił tam również opis triumfu rzymskiego wodza.

Wszyscy są przybrani w wieńce. Pochód otwierają trębacze i wozy z łupami. Z kolei niosą wieże przedstawiające zdobyte miasta, malowidła i obrazy wydarzeń, następnie złoto i srebro w stanie surowym oraz przebite na pieniądze, tudzież inne rzeczy tego rodzaju, dalej wieńce, którymi za męstwo obdarzają wodza czy to miasta, czy sprzymierzeńcy, czy wreszcie podwładne mu wojsko. Potem idą białe woły, a za wołami słonie [...]. *Przed samym wodzem kroczą liktorowie przybrani w purpurowe szaty i gromada przygrywających na cytrach i piszczałkach, którzy podobnie jak w uroczystych pochodach etruskich są przepasani i mają złote wieńce na głowach* [...]. *Za nimi idzie gromada ludzi z kadzielnicami, a następnie wśród dymu kadzideł wódz na rydwanie pomalowanym różnymi barwami, mając na głowie wieniec ze złota i kosztownych kamieni, przybrany obyczajem ojców w purpurową szatę, na której są wyhaftowane złote gwiazdy; w ręce trzyma berło z kości słoniowej i gałązkę wawrzynu, którą Rzymianie z dawien dawna uważają za oznakę zwycięstwa. Razem z nim zajmują miejsce na wozie synowie i córki, a na luźnych koniach po obu stronach siedzą spokrewnieni z nimi młodzieńcy. Za wozem idą pisarze, służący i żołnierze straży przybocznej, którzy mu towarzyszyli w czasie wojny. Za nimi ciągnie wojsko w centuriach i kohortach, wszyscy z wieńcami na głowie i gałązkami wawrzynu w rękach, najdzielniejsi niosą ponadto nagrody zwycięstwa.*

Źródło: Appian, *Historia rzymska*, tłum. L. Piotrowicz, Wrocław 1957, t. 1, s. 159–160.

? 1. Omów przebieg triumfu.
2. Podaj współczesne znaczenie słowa „triumf".

RZYMSKIE LEGIONY

Legion liczył zazwyczaj ok. 4500 żołnierzy. Oprócz 3000 ciężkozbrojnych piechurów w jego skład wchodziło 300 jeźdźców oraz 1200 żołnierzy piechoty lekkozbrojnej. Towarzyszyli im inżynierowie, medycy, kapłani, muzycy i rachmistrzowie. Najmniejszą jednostką wchodzącą w skład legionu była drużyna licząca ośmiu żołnierzy, którzy na wojnie mieszkali w jednym namiocie. Centurię tworzyło 10 takich jednostek. Dwie centurie składały się na manipuł, a 30 manipułów – na legion.

Szyk manipularny

Przed bitwą legioniści ustawiali się w trzech szeregach. Manipuły nie tworzyły jednak zwartej linii, lecz stawały w pewnej odległości od siebie, tworząc szachownicę. Dzięki temu łatwo można było wycofać z przedpola lekkozbrojnych i zmęczonych walką żołnierzy z pierwszej linii. Szyk ten umożliwiał też sprawniejsze manewrowanie w trudnym terenie. Rzymianie przejęli go od Samnitów, którzy stosując go, pokonali kilkukrotnie rzymską falangę.

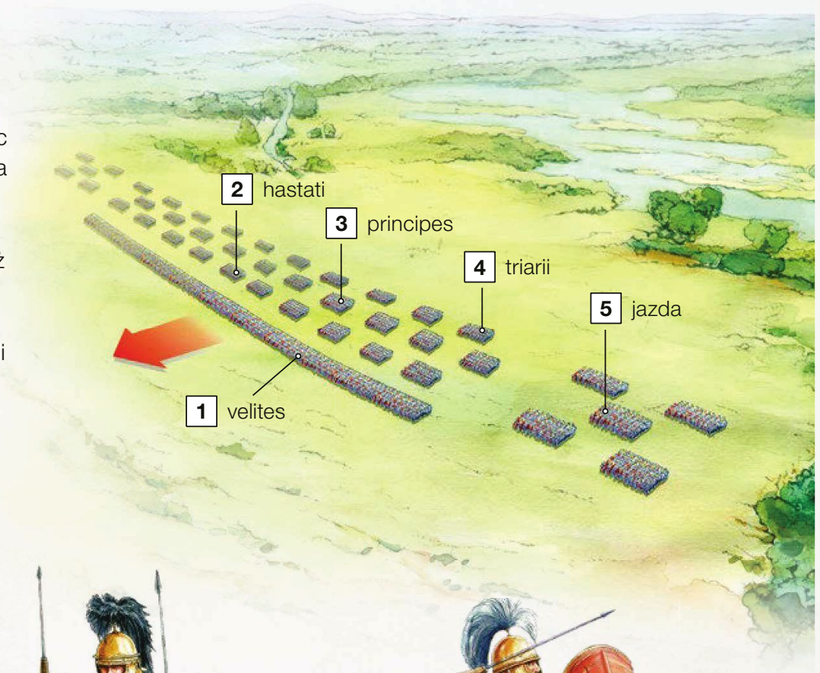

1 Velites to lekkozbrojni piechurzy, którzy na początku bitwy zajmowali miejsca przed linią manipułów i rozpoczynali walkę. Nie mieli zbroi ani hełmów; do ochrony służyły im wyłącznie okrągłe tarcze. Po przeprowadzonym ataku wycofywali się na tyły lub skrzydła armii.

2 Hastati byli najmłodszymi (17–24 lata) i najmniej doświadczonymi legionistami, którzy walczyli w pierwszym szeregu manipułów. Ich uzbrojenie składało się z krótkiego miecza (łac. *gladius*) oraz dwóch oszczepów (łac. *pilum*). Do ochrony służyły im hełmy, owalne tarcze (łac. *scutum*) i mosiężne napierśniki.

3 Principes byli nieco starszymi legionistami (24–27 lat), którzy zyskali już doświadczenie bojowe. Zajmowali miejsce w drugiej linii szyku, a ich uzbrojenie było podobne do hastati, jednak zamiast napierśników nosili kolczugi. W czasie bitwy wchodzili między manipuły pierwszego szeregu, tworząc z nimi jedną linię.

5 Jazda w każdym z legionów składała się z 10 oddziałów, liczących po 30 żołnierzy. W trakcie bitwy ustawiano ją na skrzydłach, gdzie miała ochraniać główne siły przed okrążeniem. Podczas przemarszu wykonywała zadania rozpoznawcze.

4 Triarii stanowili grupę najbardziej doświadczonych legionistów (powyżej 27 lat). Walczyli w ostatniej linii manipułów. Ich uzbrojenie stanowiły miecz oraz włócznia (łac. *hasta*), wykorzystywana do walki wręcz.

? Porównaj taktykę walki starożytnych Rzymian i Greków.

Po podboju Italii Rzymianie dysponowali armią składającą się z ok. 50 tys. żołnierzy – własnych i sprzymierzonych. Żadne z ówczesnych państw nie mogło zmobilizować podobnych sił. Gdy Rzymianie tracili jedną armię, wystawiali kolejną, podczas gdy ich przeciwnicy najczęściej mieli problemy z uzupełnieniem strat. O wyższości militarnej Rzymu nad innymi państwami, których wojska tworzyli przede wszystkim najemnicy, decydowały też obywatelsko-chłopski skład armii oraz osobiste zainteresowanie żołnierzy wynikiem wojny. Nowe nabytki terytorialne zwiększały liczbę obywateli zainteresowanych podbojami, a co za tym idzie wzmacniały potencjał militarny republiki.

POCZĄTKI WOJEN PUNICKICH

Po zakończeniu podboju Italii elity rzymskie zgodnie uznały, że konieczna jest dalsza ekspansja. Kontrowersje budził jedynie jej kierunek. Część Rzymian myślała o podbojach na północy, w Galii Przedalpejskiej, inni zaś – o działaniach zbrojnych na **Sycylii**. Wybór tej drugiej koncepcji oznaczał wojnę z Punijczykami, jak Rzymianie zwykli nazywać mieszkańców fenickiej **Kartaginy**.

Pretekst do włączenia się w rywalizację o Sycylię dali Rzymianom Mamertyni – italscy najemnicy, którzy po zakończeniu wojny pomiędzy Grekami a Kartagińczykami zagarnęli Messanę (dzis. Mesyna) i rozpoczęli rabowanie pozostałych sycylijskich miast. Gdy znaleźli się w trudnej sytuacji, poprosili Rzymian o pomoc zbrojną. Decyzja o jej udzieleniu doprowadziła w **264 r. p.n.e.** do wybuchu **I wojny punickiej**.

Kartagińczycy dysponowali olbrzymią flotą, Rzymianie zaś – znakomitą armią lądową. Początkowo rzymskie legiony odniosły na Sycylii kilka zwycięstw, lecz wkrótce zostały odcięte od Italii przez okręty wroga. W tej sytuacji Rzymianie szybko zbudowali własną flotę wojenną. Mimo braku doświadczenia już w 260 r. p.n.e. odnieśli pierwsze zwycięstwo nad Kartagińczykami w **bitwie morskiej pod Mylae** [czyt.: myle]. Jednak walki toczono ze zmiennym

WARTO WIEDZIEĆ

Flota rzymska

Rzymianie, którzy nie znali się na budowaniu okrętów, początkowo kopiowali po prostu okręty przeciwnika. Ich główną bronią w tamtym okresie nadal pozostawały tarany. Jednak Rzymianie, którzy nie potrafili ich używać, udoskonalili techniki abordażu, aby starcie morskie zmienić w lądowe.

Tak doszło do powstania ruchomych pomostów nazywanych krukami (łac. *corvus*). Ta 11-metrowa konstrukcja była opuszczana na pokład przeciwnika za pomocą lin, a znajdujący się na jej końcu hak uniemożliwiał wrogom odpłynięcie. Dzięki jej zastosowaniu Rzymianie odnieśli swoje pierwsze zwycięstwo morskie nad Kartagińczykami w bitwie pod Mylae.

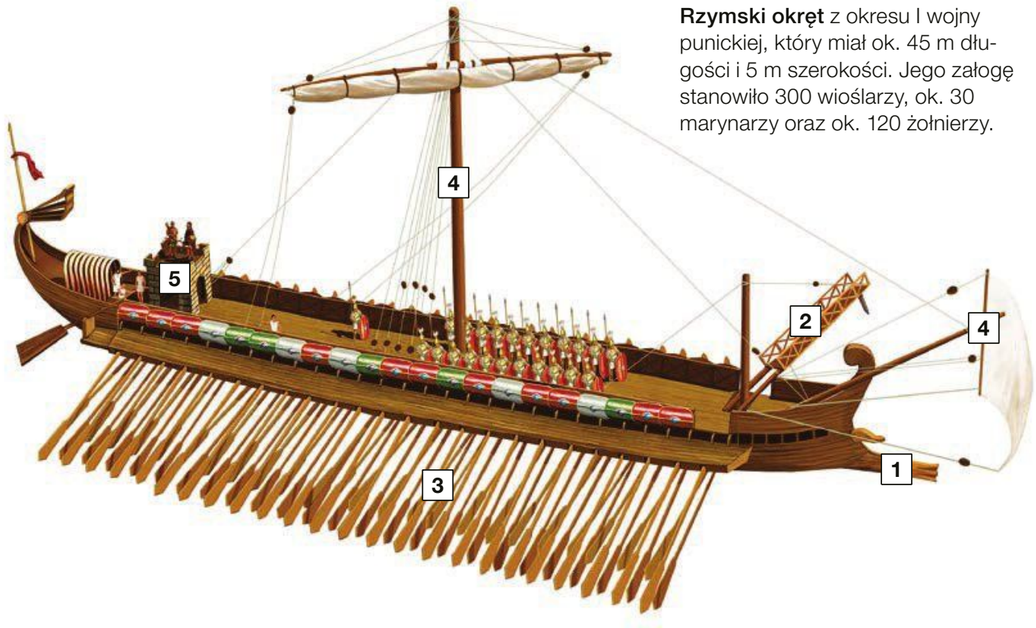

Rzymski okręt z okresu I wojny punickiej, który miał ok. 45 m długości i 5 m szerokości. Jego załogę stanowiło 300 wioślarzy, ok. 30 marynarzy oraz ok. 120 żołnierzy.

1 **Taran** był podstawowym orężem galery służącym do zatapiania nieprzyjacielskich okrętów.

2 **Kruk** umożliwiał żołnierzom rzymskim szybkie przedostanie się na pokład wroga i zniszczenie jego jednostki.

3 **Wiosła** były rozmieszczone w trzech rzędach. Górne były obsługiwane przez dwóch wioślarzy, a dolne – przez jednego. Pentera mogła mieć do 90 wioseł na jednej burcie.

4 **Dwa maszty z żaglami rejowymi** zapewniały okrętowi dodatkowy napęd i pozwalały rozwijać większą prędkość.

5 **Wieże** rozmieszczone na pokładzie dawały łucznikom większe pole ostrzału i pozwalały na umieszczenie w nich balist miotających strzały.

? Czym różniły się okręty Rzymian od trier stosowanych przez Greków podczas walk z Persami?

szczęściem przez kolejnych 20 lat. Dopiero zdobycie przez Rzymian punickich twierdz na Sycylii i porażka kartagińskiej floty w **241 r. p.n.e**. w bitwie koło **Wysp Egadzkich** sprawiły, że Punijczycy poprosili o pokój. Na jego mocy musieli oddać Rzymianom swoje posiadłości sycylijskie, zwolnić bez okupu jeńców oraz zapłacić odszkodowanie. Po zwycięstwie w I wojnie punickiej Rzym stał się potęgą morską i zyskał swoje pierwsze tereny położone poza Italią.

WOJNY PUNICKIE

państwo rzymskie w 264 r. p.n.e.
posiadłości Kartaginy w 264 r. p.n.e.
I wojna punicka (w latach 264–241 p.n.e.)
zdobycze Rzymu po I wojnie punickiej
zdobycze Kartaginy w Hiszpanii między I a II wojną punicką
II wojna punicka (w latach 218–201 p.n.e.)
kierunki działań wojsk rzymskich pod dowództwem Scypionów
kierunki działań wojsk kartagińskich pod dowództwem Hannibala
kierunki działań wojsk kartagińskich pod dowództwem Hazdrubala
zdobycze Rzymu po II wojnie punickiej
III wojna punicka (w latach 149–146 p.n.e.)
kierunki działań wojsk rzymskich
zdobycze Rzymu po III wojnie punickiej
miasta oblegane i zdobyte przez Rzymian (z datami)
miasto oblegane i zdobyte przez Kartagińczyków (z datą)
bitwy lądowe zakończone zwycięstwem Rzymian
bitwy lądowe zakończone zwycięstwem Kartagińczyków
bitwy morskie zakończone zwycięstwem Rzymian

II I III WOJNA PUNICKA

Ciężkie warunki pokoju nie zniechęciły Kartagińczyków do ekspansji. Pod wodzą **Hamilkara Barkasa** rozpoczęli oni podbój zasobnej w kruszce Hiszpanii. Aby uniknąć konfliktu z Rzymem, zawarto traktat, który ustalał granicę wpływów obu państw w tym kraju na rzece Ebro. Jednak Rzymianie wkrótce go złamali, zawierając przymierze z mieszkańcami miasta Sagunt, położonego po stronie punickiej. W 219 r. p.n.e. **Hannibal**, syn Hamilkara Barkasa, zaatakował i zdobył nielojalne miasto. Rzymianie uznali to za powód do wojny. W **218 r. p.n.e.** rozpoczęła się **II wojna punicka**.

Rzymianie zamierzali wysłać swoje wojska przez Galię do Hiszpanii, a także uderzyć na Afrykę Północną. Jednak Hannibal

? 1. Wskaż tereny opanowane przez Rzymian w wyniku I wojny punickiej.
2. Podaj nazwy obszarów, w których toczyły się walki Rzymian z Kartagińczykami w trakcie II wojny punickiej.

Publiusz Korneliusz Scypion (235–183 r. p.n.e.) zwany jest również Scypionem Afrykańskim. Przydomek „Afrykański" (łac. *Africanus*) zawdzięczał zwycięstwu nad Hannibalem w II wojnie punickiej.

▪ *rzeźba marmurowa, Italia, II w. p.n.e.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

HANNIBAL (247–183 r. p.n.e.)

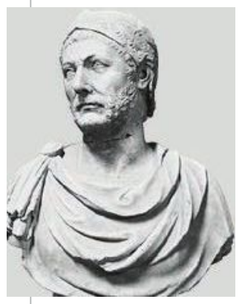

Wybitny wódz kartagiński, pochodzący z arystokratycznego rodu Barkasów. Samodzielne dowództwo objął w 221 r. p.n.e. Podczas II wojny punickiej wielokrotnie zwyciężał Rzymian. W 211 r. p.n.e. pojawił się pod Rzymem. Wywołał popłoch wśród mieszkańców miasta. Powstała wówczas sentencja: *Hannibal ante portas!* (z łac. 'Hannibal u bram!'). Hannibal przegrał jedynie bitwę pod Zamą, która zadecydowała o wyniku całej wojny. Po zakończeniu walk nadal sprawnie rządził Kartaginą. Zaniepokojeni tym Rzymianie zażądali jego wydania. W tej sytuacji uciekł na Wschód. Najpierw wspomagał króla Syrii Antiocha III, a gdy ten został pokonany przez Rzymian, Hannibal udał się do Bitynii. Kiedy dowiedział się, że Rzymianie negocjują warunki jego wydania, popełnił samobójstwo – zażył otrzymaną od ojca truciznę, którą nosił w pierścieniu.

uprzedził ich działania i po trudnym marszu przez Pireneje i Alpy wkroczył ze swoją armią do Italii. Było to całkowite zaskoczenie dla Rzymian, tym bardziej że znakomity wódz punicki w kilku bitwach rozbił kolejne wysyłane przeciwko niemu rzymskie armie. Dyktatorem ogłoszono wówczas Fabiusza Maksimusa, który jednak nie wierzył w możliwość pokonania wojsk Hannibala i unikał bitwy, przez co zyskał przydomek „Kunktator" (z łac. 'ten, który zwleka'). Dopiero wybrani nowi konsulowie wyruszyli przeciwko Punijczykom. Do rozstrzygającej bitwy doszło w **216 r. p.n.e.** pod **Kannami**. Zakończyła się ona całkowitą klęską Rzymian. Jednak wódz kartagiński nie wykorzystał sukcesu i nie zdobył Rzymu. Jego wyczerpane wojska pozostały w południowej Italii, gdzie w następnych latach przeszły do defensywy. W tym czasie Rzymianie odbudowali swoją armię i zaczęli atakować Kartagińczyków na terenach poza Italią. W 214 r. p.n.e. uderzyli na sprzymierzone z nimi Syrakuzy, a w 210 r. p.n.e. rozpoczęli działania ofensywne w Hiszpanii. Zgromadzonymi tam wojskami dowodził młody **Publiusz Korneliusz Scypion**. Opanował on wszystkie posiadłości punickie w Hiszpanii, podczas gdy w tym czasie pozbawiony wsparcia Hannibal nadal przebywał w Italii. Następnie Scypion wyruszył ze swoimi legionami do Afryki. W tej sytuacji władze Kartaginy w 203 r. p.n.e. wezwały tam Hannibala. Do decydującej bitwy doszło w **202 r. p.n.e.** pod **Zamą**. Zakończyła się ona pierwszą klęską Hannibala. Pokonanym Kartagińczykom Rzymianie podyktowali surowe warunki pokoju. Odebrano im wszystkie posiadłości zamorskie i afrykańskie oraz nakazano zapłatę olbrzymiego odszkodowania wojennego. Ponadto nie mogli oni posiadać floty i większej armii oraz przyłączać do swojego państwa nowych ziem.

Choć Kartagina przestała zagrażać Rzymowi, część jego mieszkańców pałała chęcią jej całkowitego unicestwienia. Dlatego pół wieku później Rzymianie rozpoczęli **III wojnę punicką**. Po trzyletnim oblężeniu w **146 r. p.n.e.** zdobyli bohatersko broniące się miasto, zburzyli je, a ocalałą ludność sprzedali w niewolę. Tereny dawnego miasta zaorano i poświęcono podziemnym bogom, aby nikt nigdy się tam nie osiedlił.

PODBÓJ PAŃSTW HELLENISTYCZNYCH

Po zakończeniu wojen punickich Rzymianie postanowili rozprawić się z dawnymi sojusznikami Hannibala, m.in. z macedońskim królem Filipem V. Stoczono trzy wojny macedońskie. W 197 r. p.n.e. Rzymianie pokonali Macedończyków w bitwie pod Kynoskefalaj. W 196 r. p.n.e. ogłosili podczas igrzysk istmijskich „wolność Hellenów". Dla Greków oznaczała ona jedynie koniec zwierzchnictwa macedońskiego. Nie była to jednak niepodległość, ponieważ

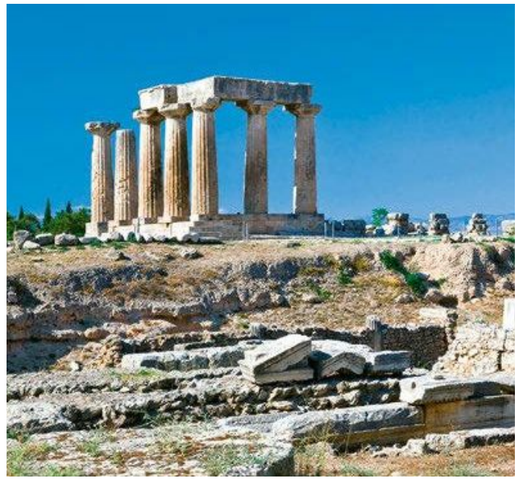

Ruiny Koryntu z widocznymi pozostałościami świątyni Apollina. Przed zburzeniem przez Rzymian miasto było jednym z najwspanialszych w ówczesnej Grecji.

▪ *fotografia współczesna, Korynt*

jednocześnie przeszli do rzymskiej strefy wpływów. Ostateczny upadek Macedonii nastąpił w 168 r. p.n.e., po klęsce jej wojsk w bitwie pod Pydną. Królestwo przestało istnieć i stało się rzymską prowincją.

W następnych latach Rzymianie kontynuowali ekspansję na Wschodzie. W 190 r. p.n.e. pokonali w bitwie pod Magnezją wojska Antiocha III z dynastii Seleukidów i w ten sposób osłabili jego potężne państwo. Z kolei król Pergamonu sam zapisał w 133 r. p.n.e. swój kraj w testamencie republice rzymskiej. Równocześnie Rzymianie powiększali swoje posiadłości w Hiszpanii i południowej Francji.

W 146 r. wybuchło powstanie Greków, które zakończyło się ich klęską i zburzeniem przez Rzymian Koryntu. Zaledwie 50 lat po ogłoszeniu „wolności Hellenów" Grecję całkowicie podporządkowano Rzymowi.

IMPERIUM ROMANUM

Podboje z II w. p.n.e. doprowadziły do powstania ***Imperium Romanum***. Tym łacińskim pojęciem określano wówczas całe terytorium podlegające władzy Rzymian. Podbite ziemie nie były bowiem przez Rzymian utożsamiane z ich państwem. Nowe obszary wcielane do swojego państwa nazywali **prowincjami**. Formalny status tych ziem określał wódz, który je zajął, a później zatwierdzał go senat. Wolni mieszkańcy prowincji stawali się tzw. sprzymierzeńcami lub – częściej – poddanymi Rzymu. Ci pierwsi byli zwolnieni z płacenia daniny, ale musieli wystawiać oddziały wojskowe. Natomiast drudzy nie służyli w wojsku, jednak uiszczali daninę (łac. *tributum*). Zarząd prowincji powierzano konsulom i pretorom, którzy zakończyli swoją kadencję w Rzymie. O przydziale funkcji decydował senat. Zdarzało się, że zainteresowani ustalali ich obsadzenie między sobą lub w wyniku losowania. Namiestników wyznaczano na rok, ale najczęściej senatorowie przedłużali im urzędowanie. Utrwaliła się praktyka, że po sprawowaniu przez rok honorowo, a zatem bez wynagrodzenia funkcji urzędniczych rzymscy arystokraci piastowali przez trzy lata intratne stanowiska namiestników. Wspierali ich wyznaczani również przez senat legaci oraz młodzi Rzymianie, którzy w ten sposób zdobywali doświadczenie w administracji.

ĆWICZENIA

1. Opisz etapy podboju Italii przez Rzymian.
2. Wyjaśnij przyczyny sukcesu rzymskiej ekspansji.
3. Przedstaw przebieg oraz skutki wojen punickich.
4. Wymień główne etapy tworzenia Imperium Rzymskiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Jaczynowska, *Dzieje Imperium Romanum*, Warszawa 1995.
K. Kęciek, *Dzieje Kartagińczyków*, Warszawa 2003.
M. Wolny, *Hannibal w Italii (218–217 p.n.e.)*, Olsztyn 2007.

4 ZMIANY SPOŁECZNE W REPUBLICE RZYMSKIEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Na jakie grupy dzieliło się społeczeństwo rzymskie w okresie republiki?
2. W jaki sposób zakończyła się walka o prawa plebejuszy?

SKUTKI PODBOJÓW

Wielkie podboje, w których wyniku granice republiki zostały znacznie poszerzone, postawiły przed Rzymianami nowe wyzwania. Organizacja struktur państwowych z czasów, gdy w jego skład wchodziły jedynie Rzym oraz otaczające go tereny, musiała zostać szybko dostosowana do aktualnych uwarunkowań. Zmieniła się również sytuacja gospodarcza i społeczna w Italii. W efekcie zachodzących przemian w II w. p.n.e. ukształtował się nowy stan – **ekwici** (łac. *equites* – 'jeźdźcy'). W jego skład wchodzili bogaci obywatele, którzy jednak nie należeli do arystokracji senatorskiej. Swoich olbrzymich majątków dorobili się dzięki wojnom i eksploatacji prowincji. Trudnili się głównie handlem, obrotem finansowym oraz dzierżawą podatków. Do tej grupy społecznej należało wielu znakomitych polityków. Do senatu trafiali oni nie ze względu na urodzenie, lecz w związku z piastowaniem urzędów państwowych. Określano ich tam lekceważąco mianem *homines novi* (l. poj. *homo novus*, z łac. 'człowiek nowy').

O wiele poważniejsze skutki podboje miały dla gospodarki italskiej. W wyniku napływu licznych niewolników oraz wielkich ilości taniego zboża z prowincji doszło do głębokich zmian w rolnictwie. Zrujnowane wcześniej w wyniku działań Hannibala, nie było ono w stanie konkurować z wysoko rozwiniętymi gospodarkami państw hellenistycznych. W tej sytuacji bogaci właściciele ziemscy, należący do warstwy nobilów, rezygnowali z nieopłacalnej uprawy zbóż. W to miejsce pojawił się nowy typ majątku, zwany *villa*. Gospodarstwa te miały wielkość od 25 do 60 ha i produkowano w nich tylko towary przeznaczone na sprzedaż takie jak wino czy oliwa oraz uprawiano owoce lub hodowano zwierzęta. Wymagało to znacznych nakładów finansowych i najbardziej opłacało się tym, którzy wykorzystywali na szeroką skalę pracę niewolników. Na takie rozwiązania nie mogli sobie pozwolić średniozamożni chłopi, dlatego przemiany, które zaszły w italskim rolnictwie, doprowadziły ich do ruiny. W dodatku stanowili oni podstawę rzymskiej armii i długie lata spędzali na wojnach w odległych od ojczyzny krajach. Ich gospodarstwa w tym czasie podupadały i były sprzedawane lub zawłaszczane przez bogaczy. Z tego powodu stale rosła liczba chłopów bez ziemi, którzy utrzymywali się z pracy najemnej lub przenosili się do miast, najczęściej do Rzymu. Powiększali tam zastępy biedoty, nieposiadającej niczego oprócz licznego potomstwa

EKSPLOATACJA PROWINCJI

Namiestnicy rzymscy dopuszczali się zdzierstw, wzbogacając się kosztem mieszkańców prowincji. Zmuszali ich do płacenia łapówek za zwolnienie ze spełniania celowo nakładanych na nich uciążliwych obowiązków, grabili dzieła sztuki zgromadzone w świątyniach i domach prywatnych, a wyroki w sprawach sądowych ferowali zależnie od nielegalnych korzyści majątkowych.

W połowie II w. p.n.e. w Rzymie ustanowiono wprawdzie stałe trybunały, które miały sądzić namiestników za zdzierstwa, ale nie przyniosło to wielkich zmian. Zasiadali w nich bowiem senatorowie, często koledzy oskarżonych namiestników, z pobłażaniem odnoszący się do ich występków i znani z przekupności. Co więcej, procedura dochodzenia sprawiedliwości przez mieszkańców prowincji była długotrwała i trudna do przeprowadzenia, a złamanie solidarności nobilów przysparzało wiele trudności.

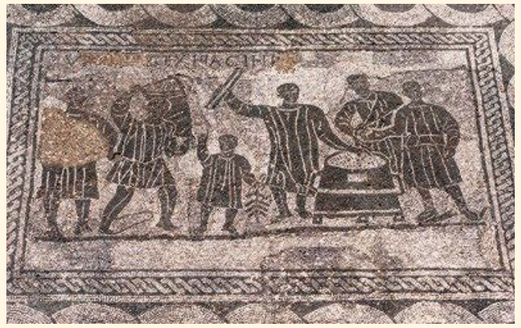

Ważenie zboża w Ostii zostało przedstawione na starożytnej mozaice. Przez port w Ostii do Rzymu trafiało zboże z prowincji przeznaczone do bezpłatnego rozdawania proletariuszom w stolicy imperium.

▪ *mozaika, Ostia, III w. n.e.*

? W jaki sposób namiestnicy starali się wzbogacić kosztem zarządzanych prowincji?

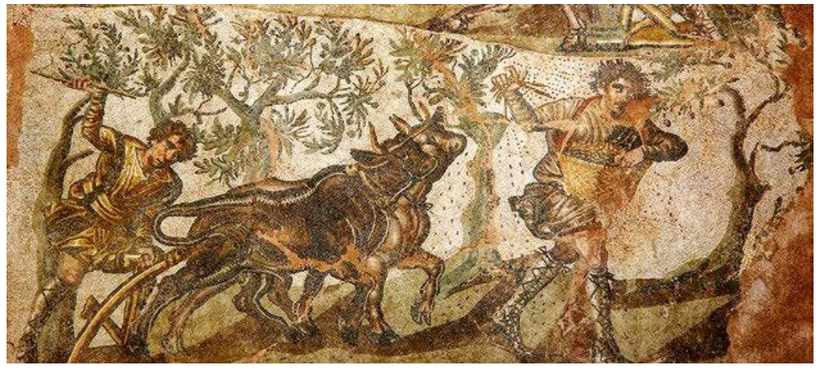

Prace polowe z użyciem wołów ukazane na mozaice pochodzącej z Cezarei w Algierii. Ziemie odebrane pokonanym ludom stawały się ziemią publiczną (łac. *ager publicus*) zarządzaną przez państwo. Przeznaczano ją pod uprawy i hodowle.

▪ *mozaika, Cezarea, I–II w. n.e.*

WARTO WIEDZIEĆ

Kobiety starożytnego Rzymu

Starożytne Rzymianki nie miały praw politycznych, choć warto pamiętać, że kobiety uzyskały je stopniowo w różnych państwach europejskich dopiero na początku XX w. Podobnie jak Greczynki podlegały władzy męskiego opiekuna (łac. *tutor*). Niemniej zdarzały się kobiety wpływowe i bogate. Jednym z przykładów może być Cecylia Metellia (I w. p.n.e.) ze sławnego rodu Metelliuszów. O jej wpływach wiemy dzięki Cyceronowi, któremu zawdzięczamy też informację o naradzie, która w 44 r. p.n.e. odbyła się u Cezara. Uczestniczyły w niej również kobiety: Porcja (córka Katona Młodszego i żona Brutusa) i Serwilia (matka Brutusa). Zwłaszcza Serwilia była aktywną uczestniczką rozmów wpływających na ich kierunek, wykazującą się orientacją w sprawach politycznych.

Siłą rzeczy ważną pozycję zajmowały żony cesarzy, wśród nich Liwia Druzylla (żona Oktawiana Augusta), Agrypina Młodsza (czwarta żona Klaudiusza), Julia Domna (druga żona Septymiusza Sewera).

? Z czego wynikało znaczenie żon rzymskich cesarzy?

Liwia Druzylla przez ponad 50 lat była żoną cesarza Oktawiana Augusta.

▪ *posąg, Rzym, I w. n.e.*

i nazywanej z tego powodu **proletariuszami** (łac. *proles* – 'potomstwo'). Mieszkali oni z całymi rodzinami w najbiedniejszych dzielnicach, pozbawieni stałych źródeł dochodu oraz jakichkolwiek perspektyw na przyszłość. Poza tym nie służyli w wojsku obywatelskim, ponieważ nie spełniali kryterium majątkowego. Jako obywatele uczestniczyli jednak w zgromadzeniach ludowych i w odróżnieniu od pozostałych, mieszkających w różnych częściach Italii lub biorących udział w kolejnych wojnach, byli stale obecni w Rzymie. Z tego też powodu pozostawali pod opieką możnych i w zamian za żywność oraz pomoc materialną głosowali na zgromadzeniach obywatelskich zgodnie z wolą swoich patronów. Z czasem władze zaczęły organizować sprzedaż taniego zboża, a nawet jego rozdawnictwo wśród proletariuszy. Działania te miały charakter doraźny – w ten sposób rozwiązano jedynie część problemów wynikających z przemian społecznych. Jednocześnie zmniejszanie się liczby średniozamożnych chłopów wywołało negatywne skutki dla rzymskiej armii, gdyż stanowili oni podstawę do rekrutacji legionów.

Wszystkie te przeobrażenia wpłynęły niekorzystnie na ustrój republikański. Gwałtownie nasiliły się różnice materialne pomiędzy rządzącą elitą a resztą obywateli. Zmieniły się także warunki funkcjonowania instytucji republikańskich. Życie polityczne toczyło się w Rzymie, gdzie odbywały się zgromadzenia ludowe i głosowania. Tymczasem obywatele zamieszkiwali nie tylko stolicę, ale także terytoria coraz bardziej od niej odległe. Zgromadzenia, zdominowane przez posłuszny nobilom proletariat, przestały więc wyrażać wolę całego ludu rzymskiego. W ten sposób realizacja dotychczasowych idei republikańskich powoli stawała się fikcją.

REFORMY GRAKCHÓW

Część nobilów zdawała sobie sprawę z konieczności dokonania zmian, które odbudowałyby warstwę średniozamożnego chłopstwa i umożliwiły ponowne nadanie ziemi proletariuszom. Przeprowadzenia reformy podjął się **Tyberiusz Grakchus**, pełniący w 133 r. p.n.e. funkcję trybuna ludowego. Skorzystał on ze swoich uprawnień i doprowadził do uchwalenia ustawy ograniczającej wielkość majątków na terenach zajętych przez Rzym w czasie podboju Italii. Jedna rodzina mogła posiadać jedynie 250 ha ziemi publicznej. Nadwyżkę zamierzano rozdzielić pomiędzy ubogich obywateli i utworzyć z niej gospodarstwa średniej wielkości (7,5 ha). W ten sposób Tyberiusz Grakchus chciał rozwiązać problem braku ziemi, a także spowodować odrodzenie zaplecza rekrutacyjnego dla rzymskiej armii. Jego projekt spotkał się jednak z zaciekłym sprzeciwem większości nobilów. Pomimo to udało się powołać komisję, która skonfiskowała ok. 250 tys. ha ziemi. Choć był to niepodważalny sukces, ostatecznie próba wprowadzenia reformy agrarnej zakończyła się porażką. Jej przeciwnicy wywołali rozruchy w mieście, podczas których Tyberiusza zamordowano.

W 123 r. p.n.e. trybunem został jego brat – **Gajusz Grakchus**. Świadomy wcześniejszych problemów, próbował on rozbić jedność środowiska, które sprzeciwiało się wdrożeniu reform. Potwierdził reformy podjęte przez swojego brata i usunął przeszkody prawne stworzone przez senat w celu ich blokowania. Dzięki temu

Tyberiusz i Gajusz Grakchowie wiele zawdzięczali swojej matce – Kornelii. Urodziła ona sześciu synów i sześć córek, z których wieku dorosłego dożyli tylko dwaj synowie i córka. Po śmierci męża całkowicie poświęciła się wychowaniu dzieci. Uchodziła za wzór rzymskiej żony i matki.

▪ *rzeźba Eugène'a Guillaume'a, Francja, XIX w.*

udało mu się podzielić na działki i rozdać bezrolnym chłopom część ziem bezprawnie zajętych przez nobilów. Jednak przeciwnicy zmian i tym razem wywołali zamieszki w mieście. W ich trakcie zginęły tysiące ludzi, a sam Gajusz, aby nie wpaść w ręce przeciwników, kazał się zabić wiernemu niewolnikowi. Grakchów uznano za bohaterów ludu rzymskiego, ale zwycięstwo odnieśli wrogowie republiki.

POWSTANIE SPARTAKUSA

W następstwie zwycięskich wojen i podbojów do Rzymu masowo napływali niewolnicy z różnych części świata. W ten sposób niewolnictwo zyskało charakter masowy i stało się jedną z podstaw rzymskiej gospodarki. Większość niewolników wykorzystywano do pracy na roli. Jeśli któryś z nich posiadał jakieś cenne umiejętności, przeważnie trafiał do rezydencji

WARTO WIEDZIEĆ

Gladiatorzy

Gladiatorzy wywodzili się zazwyczaj spośród jeńców wojennych, głównie Traków, Germanów i Galów. Byli wśród nich także przestępcy oraz ludzie wolni, którzy zgłaszali się sami, zgadzając się na walkę za określoną zapłatą. Do występów podczas igrzyska gladiatorów przygotowywano w specjalnych „szkołach".

Aby uatrakcyjnić widowiska, naprzeciwko siebie stawiano gladiatorów posługujących się różnymi rodzajami broni oraz wykorzystujących rozmaite techniki walki: samnicką, tracką, galijską lub germańską. W osobnych „szkołach" przygotowywano także ludzi do walk ze zwierzętami. Pokonany na arenie gladiator mógł prosić o łaskę poprzez podniesienie do góry palca wskazującego, a jego los zależał wówczas od tłumu. Jednak jeśli taka była wola publiczności, zwycięzca musiał dobić przeciwnika.

Hełm gladiatora walczącego w stylu samnickim był ozdobiony barwnym pióropuszem.

▪ *hełm z brązu, Italia, I w. n.e.*

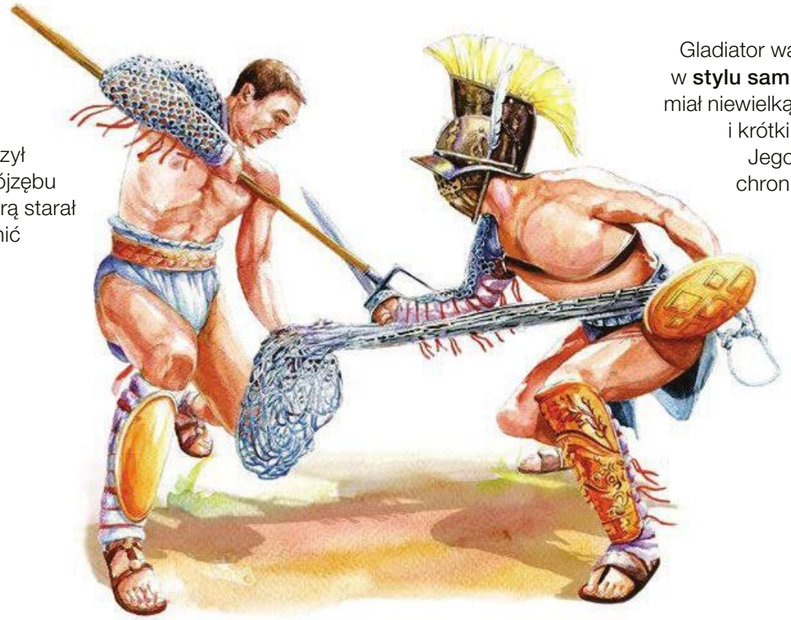

Sieciarz walczył za pomocą trójzębu oraz sieci, którą starał się obezwładnić przeciwnika.

Gladiator walczący w **stylu samnickim** miał niewielką tarczę i krótki miecz. Jego głowę chronił hełm.

? Odszukaj w dostępnych źródłach informacje na temat uzbrojenia gladiatorów posługujących się techniką galijską i germańską.

ITALIA PODCZAS POWSTANIA SPARTAKUSA

właściciela. Wśród niewolników znajdowali się bowiem ludzie wykształceni: rzemieślnicy, artyści, lekarze i nauczyciele, pochodzący z greckiego Wschodu. Położenie niewolników było zróżnicowane, ale na ogół żyło im się o wiele gorzej niż w Grecji. Właściciel miał nawet prawo ich zabić. Wyłącznie od jego woli, charakteru i zdrowego rozsądku zależało, jaki z owej niczym nieograniczonej władzy uczyni użytek.

Szczególną kategorią niewolników byli **gladiatorzy** (łac. *gladius* – 'miecz'), walczący między sobą na arenach amfiteatrów na śmierć i życie. Ze względu na biegłość gladiatorów we władaniu bronią oraz stałą perspektywę śmierci obawiano się ich buntu i podejmowano wobec nich wyjątkowe środki ostrożności.

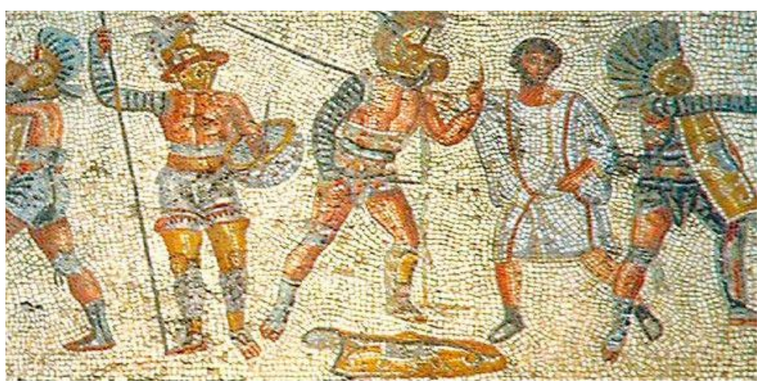

Walczący gladiatorzy przedstawieni na rzymskiej mozaice z okresu cesarstwa. Między nimi stoi prawdopodobnie sędzia, który czuwał nad przebiegiem pojedynków.

▪ *mozaika, Libia, II w. n.e.*

?

1. Wymień miejsca ważniejszych bitew stoczonych podczas powstania Spartakusa.
2. Odpowiedz, dokąd próbowali się przedostać powstańcy. Wymień przeszkody naturalne, które musieliby pokonać, aby zrealizować swój plan.

Mimo to właśnie w „szkole" gladiatorów w Kapui w **73 r. p.n.e.** wybuchło największe i najgroźniejsze dla Rzymu **powstanie niewolników**. Na jego czele stanął pochodzący z Tracji **Spartakus**. Po pokonaniu strażników uciekł on wraz z kilkudziesięcioma towarzyszami na pobliski wulkan Wezuwiusz. Tam jego siły zostały wzmocnione przez niewolników zbiegłych z rzymskich posiadłości oraz ubogich, wolnych chłopów. Dzięki sprytowi Spartakusa buntownicy pokonali ścigające ich oddziały i opanowali Kampanię. Następnie rozpoczęli marsz na północ, odnosząc zwycięstwa nad kolejnymi wysyłanymi przeciwko nim oddziałami rzymskimi. W szczytowym momencie armia Spartakusa liczyła ok. 60 tys. ludzi.

Pomimo sukcesów Spartakusowi nie udało się wyprowadzić powstańczej armii z Italii. Nieskutecznie próbował przedrzeć się przez Alpy na północ, a później ewakuować się na Sycylię. Z czasem doszło też do konfliktów

TEKST ŹRÓDŁOWY

NIEWOLNICY W RZYMSKIM GOSPODARSTWIE

Rzymski pisarz Marek Terencjusz Warron (116–27 r. p.n.e.) w zachowanym do naszych czasów dziele *O gospodarstwie rolnym* sformułował rady dotyczące prowadzenia majątku ziemskiego.

Opowiem o środkach, za pomocą których uprawia się pola. Jedni dzielą te środki na dwie części: na ludzi i na narzędzia służące ludziom, bez których to rzeczy uprawa jest niemożliwa. Drudzy na trzy części: narzędzia przemawiające ludzkim głosem, narzędzia wydające dźwięki nieartykułowane i narzędzia nieme; do pierwszej grupy narzędzi należą niewolnicy, do drugiej woły, do trzeciej wozy. Ziemia uprawiana jest przez ludzi: przez niewolników albo przez ludzi wolnych, albo przez jednych i drugich [...]. *Niewolnicy nie powinni być ani lękliwi, ani zuchwali. Ci* [niewolnicy], *którzy nimi kierują, powinni umieć czytać i pisać i posiadać pewne wykształcenie, być uczciwi oraz starsi wiekiem* [...]. *Oprócz tego jest rzeczą bardzo ważną, aby ci, którzy nadzorują, byli obeznani z rolnictwem. Powinien* [nadzorca] *nie tylko wydawać polecenia, ale również pracować, aby idąc za przykładem, naśladowano go i aby wiedziano, że on im słusznie rozkazuje, ponieważ posiada większą wiedzę. Nie należy im pozwalać, aby wydawali polecenia, używając częściej bata niż nagany słownej, jeśli ten sam skutek można osiągnąć tym sposobem. Nie należy nabywać zbyt wielu* [niewolników] *tej samej narodowości, gdyż to przede wszystkim jest przyczyną domowych niesnasek. Nadzorców czynić ochotniejszymi za pomocą nagród oraz dołożyć starań, aby mieli swoją prywatną własność i związane z nimi niewolnice, należące do czeladzi* [służby] *tego samego domu, by mogli mieć z nimi synów. W ten bowiem sposób stają się wierniejsi i bardziej przywiązani do posiadłości* [...].

Źródło: *Starożytność. Teksty źródłowe. Tematy lekcji do historii w szkole średniej*, oprac. G. Chomicki, S. Sprawski, Kraków 1999, s. 223–224.

?

1. Przedstaw podział „narzędzi pracy" zaproponowany przez Warrona.
2. Wymień środki, za pomocą których można – zdaniem autora tekstu – zapewnić sobie życzliwość pracowników.

między przywódcami powstania. Po dwóch latach Rzymianie zgromadzili wojska liczące 10 legionów. Pod wodzą **Krassusa**, bogacza i doświadczonego wodza, w **71 r. p.n.e.** pokonały one armię powstańców w bitwie nad rzeką Silarus. **Spartakus zginął** w trakcie walk. Aby odwieść innych niewolników od prób buntu, Rzymianie ukrzyżowali wzdłuż drogi z Kapui do Rzymu 6 tys. powstańców, którzy przeżyli bitwę. **Powstanie Spartakusa**, bo tak został nazwany ten zryw, uświadomiło Rzymianom skalę zagrożenia ze strony niewolników. Skłoniło ich to do podjęcia większych środków ostrożności, mających zapobiec buntom w przyszłości. Zmieniło także politykę właścicieli niewolników, która przyniosła poprawę ich położenia.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, do jakich zmian w społeczeństwie rzymskim doszło w wyniku podbojów.
2. Omów reformy, które próbowali wprowadzić bracia Grakchowie.
3. Porównaj sytuację niewolników w Rzymie z ich położeniem na Bliskim Wschodzie i w Grecji.
4. Wytłumacz, dlaczego wzrost liczby proletariuszy był niebezpieczny dla republiki rzymskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Rochala, *Powstanie Spartakusa 73–71 r. p.n.e.*, Warszawa 2009.
D. Słapek, *Gladiatorzy i polityka*, Wrocław 1995.

5 UPADEK REPUBLIKI RZYMSKIEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie cechy republiki przyczyniły się do jej sukcesów militarnych?
2. Które ziemie poza terenem Italii opanowali Rzymianie do końca II w. p.n.e.?

KRYZYS REPUBLIKI

U schyłku II w. p.n.e. w Rzymie po raz pierwszy powstały stronnictwa polityczne, do których przynależność nie była uzależniona od pochodzenia społecznego (jak w przypadku patrycjuszy i plebejuszy), lecz od poglądów. Stronnicy senatu, nazywani **optymatami** (łac. *optimus* – 'najlepszy'), wywodzili się głównie z konserwatywnych rodów senatorskich. Przeciwstawiali się oni próbom demokratyzacji ustroju i żądali zaprzestania ekspansji. Sprzeciwiali się również dopuszczeniu do życia politycznego w Rzymie *homines novi* – nowych ludzi (zob. s. 180). Zwolennicy reform, niezadowoleni z rządów senatu, stworzyli sojusz, który stał się początkiem potężnego ugrupowania **popularów** (łac. *populus* – 'lud'). Opowiadali się oni za kontynuacją podbojów oraz zakładaniem kolonii dla osadników. Najwybitniejszymi przywódcami tego ugrupowania byli m.in. bracia Grakchowie.

Walka między popularami i optymatami zdominowała życie polityczne w okresie schyłku republiki. Pozostający u władzy optymaci chcieli, aby państwo nadal służyło wyłącznie ich interesom. Musieli jednak zmierzyć się ze skutkami, jakie miało dla armii rzymskiej zmniejszenie się liczby właścicieli ziemskich, spośród których rekrutowano legionistów. Co więcej, walki poza Italią sprawiły,

REFORMA WOJSKOWA GAJUSZA MARIUSZA

Zmiany wprowadzone przez konsula Gajusza Mariusza sprawiły, że w szeregi legionów zaczęto przyjmować ochotników, którzy nie musieli posiadać własnego uzbrojenia, a ekwipunek i żołd otrzymywali od państwa. Służba w armii trwała odtąd minimum 16 lat. Ujednolicono również uzbrojenie, likwidując różnice między hastati, principes i triarii, a legiony stały się od tej chwili jednostkami ciężkiej piechoty. Każdy żołnierz wyposażony był w dwa oszczepy, tarczę i miecz, a ochronę zapewniały mu hełm oraz kolczuga lub nowa zbroja segmentowa. Ponadto podczas przemarszu musiał nieść ze sobą narzędzia do prac ziemnych, naczynia do gotowania, dwa drewniane pale oraz racje żywnościowe. Te zmiany sprawiły, że żołnierzy zaczęto nazywać „mułami Mariusza". Jednak zwiększenie ekwipunku umożliwiło zmniejszenie taborów i poprawiło mobilność rzymskich oddziałów. Ponadto zlikwidowano podział na manipuły, wprowadzając nowe jednostki zwane kohortami (po ok. 480 żołnierzy).

Orzeł legionowy (łac. *aquila*) stał się po reformie Gajusza Mariusza znakiem bojowym każdego legionu. Jego utratę uważano za największą hańbę dla oddziału.

▪ *insygnium, Italia, I w. n.e.*

? Jakie były mocne i słabe strony reformy wojskowej przeprowadzonej przez Gajusza Mariusza?

OSTATNI WIEK REPUBLIKI

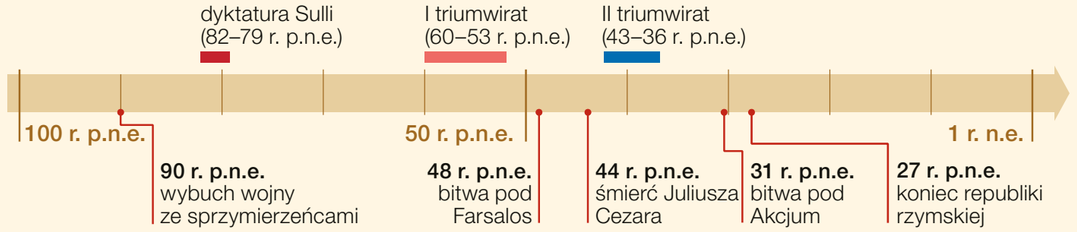

? Jakie wydarzenia zdominowały schyłkowy okres istnienia republiki rzymskiej?

że żołnierze spędzali dużo czasu z dala od swoich rodzin i gospodarstwa. Dlatego palącym problemem stało się przeprowadzenie **reformy wojskowej**. Zrobił to konsul Gajusz Mariusz u schyłku II w. p.n.e. Zrezygnował on z odrodzenia wojsk obywatelskich i w zamian zapoczątkował proces organizacji **armii zawodowej** złożonej z ochotników. Dzięki temu do wojska mogli wstępować także proletariusze. Zmiany te pozwoliły zachować potęgę militarną Rzymu, choć jednocześnie wywołały wiele skutków zgubnych dla republiki. Dla zawodowych żołnierzy głównym źródłem utrzymania był bowiem żołd oraz łupy wojenne, które mogli im zapewnić jedynie wybitni dowódcy. Wodzowie odpowiadali również za pozyskanie dla weteranów, którzy zakończyli służbę, ziemi mającej zabezpieczyć ich egzystencję na starość. Dlatego więzy lojalności i – przede wszystkim – wspólne interesy łączyły legionistów nie z republiką, lecz z ich dowódcami.

WALKI WEWNĘTRZNE

Przed zreformowaną armią rzymską szybko pojawiły się kolejne wyzwania. Na początku I w. p.n.e. Rzym musiał zmierzyć się ze swoimi italskimi sprzymierzeńcami niezadowolonymi z braku pełnych praw obywatelskich. Doszło do wojny **sprzymierzeńców z Rzymem**, która wybuchła w **90 r. p.n.e.** i trwała dwa lata. Zakończyła się wprawdzie porażką Italików, ale aby doprowadzić do jej zakończenia, Rzymianie już na początku konfliktu przyznali pełne obywatelstwo tym, którzy nie przystąpili do buntu. Z kolei w 89 r. p.n.e. ogłoszono prawo przyznające obywatelstwo wszystkim sprzymierzeńcom, którzy złożą broń w ciągu 60 dni. Działania te sprawiły, że powstanie straciło swój impet. Po zakończeniu walk liczba obywateli rzymskich wzrosła z 400 aż do 900 tys.

Ciągłe wojny spowodowały, że w Rzymie rozpoczęła się **epoka wielkich wodzów**, decydujących o losach państwa dzięki wiernym sobie legionom. Pierwszym z nich był wsławiony zwycięstwami na wschodzie **Sulla**, należący do stronnictwa optymatów. Niezadowolony z przejęcia władzy w Rzymie przez popularów, skierował on do Italii swoje wojska. Było to bezprecedensowe użycie rzymskiej armii przeciwko legalnym władzom republiki.

Lucjusz Korneliusz Sulla Feliks (138–78 r. p.n.e.) był jedną z postaci, które wywarły największy wpływ na dzieje schyłkowej republiki. Z pewnością, bez względu na intencje, przyczynił się do jej upadku.

▪ *rzeźba, Italia, I w. p.n.e.*

OSTATNIE STULECIE REPUBLIKI

- zdobycze Rzymu do końca II w. p.n.e.
- obszary zdobyte do schyłku republiki w 31 r. p.n.e.
- obszary uzależnione od Rzymu do 31 r. p.n.e.
- tereny podbite przez Juliusza Cezara

Strefy wpływów w czasach pierwszego triumwiratu:
- strefa wpływów Pompejusza
- strefa wpływów Cezara
- strefa wpływów Krassusa

Bitwy stoczone w schyłkowym okresie republiki:
- podczas wojny domowej Cezara z Pompejuszem
- podczas wojen domowych w latach 44–32 p.n.e.
- podczas podboju nowych terenów

?

1. Wymień miejsca głównych bitew stoczonych podczas wojen domowych w okresie republiki rzymskiej.
2. Wskaż obszary zdobyte dla Rzymu w ostatnim stuleciu istnienia republiki.

Doszło do wybuchu **I wojny domowej** (83–82 r. p.n.e.), zakończonej jego zwycięstwem. Zapewniło mu ono bezterminową dyktaturę, którą sprawował w latach 82–79 p.n.e. Zadbał o przywrócenie wszechwładzy senatu i krwawo rozprawił się z przeciwnikami politycznymi. W wyniku prześladowań zginęły wówczas tysiące jego rzeczywistych oraz domniemanych wrogów. W 79 r. p.n.e. zrzekł się on władzy, a rok później zmarł w swojej posiadłości w Kampanii. Po śmierci Sulli władzę nadal sprawowali jego stronnicy.

I TRIUMWIRAT

W latach 60. I w. p.n.e. najpotężniejszym człowiekiem w Rzymie został **Gnejusz Pompejusz**. Był to dawny współpracownik Sulli, który zyskał sławę dzięki sukcesom w walkach z piratami i władcą Pontu. Ważne role odgrywali także słynący z bogactwa pogromca powstańców Spartakusa **Marek Krassus** oraz młody kandydat na konsula, reprezentant popularów **Gajusz Juliusz Cezar**. W 60 r. p.n.e. zawarli oni porozumienie, nazwane później **I triumwiratem**. W jego wyniku podzielili się władzą w państwie: ustalili, kto i kiedy obejmie w nim najwyższe funkcje oraz przyznali sobie namiestnictwa w najważniejszych prowincjach. Hiszpanią przez pięć lat miał władać Pompejusz, Syrią – Krassus, a Galią Przedalpejską (Cisalpińską) i Ilirią – Cezar.

Ten ostatni zaraz po objęciu swojego stanowiska rozpoczął podbój Galii. Dość szybko opanował tę krainę, a walki z plemionami galijskimi przyniosły jemu oraz jego żołnie-

POSTAĆ HISTORYCZNA

GAJUSZ JULIUSZ CEZAR (100–44 r. p.n.e.)

Rzymski polityk, wódz i pisarz, członek stronnictwa popularów oraz współtwórca I triumwiratu. Pochodził ze zubożałej rodziny patrycjuszowskiej. Prześladowany w okresie rządów Sulli, wyjechał do Azji Mniejszej. Po powrocie do Rzymu rozpoczął karierę polityczną. Zawdzięczał ją nie tylko swoim wybitnym zdolnościom, lecz także wsparciu finansowemu Marka Krassusa. W 60 r. p.n.e. zawarł triumwirat z Krassusem i Pompejuszem, a następnie został konsulem. Dzięki zwycięstwom odniesionym w Galii oraz zdobytym tam łupom stał się jednym z najpotężniejszych rzymskich polityków. Doprowadziło to do jego konfliktu z Pompejuszem i senatem. Po pokonaniu przeciwników Cezar stał się faktycznym władcą Rzymu. Został zamordowany przez spiskowców podczas obrad senatu.

rzom cenne łupy. Jednak Galowie jeszcze kilkukrotnie wzniecali powstania przeciwko obcej władzy. Najgroźniejsze wybuchło w **52 r. p.n.e.** pod wodzą Wercyngetoryksa. Losy tego zrywu rozstrzygnęła bitwa **pod Alezją**. Wojska Cezara po oblężeniu miasta zmusiły **Wercyngetoryksa** do kapitulacji. Rok później Rzymianie odzyskali pełną władzę nad Galią i uczynili z niej swoją kolejną prowincję. Cezar po tej ciężkiej i krwawej wojnie dysponował 13 wiernymi, zaprawionymi w bojach legionami, dzięki czemu stał się jednym z najpotężniejszych ludzi w republice.

W tym samym czasie Krassus rozpoczął wojnę z państwem Partów, w trakcie której zginął w bitwie pod Karrami w 53 r. p.n.e. Jego śmierć oznaczała kres triumwiratu oraz początek wzrostu napięcia pomiędzy Cezarem a Pompejuszem, który stał się wówczas przywódcą obozu senatorskiego. Do decydującej rozgrywki doszło, gdy zaniepokojony sukcesami Cezara senat w 49 r. p.n.e. wezwał go, aby natychmiast złożył urząd i jako osoba prywatna wrócił do Rzymu. Kiedy Cezar wyruszył tam na czele swoich legionów, Pompejusz, członkowie senatu oraz ich zwolennicy w popłochu opuścili Italię. Cezar udał się za nimi i pokonał ich w **48 r. p.n.e.** w bitwie **pod Farsalos** na terenie Grecji. Uciekający do Egiptu Pompejusz został zamordowany z polecenia władcy tego państwa, Ptolemeusza XIII. Była to komfortowa sytuacja dla ścigającego Pompejusza Cezara, ponieważ wina za śmierć jego przeciwnika spadła na egipskiego króla. Cezar nie planował jednak okazywać zabójcy jakiejkolwiek wdzięczności,

Rekonstrukcja umocnień rzymskich wzniesionych podczas oblężenia Alezji. Składały się one z dwóch linii wałów i wież obserwacyjnych. Jedna blokowała Galów zamkniętych w mieście, a druga chroniła Rzymian przed atakiem oddziałów galijskich próbujących przyjść z pomocą oblężonym.
▪ *fotografia współczesna, Alezja*

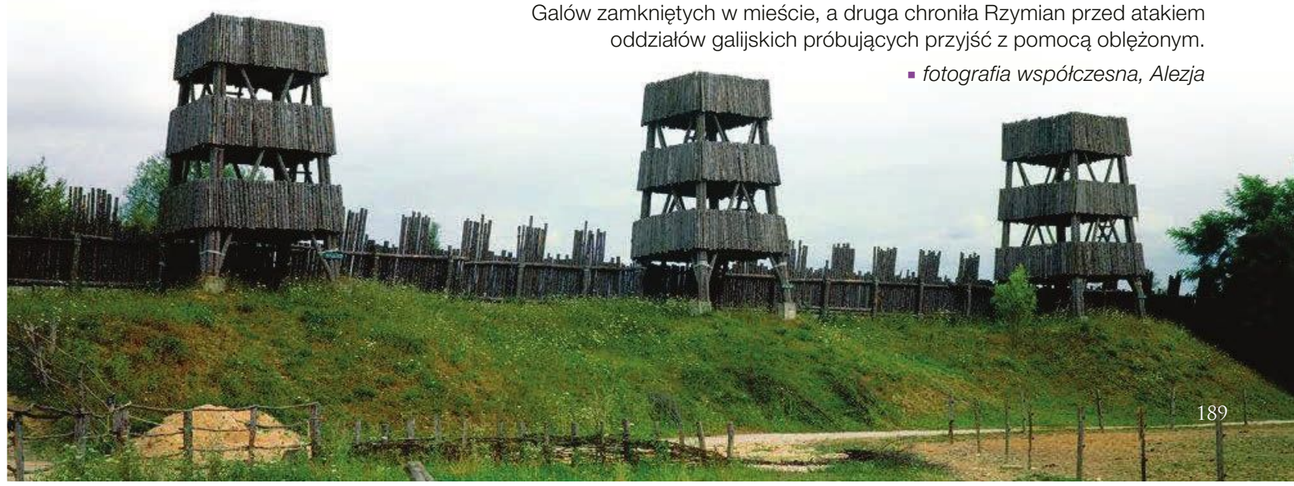

CIEKAWOSTKA

Alea iacta est!

Rzeka Rubikon w starożytności stanowiła granicę między Italią a położoną na północy Galią Przedalpejską. Cezar przekroczył ją ze swoimi wojskami w styczniu 49 r. p.n.e., rozpoczynając wojnę z Pompejuszem i jego stronnikami. Według rzymskiego pisarza Swetoniusza wypowiedział przy tym słowa: *Alea iacta est!*, które tradycyjnie tłumaczy się jako: *Kości zostały rzucone!*. Powiedzenie to wywodziło się z popularnej wśród legionistów gry w kości. Przytoczone przez Cezara miało oznaczać podjęcie ostatecznej i nieodwracalnej decyzji i w taki sposób jest rozumiane do dziś. Również samo wyrażenie ‘przekroczyć Rubikon’ nabrało w naszych czasach znaczenia jako wykonanie nieodwracalnego i mającego wielkie znaczenie kroku.

Przekroczenie Rubikonu przez Cezara i jego legiony.

▪ *rycina, Wielka Brytania, XIX w.*

zwłaszcza że po przybyciu do Egiptu zakochał się w młodziutkiej **Kleopatrze VII**, jego siostrze, a zarazem konkurentce w dążeniach do objęcia egipskiego tronu. Pod naciskiem Cezara Ptolemeusz musiał wkrótce podzielić się rządami z Kleopatrą, a potem całkowicie utracił władzę.

RZĄDY CEZARA

Cezar zamierzał skupić w swoich rękach całą władzę i objąć stanowisko dyktatora. W lutym 44 r. p.n.e. przyjął tytuł „dyktatora wieczystego”. Jednocześnie sprawował funkcję trybuna ludowego oraz był najwyższym kapłanem. Wskazywał też kandydatów na urzędy.

Swoje rządy Cezar starał się oprzeć na jak najszerszej grupie społeczeństwa. Dlatego przeprowadził szereg reform mających zapewnić mu przychylność szczególnie ekwitów i arystokracji prowincjonalnej:

- wydał surową ustawę zakazującą nadużyć w prowincjach i przystąpił do **poboru podatków przez państwo**. W miejsce krótkowzrocznej eksploatacji wprowadził „racjonalny wyzysk”;
- umożliwił szybki awans oraz **dostęp do urzędów arystokracji spoza Italii**. Ponadto nadał obywatelstwo wszystkim mieszkańcom Galii Przedalpejskiej oraz wielu miastom w Hiszpanii i Galii Narbońskiej.

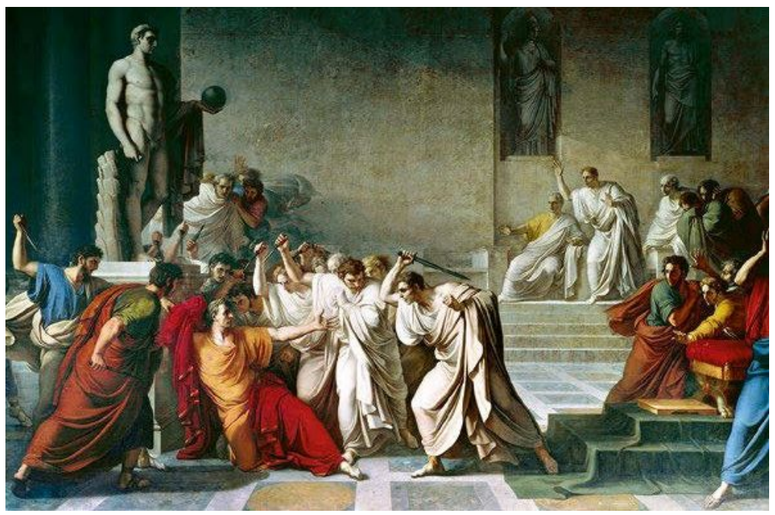

Zamach na Cezara nastąpił podczas posiedzenia senatu. Według relacji rzymskich historyków kilkudziesięciu spiskowców miało zadać mu ciosy sztyletami. Cezar zmarł u stóp posągu Pompejusza – swojego niedawnego rywala.

▪ *obraz, Włochy, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

WŁADZA CEZARA

Po bitwie pod Farsalos i pokonaniu Pompejusza Cezar jeszcze przez dwa lata walczył ze swoimi przeciwnikami. Po odniesieniu zwycięstwa przejął pełnię władzy w Rzymie.

Na podstawie uchwały nosił Cezar podczas wszystkich uroczystości szaty triumfalne [przeznaczone do noszenia podczas uroczystości triumfu], *nadto stale i wszędzie zdobił głowę wieńcem wawrzynowym.* [...] *Nosił tytuł imperatora już nie w starym tylko znaczeniu* [tzn. tak jak przysługiwał zwycięskiemu wodzowi], *ale nadano go wówczas jemu pierwszemu i po raz pierwszy raz na zawsze, jakby imię, tak jak go jeszcze i teraz noszą władcy. Posunięto się do tego stopnia pochlebstwa, że przyznano uchwałą ten tytuł dzieciom jego i potomkom* [...]. *Stąd określenie to, podobnie jak i nazwa Cezar, przeszła na wszystkich późniejszych cesarzy, jako cecha nieograniczonej władzy.* [...] *Powzięli i inne jeszcze uchwały, w których wprost jedynowładcą go mianowali. Oddano mu wybór urzędników nawet tych, których lud wybierał, i wybrano konsulem na lat 10, podobnie jak przedtem dyktatorem. On jedynie miał zarządzać skarbem państwowym, a nikt zresztą inny, chyba że on to komuś zlecił.* [...] *Ponieważ Cezar nie przyjął prawa mianowania urzędników, byli oni według starego zwyczaju wybierani pozornie przez lud, w istocie jednak byli wyznaczani przez niego, namiestnicy byli wysyłani do prowincji bez losowania. Liczba innych urzędników pozostawała taka jak poprzednio, tylko pretorów wybierano teraz 14, a kwestorów 40. Zrobił to dlatego, ponieważ wielu wiele obiecał, a nie miał innego sposobu ich zadowolić.*

Źródło: Kasjusz Dion, *Historia rzymska*, ks. XLIII, 43–50, [w:] *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, oprac. S. Sprawski, G. Chomicki, Kraków 1999, s. 256–257.

? **1.** Wymień przywileje przyznane Cezarowi po przejęciu władzy w Rzymie.

2. Przedstaw uprawnienia polityczne, którymi dysponował zwycięski wódz, a które świadczyły o faktycznym jednowładztwie.

- powiększył liczbę senatorów do 900 i **wprowadził do senatu ludzi z prowincji**.

Cezar nie ukrywał przed senatem własnych zamiarów. Aby podkreślić swoją pozycję, nie wstawał na powitanie konsulów i senatorów. Przeciwnicy zarzucali mu dążenie do ustanowienia monarchii, chociaż nigdy nie zdecydował się na oficjalne ogłoszenie się władcą. Działaniom Cezara sprzeciwiali się nieliczni obrońcy dawnych tradycji republikańskich. Około 60 senatorów pod przywództwem Kasjusza Longinusa, Katona Młodszego, Decymusa i Marka Brutusa zawiązało przeciwko niemu spisek. Swój plan zrealizowali w **idy marcowe** (15 marca) **44 r. p.n.e.** (w rzymskim kalendarzu idy to dzień przypadający w środku miesiąca). Cezar został zasztyletowany podczas obrad senatu.

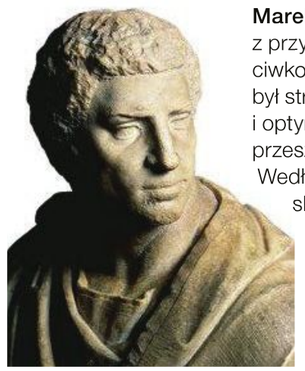

Marek Juniusz Brutus, jeden z przywódców spisku przeciwko Cezarowi, początkowo był stronnikiem Pompejusza i optymatów. Po ich klęsce przeszedł na stronę Cezara. Według niektórych relacji zaskoczony Cezar miał przed śmiercią wyrzec słowa: *Et tu, Brute, contra me?* (z łac. ‘I ty, Brutusie, przeciwko mnie?’).

▪ *rzeźba, Włochy, XVI w.*

II TRIUMWIRAT

Wkrótce po zabójstwie Cezara okazało się, że spiskowcy nie mieli planu działania i nie orientowali się w nastrojach społecznych. Śmierć popularnego wodza oburzyła lud rzymski, a jego zabójcy musieli uciekać z miasta. Decydującą rolę zaczęli wówczas odgrywać przyjaciel zamordowanego, Marek Antoniusz, oraz 19-letni **Gajusz Oktawiusz (Oktawian)**, wnuk siostry Cezara, którego dyktator adoptował, wprowadzając odpowiedni zapis w swoim testamencie.

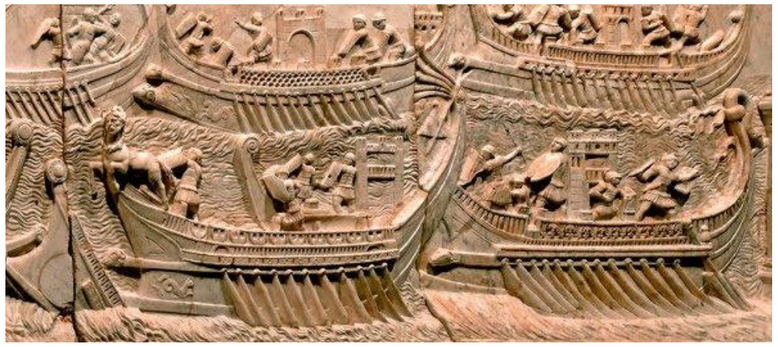

Bitwa pod Akcjum ukazana na płaskorzeźbie zakończyła się całkowitym zwycięstwem floty Oktawiana Augusta. W największej mierze przyczynił się do niego znakomity dowódca i przyjaciel przyszłego Cezara, Marek Wipsaniusz Agrypa.

▪ *płaskorzeźba, Kordoba, I w. n.e.*

Energiczne działania młodego Oktawiana sprawiły, że zarysowała się wizja wojny domowej. Jednak do jej wybuchu nie dopuściło wojsko, gdyż dawni żołnierze Cezara służyli zarówno w szeregach Marka Antoniusza, jak i Oktawiana. W 43 r. p.n.e. doszło do spotkania Marka Antoniusza, Oktawiana oraz Lepidusa (najbliższy współpracownik Cezara), którzy zawarli porozumienie, zwane **II triumwiratem**. Podzielili się władzą, przyjęli tytuły triumwirów i zadeklarowali zamiar przywrócenia porządku w republice. Działania rozpoczęli od ogłoszenia list proskrypcyjnych (proskrypcji), czyli spisu osób, które pozbawiali praw. Znalazło się na nich ok. 300 senatorów oraz 2000 ekwitów, w tym m.in. obrońca republiki Cyceron. Za ich ujęcie lub zabicie obiecywano wysokie nagrody.

Po rozprawie z wrogami w Italii triumwirowie wraz ze swoimi wojskami wyruszyli do Macedonii. Tam w 42 r. p.n.e. pokonali w **bitwie pod Filippi** wojska zabójców Cezara. Po tym sukcesie sojusznicy podzielili między siebie wpływy w imperium: Oktawian otrzymał prowincje zachodnie, Marek Antoniusz – prowincje wschodnie, a Lepidus – Afrykę. Wkrótce triumwirat się rozpadł, a na scenie politycznej pozostali tylko Marek Antoniusz oraz Oktawian. Marek Antoniusz był dojrzałym człowiekiem i znakomitym wodzem, Oktawian zaś – młodzieńcem o ogromnych ambicjach oraz zdolnościach politycznych. Jednak Antoniusz, który przebywał w Egipcie, gdzie związał się z Kleopatrą, z czasem zupełnie utracił wpływ na bieg spraw w Italii. Tymczasem Oktawian po umocnieniu swojej pozycji usiłował za wszelką cenę wzbudzić w Rzymianach niechęć do rywala. W tym celu umiejętnie wykorzystywał związek Antoniusza z władczynią Egiptu. Otwarty konflikt wybuchł po ujawnieniu testamentu Marka Antoniusza. Zapisał on bowiem znajdujące się pod jego kontrolą rzymskie posiadłości trojgu swoim dzieciom, których matką była Kleopatra. Do decydującego starcia między siłami Cezara i Antoniusza doszło w **31 r. p.n.e.** W **bitwie morskiej pod Akcjum** zwycięstwo odniosły wojska Oktawiana. Antoniusz i Kleopatra zdołali uciec do Egiptu, ale w obawie przed zbliżającymi się legionami Oktawiana oboje popełnili samobójstwo. W ten sposób młody spadkobierca Cezara stał się jedynym władcą Rzymu.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij przyczyny załamania się ustroju republikańskiego w Rzymie.
2. Omów związki między przemianami społeczno-gospodarczymi w republice a jej kryzysem.
3. Przedstaw przyczyny wzrostu roli wielkich wodzów w I w. p.n.e.
4. Wyjaśnij różnice między I a II triumwiratem.

DLA ZAINTERESOWANYCH

D. Gazda, *Wojny domowe w Imperium Rzymskim*, Warszawa 2011.
A. Łukaszewicz, *Kleopatra. Ostatnia królowa starożytnego Egiptu*, Warszawa 2005.

6 POCZĄTKI CESARSTWA RZYMSKIEGO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie konflikty przyniosły rządy Juliusza Cezara w Rzymie?
2. W jaki sposób zakończyła się walka o władzę między Oktawianem Augustem a Markiem Antoniuszem?

NARODZINY CESARSTWA

Po zwycięstwie pod Akcjum w 31 r. p.n.e. jedynym władcą Rzymu został **Oktawian**. Jego poprzednicy (m.in. Juliusz Cezar lub Sulla) skupiający w ręku taką władzę stawali zazwyczaj w obliczu zaciekłych walk politycznych, które wcześniej czy później kładły kres ich rządom. Tym razem miało stać się jednak inaczej. W Rzymie nie pozostał bowiem nikt, kto mógłby przeciwstawić się młodemu politykowi. Ponadto Oktawian wyciągnął wnioski z doświadczeń swoich poprzedników, a szczególnie Juliusza Cezara. Zrozumiał, że otwarte wprowadzenie monarchii napotka na zdecydowany sprzeciw ogółu społeczeństwa, a zwłaszcza arystokracji. Umiejętnie wykorzystał więc wyczerpanie kraju wieloletnimi wojnami, powszechną tęsknotę społeczeństwa za spokojem oraz obojętność wobec idei republikańskiej, połączoną z szacunkiem do instytucji republiki. Za ogólnym przyzwoleniem odegrał więc „komedię republiki" – udał, że przywraca republikę, a w rzeczywistości wprowadził w Rzymie monarchię. Dla większości Rzymian z pewnością ważniejsze były w tym czasie wymierne korzyści oraz poczucie dumy z wielkiego imperium niż abstrakcyjne wartości republikańskie. Plan przejęcia władzy należącej od wieków do obywateli został więc wcielony w życie bez problemów. Działaniom tym towarzyszyła wielka akcja propagandowa, mająca na celu przekonanie Rzymian do odbudowy ustroju „republikańskiego", a także reformy korzystne dla wielu warstw społecznych.

Posąg Augusta z Prima Porta to jedno z najsłynniejszych przedstawień Oktawiana. Uważano, że ród Juliuszów, z którego pochodził pierwszy cesarz, wywodził się od bogini Wenus, symbolizowanej tu przez Amora.

▪ *rzeźba marmurowa, Rzym, I w. p.n.e.*

Decydujące zmiany ustrojowe zapoczątkowano **13 stycznia 27 r. p.n.e.** Tego dnia Oktawian ogłosił w senacie, że zrzeka się wszystkich swoich nadzwyczajnych uprawnień i chce przywrócić republikę. Było to starannie wyreżyserowane przedstawienie. Zgodnie z planem Oktawiana senatorowie poprosili go, aby nadal stał na czele państwa. Ten łaskawie zgodził się na rządy wspólne z senatem, w związku z czym senat przyznał mu przydomek ***Augustus*** (z łac. 'wywyższony przez bóstwo', 'wspaniały'). Do tej pory Oktawian był bowiem tylko „synem" Cezara (dodał do swojego część nazwiska będącą przydomkiem rodziny przybranego ojca – *Caesar*, potem przyjętą jako tytuł rzymskiego imperatora). Odtąd jako August był ponadto osobą „wywyższoną przez bóstwo", co dodawało większego splendoru jego władzy.

POSTAĆ HISTORYCZNA

OKTAWIAN AUGUST (63 r. p.n.e.–14 r. n.e.)

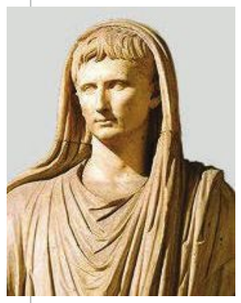

Był wybitnym politykiem i pierwszym cesarzem rzymskim. W młodości odebrał staranne wykształcenie filozoficzne, literackie i retoryczne. Adoptowany w testamencie przez spokrewnionego z nim Cezara, stał się jedynym spadkobiercą jego imienia i majątku. Oktawian jako syn tego polityka przyjął ostatni człon jego nazwiska i nazywał się Gajusz Juliusz Cezar Oktawian. W 43 r. p.n.e. zawiązał razem z Markiem Antoniuszem i Lepidusem II triumwirat. W następnych latach objął rządy w Italii. W 36 r. p.n.e. jego wojska pokonały siły Sekstusa Pompejusza, które blokowały dostawy zboża do Rzymu. Zajął wówczas Sycylię i odebrał Lepidusowi Afrykę. W 31 r. p.n.e. pokonał wojska Kleopatry i Marka Antoniusza w bitwie pod Akcjum, dzięki czemu stał się jedynym władcą państwa rzymskiego. Nie wprowadził oficjalnie monarchii i zachował pozory republiki. Żoną Oktawiana od 38 r. p.n.e. była Liwia Druzylla, która miała powiązania rodzinne z rodami Liwiuszy i Klaudiuszy. Para nie doczekała się jednak potomka. Cesarz zmarł 19 sierpnia 14 r. n.e.

PRYNCYPAT – MONARCHIA CZY REPUBLIKA?

Po objęciu władzy przez Oktawiana Augusta formalnie władzę w państwie rzymskim sprawowali cesarz i senat. Pozostawiono też konsulów oraz urzędników republikańskich, stopniowo likwidowano za to zgromadzenia ludowe. W pierwszych latach swoich rządów Oktawian sprawował jeszcze urząd konsula, ale ostatecznie zrezygnował z tego stanowiska, ponieważ musiał je sprawować wspólnie z innym urzędnikiem. Niosło to potencjalne niebezpieczeństwo – August chciał być jedynym władcą państwa rzymskiego. Gdy odrzucił tytuł konsula, zarezerwował dla siebie „władzę najwyższą", przypisaną wcześniej do tego urzędu. Z tego tytułu wynikała jego zwierzchność nad całą armią oraz wszystkimi prowincjami.

Szczególne uprawnienia zapewniła Oktawianowi również „władza cenzorska", którą sprawował, nie będąc cenzorem. Dzięki niej mógł czuwać nad obyczajami, a przede wszystkim układał listę członków senatu. Na jej początku umieścił samego siebie. W ten sposób został „**pierwszym w senacie**" (łac. *princeps senatus*). Od tego określenia pochodzi nazwa **pryncypat**, nadana systemowi rządów wprowadzonemu przez Oktawiana. Władca (princeps) przejął ponadto uprawnienia trybunów ludowych, co zapewniło mu nietykalność osobistą, a także prawo weta wobec uchwał senatu. Dzięki nim zyskał również możliwość zwoływania jego posiedzeń.

W wyniku tych zabiegów nie był ani konsulem, ani cenzorem, ani trybunem, dzięki czemu nie podlegał ograniczeniom związanym z pełnieniem tych urzędów. Zarazem w sposób nieskrępowany sprawował związaną z ich piastowaniem władzę. Zachował ponadto dla siebie prawo rekomendowania kandydatów na stanowiska formalnie obsadzane przez senat. Jako **najwyższy kapłan** (łac. *pontifex maximus*) sprawował nadzór nad rzymskimi kultami.

Podporą rządów Oktawiana Augusta teoretycznie miał być senat, który liczył 600 osób. Jego skład był jednak zupełnie odmieniony

CIEKAWOSTKA

Cezar i cesarz

Słowo „cesarz" pochodzi od ostatniego członu nazwiska Gajusza Juliusza Cezara. Oktawian przyjął ostatni człon nazwiska swojego przybranego ojca. Później określenia tego używali także spokrewnieni z Augustem władcy Rzymu. Po śmierci ostatniego z nich tytuł „cezar" przyjmowały kolejne osoby rządzące *Imperium Romanum*.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POCZĄTKI RZĄDÓW OKTAWIANA

Publiusz Korneliusz Tacyt (ok. 55–120 r. n.e.), uważany za jednego z najwybitniejszych rzymskich historyków, przedstawił w *Rocznikach* dzieje wczesnego cesarstwa od czasów panowania Tyberiusza do epoki rządów Nerona. Na początku dzieła zamieścił informacje na temat Oktawiana Augusta.

Kiedy po gwałtownej śmierci Brutusa i Kasjusza zabrakło już armii państwowej, kiedy Pompejusza zgnieciono koło Sycylii, a po rozbrojeniu Lepidusa i śmierci Antoniusza nawet stronnictwu juliuszowemu nie pozostał inny przywódca prócz Cezara Oktawiana, złożył tenże urząd triumwira, chcąc być uważanym tylko za konsula i za takiego, któremu do obrony praw ludu wystarcza władza trybuńska. Lecz skoro żołnierzy przynęcił darami lub rozdawnictwem zboża, a wszystkich słodyczą pokoju, powoli zaczął się wzbijać i zagarniać w swoje ręce przywileje senatu, urzędników i prawa. Nikt mu w tym nie stawiał oporu, gdyż najbutniejsi padli w bojach albo wskutek proskrypcji [pozbawienia praw], *a z pozostałych przedstawicieli znakomitych rodów im bardziej kto był gotowy do służalstwa, tym więcej wyróżniano go bogactwami i zaszczytami; wyniesiony więc przez zmianę stosunków, wolał bezpieczną teraźniejszość niż niebezpieczną przeszłość. Także prowincje temu stanowi rzeczy nie były przeciwne; wszak podejrzliwie patrzyły one na rządy senatu i ludu z powodu sporów między możnowładcami i chciwości urzędników, a bezskuteczna była im pomoc w prawach, których działanie mąciły przemoc, zabiegi, wreszcie przekupstwo.*

Źródło: Tacyt, *Roczniki*, tłum. S. Hammer, Warszawa 2004, s. 37–38.

? 1. Wyjaśnij, dlaczego mieszkańcy rzymskich prowincji przyjęli bez żalu upadek republiki.
2. Omów stosunek społeczeństwa rzymskiego do przemian zachodzących w państwie.

w porównaniu z okresem republiki. Wpływ na to miały decyzje Augusta oraz straty osobowe z czasów wojen domowych. Oktawian, w przeciwieństwie do Cezara, odnosił się do senatu z szacunkiem. Arystokracja senatorska zachowała swoje przywileje, a ponadto zyskała nowe możliwości kariery. Wcześniej tylko dwóch senatorów mogło sprawować zaszczytny urząd konsula przez rok. W czasach Oktawiana obsada tych stanowisk zmieniała się co dwa lub trzy miesiące. Urząd ten stracił wprawdzie swoje dotychczasowe znaczenie, ale jego sprawowanie nadal pozostawało warunkiem otrzymania namiestnictwa prowincji, a to gwarantowało duże zyski. Oktawian przejął także całe dochody państwa. Częścią z nich zarządzał osobiście, o reszcie zaś, przynajmniej formalnie, decydował senat. Jednak wpływy cesarza oraz senatorów najlepiej odzwierciedlał następujący fakt: senat wybijał monety miedziane, a August – złote i srebrne.

Pomimo że senatorowie nie podejmowali prób podważenia władzy Oktawiana, cesarz i tak odnosił się do nich z nieufnością. Zdawał sobie sprawę, że wielu z nich nadal wierzy w ideały republikańskie i dlatego darzy go niechęcią. Z tego powodu na obrady senatu wkładał pod togę zbroję. Ponadto zabronił im bez zgody princepsa opuszczać Italię oraz podróżować do Egiptu. Wolał otaczać się przedstawicielami arystokracji finansowej (ekwitami). Spośród nich rekrutowano **prefektów**, **wyższych urzędników** oraz **prokuratorów** – namiestników prowincji. Członkowie tego stanu uzupełniali też skład senatu, dzięki czemu byli osobiście związani z władcą, któremu zawdzięczali ten awans społeczny. Wyłącznie dla ekwitów zarezerwowano stanowiska dowódcy **gwardii cesarskiej (pretorianów)** (więcej zob. s. 196) oraz namiestnika Egiptu, prowincji uznawanej za osobistą domenę cesarza. Z jeszcze większą nieufnością Oktawian odnosił się do plebsu. Dlatego aby rozładowywać napięcia społeczne i ograniczyć aspiracje polityczne tej grupy, organizowano wspaniałe igrzyska oraz rozdawano zboże i pieniądze.

WARTO WIEDZIEĆ

Propaganda Oktawiana Augusta

Oktawian August panował w Rzymie przez 44 lata. W naszych czasach zostałby zapewne uznany za mistrza kreowania własnego wizerunku politycznego. Świadomie używał bowiem dostępnych wówczas środków masowego przekazu (np. swojej podobizny na monetach) w celach propagandowych. Dbał o to, aby uwaga publiczna skupiała się na jego osiągnięciach. Dzieci rzymskie podczas zabaw odgrywały bitwę pod Akcjum. Wydarzenie to, tak ważne dla Oktawiana, uwieczniano nawet na tanich dzbankach. Co ciekawe, wszystkie posągi oraz płaskorzeźby ukazują Oktawiana Augusta jako młodzieńca przypominającego Apollina.

? W jakim celu Oktawian August prowadził działalność propagandową?

Złota moneta z czasów Oktawiana Augusta z wizerunkiem cesarza oraz napisem *Divi F(ilius) Pater Patriae Caesar Augustus*. Jako adoptowany syn Cezara, uznanego po śmierci za boga, Oktawian był *divi filius* (z łac. 'synem boskiego [Juliusza Cezara]'). Zaszczytny tytuł *pater patriae* (z łac. 'ojciec ojczyzny') podkreślał jego pozycję w państwie.

▪ *moneta, Rzym, I w. n.e.*

REFORMY OKTAWIANA

Oktawian August przeprowadził wiele zmian mających na celu usprawnienie funkcjonowania państwa. Przede wszystkim podzielił **prowincje** na podległe władzy **senatu i cesarza**:

- **Pod zarząd senatu** trafiły obszary zdobyte dawno temu, na ogół mocno zintegrowane z Rzymem, na których panował spokój. Nie stacjonowało tam wojsko (poza jednym legionem w Afryce). W prowincjach tych rządzili prokonsulowie oraz propretorzy, czyli urzędnicy piastujący wcześniej stanowiska konsulów lub pretorów.
- **W rękach cesarza** pozostały obszary zdobyte niedawno, odgrywające ważną rolę strategiczną, wymagające stałej obecności armii. Władzę sprawowali tam podlegający mu bezpośrednio legaci i prokuratorzy. Princeps miał jednak również duży wpływ na obsadzanie stanowisk namiestników w prowincjach senatorskich.

Polityka Augusta wobec prowincji była w znacznej mierze kontynuacją działań Cezara. Wszyscy namiestnicy otrzymywali pensje oraz podlegali skrupulatnej kontroli. Wysokość obciążeń finansowych zaczęto obliczać na podstawie spisu ludności i jej możliwości podatkowych. Reforma zarządzania przyniosła pożądane efekty w postaci szybkiego rozwoju prowincji, a także wzrostu dobrobytu ich mieszkańców. Władca przeprowadził również reformę armii i powołał do istnienia gwardię cesarską. Kohorty **pretorianów** stacjonowały w Rzymie oraz całej Italii, a ich najwyżsi dowódcy zajmowali w kraju pierwsze miejsce po cesarzu. W późniejszych czasach to właśnie oni

Pretorianie byli formacją elitarną, a służba w ich szeregach była uważana za zaszczyt. Początkowo jednostka ta liczyła ok. 9 tys. żołnierzy, a przyjmowano do niej tylko mieszkańców Italii.

▪ *płaskorzeźba, Rzym, I w. n.e.*

CESARSTWO RZYMSKIE W I WIEKU N.E.

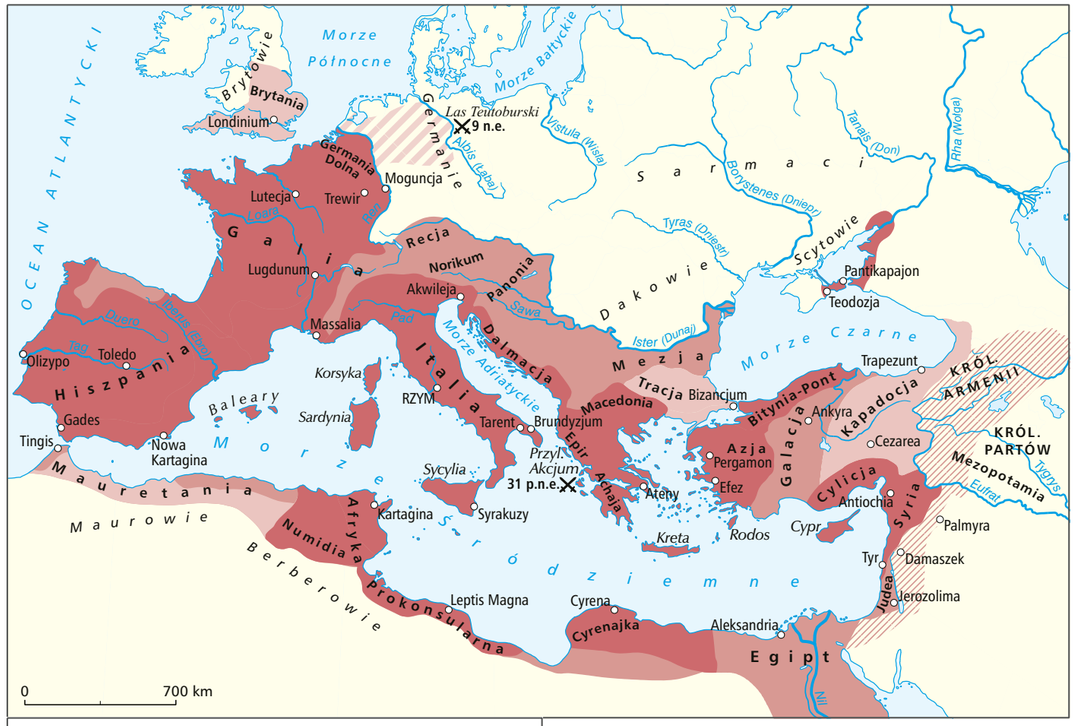

? 1. Wskaż trzy prowincje cesarstwa rzymskiego, których nazwy stanowią współcześnie nazwy państw.

2. Wymień obszary przyłączone do Rzymu na stałe za panowania Oktawiana Augusta.

decydowali o losie władcy i o tym, kto ma zostać jego następcą. Ponadto w Rzymie powstały **kohorty miejskie**, pełniące funkcję policji.

Oktawian zarządził także liczne zmiany w sferze obyczajowej i religijnej. W Rzymie zaniedbywanie starych kultów uważano za przyczynę wojen domowych oraz klęsk, dlatego władca odbudował zniszczone świątynie i wzniósł nowe. Niechętnie odnosił się do obcych religii, zwalczał magię oraz astrologię. Bardzo ostrożnie, aby nie zrazić do siebie społeczeństwa, wprowadzał także boski **kult osoby cesarza**. Dążył również do przywrócenia prestiżu arystokracji, nadszarpniętego u schyłku epoki republiki.

Okres panowania Oktawiana jest uważany za **złoty wiek kultury rzymskiej**. Dbał również o rozbudowę Rzymu i innych miast imperium.

DYNASTIA JULIJSKO-KLAUDYJSKA

Oktawian nigdy nie podjął oficjalnej próby wprowadzenia dziedziczności tronu, jednak marzył o przekazaniu władzy swojemu potomkowi. Nie miał syna i dlatego nadzieje wiązał z synami swojej córki Julii. Niestety, chłopcy przedwcześnie zmarli, dlatego kandydatami do objęcia władzy stali się jego pasierbowie, wybitni wodzowie legionów, Druzus i Tyberiusz. Pierwszy z nich zmarł jednak w 9 r. p.n.e. i jedynym spadkobiercą został mniej lubiany przez Oktawiana Tyberiusz. Po nim władza przechodziła na kolejnych cesarzy z dynastii julijsko-klaudyjskiej, czyli władców wywodzących się bezpośrednio z rodziny Oktawiana (Juliusze) lub jego żony Liwii (Klaudiusze). Za rządów jej przedstawicieli utrwalono ustrój stworzony

PANOWANIE DYNASTII JULIJSKO-KLAUDYJSKIEJ

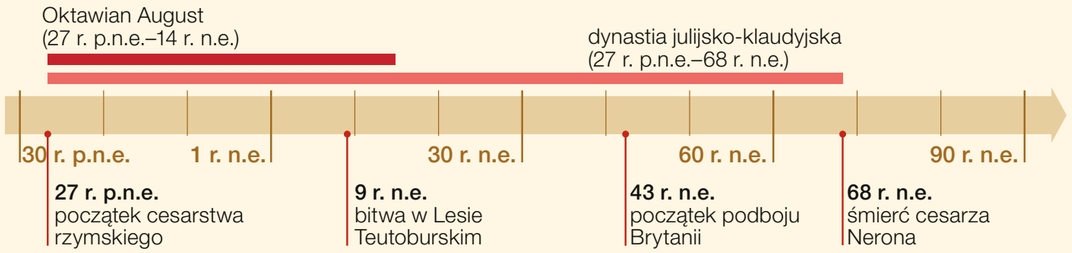

? Ile lat po śmierci Oktawiana Augusta w Rzymie panowali jeszcze przedstawiciele dynastii julijsko-klaudyjskiej?

Następcy Oktawiana Augusta z dynastii julijsko-klaudyjskiej

Imię cesarza	Lata panowania	Rządy
Tyberiusz	14–37 r. n.e.	Utrwalił ustrój wprowadzony przez Oktawiana, prowadził pokojową politykę zagraniczną oraz dbał o rozwój prowincji.
Kaligula	37–41 r. n.e.	Prawnuk Oktawiana znany z niezrównoważonego zachowania i nieobliczalnych decyzji. Został zamordowany przez pretorian.
Klaudiusz	41–54 r. n.e.	Prowadził ekspansję terytorialną. Został otruty przez żonę, która chciała zapewnić następstwo tronu swojemu synowi.
Neron	54–68 r. n.e.	Początkowo radził sobie z rządzeniem państwem, jednak próba wprowadzenia despotycznych rządów spowodowała zawiązanie spisku. Zagrożony utratą władzy, popełnił samobójstwo.

przez Augusta. Następcy Oktawiana, tytułujący się imperatorami i cezarami, wzorowali się na jego postępowaniu, dzięki czemu zapewnili światu rzymskiemu długi okres pokoju oraz dobrobytu.

PODBOJE RZYMSKIE

Jednym z najważniejszych haseł w polityce Oktawiana Augusta był pokój w części świata opanowanej przez Rzymian, określany jako *pax Romana* (z łac. ‘pokój rzymski’) bądź ***pax Augusta***. W rzeczywistości ograniczał się on wyłącznie do zaniechania wojen domowych i dotyczył jedynie Italii oraz prowincji najwcześniej przyłączonych do imperium. Rzymianie kontynuowali ekspansję terytorialną:

- Zakończyli podbój Hiszpanii i rozpoczęli działania zbrojne w dolinach Renu oraz Dunaju.
- Głównym celem Rzymian stało się ustanowienie północnej granicy państwa na Dunaju. Toczone tam wojny zakończyły się sukcesem Rzymian i utworzeniem nowych prowincji.
- August podjął też próbę opanowania terytoriów między Renem a Łabą zamieszkanych przez plemiona Germanów. Po początkowych sukcesach Rzymian wybuchło tam powstanie przeciwko ich panowaniu. W **9 r. n.e.** podczas bitwy w **Lesie Teutoburskim** Germanie unicestwili trzy rzymskie legiony. Ta klęska zmusiła cesarstwo do wycofania wojsk za Ren.
- Za panowania cesarza Tyberiusza zorganizowano wyprawę odwetową przeciwko Germanom. Mimo zwycięstwa Rzymian Ren stał się trwałą granicą imperium.

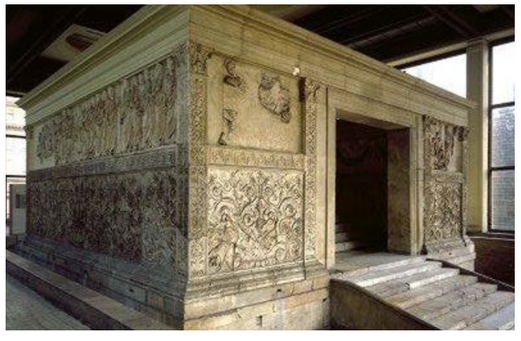

Ołtarz Pokoju (łac. *Ara Pacis Augustae*) został wzniesiony przez Oktawiana Augusta jako symbol końca wojen i początku epoki pokoju. Budowlę zrekonstruowano w 1939 r.

▪ *fotografia współczesna, Rzym*

WARTO WIEDZIEĆ

Królestwo Partów

Partia była początkowo jedną z satrapii imperium Persów, później zaś weszła w skład hellenistycznej monarchii Seleukidów. W połowie III w. p.n.e. miejscowy satrapa uniezależnił się jednak od obcej zwierzchności. Pod koniec II w. p.n.e. państwo to stało się mocarstwem. Zaczęło graniczyć z Rzymem po zajęciu przez niego w 64 r. p.n.e. Syrii. Konflikt między mocarstwami był nieunikniony. Pierwsza wojna zakończyła się klęską wojsk Krassusa pod Karrami w 53 r. p.n.e. Porażkę przyniosły również działania prowadzone na wschodzie przez Marka Antoniusza. Jednak uwikłani w konflikty wewnętrzne Partowie kilka lat później sami poprosili o rozejm.

Politykę Augusta i Tyberiusza wobec potężnych sąsiadów cechowała ostrożność. Rzymscy władcy ograniczyli się do demonstracji siły oraz zadowolili się sukcesami dyplomatycznymi. Kolejne starcia w tym rejonie wybuchły za panowania Nerona. Doprowadziła do nich rywalizacja obydwu państw o wpływy w Armenii. Walki zakończyły się kompromisem.

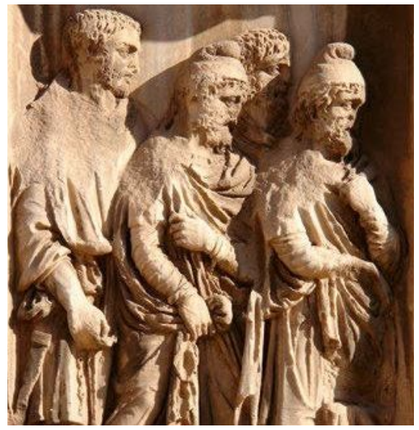

Jeńcy partyjscy zostali przedstawieni na rzymskim łuku triumfalnym Septymiusza Sewera. Za rządów tego cesarza u schyłku II w. n.e. Rzymianom udało się pokonać słabnące imperium Partów i włączyć do cesarstwa Mezopotamię.

▪ *płaskorzeźba, Rzym, ok. 200 r. n.e.*

? Odszukaj w dostępnych źródłach informacje o tym, na czym polegał specyficzny sposób walki jeźdźców partyjskich.

- Rozszerzono rzymskie wpływy w Azji Mniejszej – nową prowincją stała się Galacja, a później także Kapadocja.
- W 43 r. n.e. cesarz Klaudiusz rozpoczął **podbój Brytanii**.
- Powiększył również rzymskie posiadłości w Afryce i uczynił prowincją państwo Traków.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, czym był pryncypat. Wymień jego główne założenia.
2. Przedstaw stosunek Oktawiana Augusta do warstwy senatorskiej.
3. Opisz zmiany dokonane w państwie rzymskim przez pierwszego cesarza.
4. Wytłumacz, dlaczego ustrój wprowadzony przez Augusta jest określany jako „komedia republiki”.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Człowiek Rzymu, red. A. Giardina, tłum. P. Bravo, Warszawa 1997.
A. Krawczuk, *Cesarz August*, Wrocław 1973.
P. Southern, *Oktawian August*, tłum. D. Kozińska, Warszawa 2003.

7 OD PRYNCYPATU DO DOMINATU

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były główne założenia pryncypatu?
2. Kto objął władzę w cesarstwie rzymskim po śmierci Oktawiana Augusta?

PANOWANIE DYNASTII FLAWIUSZÓW I ANTONINÓW

Po śmierci Nerona i wygaśnięciu dynastii julijsko-klaudyjskiej w cesarstwie rozpoczęła się zaciekła walka o władzę. O tron rywalizowali początkowo czterej wodzowie popierani przez wojska z różnych części imperium. Z powodu liczby kandydatów rok 69 n.e. przeszedł do historii jako **„rok czterech cesarzy”**. Ostatecznie zwycięstwo odniósł dowódca wschodnich legionów Tytus Flawiusz Wespazjan. Nowy władca wprowadził w cesarstwie szereg reform i usprawnił jego funkcjonowanie. Umocnił również granice imperium. Po śmierci Wespazjana państwem władali jego synowie – najpierw Tytus, a potem Domicjan, a okres ten nazywany jest czasem panowania **dynastii flawijskiej** (69–96 r. n.e.).

Po śmierci Domicjana w 96 r. n.e. władzę przejął Marek Kokcejusz Nerwa. Miał on już wówczas 66 lat i nie cieszył się poparciem armii. Dlatego adoptował i dopuścił do rządów dowódcę wojsk w Germanii **Marka Ulpiusza Trajana**, który przejął tron po jego śmierci w 98 r. n.e. W ten sposób zainicjowana została tradycja, zgodnie z którą kolejni władcy panowali zwykle w wyniku adopcji przez swojego poprzednika. Zapoczątkowaną przez cesarza Nerwę dynastię nazwano **Antoninami**, od imienia panującego w latach 138–161 n.e. Antonina Piusa. Okres ich władania (**od 96 do 192 r. n.e.**) uważany jest za apogeum potęgi Rzymu i określany jako **złoty wiek cesarstwa**.

W dwóch pierwszych wiekach naszej ery w Imperium Rzymskim przeprowadzono szereg reform, które miały na celu lepsze zarządzanie państwem:

- Dawną administrację republikańską zastępowano nową, scentralizowaną i podporządkowaną imperatorowi.
- Zaczęto tworzyć **kancelarie cesarskie**, w których zatrudniano wyzwoleńców. Wpływały tam pisma do władcy, redagowano jego odpowiedzi, zawiadywano sprawami finansowymi. Kierownicy kancelarii należeli do bliskich współpracowników cesarza.
- Ważną rolę odgrywała też **rada cesarska**, w której skład wchodzili mianowani przez imperatora senatorowie i ekwici. Otrzymywali oni stałe pensje, a spośród tych ostatnich rekrutowała się również większość cesarskich urzędników.
- Do najwyższych stanowisk coraz częściej dopuszczano przedstawicieli prowincjonalnej arystokracji. Pojawili się także pierwsi cesarze z prowincji: pochodzący z Hiszpanii Trajan i Hadrian.
- Główną osobą w państwie – już nie tylko w senacie – był cesarz, „pierwszy obywatel”. Czuwał on osobiście nad pomyślnością imperium i jego mieszkańców.

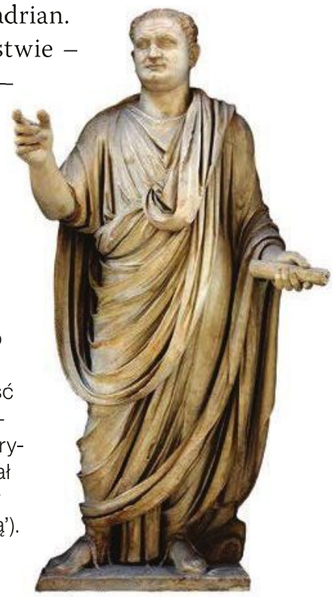

Cesarz Wespazjan panował w latach 69–79. Zasłynął jako dobry wódz i administrator. Usiłował zwiększyć zasobność skarbu, w tym celu m.in. opodatkował publiczne toalety. Krytykowany z tego powodu, miał powiedzieć: *Pecunia non olet* (z łac. ‘pieniądze nie śmierdzą’).

▪ *rzeźba marmurowa, Rzym, I w. n.e.*

CESARSTWO RZYMSKIE U SZCZYTU POTĘGI

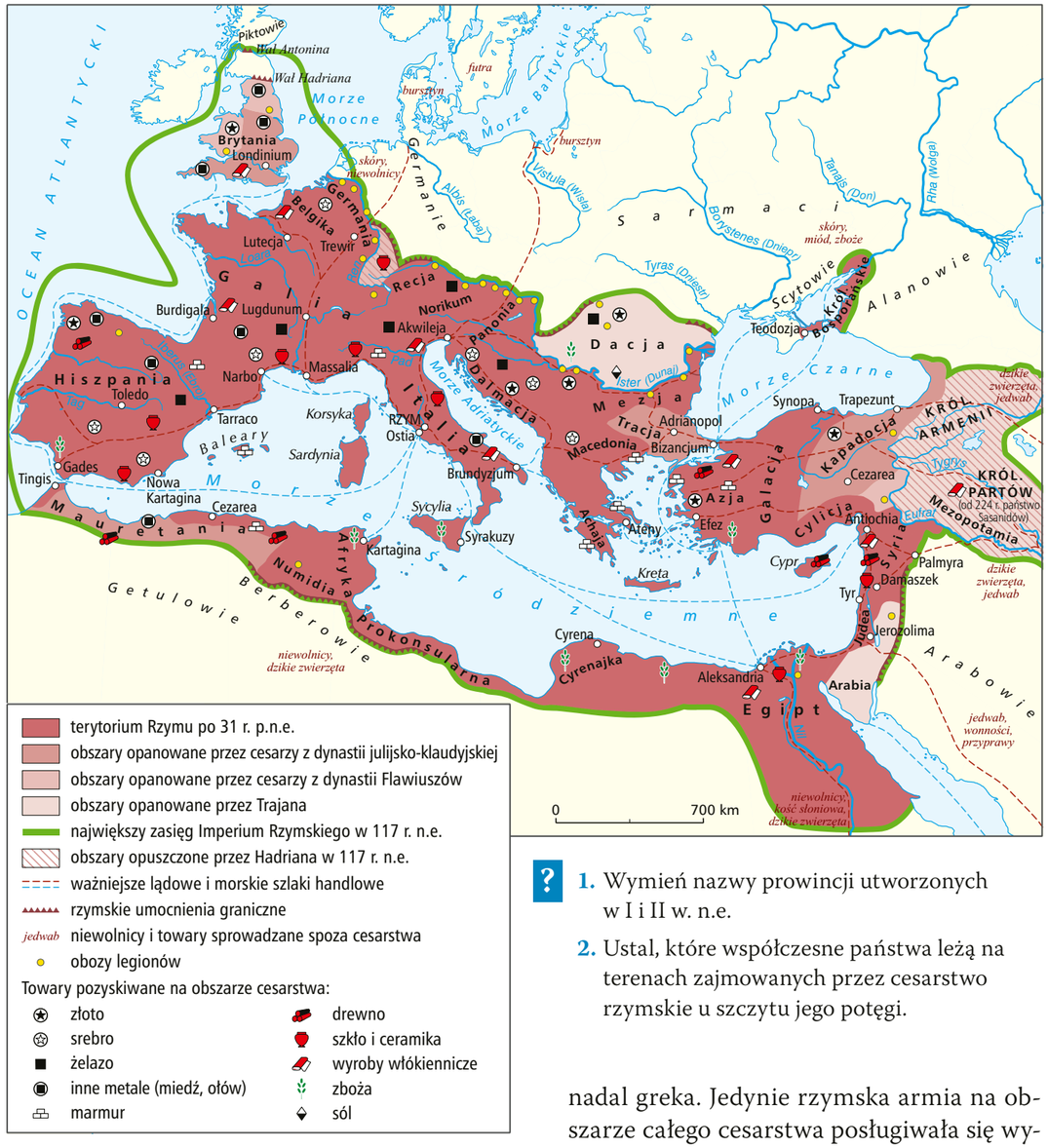

? 1. Wymień nazwy prowincji utworzonych w I i II w. n.e.

2. Ustal, które współczesne państwa leżą na terenach zajmowanych przez cesarstwo rzymskie u szczytu jego potęgi.

ROMANIZACJA PROWINCJI

Czasy cesarstwa oznaczały dla wielu prowincji okres świetności. Ich mieszkańcy nadal płacili podatki, jednak położono kres zdzierstwom i bezprawiu. Zachodnie i wschodnie prowincje cesarstwa rozwijały się w różnym tempie.

- **Wschód imperium**, który zachował swój grecki charakter, znajdował się na wyższym poziomie rozwoju cywilizacyjnego. Nawet językiem urzędowym pozostawała tam nadal greka. Jedynie rzymska armia na obszarze całego cesarstwa posługiwała się wyłącznie łaciną.
- **W prowincjach zachodnich** postęp cywilizacyjny z reguły polegał na przyjmowaniu przez miejscową ludność rzymskich wzorców kulturowych. Proces ten nazywany jest ogólnie **romanizacją**.

Zjawisko to wynikało z tego, że kultura rzymska była niezwykle atrakcyjna, a identyfikowanie się z nią ułatwiało karierę wojskową, urzędniczą i polityczną. Romanizacja była przez Rzymian wspierana, lecz nigdy nie narzucana siłą.

WARTO WIEDZIEĆ

Szlak bursztynowy

Na północy wojska rzymskie dotarły najdalej na tereny dzisiejszej Słowacji. Italscy kupcy z pewnością przybywali także nad Bałtyk. Pewien rzymski senator z czasów Nerona wyprawił się nawet na późniejsze ziemie polskie. Rzymianie cenili pochodzący znad Bałtyku bursztyn, a o ich wpływach na obszarze dzisiejszej Polski świadczą odnalezione rzymskie monety. Archeolodzy związani z Uniwersytetem Gdańskim realizują projekt budowy rzymskiej faktorii handlowej w Pruszczu Gdańskim, dokąd w starożytności prawdopodobnie wiódł bursztynowy szlak.

W faktorii rzymskiej odbywają się pokazy będące rekonstrukcjami zdarzeń ze starożytności.
▪ *fotografia współczesna, Pruszcz Gdański*

? W jaki sposób poznaniu historii pomagają takie inicjatywy jak ta w Pruszczu Gdańskim?

Zawsze popierali oni lokalne elity, ponieważ upatrywali w nich podstawę swojego panowania w prowincjach. W wyniku procesu romanizacji stale rósł udział mieszkańców prowincji w służbach państwowych. Coraz liczniej wstępowali oni do rzymskiej armii i sprawowali funkcje administracyjne. Elementem romanizacji było także nadawanie **obywatelstwa rzymskiego**. Instrument ten umożliwiał Rzymowi zapewnienie lojalności prowincjonalnych elit. Otrzymanie statusu obywatela rzymskiego dawało im bowiem możliwość awansu społecznego do stanu ekwickiego, a później senatorskiego. Nadawanie obywatelstwa stopniowo miało coraz większy zasięg, aż ostatecznie w **212 r. n.e.**, na mocy edyktu wydanego przez cesarza Karakallę, otrzymali je wszyscy wolni mieszkańcy cesarstwa rzymskiego.

URBANIZACJA PROWINCJI

Ważny element procesu romanizacji stanowiła również **urbanizacja** (łac. *urbs* – 'miasto'), czyli zakładanie nowych i rozwój starych ośrodków miejskich. W miastach prowincjonalnych czerpano wzorce ze stołecznego Rzymu: wznoszono fora, amfiteatry, termy, a także monumentalne budowle, np. bazyliki, przeznaczone do celów handlowych oraz sądowych. Podobnie jak w Rzymie, również i w prowincjach powstawała artystyczna ceramika, zaczęto używać

Ruiny teatru rzymskiego w kolonii Leptis Magna położonej w północnej Afryce, na terenie obecnej Libii. W mieście tym urodził się cesarz Septymiusz Sewer i właśnie za jego panowania przeżywało ono największy rozkwit.
▪ *fotografia współczesna, Libia*

oliwy oraz wina, w oknach domostw pojawiły się szyby. Mieszkańcy odpoczywali w termach, szukali rozrywki w amfiteatrach, teatrach i cyrkach. Kultura rzymska najszybciej upowszechniała się wśród przedstawicieli warstw wyższych, od których przejmowali ją pozostali mieszkańcy prowincji. Do współczesnych miast o rzymskim rodowodzie należą m.in. Bonn, Kolonia, Paryż, Wiedeń, Budapeszt czy Londyn.

PODBOJE RZYMSKIE W I I II WIEKU N.E.

W I w. n.e. Rzymianie nadal powiększali terytorium swojego państwa. W czasach panowania władców z dynastii Flawiuszów zajęto ziemie leżące na prawym brzegu Renu oraz poszerzono rzymskie posiadłości w Brytanii. Do początku II w. n.e. pod rzymskim panowaniem znalazły się: Numidia, Mauretania, Brytania, Tracja, Arabia, Dacja, Armenia i Mezopotamia. Jednak w tym okresie cesarstwo nie tylko prowadziło ekspansję, lecz także musiało stawiać czoła licznym zagrożeniom wewnętrznym i zewnętrznym. W **66 r. n.e.** wybuchło **powstanie w Judei**. Rzymianie musieli zdobywać kolejne twierdze żydowskie, a Jerozolimę zajęli w 70 r. n.e. dopiero po ciężkich walkach ulicznych. Miasto zostało wówczas zburzone, a **Świątynia Jerozolimska spalona**. Ostatnie oddziały powstańcze walczyły jeszcze przez trzy lata. Kolejne powstanie w Judei wybuchło w 132 r. n.e. Rzymianie po trzech latach brutalnie stłumili także ten zryw. Zginęła znaczna część żydowskiej ludności Judei, a **większość ocalałych Żydów musiała opuścić kraj**. Przyjmuje się, że wydarzenie to rozpoczęło okres wielkiej **diaspory** żydowskiej.

CESARSTWO RZYMSKIE OD I DO POCZĄTKU IV WIEKU N.E.

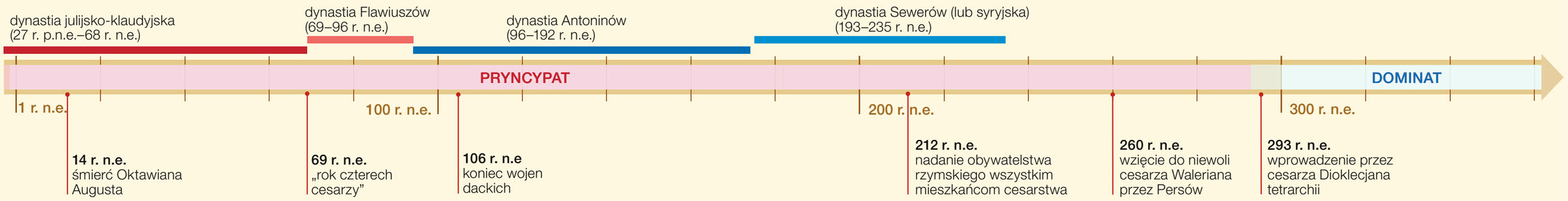

? Która z uwzględnionych na osi czasu dynastii panowała w Rzymie najdłużej?

KOLUMNA TRAJANA

Kolumna upamiętniająca zwycięstwo cesarza nad Dakami została wzniesiona w 113 r. n.e. Postawiono ją na cokole, wewnątrz którego umieszczono urny z prochami cesarza i prawdopodobnie jego żony. Na szczycie znajdował się posąg Trajana w ubiorze wojskowym, usunięty w IV w. n.e. przez chrześcijan. Główną ozdobę kolumny stanowi relief w postaci wstęgi, która w 155 scenach przedstawia historię wojen dackich, toczonych w latach 101–106 n.e.

Dakowie wzięci do niewoli zostali przedstawieni w jednej ze scen jako więźniowie cesarza. Po ostatecznym pokonaniu Daków w 106 r. Trajan ustanowił na podbitym terenie nową prowincję rzymską – Dację.

▪ *płaskorzeźba, Rzym, II w. n.e.*

Kolumna Trajana w Rzymie ma prawie 40 m wysokości. Obecnie na jej szczycie stoi figura św. Piotra ustawiona tam w XVI w.

▪ *fotografia współczesna, Rzym*

? Czyj posąg zdobi współcześnie szczyt kolumny Trajana?

Rzymianie mieli też duże problemy z państwem Daków – ludu zamieszkującego ziemie dzisiejszej Rumunii. Pod koniec I w. n.e. Dakowie zagrozili naddunajskim prowincjom Imperium Rzymskiego. Pierwsze walki zakończyły się klęską Rzymian. Dopiero cesarz Trajan w dwóch kolejnych wojnach podbił ich państwo. Był on jednocześnie ostatnim wielkim zdobywcą na tronie. Zwieńczeniem jego zwycięstw była zorganizowana w latach 114–117 n.e. wielka wyprawa przeciwko Partom. Na czele legionów, które dotarły aż do Zatoki Perskiej, stanął sam cesarz. W wyniku odniesionego zwycięstwa utworzono trzy nowe prowincje: Armenię, Mezopotamię i Asyrię. Jednak wybuch powstania ludności we wschodnich prowincjach cesarstwa przerwał dalsze podboje, zmuszając Trajana do powrotu do Rzymu.

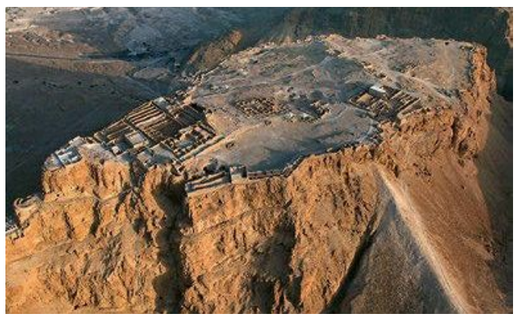

Ruiny Masady, ostatniego punktu oporu Żydów podczas powstania przeciw Rzymianom w latach 66–73 p.n.e. Obrona tej twierdzy położonej na wysokim szczycie przeszła do legendy. Jej obrońcy w obliczu klęski, aby uniknąć rzymskiej niewoli, popełnili zbiorowe samobójstwo.

▪ *fotografia współczesna, Masada*

ZAGROŻENIA ZEWNĘTRZNE

Po śmierci Trajana na tron wstąpił Hadrian, który zrezygnował z prowadzenia podbojów, a nawet utrzymania zajętych przez swojego poprzednika posiadłości odebranych Partom. Za jego panowania Rzymianie przeszli do defensywy, starając się jedynie chronić zdobyte już terytoria. Stałym zagrożeniem dla cesarstwa były bowiem łupieżcze **najazdy plemion barbarzyńskich**. Dlatego już za panowania cesarzy z dynastii Flawiuszów rozpoczęto budowę

KRYZYS CESARSTWA W III WIEKU N.E.

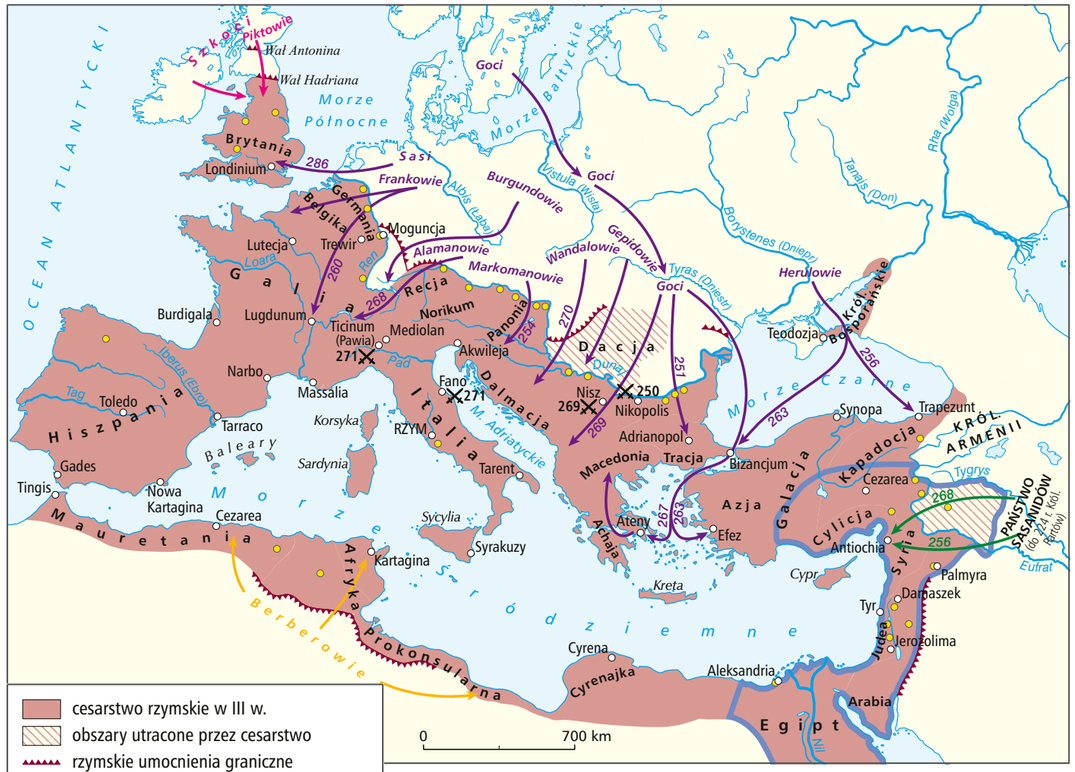

? 1. Wskaż kierunki, z których atakowano cesarstwo rzymskie.
2. Wymień nazwy terenów utraconych przez cesarstwo rzymskie w III w. n.e.

limesu, czyli systemu umocnień granicznych, które miały chronić państwo przed napadami barbarzyńców. Jednak w II w. n.e., za panowania cesarza **Marka Aureliusza**, germańskie plemiona Markomanów i Kwadów, które wykorzystały zaangażowanie Rzymu w wojny z Partami, przedarły się przez umocnienia nadgraniczne i dotarły aż do Akwilei w Italii. Rzymowi dopiero po ciężkich walkach udało się wyprzeć najeźdźców.

Po śmierci ostatniego przedstawiciela dynastii Antoninów w Rzymie ponownie doszło do walk o władzę. Zdobył ją Septymiusz Sewer, który zapoczątkował panowanie dynastii Sewerów. Wprowadził on także zmiany w rządzeniu państwem. W wyniku jego działań **autorytet i prestiż utracił senat**, z którym jego poprzednicy współpracowali. Swoją władzę oparł na armii oraz rozbudowanym aparacie urzędniczym (biurokracji). Podobnie postępowali jego następcy.

W III w. n.e. cesarstwu rzymskiemu ponownie zaczęli zagrażać wrogowie z zewnątrz. Na Wschodzie Rzymianie wprawdzie pokonali Partów, ale wkrótce ich miejsce zajęła nowa potęga – Persja Sasanidów. W 260 r. n.e., podczas jednej z wojen persko-rzymskich, do niewoli trafił sam cesarz Walerian. Nie lepiej działo się też na północy cesarstwa, gdzie nasilał się napór barbarzyńców w rejonie Renu i Dunaju. W jednej z bitew z germańskimi Gotami zginął w 251 r. n.e. cesarz Decjusz. Po kilkunastu latach zmagań Rzymianie pokonali Gotów, ale bezpowrotnie utracili Dację.

NA GRANICY IMPERIUM

Granice imperium stworzonego przez Rzymian były ciągle zagrożone przez barbarzyńskie plemiona. Obrona wymagała odpowiedniego zabezpieczenia i reorganizacji armii. Jej podstawę nadal stanowiły legiony. U schyłku panowania Oktawiana Augusta było ich 25, a ogólna liczebność legionów wraz z oddziałami pomocniczymi, tzw. *auxiliami,* wynosiła ok. 300 tys. żołnierzy. Siły te zostały rozmieszczone na terenach nadgranicznych rzymskiego państwa wzdłuż Renu i Dunaju oraz w Syrii, Hiszpanii, Egipcie i Afryce. Ponadto wzdłuż granic zbudowano system umocnień nazwany limes, który miał zapewnić imperium bezpieczeństwo.

Limes

Podczas budowania nadgranicznych fortyfikacji wykorzystywano niekiedy naturalne przeszkody, takie jak rzeki (m.in. Ren i Dunaj), a tam, gdzie ich nie było, wznoszono wały ziemne lub mury oraz kopano fosy, które łączyły punkty strażnicze. Do naszych czasów najlepiej zachowały się umocnienia Wału Hadriana w Brytanii.

Pozostałości fortu rzymskiego w Hausesteads [czyt.: hałs-stidz] przy Wale Hadriana.

- *fotografia współczesna, Hausesteads*

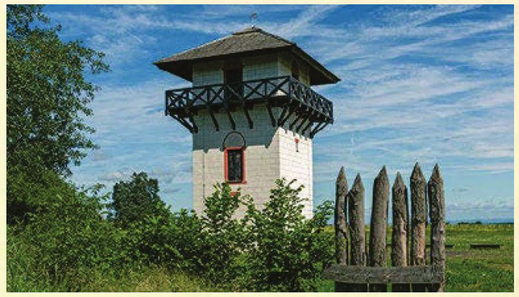

Rekonstrukcja wieży obserwacyjnej, której niewielka załoga śledziła wydarzenia na przedpolu muru. Obiekty takie na Wale Hadriana wznoszono co 500 m.

- *fotografia współczesna*

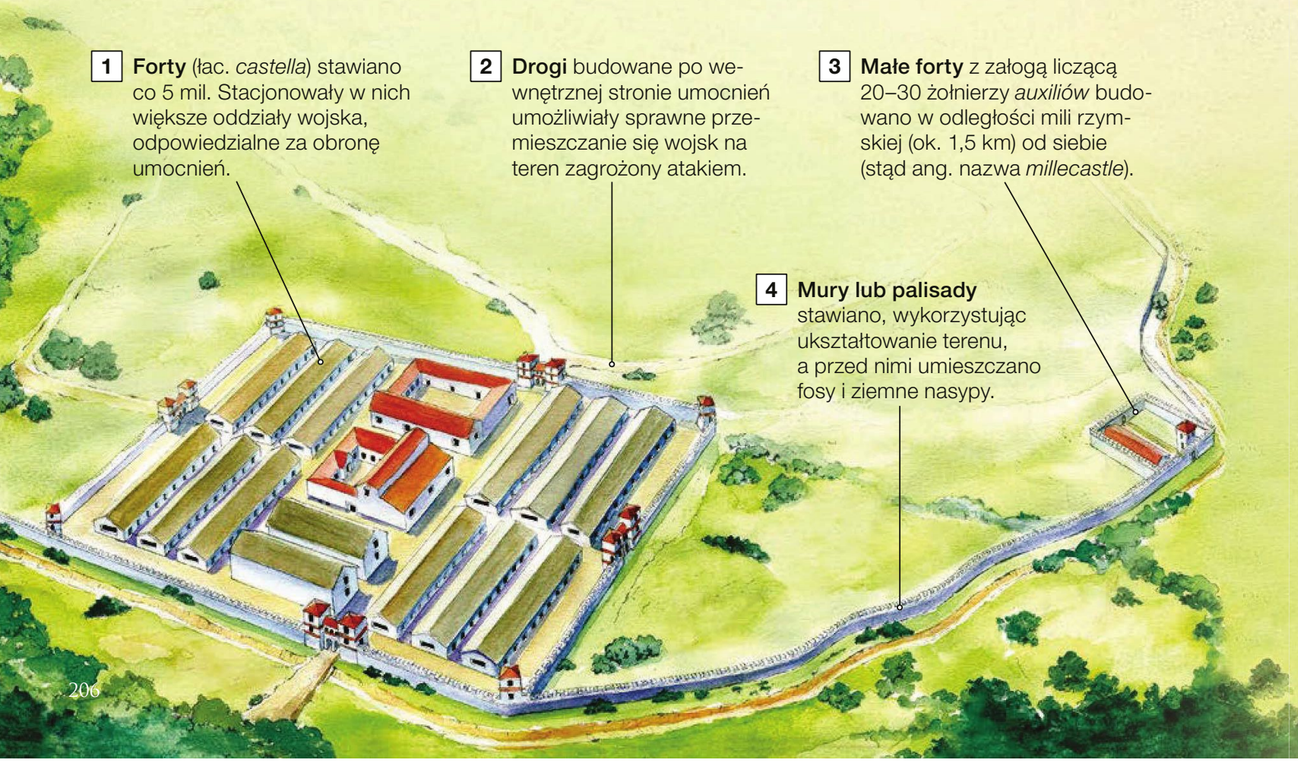

Armia cesarstwa rzymskiego

Podstawę armii rzymskiej stanowiły legiony. Były to jednostki zawodowe, liczące w czasach cesarstwa po ok. 6 tys. żołnierzy. Służba w nich trwała 20 lat. Do każdego legionu był dołączony, dorównujący mu liczebnością, oddział wojsk pomocniczych.

Legionista rzymski z okresu cesarstwa, uzbrojony w dwa oszczepy (*pilum*) oraz krótki miecz (*gladius*). Do ochrony służyła mu zbroja segmentowa, hełm oraz prostokątna tarcza.

Łucznik i żołnierz lekkiej piechoty z oddziałów pomocniczych. Żołnierze tych jednostek po odbyciu służby otrzymywali rzymskie obywatelstwo. Czasami dotyczyło to także ich żon i dzieci.

? Wyjaśnij, jaki cel miało rozmieszczenie wojsk rzymskich wzdłuż granic imperium.

DOMINAT I TETRARCHIA

W III w. n.e. cesarstwo rzymskie borykało się z coraz większymi problemami wewnętrznymi. Nasilały się lokalne separatyzmy oraz pogłębiał się kryzys gospodarczy. Sytuację w imperium stale destabilizowały walki o władzę, w których brali udział dowódcy legionów. Większość z nich obejmowała tron w wyniku spisku i po niedługim czasie ginęła z rąk kolejnych spiskowców. Wszystkie te problemy – zarówno zewnętrzne, jak i wewnętrzne – pociągały konieczność przeprowadzenia zmian w systemie władzy. W czasie wojen rosła rola wybitnych wodzów, trzeba było też szybko podejmować decyzje. Sprzyjało to **centralizacji** oraz **absolutyzacji** rządów. Tendencje te pojawiły się już w początkowym okresie istnienia cesarstwa, a z czasem jeszcze się pogłębiły. Cesarz przestał być „pierwszym obywatelem" i stał się **panem absolutnym** (łac. *dominus*). Nowy system sprawowania władzy nazwano **dominatem**. Za jego twórcę uchodzi **Dioklecjan** (284–305 n.e.), ale koncepcja ta powstawała stopniowo. Ostateczną formę przybrała u schyłku III w. n.e.

Wraz z dominatem w Rzymie zwyciężył wschodni model rządów. Władcy zaczęto oddawać niemal boską cześć, a poddani padali przed nim na twarz i całowali rąbek jego purpurowej szaty. Cesarz sprawował nieograniczoną władzę. Podejmował decyzje dotyczące nie tylko polityki, lecz także spraw społecznych oraz gospodarczych.

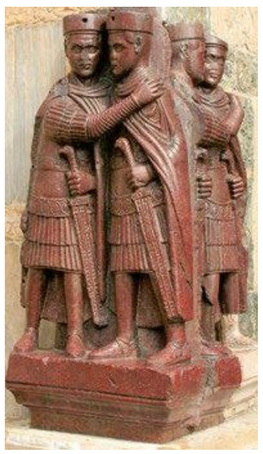

Grupa tetrarchów zdobi ścianę katedry św. Marka w Wenecji. Pierwotnie rzeźba ta znajdowała się w Konstantynopolu. Do Wenecji trafiła po zajęciu Bizancjum przez krzyżowców w XIII w. Przedstawieni na rzeźbie tetrarchowie zostali połączeni w pary. Każda z nich składa się ze starszego władcy – augusta (z brodą) oraz młodszego – cezara (o gładkiej twarzy).

- *rzeźba porfirowa, Wenecja, IV w. n.e.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

PANOWANIE DIOKLECJANA

Żyjący w IV w. n.e. historyk rzymski Aureliusz Wiktor w dziele *O cesarzach* opisał żywoty cesarzy od Augusta do Konstancjusza II, w tym m.in. Dioklecjana.

Waleriusz Dioklecjan [...] *był wybitnym mężem* [...]*; on pierwszy wprowadził wyszukane, złotem tkane jedwabne szaty purpurowe, drogimi kamieniami wysadzane obuwie* [...]. *Pierwszy też od czasów Domicjana polecił nazywać się publicznie panem i bogiem, i przy powitaniu cześć sobie boską oddawać.* [...] *Te ujemne cechy były jednak przysłonięte jego zaletami i choć się panem kazał nazywać, był ojcem swoich poddanych* [...].

Kiedy w Galii powstały zaburzenia chłopów i rozbójników [...], *zamianował Dioklecjan cesarzem wiernego przyjaciela swego Maksymiliana, człowieka o niewielkim wykształceniu, dobrego i zdolnego żołnierza.* [...]. *Ponieważ współcześnie Persowie trapili okrutnie wschodnie prowincje, Afrykę* [napadały] *plemiona mauretańskie, a ponadto w Egipcie wystąpił nowy uzurpator, więc dobrali sobie pomocników z tytułem Cezarów w osobach Konstancjusza i Galeriusza* [...]. *Ojczyzną ich wszystkich była Iliria* [Illiricum], *a choć posiadali niewielkie wykształcenie, to jednak zaprawieni w ciężkich warunkach życia i służby wojskowej, byli doskonałymi władcami państwa.* [...] *Ponieważ zatem ciążył dotkliwie nawał wojen* [...], *podzielili państwo na 4 części w ten sposób, że Konstancjusz otrzymał obszar Galii za Alpami, Herkuliusz Afrykę i Italię, Galeriusz Illiricum aż do cieśniny pontyjskiej, a resztę Dioklecjan* [...].

Źródło: *Starożytność. Teksty źródłowe. Tematy lekcji do historii w szkole średniej*, oprac. G. Chomicki, S. Sprawski, Kraków 1999, s. 273–274.

? **1.** Wymień zmiany w systemie rządzenia państwem, jakie wdrożył Dioklecjan.
2. Opisz sytuację wewnętrzną cesarstwa w czasach wprowadzenia tetrarchii.

Ze względu na wielkość Imperium Rzymskiego i odległości pomiędzy miejscami wybuchających konfliktów sprawne kierowanie państwem przez jedną osobę było bardzo trudne. Dlatego Dioklecjan wprowadził współrządy czterech cesarzy, zwane z grecka **tetrarchią**. Każdemu z władców przydzielono inną część imperium. Obowiązywała jednak wśród nich ścisła hierarchia: każdy z dwóch starszych cesarzy, noszących tytuł augusta, dobierał sobie młodszego, który zostawał cezarem. Ustalono, że po 20 latach ci starsi mieli przekazywać swoją władzę młodszym, na których ciążył obowiązek wyboru kolejnych współrządzących.

Dioklecjan, choć bez entuzjazmu, po upływie wspomnianego okresu zrzekł się władzy. Niemal natychmiast rozpoczęły się zaciekłe walki, co przekreśliło możliwość stosowania tego rozwiązania w przyszłości. Sprawdziła się natomiast idea współrządów. Przebywający bliżej terenów działań wojennych cesarze mogli szybciej i skuteczniej reagować na pojawiające się zagrożenia. U schyłku III w. n.e. napór barbarzyńców na zachodnią część cesarstwa został w znacznym stopniu zahamowany.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw procesy romanizacji i urbanizacji prowincji cesarstwa rzymskiego.
2. Wymień tereny cesarstwa rzymskiego, na których toczyły się walki w II i III w. n.e.
3. Wyjaśnij znaczenie reform ustrojowych cesarza Dioklecjana.
4. Porównaj ustroje Rzymu w okresie pryncypatu i dominatu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Jaczynowska, M. Pawlak, *Dzieje Imperium Rzymskiego*, Warszawa 2007.
A. Krawczuk, *Poczet cesarzy rzymskich*, Warszawa 1999.

8 KULTURA ANTYCZNEGO RZYMU

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Które państwa będące kolebkami wielkich cywilizacji zostały włączone w skład Imperium Rzymskiego?
2. Jakie obszary w basenie Morza Śródziemnego były nazywane Wielką Grecją?

KSZTAŁTOWANIE SIĘ KULTURY RZYMSKIEJ

Kultura rzymska kształtowała się przez kilka stuleci. Początkowo dominowały w niej wpływy etruskie, jednak wraz z rozwojem Rzymu coraz większe oddziaływanie miała na nią kultura Greków. Rzymianie zetknęli się z nią jeszcze przed podbojem Hellady, za pośrednictwem greckich miast, które powstały w Italii i na Sycylii. Kultura ta wywierała na nich duży wpływ w III i II w. p.n.e. W trakcie podbojów Grecji, Macedonii i państw hellenistycznych rabowano najwspanialsze dzieła sztuki greckiej, m.in. liczne rzeźby. Ponadto zdobywcy, coraz bardziej zafascynowani dokonaniami Greków, sprowadzali ich do Italii, by kształcili nowe pokolenia. Wielu Rzymian podróżowało też do Grecji, aby zdobyć wykształcenie i zobaczyć sławne miejsca (zwłaszcza Ateny). Zgodnie ze słowami Horacego: *Podbita Grecja zwyciężyła swojego dzikiego zwycięzcę.*

Hellenizacja świata rzymskiego okazała się zjawiskiem trwałym. W jej rezultacie ukształtowała się kultura nazywana grecko-rzymską, dzięki której dziedzictwo helleńskie przetrwało do czasów nowożytnych.

LITERATURA RZYMSKA

Zdaniem uczonych początki literatury rzymskiej należy wiązać z dokonanymi w połowie III w. p.n.e. przekładami greckich tragedii i komedii na łacinę. Wkrótce potem przetłumaczono również *Odyseję*. Z czasem pojawili się także autorzy łacińscy, których zainspirował dorobek Greków. Pod koniec III i na początku II w. p.n.e. tworzył uznawany za najwybitniejszego rzymskiego komediopisarza Plaut. W tym samym czasie powstała encyklopedia Katona Starszego. Prawdziwy rozkwit literatury przypadł na okres schyłku republiki i początku cesarstwa. Swoje dzieła *O państwie* oraz *O mówcy* stworzył wówczas uznawany za jednego z najlepszych starożytnych retorów **Cyceron**.

Za złoty wiek literatury rzymskiej uznaje się czasy panowania Oktawiana Augusta. Dzięki pomocy **Gajusza Cilniusza Mecenasa**, swojego przyjaciela i współpracownika, cesarz otoczył opieką twórców gotowych wspierać jego politykę. Najwybitniejsi z nich sięgali jednak również po tematy wykraczające poza bieżące kwestie polityczne i stworzyli ponadczasowe dzieła. Szczególne miejsce wśród nich zajął **Wergiliusz**, autor rzymskiego poematu

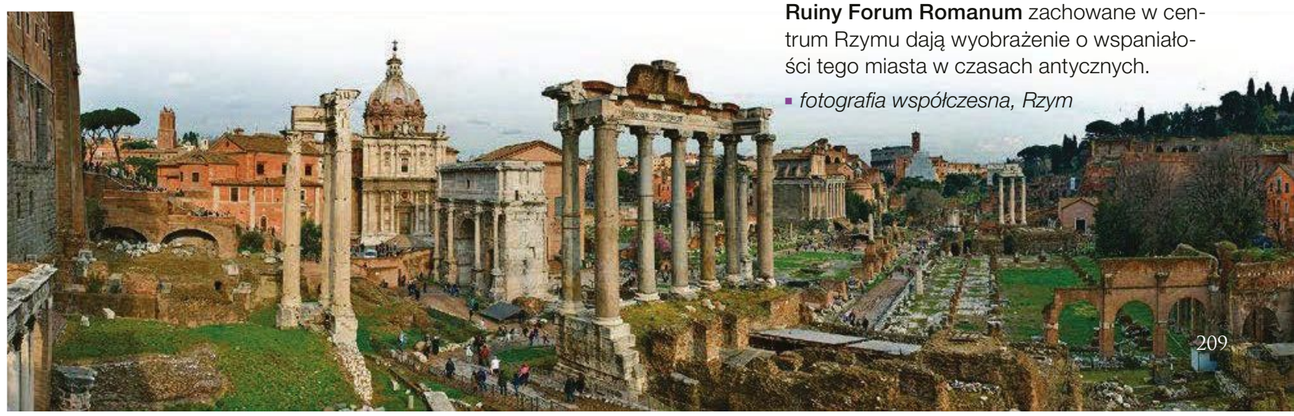

Ruiny Forum Romanum zachowane w centrum Rzymu dają wyobrażenie o wspaniałości tego miasta w czasach antycznych.
▪ *fotografia współczesna, Rzym*

POSTAĆ HISTORYCZNA

HORACY (65–8 r. p.n.e.)

Był wybitnym rzymskim poetą, nazywanym czasami największym łacińskim lirykiem. Pochodził z nizin społecznych z terenów południowej Italii i był synem wyzwolonego niewolnika. Podczas wojny domowej po śmierci Cezara walczył po stronie republiki jako oficer w wojskach zabójcy Cezara Marka Brutusa. W wyniku klęski stracił swój majątek. Pomógł mu Wergiliusz, który wprowadził go w krąg Mecenasa, dzięki czemu Horacy mógł poświęcić się twórczości. Zaczął wówczas także wspierać pryncypat Oktawiana i jego reformy. Tworzył *Epody*, *Satyry*, *Pieśni* i *Listy*. Był zwolennikiem filozofii Epikura, głosząc hasło *Carpe diem* („chwytaj dzień").

OWIDIUSZ (43 r. p.n.e.–18 r. n.e.)

Był rzymskim poetą, uważanym za jedną z najważniejszych postaci poezji łacińskiej. Urodził się już po okresie wojen domowych i pochodził ze stanu ekwickiego. Był człowiekiem wykształconym i niezależnym materialnie, prowadzącym swobodny tryb życia, którego uroki opiewał w swojej poezji. Pisał utwory o tematyce miłosnej oraz nieco poważniejsze, mitologiczne. Jego sztuka odzwierciedlała realia ówczesnego życia, także na dworze cesarskim. Pozostawała jednak w sprzeczności z hasłami Augusta o odnowie moralnej. Dlatego poeta został zesłany do Tomi na wybrzeżu Morza Czarnego, gdzie pozostał do śmierci.

narodowego pt. ***Eneida***, przedstawiającego wędrówki Eneasza – mitycznego przodka Rzymian. Opowieść o tym, jak dotarł on z Troi do Italii i w jaki sposób zjednał sobie zamieszkujących tę ziemię Latynów, zawierała różne odniesienia do czasów, w których żył Wergiliusz. Została doprowadzona do rządów Augusta, dających poczucie bezpieczeństwa, wieńczących dzieje Rzymu. Panowanie tego cesarza sławił też **Horacy**. Stworzył on *Ody*, *Epody* i *Satyry*. Kolejny wybitny rzymski poeta, **Owidiusz**, był mistrzem liryki miłosnej. Zasłynął m.in. jako autor poematu *Sztuka kochania*. Jego najważniejszym dziełem stały się jednak nawiązujące do kilkuset mitów *Metamorfozy*.

HISTORIOGRAFIA RZYMSKA

Rzymianie bardzo interesowali się swoją historią. W III w. p.n.e. Fabiusz Piktor spisał po grecku dzieje Rzymu i w ten sposób dał początek rzymskiej historiografii. Ogromny wkład w rozwój tej dziedziny mieli wybitni wodzowie rzymscy. **Cezar** utrwalił swoje dokonania w Galii w pamiętniku *O wojnie galijskiej*, przebieg wojen domowych zaś zrelacjonował w dziele *O wojnie domowej*. W okresie tym powstały także liczące 142 księgi dzieje Rzymu, zatytułowane *Od założenia miasta (Ab urbe condita)*. Ich autor, **Tytus Liwiusz**, starał się ukazać historię ojczyzny w jak najlepszym świetle. Usiłował realizować cele nie tylko patriotyczne, lecz także moralizatorskie: *W historii to jest przede wszystkim owocne i zbawienne, że można się z niej dowiedzieć, czego jednostka i państwo powinny unikać, a co naśladować*.

Za najwybitniejszego rzymskiego historyka uchodzi **Tacyt**, tworzący w I i II w. n.e. W *Rocznikach* przedstawił on historię Rzymu od założenia miasta do czasów Nerona, a w *Dziejach* – czasy mu współczesne, czyli lata panowania Domicjana oraz Wespazjana. Deklarował pisanie bez gniewu i stronniczości. Spisał bardzo cenne informacje na temat obyczajów ludów barbarzyńskich mieszkających poza obszarem cesarstwa. W jego dziele *Germania* zachował się jeden z najstarszych zapisków dotyczących ziem dzisiejszej Polski.

Publiusz Korneliusz Tacyt (ok. 55–120 r. n.e.) pełnił ważne funkcje publiczne – był m.in. pretorem. Pracy twórczej poświęcił się dopiero w późniejszym okresie swojego życia. Rozpoczął ją od spisania *Żywota Juliusza Agrykoli*, w którym opisał losy swojego teścia. To właśnie jemu zawdzięczał karierę polityczną.

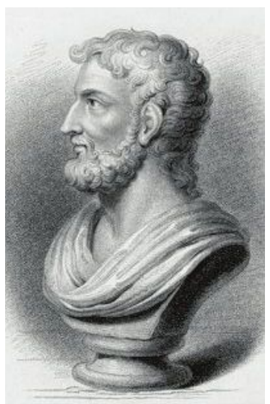

▪ *rycina, Francja, XIX w.*

FILOZOFIA RZYMSKA

Rzymianie byli przede wszystkim ludźmi czynu, zdolnymi jednak również do refleksji filozoficznej. W rzymskiej filozofii, podobnie jak w innych dziedzinach, można dostrzec wpływy kultury greckiej. W Rzymie dużym zainteresowaniem cieszyły się kierunki filozoficzne powstałe w okresie hellenistycznym. Należał do nich m.in. epikureizm, reprezentowany przez żyjącego w I w. n.e. **Lukrecjusza**, autora dzieła *O naturze wszechrzeczy*. Chętnie nawiązywano także do stoicyzmu, którego założenia odpowiadały ideałowi postawy obywatelskiej Rzymian. Do najwybitniejszych przedstawicieli tego kierunku zalicza się żyjącego w I w. n.e. **Senekę** – autora ok. dwustu dzieł filozoficznych. Wysoko ocenia się też twórczość żyjącego sto lat później **Marka Aureliusza**, cesarza-filozofa, autora *Rozmyślań*, uważanego przez Rzymian za jednego z „pięciu dobrych cesarzy". Ogromny wpływ na rozwój filozofii miał też jej znawca **Cyceron**, który napisał m.in. dzieło *O państwie*.

ARCHITEKTURA I SZTUKA

W architekturze monumentalnej w Rzymie początkowo łączyły się różne tradycje. We wznoszonych budowlach widoczne były zwłaszcza wpływy etruskie. Z czasem jej twórcy zaczęli czerpać coraz więcej wzorów z dorobku Greków. Ostatecznie przyćmili dokonania Hellenów dzięki wprowadzeniu licznych nowych lub udoskonaleniu znanych wcześniej rozwiązań.

Okres rozkwitu architektury rzymskiej przypada na czasy cesarstwa. Wznoszone wówczas wielkie świątynie oraz pałace miały

TEKST ŹRÓDŁOWY

STOICYZM SENEKI

Lucjusz Anneusz Seneka (ok. 4 r. p.n.e.–65 r. n.e.), jeden z najwybitniejszych rzymskich stoików, doradca cesarza Nerona, przedstawił swoje poglądy etyczne w *Myślach*.

Człowiek szczęśliwy jest zadowolony ze swoich czasów, jakiekolwiek by one nie były, i przychylny swojej kondycji. Szczęśliwy jest, komu rozum każe doceniać wszelkie warunki egzystencji.

Twierdzę, że bogactwo nie jest dobrem: gdyby nim było, czyniłoby ludzi dobrymi [...]. *Nie ma człowieka, który dla siebie samego nie byłby wspaniałomyślnym sędzią. Dlatego właśnie każdy uważa, że zasłużył sobie na wszelkie dobra, i przyjmuje wszystko jako należność, i sądzi, iż nie jest ceniony podług swojej wartości* [...]. *Jedynym rodzicem nas wszystkich jest niebo i każdy ród sięga do niego swoim początkiem, czy to po stopniach świetności, czy to po stopniach nędzy* [...]. *Tak postępuj ze słabszym, jak chciałbyś, aby postępował z tobą mocniejszy* [...]. *Nikt nie może żyć szczęśliwie, kto dba tylko o siebie, kto wszystko obraca na swoją korzyść: jeśli chcesz żyć dla siebie, musisz żyć dla innych. Gorliwe i niezłomne przestrzeganie tego przymierza, które łączy nas, ludzi, z ludźmi, i przesądza o tym, że istnieje jakieś wspólne prawo dla całego rodzaju ludzkiego* [...]. *Ojczyznę kocha się nie dlatego, że wielka, ale dlatego, że własna.*

Źródło: Seneka, *Myśli*, tłum. S. Stabryła, Kraków 1987, s. 153, 175.

? 1. Wyjaśnij, jak poglądy stoików odnosiły do sytuacji politycznej panującej w Rzymie.

2. Przytocz zawarte w przywołanym tekście sformułowania odnoszące się do warstw wyższych oraz te o charakterze uniwersalnym.

ARCHITEKTURA I SZTUKA RZYMSKA

W sztuce rzymskiej najważniejszą rolę odgrywała architektura. Wykorzystanie łuków, kopuł i sklepień oraz wypalanej cegły i nowego materiału, betonu, umożliwiło Rzymianom wznoszenie monumentalnych budowli o niespotykanych dotąd konstrukcjach. Rozwijały się także malarstwo ścienne i rzeźba. Z czasem ukształtował się oryginalny styl rzeźby rzymskiej – artyści usiłowali jak najlepiej oddać cechy fizyczne i charaktery ludzi.

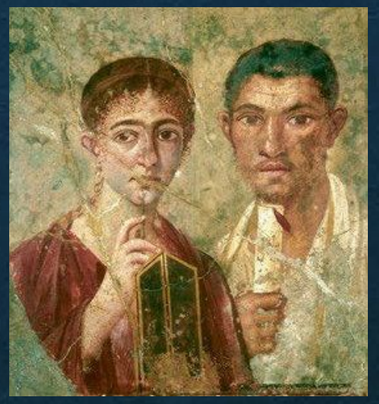

Portret Paquiusa Proculusa i jego żony zdobił niegdyś ścianę jednego z pompejańskich domów. Freski zachowane w Pompejach i Herkulaneum dzięki popiołom wulkanicznym dają wyobrażenie o kunsztowności malowideł i mozaik, którymi Rzymianie upiększali swoje wille.

- *fresk, Pompeje, I w. n.e.*

Popiersie cesarza Karakalli jest przykładem tendencji realistycznych w rzeźbie rzymskiej. Oddaje nie tylko cechy fizyczne tego władcy, takie jak włosy i zarost przystrzyżone na żołnierską modłę, ale też cechy jego osobowości – surowość lub nawet skłonność do agresji.

- *rzeźba marmurowa, Rzym, 212–217 r. n.e.*

Koloseum

Amfiteatr Flawiuszów, nazywany Koloseum, został wzniesiony w latach 70–72 do 80 n.e. przez cesarzy Wespazjana i Tytusa z dynastii Flawiuszów. Budowla powstała z kamieni i wytrzymałego betonu, dzięki czemu przetrwała do naszych czasów, pomimo zniszczeń spowodowanych m.in. trzęsieniami ziemi.

Panteon

Panteon, czyli świątynia wszystkich bogów, to imponująca budowla wzniesiona w Rzymie u szczytu potęgi cesarstwa w 125 r. n.e. z woli cesarza Hadriana. Ogromna przestrzeń pod betonową kopułą świątyni nie jest niczym ograniczona, w przeciwieństwie do ateńskiego Partenonu, w którym dużo miejsca zajmowały elementy podtrzymujące dach. Przekształcenie Panteonu w kościół na początku VII w. uchroniło go od zniszczeń, jakie dotknęły inne rzymskie świątynie.

Kasetony to kwadratowe wgłębienia, które nie tylko zdobią kopułę Panteonu od wewnątrz, ale też czynią ją lżejszą.

- *fotografia współczesna, Rzym*

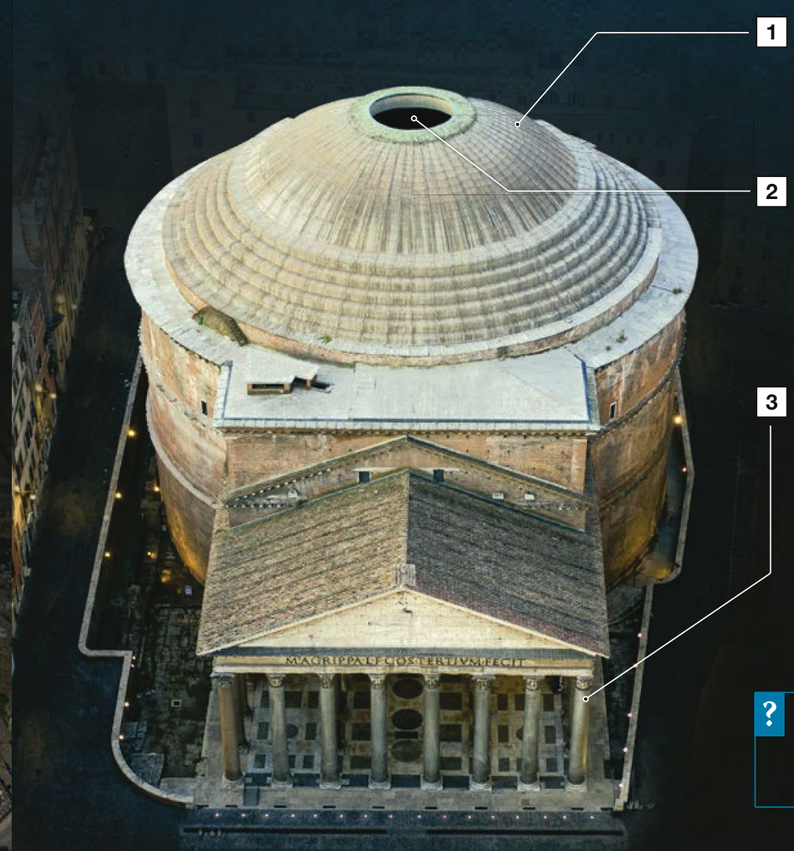

1. **Kopuła** o średnicy ponad 42 m do dziś pozostaje największą na świecie kopułą z betonu niezbrojonego, czyli pozbawionego stalowych wzmocnień.

2. **Oculus** to okrągły otwór w szczycie kopuły, przepuszczający światło. Nigdy go nie zakrywano – wpadająca przez niego woda deszczowa była odprowadzana z budynku przez otwory odpływowe w posadzce.

3. **Portyk** to frontowa część budowli. Kolumny, które go podtrzymują, ważą po 60 t każda. Być może w zamyśle budowniczych miały być one jeszcze większe. Wskazuje na to tajemnicza niedoskonałość Panteonu: pozostałość pierwotnego wyższego portyku, widoczna nad istniejącym.

? Wskaż elementy Panteonu nawiązujące do architektury greckiej oraz rozwiązania typowe dla architektury rzymskiej.

świadczyć o potędze władców i ich imperium. Z rozkazu cesarzy przebudowywano lub wznoszono od podstaw wspaniałe świątynie, gmachy użyteczności publicznej oraz **łuki triumfalne**, zakładano parki, budowano **termy**, **amfiteatry** oraz **cyrki**. Ozdabiano je rzeźbami sprowadzanymi z greckiego Wschodu. Z czasem rozwinięto produkcję replik. Początkowo wykonywano je w Grecji, później już w Italii. Szczególną popularnością cieszyły się realistyczne portrety, tworzone na podstawie masek pośmiertnych. Zdobiły one domy zamożnych Rzymian, którym zależało na podkreśleniu swojego pochodzenia od wybitnych osób. Rzymskie wille upiększano również na wzór grecki pięknymi malowidłami ściennymi i mozaikami.

PRAWO RZYMSKIE

Rzymianie wnieśli szczególny wkład w rozwój myśli prawniczej. W tej dziedzinie przewyższyli osiągnięcia Greków. Pierwsza rzymska **kodyfikacja** prawa, znana jako **Prawo XII Tablic**, została opracowana już w V w. p.n.e. W kolejnych stuleciach udoskonalano ją i dostosowywano do zmieniającej się rzeczywistości politycznej szybko rozwijającego się imperium. Rzymianie analizowali konkretne przypadki przestępstw (łac. *casus* – 'przypadek'), a następnie formułowali na ich podstawie ogólne normy. W ten sposób stali się mistrzami **kazuistyki**, czyli metody w formułowaniu przepisów nie na podstawie wytyczanych uniwersalnych zasad, lecz bardziej na przewidywaniu szczegółowych przypadków.

Prawo rzymskie stało się podstawą systemów prawnych niemal wszystkich późniejszych państw europejskich. Cechowały je precyzja, jasność oraz uniwersalność rozwiązań. Wiele rzymskich **sentencji prawnych** nadal znajduje zastosowanie – zarówno w prawie, jak i w życiu codziennym, np.: *Lex retro non agit* (z łac. 'prawo nie działa wstecz'), *Salus rei publicae suprema lex* (z łac. 'dobro państwa najwyższym prawem') czy też *Dura lex, sed lex* (z łac. 'twarde prawo, ale prawo' [i należy go przestrzegać]). Prawo rzymskie jest dziś również ważnym przedmiotem na studiach prawniczych.

OSIĄGNIĘCIA TECHNICZNE

Rzymianie byli ponadto zdolnymi inżynierami. Zakładane przez nich miasta miały przemyślane, uporządkowane siatki ulic. Budowano tam kanalizację, a wodę doprowadzano z odległych źródeł i rzek ciągnącymi się kilometrami **akweduktami**. W bogatych rzymskich domach znajdowały się toalety i łazienki, a w publicznych termach – podgrzewane podłogi oraz zimne i gorące łaźnie.

Całą Italię – a potem też prowincje – pokryto **gęstą siecią dróg**. Dzięki temu nie tylko ułatwiono rozwój handlu i transportu, lecz także zapewniono imperium bezpieczeństwo. Drogi umożliwiały sprawne przemieszczanie się wojsk po terytorium całego cesarstwa oraz szybkie przesyłanie informacji. Rzymianie udoskonalili także technikę budowy mostów. Do naszych czasów zachowało się wiele imponujących rzymskich obiektów inżynieryjnych. Ich wykonanie i pomysłowość zastosowanych rozwiązań nadal budzą podziw.

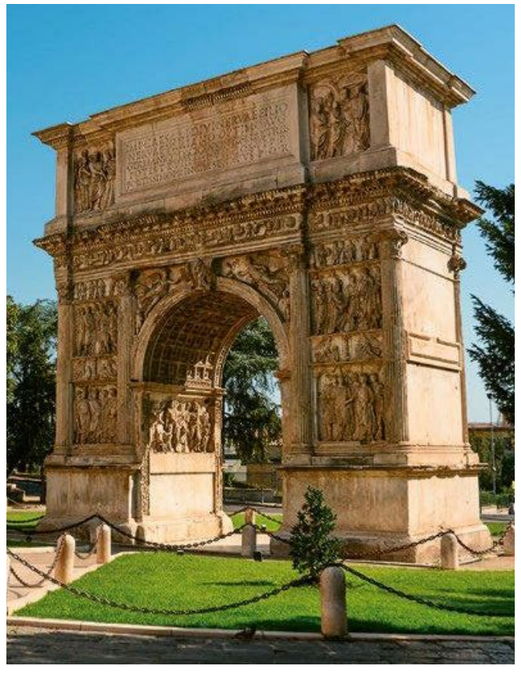

Łuk Trajana w Benewencie został wzniesiony w 114 r. n.e. i stanowi niemal dokładną kopię łuku Tytusa w Rzymie. Umieszczone na nim reliefy przedstawiają m.in. cesarza rozdającego pieniądze ludowi.

▪ *fotografia współczesna, Benewent*

DROGI I AKWEDUKTY

Rzymianie rozwinęli na niespotykaną dotąd skalę budownictwo inżynieryjne i drogowe. Zbudowali wiele znakomitych dróg, które łączyły ze sobą różne części imperium. Ich konstrukcja była podobna do współczesnych i składała się z trzech zasadniczych warstw. Na spodzie układano duże kamienie połączone zaprawą. Następnie sypano żwir, odłamki kamieni, żużel i piasek. Całość pokrywano kamiennymi płytami. Budowa sieci dróg wymagała także pokonania licznych przeszkód w postaci rzek lub pasm górskich. Niektóre wzniesione przez nich mosty służą do dziś.

Sieć dróg w cesarstwie rzymskim była tak zaplanowana, że wszystkie – najpierw w Italii, a potem w całym państwie – wiodły do stolicy, stąd też powiedzenie: *Wszystkie drogi prowadzą do Rzymu*. Oprócz dróg wiele pomysłowości wymagało także konstruowanie długich akweduktów. Na początku IV stulecia n.e. rurociągi dostarczające wodę tylko do Rzymu miały 575 km długości i dostarczały w ciągu doby niemal 1,5 mln m^3 wody.

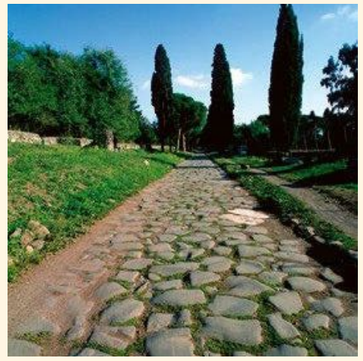

Via Appia to najstarsza droga rzymska. Jej budowę rozpoczęto w 312 r. p.n.e. Droga prowadziła z Rzymu do portu w Brundisium na południu Italii.

▪ *fotografia współczesna, Włochy*

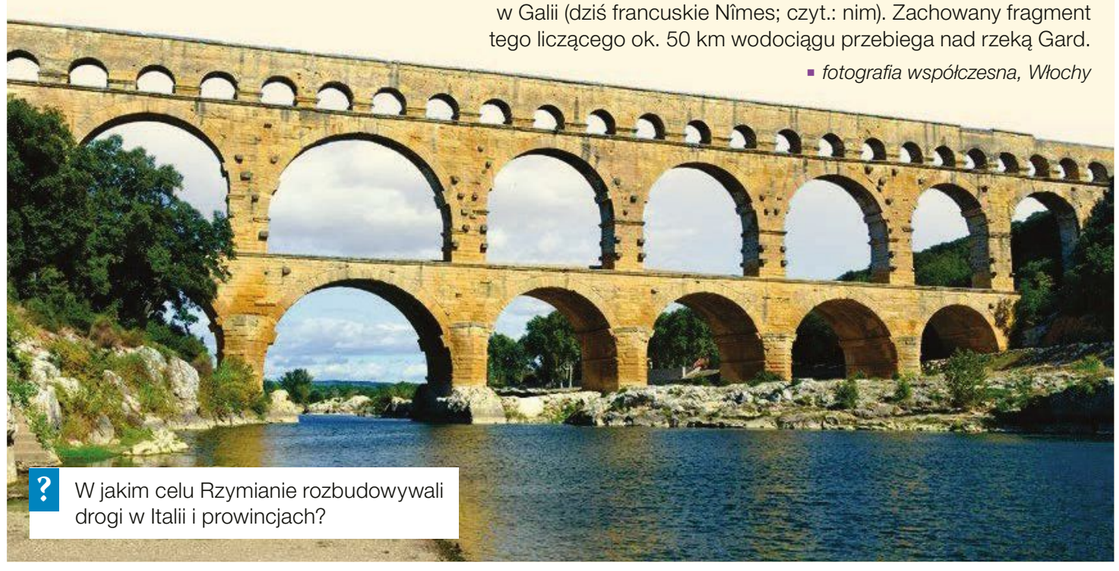

Akwedukt Pont du Gard zaopatrywał w wodę miasto Nemausus w Galii (dziś francuskie Nîmes; czyt.: nim). Zachowany fragment tego liczącego ok. 50 km wodociągu przebiega nad rzeką Gard.

▪ *fotografia współczesna, Włochy*

? W jakim celu Rzymianie rozbudowywali drogi w Italii i prowincjach?

ĆWICZENIA

1. Opisz największe osiągnięcia Rzymian w dziedzinie kultury.
2. Wymień najważniejszych twórców literatury rzymskiej.
3. Przedstaw wkład Rzymian w rozwój prawa.
4. Omów największe osiągnięcia Rzymian w dziedzinie architektury i inżynierii.

DLA ZAINTERESOWANYCH

I. Lewandowski, *Historiografia rzymska*, Poznań 2007.
D. Słapek, *Sport i widowiska w świecie antycznym*, Kraków–Warszawa 2010.
L. Winniczuk, *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 2006.

9 RELIGIA RZYMSKA I CHRZEŚCIJAŃSTWO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak wyglądał panteon bóstw starożytnej Grecji?
2. Czym różnił się judaizm od innych religii starożytnych?

RELIGIA W ANTYCZNYM RZYMIE

W pierwotnej religii rzymskiej występowało wiele bóstw, które sprawowały pieczę nad poszczególnymi zjawiskami i czynnościami związanymi z uprawą roli. Według wierzeń Rzymian każdy człowiek miał też własne bóstwo opiekuńcze, zwane geniuszem. Z czasem utrwaliło się przekonanie, że wszystko – nawet konkretne miejsce – ma swojego geniusza (łac. *genius loci* – 'geniusz miejsca'). Ważną rolę odgrywały również bóstwa domowe. Rzymianie wierzyli w lary i penaty, opiekujące się domami oraz spiżarniami, a także w należące do świata zmarłych many. Nad rzymskimi gospodarstwami czuwała Westa, a nad granicami posiadłości – Terminus. Część bóstw domowych weszła później do ogólnego panteonu. Szczególne znaczenie zyskała **Westa**, patronka ogniska domowego. Kapłanki tej bogini, pochodzące z najlepszych rzymskich rodów i zwane westalkami, w poświęconej jej świątyni podtrzymywały wieczny ogień symbolizujący państwo rzymskie.

Najważniejszymi rzymskimi bogami byli **Jowisz, Junona** i **Minerwa**, którzy tworzyli trójcę kapitolińską. Cześć oddawano im w świątyni Jowisza na Kapitolu w Rzymie. Na zmiany w panteonie rzymskich bogów wpłynęły wierzenia Greków – dawne italskie bóstwa skojarzono bowiem z bogami greckimi. Najważniejsi pozostali: Jowisz (grecki Zeus), Junona (Hera), Neptun (Posejdon), Minerwa (Atena), Mars (Ares), Wenus (Afrodyta), Diana (Artemida), Wulkan (Hefajstos), Westa (Hestia), Merkury (Hermes) i Ceres (Demeter).

Na religię rzymską znaczny wpływ wywarły także wierzenia etruskie. Ich wzorem nieodłącznym elementem religii rzymskiej było wróżbiarstwo. Przed rozpoczęciem czynności urzędowych Rzymianie zasięgali opinii bogów – wróżyli z zachowania dzikich lub specjalnie hodowanych ptaków (auspicja) oraz wnętrzności zwierząt ofiarnych (haruspicja). Wybierane kolegia kapłańskie czuwały nad właściwym wypełnianiem kultu.

W czasach Oktawiana Augusta pojawiły się zupełnie nowe zjawiska religijne: kult Rzymu (łac. *Roma*) oraz panującego cesarza (łac. *Augustus*). Oddawanie boskiej czci osobie panującej przyjęto po podboju monarchii hellenistycznych, których ludność po upadku własnych dynastii otoczyła boskim kultem Rzym i jego wodzów. Oktawian był jednak bardzo ostrożny w próbach zapewnienia sobie boskiej czci. Aby nie urazić Rzymian przywiązanych do tradycyjnych wierzeń, na których odnowiciela się kreował, poprzestał na przyjęciu tytułu augusta oraz nadaniu boskiego statusu zmarłemu Cezarowi. Kult Romy i Augusta zyskał rangę państwową, choć ubóstwienie cesarza w całym imperium nastąpiło dopiero u schyłku III w. n.e., za rządów Dioklecjana.

KULTY WSCHODNIE

Rzymianie zapożyczali też kulty bóstw innych ludów. Od Greków przejęli boga uzdrowiciela Asklepiosa jako Eskulapa. Od końca III w. p.n.e. czcili frygijską boginię Kybele, znaną również jako **Wielka Macierz**. W okresie cesarstwa popularność zyskały rozmaite bóstwa wschodnie, m.in. egipska **Izyda** oraz irański **Mitra**. Wyznawcy mitraizmu urządzali misteria, podczas których dostępowali kolejnych stopni wtajemniczenia. Obowiązywały ich surowe zasady. Obrzędy miały charakter tajemny – odbywały się w specjalnie przystosowanych do tego celu grotach, mieszczących od kilkunastu do kilkudziesięciu osób. Kulty wschodnie, w odróżnieniu od tradycyjnych rzymskich, dawały wyznawcom nadzieję na zbawienie po śmierci, o ile spełnią oni za życia określone nakazy moralne i będą uczestniczyć w pewnych obrzędach.

Mitra zabijający byka to najczęściej przedstawiana scena na zachowanych zabytkach mitraizmu. Wierzono, że krew tego zwierzęcia złożonego przez Mitrę w ofierze zapewnia odnowienie świata.

▪ *rzeźba, Italia, II–III w. n.e.*

? Spróbuj ustalić przyczyny szczególnej popularności kultu Mitry w armii rzymskiej.

PIERWSZE WIEKI CHRZEŚCIJAŃSTWA

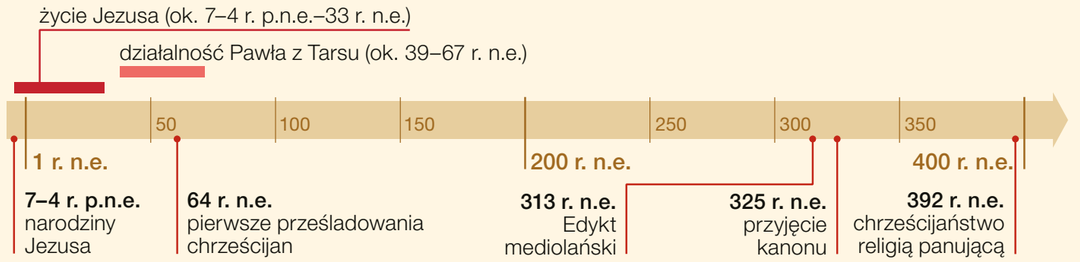

? Który wiek był przełomowy dla chrześcijaństwa?

POCZĄTKI CHRZEŚCIJAŃSTWA

Chrześcijaństwo powstało w znajdującej się pod panowaniem rzymskim Palestynie, gdzie w Betlejem ok. **7–4 r. p.n.e.** narodził się **Jezus**. O życiu oraz nauce Jezusa z Nazaretu, uznawanego przez chrześcijan za zesłanego ludziom **Mesjasza** (gr. *Chrestos* – 'Pomazaniec Boży'), opowiadają Ewangelie. Wraz z Dziejami Apostolskimi, Listami Apostolskimi oraz Objawieniem (Apokalipsą) św. Jana tworzą one **Nowy Testament**, który wraz ze **Starym Testamentem** składa się na chrześcijańską **Biblię**. Chrześcijanie uważają, że zamieszczone w Starym Testamencie zapowiedzi nadejścia Syna Bożego dotyczyły Jezusa. Otoczony gronem

Kazanie na górze. Według Ewangelii Jezus miał je wygłosić do zgromadzonych tłumów wiernych na Górze Błogosławieństw w pobliżu jeziora Genezaret.

▪ *mozaika, Rawenna, VI w. n.e.*

uczniów zwanych **apostołami**, nauczał on, jak należy postępować, aby po śmierci zasłużyć na zbawienie i życie wieczne. Przede wszystkim należało kochać bliźnich, nawet nieprzyjaciół, wybaczać im i okazywać miłosierdzie potrzebującym. Ponadto Jezus głosił nieśmiertelność duszy oraz wolną wolę ludzi stworzonych na podobieństwo Boga. Zapowiadał również nadejście Sądu Ostatecznego, towarzyszące mu zmartwychwstanie oraz przyjście Królestwa Bożego na ziemi. Nauki Jezusa z Nazaretu spotkały się z wrogością żydowskich kapłanów. Za ich sprawą rzymski namiestnik Judei, **Poncjusz Piłat**, ok. **30 r. n.e.** skazał Jezusa na śmierć na krzyżu. Opisane w Nowym Testamencie zmartwychwstanie Jezusa i jego ukazanie się najbliższym uczniom dało początek **chrześcijaństwu**.

Ryba (gr. *ichthys*) w czasach pierwszych chrześcijan symbolizowała Chrystusa. Kolejne litery tego wyrazu odczytywano bowiem jako inicjały: *I(esous) Ch(ristos) T(heou) Y(ios) S(oter)* (z gr. 'Jezus Chrystus syn Boga Zbawiciel'). Widoczny obok ryby krzyż stał się symbolem chrześcijaństwa znacznie później.

▪ *płaskorzeźba, Egipt, IV–V w. n.e.*

POWSTANIE KOŚCIOŁA

Nowa wiara początkowo zyskiwała wyznawców wyłącznie wśród Żydów, wraz z którymi docierała do odległych zakątków Imperium Rzymskiego, gdzie funkcjonowały gminy żydowskie. Upowszechnianie chrześcijaństwa wśród innych ludów rozpoczął **św. Paweł**. Zdołał on przekonać apostołów do ograniczenia wywodzących się z judaizmu tradycyjnych rygorów obowiązujących Żydów, takich jak obrzezanie czy spożywanie żywności przygotowanej w ściśle określony sposób. Miało to otworzyć chrześcijaństwo na pragnących się nawrócić pogan. Dzięki temu podczas podróży apostolskich św. Paweł pozyskał wielu nowych wiernych.

Św. Paweł z Tarsu urodził się w żydowskiej rodzinie mającej obywatelstwo rzymskie. Początkowo był gorliwym wyznawcą judaizmu, ale w latach 30. I w. n.e. nawrócił się na chrześcijaństwo. Odbył kilka podróży, w których trakcie szerzył nową wiarę. Zachowały się jego listy, m.in. do Tesaloniczan, Koryntian oraz Efezjan.

▪ *mozaika, Rzym, IV w. n.e.*

Początkowo Rzymianie nie zdawali sobie sprawy z odmienności wyznawców Jezusa i traktowali ich jak członków jednej z żydowskich sekt. Tymczasem chrześcijaństwo zyskiwało coraz większą popularność. Głosiło bowiem poglądy społeczne odbiegające od przyjętych powszechnie w świecie grecko-rzymskim. Zostać chrześcijaninem, a także dostąpić zbawienia mógł każdy – bez względu na pochodzenie, majątek czy płeć. Ludzie ubodzy oraz niewolnicy, do tej pory wykluczeni i traktowani z pogardą, mogli czuć się równi współwyznawcom. Jezus kierował swoją naukę także do nich. Również kobiety, dotąd nieuczestniczące w życiu publicznym, zyskiwały znacznie lepszą pozycję. Jedną z najwyższych cnót stanowiło miłosierdzie. Chrześcijanie, podobnie jak wyznawcy judaizmu, nie uznawali innych bogów, w tym także rzymskich bóstw państwowych.

W miastach – najpierw wyłącznie wschodnich, a z czasem również zachodnich – zaczęły powstawać wspólnoty chrześcijańskie, na których czele stali wybieralni biskupi. Nadzorowali oni odprawianie obrzędów religijnych oraz nauczanie, byli przywódcami gmin i ota-

ROZPRZESTRZENIANIE SIĘ CHRZEŚCIJAŃSTWA

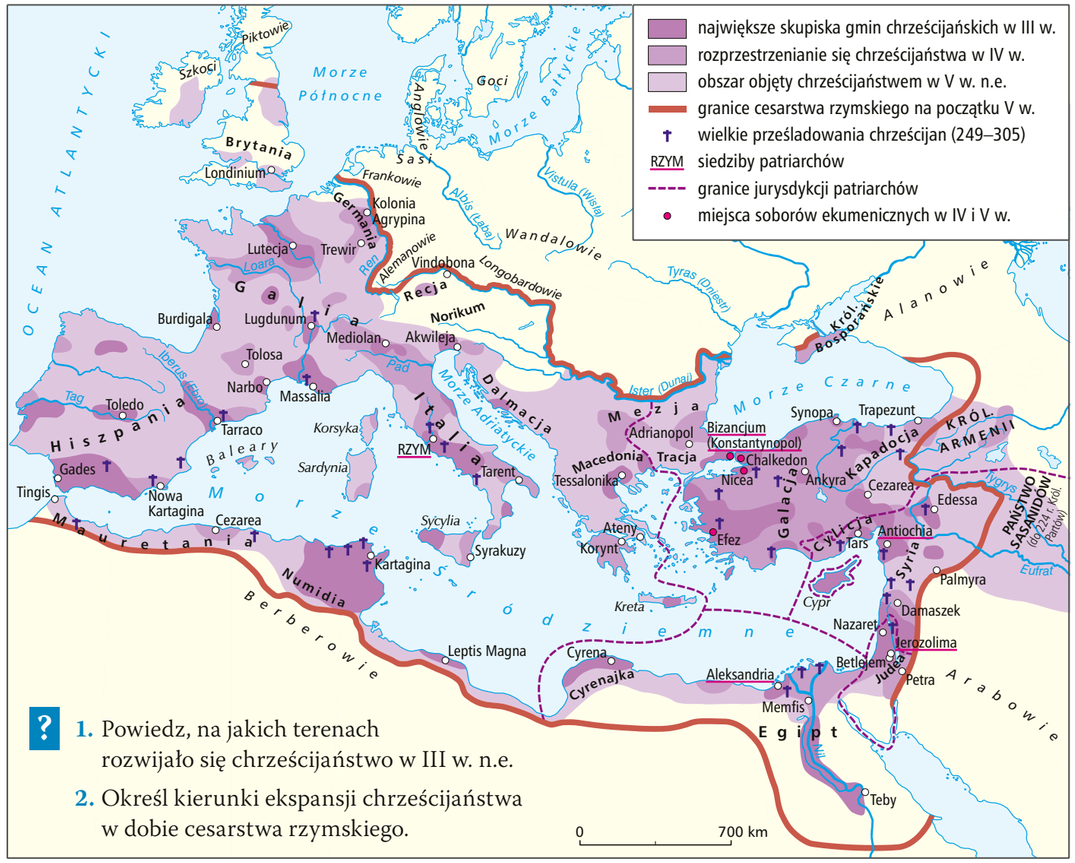

?

1. Powiedz, na jakich terenach rozwijało się chrześcijaństwo w III w. n.e.
2. Określ kierunki ekspansji chrześcijaństwa w dobie cesarstwa rzymskiego.

czali opieką ich członków. Początkowo więź pomiędzy gminami była bardzo luźna, ograniczona tylko do odprawiania w ten sam sposób obrzędów oraz utrzymywania kontaktów między ich członkami. Z czasem jednak zaczęła się zacieśniać, co w drugiej połowie II w. n.e. doprowadziło do powstania Kościoła powszechnego. Zjednoczył on autonomiczne gminy zarządzane przez biskupów. Wspólnie opracowano też kanon Pisma Świętego – spośród licznych chrześcijańskich ksiąg wybrano te, które uznano za autentyczne i święte, a pozostałe, nazywane apokryfami, odrzucono.

Jednocześnie wraz ze wzrostem liczby wiernych coraz bardziej widoczne stawały się różnice między poszczególnymi wspólnotami. Zanim opracowano jednolite zasady wiary, istniała możliwość ich zróżnicowanej interpretacji, co spowodowało podziały wewnątrz chrześcijaństwa. W połowie II w. n.e. pojawiły się pierwsze herezje, czyli poglądy sprzeczne z oficjalnym nauczaniem Kościoła. Ukształtował się wówczas m.in. **gnostycyzm** – nurt powstały z połączenia chrześcijaństwa z elementami religii i filozofii greckiej, który zaczął konkurować z doktryną głoszoną przez apostołów. Aby chronić wspólnoty chrześcijańskie przed rosnącymi wpływami gnostyków, biskupom nadano znacznie większą władzę w gminach. Od tej pory nie podlegali oni żadnej kontroli i piastowali swoje stanowiska dożywotnio.

PRZEŚLADOWANIA CHRZEŚCIJAN

Wzrost liczby wyznawców Chrystusa zainteresował w końcu rzymskie władze. Kluczowa okazała się postawa chrześcijan wobec państwowego kultu Romy i Augusta. Odmówili oni

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwsze podziały wśród chrześcijan

Początkowo zasady wiary chrześcijańskiej nie były sformułowane precyzyjnie, więc współistniały ze sobą nurty różniące się rozumieniem nauki Chrystusa. Z czasem starano się stworzyć silną, bardziej jednolitą organizację. Przywódcy poszczególnych gmin chcieli jednak zdominować inne ośrodki chrześcijaństwa. Dlatego dochodziło między nimi do sporów, które prowadziły do trwalszych podziałów. Oskarżano się wzajemnie o herezje, czyli odstępstwa od zasad głoszonych przez Chrystusa. Konflikty starano się rozwiązywać podczas synodów i soborów. Nierzadko uciekano się także do pomocy władzy państwowej, która prześladowała heretyków.

Część herezji dotyczyła zasad wiary. Gnostycy i manichejczycy włączali do chrześcijaństwa elementy filozofii oraz religii Greków i Irańczyków. Arianizm – jedna z najbardziej znaczących herezji starożytności, przyjęta przez większość plemion germańskich – podważał boską naturę Chrystusa oraz odrzucał katolicki dogmat dotyczący Trójcy Świętej. W innych herezjach odbicie znajdowały spory osobiste. U podstaw upowszechniającego się w IV w. n.e. donatyzmu leżały żądania usunięcia duchownych, którzy wyparli się wiary podczas prześladowań za rządów Dioklecjana.

Konstantyn Wielki podczas soboru nicejskiego potępił arianizm. Na ilustracji przedstawiono palenie ksiąg ariańskich z rozkazu cesarza.

▪ *miniatura z manuskryptu karolińskiego, IX w. n.e.*

? Z jakich powodów dochodziło do powstawania pierwszych herezji?

udziału w nim, czyli odrzucili wiarę w dawnych bogów. Chrześcijaństwo traktowano jak zabobon, podobnie jak judaizm, który jednak był uznawany za „zabobon stary" i przewidywalny w odróżnieniu od wiary w Chrystusa. Ponadto okazał się on zupełnie bezsilny wobec potęgi Rzymu i miał zwolenników tylko w narodzie żydowskim. Chrześcijaństwo, uznawane za „zabobon nowy i zbrodniczy", przerażało tym bardziej, im więcej zdobywało zwolenników. Obawiano się ich szczególnie w chwilach trudnych dla cesarstwa. Dlatego chrześcijanie stawali się wówczas kozłami ofiarnymi. Wyłamywali się przecież z odwiecznego porządku społecznego, przez co – jak wierzono – sprowadzali na ludzi gniew bogów. Ponadto tworzyli własne prawa, sprzeczne z ustanowionymi przez państwo, a także burzyli obowiązującą dotychczas hierarchię społeczną.

Do pierwszych wielkich prześladowań chrześcijan doszło w 64 r. n.e., gdy część Rzymu zniszczył potężny pożar. Cesarz Neron obwinił o to chrześcijan i zarządził ich prześladowania w mieście. Kolejni władcy rzadko podejmowali przeciwko nim zorganizowane działania. Kolejne prześladowania na większą skalę nastąpiły dopiero w połowie II w. n.e., za panowania Marka Aureliusza. W sytuacji zagrożenia państwa inwazją barbarzyńców władca zarządził powszechne ofiary przebłagalne, mające przywrócić Rzymowi życzliwość bogów. Chrześcijanie nie mogli i nie chcieli wziąć w nich udziału. W związku z tym dotknęły ich surowe represje.

Do największych prześladowań doszło jednak w połowie III w. n.e. Przyczyną ponownie było zagrożenie ze strony barbarzyńców i odmowa chrześcijan uczestnictwa w oficjalnych obrzędach państwowych. Represje ustały po śmierci cesarza Decjusza, co pozwoliło Kościołowi na dalszy rozwój. Dzięki rosnącej liczbie wiernych, ich determinacji oraz dobrej organizacji w III w. n.e. stał się on znaczącą siłą. Nie zmieniła tego nawet ostatnia fala prześladowań, wywołana edyktami cesarza Dioklecjana, wydanymi w 303 i 304 r. n.e. Mimo groźby kary śmierci większość chrześcijan nie wyrzekła się swojej wiary.

BAZYLIKA WCZESNOCHRZEŚCIJAŃSKA

Chrześcijanie zaadaptowali na potrzeby kościołów model rzymskiej bazyliki – dużego budynku podzielonego kolumnami na nawy. Nawa główna, zakończona apsydą, była wyższa od naw bocznych, co pozwalało na umieszczenie okien w jej ścianach. W IV w. n.e. wzniesiono pierwszą bazylikę św. Piotra na Watykanie. Poprzez dodanie transeptu – poprzecznej nawy bocznej – plan świątyni zyskał kształt krzyża, który z czasem stał się cechą charakterystyczną europejskich kościołów.

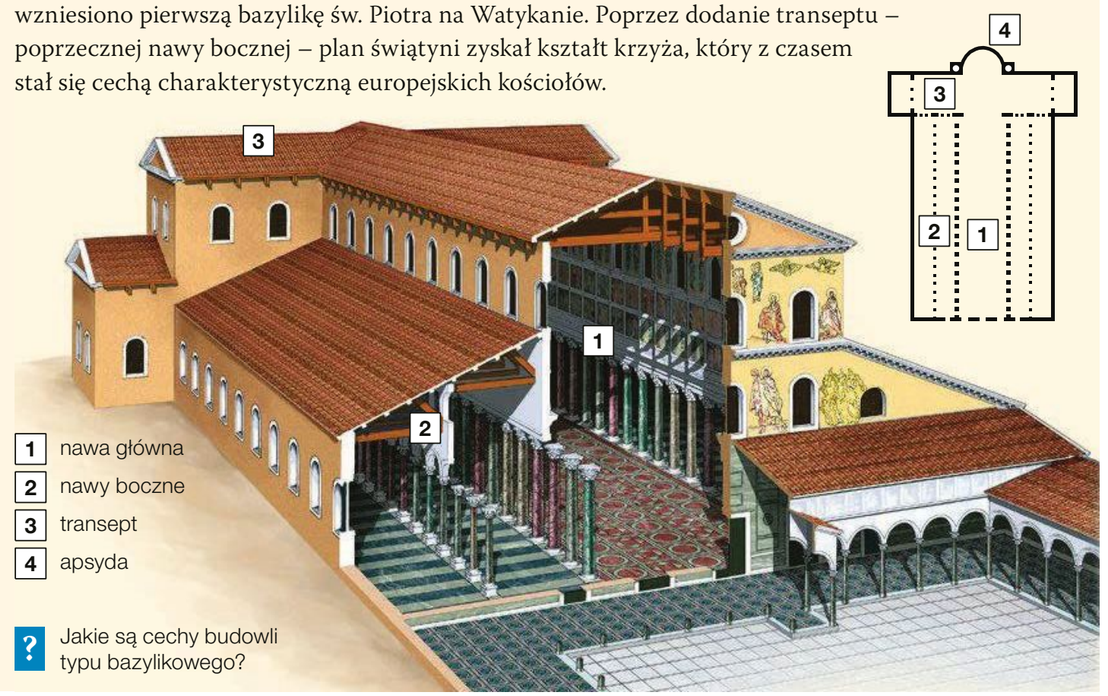

1 nawa główna
2 nawy boczne
3 transept
4 apsyda

? Jakie są cechy budowli typu bazylikowego?

ZWYCIĘSTWO CHRZEŚCIJAŃSTWA

Jeden z następców Dioklecjana, cesarz Konstantyn Wielki, zaprzestał prześladowań chrześcijan. Na mocy wydanego w **313 r. n.e. Edyktu mediolańskiego** chrześcijaństwo stało się religią tolerowaną, uznawaną przez państwo za legalną. Sam Konstantyn występował w roli opiekuna chrześcijan. Choć nie był ochrzczony, osobiście przewodniczył zwołanemu w 325 r. n.e. w Nicei soborowi, na którym przyjęto kanon, czyli główne zasady wiary chrześcijańskiej.

Od czasów Konstantyna nowa wiara zdobywała coraz więcej wyznawców, a Kościół stawał się istotną siłą polityczną. Jego pozycję akceptowała i wspierała większość późniejszych cesarzy. W 392 r. n.e. cesarz Teodozjusz Wielki uznał chrześcijaństwo za religię panującą w cesarstwie. Zabroniono wówczas wszelkich form dawnego kultu, a za oddawanie czci starym bogom groziły surowe kary. Zakazano także organizowania igrzysk olimpijskich.

Mimo poparcia władz państwowych chrześcijaństwo nieprędko upowszechniło się w cesarstwie. Dawne wierzenia najdłużej przetrwały na wsiach, czego świadectwem jest sama nazwa „poganie", oznaczająca mieszkańców wsi (łac. *pagus* – 'wieś'). Dzięki opiece państwa Kościół rósł w siłę. Hojne ofiary cesarzy, którzy dla zyskania życzliwości i wsparcia kościelnych hierarchów przyznawali mu liczne majątki, uczyniły go potęgą ekonomiczną. Chrześcijańskie wspólnoty rozrosły się w diecezje, kierowane przez biskupów oraz podległych im kapłanów. Szczególnie ważną rolę odgrywało pięciu patriarchów. Ich siedzibami w V w. n.e. były: Rzym, Antiochia, Jerozolima, Aleksandria oraz Konstantynopol. Zbiorową wolę Kościoła wyrażały lokalne synody biskupów danego obszaru oraz **sobory**, czyli powszechne

TEKST ŹRÓDŁOWY

EDYKT MEDIOLAŃSKI

Wydany wspólnie przez władców wschodniej i zachodniej części Imperium Rzymskiego, Licyniusza i Konstantyna Wielkiego, Edykt mediolański zmienił całkowicie sytuację chrześcijan w cesarstwie.

Gdy tak ja, cesarz Konstantyn Wielki, i jak również ja, cesarz Licyniusz August, zeszliśmy się szczęśliwie w Mediolanie i omawiali wszystko, co należy do pożytku oraz bezpieczeństwa publicznego, postanowiliśmy między innymi zarządzić to, cośmy dla wielu ludzi uważali za konieczne, między innymi zarządzeniami, zdaniem naszym dla wielu ludzi korzystnymi, wydać przede wszystkim i to, które do czci bóstwa się odnosi, a mianowicie chrześcijanom i wszystkim dać zupełną wolność wyznawania religii, jaką kto zechce. W ten sposób bowiem bóstwo w swej niebieskiej siedzibie i dla nas, i dla wszystkich, którzy naszej poddani są władzy, zjednać będzie można i usposobić łaskawie. Ze zbawiennych więc i słusznych powodów postanowiliśmy powziąć uchwałę, że nikomu nie można zabronić swobody decyzji, czy myśl swą skłoni do wyznania chrześcijańskiego, czy do innej religii, którą sam za najodpowiedniejszą dla siebie uzna, a to dlatego, by najwyższe bóstwo, któremu cześć według swobodnego przekonania oddajemy, mogło nam we wszystkich okolicznościach okazać zwykłą swą względność i przychylność.

Źródło: *Starożytność. Teksty źródłowe. Tematy lekcji do historii w szkole średniej*, oprac. G. Chomicki, S. Sprawski, Kraków 1999, s. 299–300.

? 1. Wymień argumenty, których użyli władcy, aby uzasadnić wprowadzane zmiany.
2. Oceń znaczenie Edyktu mediolańskiego dla imperium oraz chrześcijan.

zgromadzenia wszystkich biskupów. W tym okresie powoli umacniało się także przekonanie o prymacie w Kościele biskupa Rzymu, tradycyjnie uważanego za następcę św. Piotra.

Zwycięstwo chrześcijaństwa nie oznaczało, jak twierdzą niektórzy, całkowitego schyłku kultury antycznej. Wprawdzie zaczęły zanikać pewne tradycje klasyczne, ale w ich miejsce powstawały inne, torujące drogę nowej, odmiennej i zupełnie oryginalnej kulturze. Przejawem troski o zachowanie zdobyczy antyku w tym okresie był rozwój szkolnictwa (państwowego, miejskiego i prywatnego), które doceniali i z którego korzystali zarówno poganie, jak i chrześcijanie. Dzięki temu nie zmniejszał się krąg odbiorców antycznej paidei. Prawdą jednak jest, że w wyniku działalności chrześcijan bezpowrotnie zniknęło wiele zabytków architektury, szczególnie świątyń i pomników poświęconych dawnym bóstwom. Ponadto zlikwidowano instytucje związane z pogaństwem, m.in. Akademię Platońską.

W literaturze tego okresu trwała ożywiona polemika między obrońcami dorobku antyku a zwolennikami chrześcijaństwa. Ci ostatni jednocześnie kształtowali podstawy chrześcijańskiej filozofii literatury i sztuki. Ponadto rozkwit przeżywała wymowa. Co więcej, religia dostarczyła również sztuce nowych tematów, np. motyw dobrego pasterza.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw okoliczności powstania religii chrześcijańskiej.
2. Omów stosunek państwa rzymskiego do chrześcijan w I–V w. n.e.
3. Odpowiedz, kiedy doszło do największych prześladowań chrześcijan.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Jaczynowska, *Religie świata rzymskiego*, Warszawa 1990.
E. Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1993.

10 UPADEK CESARSTWA RZYMSKIEGO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Z jakimi ludami toczyło wojny Imperium Rzymskie w II i III w. n.e.?
2. Jak zmienił się ustrój cesarstwa od I w. p.n.e.?

KRYZYS WEWNĘTRZNY W IMPERIUM

W II w. n.e., wraz z zakończeniem podbojów, ustał napływ niewolników, od których była uzależniona gospodarka Rzymu. Wpłynęło to na poprawę ich traktowania. Pogorszył się natomiast status wolnych chłopów. Stopniowo malała również liczba gospodarstw typu *villa*. Zastąpiły je wielkie kompleksy dóbr zwane **latyfundiami** (łac. *latus fundus* – 'wielki majątek'). Uprawą ziemi zajmowali się tam nie tylko niewolnicy, lecz także chłopi, zwani **kolonami**. Początkowo byli to ludzie wolni, którym właściciele latyfundiów oddawali działki ziemi w zamian za ustalone z góry opłaty lub świadczenia. Z czasem kolonowie popadali w coraz większą zależność od panów, w wyniku czego ich status zaczął się upodabniać do pozycji niewolników.

Zmiany społeczne w tym okresie zachodziły również w miastach. Ustalił się tam podział na „lepszych" (łac. *honestiores*), czyli właścicieli posiadłości miejskich, a zarazem członków lokalnych władz, oraz „gorszych" (łac. *humiliores*), do których należała reszta wolnych członków społeczności. System prawny już od czasów cesarza Hadriana zapewniał uprzywilejowaną pozycję *honestiores*. Przykładowo otrzymywali oni za przestępstwa niższe wyroki niż *humiliores*, którzy byli narażeni nawet na kary hańbiące, stosowane do tej pory głównie wobec niewolników. Niekorzystne zmiany społeczne zachodzące od III w. n.e. prowadziły do głębokiego **kryzysu wewnętrznego cesarstwa rzymskiego**.

WARTO WIEDZIEĆ

Rzymianie i „Rzymianie"

Pierwotnie pojęciem „Rzymianie" określano wyłącznie mieszkańców Rzymu, z czasem zaś – ogół ludności Italii posiadającej rzymskie obywatelstwo. W 212 r. n.e. obywatelami rzymskimi stali się wszyscy wolni mieszkańcy imperium. Gdy w V w. n.e. upadło cesarstwo zachodniorzymskie, greckojęzyczna ludność cesarstwa wschodniorzymskiego również nazywała siebie *Rhomaioi* [czyt.: romajoj], czyli Rzymianami. Konstantynopol zyskał wówczas miano „drugiego Rzymu". W czasach nowożytnych, po zdobyciu Konstantynopola przez Turków, do określenia „trzeci Rzym" pretendowała Moskwa, która stała się centrum prawosławia.

? W jaki sposób na przestrzeni wieków zmieniało się znaczenie pojęcia „Rzymianie"?

Dwugłowy orzeł wyparł jednogłowego orła rzymskiego w średniowieczu. Głowy, skierowane na wschód i zachód, symbolizowały władzę świecką i duchową lub aspiracje do rządów nad wschodnią i zachodnią częścią dawnego imperium. Znak ten pozostał symbolem władzy cesarskiej w Bizancjum do końca jego historii.

▪ *fotografia współczesna, Grecja*

OSTATNI WIEK CESARSTWA ZACHODNIORZYMSKIEGO

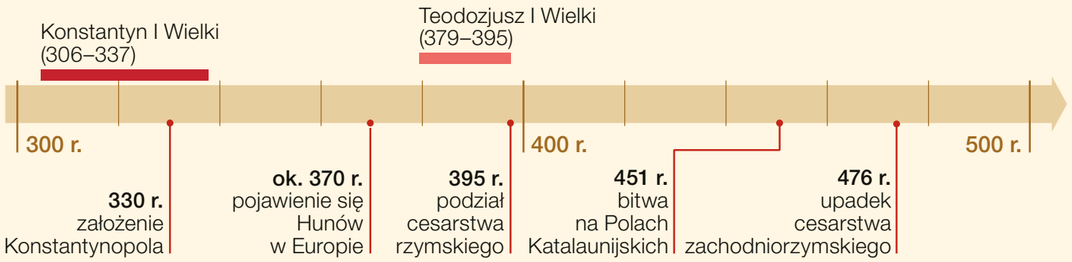

? Jakie były skutki podziału cesarstwa rzymskiego na część wschodnią i zachodnią?

Rzymianie musieli również ciągle zmagać się z zagrożeniem zewnętrznym. W tym okresie ze zmiennym szczęściem walczyli na wschodzie z Persami oraz plemionami germańskimi na zachodzie i północy. Ciągłe wojny rujnowały gospodarkę imperium i zmuszały rządzących do zwiększania liczebności armii, co wiązało się z nakładaniem na ludność dodatkowych podatków. Obciążenia stawały się coraz bardziej dokuczliwe dla obywateli i zaczęły być w końcu trudne do udźwignięcia. Aby uniknąć płacenia podatków, nie tylko chłopi, lecz także mieszkańcy miast często zmieniali miejsca pobytu. W tej sytuacji władze wprowadziły prawo ograniczające przemieszczanie się, które w rzeczywistości oznaczało **„przywiązanie" chłopów do ziemi**. Ponadto członkowie władz miejskich mieli sprawować swoje funkcje dziedzicznie, a to na nich ciążyła odpowiedzialność za uiszczanie przez mieszkańców miast wszelkich zobowiązań.

PRÓBY REFORM

Skutkiem zagrożeń zewnętrznych i wewnętrznych było wprowadzenie przez cesarza Dioklecjana dominatu (zob. s. 207). Zmianom ustrojowym towarzyszyły liczne reformy, mające powstrzymać nasilający się kryzys. Wzmocniono siłę militarną imperium poprzez zwiększenie liczby legionów. Zmieniono również strukturę armii i miejsca stacjonowania oddziałów. Dioklecjan z marnym skutkiem usiłował też uzdrowić gospodarkę. Nie udało mu się położyć kresu wzrostowi cen, co próbował uczynić poprzez wydanie dekretu regulującego maksymalne ceny na różne artykuły pierwszej potrzeby oraz minimalną wysokość płac. Dobrym posunięciem okazała się natomiast **reforma podatkowa**, uzależniająca wysokość zobowiązań od typu upraw i jakości gruntów. Za rządów Dioklecjana przeprowadzono także **reformę administracyjną** i zwiększono liczbę prowincji do 117. Italia, na której terenie również utworzono prowincje, straciła ostatnie z dawnych przywilejów. Rzym pozostał siedzibą senatu, ale od dawna już nie pełnił funkcji głównego ośrodka władzy. Jego rola została dodatkowo ograniczona w **330 r. n.e.**, gdy cesarz Konstantyn Wielki założył na miejscu greckiego Byzantion (Bizancjum) – **Konstantynopol** (z gr. 'miasto Konstantyna'). Zbudowane z wielkim rozmachem miasto szybko stało się **główną stolicą cesarstwa**. W odróżnieniu od Rzymu od początku swojego istnienia był miastem chrześcijańskim. Jego rangę podkreślało powołanie senatu wzorowanego na rzymskim. Mieszkańcy Konstantynopola, podobnie jak Rzymu, mogli też korzystać ze szczególnego przywileju – bezpłatnych dostaw zboża z Egiptu.

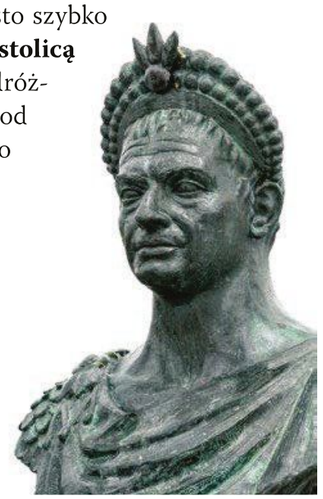

Teodozjusz Wielki był ostatnim władcą całego cesarstwa rzymskiego. Samodzielnie rządził nim jednak zaledwie przez trzy lata.

▪ *rzeźba, Grecja, ok. 390 r. n.e.*

Założenie Konstantynopola zapowiadało **podział cesarstwa na część wschodnią i zachodnią**. Przeprowadzono go zgodnie z wolą cesarza Teodozjusza z chwilą jego śmierci, w **395 r. n.e.** Jeden z synów cesarza, Honoriusz, objął panowanie na zachodzie, a drugi, Arkadiusz, na wschodzie. Wcześniej dochodziło już do podziałów władzy w imperium, nie było więc powodów, aby przypuszczać, że ten okaże się ostateczny. Tym razem tak się jednak stało: greckie cesarstwo wschodniorzymskie i łacińskie cesarstwo zachodniorzymskie trwale się rozłączyły.

WIELKA WĘDRÓWKA LUDÓW

W drugiej połowie IV w. n.e. na terenach Azji i Europy rozpoczęła się masowa migracja ludności, nazwana później **wielką wędrówką ludów**. Zapoczątkowali ją mongolscy **Hunowie**, mieszkający tysiące kilometrów od granic Imperium Rzymskiego, którzy ruszyli na zachód. Dramatyczne skutki tych wydarzeń odczuło jednak także cesarstwo rzymskie. Wypierane przez koczowników ludy opuszczały swoje siedziby i, wycofując się przed nimi, zwiększyły napór na granice Imperium Rzymskiego. Tym razem na jego terytorium nie szukały one jednak łupów, lecz miejsca do osiedlenia się i ochrony przed Hunami. W ten sposób schronienie na terenach rzymskich po przekroczeniu Dunaju znaleźli m.in. germańscy **Wizygoci**. Początkowo ich relacje z miejscową ludnością układały się dobrze, ale później barbarzyńscy osadnicy zbuntowali się przeciwko niedawnym sojusznikom. Przyczyniło się do tego ich złe traktowanie przez skorumpowaną rzymską administrację.

Wysłane przeciwko Wizygotom wojska rzymskie poniosły klęskę w **378 r. n.e.** w bitwie **pod Adrianopolem**, podczas której zginął również cesarz Walens. Armia rzymska niemal przestała istnieć. Kolejny cesarz, **Teodozjusz**, wprawdzie uspokoił sytuację, ale musiał wyrazić zgodę na osiedlenie się Wizygotów w granicach swojego państwa i pozostawić im znaczną niezależność. Jednak po jego śmierci stosunki pomiędzy Rzymianami a Wizygotami ponownie się pogorszyły. Jednocześnie w cesarstwie postępowała **barbaryzacja armii**.

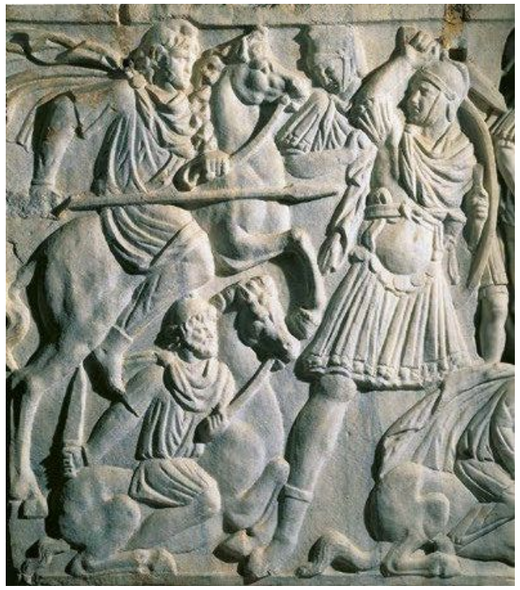

Walka legionistów z wojownikami ostrogockimi została przedstawiona na sarkofagu Ludovisi. Swoją nazwę wziął on od pierwszego właściciela zabytku odnalezionego w XVII w. – kardynała Ludovico Ludovisiego [czyt.: ludowiko ludowizjego].

▪ *płaskorzeźba marmurowa, Rzym, III w. n.e.*

Wojownik germański był uzbrojony we włócznię. Podczas walki korzystał również z miecza lub topora. Chroniły go hełm, kolczuga i okrągła drewniana tarcza.

Oznaczało to, że z braku ochotników wśród obywateli Imperium Rzymskiego do służby zaczęto zaciągać najemników z plemion barbarzyńskich. Służyli oni dla zysku, byli niezdyscyplinowani i łatwo wzniecali bunty. Ponadto ich dowódcy zdobywali duże wpływy w państwie, tak że niektórzy władcy stawali się marionetkami w ich ręku.

Nacisk plemion germańskich był skierowany głównie na zachodnią część cesarstwa. W **410 r. n.e.** zbuntowani **Wizygoci dotarli do Rzymu i złupili go**. Po raz pierwszy od 390 r. p.n.e. stolica *Imperium Romanum* dostała się w ręce wroga. Wywarło to olbrzymie wrażenie na wszystkich mieszkańcach państwa. Wkrótce potem kolejne plemiona germańskie zaczęły zalewać cesarstwo zachodniorzymskie, wkraczając do Galii. Część z nich przemieściła się następnie do Hiszpanii. Wandalowie przedostali się do Afryki i utworzyli tam odrębne państwo. Germańscy Anglowie, Sasi oraz Jutowie podbili Brytanię. Plemiona germańskie zakładały na zajmowanych ziemiach własne królestwa. Ich władcy formalnie uznawali zwierzchność Rzymu, jednak w rzeczywistości byli od niego całkowicie niezależni. W czasie gdy rozpadały się zachodniorzymskie struktury państwowe, cesarstwo wschodniorzymskie utrzymywało niezależność i w pełni kontrolowało swoje terytorium.

Siły Hunów stanowiła głównie konnica. W jej skład wchodzili jeźdźcy uzbrojeni w krótkie łuki oraz długie, proste miecze. Potrafili oni zasypywać przeciwnika gradem strzał podczas jazdy.

CIEKAWOSTKA

Hunowie w tradycji

Choć państwo Hunów rozpadło się wkrótce po śmierci Attyli, zapisali się oni trwale w tradycji europejskiej. Podobnie jak germańscy Wandalowie, stali się symbolem brutalności i barbarzyństwa. Gdy w czasie podpisywania traktatu kończącego I wojnę światową przedstawiciele państwa niemieckiego zachowali się arogancko, premier Francji skomentował to krótko: *Hunowie będą zawsze Hunami*. Turcy, tak jak Niemcy, nie mają z Hunami wiele wspólnego, jednak imię „Attyla" cieszy się w ich kraju (a także na Węgrzech) dużą popularnością. Kryptonim „Attyla" nosiła także inwazja turecka na Cypr z 1974 r.

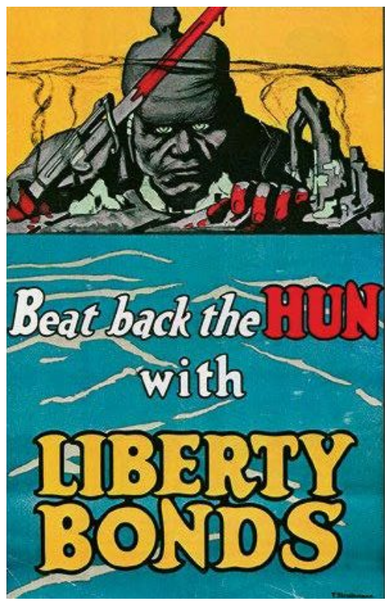

Odeprzyj Huna – ten amerykański plakat propagandowy z okresu I wojny światowej wzywał do zakupu obligacji wojennych. Niemiecki żołnierz z krwią na dłoniach i bagnecie, otoczony ruinami, groźnie spoglądający zza oceanu, został przedstawiony jako Hun – najeźdźca zagrażający Ameryce.

▪ *plakat, Stany Zjednoczone, 1918 r.*

WIELKA WĘDRÓWKA LUDÓW I UPADEK RZYMU

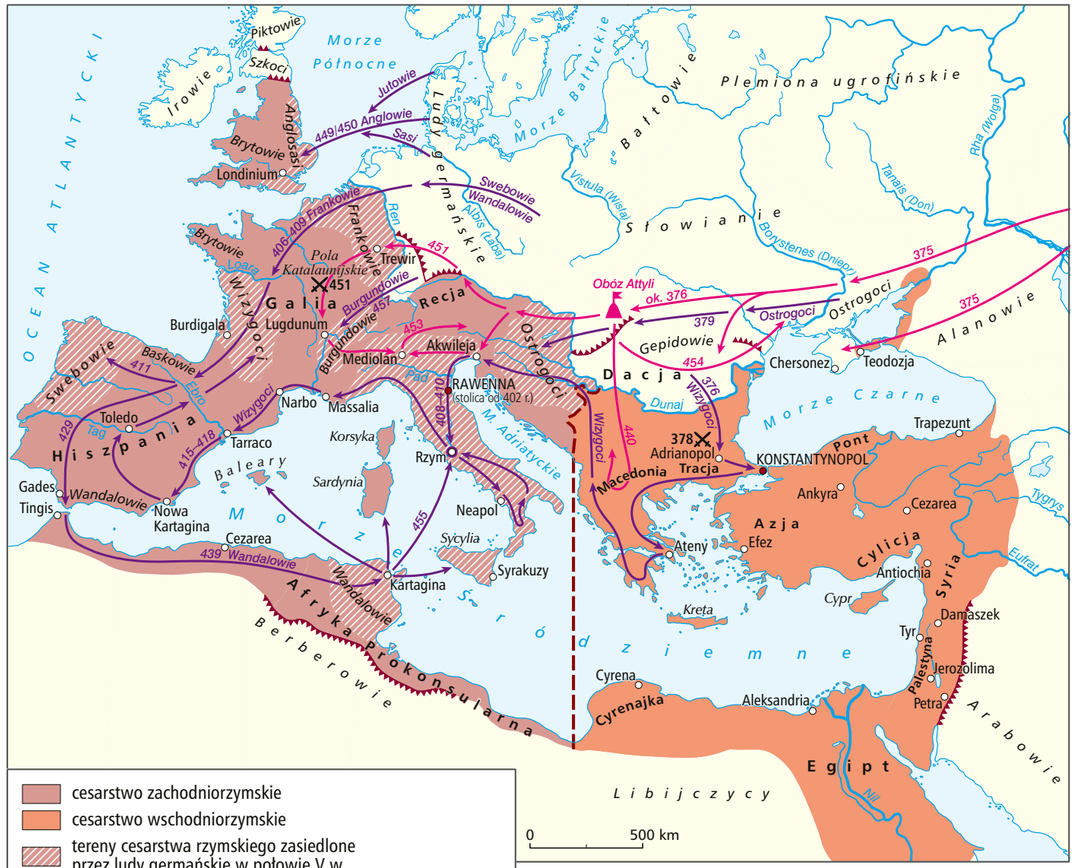

? 1. Wskaż główne kierunki najazdów barbarzyńców na cesarstwo.
2. Wymień nazwy plemion germańskich, które osiedliły się w granicach cesarstwa.

UPADEK CESARSTWA ZACHODNIORZYMSKIEGO

Najgorsze chwile imperium miały jednak dopiero nadejść. Śmiertelne niebezpieczeństwo dla Rzymian pojawiło się wraz z objęciem władzy nad Hunami przez **Attylę**. Stworzył on w środkowej Europie potężne państwo i z pomocą podporządkowanych sobie plemion germańskich organizował wyniszczające **najazdy Hunów** na tereny cesarstwa rzymskiego. Zmusił w ten sposób władcę wschodniej części cesarstwa do płacenia mu corocznej daniny. W tym samym czasie siostra cesarza zachodniorzymskiego Walentyniana III zaproponowała wodzowi Hunów ożenek. Attyla, który planował uderzenie na Galię, uznał to za znakomity pretekst do wojny. Zażądał wydania mu Honorii, z którą – jak twierdził – zaręczył się, oraz połowy państwa. Gdy jego żądania zostały odrzucone, uderzył na cesarstwo zachodniorzymskie. Jego atak został jednak odparty przez rzymskiego wodza Aecjusza i sprzymierzonych z nim Wizygotów, Franków salickich oraz Burgundów. W **bitwie na Polach Katalaunijskich** w 451 r. n.e. oddziały Attyli

TEKST ŹRÓDŁOWY

UPADEK ROMULUSA AUGUSTULUSA

Prokopiusz z Cezarei, urzędnik bizantyjski, w VI w. n.e. opisał okoliczności przejęcia władzy przez Odoakra i upadku cesarstwa zachodniorzymskiego.

Współcześnie z cesarzem Zenonem, panującym w Bizancjum, w zachodniej części państwa sprawował władzę Augustus, przez Rzymian zdrobniale zwany Augustulusem, gdyż tron cesarski objął w młodym wieku. Rządy zaś za niego sprawował jego ojciec Orestes, człowiek niezwykle bystrego umysłu. Na jakiś czas przedtem Rzymianie przyjęli jako sprzymierzeńców Skirów, Alanów i inne plemiona gockie [...]. Lecz im bardziej wojska barbarzyńskie wzrastały w siłę, tym bardziej podupadało znaczenie żołnierzy rzymskich i pod pozorem zaszczytnego przymierza Rzymianie musieli podlegać tyranii przybyszów. Zuchwalstwo ich doszło do tego stopnia, że po wymuszeniu innych ustępstw zażądali w końcu od Orestesa podziału całej ziemi ornej w Italii, domagając się dla siebie trzeciej jej części. Gdy zaś odmówił temu żądaniu, zabili go na miejscu. Znajdował się zaś między nimi niejaki Odoaker, jeden z przybocznej gwardii cesarza, który obiecał spełnić ich żądania, o ile go na tron wyniosą. Uzurpowawszy sobie w ten sposób władzę, nie zrobił zresztą nic złego cesarzowi, lecz pozwolił mu pędzić nadal żywot jako osobie prywatnej. Barbarzyńcom natomiast przydzielił trzecią część ziemi, związawszy ich przez to bardzo silnie ze sobą, umocnił się na uzurpowanym tronie na lat 10.

Złota moneta rzymska (solid) z podobizną ostatniego cesarza zachodniorzymskiego Augustulusa Romulusa.

- *moneta, Rzym, V w. n.e.*

Źródło: *Starożytność. Teksty źródłowe. Tematy lekcji do historii w szkole średniej*, oprac. G. Chomicki, S. Sprawski, Kraków 1999, s. 281–282.

? 1. Określ stosunek Prokopiusza do zmian, które nastąpiły w Rzymie u schyłku starożytności.
2. Wyjaśnij, dlaczego germańskim żołnierzom zależało na przydziałach ziemi w Italii.

poniosły dotkliwą klęskę, lecz zdołały się wycofać. Rok później jego wojska napadły na Italię i zajęły Akwileję, a nawet zagroziły Rzymowi. Jednak po nagłej śmierci Attyli państwo Hunów rozpadło się i niebezpieczeństwo ze strony tego ludu zanikło.

Mimo to Rzymowi nadal zagrażali Germanie, którzy podczas wielkiej wędrówki ludów masowo osiedlali się w zachodniej części cesarstwa i stanowili najliczniejszą grupę etniczną w rzymskiej armii. Ich osadnictwo dezintegrowało imperium, a zajmowanie kolejnych prowincji ograniczało dochody cesarstwa z podatków. Ponadto w **455 r. n.e. Wandalowie** wyruszyli z Afryki na łupieżczą wyprawę do Italii i zdobyli stolicę imperium. Wydarzenie to przyczyniło się do ostatecznego rozkładu cesarstwa zachodniorzymskiego. Gdy w 475 r. na tronie zasiadł małoletni **Romulus Augustulus**, sytuacja dawnego imperium była już beznadziejna. Cesarz nie utrzymał władzy nawet przez rok – w **476 r. n.e.** obalili go służący w armii rzymskiej zbuntowani Germanie, dowodzeni przez **Odoakra**. Wydarzenie to uznaje się za symboliczny **upadek cesarstwa zachodniorzymskiego**. Germański wódz przejął władzę nad Italią, a insygnia cesarskie odesłał do Konstantynopola. Dzięki temu posunięciu zapewnił sobie czasowe uznanie jego zwierzchnictwa nad tymi terenami przez cesarza wschodniorzymskiego.

Przyczyny upadku cesarstwa zachodniorzymskiego:

- Najazdy obcych ludów na tereny imperium.
- Osiedlenie się plemion barbarzyńskich w granicach cesarstwa prowadzące do załamania się struktur państwa i rozpadu administracji oraz społeczeństwa.
- Na zajętych przez barbarzyńców terenach cesarstwa postępowała **barbaryzacja ludności i lokalnych elit**. Spowodowane było to faktem, że Imperium Rzymskie coraz mniej skutecznie broniło swoich obywateli przed najazdami i ich skutkami.
- Wzrost podatków powodował rozbieżności pomiędzy polityką cesarstwa a potrzebami jego obywateli. Niektóre funkcje państwa rzymskiego zaczęły przejmować na siebie królestwa barbarzyńskie, które były w stanie zapewnić ludności ochronę i bezpieczeństwo. Postęp tych procesów prowadził do dezintegracji całego kraju i w ostateczności do upadku zachodniej części imperium.

WARTO WIEDZIEĆ

Wandale w Rzymie

Pretekstem do najazdu Wandalów na Italię stała się odmowa wydania córki zmarłego w 455 r. cesarza Walentyniana III za syna króla Gejzeryka (Genzeryka). Władca Wandalów wylądował ze swoją armią u ujścia Tybru i ruszył na Rzym. W mieście wybuchła panika, podczas której zamordowano próbującego uciekać cesarza Petroniusza Maksymusa. Stolica cesarstwa była bezbronna. Siły Wandalów zajęły ją bez walki, lecz po spotkaniu z papieżem Gejzeryk zdecydował się oszczędzić miejscową ludność. Mimo to przez dwa tygodnie pobytu w Rzymie Wandalowie doszczętnie splądrowali miasto i pojmali licznych jeńców. Niszczycielskie okrucieństwo tego ludu spowodowało powstanie terminu „wandalizm", który oznacza bezmyślne niszczenie.

Gejzeryk, król Wandalów, wkraczając do Rzymu w 455 r., nie napotkał oporu miejscowej ludności. Wandalowie ogołocili wówczas Rzym z wszelkich bogactw.

- *obraz, Rosja, XIX w.*

? Skąd wziął się termin „wandalizm"?

ĆWICZENIA

1. Omów najważniejsze zagrożenia dla cesarstwa rzymskiego w V w. n.e.
2. Oceń znaczenie decyzji Teodozjusza Wielkiego dotyczącej podziału cesarstwa.
3. Wyjaśnij, jaką rolę odgrywali Germanie w walkach z wrogami Rzymu.
4. Wytłumacz, dlaczego doszło do upadku cesarstwa zachodniorzymskiego. Wymień najważniejsze hipotezy przedstawione w historiografii.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Ostrowski, *Starożytny Rzym. Polityka i sztuka*, Warszawa–Kraków 1999.
J. Strzelczyk, *Goci. Rzeczywistość i legenda*, Warszawa 1984.
M. Wilczyński, *Gejzeryk i „czwarta wojna punicka"*, Oświęcim 2016.

Podsumowanie rozdziału III
Antyczny Rzym

1 Starożytna Italia i początki Rzymu

1. Cywilizacja rzymska rozwinęła się na Półwyspie Apenińskim nazywanym Italią. Panowały tam znacznie bardziej korzystne warunki naturalne niż w Grecji. Italię zamieszkiwali Etruskowie, plemiona Italików (m.in. Latynowie), koloniści z greckich *poleis*, a także Galowie.
2. Etruskowie stworzyli federację miast-państw rządzonych najpierw przez królów, a następnie – arystokratów. Byli politeistami. Ich kultura osiągnęła wysoki poziom rozwoju i wywarła duży wpływ na kulturę rzymską.
3. Rzym był jednym z miast Latynów, zamieszkujących Lacjum nad Tybrem. Według legendy został założony na siedmiu wzgórzach przez braci Romulusa i Remusa w 753 r. p.n.e.
4. Romulus był pierwszym z siedmiu rzymskich królów. Elitę społeczną Rzymu tworzyli patrycjusze, którzy mogli zasiadać w radzie starszych – senacie. Reszta społeczeństwa, zwana plebsem, była pozbawiona praw politycznych. W 509 r. p.n.e. w Rzymie wprowadzono ustrój republikański.

2 Republika rzymska

1. Po wprowadzeniu republiki władzę w Rzymie sprawowali urzędnicy. Początkowo mogli nimi zostawać tylko patrycjusze. Większość urzędów obejmowano nieodpłatnie na roczną kadencję. Obowiązywała zasada kolegialności – urzędy wyższe pełniły dwie osoby. Najwyższymi urzędnikami byli konsulowie, którzy dowodzili armią oraz zwoływali posiedzenia senatu i komicje.
2. Komicja, czyli zgromadzenia ludowe, odgrywały w republice stosunkowo niewielką rolę. Pełniły funkcje ustawodawcze, sądownicze i wyborcze. Najwyższa władza należała do senatu, złożonego z byłych urzędników. Był to organ doradzający urzędnikom, który z czasem zyskał decydujący wpływ na politykę państwa.
3. W pierwszych latach istnienia republiki plebejusze, będący podstawą rzymskiej armii, wciąż nie posiadali praw politycznych. Ponadto część z nich popadła w niewolę za długi. Niewolnicy zajmowali najniższą pozycję w społeczeństwie rzymskim.
4. W V w. p.n.e. plebejusze podjęli walkę z patrycjuszami, która w III w. p.n.e. doprowadziła do zrównania praw obu grup i powstania nowej arystokracji urzędniczej, zwanej nobilami.

3 Podboje Rzymu

1. Obowiązkiem każdego obywatela rzymskiego była służba wojskowa. Żołnierze piechoty stanowili podstawę armii, zorganizowanej w jednostki zwane legionami. Wojskami dowodzili konsulowie.
2. Siła armii Rzymian zapewniła im sukcesy wojenne. W V–III w. p.n.e. podporządkowali sobie całą Italię. Część zdobytych ziem rozdzielono między obywateli, a pokonanym ludom nadano status sprzymierzeńców. Musieli oni służyć w wojsku, nie mieli jednak praw politycznych.
3. Zakończenie podboju Italii w 264 r. p.n.e. zainicjowało okres budowy Imperium Rzymskiego w basenie Morza Śródziemnego. Zasadnicze znaczenie miało pokonanie Kartaginy w trzech wojnach punickich, toczonych w latach 264–146 p.n.e.
4. W II w. p.n.e. Rzymianie podbili również Hiszpanię, Macedonię, Grecję i Azję Mniejszą. Na zajmowanych terytoriach tworzyli prowincje, w których rządzili namiestnicy wyznaczeni przez senat. Mieszkańcy prowincji uzyskiwali status sprzymierzeńców lub poddanych Rzymu.

4 Zmiany społeczne w republice rzymskiej

1. W efekcie podbojów do Rzymu napływały bogactwa, rzesze niewolników i tanie zboże z prowincji. Doprowadziło to do upadku italskiej gospodarki, u której podstaw leżała dotąd uprawa zbóż, oraz do ruiny średniozamożnego chłopstwa. W efekcie wzrosła liczba proletariuszy i pojawiły się kłopoty z rekrutacją do wojska.
2. Wskutek zachodzących przemian społecznych ukształtował się nowy stan – ekwici. Tworzyli go bogaci obywatele nienależący do arystokracji senatorskiej, którzy dorobili się dzięki wojnom i eksploatacji prowincji.
3. W latach 133 oraz 123–122 p.n.e. bracia Grakchowie podjęli nieudane próby rozwiązania kwestii agrarnej. Ich celem było odrodzenie warstwy drobnych rolników i, w konsekwencji, zwiększenie liczebności armii.
4. Niewolnictwo stało się podstawą rzymskiej gospodarki. Część niewolników przywiezionych z podbitych terenów szkolono do walki na arenach. Pod wodzą jednego z gladiatorów, Spartakusa, w 73 r. p.n.e. wybuchło groźne powstanie niewolników, które zostało brutalnie stłumione przez legiony.

5 Upadek republiki rzymskiej

1. Pod koniec II w. p.n.e. na rzymskiej scenie politycznej ścierały się dwa nowe stronnictwa: popierający senat optymaci i żądający reform popularzy. W odpowiedzi na kryzys w armii konsul Gajusz Mariusz przeprowadził reformy polegające na zastąpieniu wojska obywatelskiego armią zawodową. Spowodowało to wzrost roli wodzów oraz wojska w życiu politycznym Rzymu.
2. Schyłek republiki to okres walki o władzę pomiędzy wybitnymi wodzami. W latach 82–79 p.n.e. jeden z nich, Sulla, został faktycznym jedynowładcą Rzymu. W 60 r. p.n.e. Pompejusz, Cezar i Krassus zawarli I triumwirat i podzielili się władzą w państwie. Po śmierci Krassusa doszło do wojny Cezara z Pompejuszem.
3. Zwycięski Cezar przyjął uprawnienia dyktatora i otwarcie zmierzał do wprowadzenia w Rzymie jedynowładztwa. Zginął w wyniku spisku w 44 r. p.n.e.
4. W 43 r. p.n.e. stronnicy Cezara utworzyli II triumwirat. Pokonali zwolenników senatu, jednak wkrótce się poróżnili, czego konsekwencją była wojna między Oktawianem a Markiem Antoniuszem. Zwycięstwo Oktawiana pod Akcjum w 31 r. p.n.e. oraz śmierć Marka Antoniusza zamykają dzieje republiki rzymskiej.

6 Początki cesarstwa rzymskiego

1. Po zwycięstwie pod Akcjum Oktawian został jedynowładcą Rzymu. Pamiętając o losie Cezara, wprowadził monarchię, zachował jednak pozory powrotu do republiki. Od 27 r. p.n.e. liczy się początek cesarstwa rzymskiego. Założona przez Oktawiana Augusta dynastia julijsko-klaudyjska panowała do 68 r. n.e.
2. System rządów wprowadzony przez Oktawiana nosi nazwę pryncypatu. W jego ramach princeps dzielił się obowiązkami z senatem, pozostawił również urzędy republikańskie, zarazem jednak skupiał w swoim ręku pełnię władzy. Przejął całe dochody państwa, był naczelnym wodzem armii, a jako najwyższy kapłan kontrolował religię państwową.
3. Oktawian wprowadził reformy administracyjne i wojskowe, które usprawniły działanie państwa, m.in. podzielił prowincje na podległe władzy senatu i cesarza oraz powołał gwardię cesarską – pretorianów. Dążył do odbudowy tradycyjnych kultów i moralności. Był także mecenasem literatury.
4. Mimo ogłoszonego przez Oktawiana *pax Romana* Rzymianie kontynuowali ekspansję terytorialną. Za jego panowania północna granica imperium oparła się na Renie i Dunaju.

7 Od pryncypatu do dominatu

1. Po wygaśnięciu dynastii julijsko-klaudyjskiej władzę w Rzymie obejmowały kolejno dynastie Flawiuszów, Antoninów i Sewerów. Na okres rządów Antoninów (96–192 r. n.e.) przypadł złoty wiek cesarstwa.
2. Zachodnie i wschodnie prowincje rzymskie rozwijały się w różnym tempie. Wschodnie, które zachowały grecki charakter, znajdowały się na wyższym poziomie rozwoju cywilizacyjnego. W zachodnich postępowała romanizacja. Elementami tego procesu były urbanizacja oraz nadawanie obywatelstwa rzymskiego, które w 212 r. n.e. uzyskali wszyscy wolni mieszkańcy imperium.
3. Imperium powiększyło się o nowe tereny, m.in. o Brytanię. Etap wielkich podbojów zakończyło panowanie cesarza Trajana na początku II w. n.e. Jego następcy skupili się na obronie zdobytych ziem. W tym celu stworzono limes, czyli system umocnień granic imperium.
4. Nasilające się od III w. n.e. najazdy plemion barbarzyńskich na północy oraz wojny z Persami na wschodzie doprowadziły do kryzysu wewnętrznego w Rzymie. Aby temu zaradzić, cesarz Dioklecjan wprowadził nową formę ustroju, dominat, oraz system współrządów czterech cesarzy – tetrarchię.

8 Kultura antycznego Rzymu

1. Kultura rzymska dużo zawdzięcza wpływom greckim, ale ma też własne wielkie osiągnięcia. Rzymianie uczyli się greki, sprowadzali z Grecji dzieła sztuki oraz wykonywali ich kopie. Wskutek hellenizacji świata rzymskiego ukształtowała się kultura nazywana grecko-rzymską.
2. Do najwybitniejszych rzymskich poetów zalicza się Wergiliusza, Horacego i Owidiusza. Liwiusz i Tacyt przyczynili się do rozwoju historiografii, a Cyceron, Seneka i Marek Aureliusz – filozofii.
3. W dziedzinie architektury Rzymianie przyćmili dokonania Hellenów dzięki wprowadzeniu nowych i udoskonaleniu już znanych rozwiązań. Wykorzystywanie łuków, kopuł i sklepień oraz wypalanej cegły i betonu umożliwiło im wznoszenie monumentalnych gmachów. Byli również mistrzami budowy dróg i akweduktów. W rzeźbie rozwinęli własny styl, cechujący się realizmem.
4. Rzymianie przewyższyli osiągnięcia Greków w dziedzinie prawa. Prawo XII Tablic, pierwsza rzymska kodyfikacja prawa, było udoskonalane i dostosowywane do rzeczywistości politycznej rozwijającego się imperium. Rzymskie przepisy są do dziś podstawą wielu systemów prawnych.

9 Religia rzymska i chrześcijaństwo

1. Na religię rzymską znaczny wpływ wywarły wierzenia greckie i etruskie. Rzymianie czcili wiele bóstw, w tym dwanaścioro głównych, mających greckie odpowiedniki. W czasach Oktawiana Augusta pojawił się kult Rzymu i panującego cesarza.
2. Na początku I w. n.e. w Palestynie nauki głosił Jezus z Nazaretu, którego część Żydów uznała za obiecanego przez Boga Mesjasza, czyli Chrystusa. Za swoją działalność Jezus został skazany na śmierć przez ukrzyżowanie. Zgodnie z Nowym Testamentem zmartwychwstał i ukazał się swoim uczniom, co dało początek chrześcijaństwu.
3. Uczniowie Jezusa, nazywani apostołami, głosili jego naukę w całym Imperium Rzymskim. Zakładali wspólnoty chrześcijańskie, na których czele stali biskupi. Doprowadziło to do powstania Kościoła powszechnego w II w. n.e.
4. Chrześcijanie odmawiali udziału w państwowym kulcie Romy i Augusta. Stało się to przyczyną ich prześladowań, które największe nasilenie osiągnęły w III w. n.e.
5. W 313 r. n.e. Konstantyn Wielki zrównał prawa chrześcijan z prawami wyznawców innych religii. W 392 r. n.e. Teodozjusz Wielki ogłosił chrześcijaństwo religią panującą.

10 Upadek cesarstwa rzymskiego

1. W III w. n.e. cesarstwo znalazło się w kryzysie. Doprowadziły do niego niekorzystne zmiany społeczne oraz zagrożenia z zewnątrz. Ciągłe wojny z Persami i Germanami rujnowały gospodarkę państwa.
2. Centralizacja i absolutyzacja władzy oraz reformy wojskowe, podatkowe i administracyjne, przeprowadzone przez Dioklecjana, jedynie przejściowo poprawiły sytuację. W 395 r. n.e., po śmierci Teodozjusza Wielkiego, nastąpił trwały rozpad cesarstwa na zachodniorzymskie ze stolicą w Rzymie oraz wschodniorzymskie ze stolicą w Konstantynopolu.
3. W IV w. n.e. rozpoczęła się wędrówka ludów. Germanie, którzy uciekali przed Hunami nadciągającymi z Azji, wykorzystali osłabienie cesarstwa i osiedlili się na jego terenie. Zakładali tam własne państwa, tylko formalnie zależne od Rzymu. Coraz więcej najemników z plemion barbarzyńskich służyło dla zysku w rzymskiej armii.
4. Upadek cesarstwa zachodniorzymskiego nastąpił w 476 r. n.e., gdy wódz germański Odoaker pozbawił władzy ostatniego cesarza. Do kresu tego imperium przyczyniły się najazdy obcych ludów, barbaryzacja ludności, armii i elit oraz załamanie się struktur państwa.

Data	Wydarzenie
753 r. p.n.e.	tradycyjna data założenia Rzymu
509 r. p.n.e.	obalenie monarchii i wprowadzenie republiki w Rzymie
494 r. p.n.e.	powołanie urzędu trybuna ludowego i zgromadzenia plebejskiego w Rzymie
449 r. p.n.e.	Prawo XII Tablic
264–241 r. p.n.e.	I wojna punicka
218–201 r. p.n.e.	II wojna punicka
216 r. p.n.e.	bitwa pod Kannami
202 r. p.n.e.	bitwa pod Zamą
149–146 r. p.n.e.	III wojna punicka
82–79 r. p.n.e.	dyktatura Sulli
73–71 r. p.n.e.	powstanie Spartakusa
60 r. p.n.e.	I triumwirat
52 r. p.n.e.	powstanie Wercyngetoryksa, bitwa pod Alezją
48 r. p.n.e.	bitwa pod Farsalos
44 r. p.n.e.	zabójstwo Juliusza Cezara
43–36 r. p.n.e.	II triumwirat
31 r. p.n.e.	bitwa pod Akcjum
27 r. p.n.e.	wprowadzenie pryncypatu przez Oktawiana Augusta
ok. 7–6 r. p.n.e.	narodziny Jezusa Chrystusa
9 r.	bitwa w Lesie Teutoburskim
66–73r.	powstanie w Judei
212 r.	edykt Karakalli
313 r.	Edykt mediolański
330 r.	ustanowienie drugiej stolicy cesarstwa w Konstantynopolu
378 r.	bitwa pod Adrianopolem
392 r.	uznanie chrześcijaństwa za religię panującą w Rzymie
395 r.	podział cesarstwa rzymskiego na zachodnie i wschodnie
410 r.	złupienie Rzymu przez Wizygotów
455 r.	złupienie Rzymu przez Wandalów
476 r.	upadek cesarstwa zachodniorzymskiego

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło 1. Fragment współczesnego opracowania

Ta niezaprzeczalna logika faktów zmusiła młodego polityka do zmiany taktyki [...]. Z jego inicjatywy kolega w urzędzie, konsul Pediusz, anulował ustawy określające Antoniusza i Lepidusa jako wrogów ludu. Teraz, nie będąc już formalnie wrogami, konkurenci mogli swobodnie podjąć rozmowy. [...] Oktawiusz, Antoniusz i Lepidus nawiązali porozumienie [...] – tym samym powstał monstrualny twór polityczny.

Źródło: A. Murawski, [...], Warszawa 1986, s. 30.

Źródło 2. Plan bitwy

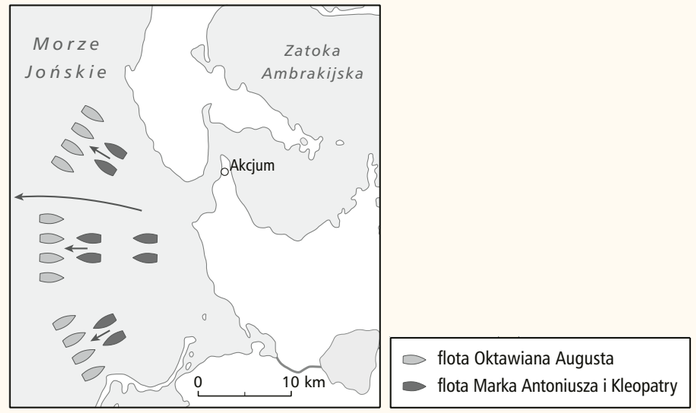

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę porozumienia przedstawionego w źródle 1.

b) Rozstrzygnij, które źródło – 1 czy 2 – ukazuje wydarzenie chronologicznie wcześniejsze. Uzasadnij odpowiedź.

Wskazówki

Podpunkt a)

Zwróć uwagę na to, jakie postacie są przedstawione w źródle 1. Ponadto zastanów się, z jakiego powodu doszło do ich spotkania.

Podpunkt b)

1. Przypomnij sobie, jaka była droga Oktawiana Augusta do zdobycia pełni władzy w Imperium Rzymskim.
2. W uzasadnieniu odnieś się do wydarzenia, które zostało opisane w tekście, oraz do postaci, które wzięły udział w bitwie ukazanej w źródle 2.

Odpowiedź

Podpunkt a)

II triumwirat

Podpunkt b)

Źródło 1. przedstawia wydarzenie wcześniejsze. Tekst opisuje moment zawarcia przez Oktawiana Augusta, Marka Antoniusza i Lepidusa II triumwiratu, który był skierowany przeciwko osobom odpowiedzialnym za zamordowanie Juliusza Cezara. Z kolei źródło 2. ukazuje bitwę pod Akcjum, w której flota Oktawiana Augusta pokonała siły Marka Antoniusza i jego sojuszniczki Kleopatry. Do tego wydarzenia doszło już po rozpadzie II triumwiratu.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Fragment *Dziejów Rzymu* Tytusa Liwiusza

[...] za radą niejakiego Sycyniusza, nie pytając konsulów o pozwolenie, lud [w roku 494 p.n.e.] odszedł na Górę Świętą. Leży ona za rzeką Anio, trzy tysiące kroków od miasta. [...] Tam to, nie obierając żadnego wodza, obwarowali obóz wałem i rowem. [...] Uchwalono posłać do ludu Meneniusza Agryppę, człowieka wymownego i miłego ludowi, gdyż pochodził z ludu. [...] Poczęto więc obradować nad wzajemnym porozumieniem i zgodzono się na takie warunki, że lud ma mieć swoich urzędników nietykalnych, z prawem niesienia pomocy ludowi przeciw konsulom, a żadnemu patrycjuszowi nie będzie wolno tego urzędu piastować.

Źródło: *Źródła i materiały do nauczania historii*, oprac. S. Sierpowski, Warszawa 1998, s. 34–35.

a) Na podstawie źródła oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Tekst opisuje wydarzenia z okresu istnienia monarchii w starożytnym Rzymie.	P	F
Źródło przedstawia okoliczności powstania urzędu trybuna ludowego.	P	F
Opisywane wydarzenia przeszły do historii jako idy marcowe.	P	F

b) Udowodnij, podając dwa pojęcia z tekstu, że źródło przedstawia wydarzenia z historii starożytnego Rzymu.

2 Źródło 1. Fragment współczesnego opracowania

Armia rzymska do I w. p.n.e. miała charakter obywatelskiego pospolitego ruszenia, zwoływanego w razie potrzeby. Obowiązek służby wojskowej obejmował wszystkich posiadających ziemię mężczyzn w wieku 17–46 lat. Żołnierze sami ponosili koszty uzbrojenia i ekwipunku, dlatego w organizacji wojska rzymskiego decydującą rolę odgrywał w tym czasie cenzus majątkowy. Podstawową jednostką organizacyjną był legion [...]. Do czasów wojen punickich zasadnicze siły zbrojne Rzymu składały się z 4 legionów. Na czele legionu (później 2 legionów) stał konsul, wyższymi oficerami byli trybunowie wojskowi.

Źródło: *Encyklopedia PWN. Historia. Starożytność*, Warszawa 2002, s. 153.

Źródło 2. Fragment *Żywotów sławnych mężów* Plutarcha

Wybrany konsulem [w 107 r. p.n.e.] ze wspaniałym wynikiem głosowania, [Mariusz] natychmiast ogłosił pobór do służby wojskowej. Wciągał przy tym w szeregi armii, wbrew prawu i zwyczajowi, wielu z najniższych warstw ludności [...], których dawniejsi dowódcy nigdy nie dopuszczali do służby wojskowej. Broń, jako coś zaszczytniejszego niż wszystko inne, [dawniejsi dowódcy] dawali do ręki tylko tym, którzy byli tego godni na podstawie oszacowanego majątku; bo wtedy każdy z nich dawał jak gdyby w zastaw mienie, które posiadał.

Źródło: Plutarch z Cheronei, *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1955, s. 584.

a) Wyjaśnij, jak zmienił się sposób rekrutacji do armii rzymskiej w wyniku reformy, której dotyczy źródło 2., w porównaniu z wcześniejszą sytuacją opisaną w źródle 1.

b) Wyjaśnij, dlaczego reforma wojskowa Mariusza opisana w źródle 2. była korzystna dla niższych warstw społeczeństwa rzymskiego.

3 Źródło 1. Fragment reliefu z łuku Tytusa

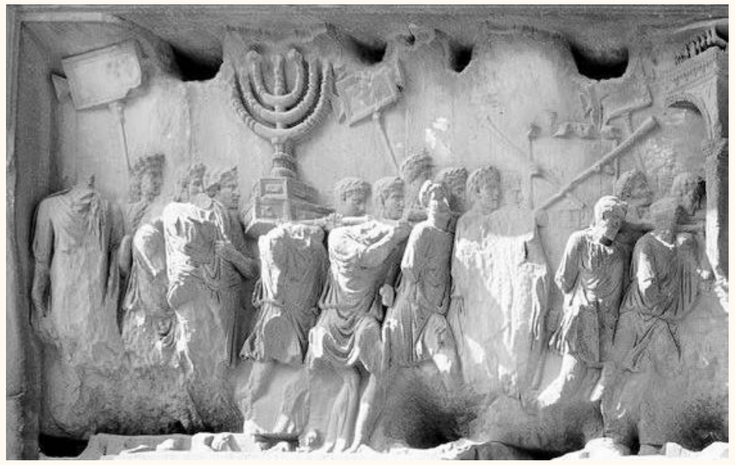

Źródło 2. Fragment *Historii rzymskiej* Appiana z Aleksandrii

Po uporządkowaniu tych spraw odpłynął Scypion z Afryki do Italii z całym wojskiem i odbył wjazd do Rzymu [...]. Pochód otwierają trębacze i wozy z łupami. Z kolei niosą wieże przedstawiające zdobyte miasta, malowidła i obrazy wydarzeń, następnie złoto i srebro [...] tudzież inne rzeczy tego rodzaju, dalej wieńce [...] czy wreszcie podwładne mu wojsko. Potem idą [...] wodzowie Kartagińczyków i Numidów, którzy dostali się do niewoli. Przed samym wodzem kroczą liktorowie [...]. [...] a następnie [...] wódz na rydwanie [...], mając na głowie wieniec ze złota i kosztownych kamieni [...].

Źródło: M. Węcowski, *Starożytność klasyczna. Ćwiczenia źródłowe z historii dla szkół średnich*, Warszawa 1999, s. 102–103.

a) Udowodnij, że obydwa źródła przedstawiają ten sam typ uroczystości. W odpowiedzi podaj nazwę tej ceremonii i odwołaj się do obydwu źródeł.

b) Rozstrzygnij, które źródło – 1 czy 2 – przedstawia uroczystość związaną ze zdobyciem przez Rzymian Jerozolimy. Uzasadnij odpowiedź.

4 Źródło. Fragment *Dziejów* Polibiusza

A skoro kartagińscy jeźdźcy wzięli górę i przeważną część [jazdy] Rzymian [...] w starciu wytłukli, [...] wtedy to ciężkie wojska piesze [...] uderzyły na siebie. [...] Rzymianie zatem ścigali Galów, a wpadając w środek i w zachwianą pozycję nieprzyjaciół tak daleko zapędzili się naprzód, że z obu stron ciężkozbrojni Libijczycy znaleźli się u ich boków. [...] Z tego wynikało, stosownie do planu Hannibala, że Rzymianie przy ściganiu Galów zostali przez Libijczyków wzięci w środek. [...] Lecz gdy [Rzymianie] dookoła walczący ciągle padali i w krótkim czasie ujęto ich w kleszcze, w końcu wszyscy na miejscu polegli [...]. [...] Tylko niewielu zbiegło [...], a wśród nich był też Gajusz Terencjusz, rzymski konsul [...].

Źródło: J. Sikorski, [...], Warszawa 1984, s. 142–144.

Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij wybór, odwołując się do tekstu.

Opisane w tekście wydarzenie dotyczy bitwy

A. pod Zamą.

B. pod Alezją.

C. pod Kannami.

D. w Lesie Teutoburskim.

5 **Źródło 1. Fragment dokumentu**

Do chwili kiedy wykaz ten spisywałem, byłem trzynaście razy konsulem, a było to w trzydziestym siódmym roku sprawowania przez mnie władzy trybuńskiej. [...] Przez czterdzieści lat, aż do dnia kiedy to piszę, byłem pierwszy na liście senatorów. Byłem najwyższym kapłanem [...]. [...] Uchwałą senatu imię moje włączone zostało do hymnu kapłanów Marsa. [...] Cała Italia dobrowolnie przysięgła mi wierność i zażądała mnie na wodza w wojnie, która zakończyła się moim zwycięstwem pod Akcjum. Taką samą przysięgę na posłuszeństwo złożyły mi prowincje galijskie i hiszpańskie, Afryka, Sycylia i Sardynia. [...] Przywróciłem pokój we wszystkich prowincjach [...], a także w Germanii [...]. [...] Egipt włączyłem do imperium narodu rzymskiego.

Źródło: A. Paner, J. Iluk, *Na tabliczce, papirusie i pergaminie*, Koszalin 1997, s. 85–87.

Źródła 2. Mapa. Imperium Rzymskie

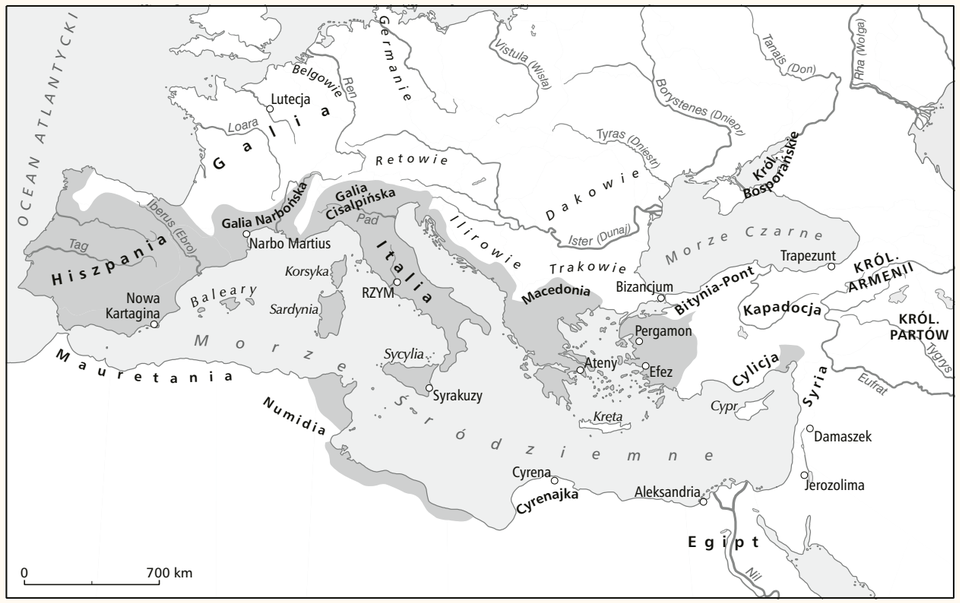

a) Podaj imię rzymskiego cesarza, który został przedstawiony w źródle 1.

b) Rozstrzygnij, czy źródło 2. ukazuje Imperium Rzymskie w czasie panowania cesarza, którego opisuje tekst. Uzasadnij odpowiedź za pomocą argumentów odnoszących się do obu źródeł.

6 **Źródło. Fragment dokumentu**

Gdy tak ja, Konstantyn August [Wielki], jak i ja, Licyniusz August [...], postanowiliśmy między innymi zarządzić to, cośmy dla wielu ludzi uważali za pożyteczne [...]. A zatem uradziliśmy dać chrześcijanom i wszystkim innym wolność wyznawania religii, jaką kto chce [...]. Przeto zdrową radą powodowani i z najsłuszniejszej wychodząc zasady, uznaliśmy, iż nie należy odmawiać wolności bezwzględnie nikomu, kto by umysł swój skierował czy ku obrządkowi chrześcijan, czy też ku takiej religii, jaką dla siebie uważa za najodpowiedniejszą [...]. [...] Nadto postanawiamy odnośnie [do] chrześcijan, że miejsca, w których się przedtem gromadzili [...], mają im być zwrócone darmo [...].

Źródło: *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, oprac. G. Chomicki, S. Sprawski, Kraków 1999, s. 299–300.

a) Podaj stosowany w historiografii termin, którym określa się ten dokument.

b) Zapisz rok, w którym powstał ten dokument.

c) Wyjaśnij, jak zmieniła się sytuacja chrześcijan na mocy tego dokumentu.

▪ *Bazylika San Vitale w Rawennie, VI w.*

IV
POCZĄTKI ŚREDNIOWIECZA

1 Cesarstwo bizantyjskie
2 Świt narodów europejskich
3 Narodziny i podboje islamu
4 Państwo Franków
5 Imperium Karola Wielkiego
6 Rozpad imperium Karolingów
7 Pierwsze państwa Słowian
8 Kształtowanie się feudalizmu
9 Najazdy normańskie i węgierskie

1 CESARSTWO BIZANTYJSKIE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak doszło do podziału cesarstwa rzymskiego?
2. Jaką rolę w tworzeniu cesarstwa wschodniorzymskiego odegrał Konstantyn Wielki?

BIZANCJUM NA PRZEŁOMIE EPOK

Cesarstwo wschodniorzymskie uchroniło się przed losem zachodniej części imperium. Państwo to określane jest również jako „**Bizancjum**" lub **„cesarstwo bizantyjskie**". Terminy te nie funkcjonowały jednak w starożytności i średniowieczu – zaczęto ich używać dopiero w epoce nowożytnej. Powstały od nazwy położonego nad Bosforem starożytnego greckiego miasta Byzantion, na którego ruinach Konstantyn Wielki założył Konstantynopol (zob. s. 224–225). Bizantyjczycy aż do XV w. nazywali siebie **Rzymianami** (gr. *Rhomaioi*) lub chrześcijanami. Byli jednak Rzymianami greckiego kręgu językowego – na zamieszkiwanych przez nich obszarach łacina nigdy się nie upowszechniła (jej użycie ograniczało się do spraw urzędowych).

W V w. cesarze wschodniorzymscy utrzymali kontrolę nad swoim imperium przede wszystkim dzięki zasobnej gospodarce, skutecznej kadrze urzędniczej, przebiegłej dyplomacji oraz lojalnej armii. Pomimo najazdów barbarzyńców wciąż dysponowali dobrym zapleczem gospodarczym złożonym z gęstej sieci miast oraz stabilnego systemu monetarnego. Cesarze bizantyjscy sprawowali niczym nieograniczoną władzę. Władca był ponadto najwyższym wodzem, źródłem praw i zwierzchnikiem Kościoła. Jego władza miała charakter **autokratyczny** i **teokratyczny**. Na mozaikach cesarze bizantyjscy przedstawiani byli w aureoli symbolizującej władzę pochodzącą od Boga.

Przez wiele lat cywilizację bizantyjską oceniano jako pozbawioną twórczego wkładu w epokę średniowiecza. Mimo to Bizancjum istniało ponad tysiąc lat i przez większość tego okresu było najpotężniejszym, najbogatszym oraz najbardziej cywilizowanym państwem chrześcijańskim. Odegrało także ważną rolę w kultywowaniu tradycji antycznej i rozpowszechnianiu chrześcijaństwa. Należy jednak podkreślić, że przemiany społeczne, polityczne oraz gospodarcze na jego obszarze przebiegały odmiennie niż w łacińskiej części Europy.

CHRONOLOGIA DZIEJÓW BIZANCJUM

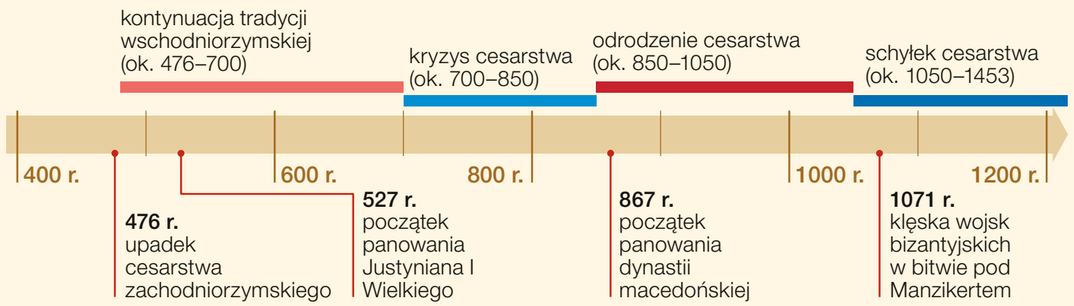

? W którym z zaznaczonych na osi okresów cesarstwo bizantyjskie odnosiło największe sukcesy?

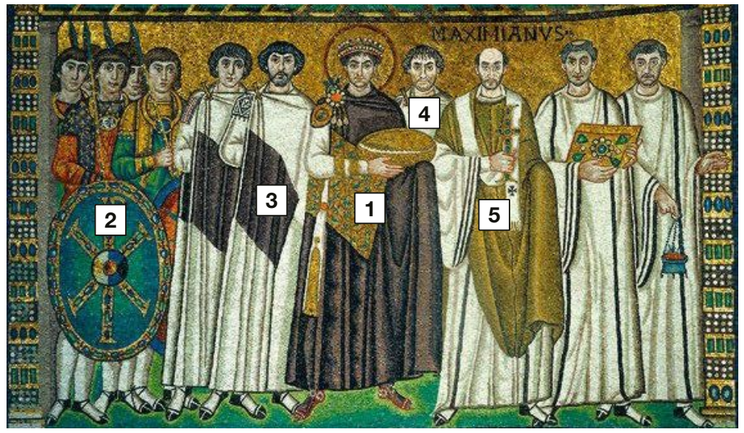

Orszak cesarza Justyniana na mozaice zdobiącej ściany bazyliki San Vitale w Rawennie. Justynian I [1] został na niej ukazany w towarzystwie gwardii cesarskiej [2] oraz najbliższych współpracowników: wodzów Belizariusza [3] i Narsesa [4] oraz biskupa Maksymiana [5].

▪ *mozaika, Rawenna, VI w.*

Nigdy nie ukształtowało się tam społeczeństwo stanowe ani nie uformowało się charakterystyczne dla Europy Zachodniej rycerstwo wraz z jego specyficzną kulturą.

ODNOWIENIE CESARSTWA RZYMSKIEGO

Cesarze wschodniorzymscy uważali rozpad cesarstwa zachodniorzymskiego i powstanie na jego terytorium monarchii germańskich za stan przejściowy. Dlatego od początku dążyli do odzyskania władzy w zachodnich prowincjach. Już w VI w. do realizacji tego celu przystąpił cesarz **Justynian I Wielki**. Szybko zakończył on wojnę z Persją (podpisując niekorzystny układ) i przerzucił wszystkie siły na zachód. W latach 533–534 bizantyjski wódz Belizariusz pokonał państwo Wandalów, co pozwoliło mu opanować prowincje w Afryce Północnej utracone przez cesarstwo w V w. Następnie uderzył na królestwo Ostrogotów w Italii. Jego wojska zawładnęły Sycylią i w ciągu kilku lat opanowały całą Italię na południe od Padu. Wkrótce doszło jednak do powstania Ostrogotów i nowych walk, które trwały przez ponad dwadzieścia lat. Dopiero w latach 50. VI w. Bizantyjczycy zdławili ostatnie ośrodki oporu Ostrogotów, unicestwili ich królestwo i odzyskali Italię. Długotrwałe walki w Italii spowodowały większe zniszczenia i degradację cywilizacyjną tego obszaru niż najazdy plemion barbarzyńskich w V w.

W połowie VI w. Bizantyjczycy rozszerzyli jeszcze swoją władzę na południowy skrawek Półwyspu Iberyjskiego. Jednak ich ofensywa osłabła, gdyż armia była potrzebna w innych częściach cesarstwa. Doszło bowiem do wybuchu nowych walk z Persją i przekroczenia Dunaju przez plemiona słowiańskie. Ponadto bizantyjski potencjał demograficzny nadwyrężyła straszliwa pandemia dżumy, która dotarła do Konstantynopola w 542 r. „Dżuma Justyniana", jak nazwano epidemię, spowodowała śmierć tysięcy ludzi, zubożenie państwa i uniemożliwiła Bizantyjczykom trwały podbój Italii.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JUSTYNIAN I WIELKI (483–565)

Jeden z najwybitniejszych cesarzy bizantyjskich, reformator i mecenas sztuki. Był siostrzeńcem Justyna I, który adoptował go i w 527 r., na kilka miesięcy przed swoją śmiercią, ustanowił współcesarzem. Po objęciu samodzielnych rządów Justynian prowadził liczne wojny, zreformował administrację państwa i wprowadził zmiany systemu prawnego. Dbał także o rozwój kultury i sztuki oraz szerzenie chrześcijaństwa. Znaczący wpływ na polityczne decyzje Justyniana miała jego żona, Teodora. To dzięki niej w Kodeksie Justyniana znalazły się liczne zapisy na temat praw kobiet. Justynian I Wielki panował 38 lat.

CESARSTWO BIZANTYJSKIE W VI–VIII WIEKU

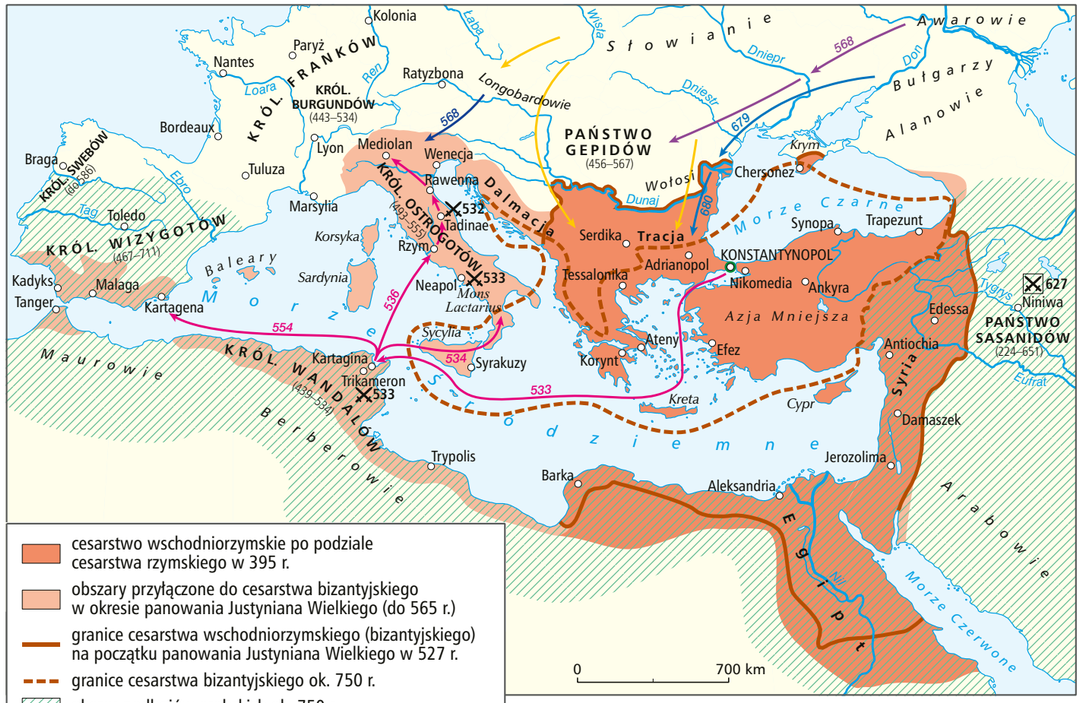

- cesarstwo wschodniorzymskie po podziale cesarstwa rzymskiego w 395 r.
- obszary przyłączone do cesarstwa bizantyjskiego w okresie panowania Justyniana Wielkiego (do 565 r.)
- granice cesarstwa wschodniorzymskiego (bizantyjskiego) na początku panowania Justyniana Wielkiego w 527 r.
- granice cesarstwa bizantyjskiego ok. 750 r.
- obszar podbojów arabskich ok. 750 r.
- kierunki pochodów bizantyjskich wojsk przeciw królestwom germańskim (z datami)
- kierunki najazdów Awarów (z datą)
- kierunki najazdów Longobardów (z datą)
- kierunki najazdów Bułgarów (z datami)
- kierunki ekspansji Słowian
- bitwy stoczone przez wojska bizantyjskie podczas walk z królestwami barbarzyńskimi
- bitwy stoczone przez wojska bizantyjskie z Persami
- oblężenie Konstantynopola przez Arabów w latach 717–718

?

1. Wskaż ziemie przyłączone do cesarstwa bizantyjskiego za panowania Justyniana I.
2. Wymień nazwy ludów, których najazdy w VII–VIII w. stanowiły największe zagrożenie dla Bizancjum.

POLITYKA WEWNĘTRZNA JUSTYNIANA I

Justynian I już na początku swoich rządów musiał zmierzyć się z poważnym kryzysem politycznym w państwie. W **532 r.** w Konstantynopolu doszło do rozruchów społecznych. Wywołały je dwa rywalizujące ze sobą dotychczas stronnictwa kibiców wyścigów konnych, którzy z okrzykiem: *Nika!* (‘zwyciężaj’; stąd nazwa **„powstanie Nika”**) zaczęli oblegać pałac cesarski. Justynian zamierzał uciec z miasta, jednak pod wpływem cesarzowej **Teodory** pozostał i krwawo rozprawił się z buntownikami. Brutalne stłumienie powstania zapewniło mu spokój w państwie aż do końca panowania.

Od początków swoich rządów cesarz rozpoczął wprowadzanie ambitnych reform wewnętrznych. Szczególne znaczenie miały jego działania w dziedzinie prawodawstwa. Rok po objęciu tronu zlecił zespołowi ekspertów, z wybitnym prawnikiem Trybonianem na czele, zebranie, uporządkowanie i uaktualnienie całej spuścizny prawa rzymskiego. Tak zwana **kodyfikacja justyniańska** wywarła decydujący wpływ na europejską (średniowieczną i późniejszą) teorię i praktykę prawną. Zapoczątkowała odrodzenie prawa jako dziedziny wiedzy.

Justynian zreformował też administrację państwową. Dążył przede wszystkim do zmniejszenia kosztów jej utrzymania oraz zniesienia konfliktu kompetencji, szczególnie w jurysdykcji, czyli sądownictwie. Ograniczył liczbę prowincji i próbował ukrócić powszechną sprzedaż urzędów, prowadzącą do nadużyć oraz biurokracji. Starał się również przeciwdziałać podporządkowywaniu miast potężnym właścicielom ziemskim. Jednak większość tych osiągnięć została zniweczona po wybuchu zarazy.

BIZANCJUSKA KULTURA

W zachodniej Europie upadek cesarstwa rzymskiego przerwał ciągłość istnienia wykształconych elit świeckich, a dwory nowych germańskich monarchów tworzyli głównie nieokrzesani wojownicy. Zupełnie inaczej sytuacja pod tym względem wyglądała w Bizancjum. Tam wciąż ludzie świeccy, cywilni urzędnicy, prawnicy i przedstawiciele innych zawodów zdobywali wykształcenie i pielęgnowali idee antycznej kultury. Mimo to nowe warunki sprawiły, że zmianom uległa także kultura – stała się bardziej jednorodna i chrześcijańska. Do rangi symbolu tych zmian urasta decyzja cesarza Justyniana I, likwidująca w 529 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

CEREMONIAŁ DWORU BIZANTYJSKIEGO

Cesarzowa Teodora w młodości była aktorką cyrkową. Z tego powodu wykazywała niechęć wobec kręgów arystokratycznych i celowo zwiększała dystans między władcą a jego poddanymi. To ona też rozbudowała m.in. ceremoniał dworski.

Jeżeli jednak chodzi o nowe zwyczaje wprowadzone przez Justyniana i Teodorę, to należy dodać jeszcze jedno. Dawniej mianowicie senatorowie wchodząc do cesarza składali mu hołd w ten sposób, że każdy patrycjusz pochylał skroń ku jego prawej piersi, a gdy odchodził, cesarz składał pocałunek na jego głowie; wszyscy inni zginali prawe kolano, po czym odchodzili. Nie było również w zwyczaju bić pokłonów przed cesarzową. Ale za panowania Justyniana i Teodory wszyscy członkowie senatu, nawet patrycjusze, musieli przed ich obliczem paść na twarz i rozpostarłszy szeroko ręce i nogi ustami dotknąć stóp obojga; potem dopiero wstawali. Teodora nigdy nie rezygnowała z tych dowodów czci – ona, która (rzecz dawniej niesłychana!) nie wahała się przyjmować posłów perskich i innych barbarzyńców, i obsypywać ich pieniędzmi, jak gdyby cesarstwo rzymskie było jej własnością.

Było też dawniej w zwyczaju, że w rozmowie z panującym ludzie nazywali go po prostu „cesarzem”, jego małżonkę „cesarzową”, a innych dostojników według nazwy urzędu, który w tej chwili każdy z nich piastował. Kiedy jednak ktoś rozmawiał z Justynianem lub Teodorą i wspominał o „cesarzu” czy „cesarzowej” zamiast nazwać ich „władcą” i „władczynią”, albo gdy ośmielił się określić któregoś z urzędników mianem innym niż „niewolnik”, człowiek taki był natychmiast uznawany za zuchwałego nieuka i odchodził w niełasce, jak gdyby popełnił ciężkie przestępstwo i obraził kogoś lepszego od siebie.

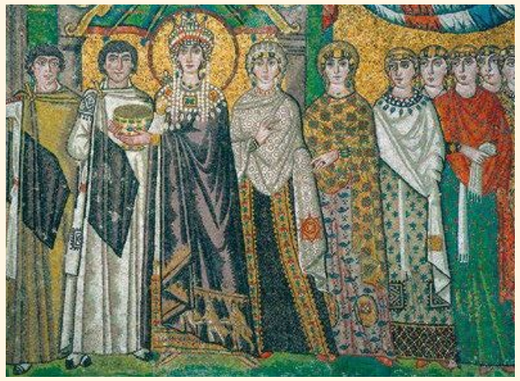

Cesarzowa Teodora urodziła się w rodzinie tresera niedźwiedzi i w młodości była aktorką, co w tamtych czasach wiązało się zazwyczaj z uprawianiem nierządu. Gdy poznała przyszłego cesarza Justyniana, ten tak się w niej zakochał, że nakłonił swojego wuja Justyna I do zmiany prawa, które zakazywało małżeństw między członkami stanu senatorskiego oraz rodziny cesarskiej z nierządnicami.

▪ *mozaika, Rawenna, VI w.*

Źródło: Prokopiusz z Cezarei, *Historia sekretna*, tłum. A. Konarek, Warszawa 1977, s. 179–180.

?

1. Wymień zmiany w ceremoniale dworskim za panowania Justyniana I.
2. Wyjaśnij znaczenie przemian, które zaszły w stosunkach między cesarzem a jego poddanymi.

ARCHITEKTURA I SZTUKA BIZANCJUM

Cechą architektury bizantyjskiej było połączenie rozwiązań rzymskich z wczesnochrześcijańskimi oraz orientalnymi. W architekturze sakralnej preferowano budowle na planie centralnym nakryte kopułą lub kilkoma kopułami. Kościoły ozdabiano z przepychem marmurami, rzeźbami, mozaikami i freskami.

1 **Kryty przedsionek** mieścił się z przodu budowli. Znajdowało się w nim wejście zastrzeżone dla cesarza.

2 **Kopuła** ma średnicę ponad 30 m – o ok. 12 m mniej niż kopuła Panteonu.

3 **Cztery pendentywy** – narożne elementy w kształcie trójkątów – podtrzymują ciężar kopuły. Udoskonalenie tego rozwiązania technicznego, nad którym pracowali już Rzymianie, było znaczącym osiągnięciem bizantyjskich budowniczych. Umożliwiło ono nakrywanie dużymi kopułami pomieszczeń na planie czworokąta.

4 **Arabskie napisy** umieszczono w świątyni po upadku Bizancjum i przekształceniu jej w meczet.

5 **Baptysterium** to miejsce, gdzie odbywały się chrzty.

Wnętrze kościoła Hagia Sophia – nawa główna.
▪ *fotografia współczesna, Stambuł*

Kościół Mądrości Bożej (**Hagia Sophia** – czyt.: aja sofia), widok z boku. Ta świątynia, wzniesiona w Konstantynopolu w latach 532–537, jest najsłynniejszym dziełem architektury bizantyjskiej.
▪ *rekonstrukcja 3D*

Ikony to obrazy o tematyce religijnej, pisane zwykle na drewnie. Były one typowe dla sztuki bizantyjskiej. Podobnie jak w przypadku mozaik, postaci ukazywano na złotym tle. Na tej ikonie przedstawiono archanioła Michała.
▪ *ikona, Grecja, XIV w.*

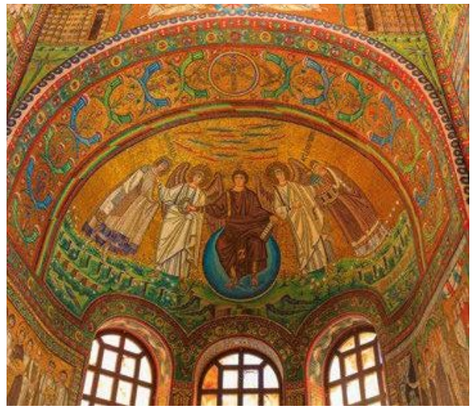

Mozaika w bazylice św. Witalisa w Rawennie przedstawia Chrystusa w otoczeniu aniołów, św. Witalisa i biskupa Rawenny. Złote mozaiki pokrywały ściany i sklepienia bizantyjskich kościołów. Tło w tym kolorze symbolizowało boskie światło i chwałę Królestwa Bożego.
▪ *mozaika, Włochy, VI w.*

?
1. Przedstaw cechy charakterystyczne architektury i sztuki bizantyjskiej.
2. Opisz zdobienia budowli bizantyjskich.

pogańską Akademię Platońską w Atenach (jej majątek został skonfiskowany, a filozofowie otrzymali zakaz nauczania). Ten sam cesarz zaczął stosować w urzędach, w miejsce wszechobecnej dotąd łaciny, język grecki. Po utracie bliskowschodnich i afrykańskich prowincji społeczeństwo bizantyjskie stało się niemal wyłącznie greckojęzyczne, co przyspieszyło ostateczną rezygnację z łaciny w życiu publicznym i w literaturze. Odtąd kultura bizantyjska stała się kulturą grecką. Greka odzyskała status języka ludzi wykształconych. Tworzono w niej dzieła filozoficzne i rozprawy naukowe. Rozwijała się także historiografia – jej najwybitniejszymi przedstawicielami byli żyjący w VI w. **Prokopiusz z Cezarei** oraz **Jordanes**. Powstawały utwory literackie, m.in. poezja liturgiczna oraz teksty teologiczne.

Kryzysom politycznym wybuchającym w Bizancjum od VII w. towarzyszyły także kryzysy ideowe (dotyczące religii i kultury). Najgwałtowniejszy okazał się spór wokół **ikonoklazmu**, czyli negowania wszelkich obrazów sakralnych. Jego źródło tkwiło w tym, że to właśnie w świecie bizantyjskim najwcześniej rozkwitła oryginalna sztuka sakralna, a mianowicie malarstwo ikon. Najstarsze tego typu obrazy zachowały się z VI w. i pochodzą z klasztoru św. Katarzyny na górze Synaj. Twórcy pierwszych ikon zerwali z tradycją antycznego malarstwa portretowego, z realistycznym przedstawianiem przestrzeni i postaci.

Zamalowywanie obrazu Chrystusa w czasie walki z kultem obrazów w Bizancjum. Zdecydowanym zwolennikiem ikonoklazmu był m.in. cesarz Leon V Armeńczyk **1**. Jego energiczne działania na rzecz likwidacji kultu obrazów religijnych doprowadziły do zawiązania spisku zwolenników ikon, w którego wyniku cesarz został obalony i zamordowany.
▪ *miniatura, Bizancjum, XII w.*

KODEKS JUSTYNIANA

Pierwszy efekt prac dziesięcioosobowej komisji powołanej w celu kodyfikacji prawa stanowił ogłoszony w 529 r. *Codex vetus* (zbiór ten się nie zachował). Był on jednak niedoskonały. Cesarz postanowił wydać liczne nowe ustawy, dzięki którym miały zostać usunięte sprzeczności pominięte w pierwszej kompilacji. Powołano kolejną komisję (ponownie z Trybonianem na czele). Zajęła się ona powtórnym wyborem fragmentów wcześniejszych dzieł prawniczych, skracaniem ich oraz nanoszeniem poprawek. W wyniku tych działań skodyfikowano prawo rzymskie obowiązujące w cesarstwie. Powstały trzy kompendia:

- Kodeks Justyniana (łac. *Codex Iustinianus*) – w jego 12 księgach opisano ustawodawstwo cesarskie od czasów Hadriana,
- Digesta (łac. *Digesta Iustiniani*) – 50 ksiąg zawierających fragmenty pism klasycznych autorstwa prawników rzymskich,
- Instytucje (łac. *Institutiones Iustiniani*) – podręcznik prawa złożony z czterech ksiąg, w którym omówiono podstawowe pojęcia i instytucje prawa rzymskiego.

? Jakie znaczenie dla jedności cesarstwa miał Kodeks Justyniana?

Fragment kodeksu praw stworzonego za panowania Justyniana I. Spisywanie praw trwało łącznie siedem lat.

▪ *kodeks praw, Hiszpania, XIII w.*

Ich ikony ukazywały osoby Trójcy Świętej, Matki Boskiej lub świętych w sposób całkowicie umowny. Celem ich stało się wyrażenie idei religijnej, a nie stworzenie iluzji rzeczywistego portretu. Ikony stały się przedmiotami żywego kultu religijnego. Wywołało to u części teologów bizantyjskich gwałtowny sprzeciw, który poparli bizantyjscy cesarze. Doprowadziło to do burzliwego kryzysu obrazoburstwa (po grecku **ikonoklazm**), który trwał między VIII i IX w. i któremu towarzyszyły akty wandalizmu (niszczenie i palenie obrazów religijnych). Ostatecznie kult ikon został zaakceptowany w Bizancjum i do dziś jest wyróżnikiem życia religijnego prawosławnych Kościołów.

KRYZYS BIZANCJUM

Próba odbudowy Imperium Rzymskiego podjęta przez Justyniana I okazała się nietrwała. Kilka lat po jego śmierci większość północnej i południowej Italii opanowali germańscy **Longobardowie**. W rękach Bizantyjczyków pozostała jedynie część półwyspu ze stolicą w Rawennie, tzw. egzarchat raweński (prowincja bizantyjska, na której czele stał naczelnik zwany egzarchą), oraz podlegający mu papieski Rzym. Południowy skrawek Hiszpanii odbili z kolei Wizygoci. Ponadto imperium od północy było nękane najazdami koczowniczych Awarów i podbitych przez nich Słowian. Ci ostatni zaczęli też osiedlać się w granicach cesarstwa na południe od Dunaju. Z kolei na wschodzie na przełomie VI i VII w. władcy Persji zajęli Syrię, Palestynę i Egipt. Ich ekspansję powstrzymał dopiero cesarz **Herakliusz I** (610–641), który zreformował armię i pokonał Persów w bitwie pod Niniwą, a następnie zajął w **627 r.** ich stolicę **Ktezyfont**. Odniósł on także zwycięstwo nad Awarami i Słowianami. Władca ten po raz ostatni na krótki czas przywrócił potęgę cesarstwu wschodniorzymskiemu. Kilka lat później rozpoczęła się inwazja Arabów (zob. s. 257), którzy opanowali cały Bliski Wschód i Afrykę Północną. W jej wyniku Bizancjum utraciło ok. ⅔ terytorium, w tym najludniejsze i najlepiej rozwinięte gospodarczo prowincje, których mieszkańcy zapewniali dotąd ¾ dochodów skarbu cesarstwa.

Bizantyjski okręt dromon podczas ataku za pomocą „ognia greckiego". Broń ta została wynaleziona ok. 670 r. i była używana przede wszystkim przez Bizantyjczyków. Podczas walki substancję wystrzeliwano pod ciśnieniem na odległość do 75 m za pomocą pomp i miedzianych rur. Pożar wywoływany przez tę łatwopalną mieszankę był możliwy do ugaszenia jedynie poprzez odcięcie dopływu powietrza.

▪ *miniatura, Bizancjum, XI w.*

Ponadto w drugiej połowie VII w. nad Dunaj przybyli tureccy **Protobułgarzy**. Podbili oni tamtejszą ludność słowiańską i utworzyli własne państwo, które stanowiło zagrożenie dla Bizancjum. Sami Protobułgarzy dość szybko ulegli slawizacji, a słowiańska ludność ich państwa została nazwana Bułgarami (zob. s. 290). Ostatecznie jednak cesarstwo bizantyjskie obroniło się przed całkowitą zagładą. W 717 r. flota bizantyjska zadała decydującą klęskę flocie arabskiej, która blokowała Konstantynopol. Odparto także ataki przeciwników z północy.

PRZEMIANY USTROJOWE I SPOŁECZNE

O skutecznej obronie cesarstwa bizantyjskiego przed wrogami zadecydował ogromny wysiłek reorganizacyjny, dzięki któremu dostosowano potencjał pomniejszonego państwa do nowej sytuacji. W jego wyniku zmieniły się zasady funkcjonowania administracji, armii, skarbowości i gospodarki, a nawet kultury. Decydujące znaczenie dla dalszego istnienia cesarstwa miało wprowadzenie na jego terytorium okręgów wojskowych, tzw. **temów**. Kierowali nimi stratedzy, którzy sprawowali władzę cywilną i wojskową oraz dowodzili stacjonującymi tam oddziałami wojskowymi. Dość szybko okręgi wojskowe uzyskały przewagę nad cywilnymi jednostkami administracyjnymi. Jednocześnie, jako że zubożały skarb cesarstwa nie był w stanie wypłacać żołdu wielkiej armii potrzebnej do obrony granic, cesarze zaczęli przydzielać żołnierzom stacjonującym w tych okręgach działki gruntu, które stały się ich źródłem utrzymania. Zwolnione były one z niektórych obciążeń podatkowych, ale nie można było ich sprzedać.

Ponadto pomimo kryzysu gospodarka bizantyjska pozostawała upieniężniona i wyróżniała ją dominacja Konstantynopola – potężnej metropolii, która utrzymywała rozległe kontakty handlowe z odległymi krajami. Była też centrum produkcji i konsumpcji luksusowych dóbr. Na uznanie zasługuje także skuteczny wysiłek adaptacyjny: ponieważ Konstantynopol został pozbawiony zaopatrzenia z żyznego Egiptu, cesarze przekształcili Anatolię w nowe zaplecze rolnicze dla stołecznej metropolii.

Domowy ołtarzyk wykonany z kości słoniowej. W centrum tryptyku przedstawiono ukrzyżowanego Jezusa, archaniołów Gabriela i Michała oraz stojących pod krzyżem Maryję i apostoła Jana. Na bocznych skrzydłach ukazano innych świętych, prawdopodobnie patronów właściciela ołtarzyka. Dewocjonalia z kości słoniowej były ważnymi przedmiotami handlu towarami luksusowymi w Bizancjum.

▪ *płaskorzeźba z kości słoniowej, Bizancjum, X w.*

Elitę cesarstwa bizantyjskiego tworzyli urzędnicy-biurokraci i dowódcy wojskowi. Służba w aparacie państwowym była tam najważniejszym źródłem bogactwa, prestiżu i wpływów. Ponadto tytuły, szarże i urzędy bizantyjskie nie były dziedziczne i mogli je osiągać nawet ludzie z nizin społecznych. W historii znanych jest kilka spektakularnych karier, np. cesarza Bazylego I, który pochodził z macedońskiej rodziny chłopskiej, karierę zaczął jako stajenny, aby ostatecznie zostać cesarzem. Taki awans w monarchiach zachodnioeuropejskich był niemożliwy – społeczeństwo bizantyjskie było bardziej jednorodne, dynamiczne i wciąż bardziej zasobne.

DYNASTIA MACEDOŃSKA

Potęga Bizancjum zaczęła odradzać się w IX w. Było to związane ze wstąpieniem na tron **Bazylego I Macedończyka** (867–886), który zapoczątkował panowanie nowej dynastii, nazywanej macedońską. Za jej rządów cesarstwo stoczyło wiele zwycięskich walk z Arabami i odzyskało kontrolę nad Krymem, odpierając zagrożenie ze strony Rusów. Ponadto w 864 r. pod naciskiem militarnym Bizancjum chrzest przyjął władca wrogiej Bułgarii. Misje chrystianizacyjne trafiły także do państwa wielkomorawskiego i na Ruś.

Skuteczne reformy pozwoliły cesarstwu bizantyjskiemu na powrót do zarzuconej polityki ekspansji. W 1018 r. cesarz **Bazyli II** (976–1025), z powodu brutalnych metod postępowania z jeńcami nazywany **Bułgarobójcą**, pokonał Bułgarów i podporządkował ich Bizancjum niemal na dwa stulecia. Ponadto

Cesarz Bazyli I Macedończyk 1 oraz jego syn, późniejszy władca Leon VI Filozof 2. Założyciel nowej dynastii bizantyjskiej przejął władzę, mordując swojego poprzednika Michała III. Odbudował potęgę cesarstwa na Bałkanach, poprawił stosunki z papieżem i przeprowadził szereg zwycięskich kampanii na wschodzie przeciwko Arabom.

▪ *miniatura, Bizancjum, XIII w.*

w 988 r. zawarł sojusz z księciem kijowskim Włodzimierzem Wielkim, który poślubił jego siostrę Annę. Dzięki temu układowi nastąpiła chrystianizacja Rusi, a cesarz uzyskał pomoc władcy kijowskiego. Potędze Bizancjum za panowania dynastii macedońskiej w drugiej połowie XI w. położyli kres Turcy seldżuccy, który rozbili wojska bizantyjskie w bitwie pod Manzikertem (1071 r.). Po tej klęsce Konstantynopol już nigdy nie odzyskał dawnej świetności. Epokę umocnienia politycznego i gospodarczego Bizancjum, trwającą od IX do XI w., nazywa się **renesansem macedońskim**. Był on widoczny także w kulturze i sztuce. Po okresie ikonoklazmu ikony, freski oraz mozaiki znów pojawiły się w kościołach i innych miejscach publicznych. Wykształcił się klasyczny styl bizantyjski, cechujący się wzniosłością oraz surowością.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij przyczyny przetrwania cesarstwa wschodniorzymskiego w okresie wielkiej wędrówki ludów.
2. Omów politykę zagraniczną Justyniana I.
3. Wymień reformy wewnętrzne przeprowadzone w czasach panowania Justyniana I.
4. Podaj przyczyny kryzysu Bizancjum w VII w.
5. Scharakteryzuj przebieg konfliktu związanego z ikonoklazmem w cesarstwie bizantyjskim.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Browning, *Justynian i Teodora*, tłum. M. Boduszyńska-Borowikowa, Warszawa 1996.
J. Haldon, *Bizancjum. Zarys dziejów*, tłum. Z. Simbierowicz, Warszawa 2006.

2 ŚWIT NARODÓW EUROPEJSKICH

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były przyczyny wielkiej wędrówki ludów?
2. Jak doszło do upadku cesarstwa zachodniorzymskiego?

PLEMIONA GERMAŃSKIE

Likwidacja rządów cesarskich w Rzymie w 476 r. okazała się nieodwracalna. Późniejsi historycy przyjęli datę tego wydarzenia za symboliczne rozgraniczenie starożytności i nowej epoki, nazywanej **średniowieczem**. Termin ten powstał jednak dopiero ponad tysiąc lat później, w renesansie.

Agresorzy, którzy w V w. wtargnęli na tereny cesarstwa zachodniorzymskiego, nie przytłaczali liczebnie osiadłej ludności rzymskiej. Tworzyli zorganizowane armie współplemieńców, złożone z wojowników i ich rodzin. Najliczniejsze wojska barbarzyńskie składały się z kilkudziesięciu tysięcy ludzi, podporządkowanych wodzom plemiennym (królom). W germańskich państewkach plemiennych najważniejszą rolę odgrywał ting (**wiec**), czyli zgromadzenie wszystkich wolnych mężczyzn (wojowników). Przypisuje się mu kompetencje sądownicze, polityczne i prawodawcze. Po wykształceniu się władzy królewskiej w niektórych państwach germańskich ting wybierał także króla. Pozostałymi rządzili naczelnicy. Elitę każdego ludu stanowili reprezentanci najstarszych rodów, cieszący się dużym prestiżem. Według wierzeń królowie pochodzili od bogów, co miało gwarantować ludowi pomyślność, powodzenie w walce i urodzaj. Ich władzę ograniczali przedstawiciele wiecu oraz arystokraci. Najczęściej była ona uzależniona od siły **drużyn** i sprawności politycznej władców. Członkowie drużyn składali panującym przysięgę wierności. Mieli prawo do regularnych darów od nich oraz części łupów wojennych. Ich byt zależał od sukcesów militarnych rządzących, którzy w związku z tym musieli bezustannie toczyć wojny. Dochody królów pochodziły wyłącznie z ich posiadłości rodowych oraz łupów. Nie płacono z kolei żadnych podatków, ponieważ wolni Germanie uważali je za upokarzającą daninę.

Metalowe fibule służyły do spinania szat. Motyw orła był bardzo popularny w zdobnictwie gockim. Podobne przedmioty znaleziono w wielu grobowcach Wizygotów na terenie Hiszpanii.

▪ *ozdoba z brązu, Hiszpania, VI w.*

Wielkie plemiona nie stanowiły jednorodnych wspólnot językowych i etnicznych, choć współplemieńcy wierzyli w pochodzenie od jednego mitycznego przodka. O przynależności plemiennej decydowały udział w armii, podporządkowanie się wodzowi oraz prawom społeczności. W okresie wielkiej wędrówki ludów plemiona wiązały się z mniejszymi grupami, a czasem rozpadały i łączyły na nowo. Niektóre z nich (np. Ostrogoci, Wizygoci) poczuwały się do wzajemnego pokrewieństwa, a nawet pewnej wspólnoty kulturowej Germanów, mającej u podstaw podobne struktury społeczne i ustrojowe, prawo, charakterystyczny styl sztuki, obyczaje oraz stroje. Od IV/V w. ludy germańskie zaczęły ulegać stopniowej chrystianizacji. Przyjmowały one chrześcijaństwo głównie w obrządku **ariańskim**, co odróżniało je od Rzymian, będących katolikami.

KRÓLESTWA BARBARZYŃSKIE I ICH UPADEK

W efekcie najazdów ludów barbarzyńskich rozpadło się cesarstwo zachodniorzymskie i zanikła cywilizacja antyczna. W jej miejsce powstały nowe monarchie plemienne. Germanie szukali bowiem na obszarze dawnego imperium nie tylko łupów, lecz także ziem, na których mogliby się osiedlić. Swoje państwa założyli tam m.in. Wizygoci, Ostrogoci, Frankowie, Burgundowie oraz Wandalowie. Inne plemiona germańskie utworzyły swoje królestwa poza rzymskim limesem (np. Turyngowie, Gepidowie) lub odegrały mniejszą rolę w wydarzeniach, do których doszło w V w. na obszarze cesarstwa zachodniorzymskiego (np. Alemanowie).

Większość monarchii barbarzyńskich okazała się nietrwała i utrzymała się zaledwie kilka pokoleń. Największą potęgę wśród nich osiągnęli Frankowie. Pozostałe upadły w wyniku walk z innymi królestwami lub z Bizancjum. W VII w. na obszarach dawnego Imperium Rzymskiego pojawili się też Arabowie (zob. s. 257). Ich wojska podbiły należącą do Bizancjum Afrykę Północną, a na początku VIII w. także Półwysep Iberyjski, unicestwiając tym samym królestwo Wizygotów. Z powstałych w V i VI w. monarchii germańskich przetrwały tylko drobne, skłócone ze sobą królestwa anglosaskie, a także silne królestwo frankijskie.

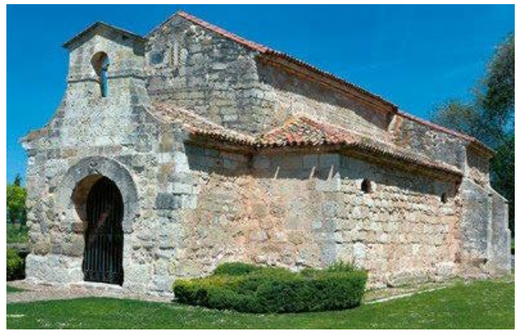

Kościół San Juan Bautista [czyt.: san huan bałtista] w Baños de Cerrato [czyt.: banjos de czerrato] to najstarsza zachowana świątynia chrześcijańska w Hiszpanii. Został on ufundowany w 661 r. przez króla wizygockiego.

▪ *fotografia współczesna, Hiszpania*

Wkroczenie Longobardów do Italii w **568 r.** zakończyło epokę wielkiej wędrówki ludów w Europie Zachodniej. Trwała ona jednak na wschodzie kontynentu i Bałkanach. Napływały tam ludy koczownicze, które zakładały bardziej lub mniej trwałe imperia, najeżdżały terytoria królestw germańskich oraz Bizancjum.

ORGANIZACJA MONARCHII BARBARZYŃSKICH

Proces formowania się na dawnym rzymskim terytorium monarchii plemiennych najczęściej przebiegał według podobnych zasad. Germańscy królowie, którzy powoływali się na rzymskie prawo o sprzymierzeńcach (przepisy dotyczące kwaterunku), konfiskowali majątki dawnych arystokratów: jedną trzecią ziem, a niekiedy ich większość lub całość. Wypędzali właścicieli, a pozwalali zostać pracującym w majątkach chłopom. Zajęte obszary dzielili na mniejsze, wolne od podatków działki i przekazywali w dziedziczne posiadanie swoim współplemieńcom. W swoich państwach wprowadzali rządy oparte na armii, która stanowiła swoistą nadrzędną administrację. Oddziały wojskowe stacjonowały we wszystkich strategicznych miastach, a ich dowódcy jako namiestnicy kontrolowali działanie rzymskiej administracji cywilnej. Nowi władcy zachowali bowiem większość istniejących rzymskich instytucji i lokalne (miejskie) władze cywilne. W ich gestii pozostawili przede wszystkim sądownictwo, ponieważ funkcjonowanie dawnej ludności cesarstwa wciąż było regulowane przez prawo rzymskie. Uzupełniono je jedynie o przywileje przysługujące Germanom, np. prawem do noszenia broni. Ponadto urzędnicy cywilni zajmowali się poborem podatków oraz zarządzaniem w sprawach związanych z życiem codziennym. Postępowanie władców barbarzyńskich w tym zakresie było podyktowane faktem, że w ich królestwach Germanie stanowili mniejszość. Poza tym żyli w separacji od innych mieszkańców państw. Mieli odrębne prawo, własne sądy i obyczaje. Relacje między ludnością rzymską a germańską cechowała wrogość. Pogłębiały ją

Państwa barbarzyńskie

Twórcy państwa	Zajmowane terytorium	Czas istnienia	Okoliczności upadku
Wizygoci	południowo-zachodnia Galia i Hiszpania	VI–VIII	najazd Arabów
Ostrogoci	Italia	V–VI	atak Bizancjum
Frankowie	północna Galia	V–IX	kontynuacja jako cesarstwo karolińskie
Wandalowie	północna Afryka	V–VI	atak Bizancjum
Burgundowie	dolina rzeki Rodan	V–VI	najazd Franków
Anglowie, Sasi i Jutowie	Brytania	V–XI	najazd Normanów
Longobardowie	Italia	VI–VIII	najazd Franków
Swebowie	północno-zachodnia Hiszpania	V–VI	podbój przez Wizygotów

BARBARZYŃSKA EUROPA

1. Wymień nazwy królestw barbarzyńskich istniejących w Europie na początku V w.
2. Odpowiedz, które państwa stały się celami ekspansji cesarstwa wschodniorzymskiego.

TEKST ŹRÓDŁOWY

TEODORYK A CESARSTWO BIZANTYJSKIE

Teodoryk był potężnym królem Ostrogotów, jednak uważał się jedynie za „sługę i syna" Bizancjum, co podkreślał w liście do cesarza Anastazjusza I (z ok. 508 r.).

Powinniśmy, Najłaskawszy Cesarzu, szukać pokoju, my, którzy, jak wiadomo, nie mamy powodów do gniewu. Już ten bowiem wykracza przeciw dobrym obyczajom, kto okazuje się nieprzygotowany do pełnienia czynów sprawiedliwych. Każde państwo winno pragnąć pokoju, który zarówno przynosi korzyści narodom, jak i stoi na straży interesu międzynarodowego. On bowiem jest wspaniałym ojcem szlachetnych nauk, on przedłuża rodzaj ludzki, powiększając jego liczebność w nieustannym odradzaniu się, on pielęgnuje dobre obyczaje. [...] *I dlatego, Najczcigodniejszy Cesarzu, jest rzeczą stosowną dla Waszej potęgi i honoru, że winniśmy szukać z Wami zgody, z której umiłowania odnosimy aż dotąd korzyści. Wy bowiem jesteście najpiękniejszą ozdobą wszystkich królestw. Wy jesteście zbawienną osłoną całej ziemi, na Was słusznie patrzą z podziwem pozostali władcy, ponieważ widzą w Was coś nadzwyczajnego, szczególnie zaś my, którzy z boską pomocą w Waszym państwie nauczyliśmy się, jak sprawiedliwie rządzić Rzymianami. Nasze królestwo jest naśladownictwem Waszego; jest odbiciem dobrego wzoru, kopią jedynego imperium; my o tyle wyprzedzamy inne narody, o ile Was naśladujemy. Zachęcacie mnie często, bym miłował Senat, chętnie uznawał prawa naczelników, aby zjednoczyć wszystkie części Italii. Jakże możecie odłączyć od błogosławionego pokoju tego, którego nie pragniecie odsunąć od Waszych zwyczajów?*
[...] *Nie sądzimy bowiem, abyście pozwolili na jakąś niezgodę pomiędzy jednym a drugim państwem, które, jak wiadomo, zawsze stanowiły jeden organizm pod władzą dawnych cesarzy.*

Źródło: Izydor z Sewilli, *Historia Gothorum, Wandalorum, Sueborum*, tłum. I. Lewandowski, cyt. za: J. Strzelczyk, *Goci – rzeczywistość i legenda*, Warszawa 1984, s. 411.

? 1. Wyjaśnij, jak król Ostrogotów podkreślał swój poddańczy stosunek do cesarza bizantyjskiego.
2. Przytocz argumenty, których użył Teodoryk, aby uzasadnić potrzebę pokoju między obydwoma państwami.

różnice religijne, gdyż większość plemion germańskich wyznawała **arianizm** (wyjątkiem byli Frankowie, galaecyjscy Swebowie, Anglowie i Sasi, którzy przyjęli katolicyzm), ludność rzymska zaś – katolicyzm.

Wielu władców germańskich dążyło do zachowania poprawnych stosunków między ludnością rzymską a przybyszami. Zafascynowany kulturą rzymską **Teodoryk Wielki** chciał, aby jego italskie królestwo zamieszkiwał jeden lud, utworzony z Rzymian i Gotów. Dlatego przydzielił Ostrogotom północną część Italii, tak aby unikać wywłaszczeń i usiłował utrzymywać dobre stosunki z biskupami i papieżem.

Nowa elita germańskich wojowników pragnęła korzystać z rzymskich bogactw i wygód, nie potrafiła jednak przyjąć tamtejszego stylu życia oraz kultury, zbyt dla nich wyrafinowanych.

Termy cesarza Karakali w Rzymie zostały oddane do użytku na początku III w. n.e. Popadły w ruinę, gdy podczas oblężenia miasta Goci zniszczyli akwedukty doprowadzające do nich wodę.

▪ *fotografia współczesna, Rzym*

Ponadto po upadku cesarstwa zachodniorzymskiego nastąpiła degradacja rzymskiej arystokracji. Wielu jej członków zginęło, a pozostałych pozbawiono władzy, prestiżu i majątków. Jej kres doprowadził do stopniowego zaniku życia miejskiego (proces ów miał także inne przyczyny, m.in. ekonomiczne), edukacji i literatury. Nieużywane termy, łaźnie, stadiony, teatry oraz biblioteki popadły w ruinę.

KOŚCIÓŁ NA PRZEŁOMIE EPOK

Kościół był jedyną instytucją, która na zachodzie Europy zachowała ciągłość między starożytnością a średniowieczem. W okresie najazdów i powstawania nowych monarchii barbarzyńskich nie poniósł większych strat niż ogół rzymskiego społeczeństwa. Jego struktury przestały istnieć na pewien czas tylko w północnej Galii i w części rzymskiej Brytanii. Większość władców ludów germańskich, które osiedliły się na rzymskim terytorium, znało już chrześcijaństwo, ale przyjęło wyznanie ariańskie, które Kościół katolicki uważał za heretyckie. Mimo niechęci i wrogości rzadko dochodziło do prześladowań Kościoła katolickiego, a z czasem ariańscy władcy i ich ludy przeszli na katolicyzm. Arianizm zniknął wówczas jako odrębne wyznanie.

W tym czasie wzrósł autorytet biskupów. Kiedy w wyniku panującego chaosu załamywała się cywilna administracja rzymska, stawali się oni przywódcami politycznymi zagrożonych miast i ziem. Organizowali ich obronę, negocjowali z najeźdźcami warunki poddania się oraz wysokość okupu za ośrodki miejskie lub jeńców. Troszczyli się także o zaopatrzenie, łagodzili konflikty między mieszkańcami, utrzymywali akwedukty, ściągali podatki, upowszechniali kulturę i oświatę.

Na początku średniowiecza wśród duchowieństwa było wielu wykształconych potomków rzymskich rodów arystokratycznych. W sytuacji upadku senatu oraz braku możliwości kariery urzędniczej Kościół stanowił dla nich jedyną arenę działalności publicznej. Przykładem może być papież **Grzegorz Wielki** (zm. w 604 r.), który rozpoczął swoją aktywność na forum publicznym jako prefekt Rzymu. Potem z powodzeniem łączył troskę o bezpieczeństwo jego mieszkańców z obowiązkami duszpasterskimi. Z jego inicjatywy spisano m.in. kościelne melodie liturgiczne, nazwane chorałem gregoriańskim.

Papież Grzegorz I, zwany Wielkim, był pierwszym mnichem, który osiągnął tę godność. Podczas swojego pontyfikatu zreformował i umocnił organizację kościelną.

▪ *miniatura, Francja, XII w.*

We wczesnym średniowieczu Kościół musiał przejąć rolę cywilizacyjną. Uratował praktyczną znajomość pisma, kulturę literacką oraz część antycznej wiedzy naukowej. Wynikało to z istoty Kościoła i ogólnie chrześcijaństwa – religii objawionej – której treść wiary została zapisana w „świętych księgach", czyli w Biblii. Konieczność interpretacji (egzegezy) Pisma Świętego spowodowała, że uczeni duchowni przejęli metody filologiczne i filozoficzne, jakimi posługiwali się myśliciele i pisarze antyczni. Polemiki z pogańskimi filozofami doprowadziły do rozwoju teologii, która posługiwała się językiem i pojęciami antycznej, greckiej i rzymskiej, filozofii. Spory doktrynalne w łonie samego Kościoła doprowadziły do precyzyjnego zdefiniowania i spisania

WARTO WIEDZIEĆ

Chrześcijaństwo w Irlandii i Brytanii

Pierwszym krajem chrześcijańskim spoza dawnego imperium zachodniorzymskiego była Irlandia. Chrystianizację wyspy przeprowadził w V w. św. Patryk, znany przede wszystkim z legend. Na jej obszarze, w wyniku przerwania w V i VI w. kontaktu z Kościołem rzymskim, ukształtowała się odrębna forma organizacji kościelnej, nazywana Kościołem iroszkockim. Charakteryzowała się ona własną tradycją liturgiczną, własnym sposobem wyznaczania daty Wielkanocy oraz niehierarchiczną, opartą na monastycyzmie formą organizacji. U jej podstaw leżała gęsta sieć klasztorów, z którymi połączono biskupstwa. Diecezje zastąpiono parochiami opartymi na wielkich klasztorach, a przeorowie i opaci przejęli sprawy wiernych ze wspólnot skupionych wokół klasztorów. Mnisi z tego kraju działali też aktywnie w całym zachodnim świecie chrześcijańskim. Prowadzili działalność misyjną, zakładali klasztory, które stawały się ośrodkami intensywnego życia religijnego, ale także kolonizacji i wzorcowej kultury rolnej oraz działalności intelektualnej. Pomimo że w Irlandii nie mieli styczności z dziedzictwem antycznym i uczyli się łaciny jako języka obcego, zachowali ją w czystej, literackiej, choć uproszczonej postaci, nieskażonej naleciałościami mowy potocznej, co stanowiło normę w krajach romańskich (Italii, Galii, Hiszpanii). Największą sławę spośród misjonarzy irlandzkich zyskał św. Kolumban.
Po wypędzeniu z Irlandii założył wraz z uczniami klasztor na wyspie Iona, skąd prowadził misje w Szkocji i północnej Irlandii. Założył ok. 53 kościołów i klasztorów na tym terenie.

Monastycyzmy irlandzki oraz benedyktyński spotkały się w Brytanii. Misjonarska działalność mnichów doprowadziła między VI a VII w. do chrystianizacji anglosaskich królestw. Powstały tam wówczas ważne ośrodki kościelne, kultywujące antyczną tradycję oraz znajomość literackiej łaciny. Anglosascy misjonarze podjęli się też chrystianizacji plemion germańskich osiadłych poza terytorium dawnego rzymskiego imperium. Od końca VII w. działali we Fryzji, Frankonii, w Saksonii, Turyngii, Alemanii i Bawarii. Najsławniejszym z nich był Winfryd, znany pod chrześcijańskim imieniem Bonifacy.

Wysoki krzyż celtycki przy klasztorze w Monasterboice [czyt.: masterbojs] w Irlandii. Takie krzyże zaczęto stawiać na Wyspach Brytyjskich we wczesnym średniowieczu. Ich charakterystycznymi elementemi były bogate zdobienia ukazujące sceny biblijne.

▪ *fotografia współczesna, Irlandia*

? W jaki sposób przebiegała chrystianizacja Wysp Brytyjskich?

prawd wiary (dogmatów) i szerszej treści nauczanej wiary (w tym zasad moralnych), także prawa obowiązującego w Kościele. Sprawowanie chrześcijańskiego kultu nie było dowolne, lecz opierało się na spisanych tekstach modlitw liturgicznych (przede wszystkim odprawianie mszy świętej). Tak więc w codziennym życiu Kościoła potrzebna była co najmniej minimalna znajomość pisma. W rzymskich miastach nie stanowiło to problemu, ale we wczesnym średniowieczu, kiedy zanikły świeckie szkoły, pozostały jedynie szkoły kościelne, przy siedzibach biskupich i w klasztorach. Osoby duchowne, księża i zakonnicy, zaczęły się zaś wyróżniać z ogółu społeczeństwa znajomością pisma i wiedzą.

W pierwszych stuleciach średniowiecza kurczące się lub wręcz zanikające miasta przestały być główną siłą społeczną Kościoła. Wówczas to wznoszone poza miastami **klasztory** stały się najważniejszymi ośrodkami życia religijnego oraz wzorcowymi enklawami uporządkowanego życia społecznego, gdzie rządziły spisane reguły, a każdy wypełniał wyznaczone zadania.

BENEDYKTYNI

Na początku średniowiecza klasztory w Europie Zachodniej przyjmowały różne **reguły zakonne**. Z czasem najszerzej upowszechniła się reguła benedyktyńska. Stworzył ją św. Benedykt z Nursji, który założył pierwszy, wzorcowy klasztor na początku VI w. na Monte Cassino [czyt.: monte kassino] w Italii. Ułożył on dla swojej wspólnoty regułę wyróżniającą się precyzją i lakonicznością przepisów, a także umiarem w kwestii praktyk ascetycznych. Mnichów obowiązywała tzw. stałość miejsca (łac. *stabilitas loci*) – wymóg przebywania od ślubów zakonnych do śmierci w jednym klasztorze. Musieli być oni także posłuszni wybieranemu dożywotnio opatowi. Sprawne działanie klasztorów oraz harmonijne łączenie modlitwy z pracą fizyczną i umysłową (łac. *ora et labora* – módl się i pracuj) zadecydowały o sukcesie reguły benedyktyńskiej.

? Jakie zasady obowiązywały mnichów zgodnie z regułą benedyktyńską?

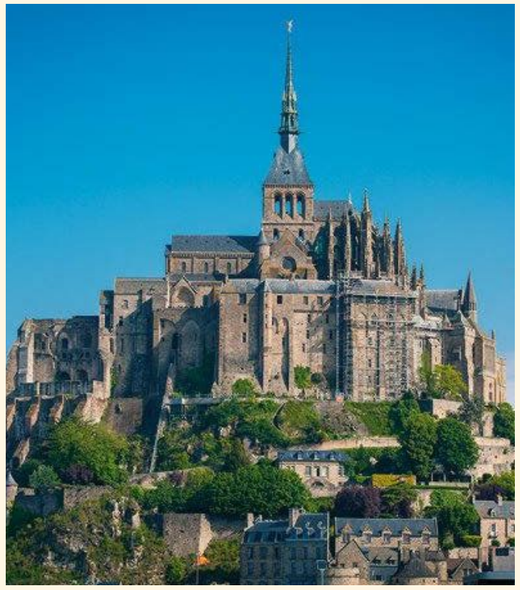

Mont-Saint-Michel [czyt.: mą są mi**szel**] to usytuowane na wyspie w Normandii opactwo benedyktyńskie, ufundowane w VIII w. Wyspę tę łączy z lądem jedynie wąska grobla.

▪ *fotografia współczesna, Francja*

Oprócz praktyk religijnych angażowały się również w działalność intelektualną. W VI w. kierunek aktywności umysłowej wspólnot zakonnych wyznaczył **Kasjodor**, który założył w Kalabrii klasztor **Vivarium**. Zobowiązał mieszkających w nim mnichów do kopiowania łacińskich tekstów, tłumaczenia dzieł greckich autorów, kompletowania i udostępniania literatury klasycznej oraz rozwijania umiejętności pisania i czytania. Przepisywanie ksiąg było konieczne, nietrwałość papirusu sprawiała bowiem, że wiele z nich ginęło bezpowrotnie. Ułożył dla nich, uznawany za wzorcowy w całym średniowieczu, program studiów nawiązujący do systemu rzymskiej edukacji. Wykształcenie literackie uważał jedynie za środek służący do lepszego poznania Pisma Świętego. Tę koncepcję przejęły – w mniejszym lub większym zakresie – wszystkie wczesnośredniowieczne wspólnoty zakonne. Praca umysłowa, traktowana jako uświęcająca, stała się obowiązkową dziedziną życia zakonnego, biblioteki i **skryptoria**, czyli pomieszczenia w klasztorze przeznaczone do przepisywania ksiąg, stanowiły zaś odtąd nieodzowne elementy kompleksów klasztornych.

ĆWICZENIA

1. Wymień wydarzenia wyznaczające cezurę między starożytnością a średniowieczem.
2. Omów organizację królestw barbarzyńskich.
3. Przedstaw losy państw germańskich powstałych na terenach dawnego cesarstwa rzymskiego.
4. Omów rolę Kościoła w Europie po upadku cesarstwa zachodniorzymskiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Mączyńska, *Światło z popiołów. Wędrówki ludów w Europie w IV i V wieku*, Warszawa 2013.
B. Zientara, *Świt narodów europejskich*, Warszawa 1985.

3 NARODZINY I PODBOJE ISLAMU

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie religie monoteistyczne istniały w starożytności?
2. Jak doszło do powstania chrześcijaństwa?

ARABIA PRZED MAHOMETEM

Islam narodził się na leżącym między Afryką i Azją **Półwyspie Arabskim**, którego większość powierzchni zajmują pustynie. Warunki umożliwiające uprawę roli i osadnictwo istniały tam jedynie nad Zatoką Perską, na pograniczu Syrii i Mezopotamii, na żyznych wyżynach w południowej części półwyspu (Jemen) oraz w położonej na zachodzie górzystej prowincji al-Hidżaz (wzdłuż Morza Czerwonego). Półwysep zamieszkiwały liczne plemiona arabskie. Na terenach nadających się do uprawy zajmowały się one rolnictwem. Z kolei obszary pustynne stanowiły ojczyznę arabskich nomadów zwanych **Beduinami**, czyli ludźmi pustyni. Przy oazach – miejscach postoju karawan, rozwijały się miasta, których ludność trudniła się rzemiosłem i handlem. Przez Półwysep Arabski wiodły bowiem ważne szlaki handlu dalekosiężnego, które łączyły Bizancjum, Persję, Afrykę Wschodnią oraz Indie i Chiny.

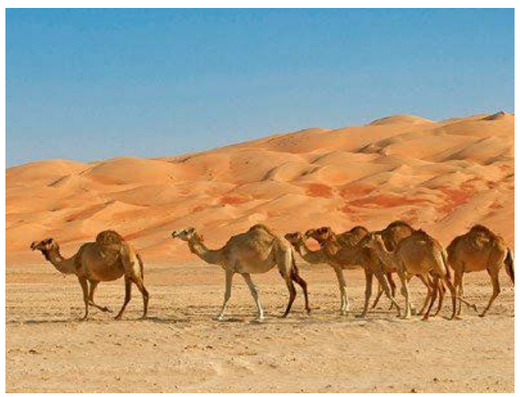

Wielbłądy hodowane przez Beduinów nie tylko zapewniały im mleko, mięso i wełnę, lecz także stanowiły podstawowy środek transportu na pustyni.

▪ *fotografia współczesna, Oman*

U podstaw organizacji społeczeństwa arabskiego leżały więzy krwi. Obowiązywała w nim całkowita lojalność wobec własnego klanu oraz plemienia. Panowało też surowe prawo odwetu. Do najważniejszych wartości należały odwaga i honor. Pojedyncze zatargi o pastwiska lub stada często prowadziły do długotrwałych walk międzyplemiennych.

Większość mieszkańców Półwyspu Arabskiego wyznawała politeizm. Cześć oddawali bóstwom astralnym, uosabianym przez gwiazdy, Słońce i Księżyc. Charakterystyczną cechą ich religijności był kult, którym otaczano wybrane kamienie. Największą czcią był otoczony znajdujący się w **Mekce** tzw. **Czarny Kamień**, umieszczony w świątyni o nazwie **Al-Kaaba**. Arabowie wierzyli, że ulokował go tam sam archanioł Gabriel, a świątynię zbudował Adam, pierwszy człowiek. Później miała ona ulec zniszczeniu podczas potopu, a odnowił ją patriarcha Abraham, praprzodek wszystkich Semitów. Był to wynik wpływów judaizmu, które istniały dzięki kontaktom handlowym i obecności **diaspory** żydowskiej. Arabowie przestrzegali także podobnych przepisów rytualnych, jak obrzezanie i powstrzymywanie się od spożywania wieprzowiny. Stykali się również z wyznawcami innych religii monoteistycznych – chrześcijaństwa i perskiego zaratustryzmu (zob. s. 56).

NARODZINY ISLAMU

Położona na terenie al-Hidżazu Mekka słynęła nie tylko z sanktuarium Al-Kaaba, lecz także była ważnym ośrodkiem handlowym i rzemieślniczym. Miasto odwiedzali kupcy oraz liczni pielgrzymi, a jego mieszkańcy bogacili się dzięki obsłudze przybyszów. Właśnie tam **ok. 570/571 r.** urodził się **Mahomet** (Muhammad) – przyszły twórca nowej religii monoteistycznej. Już w dzieciństwie został on sierotą i żył w niedostatku. Dzięki małżeństwu ze starszą od siebie wdową po zamożnym kupcu został właścicielem znacznego majątku i sam zajął się handlem. Był człowiekiem świeckim i nigdy nie zdobył wykształcenia – do końca życia pozostał analfabetą. Nie czytał zatem samodzielnie tekstów religijnych, a treść Biblii (hebrajskiej lub chrześcijańskiej) mógł znać jedynie z przekazów ustnych.

Dopiero jako czterdziestoletni człowiek doświadczył objawień religijnych. Nawiązywały one do Biblii, łącząc wątki pochodzące zarówno z chrześcijaństwa, jak i judaizmu. Według własnego świadectwa Mahometa ukazywał się mu archanioł Gabriel, który podyktował dokładną treść objawienia. Wówczas Mahomet zaczął głosić wiarę w jednego i prawdziwego Boga (**Allacha** w języku arabskim), który jest stwórcą świata i sędzią ludzkich czynów. Twierdził, że Allach wymaga od ludzi całkowitego poddania się swojej woli. W języku arabskim słowo ***al-islam*** oznacza ‘poddanie się’ – w domyśle Bogu, stąd też wzięła się nazwa nowej religii monoteistycznej.

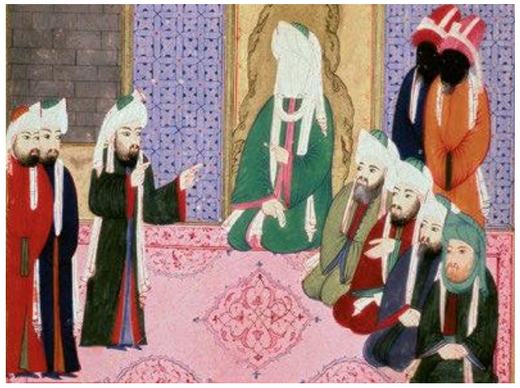

Życie Mahometa zostało opisane w tureckim eposie *Doskonałe życie Proroka*. W tym sześciotomowym dziele umieszczono 814 miniatur. Zgodnie z zasadą islamu Mahomet jest na nich przedstawiony z twarzą zakrytą chustą.

▪ *miniatura, Turcja, XVI w.*

KORAN

Dla muzułmanów Koran (słowo *qara'a* po arabsku oznacza recytację) jest nie tylko świętą księgą, lecz także głównym źródłem prawa oraz dziełem literackim. Według tradycji Allach objawił go Mahometowi fragmentami, za pośrednictwem archanioła Gabriela. Wyznawcy islamu uważają Koran za kontynuację Starego Testamentu i Ewangelii. Jednocześnie uznają go za objawienie ostateczne. Za życia Mahometa spisano tylko fragmenty jego nauk. Zapisy te uzupełniono dopiero po śmierci twórcy islamu. W ten sposób powstało kilka wersji tekstu, które różniły się między sobą. Za panowania kalifa Usmana (644–656) za obowiązującą uznano tę stworzoną przez osobistego sekretarza Mahometa. Prawdopodobnie w tym czasie podzielono też Koran na 114 sur (rozdziałów). Wyróżnia się wśród nich 90 mekkańskich (objawionych w Mekce) oraz 24 medyńskie (objawione w Medynie). Ułożono je w kolejności od najdłuższej do najkrótszej. Każda z nich dzieli się na aje (wersety).

Fragment Koranu napisany pismem Thuluth (średniowieczny islamski styl odręcznego alfabetu) w Syrii lub Egipcie w XIV w.

▪ *fotografia współczesna*

? Znajdź informacje o tym, w jakim języku – według nakazów islamu – należy recytować Koran.

WARTO WIEDZIEĆ

Pielgrzymki do Mekki

Każdy wyznawca islamu musi przynajmniej raz w życiu odbyć pielgrzymkę do Mekki. Dla mieszkańców odległych zakątków arabskiego imperium wypełnienie tego nakazu było jednak niezwykle trudne. Dlatego zdecydowano, że wierni mogą wysłać tam w swoim zastępstwie innych ludzi lub zamienić ten obowiązek na jałmużnę. Po wejściu do świętego kręgu pielgrzymi siedem razy okrążają Hadżar (Czarny Kamień), całują go i piją wodę ze studni Zamzam.

? Jakich reguł należy przestrzegać podczas pobytu w Al-Kaabie?

Hadżar według wierzeń muzułmanów początkowo był biały, a swoją obecną barwę przybrał po wchłonięciu grzechów wiernych podczas ich pielgrzymek do Mekki.

▪ *fotografia współczesna, Arabia Saudyjska*

Według nauczania Proroka (tak określany jest Mahomet przez wyznawców islamu) Bóg już wcześniej objawiał swoje nakazy przez proroków, przede wszystkim przez Mojżesza i Jezusa. Ale Żydzi i chrześcijanie zafałszowali jego pierwotną treść. Mahomet głosił nieuchronność Sądu Ostatecznego, czekającego każdą nieśmiertelną duszę. Przedstawił też wyraziste, wręcz zmysłowe wizje raju oraz piekła. Jak twierdził, obowiązkiem człowieka jest całkowite podporządkowanie się woli jedynego, wszechmocnego stwórcy i sędziego. Wyrazem tego podporządkowania miała być modlitwa, odmawiana pięć razy dziennie z twarzą zwróconą w stronę Mekki. Swoje objawienia Mahomet recytował uczniom, którzy spisali je jako świętą księgę – **Koran**.

ROZWÓJ NOWEJ RELIGII

W rodzinnej Mekce nauczanie Mahometa wzbudziło wrogość, godziło bowiem w zyski mieszkańców z pogańskiego sanktuarium Al-Kaaby. Dlatego prorok oraz wyznawcy jego religii, nazywani **muzułmanami** (arab. *muslim* – ‘poddający się woli Boga’), byli szykanowani. Aby uniknąć prześladowań, w **622 r.** Mahomet uciekł do miejscowości Jasrib, która przyjęła nazwę **Medyna** (z arab. ‘miasto proroka’). Data jego ucieczki, **hidżry** (z arab. ‘wywędrowania’), została uznana za początek ery muzułmańskiej. W Medynie, której większość mieszkańców przeszła na islam, Mahomet zorganizował wokół siebie pierwszą wspólnotę wiernych. Przejął nad nią władzę nie tylko religijną, ale także polityczną, tworząc zalążek państwa muzułmańskiego. W następnych latach wspólnota muzułmanów rosła w siłę i zbrojnie rozszerzała swoje wpływy. W 630 r. Mahomet triumfalnie powrócił do Mekki. Tam własnoręcznie zainicjował zburzenie pogańskich posągów, które otaczały słynne sanktuarium. Mekka stała się odtąd religijną stolicą wszystkich muzułmanów, Al-Kaaba zaś ich najważniejszym miejscem kultu.

Mahomet zbrojnie zjednoczył całą Arabię i wprowadził **rządy teokratyczne** (teokrację), w których przywódcy religijni byli jednocześnie przywódcami politycznymi i decydowali zarówno o sprawach religijnych, jak i politycznych. Zasady współżycia społecznego zostały szczegółowo uregulowane przez **szariat** – prawo muzułmańskie mające swoje źródło w Koranie. Porządkował on większość spraw życia codziennego (w tym zakazy dotyczące potraw i napojów) oraz stosunek wiernych do religii. Na muzułmanów nałożył pięć podstawowych obowiązków, zwanych filarami islamu, takich jak: wyznanie wiary w jedynego Boga (Allacha), odmawianie pięciu modlitw w ciągu dnia, dawanie jałmużny, zachowanie postu

w miesiącu **ramadan** oraz odbycie przynajmniej raz w życiu pielgrzymki do Mekki.

W porównaniu z chrześcijaństwem kult religijny w islamie nie był skomplikowany i nie wymagał liturgii oraz kapłanów. Cześć Bogu oddawano, recytując Koran, słuchając kazań i medytując w **meczetach** – muzułmańskich świątyniach. Siłę islamu stanowiły jednoznaczne zasady szariatu oraz prosta doktryna. Jednak o rozprzestrzenieniu się tej nowej religii zadecydowały sukcesy militarne Arabów.

Muzułmanie przyjęli bowiem wojnę za narzędzie upowszechniania swojej religii oraz uprawnione źródło bogactwa. Udział w **dżihadzie**, czyli szerzeniu wiary, zarówno metodami pokojowymi, jak i za pomocą walki zbrojnej, był obowiązkiem wszystkich dorosłych wyznawców islamu, a polegli w niej – jak głosi ta religia – mają zapewnione życie w raju.

PODBOJE ARABSKIE I POWSTANIE IMPERIUM

Mahomet zjednoczył Arabów i zmobilizował do świętej wojny. Jednak plany podboju Syrii i Mezopotamii przerwała śmierć proroka w **632 r.** Zwycięskie inwazje prowadzili jego najbliżsi towarzysze, którzy toczyli spory o **sukcesję** i kolejno przejmowali tytuł **kalifa** (po arabsku *chalifa* – ‘następca’). Zaczynając od lat 30. VII w., w ciągu zaledwie kilkunastu lat, Arabowie zdobyli bizantyjską Syrię, Palestynę i Egipt oraz kompletnie rozbili imperium perskie, anektując całe jego terytorium (zob. mapa s. 258). W kolejnych dziesięcioleciach ich armie zajęły bizantyjską Afrykę Północną oraz podbiły niemal cały Półwysep Iberyjski (zdobyte ziemie nazwali Andaluzją). Zagrozili też samemu Konstantynopolowi, jednak w **717 r.** arabska flota została rozbita pod Konstantynopolem. W VIII w. ich ekspansja została także zahamowana w Europie, gdzie w **732 r.** Frankowie zadali im klęskę w **bitwie pod Poitiers** [czyt.: pła**tje**] (zob. też s. 266–267). W Azji podboje arabskie zatrzymały się aż na granicy Chin. W ciągu nieco ponad stu lat stworzyli oni imperium rozciągające się na trzech kontynentach.

Przyczyn zwycięstw Arabów upatruje się w ich woli walki motywowanej religią, a także w chęci zysku. Przewagę na polach bitew zapewniały im szybkie marsze i manewry. Ponadto pokonanie Bizancjum oraz Persji ułatwiły Arabom trudności wewnętrzne tych państw, wyniszczonych długimi i ciężkimi wojnami między sobą. Poza tym mieszkańcy należących do Bizantyjczyków Syrii i Egiptu byli do nich nastawieni przychylnie z uwagi na politykę religijną cesarzy, zwalczających wyznawany na tych obszarach **monofizytyzm**. Muzułmanie natomiast nie różnicowali odłamów chrześcijaństwa.

O trwałości zbudowanego przez Arabów imperium zdecydowało to, że po zwycięstwach pozyskiwali oni do współpracy przedstawicieli lokalnych elit. Przejmowali też bizantyjską i perską administrację oraz system podatkowy. Żydów i chrześcijan uważano za Ludy Księgi. Nie zmuszano ich do przyjęcia islamu, a jedynie obciążano dodatkową daniną o nazwie dżizja. Religię tę narzucano tylko ludom wyznającym wielobóstwo.

Początkowo na zajętych obszarach Arabowie stanowili mniejszość, i aby zachować odrębność, stacjonowali w obozach wojskowych, które umieszczano w pobliżu ważnych miast. Z czasem w imperium stopniowo postępowały procesy przyswajania przez podbite ludy kultury, obyczajów i języka arabskiego (arabizacja)

Arabscy wojownicy walczyli przeważnie konno, uzbrojeni we włócznie, w miecze oraz łuki. Ich taktyka polegała na pozorowaniu ucieczki i niespodziewanym powrocie, po którym uderzali na zaskoczonego przeciwnika.

▪ *miniatura, Persja, XVI w.*

EKSPANSJA ISLAMU

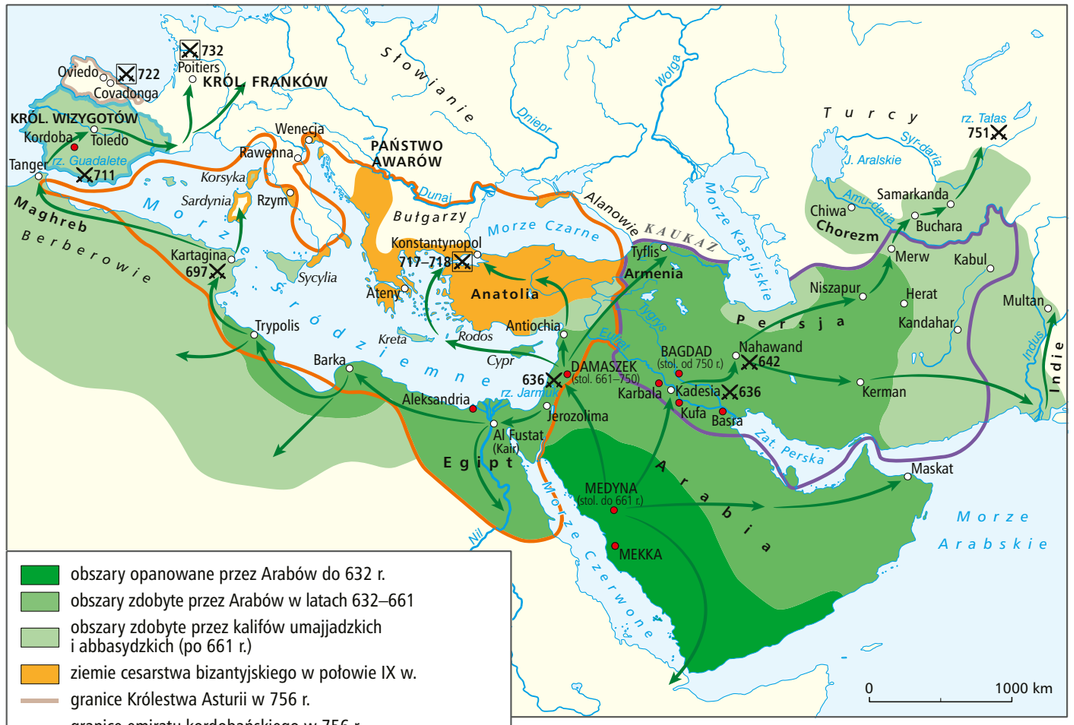

?

1. Powiedz, jakie tereny zostały podbite przez Arabów za życia Mahometa.
2. Wskaż obszary dawnego imperium Arabów nienależące obecnie do świata islamu.

oraz stopniowego przechodzenia na islam (islamizacja). Zmiana wiary stała się popularna, ponieważ osoby przyjmujące nową religię zwalniano z dodatkowych podatków.

CYWILIZACJA ISLAMU

W podbitych krajach Arabowie troszczyli się o rozwój rolnictwa – udoskonalali i upowszechniali techniki irygacyjne oraz zachęcali ludność do uprawy nowych gatunków roślin. Zachowali także gospodarkę pieniężną oraz wprowadzili własny system monetarny. Na targowiskach zlokalizowanych w centrach miast, niedaleko meczetów, rozwijał się handel oraz wytwarzano wyroby rzemieślnicze. W największych i najbogatszych ośrodkach istniało duże zapotrzebowanie na towary luksusowe. Ich produkcja rozsławiła niektóre miasta. W Damaszku powstawały wzorzyste tkaniny (adamaszki) oraz broń ze stali zwanej damasceńską, a w Bagdadzie – naczynia ze szkła, papier i jedwabne materiały. Muzułmańscy rzemieślnicy przejęli oraz rozwinęli osiągnięcia innych cywilizacji, przede wszystkim techniki wytwarzania jedwabiu i papieru (z Chin) oraz stali (z Indii).

Arabskie imperium stanowiło swoistą strefę wolnego handlu, rozciągającą się od Indii i Chin aż po Półwysep Iberyjski oraz zachodnie krańce Afryki Północnej. Dzięki temu po podbojach handel dalekosiężny znacznie się ożywił. Karawany kupieckie rozwoziły po całym znanym ówcześnie świecie porcelanę, jedwab i inne kosztowne tkaniny, egzotyczne przyprawy, pachnidła. W świecie islamskim bardzo rozwinięty był także handel niewolnikami z Europy Wschodniej, Azji oraz Czarnej Afryki.

MECZET

Meczet to charakterystyczna budowla architektury islamskiej. Jego nazwa wywodzi się od arabskiego słowa *masdżid*, które oznacza ‘miejsce modlitwy’. W tych budynkach muzułmanie nie tylko się modlą, słuchają kazań i komentarzy do Koranu oraz zbierają jałmużny, lecz także uczestniczą w różnych zebraniach i dyskusjach. Pierwsze meczety zaczęto wznosić w VII w.

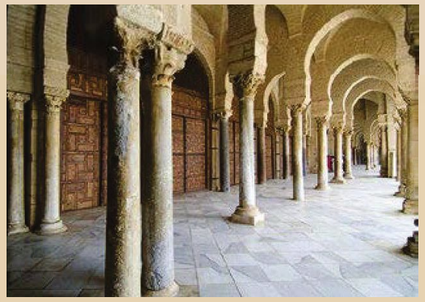

Kolumny w sali modlitw pochodzą ze starożytnych budowli i zostały przywiezione do meczetu z Kartaginy i Susy.

- *fotografia współczesna, Kairouan*

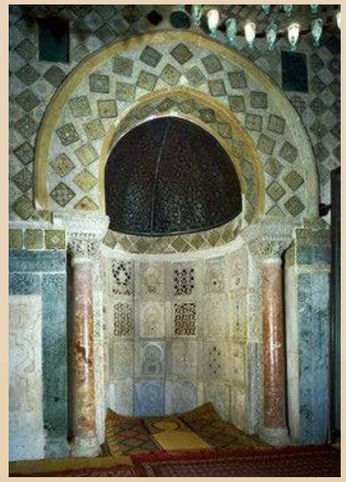

Mihrab znajduje się w sali modlitw w meczecie. Jest to bogato zdobiona nisza, wskazującą stronę świata, ku której muzułmanie powinni się zwracać podczas odmawiania modlitw.

- *fotografia współczesna, Kairouan*

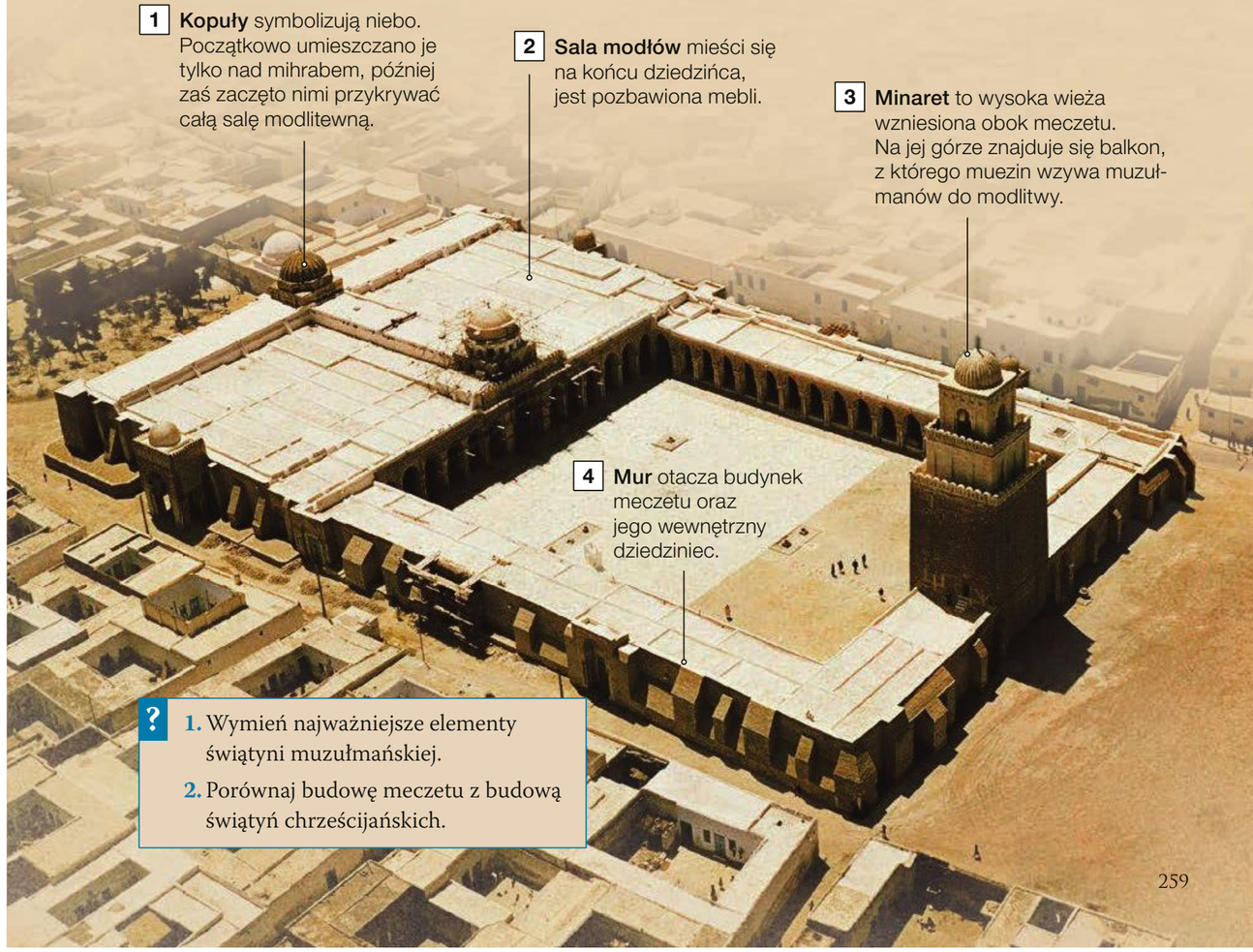

?

1. Wymień najważniejsze elementy świątyni muzułmańskiej.
2. Porównaj budowę meczetu z budową świątyń chrześcijańskich.

Studiowanie Koranu wzbudzało w muzułmanach szacunek dla piśmiennictwa i nauki. Arabowie przejęli oraz twórczo kontynuowali dziedzictwo kulturowe dwóch cywilizacji: bizantyjskiej i perskiej. Korzystali też z dorobku cywilizacji hinduskiej oraz chińskiej. Przy meczetach działały szkoły i biblioteki (fundowane m.in. przez kalifów). Opłacano pisarzy, którzy od VIII w. tłumaczyli na język arabski oraz kopiowali liczne dzieła starożytnych uczonych, głównie te niedotyczące bezpośrednio zagadnień religijnych. Dorobek grecki znali głównie z wcześniejszych tłumaczeń syryjskich i perskich. W IX i X w. powstały trzy najważniejsze biblioteki i zarazem ośrodki nauki: w Bagdadzie (Dom Mądrości, gdzie przełożono m.in. dzieła Arystotelesa i komentarze do nich), Kairze oraz Kordobie.

Astrolabium to przyrząd astronomiczny, który był używany w nawigacji. Za jego pomocą określano położenie ciał niebieskich nad horyzontem. Arabscy żeglarze, dzięki wiedzy tamtejszych uczonych na temat astronomii i astrologii, stosowali go już od VIII w.

▪ *astrolabium, Egipt, XIII w.*

We wczesnym średniowieczu muzułmańscy uczeni bardziej przyczynili się do zachowania spuścizny starożytności niż mnisi z klasztorów zachodnioeuropejskich. Przodowali w wielu dziedzinach wiedzy, m.in. astronomii, medycynie, geografii i filozofii. Ich wkład w rozwój nauki wiązał się przede wszystkim z osiągnięciami w matematyce (zwłaszcza w algebrze) oraz wprowadzeniem cyfr przejętych od Hindusów (0–9).

TEKST ŹRÓDŁOWY

SPUŚCIZNA NAUKI GRECKIEJ

Dzięki średniowiecznym arabskim uczonym, zainteresowanym osiągnięciami antycznych filozofów oraz przyrodników, do naszych czasów przetrwało wiele starożytnych pism. Arabski polityk i historyk Ibn Chaldun (1332–1406) poświęcił tej kwestii fragment swojego dzieła.

Po upadku panowania Greków przeszła władza na Cezarów. Ci, przyjąwszy religię chrześcijańską, poniechali nauk filozoficznych i przyrodniczych [...]. *Nauki te, uwiecznione na kartach dokumentów i ksiąg, spoczywały w ich skarbcach.* [...]. *Następnie objawił Allach islam, a jego wyznawcy odnieśli zwycięstwo* [...]. *Rządy ich zaczęły się od pierwotności i lekceważenia sztuk. Dopiero kiedy utrwaliła się ich władza* [...] *i kiedy wykształcili się w naukach i sztukach, poczuli tęsknotę za tymi naukami rozumowymi* [...]. *Tedy posłał Abu Dżafar al-Mansur* [panujący w latach 754–775 kalif z dynastii Abbasydów, założyciel Bagdadu] *poselstwo do króla Rumu* [cesarza bizantyjskiego] *z prośbą, aby mu użyczył ksiąg naukowych w tłumaczeniu. Ten posłał mu księgę Euklidesa i niektóre pisma przyrodnicze. Muzułmanie przeczytali je, zgłębili treść i nabrali tym większej ochoty, by posiąść ich resztę. Potem wstąpił na tron al-Ma'mun* [...]. *Zapałał on żądzą do tych nauk i wyprawił poselstwa do królów Rumu* [wszystkich władców chrześcijańskich] *dla robienia wyciągów z dzieł greckich i kopiowania ich pismem arabskim, w którym to celu wysłał tłumaczy. Materiały te wzięli od niego uczeni muzułmańscy, studiowali je i ślęczeli nad nimi. Nabrali biegłości we wszystkich ich dziedzinach, a dociekania ich doszły aż do kresu możliwości, przy czym częstokroć stanęli w sprzeczności z poglądami Pierwszego Nauczyciela* [Arystotelesa] [...].

Źródło: *Materiały źródłowe do historii powszechnej epoki feudalnej. Historia powszechna XIV–XV w.*, oprac. M. Małowist, Warszawa 1954, s. 302–303.

? 1. Przedstaw kolejne etapy przejmowania dziedzictwa starożytnych Greków przez przedstawicieli różnych kultur.
2. Omów zadania, które mieli wykonać z nakazu arabskich władców uczeni poszukujący starożytnych pism w krajach chrześcijańskich.

PODZIAŁ IMPERIUM MUZUŁMAŃSKIEGO

Imperium arabskie od samych początków było targane wewnętrznymi konfliktami, których przyczynę stanowiła sprawa sukcesji po Mahomecie. Sam Mahomet nie pozostawił męskiego potomka i nie rozstrzygnął, kto po nim miał zostać przywódcą muzułmanów. Z walk między kuzynem proroka Alim a innymi współpracownikami Mahometa wyniknął trwały rozłam w islamie: na większościowe stronnictwo **sunnitów** (Sunna to tradycja ustna przekazana przez najbliższych towarzyszy proroka i będąca drugim po Koranie źródłem szariatu) i na mniejszościowe stronnictwo **szyitów** (dosłownie „zwolennicy Alego", którzy nie uznali autorytetu Sunny).

Ostatecznie urząd kalifa zdobył **ród Umajjadów** i uczynił go dziedzicznym. Kalifowie z tej dynastii ustabilizowali władzę w imperium, skonsolidowali jego administrację i założyli swoją stolicę w Damaszku. Korzystali przy tym z wzorców bizantyjskich i z pomocy chrześcijańskich doradców, co wywoływało niezadowolenie wśród muzułmanów. Nasilały się też rozbieżności dotyczące interpretacji islamu. W połowie VIII w. wybuchła rebelia (na obszarze dzisiejszego Iraku), którą wsparli szyici. Na jej czele stanął ród **Abbasydów**. Wymordowali oni całą rodzinę Umajjadów i przejęli dziedziczny urząd kalifa. Jedyny ocalały potomek dynastii Umajjadów schronił się w Andaluzji, a jeden z jego następców założył w Kordobie konkurencyjny kalifat. Abbasydzi przenieśli stolicę imperium do Bagdadu, otoczyli się perskimi doradcami i wskrzesili perską tradycję polityczną. Abbasydzi przeprowadzili zmiany ustroju i administracji państwa. Kalifów wspomagali czterej urzędnicy centralni, stojący na czele tzw. dywanów. Kancelarią zarządzał wezyr, który wyrósł z czasem na najważniejszą po kalifie osobę w państwie. Prowincjami zarządzali **emirowie**.

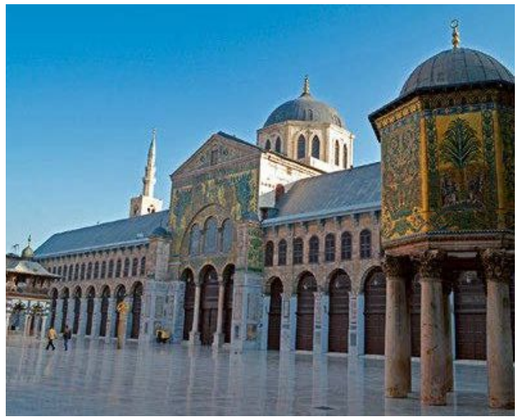

Wielki meczet Umajjadów w Damaszku to jedna z najstarszych i najpotężniejszych świątyń muzułmańskich na świecie. Wybudowano ją w czasach największej potęgi rodu Umajjadów (w VIII w.).

▪ *fotografia współczesna, Syria*

Panowanie Abbasydów było ostatnim okresem świetności cywilizacji muzułmańskiej. W IX w. usamodzielniły się Maghreb, Egipt oraz kraje w Azji Środkowej. W tym samym stuleciu **ród Seldżuków** zjednoczył zbrojnie plemiona tureckie w Azji Środkowej i rozpoczął ekspansję, podporządkowując sobie w połowie XI w. kalifat bagdadzki. Ich wódz wymusił na kalifie, aby nadał mu tytuł **sułtana**, a także przekazał władzę polityczną i wojskową. W ten sposób zaczęła się w świecie islamu dominacja Turków.

ĆWICZENIA

1. Opisz okoliczności pojawienia się islamu i rolę, jaką odegrał w nim Mahomet.
2. Omów główne założenia religii muzułmańskiej.
3. Wymień etapy budowy arabskiego imperium.
4. Przedstaw dzieje polityczne arabskiego imperium po śmierci kalifa Alego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Cook, *Koran*, tłum. K. Pachniak, Warszawa 2001.
M. Gaudefroy-Demombynes, *Narodziny islamu*, tłum. H. Olędzka, Warszawa 1988.

4 PAŃSTWO FRANKÓW

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Które obszary zamieszkiwali Frankowie przed wielką wędrówką ludów?
2. Jak potoczyły się losy królestw barbarzyńskich powstałych na obszarach dawnego cesarstwa zachodniorzymskiego?

POWSTANIE MONARCHII FRANKÓW

Jednym z ludów germańskich, które zamieszkiwały tereny dawnego cesarstwa zachodniorzymskiego, byli **Frankowie**. Ich pierwotną ojczyzną były ziemie nad dolnym Renem. W V w. utworzyli oni liczne małe państewka, rządzone przez wodzów i królów. Proces ich jednoczenia rozpoczęli władcy z dynastii **Merowingów**, która wywodziła się od półlegendarnego Meroweusza/Merowecha. W drugiej połowie V w. Frankowie podbili większą część rzymskiej Galii i utworzyli jedno królestwo. Jego założycielem był król **Chlodwig I** (ok. 466–511). Zlikwidował on ostatnie **enklawy** władzy rzymskiej i prowadził zwycięskie wojny z sąsiednimi plemionami germańskimi. W latach 90. V w. pokonał Alemanów, a następnie wyparł z Akwitanii Wizygotów (zob. mapa s. 264). Po tych sukcesach jego panowanie objęło niemal całą Galię. W przeciwieństwie do innych władców barbarzyńskich Chlodwig I starał się doprowadzić do zgodnego współżycia na podbitych terenach germańskich przybyszów i miejscowej ludności. Dlatego obie grupy podlegały jednolitemu **prawu salickiemu** (*Lex Salica*; czyt.: leks salika). Było to spisane na rozkaz władcy germańskie prawo zwyczajowe, którego zasady przekazywano dotychczas ustnie z pokolenia na pokolenie.

Według tradycji w **496 r.** Chlodwig I przyjął chrzest w obrządku katolickim. Datę tę uznaje się za symboliczny początek królestwa Franków (podobnie jak u nas datę chrztu Mieszka I). Było ono najpotężniejszą monarchią, jaka powstała na gruzach zachodniego cesarstwa rzymskiego. Wywarło także olbrzymi wpływ na historię średniowiecznej Europy. Przetrwało upadek innych monarchii barbarzyńskich, a swoimi granicami objęło większą część zachodniej Europy. Jego ustrój i instytucje były naśladowane także przez inne późniejsze monarchie europejskie.

Chrzest Chlodwiga I odbył się w Boże Narodzenie 496 r. w Reims [czyt.: ręs]. Ceremonię poprowadził biskup Remigiusz, późniejszy święty Kościoła katolickiego, nazywany „apostołem Franków". Podczas uroczystości król, stojąc twarzą w kierunku zachodnim, najpierw musiał wyrzec się Szatana i jego sług. Następnie zwrócił się na wschód i wypowiedział słowa wyznania nowej wiary. Potem został trzykrotnie zanurzony w wodzie i namaszczony na czole olejem. Decyzja o przyjęciu chrześcijaństwa przez Chlodwiga była według legendy efektem przysięgi złożonej przez władcę w czasie bitwy z Alemanami pod Tolbiac [czyt.: tol**biak**].

▪ *miniatura, Francja, XIV w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Historia Franków

Głównym i najważniejszym źródłem informacji o początkach państwa Franków jest dzieło biskupa Grzegorza z Tours [czyt.: tur] *Historie*, powszechnie znane pod błędnym tytułem *Historia Franków*. Rozpoczyna je krótkie streszczenie historii powszechnej. Kolejne księgi poświęcono dziejom narodu frankijskiego. Grzegorz z Tours opisał chrystianizację Galii, upadek cesarstwa zachodniorzymskiego, przybycie na te tereny Franków oraz powstanie ich państwa. Przedstawił również nawrócenie Chlodwiga i wydarzenia z czasów panowania jego następców.

? Jakie znaczenie dla dziejów państwa Franków miały wydarzenia opisane przez Grzegorza z Tours?

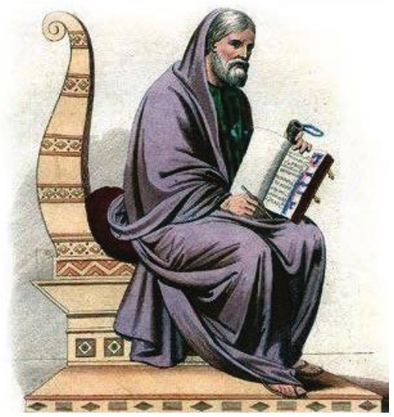

Grzegorz z Tours (538–594) w 10 księgach opisał dzieje państwa Franków.

▪ *ilustracja, Francja, XIX w.*

SPOŁECZEŃSTWO MONARCHII MEROWINGÓW

W ciągu ponad 20 lat rządów Chlodwig stał się władcą jednego z największych królestw barbarzyńskich. Terytorium swojego państwa powiększał głównie na drodze podbojów. O nowe obszary walczył przede wszystkim z innymi plemionami germańskimi. Galorzymianie, czyli zromanizowani mieszkańcy Galii, przyjmowali jego panowanie z radością, ponieważ uznawali potężnego króla za jedynego gwaranta ładu politycznego i bezpieczeństwa. Duży wpływ na postawę dawnych elit miało również przyjęcie przez Franków wyznania katolickiego. Taki wybór eliminował rozbieżności między zwycięzcami a Galorzymianami, stanowiące jedną z przyczyn upadku innych monarchii barbarzyńskich. Decyzja o przejściu na katolicyzm przyczyniła się również do zapoczątkowania bliskiej współpracy hierarchii katolickiej z dynastią merowińską. Biskupi cieszyli się protekcją monarchów, otrzymywali od nich dobra ziemskie i stawali się wpływowymi urzędnikami. Królowie traktowali Kościół jako integralną część systemu władzy: zwoływali synody, mianowali i nadzorowali biskupów. Przyjęcie katolicyzmu przez Chlodwiga I oraz jego lud umożliwiło asymilację, czyli przyjęcie przez Franków kultury oraz części obyczajów Galorzymian, stanowiących większość mieszkańców zdobytej Galii. Frankowie zaczęli posługiwać się także ich językiem – lokalną odmianą łaciny, wzbogaconą o słowa germańskie, która stała się zalążkiem przyszłego języka francuskiego.

Dwustronne wpływy doprowadziły z jednej strony do romanizacji Franków, a z drugiej – do ważnej zmiany w świadomości społecznej Galorzymian zamieszkujących obszary położone na północ od Loary, którzy uznali się za Franków. Przyczyn tego faktu upatruje się w okolicznościach powstania państwa frankijskiego. Chlodwiga oraz jego wojowników nie postrzegano na tych terenach jako najeźdźców, lecz jako obrońców. Dlatego mogli oni rozdać miejscowej ludności broń i zaangażować ją w działania militarne, co dawało Frankom przewagę nad innymi państwami barbarzyńskimi.

PANOWANIE MEROWINGÓW

Kolejni królowie Franków kontynuowali politykę podbojów. Pokonali Burgundów i zaanektowali ich królestwo w dolinie Rodanu, a następnie podbili plemiona germańskie, których terytoria znajdowały się na wschód od Renu: Alemanów (Szwabów), Bawarów i Turyngów. W połowie VI w. Merowingowie osiągnęli szczyt potęgi. Mimo to ich królestwu

PAŃSTWO FRANKÓW W V–VIII WIEKU

Frankowie w chwili objęcia władzy przez Chlodwiga I (481 r.)
królestwo Franków w chwili śmierci Chlodwiga I (511 r.)
obszary przyłączone do królestwa Franków przez synów Chlodwiga I
cesarstwo bizantyjskie i jego posiadłości w Italii w pierwszej połowie VII w.
obszary podbite lub ponownie zdobyte przez karolińskich majordomów (714–751)
granice królestwa Franków w chwili objęcia władzy przez dynastię Karolingów (751 r.)
granice Państwa Kościelnego w 756 r.
ekspansja Arabów
ważniejsze bitwy
miejsce chrztu Chlodwiga (496 r.) oraz koronacji Merowingów i Karolingów

?

1. Wskaż obszary zamieszkiwane pierwotnie przez Franków.
2. Wymień nazwy ziem podbitych przez Chlodwiga I.

brakowało spójności. Skupiało ono różne ludy i składało się z prowincji, które różniły tradycje ustrojowe. Część z nich należała dawniej do Imperium Rzymskiego, natomiast pozostałe znały tylko organizację plemienną. Jednak największym zagrożeniem dla jedności monarchii były krwawe konflikty wewnątrz dynastii. Kolejne pokolenia Merowingów prowadziły wyniszczające wojny domowe o udział we władzy i dopuszczały się rozłamów dzielnicowych. W ich następstwie w VII w. królestwo Franków rozpadło się na cztery wielkie dzielnice: Austrazję i Neustrię na północy oraz Akwitanię i Burgundię na południu.

W tej sytuacji wzrosło znaczenie lokalnych możnowładców, u których walczący między sobą Merowingowie szukali wsparcia. Spowodowało to w VII w. trwałe osłabienie władzy monarszej. W drugiej połowie tego stulecia królowie z dynastii merowińskiej utracili wpływ na rządy w kraju. Sprawował je odtąd w imieniu monarchy najwyższy rangą urzędnik dworski, zwany **majordomem**. Mianował on niższych urzędników, decydował o polityce królestwa i dowodził armią. Ze względu na utratę realnej władzy ostatni przedstawiciele dynastii Merowingów zostali przez późniejszych kronikarzy nazwani „gnuśnymi królami”.

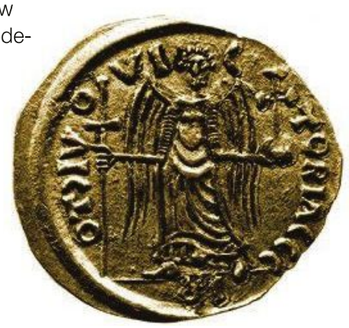

Monety wybita za rządów merowińskiego króla Teodeberta I. Władca ten początkowo wybijał imitacje złotych monet bizantyjskich, aby podkreślić jego pozycję równorzędną cesarzowi. Z czasem jednak zmieniono na nich napis na: *Nasz Pan, Theodebert Zdobywca*.

▪ *moneta, Francja, VI w.*

ROZWÓJ PAŃSTWA FRANKÓW

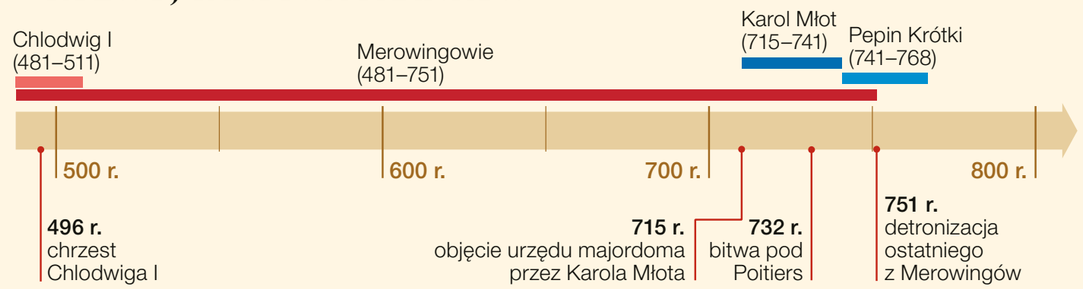

? Ile stuleci państwem Franków władała dynastia Merowingów?

ORGANIZACJA MONARCHII FRANKÓW

W państwie Franków najważniejszą rolę odgrywał **król**. Wybierano go na wiecu wojowników spośród członków dynastii Merowingów – najczęściej synów zmarłego władcy. Podstawowym instrumentem władzy monarszej było dysponowanie majątkami ziemskimi. Między królem i obdarowanymi przez niego dostojnikami z szeregów arystokracji istniała osobista relacja pieczętowana uroczystą przysięgą. Własność ziemska i władza były ściśle zespolone. Królowie dysponowali całym obszarem monarchii, który mogli dzielić i przekazywać podzieloną terytorialnie władzę spadkobiercom. Taki ustrój, charakterystyczny również dla innych wczesnośredniowiecznych monarchii, historycy nazwali **patrymonialnym** (łac. *patrimonium* – ‘ojcowizna’, ‘majątek dziedziczny’). Skutkami jego wprowadzenia były częste konflikty dynastyczne oraz podział kraju na dzielnice (rozbicie dzielnicowe).

POCZĄTKI MONARCHII PATRYMONIALNEJ

Na powstanie monarchii patrymonialnych oprócz specyficznego pojmowania państwa wpłynął również sposób, w jaki władcy tworzyli swoje królestwa. Odbywało się to zazwyczaj z użyciem siły, a monarchowie przejmowali terytoria oraz zamieszkującą je ludność. O uformowaniu się ustroju patrymonialnego zadecydowały także uwarunkowania społeczne oraz gospodarcze nowej epoki.

Dla wczesnośredniowiecznych społeczeństw charakterystyczne były rozproszone osadnictwo wiejskie, ograniczony obrót pieniężny, a także degradacja dawnych ośrodków miejskich. Zanikła umiejętność posługiwania się pismem. Ostatecznie zapomniano również o właściwym dla czasów antycznych abstrakcyjnym pojęciu państwa jako dobra wspólnego. Pojmowano je jako patrymonium, co było bardziej zrozumiałe dla społeczeństw wojowników i rolników. W tej sytuacji najpewniejszą podstawą gospodarczą władzy stały się majątki ziemskie, a sam porządek państwowy zaczął przypominać organizację rozległego majątku, składającego się z wielu mniejszych jednostek.

? Jakie były przyczyny powstania monarchii patrymonialnych?

Chlodwig I, mimo chrztu, zgodnie z tradycją germańską nosił długie, niestrzyżone włosy, które symbolizowały starożytne pochodzenie rodu i rodowód wywodzący się od boskich przodków, od których rzekomo otrzymał magiczną moc.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

SCHYŁEK DYNASTII MEROWINGÓW

Bliski współpracownik Karola Wielkiego i jego syna Ludwika Pobożnego, Einhard [czyt.: ajnhart], stworzył apologetyczną, czyli pochwalną, biografię tego pierwszego. Opisał w niej nie tylko wydarzenia z okresu jego rządów, ale także starał się przedstawić prawomocność przejęcia władzy przez dynastię Karolingów.

Ród Merowingów, z którego Frankowie zwykli byli wybierać sobie królów, na pozór trwał aż do Childeryka; on bowiem, na rozkaz papieża Stefana, został złożony z godności, ostrzyżony i zamknięty w klasztorze. Chociaż dopiero na nim ród ten wygasł, w rzeczywistości jednak od dawna nie miał żadnej siły i błyszczał tylko czczym tytułem królewskim.

Skarb i rządy państwem należały do przełożonych pałacu zwanych majordomami, którzy posiadali najwyższą władzę. Królowi nie pozostawało nic więcej jak zadowolić się samym tytułem, nosić długie włosy i niestrzyżoną brodę, zasiadać na tronie i udawać panującego; wysłuchiwał posłów przybywających zewsząd i na odchodnym udzielał im odpowiedzi jakby na mocy własnej woli, lecz to, co mówił, było wyuczone albo i nakazane.

Poza bezużytecznym mianem króla i niepewnym utrzymaniem, które mu wyznaczał przełożony dworu według swego widzimisię, jedyną jego własnością była posiadłość ziemska przynosząca bardzo mały dochód; i sam tam mieszkał i żywił z tego nieliczną czeladź [służbę]. *Dokądkolwiek się udawał, jechał na wozie, zaprzężonym w woły, którymi chłopskim obyczajem kierował wolarz. Tak jeździł do pałacu, tak na zgromadzenia swego ludu, które corocznie obradowały ku dobru państwa, i tak wracał do domu. Właściwe rządy sprawował przełożony dworu, od którego zależało wszystko* [...].

Źródło: Einhard, *Żywot Karola Wielkiego,* tłum. J. Parandowski, oprac. A. Gieysztor, Wrocław 1950, s. 13–14.

1. Wyjaśnij, dlaczego autor nazywa tytuł królewski Childeryka „czczym tytułem".
2. Zastanów się, dlaczego Einhard stara się podkreślić upadek władzy królewskiej i pokazać rolę majordomów.

Główny ośrodek władzy stanowił **dwór** królewski. Gromadził on najwyższych rangą dostojników świeckich i kościelnych, a także świtę władcy. Kompetencje najważniejszych urzędników nie były precyzyjnie rozdzielone, a wiele urzędów powstało z uwagi na konieczność wypełniania osobistych posług na rzecz króla. W monarchii patrymonialnej nie istniał podział na majątek prywatny władcy i majątek publiczny. Utrzymanie licznego dworu mocno obciążało państwo. Wyżywienie tak dużej grupy ludzi sprawiało spore problemy, dlatego monarchowie nie rezydowali w stołecznych ośrodkach, lecz objeżdżali królestwo wraz z dworami. Zazwyczaj zatrzymywali się w większych grodach i opactwach, gdzie korzystali z otrzymywanych w naturze danin. Rozwiązywało to kłopoty z aprowizacją i jednocześnie umożliwiało władcom sprawniejsze zarządzanie państwem. Podczas pobytu w grodach przewodniczyli oni wiecom sądowym oraz wydawali bezpośrednie dyspozycje urzędnikom. W ten sposób manifestowali swoją władzę i umacniali jej autorytet.

Podstawę społeczną wszystkich wczesnośredniowiecznych monarchii stanowiła **arystokracja**, którą tworzyli właściciele ziemscy, nazywani **możnowładcami**. Sprawowali oni ważne urzędy państwowe, a z władcą często łączyły ich więzi nie tylko formalne, lecz także osobiste. Wzmacniała je przysięga wierności. Sieć administracyjna w monarchii frankijskiej składała się z okręgów zwanych **hrabstwami**. Na ich czele stali mianowani przez władcę hrabiowie, sprawujący funkcje dowódców wojskowych, zarządców skarbowych i gospodarczych oraz sędziów. Zadania administracyjne wypełniali także duchowni. Bez ich wsparcia władcy, nieumiejący czytać i pisać, nie mogliby posługiwać się dokumentami, co zresztą czynili w ograniczonym zakresie.

Historia kolejnej instytucji władzy, **wiecu** (o nim także na s. 247), sięga czasów plemiennych. Pierwotnie towarzyszył mu przegląd pospolitego ruszenia, czyli chcących walczyć ochotników, dlatego przy tej okazji gromadzili się wszyscy wolni współplemieńcy. W państwie patrymonialnym w wiecu uczestniczyli głównie arystokraci. Na zgromadzeniu monarchowie ogłaszali najważniejsze decyzje dotyczące rządzenia i stanowienia prawa. Wiec nie mógł proponować nowych praw, ale królowie musieli brać pod uwagę sprzeciw tego gremium oraz zabiegać o jego akceptację.

POCZĄTKI POTĘGI KAROLINGÓW

Pod koniec VII w. majordomem Austrazji został **Pepin z Heristalu**. W 687 r. przejął on władzę nad Neustrią, następnie przezwyciężył rozbicie dzielnicowe i został majordomem wszystkich królestw. Ponadto podporządkował sobie i skłonił do współpracy rody możnowładcze oraz przywrócił kontrolę państwa nad peryferyjnymi księstwami germańskimi. Po śmierci Pepina z Heristalu w 714 r. do walki o władzę stanął jego młodszy syn **Karol**, nazwany później **Młotem**. Ostatecznie w 715 r. odsunął on od rządów swojego bratanka i dał początek rządom dynastii **Karolingów** (nazywanych też Arnulfingami od protoplasty rodu, biskupa Arnulfa z Metzu [czyt.: mecu]). Aby umocnić swoją władzę i powiększyć armię, upowszechnił on rozdawnictwo majątków ziemskich – **beneficjów**. **Senior**, czyli osoba nadająca, zachowywał własność zwierzchnią, a **wasal** otrzymywał w zamian za służbę własność użytkową, czyli prawo czerpania dochodów z majątku. Była to zależność typowa dla wczesnośredniowiecznych państw, w których dominowała gospodarka wiejska, a obrót pieniężny funkcjonował w ograniczonym stopniu. Beneficja otrzymywali przede wszystkim wojownicy, którzy dzięki nim mogli nie tylko

Bitwa pod Poitiers zakończyła się paniczną ucieczką wojsk muzułmańskich, najprawdopodobniej na wieść o śmierci ich wodza, Abd ar-Rahmana. Z obawy, że nagłe wycofanie się mogło zostać upozorowane, Karol Młot nie ruszył w pościg za przeciwnikiem. Frankowie zajęli się plądrowaniem obozu wroga.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

KAROL MŁOT (686–741)

Wybitny majordom i władca państwa Franków z dynastii Karolingów. Po przejęciu rządów w królestwie umacniał swoje wpływy w sąsiednich państwach. W 718 r. rozpoczął wyprawę przeciwko Sasom. Pokonał ich w Lesie Teutoburskim. Rok później zajął Fryzję, do której wysłał misję chrystianizacyjną na czele z Willibrordem z Utrechtu. W kolejnych latach walczył z Bawarami oraz sprzymierzonymi z nimi Longobardami. Po buncie Alamanów w 730 r. podbił ich kraj i wcielił go do państwa Franków. Musiał również odpierać najazdy organizowane przez emira Kordoby. W 732 r. rozbił siły muzułmańskie w bitwie pod Poitiers. W kolejnych latach starał się wzmocnić wewnętrznie swój kraj. Po śmierci został pochowany w bazylice Saint-Denis [czyt.: są de**ni**], która od VI w. pełni funkcję nekropolii francuskich królów.

wykarmić rodzinę, lecz także nabyć ekwipunek wojskowy, zwłaszcza kosztowną broń, zbroję i konia. Dzięki temu zwiększyła się siła bojowa frankijskiej armii oraz udział w niej ciężkozbrojnej kawalerii. Pozwoliło to Karolowi Młotowi pokonać muzułmańską armię emira z Kordoby w **bitwie pod Poitiers** (**732 r.**). To zwycięstwo przyniosło mu sławę jako obrońcy chrześcijaństwa i umocniło prestiż jego rodu.

Po śmierci Karola Młota państwo zostało podzielone między jego dwóch synów – **Karlomana** i **Pepina**, zwanego Krótkim lub Małym. Kiedy po kilku latach Karloman z własnej woli wstąpił do klasztoru, całą władzę przejął Pepin.

PANOWANIE PEPINA KRÓTKIEGO

Pepin Krótki na wiecu w **751 r.** zdetronizował ostatniego Merowinga **Childeryka III** i przeprowadził swoją **elekcję**, czyli wybór, na władcę Franków. W ten sposób rozpoczęło się panowanie dynastii **Karolingów**. Wcześniej zapewnił sobie poparcie Kościoła, co skutkowało wzmocnieniem religijnego charakteru jego władzy. Sakralny charakter monarchii i jej ścisłe zespolenie z Kościołem upowszechniły się później w całej Europie. Król stał się „pomazańcem", osobą wybraną przez Boga do sprawowania władzy. Nakładało to na monarchę obowiązek troski o dobro Kościoła. Z kolei kościelne instytucje stanowiły integralną część monarchii.

Sojusz Pepina Krótkiego z Kościołem przyniósł korzyści także papiestwu. Nowy król Franków obronił Rzym przed ekspansją Longobardów, którzy w połowie VIII w. podbili egzarchat raweński, sprawujący protekcję nad Rzymem. Na prośbę papieża władca Franków w latach 755–756 rozbił Longobardów i zmusił ich do zaprzestania ataków na Rzym. Odzyskał również ziemie w środkowej Italii, należące wcześniej do Bizancjum. W **756 r.** symbolicznie przekazał je św. Piotrowi, a realnie – papieżowi. Tak powstało **Patrymonium św. Piotra**, czyli **Państwo Kościelne**. Miało ono zapewnić papiestwu materialne oraz polityczne warunki do kierowania całym Kościołem.

Koronacja Pepina Krótkiego odbyła się zgodnie z nową ceremonią, która symbolizowała religijny charakter jego władzy. Stała się ona częścią mszy, której kulminacyjnym momentem nie było już nałożenie na głowę króla korony, lecz namaszczenie go świętymi olejami przez biskupa. Ten sposób koronacji zaczęto później kopiować w całej średniowiecznej Europie.

▪ *miniatura, Francja, XV w.*

ĆWICZENIA

1. Przedstaw etapy formowania się królestwa Franków.
2. Wyjaśnij okoliczności upadku dynastii Merowingów i przejęcia tronu przez Karolingów.
3. Opisz najważniejsze cechy ustroju państwa patrymonialnego.
4. Porównaj ustroje państwa patrymonialnego oraz cesarstwa rzymskiego.
5. Wytłumacz, na czym polegał sakralny charakter wczesnośredniowiecznych monarchii.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Faber, *Merowingowie i Karolingowie*, tłum. Z. Jaworski, Warszawa 1994.
R. McKitterick, *Królestwa Karolingów 751–987*, tłum. B. Hlebowicz, M. Wilk, Warszawa 2018.
I. Wood, *Królestwa Merowingów 450–751*, tłum. M. Wilk, Warszawa 2018.

5 IMPERIUM KAROLA WIELKIEGO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Czym charakteryzowała się monarchia patrymonialna?
2. W jakich okolicznościach doszło do przejęcia władzy przez dynastię Karolingów?

POWSTANIE IMPERIUM KAROLINGÓW

Po śmierci Pepina Krótkiego w 768 r. państwo Franków zgodnie z tradycją zostało podzielone między jego synów: Karlomana i Karola. Po kilku latach pierwszy z nich niespodziewanie zmarł i pełnię władzy przejął wówczas Karol, nazwany przez potomnych Wielkim. Jako samodzielny monarcha najpierw wyprawił się w 773 r. do Italii. Został tam wezwany przez papieża, gdyż Państwu Kościelnemu zagrozili Longobardowie. Po pokonaniu tego ludu **Karol Wielki** koronował się na króla Longobardów i przyłączył ich ziemie do swojego państwa.

Na wschodzie celem ekspansji Franków stały się obszary zajmowane przez germańskie plemiona Sasów i Bawarów. Rozpoczęty w 772 r. podbój Saksonii trwał ponad 30 lat. Sasi zaciekle bronili swojej niepodległości i wiary przodków. Wojskom Karola Wielkiego ostatecznie udało się ich pokonać i podporządkować. W tym samym czasie Frankowie toczyli też walki w Bawarii, którą także zajęli.

Kolejnym celem Karola Wielkiego stało się unicestwienie państwa Awarów. Koczownicy ci stworzyli swoje państwo na terenie dzisiejszych Węgier i wraz z podporządkowanymi im Słowianami prowadzili łupieżcze najazdy na monarchię frankijską. Po licznych kampaniach wojennych Karolowi Wielkiemu udało się pokonać wojska Awarów i w 796 r. zdobyć ich stolicę. Z części zajętego terytorium król utworzył **marchię** panońską. Marchią nazywano obszar administracyjny ustanowiony na terenach

WARTO WIEDZIEĆ

Pieśń o Rolandzie

Jedna z wypraw Franków na Półwysep Iberyjski zyskała szczególną sławę. Podczas zmagań w 778 r. wojska karolińskie zostały zmuszone do odwrotu. W jego trakcie straż tylną zaatakowali w pirenejskim wąwozie Roncevaux [czyt.: rąs**wo**] Baskowie. Uczestniczący w walkach hrabia marchii bretońskiej Roland zginął wraz z całym swoim oddziałem. Wydarzenie to stało się kanwą słynnego eposu rycerskiego *Pieśń o Rolandzie*. W tekście wyolbrzymiono znaczenie stoczonej bitwy, a zdarzenia przedstawiono w sposób znacznie odbiegający od prawdy. Aby stworzyć obraz rycerza umierającego za wiarę, chrześcijańskich Basków zastąpiono muzułmanami. Ponadto w utworze Roland nie wzywał przed śmiercią pomocy, ponieważ uznano by to za zachowanie niehonorowe.

? Jak próbowano wyidealizować postać chrześcijańskiego rycerza w *Pieśni o Rolandzie*?

Miniatura *Śmierć Rolanda* ukazuje głównego bohatera zabijającego Saracena za pomocą rogu, który mógł być wykorzystany do wezwania pomocy.

▪ *miniatura, Niemcy, XIV w.*

PAŃSTWO KAROLA WIELKIEGO

?

1. Wymień nazwy obszarów przyłączonych na trwałe do monarchii frankijskiej przez Karola Wielkiego.
2. Wskaż granice państwa Franków najbardziej narażone na ataki z zewnątrz.

nadgranicznych szczególnie narażonych na ataki z zewnątrz. Na jego czele stał margrabia, który podlegał bezpośrednio władcy i miał duży zakres samodzielności, aby skutecznie chronić granice. Karol Wielki podporządkował sobie też plemiona słowiańskie zamieszkujące Czechy, Morawy, Połabie i Chorwację. Nie wcielił jednak ich do swojej monarchii.

W 778 r. rozpoczął działania zmierzające do odbicia z rąk muzułmanów Hiszpanii. W toku walk wyparł siły arabskie aż za rzekę Ebro, a na zdobytych ziemiach stworzył marchię hiszpańską. W wyniku licznych zwycięskich wojen monarchia Karola Wielkiego rozrosła się do rozmiarów imperium obejmującego większą część Europy Zachodniej. W jego skład wchodziły zróżnicowane terytoria: niegdyś rzymskie lub barbarzyńskie, chrześcijańskie albo dopiero chrystianizowane, romańskie lub germańskie.

POSTAĆ HISTORYCZNA

KAROL WIELKI (742–814)

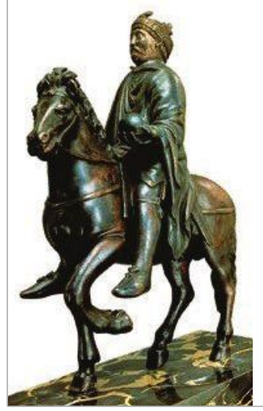

Król Franków i Longobardów, przedstawiciel dynastii Karolingów. Doprowadził do odnowy cesarstwa na zachodzie Europy. Swój przydomek zawdzięczał nie tylko dokonaniom militarnym i politycznym, ale również posturze, gdyż jak wykazały badania szkieletu, miał ponad 190 cm wzrostu. Był najstarszym synem Pepina Krótkiego. Po objęciu władzy prowadził intensywną politykę ekspansji. Przeprowadził także wiele reform wewnętrznych, m.in. administracji, prawa oraz systemu monetarnego. W średniowieczu stanowił przykład idealnego władcy, który uważał za swoje powinności walkę z niewiernymi oraz umacnianie chrześcijaństwa. Był znakomitym politykiem i wodzem, a także mecenasem sztuki i kultury. Dbał o rozwój szkolnictwa. W granicach jego imperium znalazła się większość obszaru Europy Zachodniej. W 800 r. w Rzymie Karol Wielki przyjął koronę cesarską. Zmarł 14 lat później.

REFORMY KAROLIŃSKIE

Prowadzenie wojen na wielu frontach oraz utrzymanie jedności w mocno zróżnicowanym imperium byłyby niemożliwe, gdyby nie ogromny wysiłek organizacyjny i reformatorski Karola Wielkiego. Władca ten skutecznie usprawnił funkcjonowanie monarchii patrymonialnej. Przede wszystkim ujednolicił i scentralizował **administrację**. Wszystkie prowincje podzielił na hrabstwa. Przy granicach z kolei utworzył większe, zdolne do samodzielnej obrony jednostki, zwane **marchiami**. Ponadto samodzielnie mianował najwyższych rangą urzędników, od których wymagał całkowitej lojalności. Utrzymanie spoistości jego rozległego imperium zapewniali ***missi dominici*** (z łac. 'wysłańcy władcy'). Byli to inspektorzy wizytujący hrabstwa, kontrolujący działalność lokalnych władz, odbierający przysięgi wierności i rozpatrujący apelacje od wyroków sądów.

Karol Wielki wprowadził również jednolity **system monetarny**. Według nowych zasad stałą wartością był funt srebra (o wadze 409,31 g), który dzielił się na 20 solidów. Wybijano z niego 240 denarów (każdy po ok. 1,7 g). Własny system obrachunkowy oraz monety ułatwiały państwu działalność skarbową, przyczyniały się do silniejszego oparcia gospodarki na wymianie pieniężnej, pomagały w prowadzeniu rachunków i transakcji handlowych. Stworzony przez Karola Wielkiego system pieniężny stał się wzorcowy dla niemal całej średniowiecznej Europy. W Wielkiej Brytanii obowiązywał aż do 1971 r.

Karol Wielki intensywnie współpracował z Kościołem. Diecezje i opactwa stanowiły czynne organy administracji państwa, a hierarchowie kościelni byli ważnymi dostojnikami państwowymi. Władca wykorzystywał umiejętności oraz wykształcenie duchownych. Choć sam nie opanował sztuki pisania, to znacznie częściej niż jego poprzednicy posługiwał się pismem jako instrumentem rządzenia. Duchowni na polecenie cesarza redagowali, a później odczytywali urzędnikom i poddanym tzw. kapitularze, czyli podzielone na rozdziały zbiory przepisów prawa publicznego. Władca zgromadził na swoim dworze najwybitniejszych intelektualistów ówczesnego zachodniego chrześcijaństwa. Byli wśród nich longobardzki nauczyciel gramatyki Paweł Diakon, autor dzieł encyklopedycznych i pedagogicznych Hraban Maur, twórca biografii cesarza Einhard oraz uczony z Yorku [czyt.: jorku] Alkuin.

REFORMA SZKOLNICTWA

Za radą Alkuina Karol Wielki przeprowadził reformę szkolnictwa. Dzięki niej w średniowieczu odrodziły się edukacja i nauka. Z rozkazu cesarza przy wszystkich siedzibach biskupich

RENESANS KAROLIŃSKI

Na panowanie Karolingów, a szczególnie Karola Wielkiego, przypada okres rozwoju kultury zachodnioeuropejskiej, który historycy nazwali renesansem karolińskim. W tym czasie ponownie zainteresowano się spuścizną antyku i dlatego wznoszono na wzór starożytny bazyliki, portyki i kościoły. W sztuce wysoki poziom osiągnęło rzemiosło artystyczne (zdobione krzyże, relikwiarze oraz kielichy), a także malarstwo, szczególnie miniatury zdobiące kopiowane księgi.

Kompleks pałacowy w Akwizgranie

Zbudowany przez Karola Wielkiego kompleks pałacowy w Akwizgranie stanowił największe osiągnięcie architektury okresu karolińskiego. Zajmował powierzchnię ok. 20 ha, lecz oprócz kaplicy nie zachowały się jego pozostałości. Kształt kompleksu znany jest jedynie z powstałych rekonstrukcji.

1 **Wielka Sala Rady** miała długość ponad 47 m, szerokość ponad 21 m, a wysokość 21 m. Odbywały się w niej oficjalne ceremonie oraz przyjmowano tam ambasadorów innych państw.

2 **Archiwum** i **skarbiec** znajdowały się w wieży, która mieściła się tuż obok Sali Rady.

3 **Termy** były położone obok pałacu i składały się z kilku połączonych budynków.

4 **Główna brama pałacowa**, w której mieścił się również garnizon strzegący bezpieczeństwa władcy.

5 **Zadaszone galerie** miały ponad 100 m długości i łączyły Salę Rady z kaplicą królewską.

6 **Kaplica pałacowa** została zbudowana na planie ośmiokąta przez Odona z Metzu. Budowla była wzorowana na kościele San Vitale w Rawennie.

Bogato zdobiony relikwiarz, wykonany ze złota, srebra, z emalii i szlachetnych kamieni przez złotników w okresie renesansu karolińskiego.

- *relikwiarz, Francja, VIII–X w.*

Sceny z życia św. Hieronima, ukazane na całostronicowej miniaturze z IX w. znajdującej się w Biblii Viviana.

- *kodeks, Francja, lata 845–846*

Kaplica pałacowa w Akwizgranie

Wnętrze, zachowanej do dziś, kaplicy w Akwizgranie, dzieli się na cztery kondygnacje (najwyższą dobudowano w XVII w.). W najniższej znajdują się masywne arkady. Dwie wyższe są zwieńczone arkadami, tworzącymi pary kolumn w porządku korynckim. Aż 22 z 32 kolumn to dzieła antyczne, przywiezione z Rawenny oraz Rzymu i ponownie wykorzystane.

1 **Kolumny w stylu korynckim** przeniesiono najprawdopodobniej z ruin rzymskiej budowli.

2 **Empora** to podwyższona galeria otwarta do wnętrza kościoła, która służyła przede wszystkim cesarzowi i jego dworzanom.

3 **Nawa** otaczająca centrum świątyni miała kształt szesnastokątny.

4 **Schody** prowadzące na emporę miały kształt spiralny.

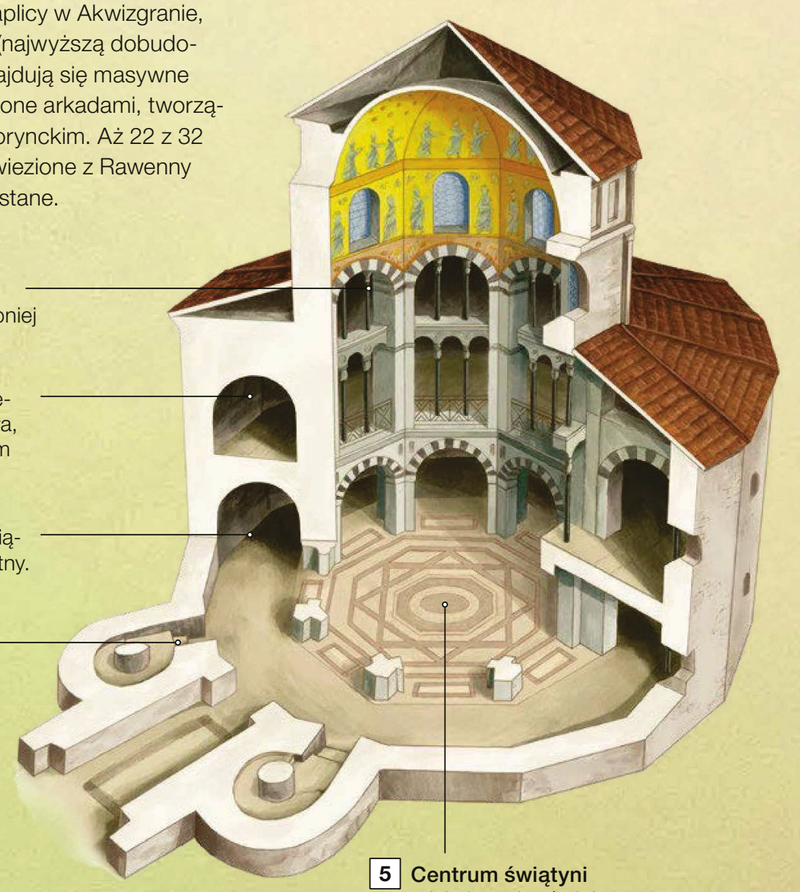

5 **Centrum świątyni** miało kształt ośmiokątny.

? Dlaczego rozwój kultury w czasach Karola Wielkiego nazwano renesansem karolińskim?

REFORMA WOJSKOWA

Podstawę sił zbrojnych monarchii Karolingów stanowiło pospolite ruszenie złożone z ciężkozbrojnej piechoty. Jednak w VIII i IX w. znaczenie tych sił malało, gdyż znacznie wzrosła w tym czasie rola konnicy. Zwykli chłopi nie mogli sobie pozwolić na drogie wyposażenie kawalerzysty. Tymczasem Karol Wielki potrzebował dużej, mobilnej armii. Dlatego zorganizował pospolite ruszenie, w którym służba wojskowa była powiązana z posiadaniem ziemi (ci, którzy mieli cztery łany ziemi, musieli wystawiać jednego wojownika).

Ponadto zobowiązał właścicieli dużych majątków do służby konnej w pancerzu i z własnym uzbrojeniem. Posiadacze mniejszych włości odbywali ją w lekkiej kawalerii. Sąsiedzi prowadzący małe gospodarstwa mieli wybierać spośród siebie wojownika do służby konnej i ekwipować go, a ponadto opiekować się jego dobytkiem podczas nieobecności walczącego. W ten sposób Karol Wielki nie tylko zwiększył skuteczność ofensywną swojej armii, lecz także poszerzył warstwę zawodowych wojowników, która z czasem przekształciła się w rycerstwo.

? Jakie skutki przyniosła reforma wojskowa Karola Wielkiego?

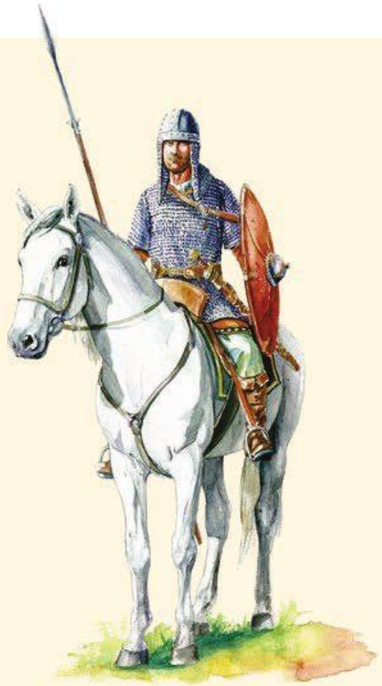

Konny wojownik frankijski był wyposażony we włócznię, w miecz, tarczę, kolczugę i hełm.

oraz w klasztorach działały szkoły. Miały one kształcić młodzież zgodnie z ujednoliconym programem, nawiązującym do zasad sformułowanych w VI w. przez Kasjodora. Wprowadzono dwa poziomy nauki: *trivium* [czyt.: triwium] i *quadrivium* [czyt.: kładriwium]. Na pierwszym z nich uczniowie nabywali podstawowych umiejętności rozumienia języka łacińskiego oraz posługiwania się nim. W jego skład wchodziły gramatyka, dialektyka i retoryka. Na drugim poziomie przekazywano podstawy ówczesnej wiedzy o świecie, ucząc arytmetyki, geometrii, muzyki i astronomii.

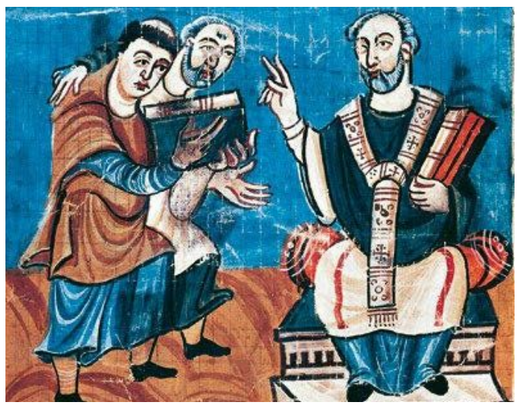

Alkuin (ok. 730–804, drugi od lewej), anglosaski uczony z Yorku, opat klasztoru św. Marcina z Tours, przyczynił się do odrodzenia kulturalnego Europy, czyli renesansu karolińskiego. Namówił Karola Wielkiego na przeprowadzenie reformy szkolnictwa.

▪ *miniatura, Austria, IX w.*

ZMIANY W JĘZYKU ŁACIŃSKIM

Reforma szkolnictwa była ściśle związana z reformą języka nauki – łaciny. W ciągu wieków zmieniała się ona i różnicowała w zależności od regionu. Nieświadomi tych zmian duchowni posługiwali się jej zniekształconymi odmianami, powstałymi pod wpływem formujących się języków romańskich, stopniowo oddalających się od łacińskiego źródła. W efekcie w kopiowanych dziełach pojawiały się błędy, które zmieniały sens fragmentów Biblii i innych tekstów kościelnych. Istniało prawdopodobieństwo złej interpretacji dzieł i popełniania

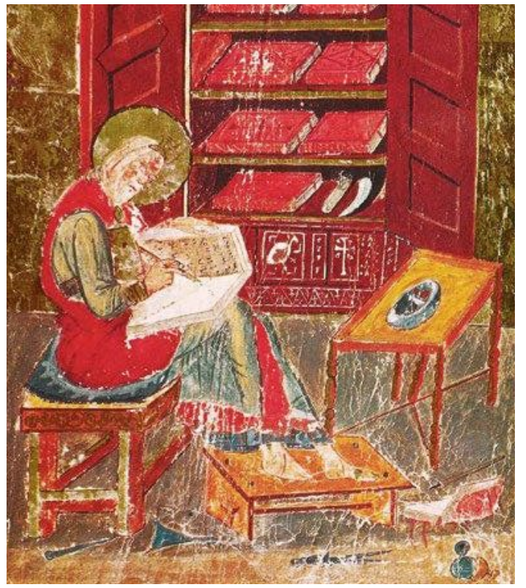

Skryba to określenie osoby zajmującej się przepisywaniem ksiąg. Funkcja ta istniała od starożytności. W średniowieczu jej znaczenie wzrosło dopiero po reformach karolińskich.

▪ *miniatura, Anglia, VIII w.*

błędów przy kopiowaniu starych ksiąg. Właśnie troska o Kościół, w którym język ten wykorzystywano do nauczania i liturgii, stała się najważniejszą przyczyną karolińskiej reformy. Łacina gwarantowała – jak sądzono – jedność duchowieństwa oraz uniwersalność jego nauk. Dlatego przywrócona łacina klasyczna została zmodyfikowana, uproszczona i ujednolicona, co zapewniło czystość oraz precyzję doktrynalną w nauczaniu Kościoła. Łacina stała się uniwersalnym językiem nauki.

W czasach panowania Karola Wielkiego przeprowadzono również reformę wymowy i ortografii. Ponadto, zgodnie z zaleceniami władcy, kopiści zastosowali jednolity, bardziej czytelny kształt pisma. Otrzymało ono nazwę **minuskuły karolińskiej**. We wczesnym średniowieczu minuskuła ułatwiała poprawne zapisywanie oraz odczytywanie tekstów. Odkryta na nowo i rozpowszechniona w XVI w. przez humanistów, stała się wzorem dla liter w matrycach drukarskich, prototypem współczesnych liter pisanych oraz drukowanych.

ODNOWIENIE CESARSTWA

W wyniku zwycięskich kampanii w granicach państwa Franków znalazła się większa część europejskich terytoriów dawnego cesarstwa zachodniorzymskiego. Imperialny wymiar monarchii Karola Wielkiego skłaniał ówczesne elity do nadania mu rangi wyższej niż królewska. W gronie doradców politycznych władcy, wspierający odrodzenie kultury antycznej, pojawiła się idea wskrzeszenia cesarstwa. Głównym autorem tej koncepcji był Alkuin, który – jak można przypuszczać – przekonał do niej Karola Wielkiego. Realizację cesarskich planów znacząco przyspieszyły kryzysy polityczne w Bizancjum oraz Rzymie. W Bizancjum pod koniec VIII w. władzę przejęła cesarzowa Irena, uznana na dworze frankijskim za uzurpatorkę. W Rzymie papieżowi Leonowi III groziła detronizacja przez wrogą mu arystokratyczną opozycję. Pod koniec 800 r. Karol Wielki zażegnał ten konflikt. Po przybyciu do Rzymu zwołał synod, którego uczestnicy przywrócili papieżowi władzę, a na zakończenie obrad uznali, że władcy Franków należy się godność cesarska. Koronacja Karola Wielkiego na cesarza odbyła się 25 grudnia 800 r. w rzymskiej bazylice św. Piotra. Przebieg tej uroczystości wywołał niezadowolenie współczesnych i do dzisiaj budzi kontrowersje wśród historyków. Wbrew bizantyjskiemu rytuałowi koronacyjnemu papież Leon III zrezygnował z długiej ceremonii, podczas której miałby oddać koronowanemu głęboki pokłon. Zamiast tego ukoronował Karola Wielkiego, klęczącego u grobu św. Piotra, przed rozpoczęciem mszy, wkładając mu na głowę cesarski diadem. Taka kolejność mogła oznaczać, że to papież był dysponentem cesarskiej godności. W ówczesnym układzie sił nadrzędna władza Karola Wielkiego nie budziła wątpliwości, jednak po niecałych trzech stuleciach, w epoce reform gregoriańskich, rozgorzał spór o to, do kogo należy najwyższa uniwersalna zwierzchność nad zachodnim chrześcijaństwem: do cesarza czy papieża (zob. s. 374–376). Imperium Karola Wielkiego dotąd było zlepkiem różnych

TABLICA GENEALOGICZNA

Genealogia Karolingów

Dynastia Karolingów została założona przez Karola Młota, jednak za jej pierwszych przedstawicieli uważa się majordoma Pepina z Landen i biskupa Arnulfa z Metzu.

? Jakie problemy niosło za sobą przekazanie władzy synom przez Pepina I Krótkiego?

ziem i ludów, spajanych jedynie patrymonialną władzą monarszą. Koronacja cesarska nadała temu państwu wymiar uniwersalny. W sensie ideowym miało ono przede wszystkim charakter cesarstwa chrześcijańskiego. Następca cesarzowej Ireny na bizantyjskim tronie uznał Karola Wielkiego za uzurpatora. Zaakceptował jego cesarską godność dopiero w 812 r., po długich sporach.

W imperium karolińskim cywilizacja chrześcijańska, czyli ***christianitas***, osiągnęła dojrzałą postać. Łaciński termin *christianitas* – dosłownie ‘chrześcijaństwo’ – otrzymał wówczas znaczenie, które wykraczało poza samą religię. *Christianitas* uosabiało jedność religii, polityki, kultury, sztuki, nauki. Już w okresie rozpadu cesarstwa rzymskiego Kościół musiał przejąć rolę cywilizacyjną. Przede wszystkim jednak *christianitas* oznaczała nierozdzielność Kościoła i monarchii. Już chrześcijańscy cesarze rzymscy czuli się odpowiedzialni za Kościół, zwoływali sobory, ingerowali w spory doktrynalne i nominacje hierarchów kościelnych. Także Karol Wielki, którego władza królewska, a później cesarska – jak wierzono – pochodziła od Boga, rządził ludem chrześcijańskim i był odpowiedzialny za zbawienie swoich poddanych. Kościół, czyli biskupi, mnisi i księża, pomagali mu w tej misji, wychowując wiernych (misja duszpasterska) i sprawując kult, modląc się nieustannie do Boga o pomyślność władcy i jego poddanych. Pod panowaniem Karola Wielkiego znajdowali się niemal wszyscy chrześcijanie zachodniej Europy, z wyjątkiem Wysp Brytyjskich i południowej Italii (należącej do Bizancjum).

Karol Wielki został ukoronowany na cesarza przez papieża Leona III, który miał go ogłosić „wielkim i czyniącym pokój cesarzem Rzymian”. Fakt ten wywołał niezadowolenie w Bizancjum, uznającym się wciąż za jedynego kontynuatora rzymskiej tradycji.

▪ *miniatura, Francja, IX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

RZĄDY KAROLA WIELKIEGO

Sposób sprawowania władzy przez Karola Wielkiego oraz jego reformy zostały opisane w *Rocznikach z Lorsch* [czyt.: lorsz].

Przypominając sobie o miłosierdziu wobec biednych, którzy mieszkali w jego królestwie i nie mogli w pełni dostąpić sprawiedliwości, nie chciał wysyłać do wymierzania sprawiedliwości tych wasali, którzy byli raczej biedni, ze względu na prezenty [którymi można by ich przekupić], *ale wybrał arcybiskupów ze swego królestwa, biskupów i opatów wraz z diukami i hrabiami niepotrzebującymi przyjmować prezentów ze szkodą dla niewinnych i rozesłał ich jako „missi” po całym królestwie, aby wymierzali sprawiedliwość kościołom, wdowom, sierotom, biedakom i całemu ludowi. W październiku zaś zwołał synod generalny* [...] *i tam kazał odczytać biskupom, książętom i diakonom wszystkie kanony, które święty synod otrzymał, oraz dekrety papieża, i rozkazał, by zapoznali się z nimi też wszyscy biskupi, księża i diakoni.* [...]. *Ale sam cesarz, w czasie gdy trwał ten synod, zebrał diuków, hrabiów i resztę ludu chrześcijańskiego wraz z legistami* [prawnikami] *i kazał odczytać im wszystkie prawa obowiązujące w jego królestwie, i rozkazał, by każdemu były podane do wiadomości jego prawa. Rozkazał też, by wszyscy sędziowie wymierzali sprawiedliwość według tego, co jest napisane w prawie, i by nie brali prezentów. Tak, by wszyscy ludzie, biedni i bogaci na równi, mogli otrzymać sprawiedliwość w jego królestwie.*

Źródło: *Roczniki z Lorsch, Rok 802*, [w:] G. Bührer-Thierry, *Imperium Karola Wielkiego*, tłum. B. Spieralska, Warszawa 2004, s. 200–201.

? 1. Wyjaśnij, jaką rolę w systemie władzy cesarza odgrywali hierarchowie kościelni.
2. Podaj dziedzinę władzy, która stała się przedmiotem troski monarchy. Przedstaw sposób, w jaki Karol Wielki starał się ją usprawnić.

Po rozpadzie imperium karolińskiego idea *christianitas* nadal obowiązywała w nowo powstających monarchiach średniowiecznych. Mimo podziałów politycznych trwała świadomość przynależności do wspólnego świata *christianitas*, zwłaszcza w konfrontacji ze światem zewnętrznym, przede wszystkim światem islamu, co znalazło wyraz w czasie wypraw krzyżowych (zob. s. 379).

Średniowieczna *christianitas* była miejscem dramatycznych sporów o to, kto sprawuje najwyższą władzę: cesarz czy papież, który koronuje cesarza? Kto wyznacza władcze zadania w chrześcijańskiej monarchii: król czy biskupi, którzy namaszczają (konsekrują) króla w czasie koronacji? Te spory doprowadzą do wielkiego konfliktu wywołanego reformami gregoriańskimi w XI w.

ĆWICZENIA

1. Omów politykę ekspansji Karola Wielkiego.
2. Wyjaśnij, na czym polegały reformy edukacji i łaciny wprowadzone w czasach panowania Karola Wielkiego.
3. Opisz okoliczności odrodzenia się cesarstwa na zachodzie Europy.
4. Wyjaśnij, czym był renesans karoliński.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Bührer-Thierry, *Imperium Karola Wielkiego*, tłum. B. Spieralska, Warszawa 2004.
R. McKitterick, *Królestwa Karolingów 751–987. Władza – konflikty – kultura*, tłum. B. Hlebowicz, W. Wilk, Warszawa 2011.

6 ROZPAD IMPERIUM KAROLINGÓW

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. W jaki sposób dziedziczona była władza w państwie Karolingów?
2. Jakie obszary wchodziły w skład imperium Karola Wielkiego?

ROZPAD IMPERIUM KAROLA WIELKIEGO

Po śmierci Karola Wielkiego w 814 r. cesarzem został jego syn, **Ludwik Pobożny**. W państwie nasiliły się jednak tendencje rozłamowe, gdyż udziału we władaniu imperium domagali się synowie władcy oraz inni krewni. W tych okolicznościach Ludwik Pobożny zabiegał o wsparcie ze strony Kościoła (stąd jego przydomek). Wskutek postępowania cesarza hierarchowie zyskali przekonanie, że to oni wyznaczają cele polityki realizowane przez monarchę i jego urzędników, a ponadto mogą oceniać postępowanie władcy czy nawet pozbawić go tronu. Według duchownych to nie Kościół był częścią monarchii chrześcijańskiej, lecz ona stanowiła instrument wykonawczy Kościoła.

Po stłumieniu pierwszych buntów swoich krewnych Ludwik Pobożny za namową kościelnych doradców wprowadził prawo regulujące sukcesję oraz współudział we władzy. Jego podstawą była zasada **senioratu**. Zgodnie z nią po jego śmierci władzę zwierzchnią miał sprawować najstarszy z jego synów (senior). W ten sposób następcą cesarza został jego najstarszy syn, Lotar. Pozostali synowie otrzymali we władanie królestwa podległe przyszłemu cesarzowi. Dzięki zasadzie senioratu zamierzano utrzymać jedność cesarstwa i zaspokoić roszczenia przedstawicieli panującego rodu. Jednak rozwiązanie to nie uśmierzyło konfliktów i seniorat został obalony.

Długotrwałe wojny zakończył przyjęty w **843 r.**, już po śmierci Ludwika Pobożnego, **traktat z Verdun** [czyt.: wer**dę**] – jeden z najważniejszych układów w historii średniowiecza. Ustanowiono w nim nieodwołalnie podział terytorium cesarstwa między trzech żyjących synów Ludwika Pobożnego: **Lotara**, **Karola Łysego** i **Ludwika Niemieckiego**. Po długich negocjacjach ustalono trzy ogólne zasady: równość monarchii braci (unieważnienie senioratu), spójność ich królestw (wykluczenie istnienia w nich enklaw) oraz możliwość posiadania przez arystokrację dóbr i pełnienia urzędów tylko w jednym królestwie.

PODZIAŁ IMPERIUM KAROLINGÓW

? 1. Wymień nazwy ziem, które weszły w skład poszczególnych królestw utworzonych na mocy traktatu z Verdun.

2. Wyjaśnij, dlaczego przeprowadzony wówczas podział terytorialny okazał się nietrwały.

TABLICA GENEALOGICZNA

Dynastie Karolingów

Po śmierci Ludwika Pobożnego, syna Karola Wielkiego, przedstawiciele trzech gałęzi dynastii Karolingów objęli trony w dzielnicach wyznaczonych w traktacie z Verdun z 843 r. Najdłużej, bo do końca X w., Karolingowie sprawowali rządy w królestwie zachodniofrankijskim, czyli we Francji.

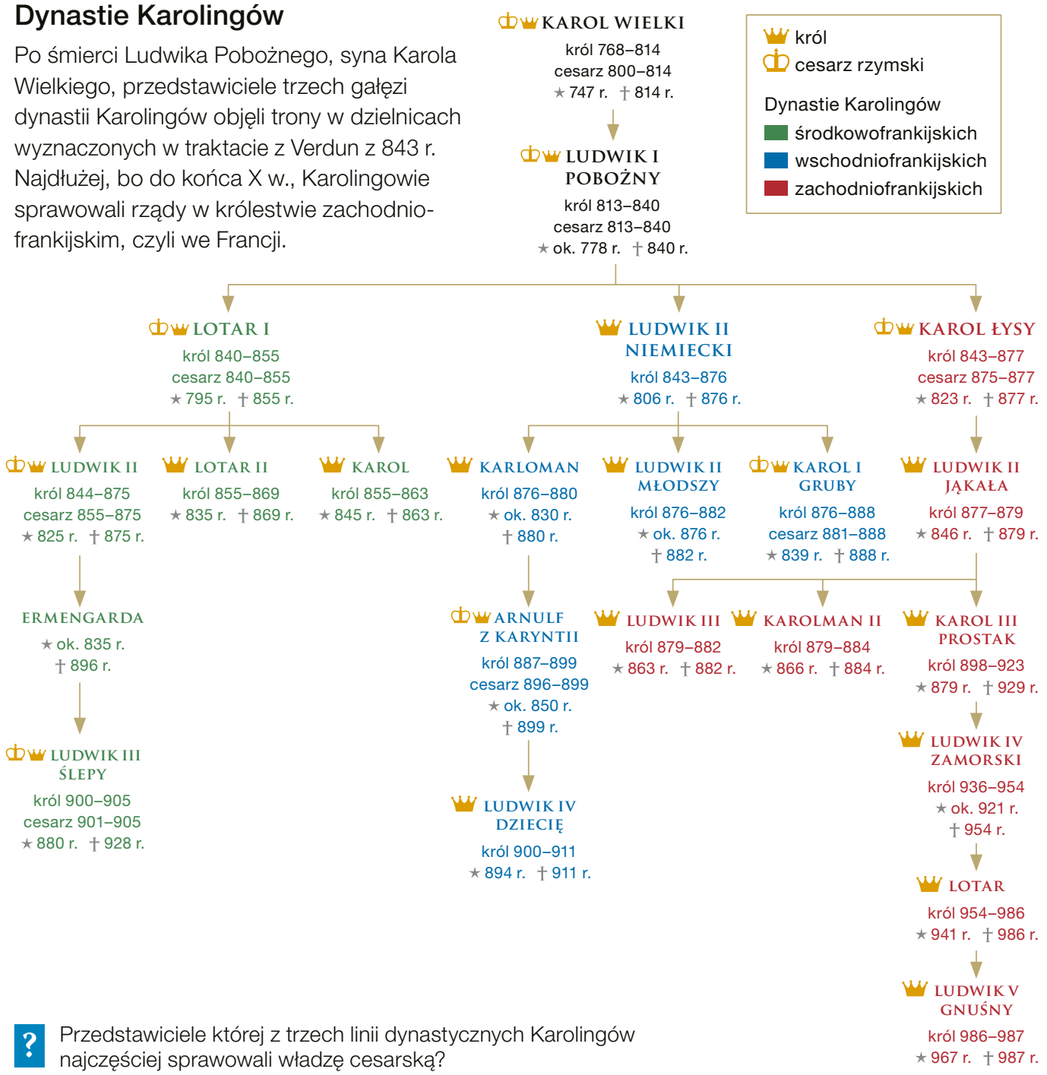

? Przedstawiciele której z trzech linii dynastycznych Karolingów najczęściej sprawowali władzę cesarską?

WARTO WIEDZIEĆ

Początki królestwa francuskiego

Monarchią zachodniofrankijską początkowo rządzili Karolingowie. Jednak ich autorytet od końca IX w. słabł. W tym okresie doszło do **rozdrobnienia feudalnego** kraju. Rozpadł się on się na wiele samodzielnych księstw i hrabstw, które stały się **lennami** w niewielkim stopniu podlegającymi monarsze. Ich władcy nosili tytuły książąt, hrabiów oraz margrabiów i na ogół uznawali zwierzchnictwo króla, ale nie wynikała z tego żadna realna zależność.

W 987 r., po śmierci ostatniego władcy z dynastii Karolingów, królem Francji został pochodzący z rodu Robertynów Hugo Kapet (987–996). Zapoczątkował on panowanie dynastii nazwanej od jego przydomka Kapetyngami. Formalnie tron we Francji pozostał elekcyjny, ale faktycznie Kapetyngowie dziedziczyli go. Elekcje stały się aktami wyłącznie ceremonialnymi, towarzyszącymi uroczystościom koronacyjnym. Bezpośrednie rządy pierwszych Kapetyngów ograniczały się do **domeny królewskiej**, czyli obszaru między Paryżem a Orleanem. Na pozostałym terytorium Francji egzekwowali oni władzę jako seniorzy swoich wasali, czyli książąt i hrabiów.

Hugo Kapet był założycielem dynastii, która zasiadała na tronie francuskim przez ok. 300 lat.

▪ *miniatura, Francja, XIII/XIV w.*

? Jakie skutki niosło za sobą rozdrobnienie feudalne kraju?

Dwa z trzech utworzonych w ten sposób królestw okazały się trwałymi elementami politycznej mapy Europy.

Tytuł cesarski, gwarantujący jedynie honorowe przywództwo, zachował Lotar. Na terenie jego monarchii znajdowały się dwie stolice: Akwizgran i Rzym. Królestwo to, składające się z najbogatszych i najbardziej znaczących prowincji karolińskich, było silnie zróżnicowane geograficznie, politycznie oraz etnicznie, dlatego rozpadło się w drugiej połowie IX w., po śmierci cesarza.

UPADEK DYNASTII KAROLINGÓW

Wprowadzony traktatem z Verdun podział państwa Karolingów odzwierciedlał zróżnicowanie etniczne i językowe jego poszczególnych obszarów. Na terenach zachodnich, które weszły w skład monarchii Karola Łysego, przeważała ludność romańska. Położone na wschodzie państwo Ludwika Niemieckiego zamieszkiwały przede wszystkim ludy germańskie; uformował się tam język niemiecki. W Italii, rządzonej przez Lotara I, dominowała łacina, powoli przekształcająca się w język włoski.

Wdrożony odgórnie podział nie powstrzymał dalszego rozpadu politycznego cesarstwa. Dzielnice ciągle dzielono pomiędzy coraz większą liczbę sukcesorów, toczących ze sobą liczne wojny. Krótkie i burzliwe rządy kolejnych władców pogłębiły jedynie chaos polityczny we wszystkich krajach dawnego cesarstwa. Dawne imperium Karolingów zjednoczył wprawdzie jeszcze na krótko **Karol Gruby** (885–887), syn Ludwika Niemieckiego, jednak po jego detronizacji rozpadło się ono ostatecznie. Znaczenie stracił też sam tytuł cesarski, który uzyskiwali przypadkowi monarchowie, koronowani przez papieży chcących wprowadzić stabilizację w Italii. Utrwaliła się wówczas zasada, że droga do godności cesarskiej wiedzie przez zdobycie Italii oraz koronację papieską.

Po wygaśnięciu wszystkich linii dynastycznych Karolingów w ich państwach zaczęła obowiązywać zasada elekcyjności władzy królewskiej. Jednak w rzeczywistości akt wyboru sprowadzał się do ceremonialnego zatwierdzenia władcy przez przedstawicieli arystokracji. Kandydata na następcę tronu wyznaczał panujący spośród swoich potomków lub innych bliskich krewnych.

POWSTANIE RZESZY NIEMIECKIEJ

Monarchia wschodniofrankijska na początku X w. również znalazła się w głębokim kryzysie. Po śmierci Ludwika Dziecię, ostatniego przedstawiciela wschodniofrankijskiej linii Karolingów, władcą został frankijski arystokrata **Konrad I**. Nie cieszył się on autorytetem przedstawicieli starej dynastii, dlatego trudno mu było przeciwstawić się rozpadowi państwa. Powstały wówczas cztery księstwa: Frankonia, Saksonia, Bawaria oraz Szwabia, których zasięg terytorialny i nazwy nawiązywały do tradycji plemiennych. Na czele każdego z nich stał książę, król zaś utracił tam realne wpływy. W kolejnych stuleciach postępowało rozdrobnienie kraju. Niemcy stały się zlepkiem dziesiątek księstw, niezależnych hrabstw, opactw i wolnych miast o znacznym stopniu autonomii. Rządy w tej luźnej federacji, czyli **Rzeszy**, sprawowali monarchowie wybierani na drodze elekcji. Jednak rozpad ten, choć głębszy niż w monarchii zachodniofrankijskiej, przebiegał dość wolno i w początkowym okresie władcy nadal dzierżyli silną władzę. Po śmierci Konrada I królem został **Henryk I** (919–936) z saskiej dynastii **Ludolfingów**. Było to wydarzenie przełomowe, ponieważ po raz pierwszy władza znalazła się w rękach osoby niefrankijskiego pochodzenia. Nowy monarcha scalił królestwo, co zapobiegło jego rozpadowi, oraz podbił Lotaryngię. Przyjął

RZESZA NIEMIECKA W IX–X WIEKU

? 1. Wymień współczesne państwa położone na obszarze, który w 962 r. obejmowało cesarstwo.

2. Wskaż miasta, w których doszło do królewskiej i cesarskiej koronacji Ottona I.

Posągi z katedry w Magdeburgu przedstawiające prawdopodobnie Ottona I i jego żonę Edytę. Władca trzyma w ręku model kosmosu, który symbolizował władzę nad światem, jego małżonka zaś – otwartą Biblię, będącą symbolem prawa boskiego.

▪ *rzeźba, Niemcy, XIII w.*

także tytuł króla Franków wschodnich. Dlatego rok 919 uważa się za datę wyznaczającą początek państwa nazwanego później niemieckim.

Wstąpienie na tron Henryka I zapoczątkowało rządy dynastii nazywanej **saską** lub **ottońską**. Wykształciły się wówczas nowe zasady sukcesji, będące przełomem ustrojowym. Pod koniec życia Henryk I jedynym swoim dziedzicem ustanowił najstarszego prawowitego syna, Ottona, co było równoznaczne z pominięciem młodszych synów. Oznaczało to zerwanie z zasadą podziału państwa między wszystkich potomków zmarłego władcy.

CESARSTWO OTTONÓW

Henryk I dążył do ograniczenia samodzielności możnowładców, a także umocnienia autorytetu władzy monarszej. Zamierzał zapewnić królestwu niemieckiemu międzynarodowe znaczenie. Politykę tę kontynuował jego syn, **Otton I** (936–973), nazwany później **Wielkim**. Swoją władzę w państwie oparł on na związkach dynastycznych oraz Kościele. Chciał zapewnić sobie lojalność poszczególnych księstw, dlatego powierzył rządy w nich członkom rodziny.

Dzięki rozdawaniu lenn uczynił z wyższych duchownych swoich najbliższych współpracowników i urzędników. Otton I organizował wyprawy na obszary zamieszkane przez Słowian połabskich oraz powstrzymał niszczycielskie najazdy koczowniczych plemion węgierskich. W 968 r. ustanowił arcybiskupstwo w Magdeburgu, którego głównym celem była chrystianizacja Słowiańszczyzny.

W 955 r. jego wojska zadały Węgrom decydującą klęskę w bitwie **na Lechowym Polu**, po której zaniechali oni wypraw rabunkowych

POSTAĆ HISTORYCZNA

OTTON I WIELKI (912–973)

Król Niemiec z rodu Ludolfingów, który doprowadził do odnowienia idei cesarstwa. Został władcą w 936 r. Tuż po objęciu rządów musiał walczyć z buntem książąt Bawarii, Lotaryngii i Frankonii, wspieranych przez swoich braci. Po zakończeniu tych zmagań rozpoczął ekspansję terytorialną. Narzucił trybut (czyli daninę składaną na dowód uznania zwierzchności) książętom czeskim, a także polskiemu księciu Mieszkowi I. Po koronacji na cesarza zabiegał o uznanie swojego tytułu przez Bizancjum. Po długich negocjacjach zawarł porozumienie z cesarzem Janem I Tzimiskesem. Zostało ono przypieczętowane ślubem syna Ottona z księżniczką Teofano. W 973 r. niemiecki władca zorganizował wielki zjazd w Kwedlinburgu, w którym uczestniczyli książęta, biskupi oraz posłowie z całego znanego wówczas świata. Był to wyraz potęgi cesarstwa i okazja do rozsądzenia sporów między wasalami Ottona I (m.in. Hodonem i Mieszkiem I). Niedługo potem cesarz zachorował, a następnie zmarł.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POLITYKA OTTONA I

Politykę cesarza Ottona I opisał w swojej *Kronice* biskup merseburski Thietmar [czyt.: titmar].

Stąd podążył Otto do Rzymu ze zbrojnym orszakiem i pokonawszy dwukrotnie stawiających mu opór mieszkańców tego miasta, wkroczył do niego uroczyście w roku Pańskim 961[1]*. Następnie uzyskał wraz z żoną w dwudziestym dziewiątym roku panowania namaszczenie na godność cesarską od papieża Jana, na którego wezwanie tu przybył*[2]*.* [...]

Za jego panowania zajaśniał wiek złoty. Znaleziono po raz pierwszy złoża srebra w naszym kraju. [...]

W dzień Bożego Narodzenia imiennik cesarza – mam na myśli młodego Ottona, którego zrodziła czcigodna Adelaida, został koronowany w Rzymie na cesarza, na rozkaz ojca [...]. *Ponieważ ojciec pragnął, by syn jego poślubił żonę z rodziny cesarza konstantynopolitańskiego* [bizantyjskiego], *przeto wysłał z tą misją swoich zaufanych książąt razem z posłami tego ostatniego, którzy przybyli do niego z innej okazji. Atoli Grecy ze zwykłą chytrością napadli na nich nagle w drodze i część ich zabili, część zaś przyprowadzili jako jeńców do swego wielkiego cesarza.* [...] *Otto, rozgniewany do żywego z powodu utraty swoich ludzi, wysłał natychmiast do Kalabrii najlepszych swych rycerzy* [...], *aby pomścili tak wielką zniewagę.* [...] *Konstantynopolitańczycy tymczasem* [...] *uknuli spisek przeciw swemu monarsze*[3] *i* [...] *kazali go zgładzić pewnemu żołnierzowi, którego następnie obwołali na miejsce zabitego władcą całego cesarstwa*[4]*. Ten wysłał natychmiast naszemu cesarzowi za morze wprawdzie nie tę dziewicę, której żądał, lecz swoją krewniaczkę Teofano wraz ze wspaniałymi darami i godnym orszakiem.* [...] *Cesarz* [...] *dał ją synowi za żonę ku radości wszystkich możnych Italii i Niemiec.*

[1] Thietmar podaje tu za *Rocznikami kwedlinburskimi* błędną datę; omawiane wydarzenia rozegrały się w 964 r.
[2] Koronacja Ottona I na cesarza odbyła się 2 lutego 962 r., gdy tymczasem Thietmar łączy ją błędnie z wypadkami roku 964, podaje zaś jako datę rok 961.
[3] Mowa o cesarzu Niceforze II Fokasie, zamordowanym z inicjatywy żony, cesarzowej Teofano.
[4] Cesarz Jan I Tzimiskes.

Źródło: *Kronika Thietmara*, tłum. M.Z. Jedlicki, Kraków 2002, s. 60–64.

? 1. Wyjaśnij, dlaczego cesarz Otton I dążył do przeprowadzenia koronacji syna jeszcze za swojego życia.
2. Przedstaw przyczyny, dla których cesarz chciał doprowadzić do związku małżeńskiego swojego syna z księżniczką bizantyjską.

na terenach Europy Zachodniej. Ponadto uzależnił od siebie Danię i wielokrotnie ingerował w sprawy królestwa zachodniofrankijskiego. Jego najważniejszym przedsięwzięciem było zdobycie korony cesarskiej. Zagrożony przez rzymskich możnowładców papież Jan XII wezwał Ottona na pomoc. Niemiecki władca zajął Rzym i w **962 r.** został tam koronowany na cesarza. Od tego czasu przedstawiciele niemieckich księstw wybierali swojego króla spośród członków panującej dynastii, a ten po uroczystym wjeździe do Rzymu otrzymywał od papieża koronę cesarską. Z uwagi na ścisłe powiązanie tytułu cesarskiego z Niemcami pod koniec średniowiecza przyjęła się

Korona cesarska Ottona I została wykonana ze złota, wysadzona perłami i kamieniami szlachetnymi. Na jej czterech ścianach umieszczono ozdobne emaliowane płytki. Na jednej z nich, widocznej na zdjęciu, przedstawiono króla Salomona, symbol mądrości.

▪ *korona, Niemcy, X w.*

PLANY UNIWERSALISTYCZNE OTTONA III

Podczas swoich krótkich rządów Otton III sformułował polityczny program odnowienia **uniwersalistycznego** cesarstwa rzymskiego, obejmującego całą chrześcijańską część Europy. Koncepcja ta stanowiła połączenie idei jedności chrześcijańskiej Karolingów oraz nadziei na odrodzenie potęgi starożytnego Rzymu. Europa miała tworzyć polityczną całość, złożoną z czterech królestw: Germanii, Italii, Galii i Sclavinii, czyli zachodniej Słowiańszczyzny. Wszystkie człony przyszłego państwa miały cieszyć się równorzędnym statusem.

Idea uniwersalizmu cesarskiego, czyli programu zjednoczenia całego chrześcijańskiego świata, została przedstawiona w *Ewangeliarzu Ottona III*. Cztery kobiece postacie po lewej stronie symbolizują Sclavinię (Słowiańszczyznę Zachodnią) 1, Germanię (Niemcy) 2, Galię (Francję) 3 oraz Romę (Italię) 4. Składają one hołd siedzącemu na tronie cesarzowi Ottonowi III 5.

▪ *miniatura, Niemcy, X w.*

? Jakie są podobieństwa między cesarską koncepcją uniwersalizmu a XX-wiecznym projektem zjednoczonej Europy?

nazwa: **Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego**. W 973 r. następcą Ottona I został jego syn, **Otton II**. Musiał on toczyć walki z niemieckimi książętami. Próbował również odbić z rąk Arabów południowe Włochy. Jego żoną była bizantyjska księżniczka Teofano. Z tego związku narodził się syn, który objął władzę w wieku trzech lat jako **Otton III**. W imieniu małoletniego króla rządziła początkowo jego matka, a potem babka.

ĆWICZENIA

1. Wymień przyczyny upadku imperium Karolingów.
2. Omów okoliczności i skutki przyjęcia traktatu w Verdun.
3. Przedstaw losy monarchii powstałych po rozpadzie państwa Karola Wielkiego.
4. Omów panowanie dynastii ottońskiej w Niemczech.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Strzelczyk, *Otton I Wielki*, Poznań 2017.
S. Weinfurter, *Niemcy w średniowieczu 500–1500*, tłum. A. Gadzała, Warszawa 2010.

7 PIERWSZE PAŃSTWA SŁOWIAN

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Kiedy i w jakich okolicznościach rozpoczęła się w Europie wielka wędrówka ludów?
2. Jakie ludy zagrażały bałkańskim posiadłościom cesarstwa bizantyjskiego w V–VII w.?

POCHODZENIE SŁOWIAN

Kilkadziesiąt lat po upadku cesarstwa zachodniorzymskiego na północnych krańcach Bizancjum pojawił się nieznany wcześniej wojowniczy lud. Byli to **Słowianie**, którzy z obszarów nad dolnym Dunajem zaczęli dokonywać łupieżczych najazdów na prowincje cesarstwa położone na Bałkanach. Badacze od wielu lat toczą spory o ich pochodzenie. Obecnie większość z nich uważa, że pierwotne siedziby przodków tych ludów, **Prasłowian**, znajdowały się między Karpatami, Prypecią i Dnieprem. Jako odrębny lud, który posługiwał się własnym językiem i wytworzył własną kulturę, Prasłowianie uformowali się stosunkowo późno, bo dopiero u schyłku starożytności. Pod koniec V w. n.e. pierwsze grupy Słowian opuściły swoje dotychczasowe siedziby i rozpoczęły wielką ekspansję osadniczą. W ciągu dwóch stuleci zajęli oni większość terytorium Europy Środkowej i Wschodniej. Wydarzenia te stanowiły dalszy ciąg wielkiej wędrówki ludów.

Niewielkie, ale liczne plemiona słowiańskie w trakcie swoich wędrówek początkowo zajmowały ziemie wyludnione, spustoszone przez Hunów. W ten sposób w pierwszych dziesięcioleciach VI w. dotarły nad Dunaj, skąd rozpoczęły grabieżcze najazdy na pograniczne prowincje cesarstwa bizantyjskiego. Władcy Bizancjum starali się uczynić z agresorów sprzymierzeńców, dlatego pozwolili im osiedlić się na atakowanych ziemiach. Jako pierwsi (w połowie VI w.) opisali Słowian autorzy bizantyjscy – głównie Jordanes oraz Prokopiusz z Cezarei.

ORGANIZACJA PLEMION SŁOWIAŃSKICH

Kultura materialna pierwszych Słowian była bardzo uboga. Nie znaleziono zbyt wielu wytwarzanych przez nich przedmiotów, gdyż do ich produkcji używali oni głównie nietrwałego drewna. Przy jego użyciu konstruowane były także ich osady. Trudnili się oni prymitywnym **rolnictwem żarowym**, polegającym na

Rekonstrukcja osady Słowian w Owidzu na Pomorzu. Swoje siedziby Słowianie wznosili z drewna i nie zawsze otaczali palisadami i wałami. Składały się najczęściej z kilku prostokątnych domostw. Ich mieszkańcy uprawiali pszenicę, proso i żyto, a także zajmowali się hodowlą trzody.

▪ *fotografia współczesna, osada w Owidzu*

EUROPA ŚRODKOWA I WSCHODNIA W V–X WIEKU

? 1. Wskaż główne kierunki ekspansji plemion słowiańskich.
2. Wymień nazwy plemion słowiańskich podporządkowanych władzy księcia kijowskiego.

wypalaniu lasów w celu użyźnienia gleby oraz pozyskania nowych pól. Gdy po kilku latach użytkowania ziemia stawała się jałowa, przenosili się w inne miejsca. Początkowo używali nielicznych metalowych narzędzi i nie znali koła garncarskiego. Z czasem dzięki podbojom oraz kontaktom z ościennymi ludami ich poziom życia wzrósł.

Wraz z rozprzestrzenianiem się i stabilizacją osadnictwa utrwalały się różnice w języku, obyczajach i kulturze materialnej Słowian. Tworzyły się również podziały plemienne. Już w pierwszym okresie wędrówki Słowian zarysował się podział na **Antów** i **Sklawenów**. Ci pierwsi zasiedlili Europę Wschodnią – stali się zaczątkiem grupy **Słowian wschodnich**, drudzy zaś ruszyli na zachód oraz południe – dali początek grupom **Słowian zachodnich i południowych**.

Wbrew utartym poglądom plemiona słowiańskie nie powstały jako naturalne społeczności rozrastających się rodów. Podobnie jak ludy germańskie, stanowiły raczej wspólnoty polityczne, tworzone w celu obrony ludzi, dobytku i ziemi. Początkowo o najważniejszych plemiennych sprawach decydował wiec. Jednak w czasie kolejnych wędrówek przywództwo przejmowały pojedyncze osoby – nie tylko drogą pokojową, lecz także przy użyciu siły. W ten sposób zaczęła kształtować się grupa możnych, spośród których na czas wojny wybierano księcia lub wojewodę.

PIERWSZE PAŃSTWO SŁOWIAN

Na wczesne dzieje Słowiańszczyzny duży wpływ wywarli **Awarowie**. Był to koczowniczy lud pochodzenia tureckiego, który wtargnął do Europy w drugiej połowie VI w. i utworzył w Panonii (obszar dzisiejszych zachodnich Węgier, wschodniej Austrii oraz północnej Chorwacji i Słowenii) państwo rządzone przez chana – **kaganat awarski**. Awarowie napadali na pograniczne tereny cesarstwa bizantyjskiego oraz monarchii frankijskiej. Udział w tych wyprawach brali także wojownicy słowiańscy z plemion podporządkowanych Awarom. Kaganat zapewniał Słowianom dostęp do łupów wojennych, jednak równocześnie wymuszał na nich daniny i blokował wzrost potęgi ich niezależnych władców.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PAŃSTWO SAMONA

Kronikarz frankoński Fredegar w VII w. opisywał stosunki państwa Franków z plemionami Słowian naddunajskich. Przekazał w nim również historię powstania państwa Samona.

[...] W roku czterdziestym panowania króla Chlotariusza[1] człowiek imieniem Samo, rodem z państwa Franków [...], pociągnął za sobą wielu jeszcze kupców i podążył dla handlu do Sklawów, zwanych Winidami. Sklawowie już zaczęli się buntować przeciw Awarom, zwanym Hunami[2] i ich królowi gaganowi[3]. Winidowie byli od dawna pastuchami Hunów, tak że kiedy Hunowie zbrojnie napadali jakiś lud, to Hunowie stali z całym swoim wojskiem przed obozem, a Winidowie walczyli; jeśli zwycięstwo przechylało się na ich stronę, wówczas Hunowie rzucali się, by grabić zdobycz; jeśli zaś Winidowie ponosili klęskę, podejmowali bitwę na nowo z pomocą Hunów, wsparci ich siłami. [...] Hunowie co roku przychodzili zimować u [E]sklawów, [...] a poza wszystkimi innymi udręczeniami Sklawowie płacili jeszcze Hunom daniny. Wreszcie synowie Hunów, których zrodzili oni z żon i córek Winidów, nie chcąc dłużej znosić krzywdy i ucisku i odrzucając panowanie Hunów, zaczęli, jak wspomniałem, buntować się. Kiedy Winidowie wyruszyli zbrojnie przeciwko Hunom, kupiec Samo, o którym mówiłem wyżej, podążył z ich wojskiem; tam oto okazał się tak uzdolniony w walce z Hunami, że dziwiono się powszechnie i ogromna ich liczba poległa od miecza Winidów. Winidowie, widząc zdolności Samona, wybierają go sobie królem, gdzie 35 lat panował szczęśliwie.

[1] Chlotachar II (584–629) – od 613 r. król całej Frankonii.
[2] Imię Hunów przenoszono też na Awarów.
[3] Władcą Awarów był kagan (zwany także chaganem).

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 89–91.

? 1. Określ czas opisywanych wydarzeń historycznych.
2. Opisz relacje między Słowianami i Awarami przed powstaniem państwa Samona.

Skarb Attyli to nazwa nadana kosztownościom odnalezionym w XIX w. Wśród nich znajdują się liczne wyroby kultury awarskiej. Ten bogaty zbiór zawiera głównie biżuterię oraz złote naczynia. Przedstawiona na zdjęciu czasza, pochodząca ze skarbu, została ozdobiona m.in. motywem głowy zwierzęcia.

▪ *złote naczynie, Austria, VI w.*

Po klęsce zadanej Awarom przez cesarza Herakliusza w 626 r. część plemion słowiańskich zbuntowała się przeciwko nim. Przewodził im frankijski **kupiec Samo**. Utworzył on wówczas pierwsze ponadplemienne państwo słowiańskie, prawdopodobnie obejmujące tereny Moraw, Czech i Karyntii, a być może także inne ziemie. Obronił jego niezależność nie tylko przed Awarami, lecz także Frankami, których władca usiłował narzucić mu swoją zwierzchność. Samo nie stworzył jednak trwałych struktur władzy oraz administracji. Rządzone przez niego państwo pozostało luźnym zlepkiem plemion i dlatego rozpadło się po jego śmierci.

WIELKIE MORAWY I CZECHY

Na przełomie VIII i IX w. cesarz Karol Wielki unicestwił kaganat awarski i tym samym uwolnił spod jego dominacji plemiona słowiańskie, a następnie zmusił te zamieszkujące Połabie, Czechy i Morawy do płacenia **trybutu**. Uwolnienie spod władzy Awarów wykorzystał także książę morawski **Mojmir I** (zm. ok. 846 r.), który na początku IX w. stworzył pierwsze stabilne państwo słowiańskie – monarchię wielkomorawską. Była to monarchia patrymonialna, przy której budowie książę sięgnął po model organizacyjny wypracowany przez Karolingów. Aparat administracyjny **państwa wielkomorawskiego** stanowiła drużyna książęca. Stacjonowała ona w grodach tworzących sieć wzorowaną na hrabstwach Karolingów. Podstawowe zadania nazywanych **żupanami** naczelników poszczególnych grodów stanowiły pobór danin i utrzymanie porządku. Grodom podlegały typowe osady wiejskie oraz **osady służebne**, których ludność zaopatrywała mieszkańców grodu w wytwarzane przez siebie przedmioty (np. groty do strzał lub miód) lub świadczyła im konkretne usługi (zapewniała transport).

Mimo otrzymywania regularnych danin i czerpania korzyści z funkcjonowania osad służebnych monarchia wielkomorawska nie była samowystarczalna. Utrzymanie kosztownej drużyny zbrojnej umożliwiały jedynie łupy wojenne oraz jeńcy, sprzedawani jako niewolnicy kupcom muzułmańskim. Dlatego zarówno Mojmir I, jak i jego następcy prowadzili liczne wojny. W ich wyniku podbili plemiona słowiańskie zamieszkujące sąsiednie ziemie (Słowację, Czechy, Małopolskę, Panonię oraz być może Śląsk). Ze względu na zasięg terytorialny tej ekspansji historycy nazwali monarchię Mojmira I i jego potomków **Wielkimi Morawami**.

APOSTOŁOWIE SŁOWIAN

Cyryl i Metody byli Grekami. Początkowo kierowali wyprawami dyplomatyczno-misyjnymi do Chazarów oraz na dwór kalifa arabskiego. Brali też udział w misjach w Bułgarii. Ostatecznie cesarz bizantyjski wysłał ich do państwa wielkomorawskiego, ponieważ znali język Słowian. Po przybyciu na Morawy posługiwali się językiem słowiańskim nie tylko w nauczaniu, lecz także w liturgii. Wywołało to sprzeciw duchowieństwa łacińskiego, jednak działalność misjonarzy zyskała poparcie papieża. Po śmierci Cyryla Metody, który został arcybiskupem Moraw oraz innych krajów słowiańskich, kontynuował misję samodzielnie. W Rzymie zwyciężyło wówczas przekonanie, że tylko używanie łaciny gwarantuje trwałość i jednolitość doktryny Kościoła. Dlatego po śmierci Metodego jego metropolia została zlikwidowana. Uczniowie braci znaleźli schronienie w Bułgarii i Dalmacji.

W następnych wiekach obrządek słowiański przyjęto w państwach chrystianizowanych za pośrednictwem Bizancjum: w Bułgarii, Serbii oraz na Rusi. Cyryl i Metody zostali uznani za świętych przez Kościół katolicki oraz prawosławny. Ze względu na wkład w chrystianizację Słowiańszczyzny nazywa się ich apostołami Słowian.

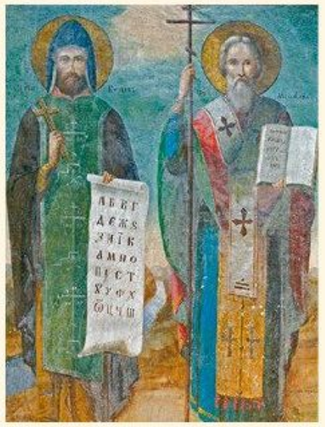

Cyryl i Metody w 1980 r. zostali ogłoszeni przez papieża Jana Pawła II współpatronami Europy. W ikonografii są oni przedstawiani jako biskupi greccy lub łacińscy, a ich atrybutami są krzyż, księga i kielich oraz rozwinięty zwój z alfabetem słowiańskim.

▪ *fresk, Bułgaria, X w.*

? Jakie były reakcje duchowieństwa łacińskiego na działalność Cyryla i Metodego?

W **831 r.** Mojmir I przyjął chrzest i zaczął tworzyć podstawy organizacji kościelnej. Parafie wielkomorawskie podlegały jednak diecezjom niemieckim, skąd pochodziła też większość duchownych. Stwarzało to zagrożenie narzucenia państwu wielkomorawskiemu zwierzchności politycznej przez królów niemieckich. Dlatego następca Mojmira I, książę **Rościsław**, dążył do utworzenia arcybiskupstwa niezależnego od Niemców. Po porażce tych starań zwrócił się o pomoc do cesarza bizantyjskiego i patriarchy Konstantynopola. W 863 r. wysłali oni na Morawy misjonarzy, braci: Konstantyna, znanego też pod zakonnym imieniem **Cyryl**, oraz **Metodego**. W trakcie swojej misji posługiwali się oni – zarówno w nauczaniu, jak i w liturgii – językiem słowiańskim. Mimo konfliktów z duchowieństwem niemieckim utworzyli arcybiskupstwo morawskie, na którego czele stanął Metody. Przestało ono istnieć w **885 r.**, po jego śmierci, gdy papież cofnął pozwolenie na wykorzystywanie języka słowiańskiego w liturgii. Książę Świętopełk przywrócił wówczas w niej łacinę i wypędził uczniów Metodego. Wkrótce w wyniku sporów dynastycznych i najazdów Węgrów upadło także samo państwo wielkomorawskie.

WARTO WIEDZIEĆ

Alfabet słowiański

Przygotowując się wraz z bratem do misji wśród Słowian, Cyryl stworzył pierwszy alfabet słowiański, tzw. głagolicę (w staro-cerkiewno-słowiańskim *glagol* – ‘słowo’). W tym celu wykorzystał litery greckie, które odpowiednio zmodyfikował, tak aby odzwierciedlały słowiańską fonetykę dialektu używanego w okolicach greckich Salonik. Następnie bracia przetłumaczyli na ten język fragmenty Biblii oraz teksty liturgiczne i teologiczne. Istnieje także pogląd, że głagolica powstała na podstawie hipotetycznego pierwotnego pisma Słowian. W skład głagolicy stworzonej przez Cyryla wchodziło 40 liter, w tym znaki niewystępujące w innych systemach. Ostatecznie pismo to ukształtowało się w połowie IX w. i składało się z 38 liter. Później uczniowie Cyryla i Metodego udoskonalili alfabet słowiański i na cześć swojego nauczyciela nazwali go cyrylicą.

Płyta z Baški [czyt.: baszki] pochodzi z 1100 r. i jest jednym z najstarszych zabytków zapisanych chorwackim pismem głagolickim. Treść inskrypcji dotyczy darowizny króla Chorwacji dla opata kościoła św. Łucji z wyspy Krk. Płytę znaleziono w osadzie Baška – stąd jej dzisiejsza nazwa.

▪ *tabliczka, Chorwacja, XI w.*

? Poszukaj informacji na temat hipotez mówiących o istnieniu pierwotnego pisma Słowian.

WARTO WIEDZIEĆ

Bałkany

Pod koniec VII w. ziemie nad dolnym Dunajem zostały najechane przez Protobułgarów, którzy podporządkowali sobie miejscowych Słowian. Stworzyli tam silne państwo, które prowadziło wojny z cesarstwem bizantyjskim. Najeźdźcy dość szybko ulegli slawizacji, czyli przejęli od miejscowej ludności język i kulturę, i zaczęli być nazywani Bułgarami. Potomkowie dawnych koczowników stanowili jednak w kraju warstwę rządzącą.

W 866 r. Bułgarzy zdecydowali się na chrzest w obrządku greckim. Wraz z nową religią Bułgarzy przejęli także zdobycze cywilizacyjne Bizancjum. Okres największej świetności ich państwa przypada na pierwszą połowę X w. Ostatecznie na początku XI w. zostało ono podbite przez Bizancjum.

Chrzest władcy bułgarskiego Borysa I przedstawiony na miniaturze z XIV w. Chan podjął decyzję o przyjęciu chrześcijaństwa, gdyż jego krajowi groził głód i wojna z Bizancjum.

▪ *miniatura, Bizancjum, XIV w.*

W IX i X w. powstała Serbia, która także uległa wpływom kultury bizantyjskiej. Serbowie przyjęli chrześcijaństwo w obrządku wschodnim oraz liturgię słowiańską. Do X w. znajdowali się pod panowaniem Bułgarów, a później Bizancjum. Niezależność uzyskali dopiero na przełomie XI i XII w. Z kolei monarchia chorwacka ukształtowała się w IX i X w. w strefie wpływów łacińskich. Chorwaci przyjęli chrzest w obrządku łacińskim, jednak ulegali także wpływom obrządku słowiańskiego.

? Jaka kultura wywarła największy wpływ na ludy zamieszkujące Bałkany?

Władzę nad częścią dawnych Wielkich Moraw przejęła dynastia **Przemyślidów**. Stolicą ich państwa była **Praga**. Zjednoczyli oni plemiona czeskie, a jeden z władców z tego rodu, książę Wacław I Święty, uznał zwierzchnictwo króla niemieckiego Henryka I i zaczął płacić mu trybut. Jego młodszy brat – Bolesław I Srogi – pośredniczył w przyjęciu chrześcijaństwa przez Mieszka I i rozpoczął starania o utworzenie biskupstwa w Pradze. Powstało ono już po śmierci księcia, w 973 r. Zwieńczeniem procesu wzmacniania państwa czeskiego była pierwsza koronacja królewska – Wratysława II, która odbyła się w 1085 r.

RUŚ KIJOWSKA

Na przełomie IX i X w. Słowianie wschodni żyli głównie nad środkowym i górnym Dnieprem oraz górną Wołgą. Na ich ziemiach najważniejszymi ośrodkami władzy plemiennej były **Nowogród Wielki** i **Kijów**. Zjednoczenie plemion słowiańskich dokonało się dzięki Waregom, czyli skandynawskim wikingom. Na wschodnich szlakach określano ich jako Ros lub Rus (stąd prawdopodobnie pochodzi nazwa Rusi). Docierali do bizantyjskich lub muzułmańskich miast, gdzie handlowali towarami, które wcześniej kupowali, rabowali lub wymuszali jako daniny. Bywali też najemnymi

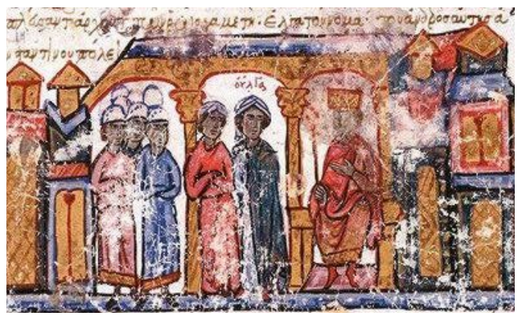

Wizyta księżnej Olgi w Konstantynopolu na dworze cesarza Konstantyna VII. Żona Igora – władcy Rusi – przebywała w Bizancjum między 955 a 959 r. i prawdopodobnie prowadziła rozmowy na temat chrystianizacji swojego kraju. Wtedy też sama przeszła na chrześcijaństwo i przyjęła imię Helena, które nosiła matka cesarza Konstantyna I Wielkiego.

▪ *miniatura, Bizancjum, XI–XII w.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁODZIMIERZ I WIELKI (ok. 960–1015)

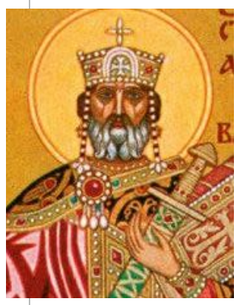

Wielki książę kijowski z dynastii Rurykowiczów, znakomity wódz oraz polityk. Po podziale ojcowizny otrzymał Nowogród Wielki, z którego został wypędzony przez brata Jaropełka. Szybko odzyskał jednak swoje posiadłości. Następnie zajął stołeczny Kijów oraz rozpoczął wyprawy przeciwko Bułgarom kamskim. W 981 r. opanował Grody Czerwieńskie. W 988 r. przyjął w Chersonezie chrzest w obrządku wschodnim. Zawarł wówczas korzystny sojusz z cesarzem bizantyjskim. Po chrzcie Włodzimierz zburzył pogańskie świątynie i kazał wrzucić posąg Peruna do rzeki. Po przybyciu duchownych z Bizancjum zarządził masowy chrzest ludności w Dnieprze. Ostatnie lata życia władcy wypełniły konflikty z jego synami. Książę zmarł w 1015 r. podczas wyprawy wojennej przeciwko jednemu z nich – Jarosławowi Mądremu.

wojownikami, m.in. wstępowali do zbrojnych drużyn słowiańskich książąt. Z czasem przejęli władzę polityczną na Rusi. Waregowie organizowali się w grupy i tworzyli zalążki państw lub zaciągali się na służbę u słowiańskich książąt. Jeden z wareskich wodzów, **Ruryk** (zm. 879 r.), objął rządy w Nowogrodzie Wielkim (stąd nazwa ruskiej dynastii – **Rurykowicze**). Jego następcą został Oleg, który sprawował opiekę nad małoletnim Igorem, synem Ruryka. Oleg umocnił władzę książęcą i opanował zbrojnie inne grody plemienne. W 882 r. zajął również Kijów, który stał się ośrodkiem stołecznym. Stąd wzięła się nazwa **Rusi Kijowskiej**. Po śmierci Olega książęcy tron w Kijowie objął syn Ruryka – Igor. Kontynuował on politykę poprzedników, podporządkowując sobie kolejne plemiona słowiańskie. Dynastia Rurykowiczów utrwaliła swoje panowanie i szybko uległa slawizacji.

Dla Rusi najważniejsze były stosunki z Bizancjum. Z kolei cesarze bizantyjscy starali się z jednej strony nie dopuścić do ataków Rusów na swoje terytorium, a z drugiej wykorzystać ich siłę militarną przeciwko swoim wrogom. W połowie X w. namówili księcia Światosława do wojny z Bułgarami. Jednak jego sukcesy doprowadziły ostatecznie do konfliktu z cesarstwem. W **988 r.**, gdy władzę w Kijowie sprawował syn Światosława, książę **Włodzimierz Wielki**, przyjął on chrzest za pośrednictwem Bizancjum. W zamian za pomoc udzieloną cesarzowi Bazylemu II w wojnie domowej oraz stłumieniu buntów w Azji Mniejszej i na Krymie otrzymał za żonę jego siostrę Annę, co było dużym wyróżnieniem dla władcy Rusi. Dzięki temu małżeństwu umocnił on swoją pozycję w państwie oraz na arenie międzynarodowej. Ruś Kijowska została włączona w strefę wpływów Konstantynopola.

ĆWICZENIA

1. Porównaj role Awarów i Protobułgarów w dziejach Słowiańszczyzny.
2. Omów genezę pierwszych państw słowiańskich.
3. Podaj polityczne i doktrynalne przyczyny wrogości niemieckiej hierarchii kościelnej wobec misji Cyryla i Metodego.
4. Odpowiedz, czy ekspansja Słowian w V–VII w. stanowiła kontynuację wielkiej wędrówki ludów. Uzasadnij swoje zdanie.

DLA ZAINTERESOWANYCH

L. Leciejewicz, *Słowianie Zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy*, Wrocław 1989.
Z. Váňa, *Świat dawnych Słowian*, tłum. E. i J. Kaźmierczakowie, Warszawa 1985.

Słowianie – autochtoni czy przybysze ze wschodu?

Pochodzenie Słowian i umiejscowienie ich pierwotnych siedzib jest wielką zagadką historyczną. Odpowiedzi szukają uczeni trzech głównych dziedzin: historii, archeologii i językoznawstwa. Problem stanowią nieliczne, niepewne i niejednoznaczne informacje źródłowe.

Słowianie w źródłach

Słowianie pod własną nazwą pojawiają się w źródłach historycznych bardzo późno. Dopiero w VI w. n.e. historyk gocki Jordanes oraz historyk bizantyjski Prokop z Cezarei wymieniają Sklawenów (Słowian zachodnich) i Antów (Słowian wschodnich). Ostatni z nich tak opisuje Słowian w swoim dziele *Historia wojen (Wojna z Gotami)* (lata 550–553): [...] *te plemiona, Sklawinowie i Antowie, nie podlegają władzy jednego człowieka, lecz od dawna żyją w ludowładztwie i dlatego zawsze wszystkie pomyślne i niepomyślne sprawy załatwiane bywają na ogólnym zgromadzeniu.* [...] *Mieszkają w nędznych chatach rozsiedleni z dala jedni od drugich* [...]. *Stając do walki, na ogół pieszo idą na nieprzyjaciela, mając w ręku tarczę i dzidę, pancerza natomiast nigdy nie wdziewają. Niektórzy nie mają ani koszuli, ani płaszcza, lecz jedynie długie spodnie podkasane aż do kroku* [...]. [...] *Życie wiodą twarde i na najniższej stopie* [...] *prostotą obyczajów również przypominają Hunów. Także i imię mieli z dawien dawna jedno Sklawinowie i Antowie; jednych i drugich bowiem zwano dawniej Sporami, sądzę że dlatego, ponieważ rozproszeni, z dala od siebie zamieszkują swój kraj.*

Wcześniejsi rzymscy autorzy, przede wszystkim Pliniusz Starszy oraz Tacyt, opisując ziemie położone na północy i wschodzie od granic świata antycznego, umieszczali między Germanią i Sarmatią tajemniczy lud Wenetów (pojawiała się też rzeka Wisła). Tacyt wymieniał także plemiona tworzące wojowniczy Związek Lugijski. Jednak autorzy ci nie dali żadnych wskazówek, które pozwalały jednoznacznie utożsamiać te ludy ze Słowianami.

Tymczasem w epoce brązu i w epoce żelaza na ziemiach dzisiejszej Słowiańszczyzny pojawiały się i zanikały różne kultury archeologiczne. Najważniejsze z nich to: kultura łużycka, wywodząca się z niej kultura pomorska, następnie kultura przeworska, kultura wielbarska, kultura zarubiniecka. Uczeni identyfikowali je na podstawie charakterystycznych cech kultury materialnej (powtarzalne kształty i zdobienia naczyń ceramicznych oraz zdobienia innych przedmiotów, także sposobów pochówków zmarłych). Ich wspólną cechą jest to, że są to kultury „nieme", ponieważ brak źródeł pisanych uniemożliwia jednoznaczną identyfikację językową i etniczną ludności danej kultury archeologicznej.

Autochtoni czy przybysze?

Z wyżej zaprezentowanych powodów wiedza o pochodzeniu Słowian jest jedynie hipotetyczna. Uczeni bronią dwóch odmiennych teorii. Tak zwani autochtoniści uważają, że Prasłowianie zamieszkiwali dorzecze Wisły i Odry już od epoki brązu. Są skłonni utożsamiać ich z kulturami archeologicznymi, poczynając od kultury łużyckiej, której początki sięgają

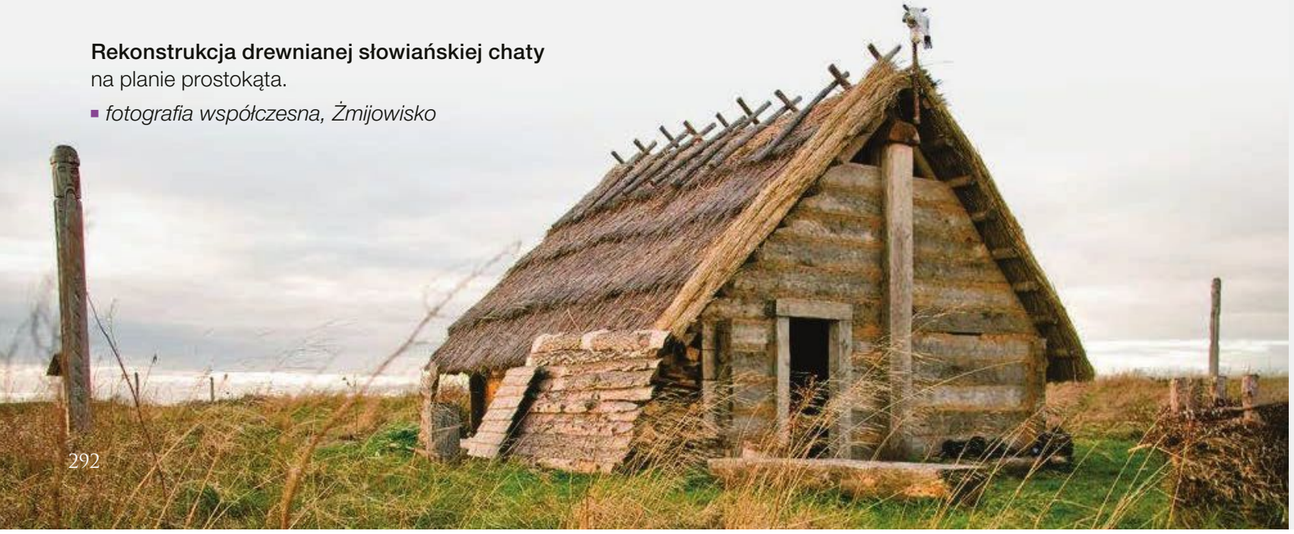

Rekonstrukcja drewnianej słowiańskiej chaty na planie prostokąta.

▪ *fotografia współczesna, Żmijowisko*

To budzi **kontrowersje**

Srebrne bransolety kobiece znalezione w jednym z grobów na terenie nekropolii kurhanowej odkrytej w miejscowości Gronowo w województwie zachodniopomorskim. Znalezisko jest datowane na III w. n.e., okres funkcjonowania na tych terenach ludów zaliczanych do kultury wielbarskiej.

▪ *biżuteria, Gronowo, III w. n.e.*

1300 r. p.n.e., oraz z Wenetami. Dla uzasadnienia swojej teorii starają się także znaleźć źródła archeologiczne. Jak pisze Magdalena Mączyńska: *Spośród argumentów archeologicznych dla poparcia tezy autochtonicznej wymieniane są najczęściej formalne podobieństwa pomiędzy najwcześniejszymi garnkowatymi naczyniami Słowian a podobnymi do nich, pochodzącymi jeszcze z IV, a nawet z III w. Ale sam ten fakt nie może decydować o jednorodności etnicznej ich wytwórców, tym bardziej że chodzi o formy proste i nawet niezdobione.*

Tymczasem tzw. allochtoniści uważają, że Słowianie nad Wisłę (a szerzej do Europy Środkowej i Południowej) przywędrowali ze wschodu dopiero w V–VI w. n.e., a ich pierwotne siedziby znajdowały się w Europie Wschodniej, w górnym dorzeczu Dniepru. W braku ciągłości kultur archeologicznych widzą potwierdzenie zmian, które zachodziły w osadnictwie plemiennym. Pojawienie się nowych kultur archeologicznych, poczynając od kultury praskiej w V w., która charakteryzowała się prymitywną ceramiką, ubóstwem ozdób, narzędzi, broni i dominacją całopalnych pochówków, allochtoniści utożsamiali z pojawieniem się Słowian. Są przekonani, że w starożytności dorzecze Wisły i Odry zamieszkiwały różne ludy, osiedlały się i wędrowały dalej (m.in. kulturę wielbarską utożsamiają z Gotami). Wśród nich występowały plemiona germańskie, ale nie było plemion słowiańskich. Wśród polskich archeologów tę teorię najpełniej przedstawił Kazimierz Godłowski. Rozwijał ją jego uczeń Michał Janusz Parczewski.

Jednak autochtoniści uważają za niemożliwe migrację na taką skalę z tak niewielkiego obszaru pierwotnych siedzib. Wśród nich są językoznawca Witold Mańczak oraz archeolog Lech Leciejewicz, który stwierdził, że *wywodzenie z bagien i puszcz Polesia, z górnego Naddnieprza, agrarnej kultury ludu, który zajął* [...] *jedną piątą Europy, wydaje mi się – proszę wybaczyć określenie – dość niedorzeczne.*

A jednak Europa Wschodnia?

Obecnie badacze skłaniają się jednak do zdania allochtonistów i obszarów, z których wyruszyła migracja słowiańska Słowian, poszukują głównie w dorzeczu środkowego i górnego Dniepru. Jakie przesłanki według nich przemawiają za pochodzeniem Słowian z obszarów wschodnioeuropejskich?

Najwcześniejsze – choć bardzo nieliczne – osady z ceramiką typu słowiańskiego, znalezioną w chatach o nowej, przedtem nieużywanej konstrukcji, które później rozprzestrzeniają się na całym słowiańskim obszarze, pochodzą znad środkowego Dniestru i górnego Prutu i Bohu. Chaty te mają zarys kwadratowy, z kamiennym piecem w narożniku, nieużywanym przez ludność zamieszkującą wcześniej te ziemie, czyli [...] *różnorodnych plemion z udziałem Gotów. Ich kultura upada w wyniku najazdów Hunów, a wkrótce potem pojawiają się tu pierwsze znaleziska słowiańskie z V w., najwcześniejsze ze wszystkich znanych dotąd na całym obszarze Słowiańszczyzny. Ich lokalizacja zgadza się także z pierwszymi pewnymi historycznymi wzmiankami o Słowianach – Sklawenach i Antach, gdyż owe najwcześniejsze ślady osadnictwa słowiańskiego sięgają także dalej na wschód, aż po Dniepr* (M. Mączyńska, *Wędrówki ludów*, Warszawa 1996, s. 276–278).

Żarna używane przez ludy należące do kultury łużyckiej, które służyły do mielenia ziarna na mąkę.

▪ *fotografia współczesna, Warszawa*

8 KSZTAŁTOWANIE SIĘ FEUDALIZMU

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie czynniki spowodowały upadek gospodarczy cesarstwa rzymskiego w IV–V w.?
2. Na czym polegało rozdawnictwo beneficjów, zapoczątkowane przez Karola Młota?

ZMIANY GOSPODARCZE I SPOŁECZNE W V–VI WIEKU

Upadek cesarstwa zachodniorzymskiego i powstanie na jego gruzach barbarzyńskich monarchii doprowadziły do ogromnych zmian w gospodarce Europy Zachodniej. Migracje ludności, wojny oraz towarzyszące im rabunki spowodowały regres, czyli upadek gospodarczy tych terenów oraz ich wyludnienie. Straty demograficzne pogłębiła dodatkowo **epidemia dżumy**, ostrej choroby zakaźnej, która zabiła setki tysięcy, jeśli nie miliony ludzi. W 542 r. wybuchła ona w Konstantynopolu i od imienia panującego wówczas cesarza została nazwana dżumą Justyniana. Według ówczesnych historyków swoim zasięgiem objęła nie tylko Bizancjum, lecz także inne zakątki Europy oraz Azji i Afryki Północnej.

Ze zmianami demograficznymi ściśle wiązał się upadek miast, rzemiosła i handlu. Na europejskim obszarze dawnego cesarstwa zachodniorzymskiego ośrodki miejskie, funkcjonujące przy katedrach biskupich lub – rzadziej – siedzibach władzy świeckiej, zmalały do rozmiarów niewielkich osad. Elity nowych monarchii barbarzyńskich odrzucały antyczny styl życia. Z tego powodu rzymskie budowle publiczne oraz infrastruktura miejska popadały w ruinę.

Najważniejszym surowcem budowlanym znów stało się drewno. Podział Europy na zwalczające się królestwa doprowadził także do niemal całkowitego upadku handlu oraz obrotu pieniężnego. Wraz z nimi niemal stanęła produkcja rzemieślnicza. Upadł również handel dalekosiężny w basenie Morza Śródziemnego. Życie toczyło się przede wszystkim w niewielkich, odizolowanych od siebie wspólnotach wiejskich. **Gospodarka towarowo-pieniężna** została wyparta przez **gospodarkę naturalną**, w której ludność stała się samowystarczalna, sama budowała własne domy oraz wytwarzała potrzebne jej narzędzia i naczynia. Brakowało jednak nadwyżek żywności, a uprawy umożliwiały co najwyżej przeżycie z dnia na dzień.

W nowych monarchiach barbarzyńskich zmalało znaczenie podatków, ceł i opłat za przejazdy, istotnych dawniej dla funkcjonowania państwa rzymskiego. Władcy czerpali dochody z własnych dóbr ziemskich, łupów wojennych oraz danin płaconych przez poddanych. Kiedy podróżowali, obowiązek zapewnienia im kwater i pożywienia spoczywał na ludności. Dodatkowo musiała ona wykonywać liczne prace na

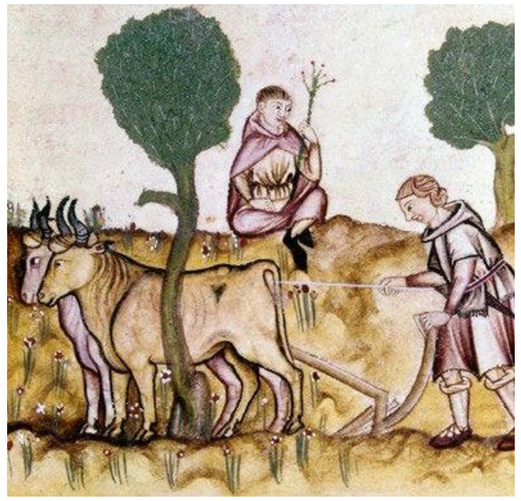

Orka pola za pomocą zaprzęgu wołów przedstawiona na średniowiecznej miniaturze. Przełomem w uprawie roli w średniowieczu było zastosowanie na początku VIII w. we Francji żelaznych pługów.

▪ *miniatura, Hiszpania, XIII w.*

rzecz państwa, takie jak naprawa mostów czy budowa dróg. Jej najcięższymi powinnościami były jednak posługi dla armii, prace przy budowie grodów oraz zasieków.

WŁADZTWO GRUNTOWE

Życie gospodarcze i społeczne we wczesnym średniowieczu zostało zdominowane przez wielkie majątki ziemskie. Należały one do władców, Kościoła i świeckich możnowładców. Początkowo tworzyły je ziemie dworskie, na których pracowała niewolna czeladź (służba), oraz ziemie płacących **czynsz** wolnych dzierżawców. Otrzymały one wspólną nazwę **włości senioralnej**. O organizacji i ustroju wczesnośredniowiecznych monarchii decydowało **władztwo gruntowe**, czyli władza właścicieli ziem nad osadzonymi na nich ludźmi. Ukształtowało się ono w monarchii frankijskiej pomiędzy VI a VIII w. i z czasem upowszechniło się też w innych krajach. W wyniku ekspansji tej formy ustrojowej wolni chłopi, którzy początkowo stanowili większość ludności wiejskiej, byli włączani wraz z gospodarstwami do włości senioralnej, stając się poddanymi pod zwierzchnictwem panów gruntowych (seniorów). Odbywało się to zazwyczaj za ich zgodą, gdyż przechodzili pod tę zwierzchność w poszukiwaniu ochrony i bezpieczeństwa. Wynikało to ze słabości władzy państwowej (monarszej), która nie potrafiła zapewnić w kraju wewnętrznego ładu, egzekucji prawa i ściągania danin. To uzależnienie ludności wiejskiej i jej własności od władztwa gruntowego w zamian za ochronę nazywano **wilikacją**. Obszar wchodzący w skład władztwa gruntowego był podzielony na dwie części. Jedną stanowił obszar pod bezpośrednim zarządem gospodarczym pana gruntowego: dwór lub dwory i najbliższa ziemia, która była obrabiana rękami niewolnej czeladzi i poddanych służebnych. Pozostała ziemia była oddawana do dyspozycji innym (chłopom lub wasalom), którzy ją uprawiali w zamian za świadczenia, czyli rentę (feudalną). Od IX–X w. włości zaczęły być powiększane przez wycinanie lasów i akcję osadniczą.

Władztwo gruntowe stało się we wczesnym średniowieczu podstawowym elementem ładu ustrojowego. Decydujące znaczenie dla jego rozwoju miało upowszechnienie **immunitetu**, czyli przywilejów nadawanych przez monarchę jego wasalom, które zwalniały ich ze świadczeń na rzecz państwa (immunitet ekonomiczny), a czasami wyłączały także częściowo spod jurysdykcji królewskich sądów (immunitet sądowy). Dzięki temu wielka własność ziemska przekształciła się ostatecznie we **własność senioralną**. Wraz z tymi zmianami nastąpiło przemieszanie prawa publicznego i prywatnego oraz władzy i własności. Ci, którzy posiadali majątki ziemskie, mogli sprawować władzę (we współczesnym świecie przynależną organom państwa) – policyjną, sądowniczą i podatkową. W wyniku powstania włości senioralnej zatarły się różnice między ludnością niewolną i wolnymi dzierżawcami. Powstała jednolita warstwa poddanych, którzy nie posiadali wolności osobistej i pełnych praw do ziemi. Podlegali oni sądownictwu właścicieli ziemskich, za użytkowaną ziemię uiszczali zaś tzw. **rentę feudalną**. Początkowo była to **renta naturalna**,

Chłopi podczas żniw na polu pana feudalnego, nadzorowani przez zarządcę, zajmującego się organizacją ich pracy. Do zbioru zbóż używano wówczas żelaznych sierpów, za pomocą których ścinano jedynie kłosy.

▪ *miniatura, Anglia, XIV w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

IMMUNITET

W poniższym dokumencie cesarz Ludwik Pobożny obdarza Jana z Narbony nowym immunitetem oraz potwierdza wcześniejszy, nadany mu przez Karola Wielkiego.

2. Niechaj będzie znane wszystkim obecnym i przyszłym wiernym świętego Kościoła Bożego i naszym poddanym, że pewien nasz wasal imieniem Jan, zgłaszając się w naszej obecności, złożył w ręce nasze swój hołd i prosił nas o przyznanie mu tego wszystkiego, co nasz ojciec i my przyznaliśmy mu byli i co zajął albo dzierżył, względnie mógł zająć lub używać on sam albo jego synowie wraz z ich ludźmi, i okazał nam równocześnie dokument wystawiony mu przez naszego rodzica.

3. My zaś nakazaliśmy wydać mu inny przywilej [...]. *Ustępujemy przeto temuż naszemu wasalowi Janowi w okręgu narbońskim włości Fontes* [czyt.: fąts] *i Cellum Carboniles* [czyt.: cellum karboniles] *wraz z ich granicami i przynależnościami w całości z gruntami uprawionymi i nieuprawionymi, a także to wszystko, co on zajął, dzierżył lub mógł używać we wsi Fonteloncosa* [czyt.: fontelonkoza] *w jej granicach albo w innych miejscach, wsiach czy włościach wraz z ich ludźmi. Wszystko to tak on, jak i Jego synowie i potomstwo mają posiadać z naszego nadania, wolne od wszelkiej daniny czy jakiegokolwiek niepokoju.*

4. A żaden hrabia ani wikariusz, ani ich pomocnicy, ani żaden sędzia publiczny niech nie ważą się pociągać do świadczeń ani sądzić tych ludzi, którzy mieszkają na ziemiach dzierżonych przez nich albo będących ich własnością; lecz niech [ich] *sądzą i pociągają do świadczeń tenże Jan, jego synowie i ich potomni. A co osądzili w zgodzie z prawem, niech będzie ustalone; a co uczyniliby przeciw prawu, niech poprawią zgodnie z prawem.*

5. Aby zaś ten nasz dokument trwale obowiązywał, póki onże [Jan], *jego synowie i ich potomni będą wierni nam, naszym synom i ich potomstwu, i abyście mu dali wiarę, rozkazaliśmy odcisnąć na nim pieczęć z naszego pierścienia.*

Źródło: B. Lesiński, J. Walachowicz, *Historia ustroju państwa w tekstach źródłowych*, Warszawa 1992, s. 23.

? 1. Wymień przywileje nadane Janowi z Narbony przez Ludwika Pobożnego.
2. Wyjaśnij, jakie zagrożenie dla władzy cesarskiej stanowiły takie immunitety.

czyli **pańszczyzna** (praca na polu, część płodów rolnych), lub **renta odrobkowa** (posługi transportowe lub rzemieślnicze). Później zaczęła występować także **renta pieniężna**.

Częścią włości senioralnej były również **beneficja** (później przekształcone w lenna), nadawane przez pana feudalnego wasalom, którzy byli częścią jego zbrojnej drużyny. Na beneficja składały się najczęściej chłopskie gospodarstwa, z których wasale otrzymywali rentę feudalną. Wyposażenie jednego konnego wojownika kosztowało ok. 10 rodzin chłopskich (kupowano nie samych ludzi, ale grunty wraz z dzierżawiącymi je chłopami). Wasale, którzy sami początkowo wywodzili się z rodzin chłopskich, zachowali wolność osobistą. Wyróżniał ich też, poza posiadaniem poddanych, prestiż zawodowego wojownika. Właśnie z wolnych wojowników – posiadaczy majątków lennych lub alodialnych (**alodia** to ziemie, które stanowiły własność takiego wojownika i którymi mógł on swobodnie dysponować) – narodziła się warstwa rycerska.

NARODZINY FEUDALIZMU

Historycy zwracają uwagę, że rozstrzygającym okresem dla rozwoju ustroju feudalnego był czas rozpadu imperium karolińskiego i chaos polityczny, jaki wówczas zapanował (IX–X w.). W pierwszej połowie X w. zanikł tytuł cesarski, a poszczególni królowie zaczęli tracić bezpośrednią władzę nad prowincjami. Przekształciły się one w księstwa, a dawni namiestnicy prowincji stali się książętami. Utracono także kontrolę nad urzędami hrabiowskimi, które stały się dziedziczną własnością rodów możnowładczych.

W owym czasie zaczęto na obszarze dawnego cesarstwa karolińskiego budować zamki, których właściciele otrzymali tytuł kasztelana (od łacińskiego słowa *castellum*, czyli zamek) lub seniora (pana – zwierzchnika nad ludźmi i ziemią). Możnowładcy bowiem, podobnie jak wcześniej książęta i hrabiowie, uzyskiwali od bezsilnych monarchów immunitety. Obdarzeni immunitetem możni pobierali daniny na własny rachunek oraz samodzielnie egzekwowali prawo. Państwo rządzone przez urzędników, zbudowane przez Karola Wielkiego, zostało więc zastąpione luźnym związkiem właścicieli ziemskich (**seniorów**). Ten stan decentralizacji władzy monarszej nazywamy **rozdrobnieniem feudalnym**.

W wyniku zachodzących procesów w X i XI w. zamki senioralne stały się jedynymi ośrodkami skutecznej władzy w dużej części Europy Zachodniej. Seniorzy rządzili samowolnie i brutalnie, często mylili grabież poddanych z zapewnianiem im bezpieczeństwa i pokoju. Władzę w swoich włościach sprawowali za pomocą drużyn zbrojnych **wasali**, które wymuszały posłuszeństwo i broniły włości przed agresją. Tworzyli je, nadając swoim wasalom **majątki lenne**. Upowszechnili ten zwyczaj, ponieważ w ówczesnym świecie jedynie ziemia zapewniała stałe środki utrzymania. W zamian za **lenno** wasal (inaczej **lennik**) musiał służyć zbrojnie swojemu seniorowi. Akt nadania lenna otrzymał formułę uroczystej ceremonii, zwanej **hołdem lennym**. Lenno po łacinie nazywa się *feudum*, stąd nowy ustrój, jaki powstał na podstawie tej instytucji, historycy nazwali **feudalizmem**.

Nowy porządek feudalny wyłonił się więc z anarchii, jaka zapanowała po rozpadzie cesarstwa karolińskiego. Ówczesnym ludziom pozostała jedynie osobista wierność. Aby zapewnić sobie bezpieczeństwo i sprawiedliwość, musieli powierzać siebie i swój majątek komuś innemu. Tak wykształciła się wzajemna wierność łącząca seniora z jego wasalem. Pieczętowała ją przysięga ujęta w rytuał hołdu. Przysięgi i wierna służba nie tylko przywracały porządek społeczny, na nich opierały się także organizacje feudalnych królestw. I tak, wasale składali hołd lenny swoim kasztelanom, kasztelani hrabiom lub książętom, ci zaś przysięgali posłuszeństwo królowi, który był najwyższym seniorem, czyli **suzerenem**. W ten sposób powstawały drabiny feudalnej władzy, których spoiwem były przysięgi lenne. System zależności lennych objął również duchowieństwo. Biskupi otrzymywali z rąk monarchy godności kościelne i przypisane do nich majątki ziemskie. Składali też hołd lenny, a symbolami

WARTO WIEDZIEĆ

Hołd lenny

Aktowi komendacji, czyli oddania się wolnej osoby (wasala) pod opiekę innego wolnego człowieka (seniora), zapewniono w średniowieczu niezwykle uroczystą oprawę. Podczas ceremonii, która towarzyszyła komendacji, wasal klękał przed seniorem, wkładał swoje złożone dłonie w jego dłonie i składał przysięgę wierności. Następnie senior podnosił wasala, całował go w usta na znak pokoju oraz przekazywał mu lenno, nazywane inwestyturą. Zazwyczaj wręczał mu przy tym przedmiot stanowiący symbol nadania – sztandar, włócznię, lancę lub dokument – oraz bryłkę ziemi. Wskutek złożenia hołdu tworzyła się silna więź osobista między przyjmującym hołd seniorem a oddającym się pod jego opiekę wasalem.

? Jak przebiegała uroczystość składania hołdu lennego?

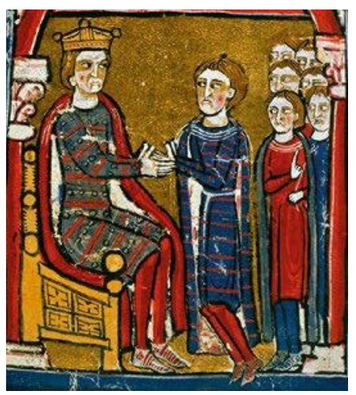

Hołd lenny składany przez wasala seniorowi.
▪ *miniatura, Hiszpania, XII w.*

DRABINA FEUDALNA

Podstawą porządku feudalnego była lojalność wasali wobec seniorów. Rycerze składali hołdy lenne swoim kasztelanom, kasztelani – hrabiom lub książętom, ci zaś przysięgali posłuszeństwo królowi. W ten sposób powstawały drabiny władzy feudalnej.

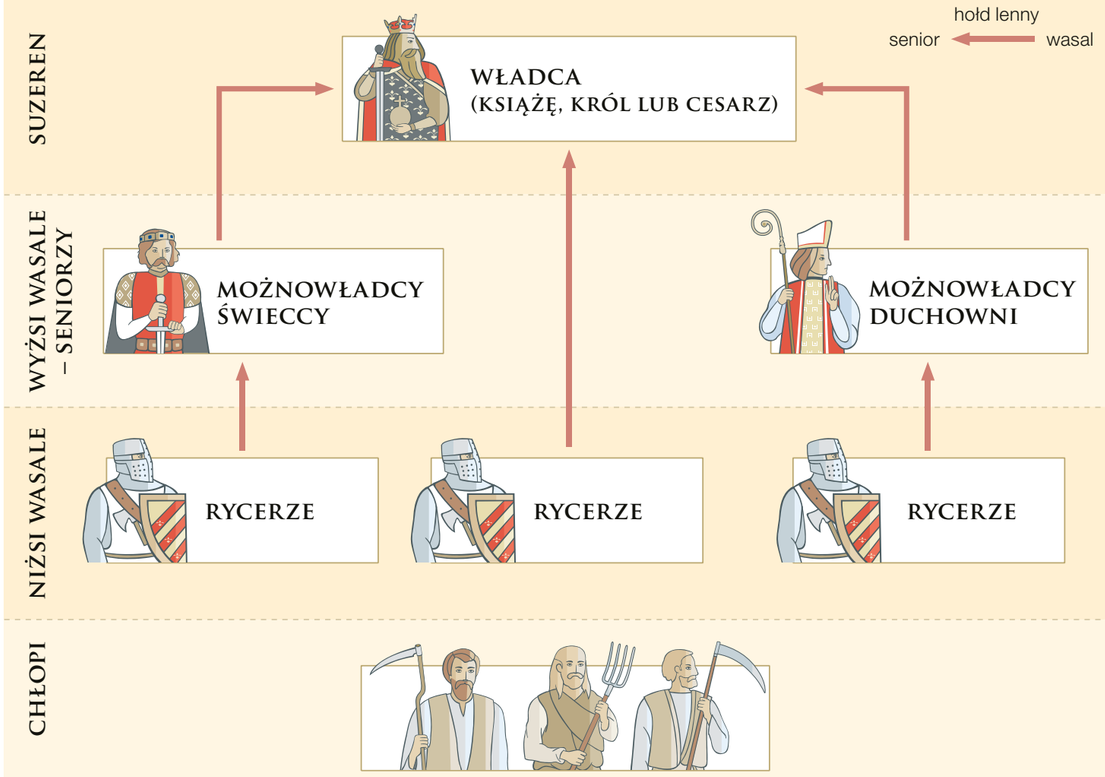

? Jakie były różnice między rycerstwem wasali wyższego i niższego szczebla?

inwestytury były pierścień i pastorał. Skutkiem feudalizacji Kościoła było zeświecczenie kleru, a także przeświadczenie władzy świeckiej o dominacji nad władzą kościelną.

RYCERSTWO I SZLACHTA

Rządy senioralne czy też kasztelańskie, oparte na bezpośredniej przemocy, stworzyły w XI w. wielką szansę awansu dla profesjonalnych wojowników. Nowy system władzy wprowadził bowiem ostry podział między tymi, którzy ją egzekwowali, oraz tymi, którzy byli jej poddani. Każdy senior musiał dysponować drużyną uzbrojonych wasali. W ten sposób elitarni wojownicy, którzy przeważnie wywodzili się z rodzin chłopskich, zbliżyli się społecznie do dumnej ze swojego pochodzenia arystokracji. Tak właśnie powstało rycerstwo: towarzysząc swoim seniorom, rycerze naśladowali ich postawę i przejmowali ich mentalność. W ten sposób przekształcili się w ekskluzywną społeczność. Co prawda, na pas i miecz rycerski trzeba było zasłużyć, ale ubiegać się o to mogły tylko osoby pochodzenia rycerskiego. Tytuł giermka, który pierwotnie przysługiwał prostemu słudze, został zastrzeżony dla rycerskiego syna, który „przyuczał się do zawodu", bądź dla tego,

WARTO WIEDZIEĆ

System lenny w Anglii

Odmienny system lenny ukształtował się w Anglii. Po przejęciu tamtejszego tronu Wilhelm Zdobywca, w obawie przed nadmiernym wzrostem pozycji możnowładców, rozdawał im ziemie rozrzucone po całym kraju. Takie rozproszenie dóbr skutecznie ograniczało podejmowanie prób uniezależnienia się wasali od suzerena. Ponadto zanim wasal złożył przysięgę wierności swojemu seniorowi, musiał zobowiązać się do lojalności wobec króla. W ten sposób władca starał się zachować jedność kraju. Ten cel miała realizować również administracja państwowa. Silną pozycję w Anglii mieli szeryfowie – urzędnicy monarchy odpowiadający za bezpieczeństwo w państwie.

? W jaki sposób zmiany wprowadzone przez Wilhelma Zdobywcę zapewniły władcom angielskim silną pozycję w kraju?

William Whetenhall [czyt.: iliam łetenhol] był szeryfem Londynu w latach 1440–1441.

▪ *miniatura, Anglia, ok. 1450 r.*

kogo nie było stać na kosztowny ceremoniał pasowania lub w ogóle na utrzymanie pełnego rycerskiego standardu życia. Od XI w. bowiem rycerstwo zaczęto utożsamiać z zespołem norm obyczajowych i moralnych, które rozwijano na dworach monarszych i książęcych, a naśladowano w mniejszych zamkach.

Dworne obyczaje, wysublimowane gry towarzyskie z damami oraz turnieje stały się elementami rycerskiej tożsamości. Nie powinno zatem dziwić, że ten styl życia za swój przyjęła szlachta, która posiadała włości senioralne i podkreślała swoje uprzywilejowane pochodzenie. Historycy nadal prowadzą nierozstrzygniętą debatę na temat pochodzenia średniowiecznej szlachty: jedni uważają, że jej początki sięgają czasów plemiennych, inni uważają, że dopiero posiadanie włości i urzędów w monarchiach patrymonialnych dały jej uprzywilejowaną pozycję, która stała się dziedziczna, co jest istotą szlachectwa.

Pasowanie na rycerza to ceremonia, której nazwa pochodzi od jednego z wręczanych w jej trakcie atrybutów – pasa (drugim był miecz).

▪ *miniatura, Francja, XIV w.*

Tak więc szlachta, przyjmując do swoich szeregów elitarnych wojowników, w znacznym stopniu zawłaszczyła instytucję rycerstwa. W pełnym i późnym średniowieczu szlachectwo i rycerstwo zostały trwale powiązane ze sobą.

ĆWICZENIA

1. Wymień przyczyny regresu gospodarczego w Europie na początku średniowiecza.
2. Opisz proces kształtowania się stosunków wasalno-lennych.
3. Wyjaśnij, czym był feudalizm.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Bloch, *Społeczeństwo feudalne*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1981.
S. Reynolds, *Lenna i wasale. Reinterpretacja średniowiecznych źródeł*, tłum. A. Bugaj, Kęty 2011.

9 NAJAZDY NORMAŃSKIE I WĘGIERSKIE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie ludy zamieszkiwały w starożytności północną Europę?
2. Jakie plemiona przybywały na tereny europejskie z Azji we wczesnym średniowieczu?

WCZESNOŚREDNIOWIECZNA SKANDYNAWIA

Warunki naturalne Skandynawii nie sprzyjały osadnictwu i rozwojowi rolnictwa. Tę częściowo górzystą krainę o chłodnym klimacie porastały gęste lasy. W starożytności zamieszkiwały ją plemiona germańskie, które w okresie wielkiej wędrówki ludów wtargnęły z północy na tereny cesarstwa rzymskiego. W mitologiach tych plemion zachowały się przekazy przedstawiające ziemię, z której wyszli, jako mityczną, utraconą praojczyznę. Ludy skandynawskie nie tworzyły jednorodnego organizmu politycznego, a z racji położenia ich kontakty ze światem były ograniczone. Najgęstsze osadnictwo rozwinęło się tam na południu Skandynawii. Jutlandię, Zelandię i Skanię zamieszkiwało plemię **Danów**, Upplandię w środkowej Szwecji – plemię **Szwedów**, a w położonej na południe od niej Gotlandii żyli **Goci**. Z kolei w dzisiejszej Norwegii znajdowały się siedziby **Normanów**. Ludy te posługiwały się wspólnym językiem staronordyckim, miały takie same struktury społeczne, podobne obyczaje, wierzenia i sztukę. Najstarsze centrum polityczne w Skandynawii znajdowało się w okolicach Uppsali. Władzę w powstających państwach plemiennych sprawowali **konungowie** (królowie). Była ona jednak słaba i ograniczona przez wiece. Rządzący pełnili głównie funkcje kapłańskie – składali bogom ofiary mające zapewnić pomyślność ich ludom. Elitę plemienną stanowili **jarlowie** (wodzowie) oraz członkowie drużyn.

Społeczeństwo tworzyli głównie wolni chłopi-wojownicy, żyjący z rybołówstwa i hodowli zwierząt, a w południowej Skandynawii również z uprawy roli. Byli oni znakomitymi żeglarzami, zajmowali się też handlem oraz grabieżą. Na swoich łodziach rzekami docierali na położone na wschodzie obszary leśne i stepowe. Prowadzili tam wymianę handlową z miejscowymi plemionami lub napadali na nie w celu zdobycia łupów.

WARTO WIEDZIEĆ

Pismo runiczne

Runy to znaki najstarszego pisma używanego przez ludy germańskie. Historycy do dziś spierają się o ich pochodzenie. Jedna z hipotez mówi, że wywodzą się one z alfabetów Etrusków i Wenetów, inna zaś wiąże ich powstanie z alfabetem łacińskim lub greckim. Sam termin bywa różnie tłumaczony – najczęściej jako ‘sekret’ albo ‘tajemnica’. Znaki runiczne miały formę trójkątną. Składały się głównie z prostych linii i łuków, pierwotnie umieszczano je bowiem przede wszystkim na materiale drzewnym, trudnym do obróbki. Później napisy runiczne wykonywano także na przedmiotach z metali i kamieniach. Do dziś zachowało się ok. 5000 napisów runicznych, głównie w Szwecji, Norwegii oraz Danii. Najstarsze z nich zawierają niewiele informacji. Dopiero te, które powstały od VIII w., mają ich więcej. Czasami opowiadają o bohaterskich przygodach i podróżach lub są wspomnieniami zmarłych.

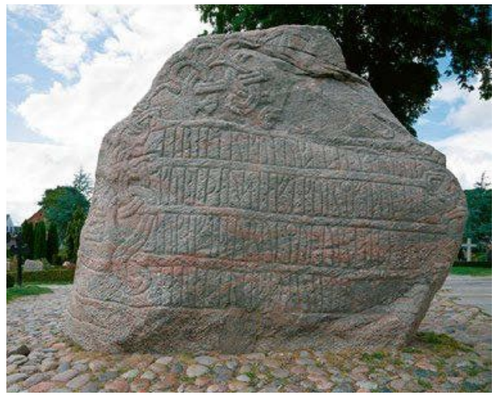

Kamień Haralda Sinozębego, władcy Danii, znajduje się w Jelling i jest nazywany „świadectwem chrztu Danii”. Umieszczony na nim napis brzmi: *Król Harald zlecił postawienie tego pomnika dla Gorma, swego ojca, i Tyry, swojej matki – ten Harald, który rządził Danią i całą Nordią, i który uczynił Duńczyków chrześcijanami.*

▪ *płaskorzeźba, Dania, X w.*

? Jakich informacji na temat historii Danii dostarczają kamienie runiczne?

EUROPA PODCZAS NAJAZDÓW WIKINGÓW I WĘGRÓW

? 1. Wymień państwa Europy Zachodniej, które stały się celem najazdów normańskich.
2. Wskaż państwa, które stały się celem wypraw Węgrów we wczesnym średniowieczu.

NAJAZDY WIKINGÓW

Na kształt polityczny średniowiecznej Europy ogromny wpływ wywarły najazdy **Normanów**, nazywanych też **wikingami** (od słowa *viking* oznaczającego zbrojne wyprawy morskie). Ich ekspansja rozpoczęła się pod koniec VIII w. i trwała przez trzy stulecia. Jej przyczyny przez lata stanowiły przedmiot dyskusji historyków. Średniowieczni kronikarze jako powód najazdów Normanów podawali przeludnienie Skandynawii. Jednak współczesne badania archeologiczne nie potwierdzają tej opinii. Obecnie uważa się, że wyprawy wikingów były rozszerzeniem ich działalności rabunkowej, prowadzonej wcześniej na mniejszą skalę. Nabrały rozmachu, gdyż okazały się niezwykle opłacalne. Sprzyjała im słabość napadanych państw – brak obrony wybrzeży, niedostatki flot, podziały polityczne i konflikty wewnętrzne.

Wikingów przyciągały również informacje na temat bogactw zgromadzonych w licznych klasztorach i miastach. Ponadto cechowały ich ciekawość świata oraz zamiłowanie do podróży. Poza tym najbardziej zuchwali najeźdźcy podczas łupieżczych wypadów mogli zdobyć olbrzymią sławę.

Za symboliczny początek ekspansji wikingów uznaje się napaść na angielski klasztor na wyspie **Lindisfarne** w **793 r.** Niedługo potem rozpoczęły się regularne najazdy na wybrzeża Wysp Brytyjskich, Irlandii i państwa Franków (zob. mapa s. 299). Wikingowie łatwo pokonywali na swoich łodziach Morze Północne i niespodziewanie atakowali wybrane punkty położone na wybrzeżu. Z czasem napady przerodziły się w regularne, coroczne najazdy przeprowadzane przez całe armie. Początkowo po zgarnięciu łupów wikingowie wycofywali się.

TEKST ŹRÓDŁOWY

WYPRAWA WILHELMA ZDOBYWCY DO ANGLII

W jednej ze średniowiecznych kronik zamieszczono opis najazdu Normanów na Anglię w 1066 r. oraz wiadomości związane z sytuacją przed bitwą pod Hastings.

O liczbie statków, które książę Wilhelm powiódł do Anglii. Wilhelm przeciw Anglikom zwrócił całą siłę swego gniewu. Sądząc zaś, że Harold[1] *codziennie wzrasta w siły, nakazał szybko i dobrze budować flotę do 3000 statków i w pogotowiu trzymać na kotwicach* [...]. *Zgromadził też wielkie wojsko z Normanów, Flandryjczyków, Franków i Bretonów, a na przygotowaną flotę naładował tak silne konie, jak i najsilniejszych ludzi uzbrojonych w hełmy i pancerze. Gdy to wszystko przygotował, przy pomyślnym wietrze, z rozwiniętymi żaglami, poprzez „Penaesellum Mare”* [kanał La Manche] *wylądował, gdzie zaraz obóz najtrwalszym wałem otoczył i dzielnym wojownikom powierzył. Stąd zaraz przybył do Hastings i tam podobną robotą inny obóz umocnił. Harald zaś, gdy Normanowie weszli do królestwa, które sobie uzurpował – był zajęty wojną z bratem swym Tostikiem. W tej wojnie zabił wspomnianego brata swego i poszedł przeciw Haraldowi*[2] *królowi norweskiemu, który wspomagał Tostika. Była to bitwa stoczona w sobotę 7 października, w niej zaś prawie całe wojsko norweskie wyginęło* [z ręki Anglików]. *Stąd Harald, jako zwycięzca, wrócił do Londynu* [Lundonia], *lecz niedługo cieszył się bratobójstwem ani bezpiecznym być nie mógł, gdyż zaraz poseł oznajmił mu o wkroczeniu Normanów.* [...]

[1] Harold Godwinson (1022–1066), król Anglii, uznawał się za następcę zmarłego bezpotomnie Edwarda Wyznawcy.
[2] Harald III Hårdråde (Srogi) (ok. 1015–1066), król Norwegii od 1047 r.

Źródło: Willelmi Calculi, *Gemmeticensis monachi Historiae Normannorum, lib. VIII*, [w:] *Historia. Źródła i materiały do nauczania historii*, oprac. zbior. pod red. S. Sierpowskiego, Warszawa 1998, s. 61–62.

? 1. Wskaż okoliczności, które sprzyjały Wilhelmowi Zdobywcy w podbiciu Anglii.
2. Wymień ludy, których przedstawiciele byli zaangażowani w wewnętrzne sprawy na Wyspach Brytyjskich w XI w. Oceń znaczenie udziału w sporze króla Norwegii.

Łodzie wikingów płynące do Anglii ukazane na średniowiecznej miniaturze. Coroczne napady morskich rabusiów z północy budziły przerażenie wśród ludności Wysp Brytyjskich, która nie mogła liczyć na skuteczną obronę ze strony skłóconych władców angielskich królestw.
▪ *miniatura, Anglia, XII w.*

Z czasem zaczęli jednak budować bazy, w których pozostawali na dłużej i z nich atakowali okoliczne krainy oraz ściągali trybuty od władców frankijskich i anglosaskich.

Wikingowie działali także na wschodzie kontynentu, gdzie nazywano ich **Waregami**. Wyprawy na obszary Rusi oraz Finlandii organizowali przede wszystkim mieszkańcy Szwecji. Wykorzystywali w tym celu rozwiniętą sieć rzeczną (Newę, Dźwinę, dorzecze Dniepru), dzięki której docierali aż nad Morze Czarne i do Bizancjum. Po drodze – zależnie od okoliczności – rabowali lub handlowali. W drugiej połowie IX w. jeden z wodzów wikingów, **Ruryk**, zdobył władzę książęcą na Rusi i zapoczątkował tam panowanie dynastii Rurykowiczów, która utworzyła państwo ruskie ze stolicą w Kijowie.

PODBOJE I PAŃSTWA NORMAŃSKIE

Bazy zakładane przez wikingów na terenach wroga stały się początkiem trwalszego osadnictwa. Objęło ono większość terytorium Wysp Brytyjskich i część Irlandii. Normanowie osiedlili się również na Wyspach Owczych oraz na odległej **Islandii**. Po skolonizowaniu tereny te stały się bazami do dalszych wypraw. W trakcie jednej z nich, na czele której stał **Eryk Rudy**, odkryta została **Grenlandia** (dosłownie „Zielona Ziemia”). Z kolei ok. 1000 r. **Laif Eriksson** jako pierwszy Europejczyk dotarł do Ameryki Północnej, którą nazwał **Winlandią**. W następnych latach próbowano nawet skolonizować ten kraj, lecz działania te zakończyły się porażką.

Skandynawscy najeźdźcy osiedlali się również na terytorium północnej Francji. Wchodzili tam w kontakty z miejscowymi władcami i książętami, dla których byli cennym partnerem, wynajmowanym często do toczenia ich wewnętrznych walk. Jeden z normańskich wodzów, **Rollon**, na początku X w. za cenę chrztu otrzymał od króla Francji dziedziczne księstwo nad kanałem La Manche, nazwane od imienia zdobywców **Normandią**. Przybyli tam wikingowie szybko przyswoili sobie zwyczaje ludności francuskiej i jej osiągnięcia. Zachowali jednak charakterystyczną dla mieszkańców północy waleczność i chęć podbojów. Miejscowi książęta, chociaż formalnie pozostawali lennikami królów francuskich, w rzeczywistości prowadzili niezależną politykę podbojów.

W pierwszej połowie XI w. panem Normandii został **Wilhelm I**. W toku walk wewnętrznych podporządkował sobie zbuntowanych wasali i pokonał interweniującego króla francuskiego. W 1066 r. zmarł bezpotomnie władca Anglii Edward Wyznawca. Wilhelm, jako daleki krewny króla, zgłosił swoje pretensje do tronu, powołując się przy tym na obietnicę sukcesji, której w 1051 r. udzielił mu Edward. Jednak możni angielscy na nowego władcę wybrali jednego spośród siebie – Harolda Godwinsona. W tej sytuacji książę normański zorganizował wyprawę wojenną do Anglii. Na czele swoich wojsk pokonał w bitwie pod Hastings (1066 r.) siły Harolda, który zginął podczas walki. Wilhelm zajął Londyn i został nowym władcą Anglii o przydomku **Zdobywca**.

Inni wodzowie normańscy w XI w. rozpoczęli podbój południowej Italii i Sycylii. Ich przywódcą stał się **Robert Guiscard** [czyt.: gis**kar**], który stoczył szereg zwycięskich walk z siłami arabskimi oraz bizantyjskimi. Na opanowanych terenach zbudował silne państwo i rozpoczął próby podboju Bizancjum. Jego oddziały wyprawiły się na wschód i zagroziły nawet samemu Konstantynopolowi.

WIKINGOWIE

Przewagę Normanów nad wojskami zachodnioeuropejskich władców stanowiła umiejętność szybkiego przemieszczania się i dokonywania nagłych ataków. Umożliwiały im to znakomite okręty oraz znajomość zasad żeglugi. Budowane przez nich łodzie nazywano langskipami (dosłownie: ‘długimi okrętami’). Największe z nich, zwane drakkarami, miały ponad 60 wioseł i z reguły należały do wodzów. Podczas wypraw korzystano ze skeid (40–60 wioślarzy) oraz snekkar (30–40 wioślarzy).

Snekkary

Okręty te były podstawowymi jednostkami floty wikingów. Każdy z nich zabierał na pokład razem z wioślarzami ok. 90 ludzi oraz ich wyposażenie.

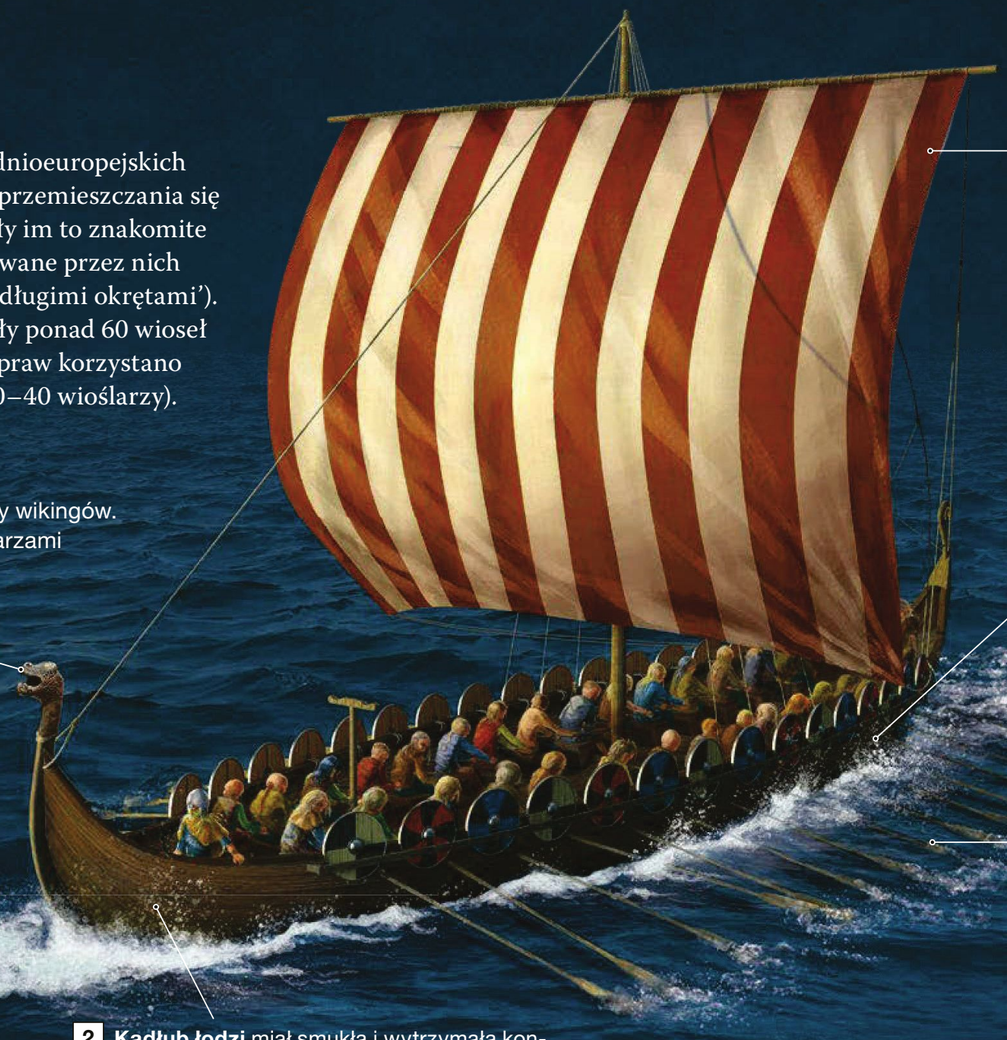

1 **Dzioby łodzi wikingów** były zdobione przez rzeźbione głowy smoków (drakkary) lub węży (snekkary). Miały one odstraszać duchy opiekujące się napadanymi przez nich osadami. Rzeźby te zdejmowano podczas powrotu do portów macierzystych, aby nie urazić własnych bóstw.

2 **Kadłub łodzi** miał smukłą i wytrzymałą konstrukcję, dzięki czemu osiągała dużą prędkość (ok. 30 km/h). Elastyczność zapewniało mu poszycie montowane na zakładkę – czyli każda deska zachodziła nieco na poprzednią.

3 Żagiel miał prostokątny kształt, a manewrowano nim za pomocą dwóch lin.

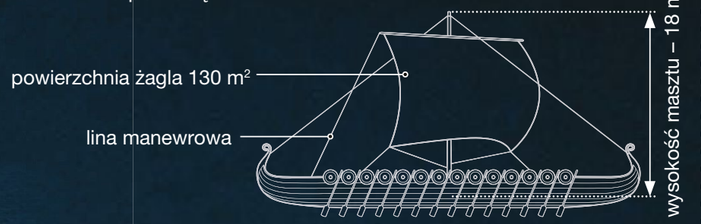

4 Płytkie zanurzenie okrętów umożliwiało Normanom wpływanie do ujścia nawet niewielkich rzek.

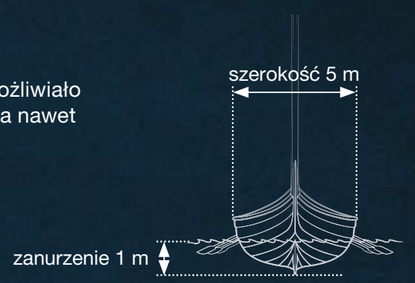

5 **Wiosła** były rozmieszczone w pojedynczych rzędach wzdłuż obydwu burt. Stanowiły podstawowy napęd łodzi w trakcie manewrowania, pokonywania rzek oraz podczas niesprzyjających wiatrów.

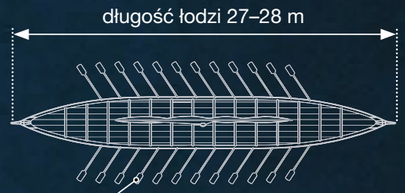

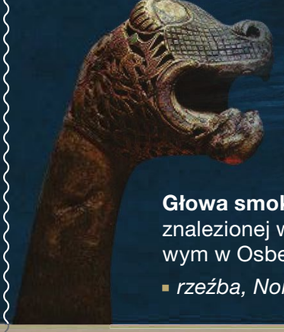

Głowa smoka z łodzi wikingów znalezionej w kurhanie pogrzebowym w Osbergu w Norwegii.

▪ *rzeźba, Norwegia, IX w.*

Obóz w Trelleborgu

Położony na wyspie Zelandii obóz strzegł cieśniny Wielki Bełt między Morzem Północnym i Bałtyckim. Wzniesiono go na planie koła, a jego wnętrze dzieliło się na ćwiartki. Normanowie zakładali tego typu obozowiska także w innych krajach europejskich jako bazy wypadowe do dalszych najazdów.

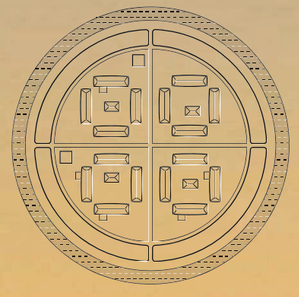

Rekonstrukcja długiego domu na podstawie wykopalisk w Trelleborgu. Miał on drewnianą konstrukcję i kształtem przypominał odwróconą łódź.

▪ *fotografia współczesna, Dania*

Wojownicy i ich rodziny

Wśród Skandynawów walka zbrojna była zajęciem mężczyzn. Wojownicy wyruszali na wyprawy uzbrojeni w kolczugi, hełmy i okrągłe tarcze. Walczyli za pomocą toporów, mieczy i włóczni. Kobiety zajmowały wysoką pozycję społeczną. Wynikało to z tego, że ze względu na częstą nieobecność mężczyzn musiały zarządzać rodzinnym majątkiem.

? 1. Opisz układ obozów wznoszonych przez Normanów jako bazy wypadowe.
2. Omów zalety łodzi wikingów.

TKANINA Z BAYEUX

Najcenniejsze źródło historyczne przedstawiające podbój Anglii przez Wilhelma Zdobywcę oraz życie codzienne mieszkańców XI-wiecznej Europy stanowi tkanina z Bayeux [czyt.: ba**ju**], wykonana pod koniec XI w. (obecnie historycy przyjmują za datę jej powstania 1070 r.). Wydarzenia ukazane na materiale miały uzasadnić prawa Wilhelma Zdobywcy do angielskiego tronu. Według tradycji tkanina została wykonana przez nadworne tkaczki na polecenie królowej Matyldy, żony Wilhelma. Jednak po dokładniejszych badaniach pojawiła się hipoteza, że materiał powstał nie w Normandii, lecz w Anglii, prawdopodobnie na zamówienie biskupa Bayeux, Odona.

? Jakich informacji na temat życia w XI-wiecznej Normandii i Anglii dostarcza tkanina z Bayeux?

Tkanina z Bayeux ma długość 70 m. Znajduje się na niej kilkadziesiąt scen obrazujących najazd wojsk Wilhelma Zdobywcy na Wyspy Brytyjskie. Zawiera ona wizerunki 626 postaci (m.in. królów, możnych, duchownych), 190 koni, 35 psów i 506 innych zwierząt. Ukazuje także 33 budowle, 37 statków, 37 drzew oraz jedynie 57 napisów w języku łacińskim.

▪ *tkanina, Anglia, XI w.*

NAJAZDY WĘGIERSKIE

Wspólnota etniczna Węgrów (Madziarów), która należy do odrębnej grupy – ludów ugrofińskich, zaczęła formować się w I tys. n.e. na terenach między środkowym Uralem, Wołgą i Jeziorem Aralskim. Węgrzy opuścili swoje pierwotne siedziby pod naporem innych ludów koczowniczych i przemieszczali się w kilku etapach na zachód. W trakcie kilkusetletniej wędrówki ostatecznie ukształtowała się węgierska organizacja plemienna i militarna. Na jej czele stał książę, który dowodził stałą drużyną oraz pospolitym ruszeniem współplemieńców. Węgrzy stanowili groźną siłę militarną. Wyspecjalizowali się szczególnie w taktyce walki koczowników, czyli w konnych atakach połączonych z ostrzałem z łuków. Sami Węgrzy nie byli typowymi koczownikami, gdyż zakładali stałe osady, uprawiali pola i wypasali bydło. Łupieżcze wyprawy traktowali jednak jako regularne źródło dochodów.

W drugiej połowie IX w. oddziały węgierskie zaczęły najeżdżać Słowian oraz kraje należące do imperium karolińskiego. Następnie w połowie stulecia pod wodzą **Arpada** (założyciela dynastii, która władała Węgrami aż do początku XIV w.) przekroczyli Karpaty i w ciągu kilku lat podbili Nizinę Panońską, gdzie się osiedlili. Zamieszkująca ją ludność słowiańska z czasem uległa asymilacji. Potem Węgrzy rozpoczęli z Panonii swoje najazdy na kraje europejskie: głównie pustoszyli Niemcy i północną Italię, ale docierali także do Francji, a nawet przekraczali Pireneje (zob. mapa s. 299).

POWSTANIE MONARCHII WĘGIERSKIEJ

Konsolidacja monarchii niemieckiej przeprowadzona przez władców z dynastii saskiej, Henryka I i Ottona I, powstrzymała węgierskie najazdy i tym samym pozbawiła Węgrów źródeł dochodów (łupów wojennych i danin). Po klęsce w **bitwie na Lechowym Polu** w **955 r.** książęta węgierscy zaczęli tworzyć podstawy stabilnej monarchii w Panonii, która gwarantowała utrzymanie dla nich i ich drużyny zbrojnych. Przejęli wzorce organizacyjne wypracowane w monarchii morawskiej i adaptowane w tym samym czasie przez monarchię czeską i polską (sieć administracyjnych grodów i osad służebnych).

Duże sukcesy w tym mieli książę Geza oraz jego syn Vajk (po chrzcie przyjął imię Stefan) z dynastii Arpadów. Ten pierwszy zdecydował się na chrzest w 974 r., drugi zaś w sposób całościowy przeprowadził chrystianizację kraju. Przyjął on chrześcijaństwo w obrządku łacińskim, jednak na Węgrzech duże też były wpływy Kościoła bizantyjskiego. **Stefan I**, nazwany później **Wielkim**, prowadził politykę opartą na sojuszu z Niemcami. Dzięki temu w **1000 r.** cesarz Otton III wydał zgodę na jego królewską koronację, która odbyła się w 1001 r.

Korona św. Stefana była insygnium koronacyjnym królów Węgier od XI w. do 1916 r. Jest uznawana za symbol narodowy – została przedstawiona w herbie państwa oraz na godle. Zabytek jest dziełem złotników dynastii Arpadów, a wieńczący koronę złoty krzyżyk został dodany do niej w późnym średniowieczu.

▪ *korona ze złota, Węgry, XI w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Najazdy węgierskie

Między 899 a 970 r. Węgrzy zorganizowali ok. 50 dużych wypraw zbrojnych na tereny Europy Zachodniej. Historycy piszą w przenośni o swoistym węgierskim „przedsiębiorstwie rabunkowym". Najazdów nie przeprowadzali żywiołowo, lecz starannie przygotowywali, poprzedzając je działaniami zwiadowczymi i dyplomatycznymi. Na taką wyprawę ruszała jedna lub dwie armie węgierskie, które po wkroczeniu na obce terytorium dzieliły się na mniejsze oddziały, te zaś rozpraszały się po całym kraju, rabowały, brały jeńców, mordowały mieszkańców i paliły osady.

Często Węgrzy działali jako wynajęci sojusznicy władców, którzy kierowali ich agresję przeciwko swoim wrogom. Cel węgierskich wypraw stanowiły łupy oraz wymuszenie regularnych danin. Wielu władców europejskich płaciło je, by uniknąć pustoszenia swoich krajów. Węgrzy starali się unikać walnych bitew, chociaż potrafili je toczyć. Ruchliwość małych węgierskich oddziałów konnych rodziła przekonanie o ich wielkiej liczbie.

Wojownik węgierski z X w. uzbrojony w miecz, włócznię, toporek oraz łuk. Jego główną osłonę stanowiła tarcza. Jedynie bogatsi posiadali zbroje.

? W jaki sposób Węgrzy organizowali wyprawy łupieżcze?

ĆWICZENIA

1. Omów genezę wypraw wikingów.
2. Opisz przebieg wypraw Normanów i wymień miejsca ich osadnictwa.
3. Wyjaśnij, jakie były przyczyny sukcesów łupieżczych wypraw prowadzonych przez Normanów i Węgrów.
4. Przedstaw okoliczności powstania monarchii węgierskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R.A. Brown, *Historia Normanów*, tłum. J. Jarniewicz, Warszawa–Gdańsk 2003.
Ph. Line, *Wikingowie: wojownicy północy*, tłum. K. Skawran, Warszawa 2016.

Podsumowanie rozdziału IV
Początki średniowiecza

1 Cesarstwo bizantyjskie

1. Cesarstwo wschodniorzymskie, nazywane także bizantyjskim lub Bizancjum, przetrwało najazdy barbarzyńców. W VI w. cesarz Justynian I odzyskał część dawnych ziem i wprowadził szereg reform wewnętrznych, m.in. prawa (Kodeks Justyniana), administracji i zarządzania prowincjami.
2. W VII w. nastąpił kryzys Bizancjum, które utraciło część ziem na rzecz Arabów. Ponadto nowym zagrożeniem na Bałkanach stali się Słowianie i przybyli tam w VII w. Protobułgarzy. Odrodzenie potęgi cesarstwa nastąpiło w połowie IX w., za panowania dynastii macedońskiej.
3. Kryzys cesarstwa w VIII w. przezwyciężono dzięki reorganizacji państwa. Wprowadzono wówczas okręgi wojskowe (temy). Ponadto żołnierzom zaczęto przydzielać działki ziemi, które stały się podstawą ich utrzymania.
4. Dzięki Bizancjum przetrwało wiele dzieł z dorobku kultury antycznej. Rozwijała się architektura (Hagia Sophia) oraz malarstwo ikon. Kościoły ozdabiano wspaniałymi mozaikami. Ważnym zjawiskiem był ikonoklazm – ruch sprzeciwiający się kultowi obrazów i wizerunków.

2 Świt narodów europejskich

1. Monarchie barbarzyńskie, które na gruzach cesarstwa zachodniorzymskiego zostały utworzone przez Germanów, w większości okazały się nietrwałe. Część z nich upadła w wyniku walk wewnętrznych (Burgundowie, Longobardowie), inne uległy atakom Bizancjum (Ostrogoci, Wandalowie) lub Arabów (Wizygoci).
2. W królestwach barbarzyńskich Germanie stanowili mniejszość. Dlatego mieli oni odrębne prawa i przywileje. Jednocześnie władcy nowych monarchii zachowywali większość działających rzymskich instytucji i lokalne władze cywilne. Swoje rządy opierali na armii.
3. Jedyną instytucją, która zachowała ciągłość pomiędzy starożytnością a nową epoką, nazwaną później średniowieczem, był Kościół. W okresie chaosu i wojen biskupi stali się naturalnymi przywódcami zagrożonych miast i ziem.
4. W tym okresie ważnym elementem życia społecznego i religijnego stały się klasztory. Funkcjonowały według spisanych zasad i angażowały się w życie intelektualne. Największą popularność zdobyła reguła stworzona przez św. Benedykta z Nursji (benedyktyńska).

3 Narodziny i podboje islamu

1. Półwysep Arabski, którego większość obszaru zajmowały pustynie, zamieszkiwały koczownicze plemiona Beduinów. Wyznawały one religie politeistyczne, a największą czcią otaczały tzw. Czarny Kamień w Mekce, który znajdował się w świątyni nazywanej Al-Kaaba.
2. W VII w. mieszkający w Mekce Mahomet stworzył nową religię monoteistyczną – islam. Jej wyznawców nazywano muzułmanami. Świętą księgą islamu stał się Koran, w którym spisano treść objawień Mahometa. Datę ucieczki (hidżry) proroka z Mekki – rok 622 – uznaje się za początek ery muzułmańskiej.
3. Po śmierci Mahometa jego następcy nazywani kalifami rozpoczęli ekspansję poza Półwysep Arabski. Podbili państwo perskie oraz należące do Bizancjum Egipt, Syrię, Afrykę Północną i Hiszpanię. Podjęli także próbę zdobycia Konstantynopola.
4. Podczas panowania kalifów z dynastii Abbasydów rozkwit przeżywała nauka i sztuka. Arabowie budowali obserwatoria astronomiczne, biblioteki i tłumaczyli dzieła wybitnych autorów.

4 Państwo Franków

1. Frankowie byli ludem germańskim, który tworzył liczne państwa nad dolnym Renem. W V w. zostały one zjednoczone przez władców z dynastii Merowingów. Po podboju części Galii utworzyli oni silne państwo, którego władca Chlodwig I w 496 r. przyjął chrzest w obrządku katolickim.
2. Potężny władca Franków był gwarantem pokoju na opanowanych terenach, dlatego zyskał przychylność Galorzymian. Szczyt potęgi państwo Merowingów osiągnęło w połowie VI w. Była to monarchia patrymonialna, traktowana jako własność dynastii.
3. Krwawe walki o władzę wewnątrz dynastii Merowingów sprawiły, że królowie utracili wpływ na rządy w kraju. Przejęli je najwyżsi urzędnicy dworscy – majordomowie. Na początku VII w. urząd majordoma sprawowała dynastia Karolingów.
4. Karolingowie umocnili państwo i przezwyciężyli jego rozbicie (podział) na dzielnice. Na początku VIII w. Karol Młot powiększył armię i zapoczątkował rozdawnictwo beneficjów. Jego następca Pepin Mały w 751 r. zdetronizował ostatniego z Merowingów i sam został królem.

5 Imperium Karola Wielkiego

1. W 768 r. państwo Franków podzielono pomiędzy synów Pepina Małego – Karola (nazwanego później Wielkim) i Karlomana. W 771 r. Karol przejął samodzielne rządy i rozpoczął ekspansję. Podbił Italię, Saksonię, Bawarię oraz Karyntię. Podporządkował sobie także część plemion słowiańskich i rozbił koczowniczych Awarów. Toczył również wojny z Arabami w Hiszpanii.
2. Aby usprawnić funkcjonowanie swojego imperium, Karol ujednolicił i scentralizował administrację. Przy granicach utworzył marchie, a działalność lokalnych władz kontrolował dzięki tzw. *missi dominici* – wysłannikom władcy.
3. Karol Wielki zreformował także system monetarny i wprowadził srebrne denary. Współpracował ściśle z Kościołem, wykorzystując umiejętności i wykształcenie duchownych. Za jego rządów zreformowano szkolnictwo oraz język łaciński, nastąpiło także odrodzenie kultury i sztuki – tzw. renesans karoliński.
4. Z racji potęgi państwa Karolingów w kręgu doradców władcy pojawiła się idea wskrzeszenia cesarstwa. Koronacja Karola Wielkiego na cesarza odbyła się w bazylice św. Piotra w Rzymie w 800 r.

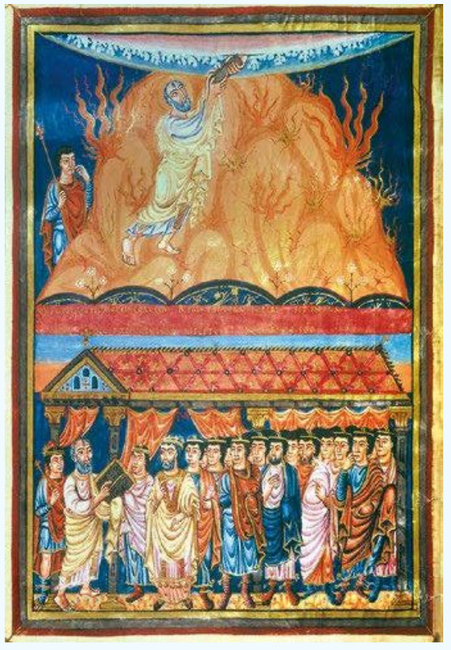

Mojżesz otrzymujący od Boga tablice z dziesięciorgiem przykazań i objaśniający je Żydom został pokazany na miniaturze w Pierwszej Biblii Karola Łysego.

- *miniatura, Francja, IX w.*

6 Rozpad imperium Karolingów

1. Następcą Karola Wielkiego został jego syn Ludwik Pobożny. Jednak udziału w sprawowaniu władzy domagali się także jego synowie oraz dalsi krewni. Ludwik wprowadził prawo regulujące sukcesję oparte na zasadzie senioratu, ale zostało ono obalone.
2. Po śmierci Ludwika walki o władzę uległy nasileniu. Zakończyło je dopiero zawarcie traktatu w Verdun w 843 r. Podzielono w nim imperium między synów Ludwika – Lotara III (który został cesarzem), Karola Łysego oraz Ludwika Niemieckiego. Podział nie zapobiegł dalszym walkom między Karolingami.
3. W monarchii zachodniofrankijskiej (późniejsza Francja) po śmierci ostatniego z Karolingów władzę przejęli Kapetyngowie. Z kolei w Niemczech (monarchia wschodniofrankijska) możnowładcy sami zaczęli wybierać króla. W ten sposób tron objęła dynastia saska. Pochodzący z niej Otton I w 962 r. koronował się w Rzymie na cesarza.
4. Wnuk Ottona I, Otton III, chciał stworzyć uniwersalne imperium złożone z czterech prowincji – Germanii, Galii, Rzymu i Słowiańszczyzny. Jego idea nie została jednak zrealizowana z powodu oporu książąt niemieckich oraz sprzeciwu innych państw.

7 Pierwsze państwa Słowian

1. Siedziby Prasłowian znajdowały się prawdopodobnie między Karpatami, Prypecią i Dnieprem. Stamtąd pod koniec V w. rozpoczęli oni ekspansję i w rezultacie zajęli większość Europy Środkowej i Wschodniej. Na początku VI w. podzielili się na trzy grupy: Słowian zachodnich, wschodnich i południowych.
2. Pierwsze państwo słowiańskie stworzył frankijski kupiec Samo, który stanął na czele Słowian walczących z koczowniczymi Awarami. Rozpadło się ono jednak po jego śmierci. Gdy Karol Wielki rozbił Awarów, ok. 830 r. powstało państwo wielkomorawskie założone przez księcia Mojmira I.
3. W 831 r. Mojmir I przyjął chrzest z Zachodu. Jego następca Rościsław, aby nie uzależnić się od monarchii wschodniofrankijskiej, sprowadził misjonarzy z Bizancjum. Działający w jego kraju Cyryl i Metody wprowadzili do liturgii język słowiański i stworzyli alfabet – głagolicę.
4. Na powstanie państwa wschodnich Słowian – Rusi Kijowskiej – duży wpływ mieli Waregowie, czyli wikingowie. Będąc u szczytu potęgi, władca Rusi Włodzimierz Wielki przyjął chrzest z Bizancjum w 988 r.

8 Kształtowanie się feudalizmu

1. Upadek cesarstwa zachodniorzymskiego i powstanie monarchii barbarzyńskich spowodowały kryzys gospodarczy. Miejsce gospodarki towarowo-pieniężnej ponownie zajęła wówczas gospodarka naturalna. Zaczęły dominować wielkie majątki ziemskie, tzw. włości senioralne. Władza właścicieli ziem nad osadzonymi na nich ludźmi, niewolnymi i chłopami, była nazywana władztwem gruntowym.
2. W okresie rozpadu imperium Karolingów zaczęto budować zamki, których właściciele (kasztelanowie lub seniorzy) uzyskiwali od słabych monarchów immunitety zwalniające ich z podatków na rzecz państwa i jurysdykcji sądowej.
3. W okresie rozdrobnienia feudalnego zamki seniorów stały się jedynymi skutecznymi ośrodkami władzy. Seniorzy sprawowali rządy z pomocą drużyny wasali, którym nadawali majątki lenne w zamian za służbę zbrojną. Akt nadania lenna stał się uroczystą ceremonią zwaną hołdem lennym.
4. Lenno to po łacinie *feudum*, dlatego nowy porządek, który powstał na podstawie tej instytucji, nazwano feudalizmem. Najwyższym seniorem w systemie feudalnym, czyli suzerenem, był król.

9 Najazdy normańskie i węgierskie

1. W średniowieczu Skandynawię zamieszkiwały plemiona Danów, Szwedów, Gotów i Normanów (później Normanami nazywano wszystkich mieszkańców Skandynawii). Składały się one głównie z wolnych chłopów-wojowników, którzy byli znakomitymi żeglarzami. Zajmowali się także handlem i grabieżą.
2. Pod koniec VIII w. wikingowie (*viking* – zbrojna wyprawa morska) rozpoczęli najazdy na Europę Zachodnią. Było to następstwo ich działalności rabunkowej na mniejszą skalę. Do wypraw zachęcały ich także chęć zdobycia sławy, duża opłacalność oraz słaba obrona rozbitych królestw.
3. Z czasem Normanowie zaczęli osiedlać się w podbijanych krajach (Normandia, Brytania, Islandia). Działali także nad Morzem Śródziemnym oraz dopłynęli do Ameryki Północnej. W 1066 r. władca Normanów Wilhelm opanował Anglię i został jej królem.
4. Około 895 r. nad Dunajem osiedlili się koczowniczy Węgrzy. Organizowali wyprawy na Europę Zachodnią, zostali jednak pokonani. Przyjęli chrzest w obrządku łacińskim i w 1001 r. stworzyli swoje królestwo.

Data	Wydarzenie
476 r.	upadek cesarstwa zachodniorzymskiego
496 r.	chrzest króla Franków Chlodwiga I
527–565	panowanie Justyniana I Wielkiego
532 r.	powstanie Nika
534 r.	wydanie Kodeksu Justyniana
537 r.	zakończenie budowy kościoła Hagia Sophia
586 r.	zajęcie Italii przez Longobardów
627 r.	zwycięstwo Bizantyjczyków nad Persami w bitwie pod Niniwą
622 r.	hidżra – ucieczka Mahometa z Mekki do Medyny
632 r.	śmierć Mahometa
711 r.	początek ekspansji arabskiej w Hiszpanii
717 r.	oblężenie Konstantynopola przez Arabów
732 r.	bitwa pod Poitiers
751 r.	początek panowania dynastii Karolingów, koronacja Pepina Krótkiego
756 r.	powstanie Państwa Kościelnego
793 r.	początek najazdów wikińskich
800 r.	koronacja cesarska Karola Wielkiego
pocz. IX w.	powstanie państwa wielkomorawskiego
814 r.	śmierć Karola Wielkiego
843 r.	traktat z Verdun
863 r.	początek misji św. Cyryla i św. Metodego wśród Słowian
866 r.	chrzest Bułgarii
980–1015	panowanie Włodzimierza Wielkiego na Rusi
955 r.	bitwa na Lechowym Polu
974 r.	chrzest Węgier
987 r.	początek panowania Kapetyngów we Francji
988 r.	chrzest Rusi
1000 r.	przypuszczalna data dotarcia do Ameryki Leifa Erikssona
1001 r.	koronacja Stefana I Wielkiego na króla Węgier
1018 r.	podporządkowanie Bułgarów Bizancjum
1066 r.	bitwa pod Hastings

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło 1. Fragment dokumentu z epoki

Cesarz [...] do senatu miasta Konstantynopola. Co wielu poprzednich cesarzy uznało za konieczne do poprawienia, a czego żaden z nich nie odważył się do skutku doprowadzić, tym obecnie, z pomocą Boga Wszechmocnego, postanowiliśmy obdarzyć państwo i zapobiec przewlekłości sporów sądowych. W tym celu postanowiliśmy zmniejszyć zbyt wielką liczbę ustaw, które zawarte są w kodeksach wydanych przez Naszych Poprzedników oraz przez Nas samych, i ułożyć jeden kodeks pod szczęśliwą imienia naszego nazwą.

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 38–39.

Źródło 2. Mapy

A.

B.

a) Porównaj mapę A i B, a następnie zapisz, która z nich przedstawia Bizancjum za rządów władcy ze źródła 1. Uzasadnij odpowiedź.

b) Wyjaśnij, jakie cele skłoniły władcę do stworzenia nowego kodeksu, o którym jest mowa w tekście.

Wskazówki

Podpunkt a)

Zwróć uwagę na to, że w tekście jest mowa o tym, iż nowy kodeks miał nosić imię ówcześnie panującego władcy, a drugą podpowiedzią jest znacząca różnica pomiędzy obiema mapami w ukazaniu zasięgu terytorialnego cesarstwa bizantyjskiego. W uzasadnieniu odwołaj się do osiągnięć władcy w sprawach wewnętrznych oraz polityce zagranicznej.

Podpunkt b)

O celach stworzenia nowego kodeksu jest mowa na początku i w środku tekstu.

Odpowiedź

Podpunkt a)

Mapa A. Źródło 1. przedstawia, w jaki sposób doszło do powstania nowego kodeksu noszącego imię jego pomysłodawcy, cesarza Justyniana I Wielkiego. Innym osiągnięciem tego władcy było odzyskanie części ziem należących wcześniej do cesarstwa zachodniorzymskiego, m.in. Italii czy obszarów w Afryce Północnej, co zostało ukazane na mapie A.

Podpunkt b)

Władca zdecydował się zlecić opracowanie nowego kodeksu ze względu na istniejącą od dłuższego czasu potrzebę poprawienia obowiązujących praw oraz skrócenia sporów sądowych poprzez zmniejszenie zbyt dużej liczby przepisów.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło 1. Mapa

Źródło 2. Fragmenty opracowania historycznego

Fragment 1.: [Im] pisana była najdłuższa wśród ludów wschodniogermańskich kariera historyczna. Wprawdzie z Galii [...] zostali wyparci na początku VI wieku przez konkurentów [...], ale posiadali już wówczas przyczółek za Pirenejami i po klęsce przenieśli tam [...] swoje państwo [...] zachowując z kolei niewielki skrawek południowej Galii [...].

Fragment 2.: Spustoszywszy mało dotąd dotkniętą nieszczęściami wojennymi Galię [...], pod wodzą energicznego Gejzeryka, zdecydowali się w 429 roku przeprawić do Afryki Północnej, gdzie [...] założyli własne państwo. [...] przetrwało ono nieco ponad 100 lat, padając wreszcie w latach trzydziestych VI wieku pod ciosami wodzów cesarza Justyniana Wielkiego.

Fragment 3.: Ich siedziby, po wyparciu Hunów ze stepów [...] znalazły się na terytorium formalnie ciągle rzymskiej Panonii. [...] Teodoryk otrzymał zadanie wydarcia Italii z rąk Odoakra, przesiedlenia się tam wraz ze swoim ludem i zarządzania Italią z ramienia cesarza. Tak się też stało.

Źródło: J. Strzelczyk, *Historia powszechna. Średniowiecze*, Poznań 2001, s. 72–73.

Na podstawie podanych informacji uzupełnij tabelę – wpisz nazwy plemion, których dotyczą określone fragmenty tekstu, oraz litery, którymi zostały oznaczone na mapie miejsca powstania państw utworzonych przez te plemiona. Wybierz ich nazwy spośród podanych poniżej.

Wandalowie, Wizygoci, Frankowie, Ostrogoci

Fragment tekstu	Nazwa plemienia	Litera na mapie
1.	?	?
2.	?	?
3.	?	?

2 Źródło. Fragment *Życia Karola Wielkiego* autorstwa Einharda

Ród [...], z którego Frankowie zwykli byli sobie wybierać królów, na pozór trwał aż do Childeryka; on bowiem na rozkaz papieża [...] został złożony z godności, ostrzyżony i zamknięty w klasztorze. Chociaż dopiero na nim ród ten wygasł, w rzeczywistości jednak od dawna nie miał żadnej siły i błyszczał tylko czczym tytułem królewskim. Skarb i rządy państwem należały do przełożonych pałacu [...], którzy posiadali najwyższą władzę. Królowi nie pozostało nic więcej jak zadowolić się samym tytułem, nosić długie włosy i niestrzyżoną brodę, zasiadać na tronie i udawać panującego; wysłuchiwał posłów przybywających zewsząd i na odchodnym udzielał im odpowiedzi jakby na mocy własnej woli, lecz to, co mówił, było wyuczone albo i nakazane.

Źródło: D. Ostapowicz, S. Suchodolski, D. Szymikowski, *Od Hammurabiego do Fukuyamy*, t. 1, Gdańsk 1999, s. 51.

a) Udowodnij, odwołując się do tekstu, że autor źródła negatywnie odniósł się do przedstawionej dynastii królewskiej.

b) Na podstawie źródła oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Ostrzyżenie króla było symboliczną oznaką utraty przez niego władzy.	P	F
Źródło przedstawia losy frankijskiej dynastii Kapetyngów.	P	F
W opisywanym w tekście okresie realna władza znajdowała się w ręku majordomów.	P	F

c) Podaj imię i przydomek *przełożonego pałacu*, który został nowym władcą po detronizacji opisanego w tekście króla.

3 Źródło 1. Moneta Karola Wielkiego

Napis na monecie:
Karolus Imp[erator] Aug[ustus]

Źródło 2. Fragment *Życia Karola Wielkiego* autorstwa Einharda

Oto papież Leon doznał od Rzymian mnóstwa krzywd, nawet oczy mu wykłuto i język ucięto, tak że musiał wezwać pomocy króla. Karol przybył więc do Rzymu i spędził tam całą zimę, aby wnieść ład w stosunki kościelne, które znalazły się w wielkim zamęcie. Wtedy właśnie przyjął miano cesarza i Augusta. Z początku tak mu to było przykre, że zapewniał, iż w tym dniu, chociaż to było wielkie święto, nie byłby wszedł do kościoła, gdyby wcześniej znał zamiary papieża. Z wielką jednak cierpliwością znosił zawiść, która szła za tym tytułem, spotęgowana zwłaszcza oburzeniem cesarzy rzymskich. Pokonał ich zaciętość wielkodusznością, w czym ich bez wątpienia znacznie przewyższał; wyprawiał do nich częste poselstwa i w listach nazywał ich braćmi.

Źródło: D. Ostapowicz, S. Suchodolski, D. Szymikowski, *Od Hammurabiego do Fukuyamy*, t. 1, Gdańsk 1999, s. 176.

a) Podaj rok, w którym doszło do opisanej w tekście koronacji.

b) Zapisz, do jakiej antycznej tradycji nawiązują źródła. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do obu źródeł.

c) Wyjaśnij, dlaczego koronacja wywołała oburzenie *cesarzy rzymskich*.

4 **Źródło. Fragment kapitularza Karola Wielkiego**

1. Każdy wolny mąż, który cztery uprawione łany jako swą własność albo w charakterze lenna posiada, winien się sam uzbroić i wyruszyć osobiście przeciwko nieprzyjacielowi, czy to ze swoim panem [seniorem], jeżeli ten udaje się na wyprawę, czy to ze swym hrabią. Kto zaś tylko trzy łany posiada na własność, temu ma być dodany taki, który jeden łan posiada i ten ma użyczyć tamtemu pomocy, aby ów mógł za obu wyruszyć na wyprawę. [...] Kto jednak ma tylko jeden łan na własność, temu ma się dodać trzech, którzy to samo posiadają, i ci obowiązani są mu udzielić pomocy i on sam winien udać się na wyprawę. Ci trzej zaś, którzy mu użyczają wsparcia, niech zostaną w domu.

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 71.

Wyjaśnij, jakimi kryteriami kierowano się przy powoływaniu do armii Karola Wielkiego.

5 **Źródło 1. Fragment opracowania historycznego**

Na dworze książąt normandzkich znalazł gościnę [...], król angielski Edward Wyznawca. Jego długi pobyt na kontynencie doprowadził do zbliżenia z książęcym domem Normandii i do poczynienia jego przedstawicielom pewnych obietnic spadkowych na wypadek bezpotomnej śmierci. Edward po swoim powrocie do Brytanii otaczał się chętnie przybyszami z kontynentu, budząc tym niezadowolenie miejscowych możnych. Toteż kiedy zakończył życie [...], możni anglosascy zlekceważyli testament zmarłego władcy i wynieśli na tron najpotężniejszego spośród siebie – Harolda.

Źródło: T. Manteuffel, *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa 1999, s. 114.

Źródło 2. Fragment tkaniny z Bayeux

a) Rozstrzygnij, czy źródło 2. wskazuje konsekwencje wydarzeń opisanych w źródle 1. Uzasadnij odpowiedź.

b) Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Wydarzenia przedstawione w źródle 1. nastąpiły

A. przed chrztem Chlodwiga.

B. między bitwą pod Poitiers a powstaniem Państwa Kościelnego.

C. między koronacją Karola Wielkiego a traktatem w Verdun.

D. po koronacji cesarskiej Ottona I.

▪ *Romańska archikolegiata Najświętszej Marii Panny i św. Aleksego w Tumie koło Łęczycy, XII w.*

V
PAŃSTWO PIERWSZYCH PIASTÓW

1 Pradzieje ziem polskich
2 Początki państwa polskiego
3 Panowanie Bolesława Chrobrego
4 Kryzys i odbudowa państwa Piastów
5 Polska na przełomie XI i XII wieku
6 Monarchia pierwszych Piastów

1 PRADZIEJE ZIEM POLSKICH

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Gdzie znajdowały się pierwotne siedziby Słowian?
2. Jak doszło do powstania pierwszych państw słowiańskich?

PIERWSI MIESZKAŃCY ZIEM POLSKICH

Najstarsze ślady obecności gatunków człowiekowatych (hominidów) na ziemiach polskich odnaleziono w okolicy dzisiejszej Trzebnicy – pochodzą one sprzed **500 tys. lat**. Około **100 tys. lat temu** na terenach obecnej Polski żyli neandertalczycy. W jaskini Stajnia w Jurze Krakowsko-Częstochowskiej odnaleziono ich zęby, a w innych grotach kamienne narzędzia oraz resztki ognisk. Około **40 tys. lat temu** na ziemiach polskich pojawili się pierwsi przedstawiciele gatunku *Homo sapiens*. Były to głównie grupy myśliwych, które przystosowały się do trudnych warunków epoki lodowcowej i udoskonaliły sposoby polowania na duże zwierzęta, takie jak mamuty.

Po ustąpieniu lodowców (ok. 12 tys. lat temu) na obszar dzisiejszej Polski zaczęły przybywać coraz większe grupy ludzi rozumnych (*Homo sapiens*). Nadal trudnili się oni łowiectwem i zbieractwem, ponieważ z powodu warunków klimatycznych i geograficznych rewolucja neolityczna zaczęła się w północnej Europie kilka tysięcy lat później niż na Bliskim Wschodzie. Pierwszy przełom cywilizacyjny na ziemiach polskich nastąpił ok. połowy VI tysiąclecia p.n.e. Wówczas przybysze wprowadzili uprawę roli i hodowlę oraz przeszli częściowo na osiadły tryb życia. Z czasem nauczyli się także formować i wypalać naczynia z gliny. Przez kolejne tysiąclecia ziemie polskie były zamieszkiwane przez różne ludy, nie wiadomo jednak, skąd tam przybyły ani jak się nazywały. Wiedzę o nich czerpiemy tylko z wykopalisk archeologicznych, dzięki którym m.in. wiadomo, że na przełomie III i II tysiąclecia p.n.e. na terenie dzisiejszej Polski zaczęto używać narzędzi i przedmiotów z brązu.

Na podstawie charakterystycznych wytworów kultury materialnej, przede wszystkim dzięki badaniu naczyń glinianych, ich kształtów i sposobów ozdabiania, uczeni wyodrębniają **kultury archeologiczne** oraz określają czas i obszar ich występowania.

W epoce brązu najdłużej trwała **kultura łużycka**, która obejmowała ziemie polskie i sąsiednie Łużyce (stąd nazwa). Zapoczątkowali ją przybysze znad Dunaju ok. 1500 r. p.n.e., po czym rozwijała się ona do ok. 500 r. p.n.e. Wiąże się z nią przejście od epoki brązu do epoki żelaza, które jednak nie spowodowało znaczących zmian w prymitywnej gospodarce rolnej i organizacji społeczeństw. Najbardziej znaną osadą ludów kultury łużyckiej jest **gród w Biskupinie**.

Wyposażenie grobu kobiecego z okresu kultury wielbarskiej, odkrytego w miejscowości Lubieszewo. Znalezisko pochodzi z czasów, kiedy obszary dzisiejszej Polski znajdowały się pod wpływami rzymskimi.

▪ *biżuteria, Polska, I tysiąclecie p.n.e.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

BURSZTYNOWY SZLAK

Północno-wschodnie tereny dzisiejszej Polski od czasów starożytnych były zamieszkiwane przez plemiona bałtyjskie. Żyjący w I w. n.e. rzymski historyk Tacyt zapisał informacje dotyczące plemienia Estiów, których siedziby lokalizuje się na wschód od ujścia Wisły.

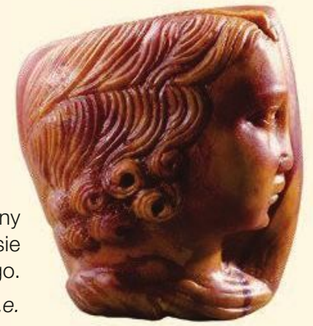

Profil twarzy wykonany z bursztynu w okresie cesarstwa rzymskiego.

▪ *rzeźba, Holandia, I w. n.e.*

Za Swionami rozciąga się inne morze, leniwe i niemal nieruchome. [...] *Tam już – a wiadomość to prawdziwa – kończy się świat. Zatem na prawym brzegu Morze Swebskie obmywa siedziby ludów Estiów, którzy mają zwyczaje i strój jak u Swebów, język zbliżony do brytańskiego. Czczą Matkę Bogów, a jako oznakę tych wierzeń noszą na sobie coś w kształcie dzika, co niczym broń czyni czciciela bogini bezpiecznym nawet pośród wrogów, chroniąc go przed wszelkim niebezpieczeństwem. Rzadko czynią użytek z żelaza, częściej z kijów. Zboża i inne płody uprawiają – jak na niedbałych zazwyczaj Germanów – cierpliwie. Przeszukują też morze i jako jedyni ze wszystkich zbierają na mieliznach i na samym brzegu bursztyn, który zwą glesum. Jaka jego natura i przyczyna powstania, nie pytają – jak to barbarzyńcy – i nie wiedzą. Długo musiał leżeć wśród tego, co wyrzuca morze, póki nasze umiłowanie zbytku nie nadało mu nazwy. U nich jest bezużyteczny. Surowy zbierają, niedorobiony przewożą, ze zdumieniem przyjmują zapłatę. Można sądzić, że jest to sok z drzew, ponieważ często prześwitują w nim jakieś ziemne lub latające stworzenia, które utkwiwszy w cieczy, uwięzione zostały przez szybko krzepnącą substancję. Przypuszczam, że bujne lasy czy też gaje – tak jak w odległych krainach Wschodu, obfitych w kadzidło i balsam – muszą też znajdować się na wyspach i w krajach Zachodu, a ich soki wyciśnięte promieniami blisko znajdującego się słońca spływają do sąsiedniego morza, gnane wiatrem, wyrzucane są na przeciwległy brzeg.*

Źródło: Tacyt, *Germania*, tłum. T. Płuciennik, Poznań 2008, s. 95–97.

? 1. Przedstaw wiadomości na temat życia Estiów przekazane przez Tacyta.
2. Wymień przyczyny zainicjowania wymiany handlowej między mieszkańcami Rzymu a plemionami wybrzeża Morza Bałtyckiego.

Zanik kultury łużyckiej został spowodowany najprawdopodobniej przez fale migracji kolejnych ludów. W V–IV w. p.n.e. na obszar dzisiejszej Polski przywędrowali Celtowie. Ich wpływy zanikły jednak na początku naszej ery, kiedy z północy zaczęli przybywać Germanie. W tym samym czasie na ziemiach polskich dały się zauważyć także wpływy Imperium Rzymskiego. Rozwijał się przede wszystkim handel. W zamian za bursztyn, niewolników i skóry dzikich zwierząt kupowano rzymskie wyroby rzemieślnicze. Istniał wówczas również tzw. **bursztynowy szlak**, czyli szlak handlowy łączący kraje leżące nad Morzem Śródziemnym z terenami na południowym wybrzeżu Bałtyku.

SŁOWIANIE NA ZIEMIACH POLSKICH

Plemiona słowiańskie, które w VI w. osiedliły się na ziemiach polskich, żyły z dala od głównych wczesnośredniowiecznych ośrodków cywilizacyjnych i politycznych Europy. Peryferyjne położenie ograniczało niebezpieczeństwo zbrojnych napaści, lecz jednocześnie utrudniało kontakty z innymi ludami i rozwój cywilizacyjny. W tym czasie ponad 80% powierzchni ziem polskich pokrywały pierwotne puszcze. Większość osad zakładano w dolinach rzek z powodu dostępu do wody. Rzeki służyły również do transportu. Zaludnienie tych obszarów było niewielkie i jeszcze w X w., według

szacunków, mieszkało tu tylko ok. 1 mln ludzi (ok. 4 osób na km^2).

Podstawowym zajęciem ludności słowiańskiej na ziemiach polskich było prymitywne rolnictwo. Początkowo stosowano tzw. **gospodarkę żarową**, która polegała na wypalaniu puszczy i uprawie gleby aż do momentu, gdy ta stała się jałowa. Wówczas przenoszono się na nowe miejsca. Z czasem ten sposób uprawy stopniowo zastąpiono **gospodarką przemienno-odłogową**. Najpierw uprawiano pole kilka lat, później przez podobny okres je odłogowano, a następnie znów uprawiano po ponownym wykarczowaniu, wypaleniu i zaoraniu. Nowy sposób gospodarowania przyczyniał się przede wszystkim do ustabilizowania się osadnictwa, ponieważ do wyżywienia rodziny potrzeba było kilkukrotnie mniejszej powierzchni upraw. W gospodarce żarowej na to samo pole można było wrócić dopiero po kilkudziesięciu latach, a w gospodarce przemienno-odłogowej – już po kilku.

INFOGRAFIKA

KULTURY ARCHEOLOGICZNE NA ZIEMIACH POLSKICH

Najstarsze kultury archeologiczne pojawiły się na obszarze dzisiejszej Polski w paleolicie. W następnych tysiącleciach kolejne z nich upowszechniały się na całym obecnym terytorium kraju lub tylko na jego części. Poszczególne kultury rozwijały się często w zbliżonym czasie, a o ich istnieniu świadczą odkrycia zachowanych naczyń ceramicznych, szczątków osad, budowli megalitycznych oraz grobowców.

Biskupin

Osada w Biskupinie została zbudowana w okresie rozwoju na ziemiach polskich kultury łużyckiej (ok. 1500–300 r. p.n.e.). Jej dobrze zachowane pozostałości zostały odkryte w 1933 r. Zainicjowane rok później badania archeologiczne i późniejsza rekonstrukcja osady pozwoliły na odtworzenie warunków życia ówczesnych mieszkańców tych terenów.

1 **Brama z wieżą** pełniła funkcję punktu obserwacyjnego i stanowiła jedyne wejście do osady.

2 **Plac** służył jako miejsce wieców mieszkańców oraz pozwalał na swobodne wymijanie się wozów, niemożliwe w wąskich uliczkach osady.

3 **Wał obronny** miał wysokość 6 m. Na jego szczycie znajdowała się osłonięta platforma.

4 **Domy** były połączone ścianami szczytowymi i tworzyły 13 równoległych szeregów. Pojedyncze zabudowanie było zamieszkiwane przez jedną rodzinę, a zimą służyło także jako schronienie dla hodowanych zwierząt.

Na swoich polach Słowianie uprawiali przede wszystkim **proso**, rzadziej inne zboża, a w przydomowych ogrodach – także groch, soczewicę oraz warzywa. Ponadto hodowano bydło, w tym woły, wykorzystywane jako siła pociągowa, i trzodę, którą wypasano w lasach dębowych i bukowych, a rzadziej drób. Dodatkowymi źródłami utrzymania ludności były myślistwo, bartnictwo (dawna forma pszczelarstwa) i rybołówstwo. Gospodarka Słowian miała **charakter naturalny**. Rolnicy sami budowali swoje chaty i zagrody oraz wyrabiali potrzebne narzędzia i naczynia. Tylko ograniczona część dóbr stanowiła przedmiot wymiany na lokalnych targach.

Słowianie żyli w rozproszeniu, najczęściej w pojedynczych wielopokoleniowych gospodarstwach. Rzadziej mieszkali w przysiółkach, składających się z kilku sąsiadujących gospodarstw skupionych wokół centralnego placu, na który spędzano na noc zwierzęta hodowlane. Nie istniały osady, które przypominałyby późniejsze wsie czy też miasta.

Pozostałości wielokulturowej osady obronnej na Górze Zyndrama w Maszkowicach. Początki tego grodziska sięgają XVIII w. p.n.e. W ciągu wieków zamieszkiwali je m.in. przedstawiciele kultury łużyckiej. Niedawno dokonano tam wyjątkowego odkrycia – odsłonięto najstarsze na ziemiach polskich kamienne fortyfikacje.

- *fotografia współczesna, Maszkowice*

Popielnica to składane do grobu naczynie służące do przechowywania prochów zmarłego po spaleniu. Pochówek ciałopalny stosowano powszechnie na terenie Europy od późnej epoki brązu. Na ziemiach polskich praktykowali go m.in. przedstawiciele kultury łużyckiej i pomorskiej (ok. 700 r. p.n.e. – 1 r. n.e.).

- *ceramika, Polska, I tysiąclecie p.n.e.*

Kamienny krąg we wsi Odry jest jedną z wielu tego typu konstrukcji megalitycznych na Pomorzu. Stoi on na terenie cmentarzyska kultury wielbarskiej, która rozwijała się w okresie I–V w. n.e. na północy i wschodzie Polski pod wpływem przybyłych ze Skandynawii Gotów i Gepidów. Tajemniczy megalit służył być może jako miejsce wieców.

- *fotografia współczesna, rezerwat w Odrach*

?

1. Omów walory obronne osady w Biskupinie.
2. Odszukaj informacje na temat innych typów budowli megalitycznych w Polsce.

WARTO WIEDZIEĆ

Wierzenia Słowian

Życie duchowe Słowian jest słabo znane. Wiedzę na ten temat czerpiemy z fragmentów przekazów autorów chrześcijańskich. Według ich relacji najważniejszy w słowiańskim panteonie był **Swaróg** – bóg ognia, a prawdopodobnie także błyskawic. Niższą pozycję w hierarchii zajmował bóg słońca i ognia **Swarożyc** ('syn Swaroga'). Ważną rolę odgrywał także bóg gromu, zwany przez wschodnich Słowian **Perunem**. Z kolei patrzący w cztery strony świata **Świętowit** (spotyka się też nazwę Światowit) był panem wojny, płodności i urodzaju. Nasi przodkowie czcili również niektóre drzewa, strumienie oraz siły natury. Początkowo nie wznosili swoim bogom świątyń, lecz oddawali im cześć w gajach. Nie mieli też kapłanów. Z czasem wierzenia Słowian ewoluowały. W źródłach niemieckich znajdujemy informacje o ich nowej postaci – nabrały cech lokalnych i zostały przystosowane do społeczności opartych na związkach plemiennych. Bóstwa miały po trzy lub cztery twarze, które symbolizowały różne aspekty ich mocy albo wszechobecność.

Światowit ze Zbrucza to kamienny posąg słowiańskiego boga, znaleziony w XIX w. w rzece Zbrucz na terenie dzisiejszej Ukrainy.

▪ *kamienny posąg, Ukraina, I tysiąclecie n.e.*

? Które siły natury były czczone przez Słowian?

ORGANIZACJA SPOŁECZNA SŁOWIAN

Podstawową jednostką organizacji społecznej Słowian był **ród**, który tworzyły spokrewnione ze sobą rodziny. Jego członkowie blisko współpracowali przy karczowaniu lasu, uprawie roli i hodowli. Gospodarstwa i osady składały się na wspólnoty sąsiedzkie, zwane **opolami**. Każde opole miało określone granicami terytorium i stały gród. Był on schronieniem w razie wrogiego najazdu oraz miejscem ceremonii religijnych i zgromadzeń starszyzny opolnej. Starszyzna decydowała o wspólnych przedsięwzięciach gospodarczych, troszczyła się o utrzymanie porządku i bezpieczeństwa, rozstrzygała międzysąsiedzkie konflikty.

Opola, które były wspólnotami sąsiedzkimi, łączyły się w **plemiona**, czyli większe wspólnoty terytorialne. Plemiona z czasem przeobrażały się w organizmy o charakterze politycznym. Nierzadko powstawały one w sposób gwałtowny – w wyniku zawarcia sojuszu wymierzonego we wspólnych wrogów lub podboju słabszych wspólnot sąsiedzkich przez silniejsze. Plemiona zapewniały współplemieńcom obronę, tworzyły własne prawa, które określały wewnętrzny ład, łagodziły konflikty oraz organizowały wspólne przedsięwzięcia, takie jak budowa grodów i granicznych zasieków, dróg oraz mostów. O tego typu sprawach decydował **wiec**, który zbierał się regularnie i w którym uczestniczyli wolni współplemieńcy. Zgromadzenie to wybierało też **księcia**, który był wodzem. Podlegała mu stała **drużyna** oraz pospolite ruszenie współplemieńców. Mógł on też przewodniczyć ceremoniom religijnym, a składane przez niego ofiary miały zapewniać opiekę plemiennych bogów, pokój i dostatek.

PLEMIONA POLSKIE

Z powodu braku źródeł historycy nie potrafią odtworzyć precyzyjnie mapy podziałów plemiennych na ziemiach polskich. Nie wiadomo, czy ustaliły się one w okresie wędrówek, czy też dopiero po osiedleniu się poszczególnych plemion. Na pewno plemiona te nie były jednorodne. Na Pomorzu i na Śląsku przeważały małe wspólnoty plemienne, a na pozostałych obszarach – duże.

Najstarszy spisany przekaz na temat plemion słowiańskich żyjących na ziemiach polskich pochodzi z IX w. W dziele **Geograf Bawarski** przedstawiono 56 plemion zamieszkujących obszary na północ od Dunaju. Dziesięć z nich żyło na terenie dzisiejszej Polski. Na Pomorzu Zachodnim mieszkali **Wolinianie** i **Pyrzyczanie**, a na Śląsku **Bobrzanie**, **Dziadoszanie**, **Ślężanie**, **Opolanie** i plemię o nazwie **Golęszyce**. Z kolei w Małopolsce istniało jedno duże plemię **Wiślan**. Na północny wschód od nich mieszkali **Lędzianie**, których prawdopodobne siedziby lokalizuje się w okolicach Lublina i Sandomierza. W źródłach nie przytoczono nazwy ani jednego plemienia żyjącego na terenach Pomorza Środkowego i Wschodniego. Niewiele jest też informacji na temat ludów zamieszkujących Mazowsze oraz Wielkopolskę, czyli obszar stanowiący kolebkę państwa wczesnopiastowskiego. Według współczesnych badaczy na Mazowszu dominowali **Mazowszanie**, a na zachód od nich – **Polanie**.

SŁOWIANIE ZACHODNI W VI–IX WIEKU

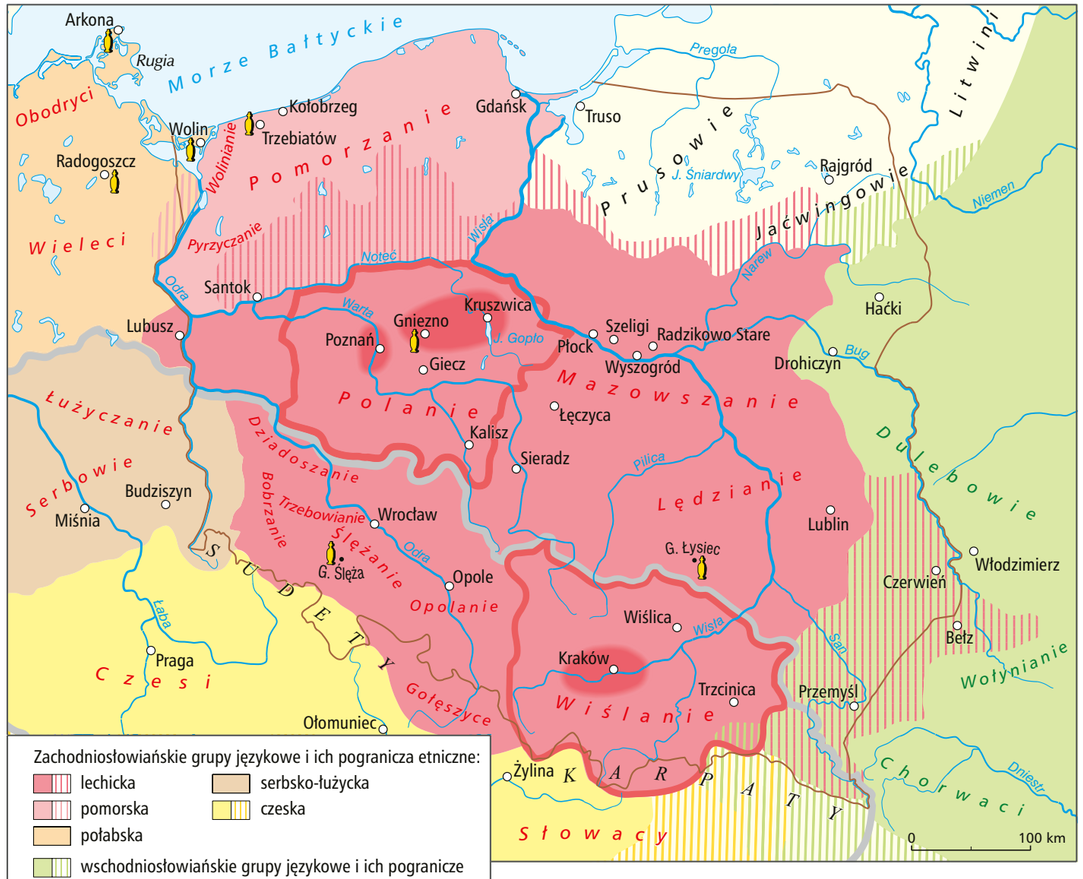

? 1. Wskaż obszary dzisiejszej Polski zamieszkiwane we wczesnym średniowieczu przez plemiona niesłowiańskie.

2. Wymień grupy językowe, do których należeli Słowianie żyjący na ziemiach polskich.

PIERWSZE PAŃSTWA PLEMIENNE

Gospodarka naturalna i rozproszone osadnictwo skutecznie hamowały na ziemiach polskich procesy państwowotwórcze, które zostały zapoczątkowane dopiero w IX w. Umożliwił to powolny wzrost demograficzny i gospodarczy, który spowodował pojawienie się nadwyżek w samowystarczalnej dotychczas produkcji rolnej. Dzięki nim plemienni książęta mogli tworzyć aparat państwowy, na który składały się **dwór** i **drużyna zbrojnych**. Ci ostatni, podobnie jak w całej Europie, stanowili nie tylko siłę militarną, lecz także pełnili funkcje administracyjne. Na rozpoczęcie procesów państwowotwórczych wpływ miały również międzyplemienne wojny, które umożliwiały bogacenie się lokalnych władców. Podczas konfliktów zdobywano przede wszystkim niewolników, których odsprzedawano kupcom muzułmańskim i bizantyjskim. W zamian otrzymywano luksusowe towary, takie jak broń, odzież, ozdoby oraz monety ze szlachetnych kruszców.

Walki międzyplemienne prowadziły ponadto do trwałych zmian w organizacji plemion. W wyniku walk książęta umacniali swoją władzę, przekształcali ją w dziedziczną i uniezależniali się od wieców. Skutecznym narzędziem rządzenia stawała się też książęca drużyna. Składała się ona z zawodowych wojowników, także pochodzenia obcego, których wierność władcy pozyskiwali darami, udziałem w daninach i w wojennych zdobyczach. Wzrastało też bogactwo i znaczenie starszyzny plemiennej, która współpracowała z książętami. Utrwalały się podziały społeczne oparte na władzy i własności.

Słowiańskie grodzisko w Stradowie datowane jest na okres między VIII a IX w. Wraz z podgrodziami zajmowało ono obszar niemal 25 ha i było jednym z największych w kraju. W czasach plemiennych stanowiło prawdopodobnie ważny ośrodek państwa Wiślan.

▪ *fotografia współczesna, Polska*

W trakcie wojen jedne plemiona rosły w siłę, inne były wyniszczane. Drogą podbojów lub przez dobrowolne sojusze formowały się silniejsze związki plemienne. Być może właśnie w ten sposób powstały duże plemiona takie jak Wiślanie, Lędzianie czy Mazowszanie.

W drugiej połowie IX w. najsilniejsze na ziemiach polskich państwo plemienne utworzyli książęta **Wiślan**, których naczelnym grodem był Kraków. Jednak dalszy rozwój ich państwa powstrzymała ekspansja monarchii wielkomorawskiej, która podbiła kraj Wiślan oraz Śląsk. Po jej upadku w X w. te dwie krainy zostały podporządkowane monarchii czeskiej.

ĆWICZENIA

1. Omów dzieje ziem polskich przed przybyciem plemion słowiańskich.
2. Przedstaw organizację społeczną plemion polskich.
3. Wymień plemiona Słowian zamieszkujące terytorium dzisiejszej Polski.
4. Wyjaśnij, jaką rolę w procesie formowania się państw plemiennych odegrały wojny między poszczególnymi ludami.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Kłoczowski, *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 1998.
J. Strzelczyk, *Od Prasłowian do Polaków*, Warszawa 1987.

2 POCZĄTKI PAŃSTWA POLSKIEGO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie plemiona słowiańskie zamieszkiwały obszar dzisiejszej Polski?
2. Jak doszło do powstania pierwszych państw plemiennych?

POCZĄTKI PAŃSTWA POLAN

Siedziby plemienia Polan znajdowały się na Wysoczyźnie Gnieźnieńskiej, między zakolem Warty a Wełną. Początkowo to nieduże plemię niczym się nie wyróżniało na tle innych. Jego nazwa nie pojawiła się w żadnym źródle do końca X w. Wiemy, że rządy sprawowali w nim książęta z rodu **Piastów**, choć nie wiemy, w jakich okolicznościach w drugiej połowie IX w. przejęli oni władzę. Dopiero na początku XII w. ich dzieje przedstawił w legendzie dynastycznej kronikarz Gall Anonim (więcej o tej postaci zob. s. 354). Opisał postać ubogiego Piasta – założyciela rodu – oraz trzech pierwszych książąt: **Siemowita**, **Leszka** i **Siemomysła** (ojca Mieszka I). Większość historyków uznaje tych trzech władców za postacie autentyczne.

WARTO WIEDZIEĆ

Walki z Wieletami

Najstarsza informacja źródłowa o Mieszku I została zapisana przez kronikarza saskiego Widukinda z Korbei. Pod koniec lat 60. X w. zaczął on pisać kronikę pod tytułem *Dzieje saskie*, w której zamieścił niedatowaną zapiskę o dramatycznym momencie panowania księcia Mieszka I:
Gero komes [zarządca prowincji] [...] *oddał Wichmana barbarzyńcom, od których go przyjął. Ten, przez nich chętnie przyjęty, licznymi atakami niszczył barbarzyńców dalej mieszkających. Księcia Mieszka, którego władzy podlegali Słowianie, którzy zwą się Licicavici, pokonał dwa razy, zabił jego brata, wyrwał od niego wielki łup.*

Większość historyków uważa, opisane wydarzenia rozegrały się w 963 r. Największe spory budzi tajemnicza nazwa *Licicavici*. Według jednej z hipotez nazwę zniekształconą w łacińskim zapisie należy rozwinąć jako Lestkowice, czyli ‘ludzie Lestka (Leszka)’. Oznacza to, że decydującą rolę w procesie tworzenia piastowskiego państwa odegrał książę Lestek. Dlatego też od jego imienia stworzono nazwę dla ogółu poddanych. Pozostaje pytanie, dlaczego ta nazwa zanikła i nie wspominają o niej inne źródła.

Wczesnośredniowieczne grodzisko w Gieczu, z którego do naszych czasów zachowały się widoczne wały oraz fundamenty palatium książęcego z przylegającą do niego kaplicą w formie rotundy. Budowy siedziby księcia z nieznanych przyczyn nigdy nie ukończono. Wśród badaczy pojawiają się przypuszczenia, że Giecz mógł być rodową kolebką Piastów.

▪ *fotografia współczesna, Polska*

? Jakie ważne informacje zawiera fragment kroniki Widukinda z Korbei?

Plemienne państwo Polan powstało w drugiej połowie IX w. W tym okresie wzniesiono najstarsze grody plemienne, m.in. w Gieczu. Dopiero na początku X w., w ciągu kilkudziesięciu lat, Polanie zdobyli przewagę nad pozostałymi plemionami zamieszkującymi ziemie polskie. Dzięki metodzie **dendrochronologii** archeolodzy precyzyjnie określają daty budowy nowych piastowskich grodów. Największe przyspieszenie ich powstawania nastąpiło ok. 940 r. Wówczas na terytorium Polan rozbudowano stare grody i wzniesiono nowe. Dopiero wtedy powstał **gród w Gnieźnie**, który stał się siedzibą władcy. W latach 40. i 50. X w. zaczęła się ekspansja piastowskiego państwa na obszary zajmowane przez sąsiednie plemiona. Archeolodzy odkrywają ślady burzonych i palonych grodów, dawnych ośrodków władz plemiennych i wznoszonych w ich miejsce nowych. Dzięki temu odtwarzają chronologię podbojów i tworzenia ponadplemiennego państwa piastowskiego.

O sukcesach Piastów zadecydowały ich osobiste przymioty: zdolności przywódcze i organizacyjne. Stworzyli silną drużynę zbrojnych (do której rekrutowali zapewne także normańskich wojowników), a na przyłączanych terytoriach systematycznie niszczyli ośrodki władzy plemiennej i wznosili sieć własnych grodów, w których umieszczali zbrojne załogi. Prawdopodobnie już wówczas stosowali wzór organizacji państwa wypracowany przez władców Wielkich Moraw (zob. s. 288–289), a przejęty także przez sąsiednie Czechy i Węgry.

Dzięki wykopaliskom archeologicznym wiemy, że po opanowaniu w połowie X w. całej Wielkopolski Piastowie kontynuowali ekspansję. Na wschodzie zajęli Kujawy oraz Mazowsze, a na południu dotarli do siedzib Lędzian. Na podbitych terenach utworzyli sieć grodów, które stały się ośrodkami nowej władzy.

METODA DENDROCHRONOLOGICZNA A POCZĄTKI PAŃSTWA POLSKIEGO

Niezwykle ważną metodą wykorzystywaną przy badaniu i odtwarzaniu początków państwa polskiego jest **dendrochronologia**. Polega ona na określaniu wieku znalezisk drewnianych na podstawie analizy wzoru rocznych przyrostów (słojów) drzew. Z użyciem tej metody uczeni stworzyli całe skale rocznych przyrostów słojów dla konkretnych gatunków drzew, które rosły na określonych obszarach. W danej skali każdemu słojowi odpowiada roczna data.

Pod koniec lat 90. XX w. prof. Marek Krąpiec z Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie ułożył skalę dotyczącą dębu rosnącego na ziemiach polskich, która sięga aż 10 tys. lat p.n.e. Umożliwiło to zastosowanie dendrochronologii przy ustalaniu dat powstawania piastowskich grodów konstruowanych z drewna dębowego. Zrewidowało to dotychczasową wiedzę na temat początków państwa Piastów. Dotąd historycy powszechnie uważali, że proces jego powstawania był ewolucyjny – długi i powolny. Po zastosowaniu metody dendrochronologicznej okazało się, że plemienne państewko Polan powstało dopiero w drugiej połowie IX w. Z tego właśnie okresu pochodzą najstarsze grody w Gieczu, Moraczewie i, być może, w Poznaniu. Głównym ośrodkiem plemiennym był wówczas najprawdopodobniej Giecz, ponieważ gród w Gnieźnie jeszcze nie istniał. Państwo Piastów rozwijało się stopniowo w pierwszych dekadach X w. Powstawały wówczas nowe i potężne grody w Grzybowie, Lądzie i Bninie. Jednak prawdziwy przełom nastąpił w 940 r. Wówczas wzniesiono gród w Gnieźnie i rozbudowano stare grody, m.in. w Poznaniu.

? Jakie znaczenie dla badań nad początkami państwa polskiego ma zastosowanie metody dendrochronologicznej?

PAŃSTWO MIESZKA I

Szybki rozwój terytorialny państwa świadczy o szeroko zakrojonych planach politycznych władcy Polan i o jego sile militarnej. Księciem był już wówczas **Mieszko I**, uchodzący za pierwszego historycznego władcę Polski. Najwcześniejsze informacje na jego temat spisał żydowski podróżnik i kupiec **Ibrahim ibn Jakub**, który w 966 r. przebywał na dworze cesarza Ottona I, gdzie zapewne zgromadził wiedzę o państwie rozwijającym się na wschodzie. Według jego relacji Mieszko I panował na rozległym obszarze (zob. mapa ze s. 327), dysponował dobrze zorganizowanymi siłami zbrojnymi i toczył walki z Wieletami.

Władca państwa Polan, którego głównym grodem było **Gniezno**, rzeczywiście prowadził w tym czasie ożywioną ekspansję. Na zachodzie dotarł do siedzib Słowian połabskich oraz granic państwa niemieckiego i czeskiego. Szczególnie intensywne działania wojenne toczyły się na terenach położonych nad dolną Odrą, współcześnie zaliczanych do ziemi lubuskiej oraz Pomorza Zachodniego. Polanie walczyli tam z plemionami Wieletów. Utworzyły one związek słowiańskich ludów pogańskich, zamieszkujących tereny między dolną Odrą a Łabą, i skutecznie powstrzymywały ekspansję Piasta w kierunku Pomorza. Jednak Polanom udało się ostatecznie zająć ziemię lubuską, dzięki czemu państwo Piastów zaczęło bezpośrednio graniczyć z państwem niemieckim. Podbój ten naruszył strefę wpływów cesarstwa i groził wybuchem konfliktu. Mieszko I nie odważył się jednak na wojnę. Uznał zwierzchność cesarza Ottona I, któremu zaczął płacić trybut z części swojego terytorium.

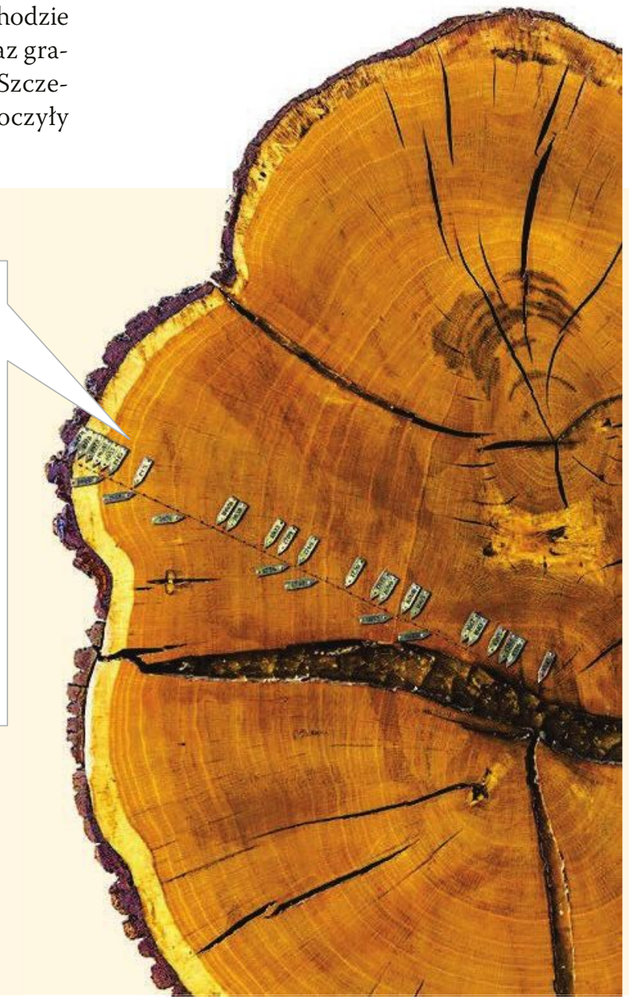

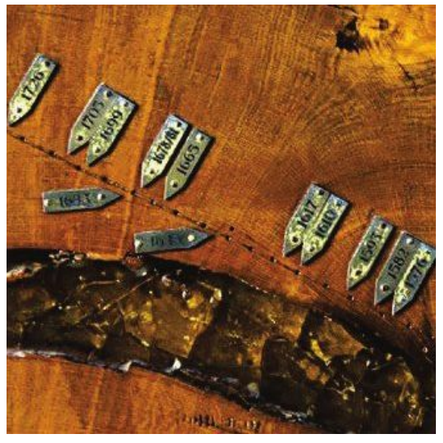

Przekrój drzewa, który tworzy skalę rocznych przyrostów słojów. Zaznaczone na nim słoje odpowiadają poszczególnym datom. Punktem wyjścia do sporządzenia wzoru jest analiza próbki z jeszcze rosnącego drzewa.

▪ *fotografia współczesna, Polska*

POSTAĆ HISTORYCZNA

MIESZKO I zm. 992 r.

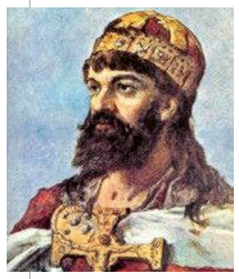

Książę Polan z dynastii Piastów, pierwszy historyczny władca Polski. Był synem Siemomysła. Rządy w państwie gnieźnieńskim objął ok. 960 r. Kontynuował politykę ekspansji swoich poprzedników. W 965 r. zawarł sojusz z władcą Czech i pojął za żonę jego córkę Dobrawę. Za pośrednictwem czeskim przyjął również chrzest, a tym samym wprowadził swój kraj do świata chrześcijaństwa łacińskiego. Po śmierci cesarza Ottona I poparł pretensje Henryka Kłótnika do tronu cesarskiego. W ostatnich latach życia próbował przekazać swoje państwo dzieciom ze związku z drugą żoną Odą, co oznaczało odsunięcie od władzy Bolesława. Zmarł śmiercią naturalną 25 maja 992 r.

CHRZEST POLSKI

Równocześnie z nawiązaniem stosunków z państwem niemieckim Mieszko I zapoczątkował kontakty z księstwem czeskim. W 965 r., po uznaniu zwierzchności cesarskiej, zawarł w nieznanych okolicznościach porozumienie z księciem czeskim Bolesławem I Srogim. Na mocy tego układu poślubił córkę Bolesława, księżniczkę **Dobrawę**. Podjął także decyzję o przyjęciu chrztu w **966 r**. Kronikarze zwracają uwagę na rolę Dobrawy w tych wydarzeniach, ale ich przekaz może być jedynie rezultatem konwencji literackiej tamtych czasów. Motywów decyzji Mieszka można domyślać się na podstawie analizy skutków chrystianizacji Polski.

Przyjęcie chrztu przez Mieszka I:

- wzmocniło autorytet władzy książęcej i usankcjonowało ją mocą uniwersalnej – ponadplemiennej – religii;
- pomogło zlikwidować różnice międzyplemienne wynikające z dawnych wierzeń oraz zwyczajów;
- uczyniło władcę Polan równorzędnym partnerem dla innych chrześcijańskich książąt;
- umożliwiło Mieszkowi I staranie się o koronę królewską i sięgnięcie po wzorce ustrojowe pochodzące z monarchii chrześcijańskich, przede wszystkim z cesarstwa rzymskiego;
- chrystianizacja włączyła państwo Mieszka I w krąg kultury łacińskiej, chociaż w tej sferze skutki tego procesu uwidaczniały się powoli.

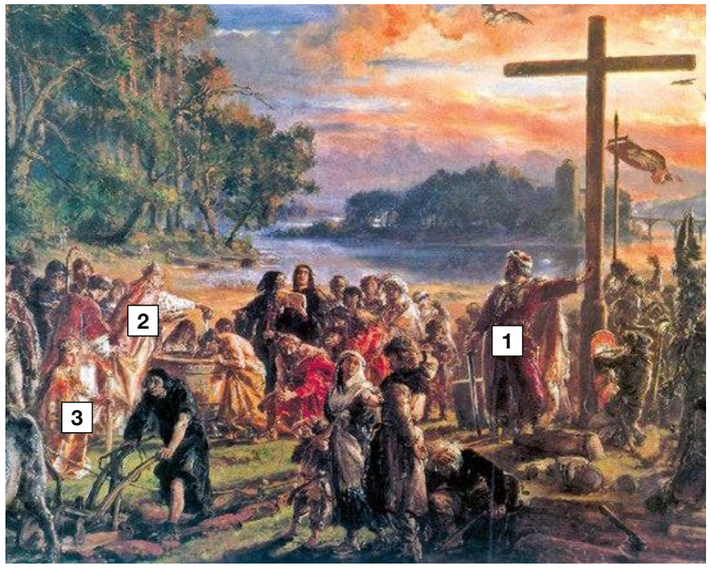

Zaprowadzenie chrześcijaństwa to obraz, na którym Jan Matejko ukazał nie tylko scenę chrztu, lecz także symboliczne wprowadzenie zachodniej cywilizacji na ziemie Polan. Najważniejszą postacią na płótnie jest książę Mieszko I [1], który opiera się o krzyż, a w ręku trzyma miecz – symbol władzy. U jego stóp leży rozbity posąg pogańskiego bóstwa. Na obrazie widoczny jest także św. Wojciech [2], który chrzci młodszego brata księcia – Czcibora. Obecność tego duchownego miała podkreślić przyjęcie chrześcijaństwa z Czech. Żona Mieszka I, Dobrawa [3], trzyma w dłoniach świecę symbolizującą nową wiarę.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Sojusz z księciem czeskim ułatwił Mieszkowi I nawiązanie kontaktów ze światem chrześcijańskim. Ponadto w rezultacie starań Mieszka oraz być może pośrednictwa władcy Czech **utworzono w Poznaniu biskupstwo misyjne**, podległe bezpośrednio papieżowi. Na czele placówki stanął pochodzący najprawdopodobniej z Włoch biskup **Jordan**. Był to wielki sukces polityczny. W 968 r. powstało bowiem arcybiskupstwo w Magdeburgu, które rościło sobie pretensje do zwierzchności nad chrystianizowanymi krajami słowiańskimi. Istnienie misyjnego, a więc samodzielnego biskupstwa poznańskiego w państwie Mieszka I zmniejszało zagrożenie popadnięcia kraju w zależność od niemieckiej hierarchii kościelnej.

PAŃSTWO MIESZKA I

- pierwsze państwa plemienne na ziemiach polskich
- państwo Mieszka I ok. 966 r.
- ziemie przyłączone przez Mieszka I do ok. 990 r.
- ziemie opanowane przez Mieszka I po 990 r.
- ziemie w czasowym władaniu Mieszka I
- Bnin najstarsze grody piastowskie
- granice państwa Mieszka I ok. 992 r.
- zasięg panowania książąt czeskich do 990 r.
- granice cesarstwa rzymskiego w 962 r.
- wyprawa margrabiego Hodona w 972 r.
- ważniejsze bitwy
- biskupstwo misyjne

? 1. Wymień nazwy najstarszych grodów piastowskich.
2. Wskaż tereny zdobyte przez księcia Polan w wyniku walk z Czechami.

POSTĘPY W TWORZENIU MONARCHII

Przyjęcie chrześcijaństwa i zawarcie nowych sojuszów znacznie przyspieszyły proces scalania państwa Piastów i jego ekspansję. Dzięki wsparciu cesarza i drużyny księcia czeskiego Mieszko I już w 967 r. pokonał niemieckiego buntownika **Wichmana**, dowodzącego wyprawą Wieletów. Cztery lata później doszło do konfliktu władcy piastowskiego z margrabią marchii łużyckiej, Hodonem. Nie wiadomo, jakie były przyczyny, ponieważ Mieszko I był wówczas sojusznikiem cesarza rzymskiego (niemieckiego). Pod uwagę są brane dwa wyjaśnienia tych wydarzeń. Według pierwszego Hodon zaatakował księcia polskiego bez zgody cesarza, aby chronić strefę swoich wpływów. Zgodnie z drugim być może jednak dążył do zajęcia ziem pomorskich i powstrzymania ekspansji państwa Mieszka I na tym obszarze. Wojska Hodona zostały rozbite w bitwie **pod Cedynią** (**972 r.**), do czego przyczynił się Czcibor, brat księcia. Dawniej historycy przeceniali znaczenie tego wydarzenia – twierdzili, że zwycięstwo pozwoliło państwu Piastów zachować niezależność.

W następnych latach książę Polan zaangażował się w spory o sukcesję tronu niemieckiego. Zabiegał o przychylność kolejnych cesarzy: Ottona II oraz Ottona III. Uznawał ich luźną zwierzchność i płacił im trybut przynajmniej z części ziem. Związał się także z niemiecką arystokracją przez drugie małżeństwo, zawarte po śmierci Dobrawy. W 977 r. żoną Mieszka I została Oda, córka rządcy Marchii Północnej, krewna cesarza. Jednocześnie książę kontynuował ekspansję terytorialną. Po pokonaniu Wieletów przyłączył do swojego państwa Pomorze aż po rzekę Odrę. Zerwał też ostatecznie sojusz z Czechami, osłabiony już wcześniej po śmierci Dobrawy. Wykorzystał zaangażowanie południowych sąsiadów w walki wewnętrzne w Rzeszy, aby ok. 985 r. zająć ziemię krakowską i przekazać ją swojemu synowi, Bolesławowi. W ten sposób usiłował odsunąć go od dworu gnieźnieńskiego. W 990 r., przy wsparciu wojsk niemieckich, odebrał Czechom również Śląsk. Zaangażowanie księcia w sprawy na zachodzie kraju doprowadziło do strat terytorialnych w innych rejonach jego państwa. W 981 r. książę kijowski Włodzimierz Wielki najechał i zajął Grody Czerwieńskie, położone między Bugiem a Sanem.

Granice państwa stworzonego przez Mieszka I po raz pierwszy zostały określone w akcie nazywanym powszechnie ***Dagome iudex***. Był to akt oddania państwa piastowskiego pod opiekę Stolicy Apostolskiej. Ten najstarszy dokument dotyczący Polski spisano po łacinie prawdopodobnie ok. 991 r.

Pozostałości palatium, czyli pałacu władcy, na Ostrowie Lednickim – wyspie położonej na Jeziorze Lednickim.

▪ *fotografia współczesna, Polska*

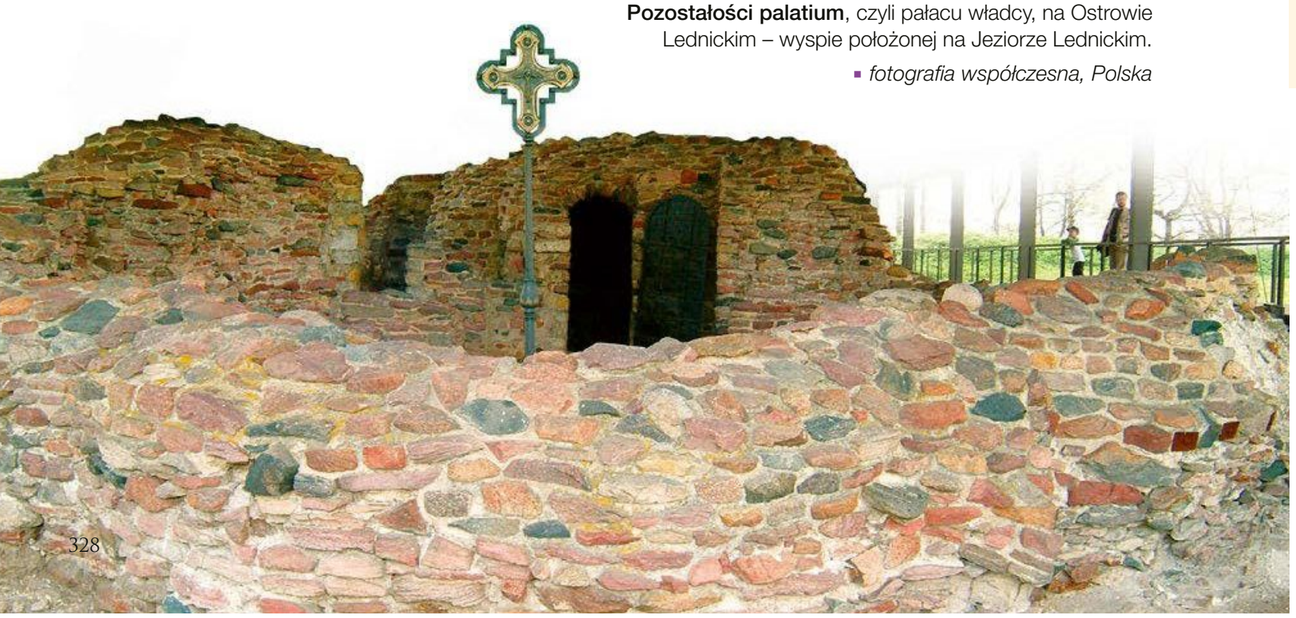

TEKST ŹRÓDŁOWY

DAGOME IUDEX

Dokument *Dagome iudex* z powodu błędów i niedokładności wprowadzonych przez kopistę zawsze nastręczał historykom wielu kłopotów interpretacyjnych. Pod tym względem należy do najtrudniejszych źródeł całego polskiego średniowiecza.

Podobnie w innym tomie z czasów papieża Jana XV Dagome [Mieszko I], *pan, i Ote* [Odę][1], *pani i synowie ich Mieszko i Lambert* [...] *mieli nadać świętemu Piotrowi w całości jedno państwo, które zwie się Schinesghe*[2] *z wszystkimi swymi przynależnościami w tych granicach, jak się zaczyna od pierwszego boku długim morzem* [stąd] *granicą Prus aż do miejsca, które nazywa się Ruś, a granica Rusi ciągnąc aż do Krakowa i od tego Krakowa aż do rzeki Odry, prosto do miejsca, które nazywa się Alemure*[3]*, a od tej Alemure aż do ziemi Milczan*[4] *i od granicy Milczan prosto do Odry i stąd wzdłuż rzeki Odry aż do rzeczonego państwa Schinesghe.*

[1] Druga żona Mieszka I.

[2] Ogólnie przeważa mniemanie, że chodzi tu o Gniezno, a zatem „państwo gnieźnieńskie", inni sądzą, że chodzi tu o Szczecin w ujściu Odry.

[3] Miejscowość, terytorium nieznane. Może chodzić ogólnie o Morawy lub o gród morawski Ołumuniec – wówczas najważniejszy gród graniczny państwa czeskiego.

[4] Plemię górnołużyckie z grodem Budziszynem.

Najstarszy zachowany odpis *Dagome iudex* został sporządzony w 1087 r. i jest przechowywany w archiwach Watykanu. Niestety, jego autor nie wiedział nic o naszym kraju, dlatego zniekształcił niezrozumiałe dla siebie nazwy własne zawarte w oryginale.

▪ *dokument, Włochy, XI w.*

Źródło: *Dagome iudex*, [w:] *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 100.

? 1. Wymień ziemie, które według dokumentu wchodziły w skład państwa Mieszka I.
2. Powiedz, jakich informacji na temat relacji państwa Polan z cesarstwem niemieckim dostarcza nam powyższe źródło.

ĆWICZENIA

1. Omów proces powstawania państwa Polan.
2. Przedstaw politykę zagraniczną Mieszka I po przyjęciu chrześcijaństwa.
3. Wymień etapy tworzenia państwa polskiego przez Mieszka I.
4. Wyjaśnij przyczyny przyjęcia chrześcijaństwa przez pierwszego historycznego władcę Polski.
5. Podaj skutki wprowadzenia chrześcijaństwa w państwie Piastów.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Labuda, *Mieszko I*, Wrocław 2006.
G. Labuda, *Państwo pierwszych Piastów*, Warszawa 1989.
P. Urbańczyk, *Mieszko Pierwszy Tajemniczy*, Toruń 2013.

Kiedy i gdzie odbył się chrzest Mieszka I?

Wiedza historyczna o chrzcie Mieszka I opiera się na bardzo skromnej podstawie źródłowej. Najstarsze polskie roczniki zawierają datę roczną i zapisek: *966. Książę Mieszko został ochrzczony.* Przez długi czas historycy uważali tę informację za niepodważalną. Jednak badania naukowe prowadzone w ostatnich latach wykazały, że data chrztu wcale nie jest pewna.

Informacje o chrzcie w źródłach

Pierwsza informacja o chrzcie została zapisana na tablicy paschalnej (tak powstawały najstarsze roczniki) przez duchownych z otoczenia Mieszka i Dobrawy. Później została przepisana w Krakowie do rocznika, który był kontynuowany przez kolejne stulecia. Najstarsza wersja tego rocznika pochodzi z XIII w., ale ten fakt długo nie skłaniał nikogo do podważenia prawdziwości dat podanych w tekście. Jednak prowadzone w ostatnich latach badania, m.in. przez prof. Tomasza Jasińskiego, rzuciły nowe światło na proces powstawania najstarszych roczników polskich. Okazuje się, że nie zawsze były one prowadzone w tym samym czasie, w którym rozgrywały się opisane wydarzenia. Mogły być spisywane niejako skokowo. Za jednym razem umieszczano w nich daty z wielu lat, z pamięci lub na podstawie innych zapisków (bez ich weryfikacji). Co więcej, najstarszy rocznik zaczął być prowadzony w Krakowie dopiero w czasach Bolesława Chrobrego i nie wiadomo, na podstawie jakich źródeł włączono do niego wcześniejsze wydarzenia. To wszystko oznacza, że data chrztu nie musi być niepodważalna.

O chrzcie Mieszka I nie wspomina żadne z trzech narracyjnych źródeł, które informują o innych jego działaniach. Chodzi tu o kronikę Widukinda, o relację Ibrahima ibn Jakuba i o kronikę Thietmara (ta ostatnia jest nieco późniejsza). Ze względu na wagę tego wydarzenia i jednocześnie brak jakichkolwiek bezpośrednich informacji historycy przedstawiali różne hipotezy dotyczące okoliczności chrztu księcia Mieszka.

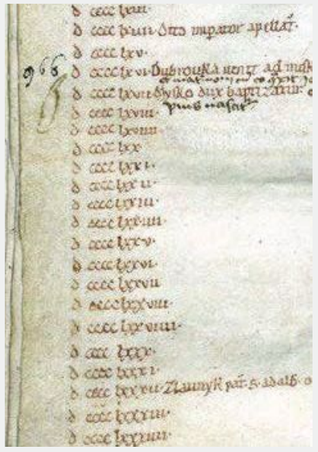

Rocznik świętokrzyski dawny to chronologiczny spis dat rocznych, przy których podano krótkie informacje o ważnych wydarzeniach – m.in. o ślubie Mieszka I z Dobrawą i jego chrzcie.

- *rocznik, Polska, XII w.*

Dobrawa odegrała według Thietmara istotną rolę w nawróceniu Mieszka I. Kronikarz zapisał, że aby pozyskać męża dla nowej wiary, posuwała się nawet do łamania wielkiego postu.

- *obraz, Polska, XIX w.*

Opcja czeska

W polskiej historiografii przez długi czas dominowała „opcja czeska", tzn. przekonanie, że w staraniach o możliwość przyjęcia chrztu książę polski skorzystał z czeskiego pośrednictwa, aby uniknąć pośrednictwa niemieckiego. Koncepcję tę wspierał swoim autorytetem wielki mediewista Gerard Labuda. Wynikała ona z antyniemieckich uprzedzeń i nie uwzględniała do końca realiów epoki. Księstwo czeskie nie miało wówczas własnego biskupstwa, podlegało niemieckiemu biskupstwu w Ratyzbonie. Papiestwo było podporządkowane cesarstwu i trudno zakładać, że papież mógł prowadzić politykę (chrzest władcy był wydarzeniem politycznym) sprzeczną z decyzjami cesarza lub ignorującą jego interesy. Wreszcie w ówczesnej ideologii cesarskiej jednym z najważniejszych zadań było szerzenie chrześcijaństwa. To wszystko pozwala wątpić, by chrzest Mieszka I mógł się odbyć bez udziału Ottona I.

To budzi **kontrowersje**

Inne hipotezy

Te dylematy spróbował rozstrzygnąć prof. Jerzy Dowiat. Przedstawił on hipotezę, że chrzest Mieszka I doszedł do skutku dzięki czeskiemu pośrednictwu, ale odbył się w niemieckiej Ratyzbonie z udziałem tamtejszego biskupa. Jednak ta koncepcja nie została zaakceptowana przez innych mediewistów. Wciąż przeważała opinia, że chrzest Mieszka I nastąpił w kraju. Jedynym wybitnym uczonym, który uważał, że chrzest Mieszka I musiał być następstwem nawiązania stosunków z cesarzem Ottonem I, był prof. Henryk Łowmiański. Zaprezentował on hipotezę, że chrzest mógł odbyć się z udziałem cesarza na zjeździe w Kolonii pod koniec 965 r. (według ówczesnej rachuby czasu byłby to już 966 r.).

W ostatnich latach tropem rozważań Łowmiańskiego poszedł prof. Tomasz Jurek i przedstawił własną rekonstrukcję wydarzeń. Zmienia ona dotychczasową wiedzę na ten temat. Badacz zwrócił uwagę, że gdy Widukind pisał o wydarzeniach z 963 r., przedstawiał Mieszka I jako barbarzyńskiego księcia, a kiedy relacjonował wypadki z 967 r., opisywał go jako przyjaciela cesarza. To pozwala przypuszczać, że Piast musiał być już chrześcijańskim władcą. Ale z kontekstu relacji wynika, że chrzest był warunkiem sojuszu z cesarstwem zawartego po 963 r. (do innych warunków należało płacenie trybutu przez polskiego księcia). Ze szczegółowej analizy kolejności wydarzeń Tomasz Jurek wyprowadził hipotezę, że Mieszko I przyjął chrzest już między czerwcem a lipcem 965 r. w obecności Ottona I na zjeździe w Magdeburgu, na którym rozstrzygnęły się dalsze losy wschodniej polityki cesarstwa. Badacz uznał też za możliwe, że sakrament został udzielony księciu Polan w obecności cesarza na wielkanocnym zjeździe w Kwedlinburgu w 966 r. Podkreślił przy tym, że wcześniejsza data jest także prawdopodobna.

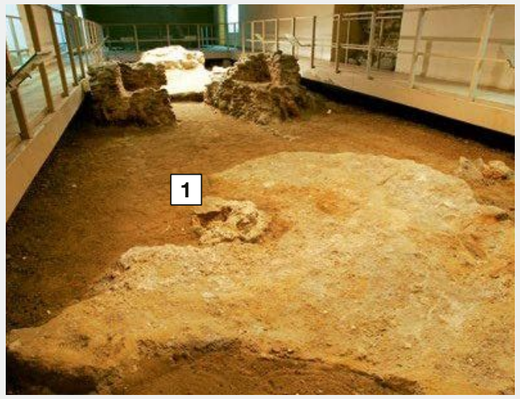

Pozostałości przedromańskiego kościoła z czasów Mieszka I w podziemiach katedry poznańskiej. Widoczna na pierwszym planie wapienna misa 1 według części badaczy pełniła funkcję baptysterium, zdaniem innych zaś była mieszadłem do zaprawy używanym w trakcie budowy świątyni.

- *fotografia współczesna, Polska*

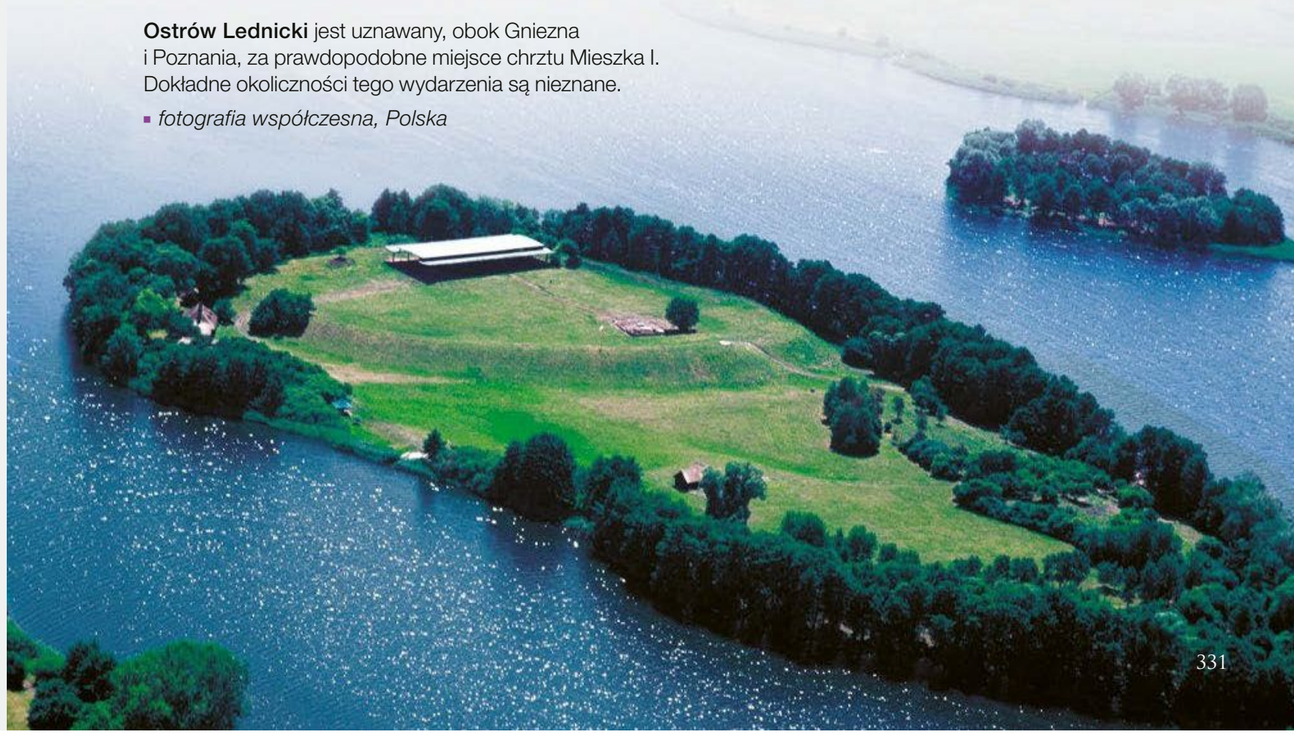

Ostrów Lednicki jest uznawany, obok Gniezna i Poznania, za prawdopodobne miejsce chrztu Mieszka I. Dokładne okoliczności tego wydarzenia są nieznane.

- *fotografia współczesna, Polska*

3 PANOWANIE BOLESŁAWA CHROBREGO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaki obszar obejmowało państwo Mieszka I?
2. Jakie stosunki z cesarstwem utrzymywał pierwszy historyczny władca Polski?

POCZĄTEK RZĄDÓW BOLESŁAWA CHROBREGO

Po śmierci Mieszka I państwo piastowskie zostało podzielone między jego trzech synów. Władzę zwierzchnią sprawował najstarszy z nich, syn Dobrawy **Bolesław**, zwany później **Chrobrym** (czyli odważnym, dzielnym). Początkowo tolerował on obecność braci, Mieszka i Lamberta, oraz ich matki Ody, wspieranych przez potężne rody niemieckie. Jednak gdy tylko w Niemczech doszło do osłabienia władzy cesarskiej, wypędził ich z kraju. Było to jawne naruszenie dziedzicznych praw przyrodnich braci i wywołało sprzeciw części dostojników. Mimo to wystąpienie zwolenników księżnej Ody zostało szybko i brutalnie stłumione przez Bolesława, który scalił państwo i został jego jedynym władcą.

Nowy książę kontynuował politykę swojego ojca, lecz nadał jej większy rozmach. Po początkowym pogorszeniu relacji z cesarstwem wkrótce stał się lojalnym sprzymierzeńcem młodego cesarza Ottona III. Do zacieśnienia sojuszu przyczyniły się wyprawa misyjna **biskupa Wojciecha** do Prus i jego męczeńska śmierć. Bolesław wspierał tę ekspedycję, ponieważ spodziewał się, że zapewni mu ona miano krzewiciela chrześcijaństwa, a nawrócenie pogańskich Prusów pozwoli rozciągnąć nad nimi zwierzchność polityczną. W **997 r.** biskup Wojciech dzięki polskiemu władcy udał się na ziemie pruskie, gdzie został zabity przez pogan. Chrobry wykupił wówczas zwłoki misjonarza i uroczyście pochował je w Gnieźnie. Natychmiast podjął też starania o jego beatyfikację. Biskup praski był osobą powszechnie szanowaną za religijną gorliwość i jego śmierć wywołała ogromne poruszenie w całej Europie.

POSTAĆ HISTORYCZNA

BOLESŁAW I CHROBRY (967–1025)

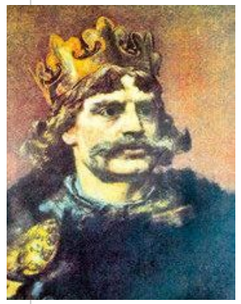

Władca z dynastii Piastów, pierwszy król Polski. Był synem Mieszka I oraz księżniczki czeskiej Dobrawy. Prawdopodobnie w młodości jako zakładnik przebywał na dworze cesarskim. Po zdobyciu pełni władzy w kraju starał się kontynuować politykę ojca. Mimo początkowych trudności udało mu się odbudować dobre relacje z dworem cesarskim. W 997 r. pomógł zorganizować misję chrystianizacyjną biskupa praskiego Wojciecha do Prus. W 1000 r. gościł w Gnieźnie cesarza Ottona III. Po śmierci tego władcy Chrobry zaangażował się w spory o koronę cesarską, co doprowadziło do trwającej w latach 1002–1018 wojny z nowym cesarzem Henrykiem II. Dwukrotnie wyprawiał się też na Ruś. Utrzymywał dobre stosunki z papiestwem. Władca był trzykrotnie żonaty. Ze związku z drugą żoną, pochodzącą z Węgier, miał syna Bezpryma. Kolejna żona, Emnilda, córka księcia połabskiego, urodziła mu dwóch synów: Mieszka i Ottona, a także przynajmniej trzy córki. Koronacja Chrobrego odbyła się w 1025 r., na krótko przed jego śmiercią.

TABLICA GENEALOGICZNA

Genealogia pierwszych Piastów

Dziedziczeniu tronu w monarchii Piastów towarzyszyły liczne spory i bratobójcze walki. Zdarzało się, że rządów nie obejmował najstarszy syn władcy. Mieszko I planował pominąć przy sukcesji Bolesława Chrobrego. Z kolei kilkadziesiąt lat później Chrobry nie przekazał kraju w ręce Bezpryma.

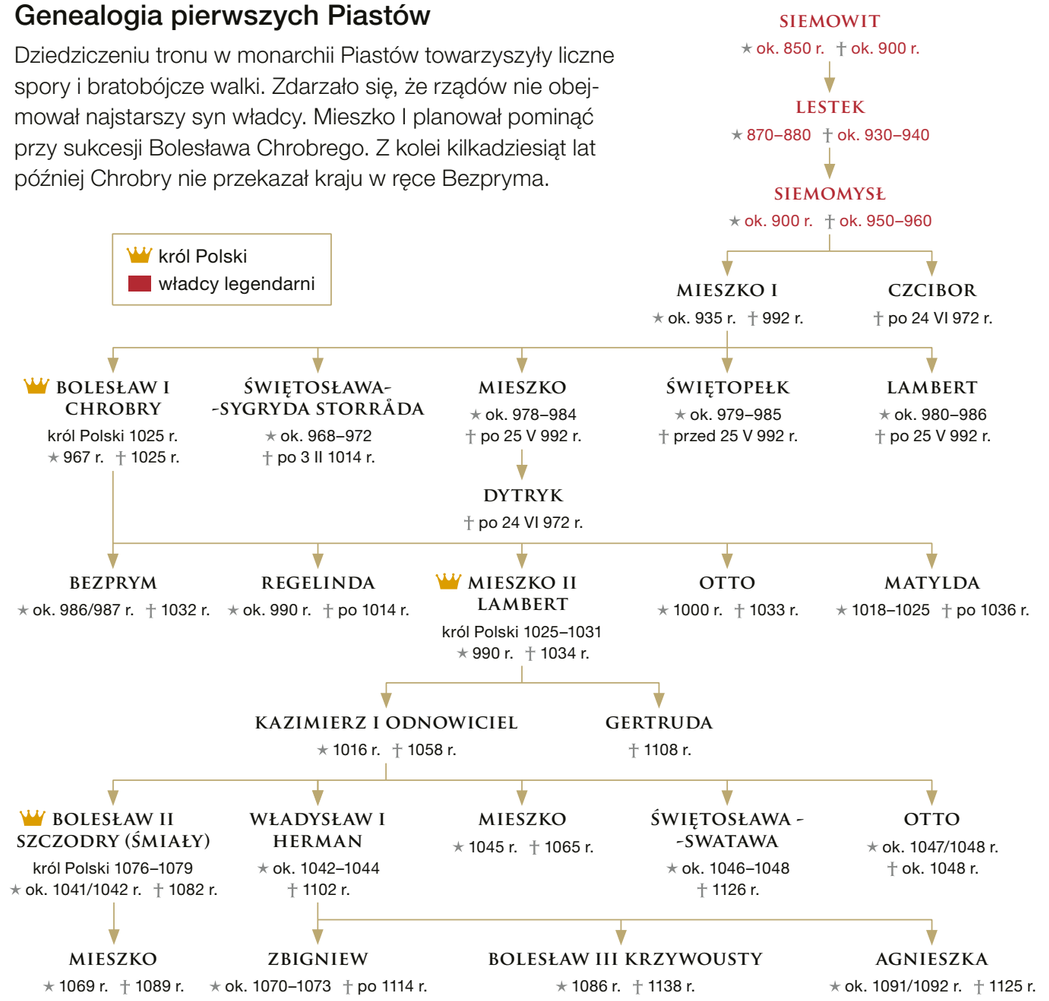

? Którzy Piastowie nie odziedziczyli władzy, mimo że byli pierworodnymi synami i prawowitymi następcami tronu?

Zarówno papież, jak i cesarz znali Wojciecha, pragnęli zatem godnie uczcić jego pamięć. Już w 999 r. uznano go za świętego. Dzięki temu Kościół w Polsce zyskał męczennika i patrona, a także cenne relikwie, które stały się celem pielgrzymek. Ponadto Bolesław Chrobry, pozostając w posiadaniu ważnej relikwii – ciała świętego męczennika, mógł zabiegać o utworzenie w państwie polskim **prowincji kościelnej**, czyli **arcybiskupstwa**. Dodatkowo wyprawa misyjna do Prus uwiarygodniła władcę Polski jako monarchę chrześcijańskiego i wzbudziła uznanie cesarza Ottona III. Ten młody, ambitny władca dążył do odnowienia uniwersalistycznego, chrześcijańskiego cesarstwa rzymskiego w nowym kształcie politycznym i w nowych granicach, obejmujących również kraje słowiańskie. Otton liczył na współpracę z księciem, a w przyszłości – królem Bolesławem Chrobrym, który miał władać prowincją cesarstwa składającą się z Polski oraz sąsiednich ziem słowiańskich.

MISJA ŚWIĘTEGO WOJCIECHA

Przyszły męczennik został biskupem praskim w 982 r., jednak wkrótce potem musiał opuścić to stanowisko z powodu konfliktu z wiernymi. Gdy przebywał za granicą, członkowie jego rodu – Sławnikowice, którzy rywalizowali o czeski tron z Przemyślidami, zostali wymordowani przez przeciwników. Wówczas za namową cesarza Ottona III Wojciech wyruszył na dwór Bolesława Chrobrego z zamiarem podjęcia misji chrystianizacyjnej w Prusach. Książę pomógł mu przygotować wyprawę, która rozpoczęła się wiosną 997 r. Najpierw biskup udał się do Gdańska, skąd drogą morską dotarł na ziemie pruskie. Nie znał miejscowego języka ani obyczajów, dlatego został źle przyjęty i szybko postanowił zawrócić. Wówczas jednak zatrzymał się wraz ze swoimi towarzyszami w miejscu świętym dla Prusów. W rozumieniu pogan popełnił świętokradztwo, dlatego został przez nich zabity. Jego towarzyszom darowano życie. Udali się oni na dwór Bolesława i poinformowali go o wydarzeniach w Prusach.

? Jakie działania biskupa Wojciecha przyczyniły się do jego śmierci podczas misji w Prusach?

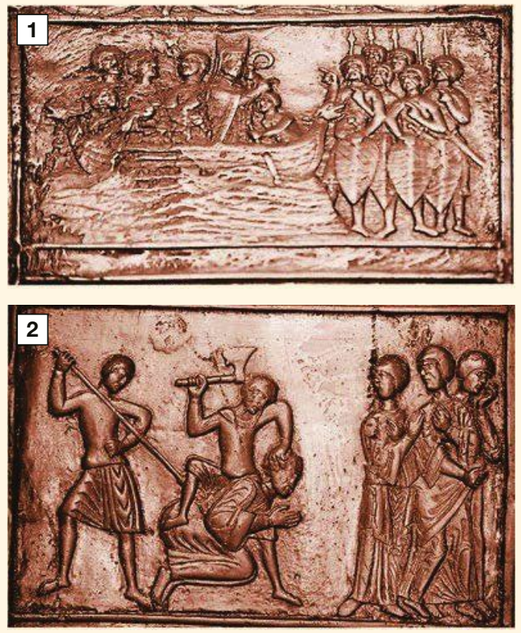

Drzwi Gnieźnieńskie, ufundowane w XII w. przez księcia Mieszka III Starego, mieszczą 18 kwater ukazujących sceny z misji i męczeńskiej śmierci św. Wojciecha w Prusach. Ukazano na nich m.in. początek wyprawy biskupa do Prus 1 oraz moment śmierci przyszłego świętego z rąk pogan 2.

▪ *płaskorzeźba, Polska, druga połowa XII w.*

ZJAZD GNIEŹNIEŃSKI

W **1000 r.** cesarz Otton III odbył uroczystą pielgrzymkę do grobu św. Wojciecha w Gnieźnie. Wydarzenie to, nazwane przez historyków **zjazdem gnieźnieńskim**, miało charakter religijny i polityczny. W trakcie zjazdu został zawarty i oficjalnie zamanifestowany sojusz między Ottonem III a Bolesławem Chrobrym.

Władca Polski ostentacyjnie prezentował swoją potęgę, bogactwo i hojność. Ofiarował cesarzowi cenną relikwię – ramię św. Wojciecha, a w zamian otrzymał kopię włóczni św. Maurycego, będącej jednym z najważniejszych insygniów władzy cesarskiej. Otton III wykonał też gest o symbolicznej wymowie: włożył na głowę Bolesława Chrobrego swój diadem, nazywając przy tym polskiego księcia bratem i współpracownikiem cesarza. Znaczenie tego gestu stanowi przedmiot dyskusji. Wątpliwości budzi kwestia, czy wyrażał on przyzwolenie na koronację królewską. Z pewnością ogłoszono wówczas uzgodnioną w poprzednim roku z papiestwem decyzję o utworzeniu **arcybiskupstwa gnieźnieńskiego**, którego pierwszym arcybiskupem został **Radzim Gaudenty**, brat św. Wojciecha. Utworzenie kościelnej prowincji oznaczało uznanie przez cesarstwo oraz papiestwo odrębności i samodzielności polskiego państwa. Jej władca otrzymał równocześnie prawo inwestytury, czyli wyznaczania biskupów w swoim kraju.

Bez względu na to, jak interpretuje się wydarzenia, do których doszło w 1000 r. w Gnieźnie, a także jaki cel przyświecał cesarzowi wizytującemu nasz kraj, zjazd był sukcesem Bolesława Chrobrego:

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZJAZD W GNIEŹNIE

Przebieg zjazdu gnieźnieńskiego został opisany zarówno w kronice niechętnego Słowianom kronikarza niemieckiego Thietmara, który żył w czasach tego wydarzenia, jak również w powstałej niemal sto lat później kronice Galla Anonima.

Relacja Thietmara

Minąwszy granicę Milczan, doszedł do ziemi Dziadoszan, gdzie z niezmierną serdecznością wyszedł na powitanie Bolesław [...]. *W jaki zaś sposób był cesarz przez niego wówczas podejmowany i przez jego kraj aż do Gniezna wiedziony, rzecz to nie do uwierzenia i wprost nie da się opowiedzieć. Widząc z daleka miasto upragnione, szedł doń pobożnie bosymi stopami, a przyjęty z czcią niezwykłą przez biskupa tamecznego* [tamtejszego] *Ungera, wprowadzony został do kościoła, błagając zlany łzami wstawiennictwa świętego męczennika dla pozyskania sobie łaski Chrystusowej. I niezwłocznie ustanowił tam arcybiskupstwo, jak sądzę: prawnie, jednakże bez zgody pomienionego* [wspomnianego] *biskupa* [Ungera], *do którego diecezji należała cała okolica. Archidiecezję tę powierzył bratu wspomnianego męczennika, Radzymowi* [...]. [...]

Dokonawszy tego wszystkiego, uczczony został cesarz przez pomienionego księcia ogromnymi darami i – co mu się najbardziej podobało – trzystu żołnierzami pancernymi. [...]

Oby Bóg przebaczył cesarzowi [Ottonowi III], *że czynszownika*[1] [Bolesława Chrobrego], *czyniąc udzielnym* [niepodlegającym nikomu] *panem do tego stopnia go wywyższył, iż zapomniawszy o stanowisku swego ojca, ośmiela się on zawsze dotąd sobie przełożonych powoli zepchnąć w poddaństwo i, łowiąc ich na wędkę marnego pieniądza, przyprawiać o utratę wolności i niewolę!*

[1] Bolesław Chrobry, podobnie jak wcześniej jego ojciec, płacił cesarzowi trybut z części swoich ziem, stąd kronikarz nazwał go czynszownikiem.

Relacja Galla Anonima

[...] *cesarz Otto* [...] *przybył do* [grobu] *św. Wojciecha dla modlitwy i pojednania, a zarazem w celu poznania sławnego Bolesława, jak o tym można dokładniej wyczytać w księdze o męczeństwie* [tego] *świętego. Bolesław przyjął go tak zaszczytnie i okazale, jak wypadło przyjąć króla, cesarza rzymskiego i dostojnego gościa.* [...] *Zważywszy jego chwałę, potęgę i bogactwo, cesarz rzymski zawołał w podziwie: „Na koronę mego cesarstwa! To, co widzę, większe jest, niż wieść głosiła!" i za radą swych magnatów dodał wobec wszystkich: „Nie godzi się takiego i tak wielkiego męża, jakby jednego spośród dostojników, księciem nazywać lub hrabią, lecz* [wypada] *chlubnie wynieść go na tron królewski i uwieńczyć koroną". A zdjąwszy z głowy swej diadem cesarski, włożył go na głowę Bolesława na* [zadatek] *przymierza i przyjaźni i za chorągiew triumfalną dał mu w darze gwóźdź z Krzyża Pańskiego wraz z włócznią św. Maurycego, w zamian za co Bolesław ofiarował mu ramię św. Wojciecha. I tak wielką owego dnia złączyli się miłością, że cesarz mianował go bratem i współpracownikiem cesarstwa i nazwał go przyjacielem i sprzymierzeńcem narodu rzymskiego. Ponadto zaś przekazał na rzecz jego oraz jego następców wszelką władzę, jaką w zakresie* [udzielania] *godności kościelnych przysługiwała cesarstwu w królestwie polskim czy też w innych podbitych już przez niego krajach barbarzyńców* [tu: pogańskich ludów] *oraz w tych, które podbije* [w przyszłości].

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 102–103.

? 1. Opisz, w jaki sposób kronikarz niemiecki przedstawił wizytę cesarza w Gnieźnie.
2. Wytłumacz, co zdaniem Galla Anonima oznaczało włożenie przez cesarza na głowę Chrobrego diademu cesarskiego.
3. Porównaj relacje Thietmara i Galla Anonima na temat zjazdu gnieźnieńskiego i wskaż główne różnice między tymi przekazami.

WARTO WIEDZIEĆ

Gniezno

Głównym ośrodkiem państwa Mieszka I oraz Bolesława Chrobrego był gród w Gnieźnie. Jego rozkwit przypada na przełom X i XI w., gdy stanowił nieformalną stolicę państwa piastowskiego. Gród znajdował się na wzniesieniu nazywanym Górą Lecha, otoczonym wieloma jeziorami i strumieniami. Jego powierzchnia liczyła ok. 6 ha. W czasach Bolesława Chrobrego w Gnieźnie żyło ok. 1000 osób. Rezydował w nim nie tylko książę, lecz także arcybiskup. W 1000 r. odbył się tam zjazd z udziałem cesarza, a później w grodzie przeprowadzono prawdopodobnie również koronacje dwóch pierwszych królów polskich.

1. **Wały obronne** grodu były zbudowane z ziemi i dębowego drewna, a ich wysokość sięgała 12 m. Na ich szczycie umieszczono palisadę.
2. **Bramy wjazdowe** były silnie ufortyfikowane i stanowiły część systemu obronnego grodu.
3. **Siedziba księcia** składała się z zamku – palatium – oraz kościoła św. Jerzego. Budynki, w których mieszkał władca z rodziną, wzniesiono z kamienia.
4. **Pierwsza katedra gnieźnieńska** została prawdopodobnie wzniesiona w drugiej połowie X w. w pobliżu siedziby księcia. Stanowiła ona główny ośrodek kultu św. Wojciecha.
5. **Podgrodzia** powstawały w miejscu wcześniejszych osad, które stopniowo otaczano wałami. Zamieszkiwali je wojowie, rzemieślnicy, duchowni oraz kupcy.

? Jakimi warunkami obronnymi cechował się gród w Gnieźnie?

- przyjazd cesarza Ottona III do Gniezna oraz utworzenie arcybiskupstwa włączyły państwo polskie w system polityczny łacińskiej części Europy;
- własne arcybiskupstwo w Gnieźnie uniezależniło młody Kościół polski od niemieckiego arcybiskupstwa w Magdeburgu i odegrało ważną rolę w procesie umacniania jedności państwa.

WOJNY POLSKO-NIEMIECKIE

Przedwczesna i bezpotomna śmierć Ottona III w 1002 r. zniweczyła jego projekt stworzenia uniwersalistycznego, chrześcijańskiego cesarstwa rzymskiego. Jednocześnie w Niemczech wybuchły walki o władzę, w które włączył się Bolesław Chrobry. Skorzystał on z politycznego zamieszania i w 1002 r. zajął **Łużyce**, **Miśnię** i **Milsko** – niemieckie prowincje zamieszkane przez Słowian. Początkowo nowy władca niemiecki, król (od 1014 r. cesarz) Henryk II, uznał w części nabytki polskiego księcia. Chrobry zatrzymał Milsko i Łużyce, a zrezygnował z Miśni. Złożył też na zjeździe w Merseburgu hołd Henrykowi II.

W 1003 r. Bolesław Chrobry przeprowadził interwencję zbrojną w Czechach, gdzie trwał konflikt między członkami dynastii Przemyślidów. Początkowo księciem czeskim ustanowił jednego z pretendentów do tronu. Jednak ostatecznie pozbawił go władzy, zdobył Pragę i sam przejął władzę w Czechach. W ten sposób pod jego panowaniem znalazła się większość krajów zachodniosłowiańskich. Ekspansywna polityka i wzrost potęgi polskiego księcia wzbudziły wrogość Henryka II i doprowadziły do wybuchu serii wojen polsko-niemieckich, toczonych w latach 1004–1018. Władca niemiecki sprzymierzył się z Czechami, którzy nie akceptowali

POLSKA POD RZĄDAMI BOLESŁAWA CHROBREGO

? 1. Wymień nazwy ziem przyłączonych do państwa polskiego przez Bolesława Chrobrego.
2. Wskaż miasta, w których po 1000 r. powstały nowe diecezje na ziemiach polskich.

polskich rządów, a także z pogańskimi Wieletami, czym wywołał oburzenie części niemieckiej arystokracji. W 1004 r. jego wojska wkroczyły do Czech i zmusiły Chrobrego do opuszczenia Pragi, przywracając rządy Przemyślidów. W 1005 r. podjął on zbrojną wyprawę na Polskę, a jego armia dotarła aż pod Poznań. Chrobry z trudem powstrzymał ten najazd, a następnie przystał na niekorzystny pokój, w którym uznał utratę Łużyc i Milska. Musiał także pogodzić się z utratą Czech.

W 1007 r. Henryk II zerwał pokój, ale Bolesław Chrobry uprzedził jego działania i ponownie zdobył Milsko i Łużyce. Kampanie wojenne, wyczerpujące obie strony, trwały do 1013 r. i zakończyły się kompromisowym pokojem, na mocy którego polski władca zatrzymał Milsko i Łużyce za cenę hołdu ze zdobytych ziem. Wówczas też syn Bolesława Chrobrego, przyszły król Mieszko II, poślubił wnuczkę cesarza Ottona II Rychezę, córkę niemieckiego możnowładcy – palatyna reńskiego. Dzięki temu wszedł w koligacje rodzinne z najpotężniejszymi rodami ówczesnej Europy.

Osiągnięty pokój nie był jednak trwały. Obie strony nie wypełniły jego postanowień i w 1015 r. wojna rozgorzała na nowo. Henryk II zorganizował dwie potężne wyprawy wojenne przeciwko Polsce. Obie zakończyły się niepowodzeniem wojsk niemieckich. Ostatnia

Denar Bolesława Chrobrego z napisem „Gnezdvn Civitas". Pojawienie się na nim nazwy Gniezna może oznaczać miejsce wybicia monety lub mieć związek ze zjazdem gnieźnieńskim.

▪ *moneta, Kraków, ok. 1000 r.*

zatrzymała się na Śląsku pod grodem Niemcza, którego załoga wytrzymała długie oblężenie. Wojny polsko-niemieckie zakończył zawarty w **1018 r. pokój w Budziszynie**.

Skutki wojen polsko-niemieckich (1004–1018):

- Bolesław Chrobry obronił swoją niezależność i **zdobył Milsko i Łużyce**.
- W okresie długotrwałych zmagań wojennych Polska poniosła jednak również straty terytorialne. Już w 1007 r. **Polska utraciła Pomorze Zachodnie**, gdzie władzę przejęli lokalni książęta pogańscy, którzy wypędzili biskupa kołobrzeskiego i duchowieństwo.
- Wojny **osłabiły polskie państwo wewnętrznie** oraz spowodowały wzrost niezadowolenia społeczeństwa, ponoszącego koszty ich prowadzenia.

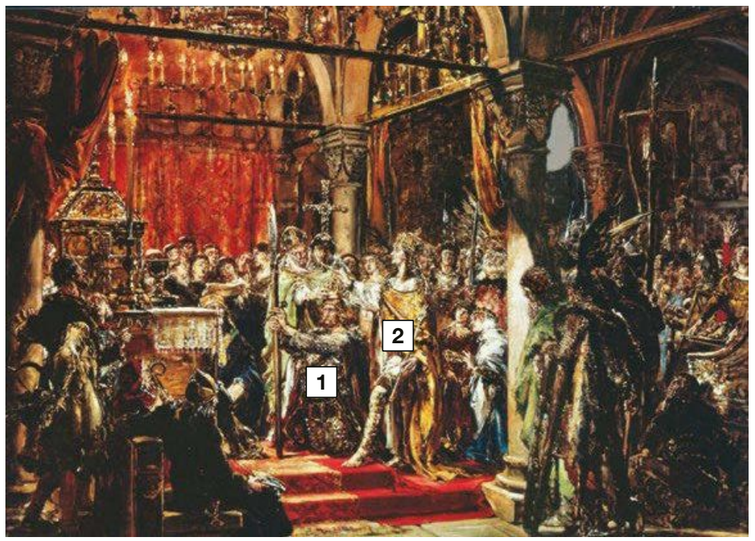

Koronacja Bolesława Chrobrego przedstawiona na obrazie Jana Matejki nie jest sceną z ceremonii, która odbyła się w 1025 r. Płótno ukazuje wizję wydarzenia z czasów zjazdu gnieźnieńskiego. Artysta uwiecznił moment nałożenia korony na głowę polskiego władcy [1] przez Ottona III [2]. Wśród historyków do dziś trwają spory o to, czy gest cesarza można uznać za prawdziwą koronację.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

CIEKAWOSTKA

Legenda Szczerbca

Opisując na początku XII w. wyprawę kijowską Chrobrego, kronikarz Gall Anonim napisał, że władca uderzył wówczas w Złotą Bramę. W rezultacie w mieczu powstał ubytek (szczerba) i dlatego nazwano go Szczerbcem. Stał się on później mieczem koronacyjnym polskich królów. Szczerbiec do dziś jest przechowywany w Skarbcu Koronnym w Zamku Królewskim na Wawelu. Jednak jak wykazały badania, ten cenny zabytek powstał niemal dwa stulecia po wyprawie Bolesława Chrobrego. Poza tym w momencie wkroczenia do Kijowa sił polskich Złota Brama jeszcze nie istniała. Niemniej Chrobry mógł symbolicznie uderzyć mieczem we wrota prowadzące do miasta. Gest ten miał również powtórzyć później Bolesław II Śmiały.

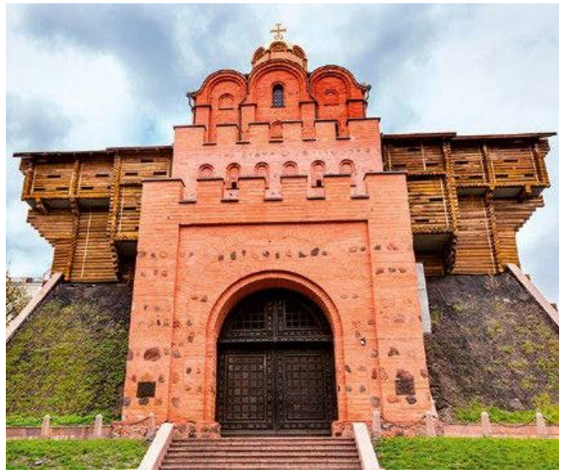

Rekonstrukcja Złotej Bramy w Kijowie wykonana w latach 70. XX w. Jako jedna z trzech bram miejskich została zbudowana przez Jarosława I Mądrego w połowie XI w.

▪ *fotografia współczesna, Kijów*

POLSKA KRÓLESTWEM

Po zawarciu pokoju w Budziszynie Bolesław Chrobry skierował się przeciwko Rusi. W 1018 r. zorganizował wielką wyprawę wojenną na Ruś. Pokonał wojska ruskie nad Bugiem i ruszył na Kijów, który zdobył i złupił, pozbawił też władzy księcia Jarosława Mądrego, a osadził na kijowskim tronie własnego kandydata, Świętopełka (brata Jarosława, a zarazem swojego zięcia). W drodze powrotnej Chrobry przyłączył do Polski **Grody Czerwieńskie**, utracone w 981 r.

W 1018 r. zmarł niemiecki kronikarz Thietmar, którego dzieło stanowi najważniejsze źródło wiedzy na temat Polski pierwszych Piastów. O polityce prowadzonej przez Chrobrego w latach 1018–1025 nie mamy żadnych informacji. W źródłach odnotowano jednak **rok 1025**, kiedy nastąpiła **koronacja Bolesława Chrobrego na króla Polski** – krótko przed jego śmiercią. Takie wydarzenie wymagało wówczas zgody cesarza, ewentualnie papieża. Polski książę jej nie uzyskał – wykorzystał moment zmian na tronach: niemieckim oraz papieskim. Koronacja zwieńczyła ambitne i wojownicze rządy Bolesława Chrobrego:

- nadała sakralny charakter jego władzy,
- zwiększyła prestiż dynastii Piastów oraz ich państwa jako suwerennego królestwa.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw okoliczności przejęcia władzy w kraju przez Bolesława Chrobrego.
2. Omów znaczenie misji św. Wojciecha w Prusach dla państwa polskiego.
3. Wyjaśnij znaczenie zjazdu gnieźnieńskiego z 1000 r. dla polskiego państwa.
4. Omów politykę zagraniczną Bolesława Chrobrego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R.F. Barkowski, *Budziszyn 1002–1018*, Warszawa 2018.
J. Strzelczyk, *Bolesław Chrobry*, Poznań 2003.

4 KRYZYS I ODBUDOWA PAŃSTWA PIASTÓW

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaką politykę zagraniczną prowadził Bolesław Chrobry?
2. W jakich okolicznościach doszło do koronacji pierwszego króla Polski?

PANOWANIE MIESZKA II

W chwili koronacji królewskiej Bolesław Chrobry uznał swoje państwo za niepodzielne. Dlatego w przeciwieństwie do Mieszka I nie podzielił go między synów, lecz jedynym następcą uczynił młodszego z nich, **Mieszka II**. Z nieznanych przyczyn pominął pierworodnego, Bezpryma, który został umieszczony w klasztorze we Włoszech. Odrębnej dzielnicy w monarchii nie otrzymał również najmłodszy z braci, Otton.

Mieszko II natychmiast po objęciu rządów wykorzystał sprzyjające okoliczności i w **1025 r. koronował się na króla**. Jedność kraju została zachowana, ale odsunięcie od władzy pozostałych braci stało się jedną z przyczyn późniejszego kryzysu w państwie.

Król Mieszko II był władcą starannie wykształconym i znakomicie znał realia panujące w Niemczech, gdyż poprzez żonę – królową Rychezę, był skoligacony, czyli połączony więzami rodzinnymi, z wpływowymi rodami niemieckimi. Jednak w momencie, gdy obejmował tron, stosunki Polski z sąsiednimi krajami pozostawały wrogie, czego przyczyną była ekspansywna polityka zagraniczna Bolesława Chrobrego. Ponadto cesarz **Konrad II** nie mógł wybaczyć Mieszkowi II koronacji bez jego zgody, na Rusi z kolei pamiętano łupieżcze wyprawy Polaków, a w Czechach pałano żądzą odwetu za okrucieństwa, do jakich tam dochodziło za rządów Bolesława Chrobrego. Poza tym sytuację komplikowało to, że społeczeństwo polskie było wyczerpane ekonomicznie długotrwałymi wojnami oraz koniecznością utrzymywania władcy, jego drużyny i duchowieństwa.

Początkowo Mieszko II próbował kontynuować politykę ojca. Zaangażował się w konflikt wewnętrzny w Niemczech i zorganizował dwie łupieżcze wyprawy na Saksonię. W następnych latach skutecznie odpierał także ataki niemiecko-czeskie na swoje państwo. Jednak w **1031 r.** rządy Mieszka II gwałtownie się załamały. Do kryzysu doprowadziły przede wszystkim spory dynastyczne. Wypędzeni bracia króla zwrócili się o pomoc do władców sąsiednich państw – Niemiec i Rusi. Bezprym uzyskał poparcie księcia kijowskiego **Jarosława Mądrego**, a Otton – cesarza Konrada II. Władcy ci dostrzegli okazję do złamania

Mieszko II Lambert otrzymuje księgę modlitewną od żony jednego z możnowładców niemieckich, księżnej lotaryńskiej Matyldy. Nowy monarcha był człowiekiem wykształconym, umiał czytać i pisać oraz sprawnie posługiwał się łaciną i greką.

▪ *miniatura, Niemcy, X w.*

POLSKA W CZASACH KRYZYSU

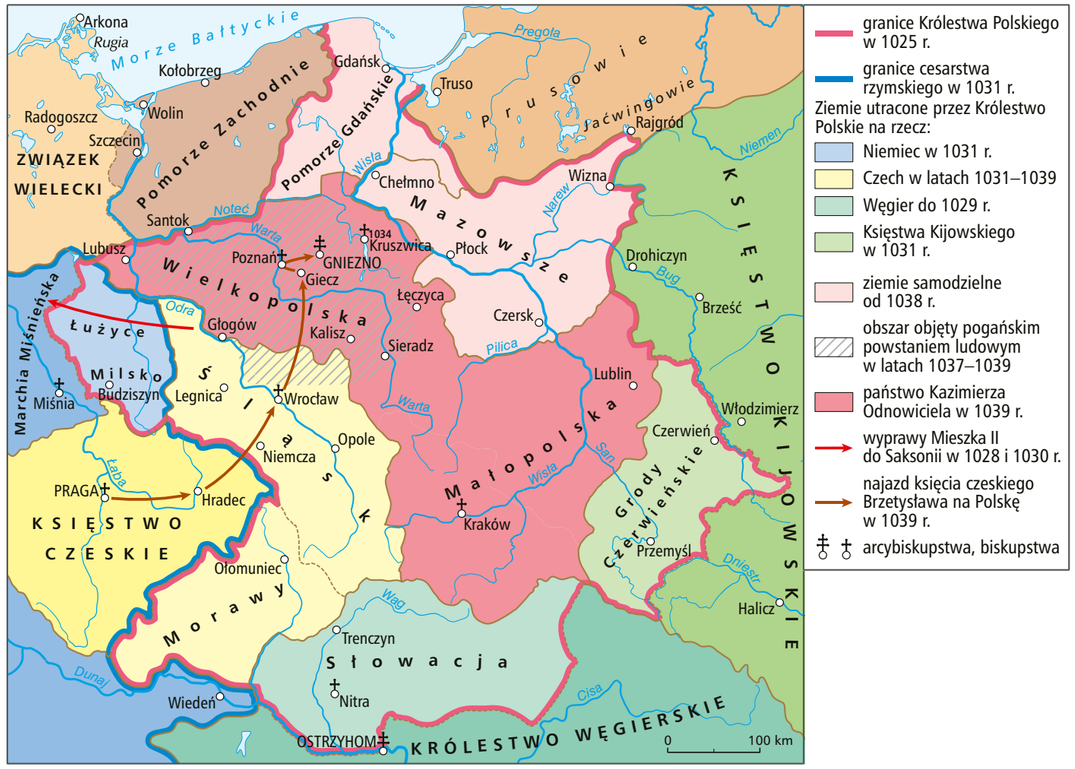

? 1. Wyjaśnij, dlaczego państwo piastowskie walczyło z sąsiadami o Śląsk i Grody Czerwieńskie.
2. Wskaż obszary, które po odłączeniu się od monarchii piastowskiej nie weszły w skład żadnego z sąsiednich krajów.

rosnącej potęgi państwa piastowskiego oraz odzyskania spornych ziem. Z kolei w Polsce Bezpryma i Ottona poparli opozycyjni wobec króla możnowładcy.

W 1031 r. doszło do jednoczesnego ataku antypolskiej koalicji złożonej z Niemiec, Rusi i Czech. Wojska ruskie opanowały wówczas Grody Czerwieńskie, a Niemcy zajęli Łużyce oraz Milsko (zob. mapa powyżej). Prawdopodobnie dopiero wówczas państwo piastowskie utraciło również dwie inne prowincje zdobyte przez Bolesława Chrobrego: Morawy, przyłączone do Czech, i Słowację, opanowaną przez Węgrów.

Te porażki zachęciły do działania przeciwników króla, którzy doprowadzili do ucieczki Mieszka II za granicę. Schronił się on w Pradze, gdzie został uwięziony.

KRYZYS MONARCHII PIASTOWSKIEJ

Po ucieczce Mieszka II władzę przejął Bezprym, który przybył do kraju wraz z wojskami ruskimi. Swoją dzielnicę uzyskał wówczas także młodszy z braci – Otton. Ceną za pomoc udzieloną przez cesarza było odesłanie przez Bezpryma do Niemiec insygniów królewskich i uznanie zwierzchności cesarskiej. Nowy władca musiał się też pogodzić z utratą Milska i Łużyc oraz Grodów Czerwieńskich, zagarniętych przez księcia kijowskiego. Mimo to jego rządy nie trwały długo. Po kilku miesiącach został zamordowany przez jednego ze swoich dworzan – prawdopodobnie z powodu okrucieństw, których się dopuszczał. W zabójstwo to zapewne byli zaangażowani także jego bracia, gdyż niedługo potem do Polski powrócił Mieszko II.

MONARCHIA PIASTOWSKA W XI WIEKU

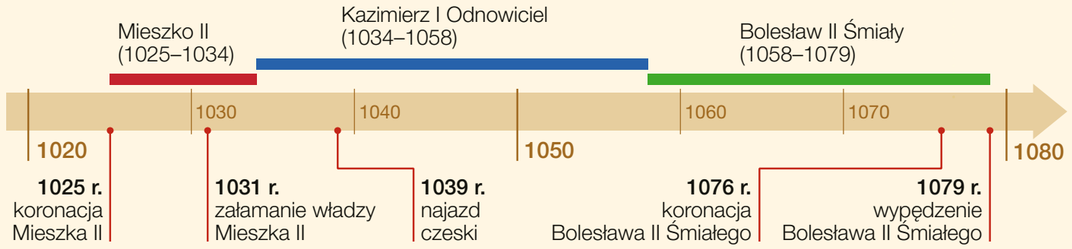

? Za panowania których władców nastąpił kryzys monarchii piastowskiej?

Porozumiał się on z cesarzem i w 1032 r. w Merseburgu zrezygnował z insygniów królewskich. Królestwo zostało podzielone między niego, Ottona oraz Dytryka – syna jednego z przyrodnich braci Chrobrego.

Mieszko II starał się odbudować jedność i potęgę państwa, ale jego wysiłki przerwała przedwczesna śmierć w 1034 r. Spotęgowało to jedynie zamieszanie w kraju, gdzie rządy objął jego syn **Kazimierz I**. Doszło do walk wewnętrznych między możnowładcami, a w kolejnych latach nastąpiło załamanie się monarchii piastowskiej. Nie znamy dokładnej chronologii ani okoliczności tego kryzysu, ponieważ informacje źródłowe na jego temat są szczątkowe i niejasne:

- Doszło do **buntów poddanych** (tzw. **reakcja pogańska**), usiłujących uwolnić się od obowiązków nałożonych na nich przez władcę, nowych praw oraz danin.
- Wystąpienia ludności były wymierzone w instytucje państwowe i Kościół, które obwiniano o wyzysk oraz ograniczenie swobód. Jak pisał kronikarz Gall Anonim: *buntownicy zabijali duchownych i wracali do wiary pogańskiej.*
- Przestała istnieć władza monarsza i rozpadła się organizacja grodowa.
- Władzę w prowincjach przejmowali samozwańczy wielkorządcy. Jeden z nich, **Miecław**, dawny urzędnik Mieszka II, utworzył nawet własne księstwo na Mazowszu.
- W tej sytuacji młody władca Kazimierz I w 1037 r. opuścił Polskę i udał się do Niemiec.

W 1039 r. osłabiony kraj, pozbawiony władzy książęcej oraz armii, został dotknięty przez **czeski najazd Brzetysława**. Jego wojska, nie napotykając oporu, dotarły aż do Wielkopolski, gdzie zdobyły, złupiły i zniszczyły najważniejsze grody (Poznań, Giecz), włącznie ze stołecznym Gnieznem. Szczególnie dotkliwą stratę przyniosło splądrowanie katedry gnieźnieńskiej – do Pragi wywieziono z niej cenne relikwie św. Wojciecha. Ponadto Brzetysław zaanektował Śląsk. Te wydarzenia spowodowały, że monarchia piastowska właściwie przestała istnieć.

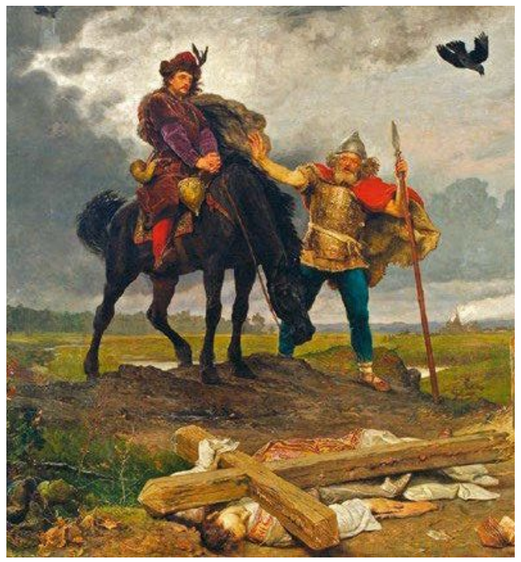

Powrót Kazimierza Odnowiciela do Polski, zrujnowanej przez najazd księcia czeskiego Brzetysława i powstanie ludowe, na obrazie Wojciecha Gersona.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

KAZIMIERZ I ODNOWICIEL
(1016–1058)

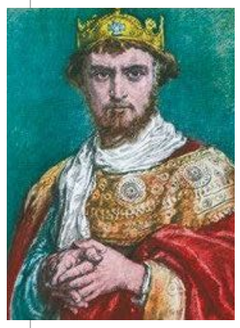

Książę polski z dynastii Piastów, syn Mieszka II i Rychezy, wnuczki Ottona II. Doprowadził do odrodzenia monarchii piastowskiej po kryzysie w latach 30. XI w. Według źródeł w 1026 r. został *oddany na naukę*, co później stało się przyczyną powstania legendy o umieszczeniu go w klasztorze, z którego miał zostać uwolniony przez papieża. Gdy w 1031 r. Mieszko II uciekł do Czech, Kazimierz wraz z matką udał się do Niemiec. Wrócił do kraju rok później, a w 1034 r. przejął władzę po zmarłym ojcu. Jego próby wzmocnienia władzy książęcej przerwało kolejne wystąpienie możnowładców. Kazimierz ponownie ruszył do Niemiec, gdzie otrzymał wsparcie Henryka III. Po powrocie do Polski książę przeniósł stolicę do Krakowa i rozpoczął odzyskiwanie utraconych ziem. W polityce wewnętrznej jako pierwszy zrezygnował ze stałej drużyny i nadał swoim wojom ziemie w zamian za służbę. Zmarł w marcu 1058 r. w Poznaniu.

POWRÓT KAZIMIERZA I ODNOWICIELA

Podczas najazdu czeskiego książę Kazimierz I, któremu później nadano przydomek **Odnowiciel**, przebywał w Niemczech. Tam dzięki powiązaniom rodzinnym swojej matki, królowej Rychezy, uzyskał poparcie późniejszego cesarza Henryka III. Zmiana polityki niemieckiej była motywowana obawami o to, że upadek Polski wzmocni potęgę Czech. Dlatego Kazimierz otrzymał od władcy Niemiec eskortę złożoną z 500 rycerzy oraz gwarancję bezpieczeństwa zachodniej granicy. Polski władca zawarł także sojusz z Rusią Kijowską i również od niej uzyskał zbrojną pomoc. Jarosław Mądry obawiał się z kolei zagrożenia ze strony Miecława, który wzmacniał potęgę mazowieckiego państwa, budując sojusz z pogańskimi plemionami bałtyckimi Prusów, Jaćwingów i Litwinów.

Kazimierz wrócił do kraju w 1040 r. Prawdopodobnie oprócz rycerzy niemieckich towarzyszyli mu także wierni wojowie polscy. Siły księcia najpierw opanowały niezniszczoną przez Czechów i reakcję pogańską Małopolskę wraz z jej głównym grodem – **Krakowem**, a następnie zajęły spustoszoną Wielkopolskę. Mazowsze rządzone przez Miecława odzyskały dopiero w 1047 r., dzięki militarnemu wsparciu

Klasztor benedyktynów w Tyńcu według badaczy został ufundowany przez Kazimierza Odnowiciela lub jego syna, Bolesława II Śmiałego. Podczas swoich rządów władcy ci podjęli wiele działań mających na celu odbudowę oraz wzmocnienie zniszczonych struktur polskiego Kościoła.

▪ *fotografia współczesna, Polska*

ODBUDOWA MONARCHII PIASTOWSKIEJ

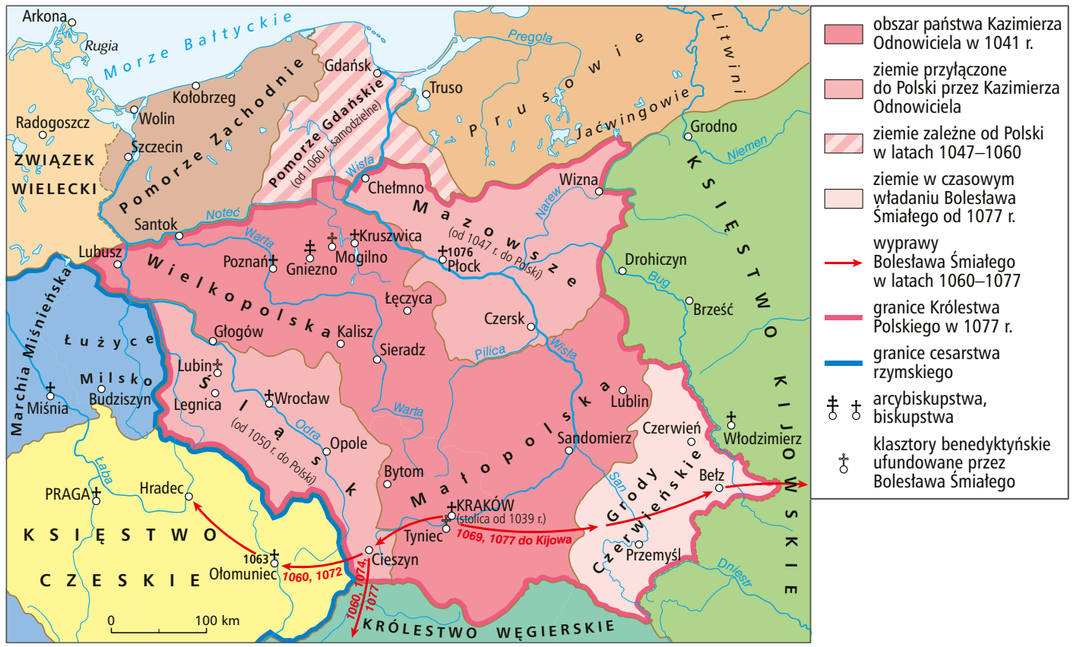

?

1. Wymień państwa, z którymi prowadził wojny Bolesław II Śmiały.
2. Wskaż ziemie, które należały do Królestwa Polskiego w 1025 r., a nie weszły w skład państwa Bolesława II.

Jarosława Mądrego. Być może książę podporządkował sobie wówczas także Pomorze Gdańskie, dotychczas sprzymierzone z państwem Miecława. Najdłużej walczył o odzyskanie Śląska. Wojny o tę dzielnicę toczyły się z przerwami na dyplomatyczne interwencje cesarza Henryka III. W 1050 r. Kazimierz Odnowiciel opanował Śląsk zbrojnie. Konflikt ostatecznie rozstrzygnął w **1054 r.** na **zjeździe w Kwedlinburgu** cesarz Henryk III. Zdecydował on, że sporna dzielnica przypadnie Polsce, ale za cenę corocznego trybutu na rzecz Czechów w wysokości 500 grzywien srebra i 30 grzywien złota.

ODBUDOWA PAŃSTWA POLSKIEGO

Książę Kazimierz Odnowiciel nie tylko odzyskał utracone ziemie, lecz także przywrócił i zreformował strukturę organizacyjną państwa:

- Odtworzył sieć grodów stanowiących główne ośrodki władzy.
- Podzielił kraj na prowincje – większe jednostki administracyjne obejmujące ziemie położone wokół najważniejszych grodów, takich jak Kraków, Wrocław, Sandomierz, Płock, Kruszwica, Gniezno i być może Poznań.
- Gniezno, jak i cała Wielkopolska, było zniszczone, dlatego książę **przeniósł swoją główną siedzibę do Krakowa**. Z czasem gród ten stał się stołecznym ośrodkiem polskiej monarchii.
- Gniezno pozostało siedzibą arcybiskupa.
- Kazimierz rozpoczął także starania o odbudowę archidiecezji gnieźnieńskiej. Dzieło to dokończył jednak dopiero jego syn i następca, Bolesław.

Kazimierz Odnowiciel zmienił również funkcjonowanie państwa. Wprowadził w nim i upowszechnił znaną na Zachodzie instytucję **beneficjum**. Do tej pory w państwie piastowskim drużynę zbrojnych oraz urzędników wynagradzano bezpośrednio z danin. Było to bardzo kosztowne rozwiązanie, dlatego Kazimierz zaczął nadawać urzędnikom i wojom ziemię. Zasady warunkowego korzystania z gruntów określono odrębnym prawem, które z czasem rozwinęło się i otrzymało nazwę **prawa rycerskiego**. Samodzielność gospodarcza oraz korzystne unormowania prawne wpłynęły na stabilizację pozycji społecznej książęcych wojów i zapoczątkowały proces kształtowania się w Polsce rycerstwa.

Reforma Kazimierza dotyczyła również Kościoła, ponieważ w majątki ziemskie zaczęto uposażać też biskupstwa oraz klasztory. W ten sposób Kościół w Polsce, podobnie jak w całej Europie, wszedł w posiadanie ogromnych dóbr. Historycy docenili znaczenie przemian ustrojowych zainicjowanych przez księcia Kazimierza I Odnowiciela i nazwali odbudowane przez niego państwo **drugą monarchią piastowską**.

KRÓL BOLESŁAW II ŚMIAŁY

Po śmierci Kazimierza I Odnowiciela władzę przejął jego najstarszy syn **Bolesław II Śmiały**, zwany też Szczodrym. Prawdopodobnie wyznaczył on dzielnice swoim trzem braciom, ale nie wiemy, na jakich zasadach. Dwaj z nich zmarli w młodym wieku, a trzeci, Władysław Herman, nie odgrywał czynnej roli politycznej aż do 1079 r.

Bolesław II Śmiały rządził samodzielnie i przez dwie dekady prowadził energiczną, agresywną i skuteczną politykę wobec sąsiednich państw. Wykorzystywał spory dynastyczne i parokrotnie interweniował w Czechach, na Węgrzech i na Rusi. Prowadził także zwycięskie kampanie wojenne. W 1069 r. wyprawił się na Kijów i zdobył go, a tym samym powtórzył sukces swojego pradziada i imiennika, Bolesława Chrobrego. Przywrócił wówczas kijowski tron swojemu szwagrowi i sojusznikowi, księciu Izjasławowi. Dzięki temu zwycięstwu Bolesław II Śmiały odzyskał też Grody Czerwieńskie. Jedyną stratą, jaką w tym okresie poniósł, było ponowne usamodzielnienie się Pomorza Gdańskiego.

Nowy monarcha niemiecki, Henryk IV, usiłował powstrzymać mocarstwową politykę władcy polskiego. Okazało się to jednak niemożliwe, ponieważ sam musiał stawić czoła buntującej się opozycji saskiego możnowładztwa, którą czynnie wspierał właśnie Bolesław II Śmiały. W tym okresie wielki spór między papiestwem i cesarstwem o inwestyturę wszedł w fazę otwartego konfliktu. Polski władca wykorzystał to i przyłączył się do obozu papieskiego. Wysłani do Polski papiescy legaci zakończyli dzieło odbudowy gnieźnieńskiej

POSTAĆ HISTORYCZNA

BOLESŁAW II ŚMIAŁY (ok. 1042–1081/1082)

Książę i król Polski z dynastii Piastów. Był pierworodnym synem Kazimierza I Odnowiciela i księżnej Dobroniegi, córki wielkiego księcia kijowskiego Włodzimierza I Wielkiego. Po objęciu władzy kontynuował politykę swojego ojca. Odbudowywał na ziemiach polskich sieć kościelną i dbał o rozwój gospodarczy kraju. Pierwszy zorganizował w Polsce stale działające mennice. Prowadził ożywioną politykę zagraniczną, wielokrotnie interweniując w sąsiednich krajach, na Rusi i Węgrzech, na rzecz swoich krewnych. W 1070 r. przestał płacić Czechom trybut ze Śląska, czym doprowadził do wybuchu wojny. Na rozkaz cesarza zawarto pokój, który jednak został zerwany przez Bolesława. Od niemieckiego ataku uchroniły go tylko problemy wewnętrzne cesarstwa. W sporze między papieżem a cesarzem poparł tego pierwszego, dzięki czemu w 1076 r. uzyskał zgodę na koronację. Kolejne wyprawy wojenne i nieobecność w kraju wywołały bunt przeciwko władcy. Po skazaniu na śmierć biskupa krakowskiego musiał uciekać z kraju na Węgry, gdzie zmarł.

prowincji kościelnej. Ponownie zaczęły działać biskupstwa w Gnieźnie i w Poznaniu, powstało też nowe biskupstwo w Płocku. W **1076 r. Bolesław II Śmiały został koronowany** na króla, prawdopodobnie za zgodą papieża. Uroczystość odbyła się w Gnieźnie. Koronacja królewska wzmacniała autorytet władcy polskiego i niezależność jego monarchii, godziła jednocześnie w roszczenia cesarza, który uważał się za jedynego dysponenta tej godności. Była wielkim, ale krótkotrwałym sukcesem (następna koronacja w Polsce odbyła się po 219 latach, dopiero w 1295 r.).

Bolesław II Śmiały troszczył się również o rozwój Kościoła w Polsce, m.in. fundował klasztory benedyktyńskie (w Tyńcu, w Mogilnie i w Lubiniu). W tym kontekście zaskakuje tragiczny konflikt z biskupem krakowskim Stanisławem. Do sporu doszło w **1079 r.** W jego wyniku duchowny zginął z rozkazu władcy lub na skutek wyroku królewskiego sądu. Egzekucja wywołała **bunt możnowładców przeciwko królowi**. W rezultacie jeszcze w tym samym roku król musiał uciekać z kraju, a władzę przejął jego młodszy brat, **Władysław I Herman**. Bolesław Śmiały uciekł wówczas na Węgry, gdzie zmarł w 1081 lub 1082 r.

ŚWIĘTY CZY ZDRAJCA?

Konflikt króla Bolesława II Śmiałego z biskupem krakowskim należy do najbardziej kontrowersyjnych epizodów w średniowiecznej historii Polski. Historycy nie mają pewności, ani jakie były jego przyczyny, ani przebieg. Nie wiedzą nawet i nie są zgodni w swoich przypuszczeniach, czy biskup Stanisław zginął z rozkazu króla, czy z wyroku królewskiego sądu. Relacje źródłowe są późniejsze, sprzeczne i niewiarygodne.

Gall Anonim w swojej relacji nazwał biskupa krakowskiego zdrajcą, stąd niektórzy historycy uznali, że spiskował on z opozycją możnych, a nawet z czeskim księciem. Inni historycy zwrócili uwagę, że pojęcie zdrady było w średniowieczu pojmowane szerzej i za zdradę było uważane każde nieposłuszeństwo wobec seniora.

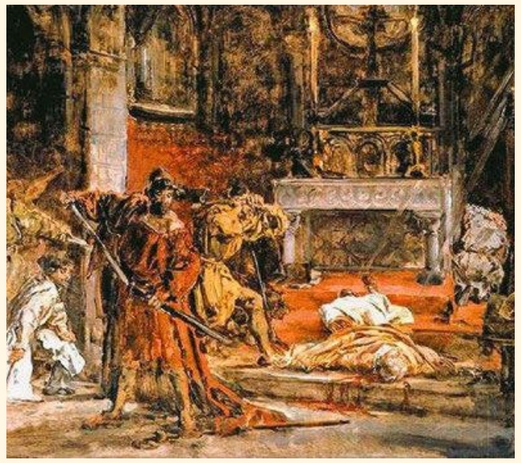

Śmierć biskupa Stanisława ukazana na obrazie Jana Matejki. Malarz przedstawił tę scenę zgodnie z hagiograficzną tradycją, według której władca sam zamordował świętego przed ołtarzem w kościele.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Z kolei Wincenty Kadłubek, kronikarz i biskup krakowski, ukazał swojego poprzednika, biskupa Stanisława, jako gorliwego kapłana, który przeciwstawił się grzesznemu i brutalnemu królowi. W opinii części historyków ta późna relacja (początek XIII w.) została zmyślona. Inni doszli do przekonania, że jest ona świadectwem kościelnej tradycji i należy ją traktować na równi z tradycją dworską reprezentowaną przez kronikę Galla Anonima. Dlatego na podstawie obu kronik należy próbować wywnioskować hipotetyczny przebieg wydarzeń, który wydaje się następujący: król prowadził długotrwałe kampanie wojenne na Rusi, a w czasie jego nieobecności wybuchły w kraju jakieś bunty, być może też powstała możnowładcza opozycja. Postępowanie biskupa król uznał za zdradę i skazał go na śmierć lub zainicjował proces, na którym zapadł wyrok śmierci. Takie postępowanie władcy doprowadziło do buntu części możnych, w wyniku którego musiał on opuścić kraj.

? Jakie trudności napotykają historycy, kiedy próbują ustalić przebieg konfliktu króla z biskupem w 1079 r.?

TEKST ŹRÓDŁOWY

KONFLIKT KRÓLA Z BISKUPEM

Średniowieczni kronikarze różnili się zarówno w opisie, jak i ocenie sporów władcy z biskupem. Gall Anonim zaledwie kilkadziesiąt lat po śmierci biskupa napisał:

Jak zaś król Bolesław z Polski został wyrzucony, dużo byłoby o tym do opowiadania, lecz to powiedzieć wolno, że nie powinien był pomazaniec[1] *na pomazańcu jakiegokolwiek grzechu cieleśnie mścić. To bowiem wiele mu zaszkodziło, gdy przeciw grzechowi grzech zastosował, gdy za zdradę wydał biskupa na obcięcie członków. Ani bowiem zdrajcy biskupa nie usprawiedliwiamy, ani króla mszczącego się tak szpetnie nie zalecamy.*

[1] pomazaniec – osoba uroczyście namaszczona świętym olejem na znak otrzymania godności monarszej lub kościelnej.

Źródło: Gall Anonim, *Kronika polska*, tłum. R. Grodecki, Wrocław 2003, s. 52–53.

Prawie sto lat później to samo wydarzenie w inny sposób opisał kronikarz Wincenty Kadłubek:

A [król] *z takim zapamiętaniem prowadził wojnę, iż rzadko przebywał w zamku, ciągle w obozie, rzadko w ojczyźnie, wciąż wśród nieprzyjaciół. Ten stan rzeczy ile przyniósł państwu korzyści, tyle sprowadził niebezpieczeństw, ile dawał sposobności do uczciwej zaprawy, tyle zrodził wstrętnej pychy.* [...]

Bolesław bowiem, poniechawszy umiłowania prawości, wojnę prowadzoną z nieprzyjaciółmi zwrócił przeciwko swoim. Zmyśla, że oni nie mszczą na ludzie swoich krzywd, lecz w osobie króla na królewski nastają majestat. [...] *Żali się, iż nie tyle opuścili go oni pośród wrogów, ile dobrowolnie na pastwę wrogów wydali. Domaga się przeto głowy dostojników, a tych, których otwarcie dosięgnąć nie może, dosięga podstępnie.* [...]

A gdy prześwięty biskup krakowski Stanisław nie mógł odwieść go [Bolesława Śmiałego] *od tego okrucieństwa, najpierw grozi mu zagładą królestwa, wreszcie wyciąga ku niemu miecz klątwy. Atoli on, jak był zwrócony w stronę nieprawości, w dziksze popada szaleństwo* [...]. *Rozkazuje więc przy ołtarzu, pośród infuł* [nakryć głowy dostojników kościelnych], *nie okazując uszanowania ani dla stanu, ani dla miejsca, ani dla chwili – porwać biskupa! Ilekroć okrutni służalcy próbują rzucić się na niego, tylekroć skruszeni, tylekroć na ziemię powaleni łagodnieją. Wszak tyran, lżąc ich z wielkim oburzeniem, sam podnosi świętokradzkie ręce* [...]. *O żałosne, najżałobniejsze śmiertelne widowisko! Świętego bezbożnik, miłosiernego zbrodniarz, biskupa niewinnego najokrutniejszy świętokradca rozszarpuje, poszczególne członki na najdrobniejsze cząstki rozsiekuje, jak gdyby miały ponieść karę* [nawet i] *poszczególne cząstki członków.*

Źródło: Mistrz Wincenty Kadłubek, *Kronika polska*, tłum. B. Kürbis, Wrocław 2003, s. 73–76.

? 1. Wymień przyczyny konfliktu między biskupem a królem podawane przez obydwu kronikarzy.
2. Wskaż podobieństwa i różnice pomiędzy relacjami Galla Anonima i Wincentego Kadłubka.
3. Postaraj się ustalić, który z kronikarzy miał lepszy dostęp do informacji na temat wydarzeń z czasów panowania Bolesława II Śmiałego.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij przyczyny kryzysu monarchii piastowskiej podczas panowania Mieszka II.
2. Omów proces odbudowy państwa polskiego przez Kazimierza I Odnowiciela.
3. Opisz zmiany w organizacji monarchii piastowskiej wprowadzone przez syna Mieszka II.
4. Przedstaw panowanie Bolesława II Śmiałego i jego konflikt z biskupem Stanisławem.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Labuda, *Mieszko II. Król Polski (1025–1034). Czas przełomu w dziejach państwa polskiego*, Kraków 1992.
J. Powierski, *Kryzys rządów Bolesława Śmiałego*, Gdańsk 1992.

5 POLSKA NA PRZEŁOMIE XI I XII WIEKU

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie zasady dziedziczenia panowały w monarchii piastowskiej?
2. W jakich okolicznościach doszło do wypędzenia króla Bolesława II Śmiałego z Polski?

PANOWANIE WŁADYSŁAWA HERMANA

Po opuszczeniu przez Bolesława Śmiałego Polski władzę przejął jego młodszy brat **Władysław Herman**, który dotąd prawdopodobnie władał Mazowszem jako swoim uposażeniem. Nie wiadomo nic o tym, aby należał do spisku przeciwko królowi. Nie był on tak wybitną postacią jak jego brat. Rządy w kraju powierzył potężnemu możnowładcy **Sieciechowi**, który jako **palatyn** (wojewoda) skupił w swoim ręku wielką władzę. Nie wiemy jednak, czy palatyn Sieciech przewodził wcześniej spiskowcom i czy osobiście wyniósł na tron księcia Władysława Hermana. Wiemy tylko, że Sieciech przejął faktyczne rządy w państwie i sprawował je przez niemal dwie dekady. Należały do niego liczne posiadłości ziemskie w całym kraju, a nawet grody. Miał on też przywilej bicia monety z własnym imieniem, a jego główną siedzibą był silnie umocniony Sieciechów.

W tym czasie Władysław Herman pod wpływem Sieciecha zmienił politykę zagraniczną. Nie zawierał nowych sojuszów ani nie angażował się w konflikty zewnętrzne. Ponadto Polska przeszła do obozu cesarskiego, co zapewne było nieuniknione, ponieważ Henryk IV zyskał wówczas przewagę polityczną nad papieżem Grzegorzem VII. Poprawiły się stosunki monarchii piastowskiej z Czechami, gdyż Polacy zaczęli im ponownie płacić trybut za Śląsk. Pozycja Polski na arenie międzynarodowej na tyle osłabła, że wykorzystał to książę kijowski, który w 1079 r. kolejny raz przyłączył do swojego państwa Grody Czerwieńskie. W tym okresie władca najczęściej przebywał na Mazowszu.

WALKI Z SYNAMI

Sieciech bezwzględnie rządził krajem. Bronił swojej nadrzędnej pozycji i zwalczał przeciwników pochodzących z innych rodów. W latach 90. XI w. doprowadziło to do buntu części możnych. Wobec biernej postawy Władysława Hermana zdobyli oni poparcie **Zbigniewa**, jego pierworodnego syna, a później także **Bolesława Krzywoustego**, młodszego syna księcia. W **1097 r.** połączone siły opozycji

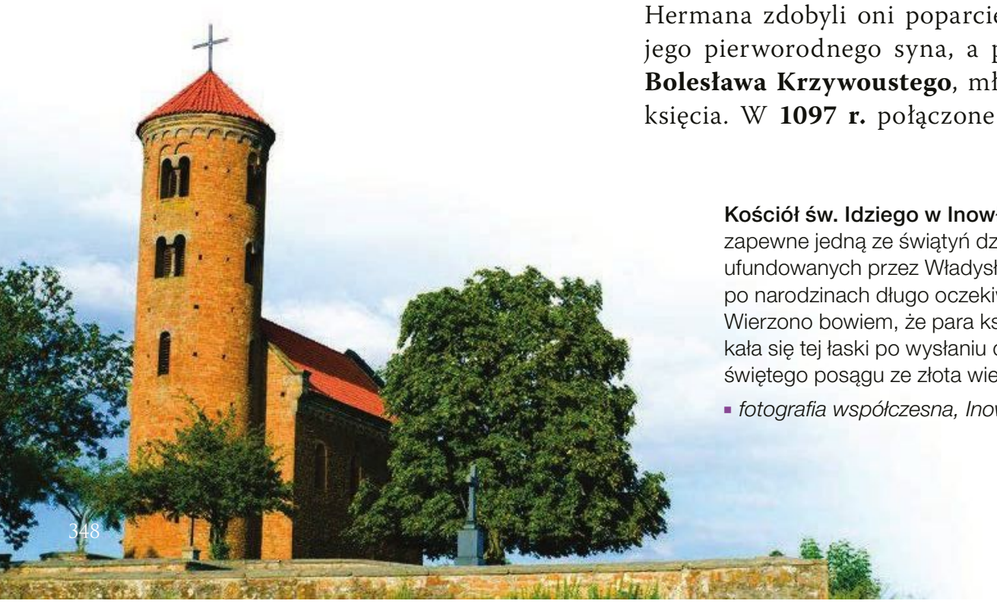

Kościół św. Idziego w Inowłodzu jest zapewne jedną ze świątyń dziękczynnych ufundowanych przez Władysława Hermana po narodzinach długo oczekiwanego syna. Wierzono bowiem, że para książęca doczekała się tej łaski po wysłaniu do grobu tego świętego posągu ze złota wielkości dziecka.

▪ *fotografia współczesna, Inowłódz*

POSTAĆ HISTORYCZNA

BOLESŁAW III KRZYWOUSTY (1085–1138)

Książę z dynastii Piastów, syn Władysława I Hermana oraz księżniczki czeskiej Judyty. Wraz z przyrodnim bratem Zbigniewem zmusił ojca do podziału kraju na dzielnice. Bolesław i Zbigniew doprowadzili też do usunięcia palatyna Sieciecha oraz ograniczenia władzy Władysława Hermana. Po śmierci ojca Bolesław rozpoczął systematyczne wyprawy łupieżcze na Pomorze. W 1106 r. oskarżył brata o spisek z Czechami i Pomorzanami. Podbił dzielnicę Zbigniewa i zmusił go do ucieczki do Czech. W obronie wypędzonego księcia wystąpił cesarz. Bolesław odparł jego najazd w 1109 r. Zgodził się jednak na powrót brata, choć wkrótce kazał go oślepić, co spowodowało śmierć Zbigniewa. W kolejnych latach Bolesław prowadził podbój Pomorza. Pod koniec życia ustanowił statut dziedziczenia władzy, aby zapobiec walkom między swoimi synami.

i obu braci zmusiły Władysława Hermana do podzielenia państwa na dzielnice. Zbigniew otrzymał wtedy Wielkopolskę, a Bolesław – Małopolskę i Śląsk. Władysław zachował Mazowsze, kontrolę nad głównymi grodami w dzielnicach synów oraz nominalną władzę zwierzchnią. Po objęciu dzielnic bracia solidarnie walczyli z ojcem i Sieciechem, który utrzymał prawo mianowania dowódców w kluczowych grodach podzielonego państwa.

W **1099 r.** Zbigniew i Bolesław połączyli swoje wojska i wyruszyli na wyprawę przeciwko siłom Władysława Hermana oraz jego palatyna. Do spotkania obu stron doszło nad Pilicą. Władysław Herman został zmuszony do oddalenia Sieciecha i złożenia przysięgi, że już nigdy nie przywróci go do łask, a synowie oddali ojcu hołd. Następnie ich wojska obległy Sieciechów. W trakcie walk Władysław Herman zmienił zdanie i ponownie opowiedział się po stronie palatyna. Wydłużyło to zmagania, jednak ostatecznie zakończyły się one zwycięstwem braci oraz wypędzeniem znienawidzonego Sieciecha (1100–1101). Wówczas Władysław został pozbawiony wpływu na rządy i ostatnie lata życia spędził w Płocku. Walki o władzę i częste podziały kraju sprawiły, że w patrymonialnej monarchii piastowskiej objawiły się w tym czasie przejawy procesu, który przypominał feudalizację. Wzrost znaczenia możnowładztwa przyczynił się do utrwalenia podziałów terytorium państwa i rozproszenia władzy.

WARTO WIEDZIEĆ

Monety prywatne

Za czasów rządów palatyna Sieciecha w Polsce wybito pierwsze monety prywatne. Były to srebrne denary, które nosiły znak wojewody i napis (tzw. legenda otokowa) ZETECH, czyli Sieciech. Wybijano je prawdopodobnie w mennicy w Sieciechowie oraz w innej, pod Krakowem między 1090 a 1100 r. Największy zbiór denarów palatyna Sieciecha odkryto w 1935 r. w tzw. skarbie ze Słuszkowa w powiecie kaliskim.

? Którzy z polskich władców zaczęli wybijać własne monety?

Srebrne denary prawdopodobnie wybite przez palatyna Sieciecha ok. 1100 r., znalezione podczas badań archeologicznych w 2006 r. Były to tzw. denary krzyżowe, których nazwa wzięła się od krzyża kawalerskiego wybijanego na rewersie.

▪ *moneta, Polska, XI w.*

PAŃSTWO BOLESŁAWA KRZYWOUSTEGO

? 1. Wymień nazwy dzielnic, które po podziale państwa w 1099 r. otrzymali Bolesław Krzywousty i Zbigniew.
2. Wskaż obszary lenna Bolesława Krzywoustego.

KONFLIKT BOLESŁAWA ZE ZBIGNIEWEM

Po śmierci Władysława Hermana monarchia piastowska została podzielona między Zbigniewa i Bolesława Krzywoustego. Pierwszy z nich władał północną częścią kraju, składającą się z Wielkopolski oraz Mazowsza, drugi zaś – południową, czyli Małopolską i Śląskiem. Nie wiemy, czy Zbigniew przejął wraz z Mazowszem nominalną władzę zwierzchnią nad całością ziem. W rzeczywistości panowała wówczas w Polsce dwuwładza, obaj bracia rządzili samodzielnie i różnili się koncepcjami polityki:

- **Zbigniew** był zwolennikiem zachowawczej polityki i utrzymywał pokojowe stosunki z mieszkańcami Pomorza, z którym sąsiadowały jego prowincje;
- **Bolesław** natomiast prowadził politykę dynamiczną i ekspansywną.

Krzywousty zabezpieczył południową granicę swojego państwa poprzez zacieśnienie sojuszów z Rusią i Węgrami. Ponadto zaczął organizować łupieżcze najazdy na Pomorze. Wypady na bogate pomorskie podgrodzia portowe, m.in. na Kołobrzeg i Białogard, przynosiły ich uczestnikom duże łupy i przysparzały młodemu księciu wielu stronników wśród możnowładców i rycerstwa. Działania te naruszały jednak interesy jego brata, ponieważ odwetowe wyprawy Pomorzan niszczyły głównie położoną tuż obok ich ziem dzielnicę Zbigniewa. Te sprzeczne interesy oraz inne różnice polityczne doprowadziły do konfliktu między braćmi. W 1106 r. Bolesław Krzywousty pokonał Zbigniewa i narzucił mu swoją zwierzchność, a dwa lata później odebrał bratu całą władzę oraz zmusił go do opuszczenia kraju.

WOJNA POLSKO-NIEMIECKA

Zbigniew udał się do Niemiec, gdzie uzyskał pomoc późniejszego cesarza **Henryka V**. Zdecydował się on na interwencję zbrojną, ponieważ nie tyle chciał przywrócić władzę wygnanemu księciu, ile bardziej zależało mu na powstrzymaniu wzrostu potęgi Krzywoustego i rozbiciu niekorzystnego dla Niemiec sojuszu polsko-węgierskiego.

Już w 1108 r. wojska niemieckie zaatakowały Węgry, Bolesław zaś najechał sprzymierzone z Niemcami Czechy. W **1109 r.** Henryk V na czele dużej armii wkroczył do Polski. Jednocześnie od południa uderzyli Czesi. Siły niemieckie natrafiły jednak na dobrze zorganizowaną obronę polskich grodów. Wojska niemieckie, pomimo wielu prób, nie zdobyły ani Bytomia, ani Wrocławia, ani Głogowa. Szczególnie w historii zapisała się **obrona Głogowa**. Zacięte walki

WARTO WIEDZIEĆ

Bitwa na Psim Polu

Najazd wojsk Henryka V na Polskę zakończył się porażką sił niemieckich. W XIII w. w kronice Wincentego Kadłubka pojawia się opis bitwy na Psim Polu pod Wrocławiem, która miała zakończyć się miażdżącym zwycięstwem wojsk Bolesława Krzywoustego. Jej nazwa, zgodnie z tym, co napisał kronikarz, wzięła się od psów, które zbiegły się na pole bitwy po zakończeniu walki.

Przekaz ten, przejęty przez dziejopisarzy z następnych stuleci, sprawił, że przez wieki w świadomości Polaków żyła pamięć o zwycięskiej bitwie, do której prawdopodobnie nigdy nie doszło. Wątpliwości badaczy tego okresu wzbudziło to, że o starciu na Psim Polu całkowicie milczy napisana już trzy lata po najeździe z 1109 r. kronika Galla Anonima.

Nadworny kronikarz księcia Bolesława o walkach pod Wrocławiem napisał tylko: *cesarz podstąpił pod miasto Wrocław, gdzie jednak nic więcej nie zyskał, jak trupy na miejsce żywych*. O bitwie milczą także źródła niemieckie. Większość historyków uważa, że bitwa nie rozegrała się (lub doszło wyłącznie do małej potyczki) i jest tylko wytworem wyobraźni kronikarza Wincentego Kadłubka. Informacja ta, w związku z powtarzającymi się w kolejnych stuleciach walkami polsko-niemieckimi, padła na podatny grunt i została przyjęta jako prawda historyczna.

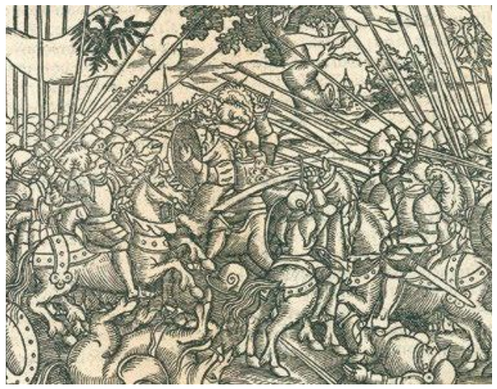

Bitwa na Psim Polu przedstawiona na drzeworycie z powstałej w XVI w. *Kroniki polskiej* Marcina Bielskiego. Rycerze zostali na niej błędnie ukazani w zbrojach płytowych, które upowszechniły się dopiero w XIV–XV w.

▪ *drzeworyt, Polska, XVI w.*

? W jaki sposób doszło do powstania informacji o bitwie na Psim Polu?

TEKST ŹRÓDŁOWY

WALKI POLSKO-NIEMIECKIE

Walki i taktyka stosowane przez wojska Bolesława III Krzywoustego w zmaganiach z siłami cesarza Henryka V zostały opisane przez nadwornego kronikarza księcia, Galla Anonima.

[9] Tymczasem Bolesław nie spoczywał ani we dnie, ani w nocy, lecz nieraz rozpędzał Niemców wychodzących z obozu po żywność, często też w obozie samego cesarza siał postrach i przebiegał to tu, to tam, czyniąc zasadzki na łupieżców i podpalaczy. Takimi to sposobami przez wiele dni cesarz usiłował zdobyć miasto [...].

[10] Gdy cesarz ujrzał, że ani orężem, ani groźbami, ani podarkami czy obietnicami nie potrafi zmiękczyć mieszczan, ani też nic nie zyska, stojąc tam dłużej, po odbyciu narady ruszył obozem w stronę miasta Wrocławia [...], *dokądkolwiek cesarz się zwrócił, gdziekolwiek rozbił obóz lub zrobił postój, postępował za nim Bolesław, raz z przodu, a raz z tyłu, i zawsze trzymał się w pobliżu miejsca postoju cesarza. A gdy cesarz ruszając w drogę zwijał obóz, Bolesław dalej był mu nieodstępnym towarzyszem i jeżeli tylko ktoś wyszedł z szeregów, to już nie znalazł powrotnej drogi; a jeżeli czasem większy* [jakiś] *oddział w poszukiwaniu żywności lub paszy dla koni oddalił się bardziej od obozu, ufny w swą liczbę, to Bolesław natychmiast stawał pomiędzy nim a wojskiem* [cesarskim], *i tak ci, którzy wyprawiali się po łup, padali sami łupem Bolesława.*

W ten sposób tak liczne i sprawne wojsko wprawił w taki strach, [...] *zmusił, by jedli własne zapasy albo* [całkiem] *pościli. Nikt bowiem nie śmiał wychylić się z obozu, żaden giermek nie poważył się trawy zbierać, nikt nie wychodził nawet za swą potrzebą poza rozstawioną linię straży. Obawiano się Bolesława w dzień i w nocy, ciągle mając go w pamięci, nazywano go „Bolesławem, który nie śpi".* [...]

Źródło: Gall Anonim, *Kronika polska*, tłum. R. Grodecki, Wrocław 1989, s. 139–144.

? **1.** Omów sposób walki stosowany przez siły Bolesława Krzywoustego w 1109 r.

2. Przypomnij, który z wcześniejszych władców piastowskich używał takich metod prowadzenia wojny.

toczące się o ten gród dokładnie w swojej kronice opisał Gall Anonim. Obrońcy nie zawahali się nawet strzelać do krewnych, których Niemcy poprzywiązywali do wież oblężniczych.

W momencie wkroczenia wojska Henryka V do kraju Krzywousty prowadził działania na Pomorzu. Kiedy nadeszły wieści o ataku, szybko pokonał Pomorzan pod Nakłem i ruszył na południe. Po dotarciu w pobliże sił niemieckich rozpoczął **wojnę podjazdową** – unikał decydującego starcia z przeciwnikiem, atakując jego mniejsze oddziały oraz wozy z zaopatrzeniem. Henryk V, zniechęcony brakiem sukcesów militarnych, musiał ostatecznie wycofać się z Polski. O sukcesie w wojnie z 1109 r. zdecydowało także dobre przygotowanie grodów do obrony oraz udział w walkach części ludności księstwa. W starciach z siłami niemieckimi uczestniczyło nie tylko rycerstwo, ale także liczni chłopi, którzy atakowali przeciwnika z ukrycia.

Sukces w walce z najazdem niemieckim Bolesław wykorzystał, zawierając układ z Czechami, którym w 1114 r. przestał płacić trybut ze Śląska. Zyskiem władcy niemieckiego była tylko zgoda księcia polskiego na powrót do kraju Zbigniewa. Nie przekazano jednak należnej mu władzy. Poza tym wkrótce Zbigniew został oskarżony o nielojalność, a następnie uwięziony i oślepiony. Po tym wydarzeniu zapadł na zdrowiu, w wyniku czego w 1112 r. zmarł.

Działania Bolesława wywołały niezadowolenie części możnych, a polscy biskupi uznali, że władca popełnił grzech ciężki. Wydawało się, że podzieli on los swojego stryja. Jednak Krzywousty potrafił temu zaradzić. Dzięki publicznej pokucie połączonej z pielgrzymką na Węgry (do opactw św. Idziego i św. Stefana) i do Gniezna oraz licznym darom na rzecz Kościoła przeciwnicy władcy zostali zneutralizowani i nie stał się jego udziałem upadek jak Bolesława Śmiałego.

PODBÓJ I CHRYSTIANIZACJA POMORZA

Po uporządkowaniu spraw wewnętrznych i unormowaniu stosunków z sąsiadami Bolesław ponownie skoncentrował swoją działalność polityczną i militarną na podboju Pomorza. Jego najazdy przestały mieć już jednak charakter tylko łupieżczy, a zostały skierowane na trwałe zajęcie tych ziem. W efekcie dalszych wypraw wojennych zdobywał on kolejne pomorskie grody. Do 1116 r. opanował całe Pomorze Gdańskie, a do 1122 r. – Pomorze Zachodnie. Wówczas książę zachodniopomorski Warcisław, któremu byli podporządkowani lokalni władcy, złożył Krzywoustemu hołd. Zobowiązał się do płacenia mu trybutu oraz dostarczania posiłków zbrojnych.

Podbój Pomorza dopełniła chrystianizacja tej dzielnicy. W porozumieniu z kurią papieską Bolesław Krzywousty zorganizował misje, które po pierwszych niepowodzeniach zaczęły krzewić nową religię. Ważną rolę w tym procesie odegrał biskup z Bambergu **Otton**, nazywany „apostołem Pomorza". Książę zamierzał rozbudować polską prowincję kościelną poprzez tworzenie nowych biskupstw na Pomorzu. Nie udało mu się jednak w pełni zrealizować tych planów. Dzięki jego zabiegom w 1124 r. powołano tylko biskupstwo włocławskie (objęło ono tereny Kujaw i Pomorza Gdańskiego) oraz lubuskie. Biskupstwo pomorskie utworzono już po śmierci Bolesława Krzywoustego, ok. 1140 r. Jego siedziba początkowo mieściła się w Wolinie, później zaś przeniesiono ją do Kamienia Pomorskiego.

Ekspansja arcybiskupstwa gnieźnieńskiego wywołała niezadowolenie przedstawicieli arcybiskupstwa magdeburskiego, roszczących sobie prawo do zwierzchności nad chrystianizowanymi ludami słowiańskimi żyjącymi na zachód od Łaby. W latach 1131–1133 arcybiskup magdeburski Norbert z Xanten [czyt.: ksanten] uzyskał od papieża dwie **bulle**, przyznające jego metropolii zwierzchność nad biskupstwami polskimi. Dopiero wówczas władca i wysocy polscy dostojnicy kościelni (hierarchowie), którzy początkowo

Jakub ze Żnina był arcybiskupem gnieźnieńskim, który przyczynił się do zniesienia zależności swojej metropolii od arcybiskupstwa magdeburskiego.

▪ *miniatura, Polska, XV w.*

zlekceważyli tę sprawę, rozpoczęli działania na rzecz obrony niezależności polskiego Kościoła. Bolesław Krzywousty znalazł się w trudnym położeniu. Po nieudanej interwencji zbrojnej na Węgrzech, gdzie poparł kandydata do tronu nieprzychylnego Niemcom, musiał liczyć się z narastającą wrogością dworu nowego cesarza Lotara III. W tej sytuacji zdecydował się na ustępstwa. W 1135 r. na zjeździe w Merseburgu złożył hołd władcy Niemiec i zobowiązał się płacić mu trybut

Otton z Bambergu nauczający Bolesława Krzywoustego podczas misji świętych na Pomorzu.

▪ *drzeworyt, Polska, XIX w.*

z Pomorza oraz Rugii. Przychylność cesarza, pozostającego w bliskich relacjach z papieżem, zapewne pomogła w uzyskaniu przez polski episkopat w 1136 r. **Bulli gnieźnieńskiej**, potwierdzającej istnienie niezależnego arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Uznanie cesarza za zwierzchnika władcy polskiego miało dalekosiężne konsekwencje. Gdy bowiem kilka lat później doszło do sporów i walk między synami Bolesława Krzywoustego, cesarz rościł sobie prawo do zabierania w nich głosu. Bolesław Krzywousty zmarł w **1138 r.** i prawdopodobnie u schyłku życia podzielił kraj między swoich synów (tzw. **testament Krzywoustego**). Zamierzał w ten sposób uregulować zasady dziedziczenia oraz uniknąć konfliktów.

KRONIKA GALLA ANONIMA

Pierwsza kronika, która powstała na ziemiach polskich, została spisana przez przybyłego z Europy Zachodniej mnicha benedyktyńskiego. Nie znamy jego imienia, dlatego nazywamy go Anonimem. Przez wiele lat badacze uważali, że pochodził on z Francji, czyli dawnej Galii, dlatego określali go mianem „Gall". To z tego kraju Anonim miał przez Węgry trafić do Polski. Jednak, jak dowodzą najnowsze badania, najprawdopodobniej pochodził on z Wenecji. Świadczy o tym przede wszystkim jego sposób pisania, charakterystyczny dla włoskich benedyktynów. Kronika powstała na dworze Bolesława III Krzywoustego pomiędzy 1112 a 1116 r. Składa się z trzech części. W pierwszej opisano dzieje Piastów od legendarnych początków państwa polskiego do narodzin Bolesława Krzywoustego. Druga zawiera informacje na temat młodości tego księcia (do 1109 r.). W trzeciej, nieukończonej, przedstawiono czyny władcy z lat 1109–1113. Podczas opisywania historii Polski Gall Anonim wykorzystywał głównie dworską tradycję historyczną, którą przekazali mu ustnie przedstawiciele ówczesnej elity. Czyny swojego chlebodawcy, przynajmniej od 1113 r., mógł już obserwować sam. Ukazał go jako wspaniałego wojownika, prawego księcia i obrońcę kraju.

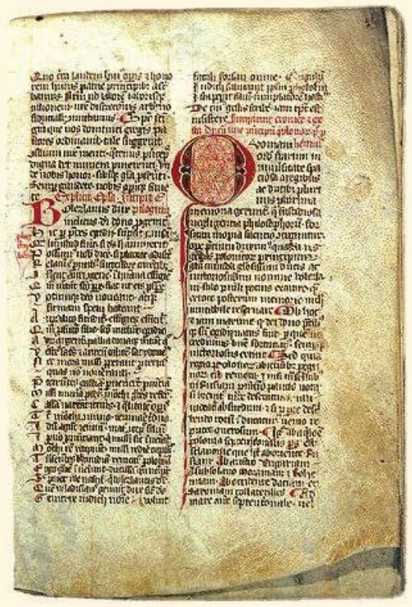

Kronika Galla Anonima
nie przetrwała do czasów obecnych ani w oryginale, ani w pierwszych kopiach. Dziś znane są trzy egzemplarze dzieła, z których najstarszy pochodzi z 1340 r.
▪ *kronika, Polska, XIV w.*

? Jakie znaczenie dla historii Polski średniowiecznej ma kronika Galla Anonima?

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij przyczyny kryzysu monarchii piastowskiej w czasach Mieszka II.
2. Omów proces odbudowy państwa polskiego przez Kazimierza Odnowiciela.
3. Przedstaw panowanie Bolesława Śmiałego.
4. Przybliż okoliczności dojścia do władzy Bolesława Krzywoustego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Labuda, *Pierwsze wieki monarchii piastowskiej*, Warszawa 2012.
K. Maleczyński, *Bolesław III Krzywousty*, Wrocław 1975.

6 MONARCHIA PIERWSZYCH PIASTÓW

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie cechy wyróżniały monarchię patrymonialną?
2. Jak był zorganizowany dwór w państwie frankijskim w czasach panowania Merowingów i Karolingów?

ORGANIZACJA PAŃSTWA WCZESNOPIASTOWSKIEGO

Struktury administracyjne oraz gospodarcze państwa piastowskiego powstały od podstaw w ciągu krótkiego czasu – kilkudziesięciu lat. Wraz z ich tworzeniem powoli kształtowały się więzi między poszczególnymi obszarami kraju, które w różny sposób były podporządkowane władzy centralnej.

Na początku swojego istnienia, w pierwszej połowie XI w., monarchia Piastów nie była jednolita. Składała się ona z przedstawicieli różnych plemion, które zostały podbite przez Polan. Ich dawne tradycje plemienne wpływały na podziały w Polsce. Główną rolę odgrywały w niej wówczas tereny z ośrodkami będącymi kolebką polskiej państwowości: Gniezno, Poznań oraz Giecz. Duże znaczenie miały też rozwinięte gospodarczo okolice Krakowa, Sandomierza, Kołobrzegu i Wrocławia. Pozostałe ziemie, położone na peryferiach państwa, były prawie niezamieszkane i pokryte puszczą.

Państwo polskie w okresie między X i XIII w. było **monarchią patrymonialną**. Miało ono zarówno wiele cech właściwych dla zachodnioeuropejskich monarchii patrymonialnych, jak i cechy zupełnie odrębne, które były wspólne dla nowych monarchii w Europie Środkowej: Polski, Czech i Węgier. W państwach tych istniała silna, scentralizowana władza monarsza, która była jednak w pewnym stopniu ograniczona. Ich władcy musieli liczyć się ze zdaniem możnowładców i zabiegać o ich poparcie, które było decydujące przy rozstrzyganiu konfliktów o sukcesję. Takie spory wybuchały niemal w każdym pokoleniu Piastów, Przemyślidów oraz Arpadów. Początkowo rody możnowładców zawdzięczały swoją pozycję niemal wyłącznie dochodom, które otrzymywały z tytułu sprawowania urzędów. Jednak z czasem coraz bardziej uniezależniały się od woli monarchy i jego nominacji, a ich znaczenie wynikało głównie z posiadanych majątków ziemskich.

W tym samym okresie monarchie zachodnioeuropejskie powstałe na gruzach imperium Karolingów znajdowały się już w fazie rozdrobnienia feudalnego. Nastąpiła w nich decentralizacja władzy, istniała wielka własność ziemska i obowiązywały stosunki lenne. W monarchiach środkowoeuropejskich procesy formowania się wielkiej własności ziemskiej, zmian organizacji władzy i rozpadu jedności państwa nasiliły się dopiero w XIII w.

Ceremonia składania hołdu lennego przedstawiona na średniowiecznej miniaturze. Wasal, który przyrzekał seniorowi służbę i posłuszeństwo, otrzymywał zazwyczaj w zamian ziemię, chociaż przedmiotem lenna mogły być także urzędy lub renta feudalna.
▪ *miniatura, Francja, XIV w.*

STRUKTURA SPOŁECZNA MONARCHII WCZESNOPIASTOWSKIEJ

Państwo wczesnopiastowskie było uważane za własność monarchy. Miał on obowiązek zapewnić mieszkańcom bezpieczeństwo i sprawiedliwość. W zamian pobierał różne daniny w naturze oraz egzekwował posługi narzucone prawem książęcym. Zyski czerpane z regaliów przeznaczał na utrzymanie siebie, dworu, drużyny i urzędników.

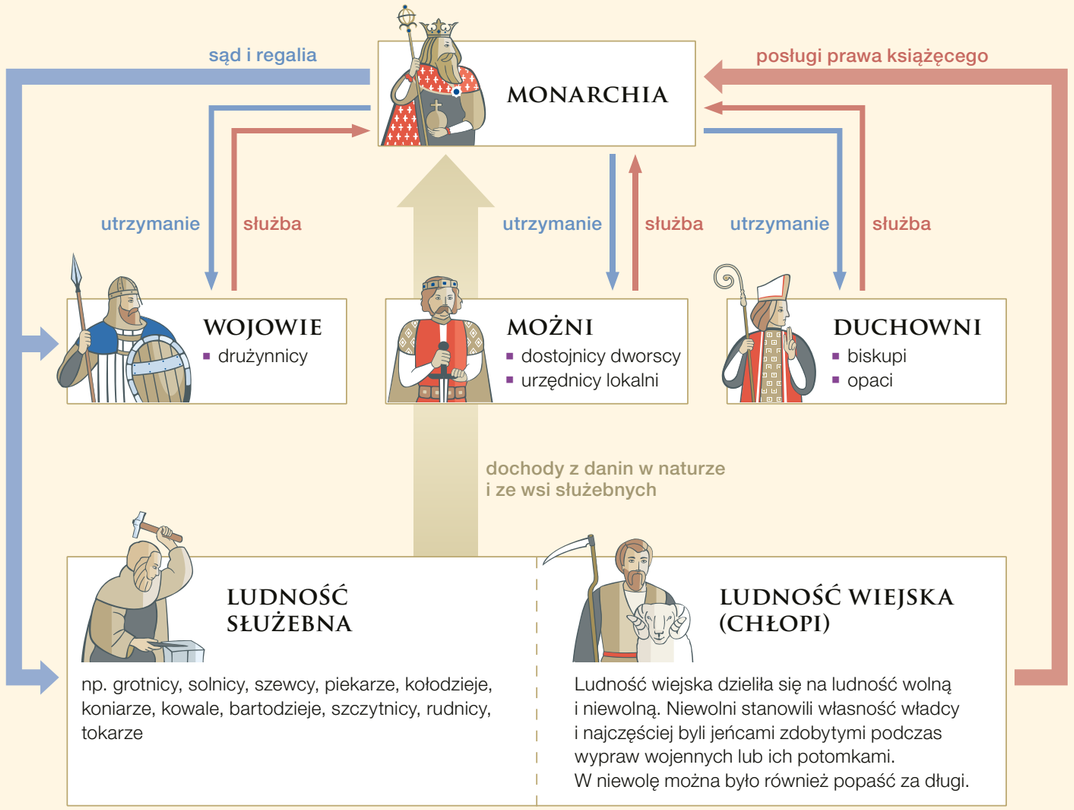

? Jakie były obowiązki władcy wobec poddanych?

DRUŻYNA MONARSZA

Od początku istnienia polskiego państwa monarchowie z dynastii piastowskiej dysponowali trzema zasadniczymi instrumentami władzy. Były to: **drużyna** (siła zbrojna), **dwór monarszy** (administracja centralna) oraz **organizacja grodowa** (administracja terenowa). Pierwszy z nich, drużyna książęca, umożliwiał budowę państwa ponadplemiennego. Historycy posługują się terminem „drużyna", aby oddać specyfikę wczesnośredniowiecznej armii monarszej. Jej organizacja opierała się bowiem na osobistej wierności wojów wobec władcy, który ich werbował i utrzymywał. Ibrahim ibn Jakub w najstarszej relacji na temat państwa Piastów, spisanej w latach 60. X w., przedstawił drużynę złożoną z 3 tys. pancernych. Początkowo działała ona jako przyboczna formacja zbrojna władcy. Wraz z rozwojem państwa nastąpiły zmiany – część wojów zaczęła stacjonować w grodach i tworzyć ich załogi.

Głównym źródłem utrzymania członków drużyny – aż do czasu, kiedy większego znaczenia nabrały daniny ściągane od poddanych

WARTO WIEDZIEĆ

Piastowscy wojowie

Podstawę armii pierwszych Piastów stanowiła drużyna ciężkozbrojnych wojów nazywanych pancernymi. Oprócz nich w walkach brali udział tarczownicy, lekkozbrojni piechurzy stanowiący całość lub część pospolitego ruszenia wszystkich mężczyzn zdolnych do walki. Gall Anonim napisał w swojej kronice, że Bolesław Chrobry dysponował siłami złożonymi z 3900 pancernych oraz 13 tys. tarczowników. Duża liczebność armii Chrobrego jest prawdopodobna, jeśli weźmie się pod uwagę częste wojny prowadzone przez tego władcę.

Hełm typu ruskiego z X w., znaleziony podczas badań archeologicznych w Gieczu.
- *hełm, Giecz, X w.*

Tarczownicy walczyli głównie pieszo, a ich uzbrojenie było bardzo różnorodne. Nie wszyscy dysponowali kolczugami lub pancerzami, a część nie miała mieczy. Często ich broń stanowiły topory, zarówno mniejsze jednoręczne, jak i dłuższe, którymi walczono za pomocą dwóch rąk. Używali drewnianych tarcz, a część z nich nosiła skórzane hełmy.

Pancerni stanowili elitę armii pierwszych Piastów. Byli wyposażeni w pancerze i kolczugi oraz żelazne hełmy. Podczas walki używali tarcz, włóczni oraz mieczy, a rzadziej toporów czy drewnianych maczug.

? Jak wyglądała organizacja armii w czasach pierwszych władców piastowskich?

– były łupy wojenne. Najcenniejszą zdobycz stanowili jeńcy, sprzedawani jako niewolnicy obcym – najczęściej muzułmańskim – kupcom. W zamian płacono srebrnymi monetami oraz cennymi przedmiotami, jak m.in. broń, odzież i ozdoby. Zyski z handlu niewolnikami stanowiły istotny czynnik pobudzający do działania pierwszych władców piastowskich. Dzięki uzyskiwanym w ten sposób dochodom mogli oni tworzyć zręby swojego państwa. Jednak uzależnienie istnienia struktur państwowych od efektów zmagań wojennych sprawiło, że pierwszą monarchię piastowską cechował brak stabilności. Utrzymywanie drużyny zbrojnych wojów w gotowości bojowej było bowiem bardzo kosztowne i wymagało prowadzenia stale zwycięskich wojen. Dlatego też klęski zadane Mieszkowi II przez władców Niemiec oraz Rusi spowodowały w latach 30. XI w. upadek jego państwa.

PRAWO RYCERSKIE

Drużyna książęca rozpadła się w okresie buntów i niepokojów społecznych po śmierci Mieszka II, ale została odtworzona niemal od podstaw przez Kazimierza Odnowiciela. Jednak władca ten w latach 40. XI w. zmodyfikował jej organizację. Do najważniejszych zmian należało rozlokowanie członków drużyny w okręgach grodowych, a także nadanie im beneficjów. Obowiązki drużynników oraz warunkowe prawo do dzierżenia ziemi zostały uregulowane odrębnym prawem grupowym, nazwanym później **prawem rycerskim** (łac. *ius militare*). Zapoczątkowało to proces formowania się rycerstwa jako grupy społecznej.

Z kolei upowszechnienie nadawania beneficjów, które otrzymywali także wysocy rangą urzędnicy monarchy, przyspieszyło proces uniezależniania się możnowładców. Dążyli oni do przekształcania nadanych włości w pełną własność i przyłączania ich do dóbr dziedzicznych. Cel ten realizowali stopniowo w XII i XIII w. dzięki przywilejom immunitetowym. Przypominało to proces feudalizacji, jaki przebiegł wcześniej na zachodzie Europy (zob. s. 294–296).

Dwór monarszy składał się z najwyższych urzędników państwowych, ale i ze zwykłych dworzan takich jak nadworny malarz, medyk czy kucharz.

▪ *kopia Kodeksu pułtuskiego, Czechy, XI w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

POLSKIE PRAWO ZWYCZAJOWE

W monarchii pierwszych Piastów obowiązywało prawo zwyczajowe, które przekazywano ustnie z pokolenia na pokolenie. Pierwszy znany spisany zbiór tych przepisów, *Księga elbląska*, pochodzi dopiero z okresu rozbicia dzielnicowego.

Art. 1
1. Tym, którzy chcą znać prawo polskie, niech będzie wiadomo, że Polacy od chwili [przyjęcia] *przez siebie chrześcijaństwa podlegali rzymskiej stolicy papieża, a nie cesarzowi, gdyż ich rzymska stolica wzięła pod swoją opiekę, dzięki czemu tym chętniej stali się chrześcijanami.*
2. Na świadectwo tego dają corocznie tytułem czynszu wyżej wymienionej stolicy garść pieniędzy, co się nazywa pieniążkiem św. Piotra. [...]
Art. 3
1. Także wiedzieć należy, że polski sędzia nie zwykł mieć ławników. [...]

Art. 15
1. Droga książęca jest obwarowana pokojem książęcym. Przeto jeśli ktoś na niej dopuści się jakiegoś bezprawia, ten złamał pokój książęcy. To Polacy nazywają ręką książęcą.
2. Jeśli zdarzy się, że ktoś zabije gościa na drodze książęcej, to płaci on odszkodowanie za zmarłego [w wysokości] *50 grzywien.* [...]
Art. 29
1. Jeśli ktoś jedzie w poselstwie w interesie księcia, a koń mu pada we wsi, do której przybył, tam pozostawia go [konia] *i bierze we wsi innego. Tego nie może mu nikt zabronić.*

Źródło: *Księga elbląska* (fragmenty), tłum. J. Matuszewski, [w:] J. Wyrozumski, *Wielka historia Polski*, t. 2: *Dzieje Polski piastowskiej (VIII wiek – 1370)*, Kraków 1999, s. 34.

? **1.** Podaj nazwę dokumentu z X w., do którego nawiązuje artykuł 1. *Księgi elbląskiej.*
2. Odpowiedz, kto według polskiego prawa zwyczajowego był osobą uprzywilejowaną.

DWÓR MONARSZY I ORGANIZACJA GRODOWA

Centralnym ośrodkiem władzy pierwszych Piastów był **dwór monarszy**. Żyli na nim członkowie rodziny władcy oraz najwyżsi rangą urzędnicy. Mieściła się tam również kancelaria i skarb oraz przebywała książęca drużyna, a także liczni słudzy. Jego organizację wzorowano na ośrodkach zachodnich. Do najważniejszych dworskich urzędników należeli: wojewoda (palatyn; łac. *comes palatinus*), komornik, cześnik, stolnik, kanclerz, koniuszy, łowczy, miecznik i włodarz.

Najważniejszym urzędnikiem był **wojewoda**, który zarządzał dworem i nadzorował działalność organizacji grodowej, m.in. ściąganie **danin**. Mógł też zastępować władcę w najważniejszych sprawach – jako naczelny dowódca wojskowy oraz sędzia. O wysokiej pozycji palatyna świadczy fakt, że pod koniec XI w. piastujący ten urząd Sieciech przejął rzeczywiste rządy w kraju. Urząd ten zanikł pod koniec XII w. i został zastąpiony stanowiskami wojewodów dzielnicowych o mniejszym znaczeniu.

Kompetencje poszczególnych urzędników władcy nie były ściśle rozgraniczone. Każdy z nich mógł otrzymać dodatkowe zadania w zależności od osobistych relacji z rządzącym. Władcy piastowscy nieustannie objeżdżali swój kraj – po drodze zatrzymywali się w kolejnych grodach. Ten sposób sprawowania rządów był typowy dla wczesnośredniowiecznych monarchii. Wynikał przede wszystkim z tego, że w państwie piastowskim dominowała gospodarka naturalna, a daniny były ściągane w naturze (np. w postaci miodu i zboża), co przy dużych ograniczeniach transportowych skutkowało ogromnymi trudnościami aprowizacyjnymi. Czynniki te uniemożliwiały dłuższe przebywanie dworu oraz przypisanej do niego drużyny zbrojnej w jednym miejscu. Ponadto uroczyste przybycie monarchy, a potem publiczne wydawanie przez niego wyroków, rozstrzyganie sporów, karanie winnych i ściąganie danin stanowiły dla poddanych jedyne doświadczenie istnienia państwa oraz potwierdzenie ich statusu społecznego, czyli poddaństwa wobec władcy.

Innym ważnym instrumentem władzy pierwszych Piastów były **okręgi grodowe**. Nie ma pewności co do tego, kiedy zostały one stworzone na zdobytych terytoriach plemiennych. Badania archeologiczne wykazały, że pierwsi Piastowie konsekwentnie niszczyli lokalne grody – ośrodki władzy plemiennej, a na ich miejscach wznosili nowe. Do czasów panowania Kazimierza Odnowiciela w monarchii piastowskiej powstało ok. 90 okręgów grodowych. Później weszły one w skład siedmiu–ośmiu **prowincji**. Każdą z nich zarządzał **komes** (łac. *comes provincialis*),

Daniny płacone przez poddanych

powołowe	danina naliczana od liczby par wołów w gospodarstwie
poradlne	danina płacona od powierzchni uprawianej ziemi (uprawianej za pomocą radła)
podymne	danina płacona od liczby rodzinnych gospodarstw, jak mówiono – „dymów”
stróża	danina zastępująca dawny plemienny obowiązek stróżowania w grodach, przejęty w monarchii piastowskiej przez wojów – późniejszych rycerzy
podworowe	opłata polegająca na oddawaniu określonej liczby sztuk bydła, uiszczana przez całą osadę, czyli kilka gospodarstw – dworów (stąd nazwa)
narzaz	forma zapłaty za możliwość wypasania trzody w lasach będących własnością monarchy
stan	powinność oznaczająca konieczność zapewnienia utrzymania przejeżdżającemu władcy i jego urzędnikom (m.in. grodowym oraz drużynnikom)
przewód	obowiązek dostarczania zaprzęgów do monarszych wozów na określony odcinek pokonywanej przez niego trasy – aż do miejsca, w którym zaprzęg dostarczali mieszkańcy kolejnej osady

w okręgach grodowych zaś władzę sprawowali **panowie grodowi**, zwani później **kasztelanami**. Sprawne funkcjonowanie systemu grodowego gwarantowało stabilność monarchii wczesnopiastowskiej. Kasztelanowie rządzili ludnością zamieszkującą ich okręgi. Do ich podstawowych zadań należały regularny pobór danin, zapewnianie spokoju wewnętrznego oraz obrona grodów w razie najazdu. Powierzoną sobie władzę egzekwowali z pomocą stacjonującej w ich grodzie drużyny, a także sług. Kasztelanów wynagradzano częścią danin, które pobierali oni w imieniu monarchy. Od czasów panowania Kazimierza Odnowiciela panom grodowym nadawano również beneficja. Daniny od ludności składały się z żywności oraz innych dóbr. Musiały zaspokajać większość codziennych potrzeb monarchy, jego dworu, drużyny i administracji grodowej. Samowystarczalność gospodarczą zapewniały grodom rozlokowane wokół nich wiejskie **osady służebne**, których mieszkańcy uiszczali wyspecjalizowane daniny i oddawali posługi na rzecz grodu. Osady takie istniały jedynie w Polsce, Czechach oraz na Węgrzech.

Grodzisko w Owidzu to rekonstrukcja wczesnośredniowiecznej osady powstałej w XI w. Znajdowała się ona w dorzeczu Wierzycy, w jednym z jej zakoli. Zapewniało to grodowi znakomite warunki obronne, gdyż podejście do umocnień było możliwe tylko z jednej strony.

▪ *fotografia współczesna, Polska*

USTRÓJ PRAWA KSIĄŻĘCEGO

W monarchii wczesnopiastowskiej obowiązywał ustrój **prawa książęcego** (łac. *ius ducale*). Zgodnie z nim władca pobierał daniny, przyjmował posługi, a także tworzył odrębne grupy poddanych i narzucał im obowiązki, np. służbę wojskową. Należała do niego władza sądownicza nad wszystkimi mieszkańcami państwa. Miał też prawo korzystać z **regaliów**:

WARTO WIEDZIEĆ

Osady służebne

Świadczenia nakładane na mieszkańców osad służebnych były obowiązkowe i dziedziczne. Oprócz tego, że musieli oni wyrabiać określone przedmioty, dostarczali usług niezbędnych do funkcjonowania aparatu państwowego. System ten rozwinął się zapewne po 1038 r., czyli po odbudowie monarchii piastowskiej. Historycy wyszczególnili ok. 40 świadczeń narzucanych grupowo mieszkańcom wsi. Od rodzaju tych obowiązków pochodziły nazwy profesji ludzi, którzy je wykonywali oraz zamieszkanych przez nich osad, np. Kuchary, Piekary, Szewce, Cieśle, Grotniki, Strzelce, Kołodzieje, Łagiewniki. Ściśle związane z dworami władców były także osady służb hodowlanych i łowieckich, m.in. Owczary, Kobylniki, Psary. Do dziś zachowało się ponad 400 takich nazw.

Kowal podkuwający konie ukazany na średniowiecznej miniaturze. Wyroby dostarczane przez kowali były w średniowieczu niezwykle cenne i niezbędne dla władcy, gdyż wytwarzali oni broń i podkuwali konie używane przez oddziały pancernych.

▪ *miniatura, Anglia, XIV w.*

? Odszukaj w dostępnych Ci źródłach informacje o tym, czego dostarczali władcom mieszkańcy Szczytników, Tokarów, Łagiewnik i Kunic.

WARTO WIEDZIEĆ

Skąd znamy prawo książęce?

Nie zachowały się żadne dokumenty dotyczące prawa książęcego, powstałe w czasach jego kształtowania się i obowiązywania (X–XI w.). Normy te zamieszczono dopiero w źródłach XIII-wiecznych, a zatem pochodzących z okresu stopniowej likwidacji ustroju i wprowadzania monarchii stanowej. W wystawianych wówczas licznych dokumentach władcy zrzekali się swoich uprawnień na rzecz Kościoła i możnych. Szczegółowo określali, z których praw rezygnują, dzięki czemu historycy mogą z dużym prawdopodobieństwem zrekonstruować organizację monarchii z epoki poprzedzającej powstanie analizowanych dokumentów.

? Jakie informacje na temat ustroju monarchii wczesnopiastowskiej (z X–XII w.) są zawarte w dokumentach z XIII w.?

Dokument nadania dóbr klasztorowi cysterskiemu w Trzebnicy.

▪ *dokument, Polska, XIII w.*

- regalia ziemne – monarcha mógł swobodnie dysponować wszystkimi niezagospodarowanymi gruntami,
- regalia leśno-łowieckie dawały mu wyłączność na polowanie na tzw. grubego zwierza i eksploatację lasów,
- regalia górnicze na poszukiwanie kruszców,
- regalia solne na warzenie i sprzedaż soli,
- regalia wodne – monarcha miał wyłączność na połów ryb i przewóz towarów rzekami,
- regalia targowe – wytyczanie szlaków komunikacyjnych i miejsca odbywania się targów,
- regalia mennicze oraz celne,
- regalia grodowe, czyli wyłączne prawa do budowy i posiadania grodów, które ze względów politycznych były ważne dla władcy.

Pierwotnie monarcha sprawował bezpośrednią zwierzchność nad ogółem ludności osobiście lub we współpracy z urzędnikami grodowymi. Od XI w. stopniowo formowała się własność ziemska – powstawały objęte immunitetem majątki możnowładcze, do których byli przypisani mieszkańcy wsi. Bezpośrednia podległość ludności względem monarchy została zamieniona na poddaństwo wobec właścicieli dóbr. Początkowy centralizm władzy zwierzchniej odróżniał monarchię wczesnopiastowską od monarchii zachodnioeuropejskich, w których już w X i XI w. istniała wielka własność feudalna, a władza była silnie rozproszona, podzielona między monarchę oraz jego wasali.

ĆWICZENIA

1. Wymień cechy polskiej monarchii patrymonialnej.
2. Omów rolę drużyny książęcej w procesie budowy państwa wczesnopiastowskiego.
3. Przedstaw główne urzędy w państwie pierwszych Piastów i określ ich kompetencje.
4. Wyjaśnij, na czym polegał ustrój prawa książęcego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K. Modzelewski, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław 1987.
Polska pierwszych Piastów. Państwo – społeczeństwo – kultura, red. T. Manteuffel, Warszawa 1968.

Podsumowanie rozdziału V
Państwo pierwszych Piastów

1 Pradzieje ziem polskich

1. Najstarsze ślady obecności ludzi na ziemiach polskich pochodzą sprzed ok. 500 tys. lat. Około 40 tys. lat temu na te tereny napłynęli przedstawiciele *Homo sapiens*.
2. W kolejnych tysiącleciach na ziemiach dzisiejszej Polski osiedlały się różne ludy. Na podstawie pozostawionych przez nie wytworów kultury materialnej wyodrębnia się kultury archeologiczne.
3. Słowianie przybyli na obszary w dorzeczu Odry i Wisły dopiero w V–VI w. Podstawową jednostką ich organizacji społecznej był ród. Kilka rodów tworzyło opole, a z połączenia kilku opoli formowały się plemiona. Główne decyzje podejmował wiec. Wybierał on księcia, który był wodzem i pełnił funkcje religijne.
4. Polskie plemiona są zaliczane do grupy Słowian zachodnich. Największe z nich to Polanie, Mazowszanie, Lędzianie i Wiślanie. W IX w. powolny wzrost demograficzny i gospodarczy oraz wojny międzyplemienne uruchomiły procesy państwotwórcze.

2 Początki państwa polskiego

1. Polanie zamieszkiwali okolice Gniezna. Od drugiej połowy IX w. władał nimi ród Piastów, który rozpoczął budowę państwa plemiennego. W latach 40. i 50. tego stulecia Piastowie rozpoczęli ekspansję.
2. Po opanowaniu Wielkopolski Polanie zajęli Kujawy, Mazowsze oraz siedziby Lędzian. Ośrodkami ich władzy na zajętych terenach była sieć budowanych grodów. W tym okresie księciem został Mieszko I – pierwszy historyczny władca Polski z dynastii Piastów. Głównym grodem jego państwa było Gniezno.
3. Ekspansja Polan doprowadziła do konfliktu z możnowładcami niemieckimi. Mieszko I uznał wówczas zwierzchność cesarza Ottona I i zaczął mu płacić trybut z części swojego terytorium. Nawiązał też kontakty z księciem czeskim. Poślubił jego córkę Dobrawę i w 966 r. za pośrednictwem Czechów przyjął chrzest.
4. Przyjęcie chrześcijaństwa umożliwiło likwidację separatyzmów wewnątrz państwa, wzmocniło władzę książęcą, podniosło znaczenie Polski w Europie i wprowadziło ją w krąg kultury łacińskiej. Umożliwiło też w przyszłości staranie się polskim władcom o koronę królewską.

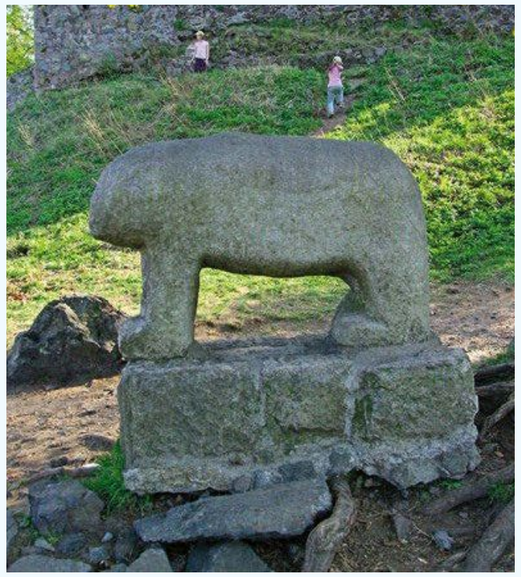

Niedźwiedź jest jednym z kilku posągów kultowych z okolic Ślęży – góry zwanej śląskim Olimpem, która była świętym miejscem Ślężan. Być może kamienne rzeźby są związane z kulturą łużycką, której gród znajdował się na szczycie Ślęży.

▪ *kamienny posąg, I tysiąclecie p.n.e.*

3 Panowanie Bolesława Chrobrego

1. Po śmierci Mieszka I kraj został podzielony między jego synów. Władzę zwierzchnią sprawował najstarszy z nich – Bolesław. Wygnał on swoich młodszych braci i macochę, która pochodziła z rodu niemieckich możnowładców.
2. Postępowanie to spowodowało pogorszenie stosunków z cesarstwem. Jednak problemy Ottona III sprawiły, że szybko uznał on Bolesława za swojego sojusznika. Wynikiem tego był zjazd gnieźnieński w 1000 r.
3. Po śmierci Ottona III Bolesław zajął należące do cesarstwa Milsko, Łużyce i Miśnię oraz wmieszał się w walki wewnętrzne w Czechach i opanował Pragę. Działania te doprowadziły do wojny z nowym cesarzem, która trwała w latach 1004–1018 i zakończyła się pokojem w Budziszynie.
4. Bolesław Chrobry wyprawił się także na Ruś i zajął Kijów, z którego jednak szybko się wycofał. Wracając, przyłączył do swojego państwa Grody Czerwieńskie. W 1025 r., tuż przed śmiercią, został koronowany na pierwszego króla Polski.

4 Kryzys i odbudowa państwa Piastów

1. Następcą Bolesława Chrobrego był Mieszko II, który tuż po objęciu tronu koronował się na króla. Jednak w 1031 r. jego rządy uległy załamaniu, m.in. wskutek sporów dynastycznych i wyczerpania kraju długotrwałymi wojnami. Polskę najechali jednocześnie książę kijowski i cesarz, a Mieszko II zbiegł do Czech.
2. Władzę w Polsce przejął starszy brat Mieszka II, Bezprym. Został on jednak szybko zamordowany, a do kraju wrócił Mieszko II. Po jego śmierci w 1034 r. doszło do buntu poddanych oraz najazdu czeskiego. Syn Mieszka II Kazimierz uciekł do Niemiec.
3. Po najeździe czeskim Kazimierz wrócił do kraju, uzyskawszy poparcie cesarza i księcia kijowskiego. Zajmował kolejno polskie ziemie: Małopolskę, Wielkopolskę, Mazowsze i Śląsk.
4. Po śmierci Kazimierza Odnowiciela w 1058 r. władzę przejął jego syn Bolesław II Śmiały. Prowadził aktywną politykę zagraniczną. W sporze między cesarstwem a papiestwem poparł Grzegorza VII, dzięki czemu mógł odnowić arcybiskupstwo gnieźnieńskie, a w 1076 r. koronował się na króla. W 1079 r. stracił władzę w kraju w wyniku sporu z biskupem krakowskim Stanisławem.

5 Polska na przełomie XI i XII wieku

1. Następcą Bolesława Śmiałego był jego młodszy brat Władysław Herman. Faktyczne rządy w kraju sprawował jednak potężny palatyn Sieciech. Pod jego wpływem książę prowadził bierną politykę zagraniczną – nie zawierał sojuszy ani nie angażował się w sprawy międzynarodowe.
2. Bezwzględne rządy Sieciecha doprowadziły do powstania opozycji możnych, która skupiła się wokół synów Władysława Hermana – Zbigniewa i Bolesława Krzywoustego. Bracia wspólnie pokonali palatyna i pozbawili ojca wpływu na rządy w Polsce.
3. Po śmierci Władysława Hermana Zbigniew rządził północną częścią państwa (Wielkopolską i Mazowszem), a Bolesław – południową (Małopolską i Śląskiem). Wkrótce między braćmi wybuchł konflikt. Bolesław pokonał Zbigniewa i został jedynym władcą Polski.
4. W 1109 r. Krzywousty odparł najazd cesarza Henryka V. Następnie podbił Pomorze (Gdańskie – w 1116, Zachodnie – w 1122 r.) i z pomocą biskupa Ottona z Bambergu przeprowadził chrystianizację tej dzielnicy. W 1135 r. złożył hołd lenny cesarzowi. Przed śmiercią w 1138 r. podzielił Polskę między swoich synów.

6 Monarchia pierwszych Piastów

1. Państwo Mieszka I i Bolesława Chrobrego było monarchią patrymonialną, w której istniała silna i scentralizowana władza monarsza. Władca musiał jednak zabiegać o poparcie możnowładców, ponieważ było to ważne przy rozstrzyganiu konfliktów o sukcesję.
2. Pierwsi władcy z dynastii Piastów dysponowali trzema zasadniczymi instrumentami władzy, czyli drużyną (siłą zbrojną), dworem monarszym (administracją centralną) i organizacją grodową (administracją terenową).
3. Drużynę tworzyli wojowie, dwór zaś – członkowie rodziny władcy oraz najwyżsi rangą urzędnicy. Administracja terenowa opierała się na podziale kraju na prowincje.
4. W monarchii wczesnopiastowskiej obowiązywał ustrój prawa książęcego. Władca, w zamian za zapewnienie poddanym bezpieczeństwa i sprawiedliwości, pobierał daniny, przyjmował posługi, a nawet tworzył odrębne grupy poddanych i narzucał im obowiązki.
5. Panujący miał też prawo korzystania z regaliów, czyli dziedzin gospodarki, które stanowiły jego wyłączną domenę, np. regalia leśno-łowieckie dawały mu wyłączne prawo do polowań na tzw. grubego zwierza oraz eksploatacji lasów.

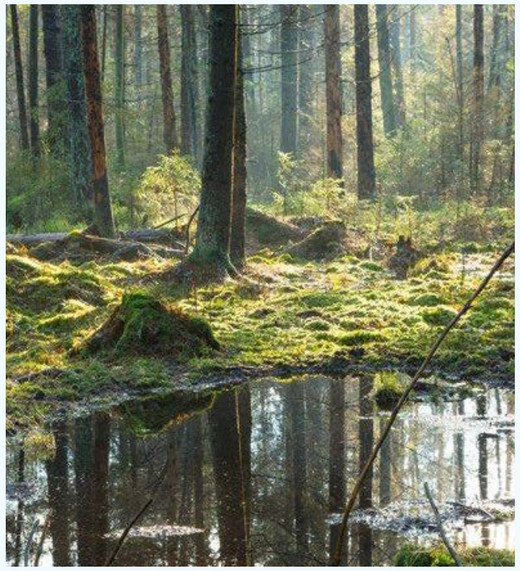

Puszcza Białowieska obejmuje otoczone ochroną tereny, na których zachowały się ostatnie i największe fragmenty pierwotnych europejskich lasów. W czasach pierwszych Piastów puszcze porastały większą część Polski.

▪ *fotografia współczesna, Polska*

Kościół św. Andrzeja w Krakowie został ufundowany przez palatyna Sieciecha. Ta kamienna romańska świątynia pełniła również funkcje obronne, o czym świadczą małe okna strzelnicze w dolnej części budynku. Barokowe dachy wież dodano w XVII w.

▪ *kościół, Kraków, XI w.*

Romańska rotunda pod wezwaniem św. Mikołaja w Cieszynie została zbudowana w XI w., choć ostatnie badania pokazują, że mogła powstać dopiero w 1180 r. Pełniła ona funkcję kaplicy zamkowej i kościoła grodowego. Pierwsza wzmianka o tej budowli pochodzi z 1223 r.

▪ *fotografia współczesna, Polska*

Data	Wydarzenie
ok. 940 r.	powstanie nowych grodów na terytorium Polan – m.in. Gniezna
966 r.	chrzest Polski
968 r.	powstanie w Poznaniu pierwszego biskupstwa w Polsce
972 r.	bitwa pod Cedynią
991 r.	wystawienie dokumentu *Dagome iudex*
992 r.	objęcie tronu przez Bolesława I Chrobrego
997 r.	śmierć św. Wojciecha w Prusach
999 r.	kanonizacja św. Wojciecha
1000 r.	zjazd gnieźnieński
1004–1018 r.	wojna z cesarzem Henrykiem II
1018 r.	pokój w Budziszynie, zajęcie przez Bolesława Chrobrego Grodów Czerwieńskich
1025 r.	koronacja królewska Bolesława Chrobrego
1025–1031 r.	panowanie Mieszka II
1031 r.	najazd Jarosława Mądrego i Konrada II na Polskę, utrata przez Polskę Grodów Czerwieńskich, Łużyc i Milska
1034 r.	śmierć Mieszka II
1039 r.	najazd Brzetysława na Polskę
ok. 1040 r.	początek odbudowy państwa polskiego przez Kazimierza Odnowiciela
1054 r.	zjazd w Kwedlinburgu
1076 r.	koronacja królewska Bolesława II Śmiałego
1079 r.	śmierć biskupa Stanisława ze Szczepanowa, bunt możnych przeciw rządom Bolesława II Śmiałego
1097 r.	podział kraju przez Władysława Hermana pomiędzy synów: Zbigniewa i Bolesława
1109 r.	wojna z królem niemieckim Henrykiem V – oblężenie Głogowa
1112–1116 r.	powstanie kroniki Anonima zwanego Gallem
1116 r.	podporządkowanie Polsce Pomorza Gdańskiego
1122 r.	podporządkowanie Polsce Pomorza Zachodniego
1136 r.	uzyskanie przez polski episkopat Bulli gnieźnieńskiej

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło 1. Średniowieczna miniatura

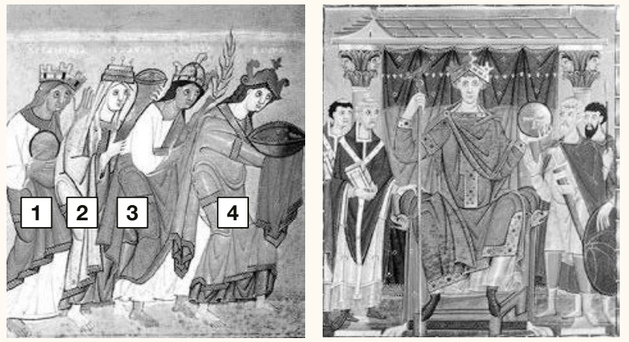

Ilustracja z lewej przedstawia cztery krainy: 1 Sclavinię (Słowiańszczyznę), 2 Germanię (Niemcy), 3 Galię (Francję) i 4 Romę (Italię). Ilustracja z prawej – cesarz Otton III na tronie.

Źródło 2. Fragment kroniki Galla Anonima

Zważywszy jego chwałę, potęgę i bogactwo, cesarz rzymski zawołał w podziwie: „Na koronę mojego cesarstwa! to, co widzę, większe jest, niż wieść głosiła!". I za radą swych magnatów [tj. możnych] dodał wobec wszystkich: „Nie godzi się takiego i tak wielkiego męża, jakby jednego spośród dostojników, księciem nazywać lub hrabią, lecz [wypada] chlubnie wynieść go na tron królewski i uwieńczyć koroną". A zdjąwszy z głowy swej diadem cesarski, włożył go na głowę Bolesława na [zadatek] przymierza i przyjaźni, i za chorągiew tryumfalną dał mu w darze gwóźdź z krzyża Pańskiego wraz z włócznią św. Maurycego, w zamian za co Bolesław ofiarował mu ramię św. Wojciecha.

Źródło: Gall Anonim, *Kronika polska*, Wrocław 1982, s. 19–20.

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę wydarzenia opisanego w źródle 2.

b) Wyjaśnij związek między wydarzeniami przedstawionymi w źródle 2. a ideą polityczną zaprezentowaną w źródle 1.

Wskazówki

Podpunkt a)

Zidentyfikuj władców, których dotyczy tekst. Jednym z nich jest cesarz, a drugim polski książę. Dodatkową podpowiedzią są dary, jakimi się wymienili władcy. Przypomnij sobie, gdzie odbyło się opisane spotkanie.

Podpunkt b)

Przypomnij sobie, jaką ideę chciał wcielić w życie cesarz Otton III podczas swojego panowania. Zastanów się, jaki był główny cel opisanego w tekście spotkania cesarza z Bolesławem Chrobrym. W źródle 1. zwróć uwagę na symboliczny sposób przedstawienia czterech krain i ich stosunku do postaci cesarza.

Odpowiedź

Podpunkt a)

Zjazd gnieźnieński

Podpunkt b)

W źródle 2. jest mowa o przybyciu do Polski cesarza Ottona III, który zawarł przymierze z Bolesławem Chrobrym, będącym władcą słowiańskiego państwa. Z kolei w źródle 1. symbolicznie przedstawiono cztery krainy, w tym Słowiańszczyznę, zjednoczone w ramach odnowionego chrześcijańskiego cesarstwa rzymskiego pod rządami Ottona III. Cesarz liczył na współpracę z Chrobrym, który miał władać prowincją cesarstwa składającą się z Polski oraz sąsiednich ziem słowiańskich.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Fragment średniowiecznego dokumentu

Dagome [Mieszko I], pan, i Ote [Oda], pani i synowie ich Mieszko i Lambert [...] mieli nadać świętemu Piotrowi w całości jedno państwo, które zwie się Schinesghe[1] z wszystkimi swymi przynależnościami w tych granicach [...].

[1] Ogólnie przeważa mniemanie, że chodzi tu o Gniezno, a zatem „państwo gnieźnieńskie", inni sądzą, że chodzi tu o Szczecin w ujściu Odry.

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 100.

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę tego dokumentu.

b) Wyjaśnij, co oznaczało użyte w tekście sformułowanie: *nadać świętemu Piotrowi*.

2 Źródło 1. Kwatera Drzwi Gnieźnieńskich

Źródło 2. Fragment średniowiecznej kroniki

A gdy prześwięty biskup [...] nie mógł odwieść go od tego okrucieństwa, najpierw groził mu zagładą królestwa, wreszcie wyciągnął przeciwko niemu miecz klątwy. Atoli on, jak był zwrócony w stronę nieprawości, w dziksze popada szaleństwo, bo pogięte drzewa łatwiej złamać można niż naprostować. Rozkazuje więc przy ołtarzu pośród infuł, nie okazując uszanowania ani dla stanu, ani dla miejsca, ani dla chwili – porwać biskupa! Ilekroć okrutni służalcy próbują rzucić się na niego, tylekroć skruszeni, tylekroć na ziemię powaleni łagodnieją. Wszak tyran, lżąc ich z wielkim oburzeniem, sam podnosi świętokradcze ręce, sam odrywa oblubieńca od łona oblubienicy [tj. Kościoła], pasterza od owczarni. [...] O żałosne, najżałobniejsze śmiertelne widowisko! Świętego bezbożnik, miłosiernego zbrodniarz, biskupa niewinnego najokrutniejszy świętokradca rozszarpuje [...].

Źródło: Mistrz Wincenty zwany Kadłubkiem, *Kronika polska*, Wrocław 1992, s. 76–77.

a) Rozstrzygnij, czy źródło 2. przedstawia los tego samego świętego co źródło 1. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do obu źródeł.

b) Wyjaśnij, jaki jest stosunek autora źródła 2. do władcy przedstawionego w tekście. Uzasadnij odpowiedź, podając dwa argumenty.

3 Źródło 1. Mapa Polski

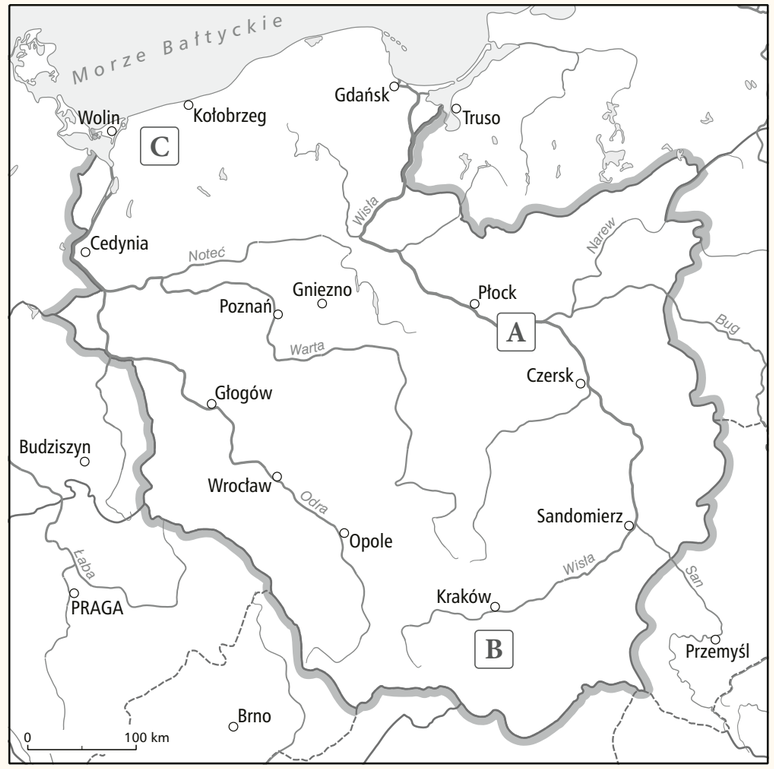

Źródło 2. Fragment średniowiecznej kroniki

Tymczasem dostojny margrabia Hodo, zebrawszy wojsko, napadł z nim na Mieszka, który był wierny cesarzowi i płacił trybut aż po rzekę Wartę. Na pomoc margrabiemu pośpieszył wraz ze swoimi tylko mój ojciec, graf Zygfryd [...]. Kiedy w dzień św. Jana Chrzciciela starli się z Mieszkiem, odnieśli zrazu zwycięstwo, lecz potem [...] brat jego Czcibor zadał im klęskę, kładąc trupem wszystkich najlepszych rycerzy z wyjątkiem wspomnianych grafów. Cesarz, poruszony do żywego wieścią o tej klęsce, wysłał czym prędzej gońców, nakazując Hodonowi i Mieszkowi, aby pod rygorem utraty jego łaski zachowali pokój do czasu, gdy przybędzie na miejsce i osobiście zbada sprawę.

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 99.

a) Rozstrzygnij, czy mapa ukazuje państwo polskiego władcy, który został przedstawiony w źródle 2. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do obu źródeł.

b) Wyjaśnij, jakie były relacje polityczne władcy Polski przedstawionego w źródle 2. z cesarzem. Uzasadnij odpowiedź argumentami z tekstu.

c) Na podstawie źródła 1. oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Teren, na którym zamordowano św. Wojciecha, zaznaczono na mapie literą A.	P	F
Kraj plemienia Wiślan istniał w rejonie zaznaczonym na mapie literą B.	P	F
W czasie swojego panowania Bolesław Choroby stracił obszar oznaczony na mapie literą C.	P	F

4 Źródło 1. Fragment tablicy genealogicznej Piastów

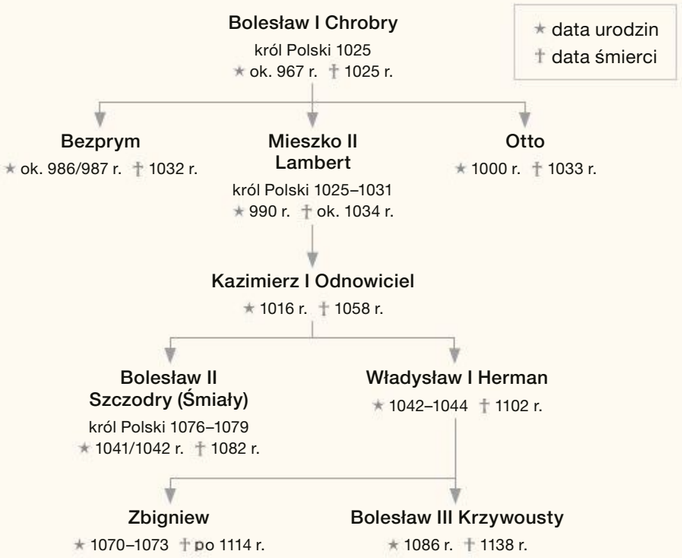

Źródło 2. Fragmenty opracowania historycznego

Fragment 1.: [...] Był już w roku śmierci ojca doświadczonym człowiekiem, doskonale przygotowanym do rządzenia wielkim państwem. [...] Wyniesienie na tron królewski [przez ojca] stawiało go ponad, to [zwyczajowe] prawo [...]. [...] To był pierwszy, krótkotrwały jeszcze „potop" w dziejach polskich: równoczesny najazd potężnych sąsiadów z zachodu i wschodu, kolaboracja z nimi [...] ze strony „miejscowych" kandydatów do władzy [...], a na koniec „reakcja pogańska" przeciw chrześcijańskiej religii. Wszystko to, [...] zmusiło [go] [...] do ucieczki przed nacierającymi wojskami ruskimi.

Fragment 2.: Najazd rusko-niemiecki umożliwił [mu] zajęcie tronu [...] – za zgodę na pomniejszenie Polski. Jak zapisał rocznikarz [...] „[...] przesłał cesarzowi koronę wraz z insygniami królewskimi, które brat jego niesłusznie sobie przywłaszczył, a równocześnie przez posłów swoich kornym przesłaniem obiecał poddać się cesarzowi". [...] naraził się najwidoczniej dużej części starych elit swoim postępowaniem, może wręcz ich prześladowaniami. Z powodu swoich okrucieństw, [...] zaledwie po pół roku rządów, „został zamordowany przez swoich, nie bez poduszczenia braci".

Fragment 3.: [...] bez widocznego trudu objął całe dziedzictwo [ojca] [...], choć nie miał jeszcze nawet siedemnastu lat. [...] [młodszy brat jego] dostał w udziale siedzibę [...] na Mazowszu [...]. O żadnych buntach czy walkach domowych, zwykle towarzyszących książęcemu spadkobraniu, nie słyszymy tym razem. [...] zaczyna szybko i energicznie rządy. Nie ma jednak tego doświadczenia, jakie mieli obejmując władzę jego dziad i pradziad. Był jeszcze bardzo młody, kiedy dostał nagle do ręki ster rządów nad świeżo odbudowanym państwem. Położenie zewnętrzne było w tym momencie niezwykle korzystne.

Źródło: A. Nowak, *Dzieje Polski*, t. 1, Kraków 2014, s. 139, 142, 144, 173.

Każdemu fragmentowi tekstu ze źródła 2. przyporządkuj przedstawiciela dynastii Piastów. Wybierz ich spośród postaci ze źródła 1.

Fragment 1. – ?

Fragment 2. – ?

Fragment 3. – ?

▪ *Zamek Bodiam w Wielkiej Brytanii, XIV w.*

VI
PEŁNIA ŚREDNIOWIECZA W EUROPIE

1 Konflikt cesarstwa z papiestwem
2 Wyprawy krzyżowe
3 Imperium mongolskie
4 Narodziny monarchii stanowej
5 Gospodarka średniowiecznej Europy
6 Wieś i miasto w średniowieczu
7 Kościół w średniowieczu
8 Kultura średniowiecznej Europy

1 KONFLIKT CESARSTWA Z PAPIESTWEM

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak wyglądały relacje między papieżem a cesarzem w czasach Karola Wielkiego?
2. Jaką rolę w systemie feudalnym odgrywało wyższe duchowieństwo?

PAPIESTWO PO UPADKU CESARSTWA RZYMSKIEGO

Prymat biskupów Rzymu, jako spadkobierców św. Piotra, nad innymi biskupami został ugruntowany na przełomie starożytności i średniowiecza. Bez zastrzeżeń uznali ją jednak tylko biskupi w zachodniej części dawnego Imperium Rzymskiego. We wschodniej, bizantyjskiej, przyznawano papieżowi tylko prymat honorowy, uważając patriarchów konstantynopolitańskich za mu równych.

Powstanie na gruzach Imperium Rzymskiego odrębnych królestw utrudniało sprawowanie przez papieży kontroli i jurysdykcji nad odległymi diecezjami. Oficjalnie zasada papieskiego prymatu nie była podważana, ale w praktyce królowie ingerowali w wybory biskupów oraz zwoływali i kontrolowali ich synody w swoich monarchiach. Ponadto sytuacja w Italii wymusiła na papieżach sprawowanie świeckiej władzy w Rzymie. Wikłało ich to w lokalne konflikty polityczne.

Zgodnie z wypracowaną w starożytności zasadą papieżem – podobnie jak biskupem – można było zostać na drodze elekcji i aklamacji (czyli jednomyślności wszystkich zebranych) wyrażonej przez duchownych oraz lud. W rzeczywistości ów lud był reprezentowany przez rzymskie rody patrycjuszowskie, które rywalizowały o wpływy w kurii. Prowadziło to do buntów przeciw urzędującym papieżom i elekcji **antypapieży**, a także do **schizm**, czyli rozłamów. Utworzenie w połowie VIII w. **Państwa Kościelnego** jedynie usankcjonowało władzę świecką, którą papieże sprawowali już wcześniej. W tym czasie protektorat cesarzy bizantyjskich nad Rzymem został zastąpiony zwierzchnictwem władców karolińskich. Po odnowieniu przez Karola Wielkiego cesarstwa rzymskiego pojawiła się **idea władzy uniwersalnej** sprawowanej nad chrześcijańskimi krajami i ludami. Miała ona łączyć zadania cesarza i papieża – pierwszy miał przede wszystkim krzewić chrześcijaństwo i bronić go zbrojnie, drugi – sprawować kult. Cesarzowi przysługiwała władza nadrzędna, jednak podległość papieża nie była jednoznacznie określona, co w przyszłości mogło powodować konflikty.

Rozpad imperium Karolingów przyczynił się do zamętu politycznego w Rzymie i sprawił, że w X w. papiestwo przeżyło głęboki kryzys. O obsadzie tronu papieskiego decydowały wpływowe rody arystokratyczne, które zaciekle ze sobą rywalizowały. Zasiadali na nim kandydaci niegodni tego stanowiska, czasem także synowie

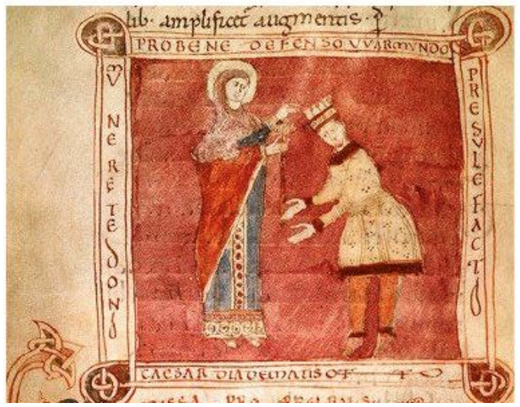

Koronacja Ottona I na cesarza odbyła się w 962 r. w Rzymie. Na miniaturze diadem cesarski wkłada na głowę władcy Maryja. Państwo Kościelne i papiestwo, przeżywające wówczas głęboki kryzys, znalazły się pod protekcją Ottona I i jego następców.

▪ *miniatura, Włochy, X w.*

CHRZEŚCIJAŃSKA EUROPA W X–XI WIEKU

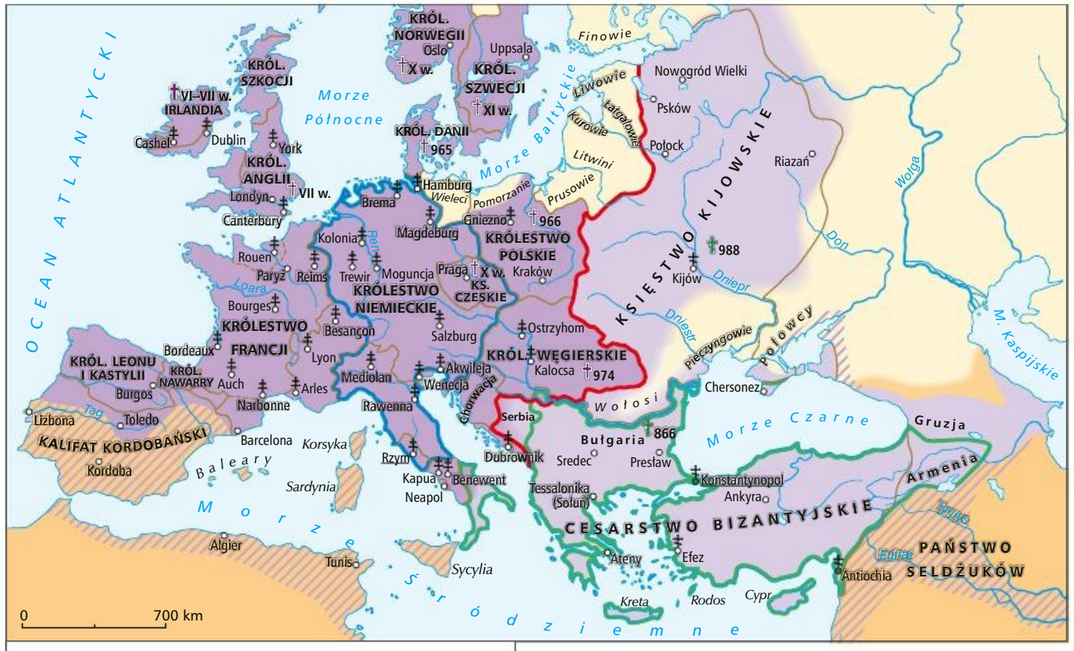

- obszar chrześcijaństwa zachodniego
- obszar chrześcijaństwa wschodniego
- obszary zamieszkane przez rozproszonych chrześcijan lub chrześcijan pod panowaniem muzułmańskim
- obszary zamieszkane przez muzułmanów
- obszary zamieszkane w XI w. przez pogan
- granice cesarstwa rzymskiego w 1032 r.
- granice cesarstwa bizantyjskiego w XI w.
- granica podziału na chrześcijaństwo zachodnie i wschodnie w XI w.
- † przyjęcie chrztu w obrządku zachodnim (z datą)
- ‡ przyjęcie chrztu w obrządku wschodnim (z datą)
- Rzym – siedziba papieża – zwierzchnika Kościoła zachodniego (łacińskiego)
- Konstantynopol – siedziba patriarchy Konstantynopola – zwierzchnika Kościoła prawosławnego (greckiego)
- ‡ arcybiskupstwa
- ‡ patriarchaty wschodnie
- ‡ metropolie wschodnie

?

1. Wymień nazwy krajów, w których wprowadzono chrześcijaństwo w obrządku wschodnim.
2. Wskaż obszary Europy schrystianizowane najpóźniej.

poprzednich papieży. W tym okresie pontyfikaty trwały krótko i były brutalnie przerywane. Rozpowszechnił się zwyczaj kupowania oraz sprzedawania godności kościelnych, nazywany **symonią** lub świętokupstwem. Panował także **nepotyzm** – obsadzanie najwyższych stanowisk i urzędów członkami rodzin wpływowych duchownych. Kryzys został częściowo opanowany przez Ottona I, który w 962 r. zajął Rzym i nakazał papieżowi, aby ten koronował go na cesarza. Otton przywrócił tym samym pokój, ale za cenę podporządkowania papieża cesarzowi.

Przy tej okazji wydał przywilej, który nakładał na kolejnych następców św. Piotra obowiązek składania przysięgi na wierność cesarzowi. W ten sposób w pewnym stopniu zrównał status papieża do cesarskiego wasala. Zapewnił sobie także kontrolę nad wyborem głowy Kościoła. Politykę Ottona I starali się kontynuować jego następcy, jednak skuteczność władzy zwierzchniej nad papiestwem była ograniczona z powodu rzadkiego przebywania cesarzy w Italii.

FEUDALIZACJA KOŚCIOŁA

Kryzys w X w. był widoczny w całym zachodnioeuropejskim Kościele. Sprowadzał się on przede wszystkim do zeświecczenia hierarchów i niższego duchowieństwa. Doszło do tego w wyniku feudalizacji Kościoła, był on bowiem integralną częścią ówczesnych monarchii patrymonialnych i podlegał tym samym procesom co one. Wraz z upowszechnieniem się

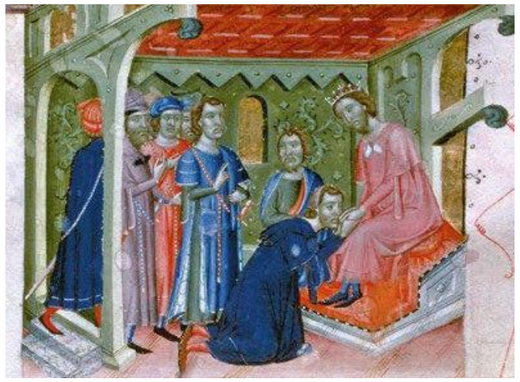

Złożenie hołdu lennego wiązało się często z uroczystym przekazaniem inwestytury i ziemi. Biskupi i opaci przyjmowali z rąk seniorów pastorały lub pierścienie – symbole władzy kościelnej. Na ilustracji przedstawiono duchownego, który składa przysięgę wierności królowi Aragonii Jakubowi I i staje się jego wasalem.

▪ *miniatura, Hiszpania, XIV w.*

instytucji lenna nadawanie urzędów kościelnych oraz beneficjów zaczęło coraz bardziej przypominać składanie hołdów przez osoby świeckie. O wyborze kandydatów na urzędy kościelne zaczęli decydować świeccy seniorzy, dlatego nadawanie władzy hierarchom określa się mianem **inwestytury świeckiej**.

W okresie feudalnego rozproszenia władzy monarszej seniorami biskupów i opatów stawali się nie tylko królowie, lecz także książęta, hrabiowie, a nawet pomniejsi możnowładcy. Korzystali oni ze swoich praw i bezceremonialnie ingerowali w funkcjonowanie podlegających im kościołów i klasztorów. Podczas nominowania biskupów i opatów kierowali się względami politycznymi oraz koligacjami (powiązaniami) rodzinnymi, a nie wartościami duchowymi kandydatów. Ponadto powołani przez nich hierarchowie kościelni – tak jak inni wasale – byli zobowiązani do wystawienia oddziału wojska w ramach pospolitego ruszenia, udziału w sądach lub radzie swojego seniora oraz w innych świeckich uroczystościach. Dlatego część z nich lekceważyła obowiązki religijne i oddawała się typowo świeckim zajęciom takim jak uczty i polowania. Niektórzy wyżsi duchowni żyli jak rycerze, a zawieranie przez nich małżeństw umożliwiało zatrzymywanie godności i majątków jako dziedzicznych. Przykład z hierarchów brało niższe duchowieństwo. Rekrutowali się oni spośród poddanych, byli słabo wykształceni, najczęściej żonaci i zajęci pracą na roli lub wykonywaniem innych zawodów.

RUCH ODNOWY

Stosunkowo najmniej zeświecczeniu uległy klasztory, chociaż i w nich – zwłaszcza w rządzonych przez świeckich opatów – nastąpił rozkład dyscypliny i duchowości zakonnej. Jednak to właśnie w klasztorach w X w. zrodził się **ruch odnowy Kościoła**. Przodującą rolę odegrało tu **opactwo w Cluny** [czyt.: kli**ni**] we Francji, od którego wywodzi się nazwa programu odnowy: „reforma kluniacka”. To benedyktyńskie opactwo już w akcie fundacyjnym otrzymało wyjątkowo dużą autonomię. Mnisi bez ingerencji świeckich seniorów (bez świeckiej inwestytury) mogli wybierać opatów, a ci swobodnie kierowali zgromadzeniem. Byli także uwolnieni od zwierzchności miejscowego biskupa i podlegali bezpośrednio papieżowi. Te zmiany sprawiły, że pod rządami kilku wybitnych opatów w Cluny odrodziło się życie zakonne. Przede wszystkim zmodyfikowano regułę i pobożność benedyktyńską. Więcej czasu zaczęto przeznaczać na liturgię, modlitwę i rozważania nad świętymi tekstami, ograniczono zaś czas przeznaczony na pracę fizyczną (przykładowo reguła benedyktyńska nakazywała odmawianie w ciągu dnia 40 psalmów, a w Cluny odmawiano ich aż 215). Do ówczesnych ludzi przemawiała przede wszystkim duchowość mająca u podstaw rozbudowaną liturgię, dlatego modlono się we wspaniałych kościołach, a przedmioty liturgiczne wykonywano ze złota i zdobiono drogocennymi kamieniami.

Dzięki energicznym działaniom opatów z Cluny udało się rozpropagować nowy ideał życia zakonnego. Na przełomie X i XI w. stworzyli oni **kongregację**, czyli sieć klasztorów podporządkowanych ośrodkowi w Cluny i naśladujących nową formę duchowości.

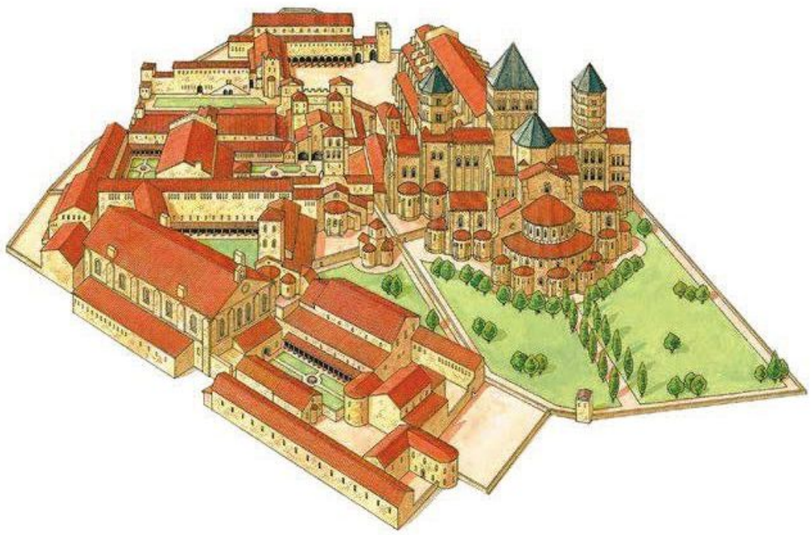

Opactwo w Cluny zostało założone w 910 r. z inicjatywy księcia Akwitanii Wilhelma Pobożnego. Nadał on też klasztorowi przywilej uniezależniający go od władzy świeckiej. Klasztor w Cluny to największy klasztor kiedykolwiek zbudowany w Europie Zachodniej. Szczególne wrażenie robi największy z kościołów opactwa, pięcionawowa bazylika, która jak się szacuje, mogła pomieścić nawet 10 tys. ludzi.

▪ *rysunek współczesny*

TRAGICZNE ROZDARCIE W KOŚCIELE

Skutkiem pogłębiania się przepaści cywilizacyjnej między Europą Zachodnią i Bizancjum było także nasilenie się wzajemnej nieufności między papiestwem a patriarchatem konstantynopolitańskim. Duchowni bizantyjscy obawiali się, że papiestwo zechce podporządkować sobie ich Kościół. Dlatego pojawiły się oskarżenia pod adresem Rzymu o rozmaite nadużycia, np. używanie chleba przaśnego podczas mszy świętej, brak zarostu u księży, propagowanie celibatu. Tego typu drugorzędne sprawy spowodowały tragiczne rozdarcie w chrześcijaństwie.

Patriarcha Konstantynopola Michał Cerulariusz siedzący na tronie. To on sprawował tę godność w czasie, gdy doszło do schizmy wschodniej.

▪ *miniatura, Bizancjum, XI w.*

W odpowiedzi na oskarżenia w **1054 r.** wysłannik papieski w Konstantynopolu **ekskomunikował** patriarchę. Duchowieństwo i świeccy w Konstantynopolu poparli swojego zwierzchnika duchowego. Na zwołanym przez niego synodzie tego samego roku zgodnie potępiono działalność papiestwa. Tak doszło do **schizmy wschodniej**. Słowo „schizma” oznacza rozłam w Kościele. Dopiero z upływem stuleci okazało się, że rozłam był trwały. Kościół bizantyjski uznał się za jedyny prawowierny, czyli prawosławny. Kościół rzymski zaś obstawał przy tym, że tylko on jest powszechny, czyli katolicki.

? W jaki sposób w 1054 r. doszło do trwałego podziału Kościoła?

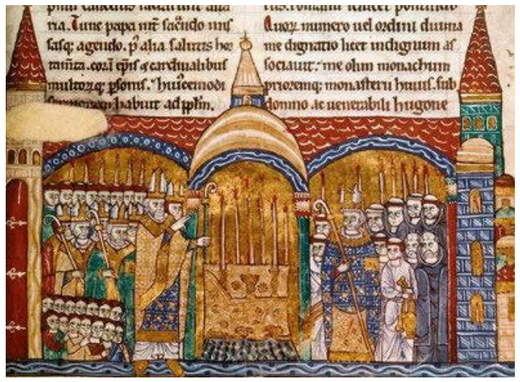

Poświęcenie ołtarzy w kościele w opactwie w Cluny przez papieża Urbana II w 1095 r. W okresie największej świetności na początku XII w. do kongregacji kluniackiej należało ponad 1000 klasztorów we Francji oraz innych krajach Europy Zachodniej. Żyło w nich ok. 20 tys. mnichów.

▪ *miniatura, Cluny, XII w.*

W kongregacji kluniackiej sformułowano program odnowy życia religijnego w całym Kościele. Uznano, że jednym z warunków jej powodzenia jest uwolnienie Kościoła od świeckiej inwestytury. Poza tym chciano zakazać symonii. Ostatni postulat dotyczył zakazu **nikolaizmu**, czyli zawierania małżeństw i zakładania rodzin przez księży. Wprowadzenie obowiązkowego **celibatu** miało uniezależnić kapłanów od społeczeństwa feudalnego oraz upodobnić ich do zakonników.

REFORMA GREGORIAŃSKA

W połowie XI w. coraz częściej domagano się reformy Kościoła. Głównymi krzewicielami duchowej odnowy tej instytucji byli zakonnicy z Cluny, których w XI w. często powoływano na najwyższe urzędy kościelne. Konieczność przeprowadzenia zmian dostrzegali również papieże, wybierani wprawdzie przez cesarzy, ale ulegający wpływom reformatorów. Na synodzie rzymskim w 1059 r. Mikołaj II ogłosił nowe zasady elekcji papieskich. Odtąd prawo wyboru papieża przysługiwało wyłącznie **kolegium kardynałów**. Procedura ta, uformowana ostatecznie w późniejszych stuleciach i nazwana **konklawe**, obowiązuje w Kościele katolickim do dziś.

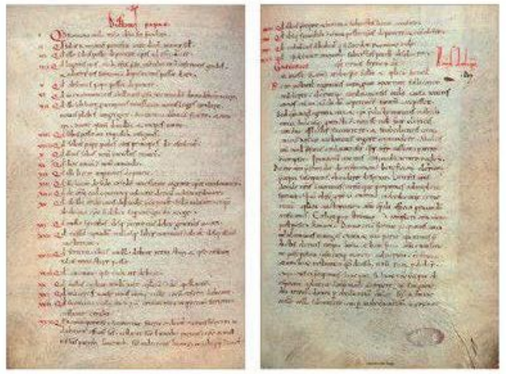

Dokument *Dictatus papae* zawiera 27 punktów, w których został zawarty program reform zaproponowany przez papieża Grzegorza VII. Ich wdrożenie miało doprowadzić do centralizacji władzy w Kościele oraz nadania jej nadrzędnego charakteru w stosunku do władzy świeckiej.

▪ *manuskrypt, Włochy, ok. 1075 r.*

Początkowo papiescy reformatorzy unikali otwartego konfliktu z cesarzami. Dopiero **Grzegorz VII**, były mnich jednego z klasztorów kongregacji kluniackiej, zdecydował się na radykalną reformę Kościoła. Nazywa się ją **reformą gregoriańską**. Założenia tego programu znamy z notatki ***Dictatus papae*** (z łac. 'dyktat papieski') **z 1075 r.** U jego podstaw leżało przekonanie, że to papież (a nie cesarz) ma supremację nad wszystkimi

POSTAĆ HISTORYCZNA

GRZEGORZ VII (ok. 1015–1085)

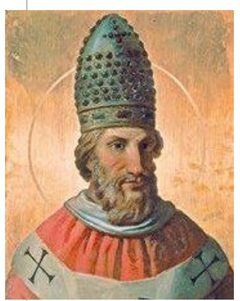

Wybitny papież, który w XI w. zapoczątkował reformy w Kościele katolickim. Urodził się w niezamożnej rodzinie, a w klasztorze kluniackim przyjął imię brat Hildebrand. Karierę duchowną rozpoczął w klasztorze kluniackim na Awentynie w Rzymie. Współpracował z papieżami Grzegorzem VI i Leonem IX, ale jego wpływy stały się silne w czasach pontyfikatu Aleksandra II. Starał się nakłonić papieża do uwolnienia Kościoła spod zwierzchności władzy świeckiej. Po śmierci Aleksandra objął papieski tron. Był zdecydowanym zwolennikiem idei wyższości władzy papieskiej nad świecką. Jego starania o zreformowanie Kościoła przerodziły się w walkę o inwestyturę. Po ogłoszeniu swoich planów w 1075 r. na synodzie rzymskim przez następnych kilka lat toczył spór z cesarzem Henrykiem IV. W 1084 r. musiał uciekać z zajętego przez wojska cesarskie Rzymu. Aby odzyskać miasto, wezwał na pomoc Normanów, którzy wprawdzie je zdobyli, ale dopuścili się też rzezi jego mieszkańców i rabunków. Wydarzenie to zniechęciło ludność rzymską do Grzegorza VII, dlatego po wycofaniu się oddziałów normańskich papież podążył za nimi i osiadł w Salerno.

WARTO WIEDZIEĆ

Odrodzenie prawa

Przez stulecia Kościół wydawał prawa (kanony), w tym dekrety soborów i synodów, które dotyczyły nie tylko kwestii doktrynalnych, lecz także zasad życia duchowieństwa oraz wiernych. Od połowy XI w. zwolennicy reformy papieskiej zaczęli odszukiwać, krytycznie opracowywać i systematyzować kościelne akty prawne, by uzasadniać swoje roszczenia wobec cesarza oraz innych monarchów. Tak narodziło się prawo kanoniczne jako spójny system. Decydujący wpływ na jego kształt miało prawo rzymskie, które wówczas stopniowo odkrywano i studiowano.

W XII w. największe dokonania w tej dziedzinie miała szkoła prawa z Bolonii, w której wykładali najlepsi profesorowie w Europie. Opracowanie w kanonach zasad funkcjonowania, przynależności, wewnętrznych awansów i dyscyplinujących kar przeobraziło Kościół i duchowieństwo w zhierarchizowaną organizację. Z jednej strony dało to Kościołowi potrzebną autonomię, z drugiej zaś – spowodowało jego klerykalizację i biurokratyzację. Negatywne skutki tych zmian pojawiły się pod koniec średniowiecza i spowodowały powstanie radykalnych koncepcji reform Kościoła. Ponadto prawo kanoniczne ustanowiło granicę dla prawa monarszego i w ten sposób uczyniło wyłom w monarchii patrymonialnej.

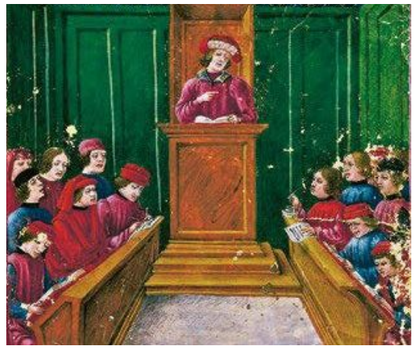

Wykład prawa na Uniwersytecie w Bolonii. Początek tamtejszej szkole prawnej dało odnalezienie Kodeksu Justyniana w XI w.

▪ *miniatura, Włochy, XV w.*

? Jakie były dalekosiężne skutki usystematyzowania prawa kanonicznego?

chrześcijanami i chrześcijańskimi monarchami. Z tego powodu powinna mu przysługiwać najwyższa władza prawodawcza i sądownicza, łącznie z możliwością detronizacji świeckich władców, w tym samego cesarza. Właśnie uniwersalizm władzy papieża stanowił – według Grzegorza VII – jedyny sposób przywrócenia dyscypliny w Kościele.

Na dwóch kolejnych synodach rzymskich, w 1075 r. i w 1076 r., papież Grzegorz VII przedstawił założenia reformy Kościoła:

- zakazano świeckiej inwestytury pod groźbą klątwy kościelnej (ekskomuniki);
- potępiono symonię i nikolaizm;
- uznano za bezprawną każdą dokonaną już nominację na urząd kościelny z udziałem świeckiej władzy (czyli świeckiej inwestytury);
- wybór biskupów miały odtąd przeprowadzać kapituły katedralne, czyli zgromadzenia kanoników, a zatwierdzać miał je papież;
- biskupi i księża winni symonii i nikolaizmu mieli stracić swoje stanowiska kościelne.

SPÓR O INWESTYTURĘ

Reformom papieża Grzegorz VII sprzeciwił się stanowczo władca niemiecki Henryk IV (wówczas jeszcze król rzymski, który na cesarza został koronowany dopiero w 1084 r.). W 1076 r. po spacyfikowaniu opozycji zwołał **synod w Wormacji**, na którym zdobył poparcie większości niemieckich biskupów. Dostojnicy głosili, że nie uznają Grzegorza VII za papieża i wypowiedzieli mu posłuszeństwo. W odpowiedzi papież ogłosił ekskomunikę Henryka IV i zwolnił jego poddanych z przysięgi wierności. Było to równoznaczne z detronizacją władcy. Zdarzenie to wykorzystała niemiecka opozycja, która ponownie wystąpiła przeciwko monarsze. Zagrożony utratą tronu Henryk IV w 1077 r. udał się do Italii, by zawrzeć ugodę z Grzegorzem VII. Papież przebywał wówczas na zamku w **Canossie** [czyt.: kanossie]. Niemiecki władca trzy dni czekał w stroju pokutnym pod murami budowli na przyjęcie przez papieża. Dopiero wówczas Grzegorz VII

CHRONOLOGIA SPORU O INWESTYTURĘ

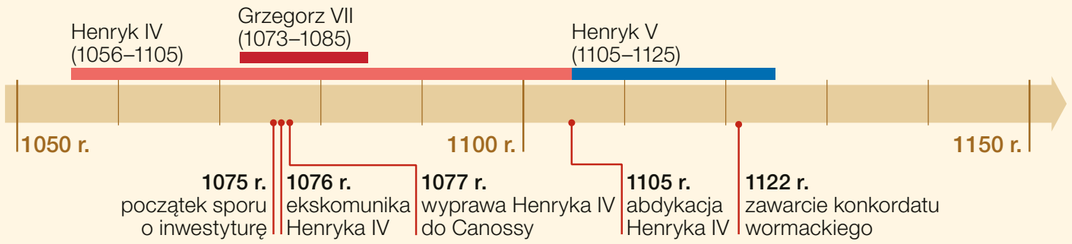

? Ile lat trwał spór o inwestyturę między cesarstwem a papiestwem?

przyjął cesarza i zdjął z niego ekskomunikę. Jednak decyzję o oddaniu Henrykowi władzy papież pozostawił wielmożom niemieckim. Henryk IV powrócił do Niemiec i po kilku latach pokonał popieraną przez papieża opozycję. Został wówczas ponownie ekskomunikowany i z uwagi na nieprzejednaną postawę Grzegorza VII przeprowadził wybór antypapieża, **Klemensa III**. W 1084 r. zajął zbrojnie Rzym, gdzie Klemens III koronował go na cesarza.

Ani śmierć Grzegorza VII w 1085 r. na wygnaniu, ani późniejszy zgon Henryka IV nie zakończyły sporu o inwestyturę. Walkę kontynuowali ich następcy. Europejscy władcy podzielili się na dwa obozy: cesarski i papieski. Rozłam nastąpił również w Kościele. W Rzymie przez pewien czas urzędowali równocześnie papież i antypapież. Spór został załagodzony dopiero dzięki zawarciu ugody między cesarzem Henrykiem V a papieżem Kalikstem II w 1122 r. w **Wormacji**. Na mocy tzw. **konkordatu wormackiego** cesarz zrzekał się świeckiej inwestytury i zezwalał na kanoniczny, czyli uregulowany prawem kościelnym, wybór biskupów i opatów. Jednak miał on być przeprowadzany w obecności władcy lub jego urzędnika. Ponadto cesarz zachowywał prawo nadawania lenn przynależnych kościelnym urzędom. W praktyce oznaczało to konieczność uzgadniania z nim kandydatów oraz liczenia się z jego sprzeciwem. Jednocześnie cesarz rezygnował z ceremonialnego wręczania insygniów władzy duchownej (pierścieni lub pastorałów), choć zachował prawo wręczania insygnium władzy świeckiej (berła).

W 1123 r. **I sobór laterański** rozszerzył postanowienia konkordatu wormackiego na wszystkie państwa chrześcijańskie. Tempo wdrażania reformy gregoriańskiej było różne w poszczególnych krajach i zależało od okoliczności politycznych oraz pozycji Kościoła. Na tym tle wybuchały także lokalne konflikty. Najsłynniejszym z nich był wieloletni spór dotyczący rozgraniczenia jurysdykcji królewskiej i kościelnej między królem angielskim Henrykiem II a arcybiskupem Canterbury [czyt.: kanterbery] Tomaszem Becketem [czyt.: beketem].

Król Henryk IV [1] prosi o wstawiennictwo u papieża magrabinę toskańską Matyldę [2]. Za namową opata Cluny, św. Hugona [3], wpływowa markiza wyjednała u Grzegorza VII zdjęcie klątwy z władcy Niemiec.

▪ *miniatura, Włochy, 1115 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

KONKORDAT WORMACKI

Konkordat wormacki z 1122 r. składa się z dwóch dokumentów: cesarskiego i papieskiego, w których obaj adwersarze czynili ustępstwa w zakresie swoich uprawnień na rzecz drugiej strony sporu.

Dokument wystawiony przez cesarza Henryka V

W imię świętej i nierozdzielnej Trójcy. Ja, Henryk, z Bożej łaski cesarz rzymski Augustus, dla miłości Boga i Świętego Rzymskiego Kościoła oraz pana papieża Kaliksta [...] *odstępuję* [...] *świętemu Kościołowi katolickiemu wszelką inwestyturę za pomocą pierścienia i pastorału, zgadzając się we wszystkich kościołach mego królestwa lub cesarstwa na kanoniczny wybór i wolną konsekrację. Posiadłości i lenna* [regalia] *św. Piotra, zabrane od wybuchu tego sporu aż po dzień dzisiejszy, tak za czasów mego ojca, jak i za moich, zwracam, o ile je mam w posiadaniu, temuż Św. Kościołowi Rzymskiemu, jeśli zaś których nie posiadam, dopomogę wiernie do ich odzyskania. Posiadłości zaś wszystkich innych kościołów i książąt oraz innych, tak duchownych, jak świeckich, utracone w tej wojnie, zwrócę za radą książąt lub na drodze prawa, o ile je posiadam, te zaś, których nie posiadam, dopomogę wiernie odzyskać. I daję prawdziwy pokój panu papieżowi Kalikstowi i Św. Kościołowi Rzymskiemu, i wszystkim, którzy po stronie jego stoją lub stali. A we wszystkich sprawach, w których Św. Kościół Rzymski zażąda ode mnie pomocy, wiernie go wesprę, w tych zaś sprawach, w których skargę przede mną wytoczy, wymierzę mu należną sprawiedliwość.* [...]

Dokument spisany przez papieża Kaliksta II

Ja, Kalikst, biskup, sługa sług Bożych, Tobie, umiłowanemu Synowi Henrykowi, z Bożej łaski cesarzowi rzymskiemu Augustowi, zezwalam, aby wybory biskupów i opatów królestwa niemieckiego, którzy podlegają królestwu, dokonywały się w Twojej obecności, bez symonii i jakiegokolwiek gwałtu, w ten sposób, abyś w razie wynikłej między stronami niezgody za radą lub wyrokiem metropolity i biskupów z tejże prowincji rozsądniejszej stronie udzielił swej zgody i pomocy. Wybrany zaś niechaj otrzyma od Ciebie za pomocą berła lenna [regalia] *i to, co Ci z tego tytułu wedle prawa winien będzie, niech wypłaci. Kto zaś z innych stron cesarstwa zostanie wyświęcony, w ciągu sześciu miesięcy lenna za pomocą berła od Ciebie ma otrzymać, i to, co Ci z tego tytułu wedle prawa winien będzie, niechaj wypełni; z wyjątkiem tego wszystkiego, co oczywiście należy do Kościoła Rzymskiego. W sprawach zaś, w których wniesiesz do mnie skargę i zażądasz pomocy, wedle obowiązku mego urzędu pomocy tej Ci udzielę. Daję prawdziwy pokój Tobie oraz wszystkim, którzy po stronie Twojej są lub byli w czasie tego sporu.*

Źródło: *Religie Wschodu i Zachodu. Wybór tekstów źródłowych do historii religii*, praca zbiorowa pod red. K. Banka, Warszawa 1991, s. 269–270.

? 1. Odpowiedz, jakie obietnice cesarz zawarł w wystawionym przez siebie dokumencie.
2. Wyjaśnij, na czym miał polegać kanoniczny wybór hierarchy kościelnego w cesarstwie.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw sytuację Kościoła we wczesnym średniowieczu.
2. Omów przyczyny sporu cesarstwa z papiestwem.
3. Wyjaśnij, na czym polegała reforma wprowadzona w Kościele przez Grzegorza VII.
4. Powiedz, jakie były postanowienia konkordatu wormackiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M.D. Knowles, D. Obolensky, *Historia Kościoła*, t. 2: *600–1500*, tłum. R. Turzyński, Warszawa 1988.
E.W. Wies, *Cesarz Henryk IV. Canossa i walka o panowanie nad światem*, tłum. P. Kaczorowski, Warszawa 2000.

2 WYPRAWY KRZYŻOWE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Pod czyim panowaniem znajdowała się Ziemia Święta od V do X w.?
2. Jaki był stosunek muzułmanów do wyznawców chrześcijaństwa?

ŚWIAT MUZUŁMAŃSKI W XI WIEKU

W XI w. sytuacja polityczna na Bliskim Wschodzie była skomplikowana i niestabilna. O przywództwo w tym regionie rywalizowały dwa kalifaty: bagdadzki i kairski. Pod koniec XI w. obydwa znalazły się jednak w kryzysie, a podporą władzy w tych państwach stały się elitarne oddziały wojskowe. Były one formowane z obcych najemników lub – częściej, zwłaszcza w kalifacie kairskim – z niewolników nazywanych **mamelukami**. To dowódcy tych wojowników sprawowali realne rządy. Ponadto władza kalifów uległa osłabieniu w wyniku usamodzielnienia się **emirów** oraz innych zarządców prowincji. Prowokowali oni lokalne konflikty, zawierali zmienne sojusze i sprowadzali obce wojska. W ten sposób w kalifacie bagdadzkim pojawiły się oddziały **Turków seldżuckich** – pochodzących z Azji Środkowej koczowniczych plemion tureckich, na których czele stał ród Seldżuków. W połowie XI w. zawładnęli oni kalifatem bagdadzkim i ustanowili w nim **sułtanat**. Po zwycięstwie nad Bizancjum w bitwie **pod Manzikertem w 1071 r.** Seldżucy zdobyli Anatolię, gdzie utworzyli kolejny sułtanat. Odebrali także Fatymidom Palestynę i Syrię, które przyłączyli do kalifatu bagdadzkiego. Pod koniec XI w. władza Seldżuków osłabła. Bliski Wschód tuż przed przybyciem krzyżowców był więc podzielony politycznie i uwikłany w lokalne wojny.

WARTO WIEDZIEĆ

Pielgrzymki do Ziemi Świętej

Rozwijające się od początku średniowiecza pielgrzymki do Ziemi Świętej w VII w. zostały zahamowane wskutek opanowania tych terenów przez Arabów. Ruch pątniczy odrodził się dopiero w X w., gdy Egiptem rządzili Fatymidzi, odnoszący się z życzliwością do pielgrzymów. Pątnicy wyprawiali się do Palestyny przeważnie drogą morską, samodzielnie lub w małych grupach. W XI w. coraz częściej zaczęli wędrować lądem, czasami nawet w kilkutysięcznych grupach, pod eskortą rycerzy. Najważniejszym celem pielgrzymek była Jerozolima, w której odwiedzano Grób Pański i Kalwarię. Wyprawy miały przede wszystkim charakter pokutny – miały oczyszczać z grzechów i zapewniały darowanie za nie kary.

Bazylika Grobu Świętego w Jerozolimie została zbudowana w domniemanym miejscu ukrzyżowania i męki Chrystusa.

▪ *fotografia współczesna, Jerozolima*

? Jakie trudności musieli pokonać pielgrzymi udający się do Ziemi Świętej?

WYPRAWY KRZYŻOWE

- granice państw w połowie XII w.
- państwa chrześcijańskie (obrządku zachodniego i wschodniego)
- państwa muzułmańskie
- obszary zamieszkane przez pogan
- państwa krzyżowców i ich lenna ok. 1140 r.
- Cesarstwo Łacińskie w latach 1204–1261
- I krucjata (1096–1099)
- II krucjata (1147–1149)
- III krucjata (1189–1192)
- IV krucjata (1202–1204)
- wyprawa Fryderyka II i odbicie Jerozolimy (1228–1229)
- zdobycie Konstantynopola przez krzyżowców w 1204 r.

? 1. Wskaż trasy trzech pierwszych krucjat.
2. Wymień wyprawy krzyżowe, które nie dotarły do Ziemi Świętej.

GENEZA WYPRAW KRZYŻOWYCH

Wyprawy krzyżowe, nazywane również **krucjatami**, uchodzą za jedno z najważniejszych zjawisk epoki średniowiecza. Jedną z przyczyn wypraw stanowiła agresywna polityka Turków seldżuckich wobec chrześcijan. Europejczycy postanowili odbić **Ziemię Świętą** wraz z Jerozolimą z rąk tureckich, co miało ułatwić dostęp pielgrzymów do świętych miejsc. Powodem rozpoczęcia krucjat była również chęć udzielenia pomocy zagrożonemu przez Turków Bizancjum, którego cesarz apelował o wsparcie militarne. Głębsze przyczyny krucjat tkwiły jednak w przemianach zachodzących w Europie Zachodniej.

W X–XI w. zmienił się stosunek Kościoła do idei walki zbrojnej oraz idei rycerstwa. Wynikało to z realizacji szerokiego programu reform gregoriańskich, których głównym nurtem był spór o inwestyturę (zob. s. 375–376). Kościół, w celu naprawy społeczeństwa chrześcijańskiego, zaczął propagować **ideał rycerza Chrystusa**. Wojownik ten podporządkowywał wojenne rzemiosło chrześcijańskim zasadom moralnym i wypełniał zadanie obrony wiary,

polegające m.in. na walce z niewiernymi. W związku z tym ruch krucjatowy zaczęto postrzegać jako swoistą militaryzację ruchu pielgrzymkowego. Krzyżowcy stali się uzbrojonymi pielgrzymami, których celem było nie samo przybycie do Jerozolimy, ale jej zdobycie i uwolnienie spod panowania muzułmańskiego.

Do rozpoczęcia krucjat przyczyniły się również postulaty głoszone przez członków ruchu **pokoju bożego** (łac. *treuga Dei*), ukształtowanego w drugiej połowie X w. w południowej Francji i cieszącego się przychylnością hierarchów kościelnych. Aby powstrzymać feudalną anarchię oraz prywatne zatargi, popierani przez możnowładców i rycerzy duchowni ogłaszali na lokalnych synodach dekrety ograniczające pod groźbą kar kościelnych samowolę w prowadzeniu walk. Na mocy tych dokumentów brano również pod opiekę bezbronnych (kobiety, dzieci, kupców, pielgrzymów, księży). Konsekwencją realizacji tych postulatów stało się przekonanie, że wojny między chrześcijanami są niedopuszczalne, a Kościół przyzwala jedynie na wyprawy krzyżowe – chwalebne wojny z wrogami chrześcijaństwa.

Istotne znaczenie dla zainicjowania krucjat miała także rywalizacja między cesarstwem a papiestwem. Stolica Apostolska dostrzegła w nich szansę na wzmocnienie swojego wpływu na społeczeństwo oraz pozycji w sporze z cesarzem. Dawniej uważano, że jedną z przyczyn krucjat była także sytuacja społeczna panująca w owym czasie w Europie Zachodniej. Brakowało tam bowiem ziemi uprawnej, przez co nie wszyscy synowie rycerscy mogli liczyć na otrzymanie lenna, które w pierwszej kolejności przysługiwało najstarszym potomkom rodu. W tej sytuacji młodsi musieli szukać innych źródeł utrzymania. Najczęściej zostawali najemnikami lub zaczynali zajmować się rozbojem. Uważano, że właśnie dlatego z entuzjazmem odnieśli się oni do planów wyprawy na Bliski Wschód – upatrywali w niej szansę na zdobycie własnych posiadłości ziemskich. Obecnie jednak historycy wskazują na większe znaczenie przyczyn religijnych w kształtowaniu się idei krucjat.

PIERWSZA KRUCJATA

Na zwołanym w 1095 r. **synodzie w Clermont** [czyt.: kler**mą**] we Francji papież Urban II wezwał chrześcijan z Europy Zachodniej do udzielenia pomocy zagrożonemu przez Turków cesarstwu bizantyjskiemu oraz do uwolnienia Ziemi Świętej spod panowania muzułmanów. W ten sposób połączył on idee pielgrzymki do Ziemi Świętej oraz świętej wojny. Wszystkim, którzy z bronią w ręku wezmą udział w pielgrzymce pokutnej, obiecywał zbawienie oraz rozgrzeszenie. Apel ten wywołał entuzjazm nie tylko rycerzy, lecz także ludności wsi i miast. Wiosną 1096 r. z południowych Niemiec i północnej Francji wyruszyły na Wschód rzesze ludzi: zubożała szlachta, chłopi, mieszczanie, kobiety, dzieci, a nawet ludzie z marginesu.

TEKST ŹRÓDŁOWY

APEL PAPIEŻA URBANA II

Na synodzie w Clermont papież Urban II obiecywał wielkie korzyści chrześcijanom, którzy wezmą udział w wyprawach krzyżowych.

[...] *Wszak jest koniecznością, abyście niezwłocznie podążyli z pomocą waszym braciom zamieszkującym na Wschodzie i potrzebującym waszej niejednokrotnie obiecywanej pomocy. Na nich zwalili się bowiem* [...] *Turcy i Arabowie* [...]. *Zajmując coraz dalsze ziemie tychże chrześcijan, oni uzyskali nad nimi przewagę, niejednokrotnie rozbijając ich w walce, wielu zabili lub wzięli do niewoli, kościoły porozbijali, a imperium spustoszyli.* [...] *Dlatego zwracam się z pokorną prośbą, nie ja, lecz Pan, abyście Wy, głosiciele Chrystusowi, częściej nakłaniali wszystkich, do jakiego by kto nie należał stanu, zarówno pieszych, jak i konnych, tak biednych, jak i bogatych, aby oni w porę pomogli wschodnim chrześcijanom i wypędzili z granic chrześcijańskiego świata ludzi tak niecnego rodzaju.* [...] *Wszystkim idącym tam, w wypadku ich zgonu na lądzie czy na morzu lub w boju z pogana-*

Obrady synodu w Clermont, na którym Urban II wezwał rycerstwo do wzięcia udziału w krucjacie.
▪ *miniatura, Francja, XV w.*

mi, od tej chwili odpuszczone będą grzechy. To przyrzeczenie idącym daję ja jako upoważniony przez Boga. [...] *Niech wystąpią przeciw niewiernym do boju, który należy zacząć, do boju, który powinien przynieść w obfitości łupów, ci, którzy od dawna przywykli nadużywać praw prywatnej wojny przeciw swoim współwyznawcom. Niech się obecnie staną rycerzami ci, którzy przedtem byli rozbójnikami. Niech obecnie prowadzą sprawiedliwą walkę z barbarzyńcami ci, którzy poprzednio walczyli przeciw braciom i współrodakom. Niech otrzymają teraz wieczną nagrodę ci, którzy dawniej byli za małą zapłatę najemnikami.*

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 151–152.

? 1. Przedstaw podane przez papieża przyczyny ogłoszenia krucjaty.
2. Odpowiedz, kogo Urban II wzywał do udziału w wyprawie krzyżowej i jakie nagrody obiecywał jej uczestnikom.

EPOKA WYPRAW KRZYŻOWYCH

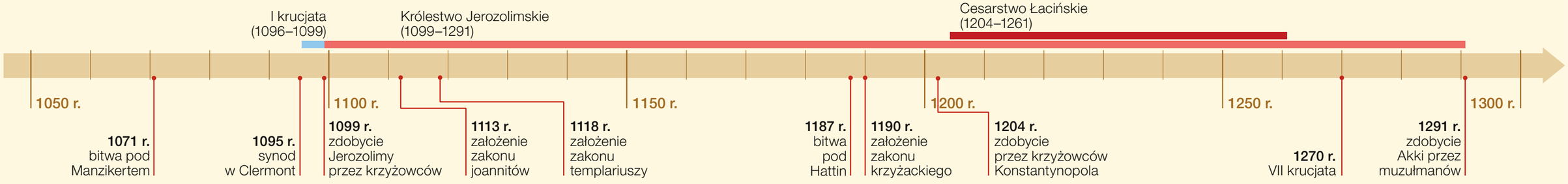

? Jakie wydarzenie wyznacza kres istnienia Królestwa Jerozolimskiego?

PAŃSTWA KRZYŻOWCÓW NA BLISKIM WSCHODZIE

państwa krzyżowców i ich lenna ok. 1140 r.
Królestwo Jerozolimskie w latach 1229–1244
Akka ostatnie miejsca oporu krzyżowców w 1291 r.
zamki krzyżowców
bitwy zakończone zwycięstwem krzyżowców
bitwy zakończone zwycięstwem muzułmanów

?

1. Wskaż zamki na obszarze Ziemi Świętej należące do zakonów rycerskich.
2. Wymień bitwy przegrane przez krzyżowców.

Szturm krzyżowców na mury Jerozolimy zakończony jej zdobyciem. Na pierwszym planie z koroną na głowie widoczny jest jeden z przywódców I krucjaty Gotfryd z Bouillon.

▪ *miniatura, Francja, XV w.*

Był to ruch spontaniczny, dlatego ta wyprawa jest określana jako **krucjata ludowa**. Jej liczebność ocenia się nawet na 200 tys. ludzi. Po drodze niezdyscyplinowane tłumy dopuszczały się jednak licznych gwałtów i rabunków, a także pogromów ludności żydowskiej, obarczanej winą za śmierć Chrystusa. Dlatego część pątników została rozbita już w Europie przez władcę Węgier, który wystąpił w obronie swoich poddanych. Resztę w Anatolii z łatwością pokonali Turcy.

Jeszcze w tym samym 1096 r. przygotowano **pierwszą krucjatę** rycerską. Wzięły w niej udział cztery armie, głównie rycerze pochodzący z krajów romańskich. Według danych szacunkowych w krucjacie uczestniczyło ok. 40–60 tys. rycerzy, a łącznie ze służbą – nawet 300 tys. osób. Dowodziło nimi kilku wybitnych możnowładców, formalną zwierzchność sprawował zaś papież, którego reprezentował legat. Tysiące zachodnioeuropejskich rycerzy zagrzewała nie tylko nadzieja zbawienia, lecz także chęć zdobycia materialnych korzyści. Ponad dwa lata walczyli oni i maszerowali ku Jerozolimie, którą zdobyli szturmem w **1099 r.**, a następnie dopuścili się rzezi bezbronnych mieszkańców miasta. Po zwycięstwie krzyżowcy utworzyli na Bliskim Wschodzie cztery małe państwa, które połączyli w luźną federację: hrabstwo Edessy, księstwo Antiochii, hrabstwo Trypolisu i najważniejsze z nich – Królestwo Jerozolimskie (utworzone w 1100 r.).

WALKI O ZIEMIĘ ŚWIĘTĄ

W powstałym podczas I krucjaty Królestwie Jerozolimskim władzę objął Gotfryd z Bouillon [czyt.: bu**ją**], jeden z przywódców wyprawy, uważający się skromnie wyłącznie za obrońcę Grobu Pańskiego. Dopiero Baldwin, jego brat i następca, w 1100 r. przyjął z rąk papieskiego legata koronę królewską. Nowe państwa krzyżowców na Bliskim Wschodzie od początku swojego istnienia musiały walczyć o przetrwanie. Spośród rycerzy, którzy udali się do Ziemi Świętej, tylko nieliczni ślubowali, że pozostaną tam aż do śmierci. Większość uczestników wyprawy po zdobyciu Jerozolimy uznała cel za osiągnięty i powróciła do Europy. Pozostali musieli odpierać ataki muzułmanów. W tym czasie okoliczności sprzyjały jednak krzyżowcom, gdyż lokalne państwa islamskie toczyły krwawe walki zarówno z nimi, jak i między sobą. W Europie rozumiano potrzebę wsparcia państw krzyżowców na Bliskim Wschodzie, dlatego oprócz tysięcy pielgrzymów do Ziemi Świętej podążali również rycerze mający walczyć z niewiernymi. Podjęto nawet próby utworzenia stałych wojsk krzyżowców. Tak powstała idea zakonów rycerskich. W Palestynie założono trzy najważniejsze: **templariuszy**, **joannitów** oraz **Krzyżaków**.

Początkowo siły krzyżowców odpierały nieskoordynowane ataki nieprzyjaciół. Nie były jednak w stanie zająć ich głównych ośrodków, aby ostatecznie zlikwidować zagrożenie. W 1144 r. upadło hrabstwo Edessy. Klęska ta stała się przyczyną zorganizowania w 1147 r. II krucjaty, która zakończyła się jednak porażką krzyżowców. Jedyną jej konsekwencją było utwierdzenie się krzyżowców w przekonaniu o wrogim nastawieniu do nich Bizantyjczyków, co przyniosło fatalne skutki w przyszłości. W połowie XII w. muzułmanie zaczęli odzyskiwać utracone terytoria. Na ich czele stanął znakomity wódz, sułtan **Saladyn**, który podporządkował sobie arabskie i tureckie państwa na Bliskim Wschodzie. W 1187 r. rozbił armię krzyżowców w bitwie pod Hattin, a następnie zdobył Jerozolimę. Krzyżowcy zdołali utrzymać jedynie kilka nadmorskich twierdz.

Sytuację na chwilę odwróciło przybycie wojsk III krucjaty. Rycerze europejscy odnieśli wprawdzie wiele zwycięstw, lecz nie udało im się ostatecznie odbić Jerozolimy i trwale zmienić układu sił na Bliskim Wschodzie. Na skutek porozumienia z sułtanem egipskim miasto na krótko odzyskał dopiero cesarz Fryderyk II w 1229 r. Mimo to już w 1244 r. znowu znalazło się ono pod panowaniem muzułmańskim. Kolejne wyprawy krzyżowe odsuwały tylko w czasie ostateczną klęskę. Nastąpiła ona w **1291 r.**, kiedy to muzułmanie zdobyli **Akkę** – ostatnią twierdzę krzyżowców na Bliskim Wschodzie.

WARTO WIEDZIEĆ

IV krucjata

Odrębne miejsce w historii wypraw krzyżowych zajmuje IV krucjata. Jej uczestnicy mieli być przetransportowani do Ziemi Świętej przez Wenecjan. Kiedy się okazało, że krzyżowcy nie dysponują pieniędzmi na opłacenie przeprawy, Wenecjanie zażądali zdobycia przez nich miasta Zadar w Dalmacji. Po wykonaniu tego zadania postawili kolejny warunek – krzyżowcy mieli zaatakować Konstantynopol. Namawiał ich do tego także pretendent do tronu bizantyjskiego Aleksy IV. W zamian za zdobycie i przekazanie mu stolicy Bizancjum obiecywał dary, pomoc wojskową w trakcie krucjaty oraz unię Kościoła greckiego z Rzymem. Uczestnicy wyprawy zgodzili się na te propozycje, lecz gdy Aleksy po objęciu tronu przy ich pomocy nie dotrzymał umowy, w 1204 r. jeszcze raz zdobyli i złupili Konstantynopol. Ustanowili tam Cesarstwo Łacińskie. Ostatecznie IV wyprawa krzyżowa okazała się kompromitacją ruchu krucjatowego.

Zdobycie Konstantynopola przez krzyżowców.

▪ *miniatura, Francja, XV w.*

? Jaki wpływ na stosunki między Kościołem katolickim i prawosławnym miała IV wyprawa krzyżowa?

Wyprawy krzyżowe

Krucjata	Lata	Przebieg
I krucjata	1096–1099	Podjęta po apelu papieża krucjata dotarła do Ziemi Świętej. Krzyżowcy zdobyli Jerozolimę i założyli swoje państwa na Bliskim Wschodzie.
II krucjata	1147–1149	Na jej czele stanęli władca Niemiec Konrad III i Francji Ludwik VII. Zakończyła się porażką, krzyżowcy ponieśli duże straty w Azji Mniejszej i nie byli w stanie zdobyć Damaszku.
III krucjata	1189–1192	Została zorganizowana po utracie Jerozolimy. Na jej czele stanęli cesarz Fryderyk I Barbarossa, król Anglii Ryszard Lwie Serce i król Francji Filip II. Śmierć cesarza podczas przeprawy przez jedną z rzek doprowadziła do rozpadu głównych sił. Ostatecznie zawarto z Saladynem korzystny rozejm, przywracając chrześcijanom swobodny dostęp do Jerozolimy.
IV krucjata	1202–1204	Jej uczestnicy zaatakowali Konstantynopol, który po zdobyciu do 1261 r. stał się stolicą cesarstwa łacińskiego.
V krucjata	1217–1221	Po dotarciu do Ziemi Świętej wojska krzyżowców uderzyły na Egipt. Jednak podbój tego kraju nie powiódł się.
VI krucjata	1248–1254	Na jej czele stał król Francji Ludwik IX. Krzyżowcy uderzyli na Egipt, gdzie władca dostał się do niewoli. Za wolność musiał zapłacić wielki okup.
VII krucjata	1270 r.	Na jej czele ponownie stanął Ludwik IX. Jego siły uderzyły na Tunis w Afryce Północnej. Jednak podczas oblężenia wśród rycerstwa wybuchła zaraza, na którą zmarł także król. Resztki wojsk pospiesznie wycofały się do Europy.

PRZYCZYNY KLĘSKI KRUCJAT I ICH SKUTKI

Krucjaty były skazane na niepowodzenie, ponieważ Europa Zachodnia w XII i XIII w. nie miała wystarczającego potencjału demograficznego, aby trwale skolonizować Bliski Wschód. Większość krzyżowców udawała się tam wyłącznie na swoistą pielgrzymkę. Uczestniczyli oni w jednej kampanii wojennej, a następnie wracali do swoich krajów w poczuciu wypełnionej misji. Wyłącznie nieliczni osiedlali się w Królestwie Jerozolimskim, które stanowiło jedynie małą chrześcijańską enklawę otoczoną przez ziemie muzułmanów. Jej mieszkańcy musieli mierzyć się nie tylko z wrogością miejscowej ludności, lecz także z trudnym klimatem i chorobami.

Wyprawy krzyżowe przede wszystkim wzmocniły pozycję Kościoła – organizatora krucjat, m.in. dzięki temu, że uczestniczący w nich władcy podlegali jako krzyżowcy Stolicy Apostolskiej. Ponadto wzbogaciły się instytucje kościelne, które odkupywały dobra od rycerzy wyruszających na Wschód.

Krucjaty przyspieszyły rozwój gospodarki towarowo-pieniężnej, handlu i żeglugi. Zyskały na nich przede wszystkim miasta włoskie, takie jak Wenecja, Piza oraz Genua, a także francuska Marsylia. Przejęły one od kupców arabskich i bizantyjskich pośrednictwo w **handlu lewantyńskim**. Założyły swoje faktorie w różnych punktach wybrzeża Morza Śródziemnego i Morza Czarnego, co sprawiło, że utrzymały kontrolę nad wymianą handlową ze Wschodem nawet po upadku Królestwa Jerozolimskiego.

Krucjaty umożliwiły Europejczykom skorzystanie z dorobku Wschodu, zwłaszcza Bizancjum. Krzyżowcy poznali inną kulturę i przenieśli jej niektóre wzorce do swoich krajów. Za ich pośrednictwem w Europie pojawiły się wschodnie tkaniny (jedwab, adamaszek) oraz dywany. Przywożono ryż, owoce orientalne, przyprawy i cukier z trzciny cukrowej. Zmieniła się również świadomość Europejczyków. Dzięki krucjatom poznawali oni nowe kraje oraz ludy, a także nabrali odwagi, aby wyprawiać się na nieznane kontynenty. Ponadto lata walk z muzułmanami wpłynęły na udoskonalenie sztuki wojennej i uzbrojenia. Wśród rycerstwa przyjęły się herby oraz nowe obyczaje.

ZAKONY RYCERSKIE

Powstałe w Ziemi Świętej zakony rycerskie były podporządkowane bezpośrednio papieżowi. W ich regułach zostały połączone dwa średniowieczne ideały: rycerza i mnicha. Bracia zajmowali się konwojowaniem pielgrzymów i otaczali opieką ludność cywilną. Prowadzili także szpitale. Wstępujący do zakonów rycerze składali oprócz zwykłych ślubów – ubóstwa, czystości i posłuszeństwa – również czwarty ślub, nakładający na nich obowiązek walki z niewiernymi.

Członkowie zgromadzeń dzielili się na rycerzy, braci służebnych oraz księży. Największe znaczenie i wpływy zyskali templariusze, joannici oraz Krzyżacy. Każde z tych zgromadzeń liczyło kilkuset rycerzy, ale w razie wojny mogło wystawić armię liczącą nawet 4–5 tys. zbrojnych. Popularność, jaką zdobyły zakony rycerskie podczas krucjat, pozwoliła im przetrwać upadek Królestwa Jerozolimy i prowadzić dalszą działalność już w Europie.

1 **Krzyżacy**, czyli Zakon Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie, został założony przez rycerzy pochodzenia niemieckiego w 1190 r. podczas oblężenia Akki. Jego członkowie nosili białe płaszcze z czarnymi krzyżami.

2 **Joannici** to zakon wywodzący się od bractwa zakonnego powstałego ok. 1070 r. Jego powstanie zostało zatwierdzone przez papieża w 1113 r. Zgromadzenie miało charakter międzynarodowy, ale najczęściej wstępowali do niego rycerze z Włoch. Ich znakiem był biały krzyż noszony na czerwonym tle.

3 **Templariusze**, czyli Zakon Ubogich Rycerzy Chrystusa i Świątyni Salomona, powstał w 1118 r., a jego godłem był czerwony krzyż (symbol męczeństwa) noszony na białym habicie. W jego szeregi wstępowali głównie rycerze francuscy.

? Poszukaj informacji na temat losów zakonu joannitów po zakończeniu krucjat.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij genezę wypraw krzyżowych.
2. Przedstaw przebieg i rezultaty I krucjaty.
3. Podaj przyczyny klęski ruchu krucjatowego.
4. Omów skutki wypraw krzyżowych dla Europy i Europejczyków.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Balard, *Łaciński Wschód: XI–XV wiek*, tłum. W. Ceran, Kraków 2010.
P.M. Holt, *Bliski Wschód od wypraw krzyżowych do 1517 roku*, tłum. B. Czarska, Warszawa 1993.
H.E. Mayer, *Historia wypraw krzyżowych*, tłum. T. Zatorski, Kraków 2008.

Templariusze – święci rycerze w habitach czy heretycy?

Po zdobyciu Akki przez muzułmanów w 1291 r. i ostatecznym upadku Królestwa Jerozolimskiego ideologiczne podstawy zakonów rycerskich, mających walczyć w obronie wiary chrześcijańskiej, uległy znacznemu osłabieniu.

Zakony rycerskie po upadku Królestwa Jerozolimskiego

Na opuszczeniu Ziemi Świętej najbardziej skorzystali Krzyżacy, którzy założyli państwo nad Bałtykiem i rozpoczęli walkę z pogańskimi Prusami i Litwinami. Joannici przenieśli się na Rodos, a templariusze, czyli Zakon Ubogich Rycerzy Chrystusa Świątyni Salomona, próbowali umocnić się na Cyprze. Część z nich walczyła dalej z Arabami na Półwyspie Iberyjskim. W 1293 r. został wybrany ostatni wielki mistrz templariuszy, Jacques de Molay [czyt.: żak de mo**le**], który snuł plany przeniesienia wspólnoty do Francji. Jednak ich niezależność i bogactwo stanowiły ogromne zagrożenie dla króla Francji Filipa IV Pięknego. W piątek 13 października 1307 r. władca ten zorganizował akcję mającą na celu schwytanie templariuszy. Żądny zakonnego majątku król Francji oskarżył Ubogich Rycerzy o herezję, bałwochwalstwo, dopuszczanie się aktów homoseksualnych i chciwość. W obronie zakonu nie stanął papież Klemens V, który potwierdził oskarżenie o herezję i nakazał konfiskatę ich dóbr w pozostałych krajach europejskich. Mistrz zakonu de Molay przyznał się do stawianych zarzutów, po czym, mimo wycofania tych słów, został spalony na stosie w marcu 1314 r. Podobny los spotkał wielu rycerzy zakonnych. Już w maju 1312 r. zakon templariuszy został rozwiązany, a większość jego europejskich posiadłości przejęli joannici. W 2004 r. w Archiwum Watykańskim został odnaleziony dokument, tzw. Pergamin z Chinon [czyt.: szi**ną**], opisujący przebieg śledztwa w sprawie templariuszy i wskazujący, że oskarżenia o herezję były bezpodstawne.

Templariusze paleni na stosie we Francji po oskarżeniu ich przez władcę tego kraju o herezję i bałwochwalstwo.

▪ *miniatura, Francja, XIV w.*

Czy templariusze rzeczywiście byli bogaci?

Zakony rycerskie w Ziemi Świętej były obdarowywane majątkami ziemskimi, zapisami i spadkami w związku ze swoją chwalebną misją. Dzięki temu templariusze posiadali zamki i majątki ziemskie w różnych krajach europejskich, przede wszystkim we Francji, w Anglii, Hiszpanii i Portugalii. Stali się także ważnym pośrednikiem w bardzo intratnym handlu między Bliskim Wschodem a miastami europejskimi. Działalność bankową dla uczestników krucjat rozwinęli do skali największej instytucji bankowej w Europie. Ich talent do pomnażania majątku sprawił, że stali się również zarządcami skarbów królewskich we Francji oraz w Anglii. Duża część uzyskanych dochodów była przeznaczona na aprowizację armii zakonnej oraz budowę i funkcjonowanie warowni. Dlatego niektórzy historycy uważają, że w XIII w., wraz z wygasaniem dotychczasowego entuzjazmu krucjatowego, skarbiec templariuszy nie był aż tak zasobny jak niegdyś, choć zakon nadal miał liczne posiadłości ziemskie.

Templariusze na terenach Polski

Także na obecnych ziemiach polskich templariusze mieli swoje komandorie. Jako pierwszy sprowadzić miał ich do Polski powracający z Ziemi Świętej w połowie XII w. Henryk Sandomierski (zob. s. 443). Konrad Mazowiecki nie był jedynym polskim księciem, który wpadł na pomysł, aby na terenach przygranicznych osadzać rycerzy zakonnych. W małopolskim Łukowie (w połowie XIII w.) templariusze mieli bronić wschodniej granicy księstwa Bolesława Wstydliwego przed najazdami Jaćwingów i Litwinów. Ubodzy Bracia uzyskali nadania kilkudziesięciu miejscowości, przede wszystkim w ziemi lubuskiej i na pograniczu Wielkopolski z Pomorzem Zachodnim (Czaplinek, Chwarszczany, Sulęcin, Rurka, Wielowieś, Wałcz, Myślibórz, Leśnica – obecnie na terytorium Niemiec) oraz na Śląsku (m.in. Oleśnica Mała, Bolków). Templariusze brali tu udział w bitwie pod Legnicą w 1241 r., gdzie w walce z Mongołami wielu z nich poległo u boku księcia Henryka Pobożnego (zob. s. 393). W czasie walk z Tatarami zginąć miało sześciu braci (podczas gdy trzech zguby uniknęło) oraz pięciuset podległych im ludzi.

Jacques de Molay był ostatnim wielkim mistrzem templariuszy (w latach 1293–1312). Został spalony w Paryżu, a umierając, przeklął papieża oraz Filipa Pięknego. Obaj zmarli jeszcze przed końcem 1314 r.

▪ *rysunek, XIX w.*

Mity wokół templariuszy

Za likwidacją zamożnego i wpływowego zakonu templariuszy stały motywy finansowe i polityczne. Jednak nagły i tragiczny koniec tego zgromadzenia sprawił, że wiele pytań i przypuszczeń dotyczących jego działalności pozostało bez jednoznacznej odpowiedzi, co spowodowało powstanie najrozmaitszych spekulacji. Częstą praktyką stało się tu wiązanie pojedynczych faktów z historii zakonu z niezweryfikowanymi hipotezami pisanymi pod z góry przyjętą tezę mającą posmak sensacji. Z jednej strony bardzo wypaczyło to minioną rzeczywistość, z drugiej uczyniło z templariuszy nieśmiertelny mit, do którego daleko pozostałym zakonom rycerskim. Do tych hipotez zalicza się m.in. ukrycie skarbów przez templariuszy, zwłaszcza skarbów wywiezionych ze Świątyni Salomona w Jerozolimie, albo rzekome związki z dużo późniejszym wolnomularstwem.

Mitem jest też przekonanie o feralności trzynastego dnia miesiąca, przypadającego w piątek, który jakoby wziął się od daty aresztowania Ubogich Braci w 1307 r. Prawdą jest, że liczba „13” w średniowieczu miała bardzo negatywny wydźwięk – symbolizowała nieszczęście, wierzono w trzynaście demonów, określano ją jako „diabelski tuzin”. Także piątek nie miał być najlepszym dniem na rozpoczynanie nowych projektów. Jednak powiązanie obu nastąpiło dopiero w drugiej połowie XIX w., a egzemplifikacja tego zestawienia na przykładzie templariuszy upowszechniła się jeszcze później.

Pieczęć zakonu templariuszy ukazuje dwóch uzbrojonych rycerzy jadących na jednym koniu. Jej symbolika nie jest do końca znana. Jedni badacze wskazują na śluby ubóstwa składane przy przyjmowaniu do zakonu, inni na symbol ducha braterstwa. Napis na niej brzmiał: Pieczęć Wojowników Chrystusa.

▪ *rysunek, Anglia, XIX w.*

Zamek templariuszy w miejscowości Ponferrada w Hiszpanii na szlaku pielgrzymów do Santiago de Compostela. Rycerze zakonu otrzymali go od władcy Leónu w 1178 r., a utracili w 1310 r.

▪ *fotografia współczesna, Ponferrada*

3 IMPERIUM MONGOLSKIE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie ludy koczownicze najechały Europę we wczesnym średniowieczu?
2. Jaką trasą mieszkańcy stepów docierali na kontynent europejski?

ZJEDNOCZENIE PLEMION MONGOLSKICH

W starożytności i średniowieczu na obszarze **Wielkiego Stepu**, czyli w pasie stepów ciągnącym się od Dunaju aż do Mongolii, kilka razy formowały się potężne związki ludów koczowniczych. Migrowały one na zachód i podbijały sąsiednie kraje. Dotarły aż do Europy Wschodniej i Środkowej. Ostatnią inwazję przeprowadzili w XIII w. **Mongołowie**. Jej skutkiem było powstanie największego imperium lądowego w dziejach świata.

Na przełomie XII i XIII w. stepy dzisiejszej Mongolii były zamieszkiwane przez koczownicze ludy dzielące się na liczne plemiona i szczepy. Najważniejszą grupę plemion tworzyli Mongołowie. Prowadzili oni koczowniczy tryb życia, a źródłem ich utrzymania było pasterstwo, myślistwo oraz wojenne łupy. Mieszkali w przenośnych jurtach (namiotach pokrytych skórami), wypasali owce, bydło rogate, wielbłądy i konie. Byli doskonałymi jeźdźcami i łucznikami. Wyznawali typowy dla ludów stepowych **szamanizm**, a ich organizacja społeczna opierała się na więzach rodowych.

Rozdrobniony politycznie obszar stepów mongolskich był miejscem niekończących się walk międzyplemiennych o pastwiska, stada, łupy i porywanych do niewoli ludzi. Nasiliły się one pod koniec XII w., gdy jeden z wodzów plemiennych, **Temudżyn** (ok. 1155–1227), w następstwie dramatycznych zmagań pokonał i podporządkował sobie wszystkie mongolskie i sąsiednie plemiona. W **1206 r.** na **kurułtaju**, czyli zgromadzeniu wodzów plemion „żyjących w wojłokowych jurtach", został uznany za najwyższego chana. Prawdopodobnie wówczas przyjął imię (lub tytuł) **Czyngis-chan** (historycy i językoznawcy do dziś nie rozszyfrowali jednoznacznie sensu tego określenia).

POSTAĆ HISTORYCZNA

TEMUDŻYN (ok. 1155 lub 1162–1227)

Twórca najrozleglejszego kontynentalnego imperium na świecie. Urodził się w rodzinie wodza koczowniczego plemienia mongolskiego Wielkiego Stepu. W 1180 r. wojownicy innego plemienia porwali mu żonę. Wówczas Temudżyn zorganizował wyprawę, podczas której zasłynął jako doskonały dowódca. W wyniku długotrwałych wojen zjednoczył plemiona mongolskie. W 1206 r. otrzymał od kurułtaju tytuł chana oraz przyjął imię Czyngis-chan. Zreorganizował armię mongolską i w latach 1211–1216 podbił północne Chiny. Jego wojska dotarły również na Kaukaz i do Europy Wschodniej. W 1220 r. założył Karakorum, które później stało się stolicą imperium mongolskiego. Zmarł w trakcie wyprawy przeciwko zamieszkującym środkowe Chiny Tangutom, którzy siedem lat wcześniej odmówili mu pomocy w wojnie z Chorezmem. Do historii przeszedł nie tylko jako wielki zdobywca, lecz także wódz bezwzględny w stosunku do swoich wrogów.

IMPERIUM MONGOLSKIE

1. Wskaż ziemie podbite przez Mongołów za panowania Czyngis-chana.
2. Wymień nazwy współczesnych państw, na których obszarach w XIII w. rozciągało się imperium mongolskie.

PODBOJE CZYNGIS-CHANA

Zwycięstwo i zjednoczenie plemion stepowych utwierdziło Czyngis-chana w przekonaniu, że jest wybrańcem bogów, którzy wyznaczyli go do panowania nad światem. Prawdopodobnie było to głównym powodem jego ekspansjonistycznej działalności. Prowadzenie najazdów umożliwiała Czyngis-chanowi przede wszystkim znakomita armia. Dysponującym wieloletnią tradycją wojenną stepowym wojownikom wpoił on surową dyscyplinę i umiejętność wykorzystywania nowych technik walki poznanych u nieprzyjaciół. Swoje podboje rozpoczął od ujarzmienia tureckiego ludu Ujgurów i tybetańskiego ludu Tangutów (w latach 1209–1211). Dzięki tym zwycięstwom przyłączył do powstającego imperium mongolskiego ziemie zamieszkane przez osiadłe ludy, znające pismo i posiadające instytucje władzy państwowej (zob. powyższa mapa). Następnie armie Czyngis-chana rozpoczęły najazdy na północne Chiny, a z czasem podbiły je na stałe.

Po kampaniach na północy Chin Temudżyn skierował swoje wojska na zachód. Decydujące znaczenie dla dalszych losów jego imperium miało unicestwienie położonego w Azji

WARTO WIEDZIEĆ

Europejczycy w Chinach

Ze względu na olbrzymią odległość w średniowieczu niewielu Europejczyków wyruszało do Chin. W latach 1245–1247 na polecenie papieża na Daleki Wschód udali się z misją chrystianizacyjną dwaj franciszkanie: Giovanni da Piano dei Carpini [czyt.: dżiowanni da pjano dej karpini] oraz Benedykt Polak. W tym samym wieku Karakorum – stolicę Mongołów władających Chinami, odwiedzili także dwaj inni zakonnicy: Wilhelm z Rubruk oraz Bartłomiej z Cremony [czyt.: kremony]. Najbardziej znanym średniowiecznym podróżnikiem był **Marco Polo** [czyt.: marko polo]. Jeszcze przed narodzinami Marca do Chin wyprawili się jego ojciec i stryj. Dotarli oni na dwór chana Kubilaja, który powierzył im misję – mieli udać się do papieża z prośbą o przysłanie 100 uczonych, którzy będą nawracać Mongołów. Wielki chan prosił także o niewielką ilość oleju z lampy palącej się nad grobem Jezusa w Jerozolimie. Podróżnicy spotkali się z papieżem i po otrzymaniu od niego odpowiedzi w 1272 r. ponownie wyruszyli na Daleki Wschód. Tym razem towarzyszył im Marco Polo. Na dworze Kubilaja spędzili 17 lat. Historię tej wyprawy, opowiedzianą przez Marca Polo po jego powrocie do Europy, przedstawił w *Opisaniu świata* Rusticello [czyt.: rusticzello] z Pizy.

Marco Polo wraz z ojcem i wujem spotykają się z wielkim chanem Kubilajem, któremu przekazują list od papieża.

▪ *miniatura, Anglia, XIII w.*

? Odszukaj w różnych źródłach informacje o tym, dlaczego niektórzy badacze wątpią w autentyczność podróży Marca Polo do Chin.

Centralnej muzułmańskiego Chorezmu. Został on zdobyty w latach 1219–1223, a jego obszar włączony do imperium mongolskiego, którego zachodnią granicę wyznaczało wówczas Morze Kaspijskie. W tym samym czasie wydzielona część wojsk mongolskich przeprowadziła trwający kilka lat rajd na obszary Europy Wschodniej. Miał on charakter wyłącznie łupieżczy, dywersyjny oraz rozpoznawczy. Mongołowie spustoszyli Gruzję oraz rozbili koalicję ludów stepowych, którym przewodzili Kipczacy (lud tureckiego pochodzenia, w źródłach ruskich nazywany Połowcami, a w źródłach łacińskich – Kumanami). Tym ostatnim z pomocą przybyli książęta ruscy, choć Połowcy najeżdżali ich ziemie. Do decydującego starcia doszło w **1223 r. nad rzeką Kałką**. Bitwa zakończyła się klęską wojsk połowieckich i ruskich. Mimo zwycięstwa Mongołowie chwilowo wycofali się na wschód.

Mongołowie prowadzą do swoich siedzib jeńców wziętych do niewoli podczas wyprawy wojennej.

▪ *rysunek, Chiny, XIV w.*

ARMIA MONGOLSKA

Czyngis-chan w dużej mierze zawdzięczał swoje sukcesy znakomicie zorganizowanej i niezwykle zdyscyplinowanej armii. Jej trzon stanowiła niemal wyłącznie kawaleria. Szacuje się, że w czasach panowania Temudżyna siły mongolskie składały się z ok. 100 tys. wojowników. Każdy najazd poprzedzano wysłaniem zwiadowców i szpiegów. Podczas ataku wyjątkowa ruchliwość niewielkich oddziałów mongolskich dawała złudzenie ich przewagi liczebnej. W trakcie bitew wojownicy nacierali z zaskoczenia, nagle zmieniali szyk oraz kierunek uderzenia, pozorowali ucieczki. Unikali bezpośrednich starć – zasypywali wrogów gradem strzał. W Chinach nauczyli się budować machiny oblężnicze oraz zdobywać obwarowane miasta i twierdze. Wykorzystywali także wynalezione przez Chińczyków trujące gazy. Świadomie stosowali okrucieństwo, które osłabiało u przeciwników wolę walki.

Wojownicy mongolscy najczęściej byli ubrani w filcowe kubraki, spodnie oraz futrzane czapy. Tylko bogatsi dysponowali zbrojami wykonanymi z metalowych lub skórzanych płytek naszytych na wełniane kubraki. Ich podstawową broń stanowił łuk. Oprócz nich używali włóczni oraz charakterystycznych zakrzywionych szabli.

? Jakie były przyczyny sukcesów militarnych Mongołów?

DALSZA EKSPANSJA

Po podboju Chorezmu Czyngis-chan ostatnie lata życia poświęcił tłumieniu buntów, a także umacnianiu i poszerzaniu swojej władzy w północnych Chinach. Podzielił imperium na cztery ułusy, które oddał we władanie synom. Każdemu z nich przyznano pewną liczbę plemion, ziemie oraz prawo do ściągania trybutu od zamieszkujących je ludów. Na wielkiego chana, czyli następcę Czyngis-chana, wyznaczono średniego syna władcy – **Ugedeja**. Tytuł w przyszłości przechodził za wspólną zgodą na kolejnych braci lub ich potomków. Na historię Europy w największym stopniu miał wpłynąć ułus zachodni, nazywany **Złotą Ordą**. Otrzymał go najstarszy z braci – Dżoczi, po którym władzę przejął syn – **Batu-chan**.

W 1234 r. Mongołowie ostatecznie podbili północne Chiny i rozpoczęli walki z władającą południem tego kraju dynastią Song. Ostatni jej potomek zginął w 1279 r. Wówczas całe terytorium chińskie, a także tytuł cesarza zdobył wnuk Czyngis-chana, **Kubilaj**. Przeniósł on stolicę swojego imperium do Pekinu i zapoczątkował panowanie dynastii Yuan [czyt.: juan]. Zarówno władca, jak i elity państwowe w krótkim czasie ulegli procesowi **sinizacji**. Ustaliły się również granice imperium mongolskiego na Dalekim Wschodzie. Jego zwierzchność uznała Korea, odrzuciła ją natomiast Japonia.

W połowie XIII w. Mongołowie wznowili ekspansję na tereny zajmowane przez kraje islamskie na Bliskim Wschodzie. Po ujarzmieniu mniejszych państw muzułmańskich w 1258 r. zdobyli i zniszczyli Bagdad. Dalsze podboje mongolskie w tym regionie powstrzymali egipscy mamelukowie.

TEKST ŹRÓDŁOWY

OPIS MONGOŁÓW

Trzynastowieczny chorwacki kronikarz Tomasz ze Splitu był świadkiem najazdu mongolskiego na wybrzeże Adriatyku w 1242 r. W swoim dziele opisał budzące przerażenie obyczaje Mongołów.

Przerażający widok przedstawia ich postać: nogi mają krótkie, lecz rozrośnięte piersi, twarz ich jest szeroka, a skóra jasna, policzki bez zarostu, nos zakrzywiony, oczy małe, szeroko rozstawione. Broń ich stanowią tarcze ze skór byczych [...] *nie do przebicia i doskonale zabezpieczające. Noszą hełmy żelazne i sporządzone ze skór, zakrzywione miecze, kołczany i łuki sposobem wojskowym przypasują; strzały ich dłuższe od naszych o cztery palce, zakończone grotem żelaznym, kościanym lub rogowym. Konie są małe, lecz mocne, wytrzymałe na głód i trudy, jeżdżą na nich po chłopsku, pędząc po skałach i kamieniach bez podków, jakby to były kozy leśne; po trzy dni z rzędu, skołatane pracą, zadowalają się małą garstką paszy. Ludzie w podobny sposób nic prawie nie troszczą się o przyjmowanie pokarmów, karmią się samym barbarzyństwem; mają wstręt do chleba, używają mięsa czystych i nieczystych zwierząt bez różnicy, piją mleko zsiadłe pomieszane z krwią końską. Mają zaś z różnych narodów, podbitych w walkach,* [...] *wielką masę wojowników, których zmuszają przemocą do boju, jeśli spostrzegą, że ktoś z nich trochę się trwoży i nie idzie na śmierć z całą zapamiętałością, bez żadnego wahania ucinają mu głowę.* [...] *Nie stanowią dla nich żadnej prawie przeszkody rwące rzeki, które na koniach siedząc, przebywają; jeśli jednak natrafią na nieprzebrodzoną wodę, natychmiast wyplatają z gałęzi na wzór czółen tratwy, pokrywając je z wierzchu surowymi skórami zwierząt i naładowawszy na nie toboły, sami wstępują i bez obawy przepływają.*

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 199–200.

1. Opisz wygląd i uzbrojenie mongolskich wojowników.
2. Omów zwyczaje, które umożliwiały Mongołom prowadzenie skutecznych podbojów.

PODBÓJ RUSI

W 1236 r. potężna armia mongolska, prowadzona przez władcę zachodniego ułusu, wnuka Czyngis-chana – Batu-chana, wkroczyła do Europy Wschodniej. Najpierw Mongołowie rozgromili ostatecznie Kipczaków oraz inne ludy zamieszkujące południowe stepy i dorzecze Wołgi. Następnie, w 1237 r., skierowali swoją ekspansję przeciwko księstwom ruskim. Podbojowi tego kraju sprzyjało rozbicie dzielnicowe oraz trwałe osłabienie władzy wielkiego księcia. W 1237 r. wojska mongolskie zajęły księstwo riazańskie oraz zdobyły Moskwę, Suzdal i Włodzimierz. Batu-chan wstrzymał jednak dalszą ofensywę w kierunku północnym, dzięki czemu Nowogród Wielki oraz inne bogate północne miasta uniknęły zniszczenia. Ceną za ocalenie było uznanie przez nie zwierzchności Batu-chana. Następnie wojska mongolskie wyruszyły na południe i zachód. W grudniu 1240 r. zdobyły i niemal doszczętnie spaliły **Kijów**.

Po zakończeniu podboju Rusi Mongołowie, nazywani w Europie Tatarami, nie zlikwidowali tamtejszych księstw. Pozostawili swoje załogi w ważniejszych grodach, spisali ludność oraz wyznaczyli wysokość danin. Ich ściąganiem i utrzymywaniem mieszkańców Rusi w posłuszeństwie zajmowali się miejscowi książęta, którym Mongołowie pozwolili zachować stanowiska. Musieli oni jednak każdorazowo przed objęciem tronu prosić chanów o **jarłyk**, czyli pisemną zgodę na sprawowanie władzy. Otrzymywali ją w zamian za regularne płacenie daniny. Pod panowaniem tatarskim Ruś została odcięta od kontaktów z Europą, co zahamowało jej rozwój gospodarczy i kulturalny. Brutalne metody sprawowania władzy przez Mongołów sprawiły też, że ten sposób rządzenia stał się odtąd normą w księstwach ruskich.

BUDOWA IMPERIUM MONGOLSKIEGO

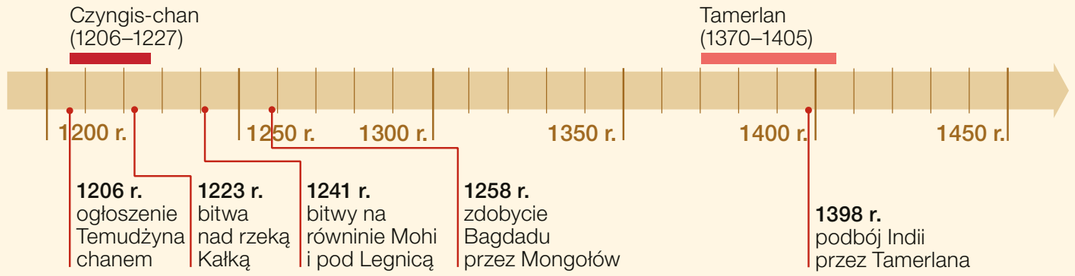

W którym wieku imperium mongolskie osiągnęło szczyt potęgi?

INWAZJA NA WĘGRY I POLSKĘ

Po zajęciu Rusi Mongołowie pod wodzą Batu-chana w 1241 r. uderzyli na Węgry. Za pretekst posłużyło im udzielenie przez Węgrów schronienia kilku książętom ruskim oraz uciekinierom kipczackim, którym król Bela IV pozwolił się osiedlić na wschodnim pograniczu. Do decydującej bitwy doszło **na równinie Mohi**. Armia węgierska została wówczas rozgromiona, a sam król uciekł i schronił się na jednej z adriatyckich wysp. Wojska mongolskie zajęły całe Węgry. Jednak w 1242 r. Batu-chan niespodziewanie wycofał się z tego kraju i w przyszłości nie ponawiał prób jego zdobycia. Prawdopodobnie przyczyną odwrotu była wiadomość o śmierci wielkiego chana Ugedeja. W tej sytuacji Batu-chan musiał wrócić do Azji, aby wziąć udział w wyborze jego następcy.

Równocześnie z inwazją na Węgry część wojsk mongolskich uderzyła na Polskę. Prawdopodobnie cel najeźdźców stanowiła jedynie dywersja – zamierzali w ten sposób uniemożliwić przybycie z odsieczą zagrożonym Węgrom. Koczownicy zdobyli i zniszczyli Sandomierz oraz Kraków. Posuwając się na zachód, siły mongolskie dotarły na Śląsk. Do rozstrzygającej bitwy doszło 9 kwietnia **1241 r. pod Legnicą**. Polacy pod wodzą **Henryka Pobożnego** po zaciętej walce ponieśli klęskę, a sam książę zginął.

Zwycięskie wojska mongolskie ograbiły ziemie polskie, a następnie wycofały się na południe i dołączyły do sił głównych. W kolejnych

Bitwa pod Legnicą zakończyła się druzgocącą klęską rycerstwa polskiego. Do mongolskiej niewoli trafił wówczas dowódca koalicji wojsk chrześcijańskich, Henryk Pobożny. Książę po walce nie chciał oddać honorów zwłokom jednego z poległych wodzów mongolskich, za co został ścięty.

▪ *miniatura, Polska, XIV w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Imperium Tamerlana

Pod koniec XIV w. próbę odbudowy imperium mongolskiego podjął Timur Chromy (dosłownie Timur Kulawy) z Azji Centralnej, w Europie nazywany Tamerlanem. Uznaje się go za jednego z największych i najokrutniejszych zdobywców w historii. Początkowo był on przywódcą bandytów napadających na kupców. Władca Transoksanii (leżącej na terenach dzisiejszego Uzbekistanu, Tadżykistanu i części Kazachstanu) uczynił go dowódcą wojskowym. W 1370 r. Tamerlan pokonał chana i sam ogłosił się władcą tego kraju, a w następnych latach podbił Chorezm, Chorosan, Irak, Armenię, Gruzję oraz Azerbejdżan. W 1398 r. najechał i podbił Indie. Na początku XV w. prowadził wojny z Turkami osmańskimi, których rozbił. Plan zajęcia Chin udaremniła śmierć władcy. Stolicą imperium Timura była Samarkanda, która wówczas rozkwitła. Wódz popierał rozwój architektury, rzemiosła i handlu. Jednocześnie zasłynął jako okrutny zdobywca – kazał np. budować wieże oraz mury z odciętych głów zabitych przeciwników. Następcy Timura nie potrafili utrzymać jedności jego państwa. W kolejnych latach utraciło ono swoje zdobycze terytorialne, a także znaczenie.

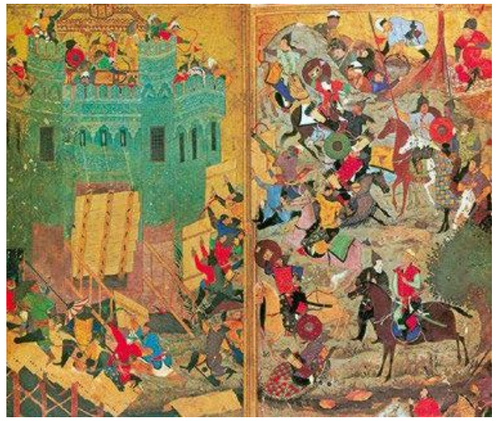

Atak wojsk Timura Chromego na twierdzę należącą do rycerzy zakonu joannitów w Smyrnie (dzisiejszy Izmir w Turcji). Na ilustracji widać, jak Mongołowie budują most prowadzący do zamku i wykonują podkop pod murami. Sam Timur ukazany jest na dole ilustracji po prawej stronie.

▪ *miniatura, Persja, XV w.*

? Jakie obszary objęło swoim zasięgiem imperium Tamerlana?

latach chanowie nie zmobilizowali już armii przeciw Polsce. Późniejsze najazdy na jej ziemie, w 1259 i 1287 r., miały charakter wyłącznie łupieżczy – Tatarzy pustoszyli polskie terytoria, grabili je, uprowadzali jeńców (brali ich w jasyr), a następnie wycofywali się do swoich siedzib.

Po śmierci wielkiego chana Ugedeja w 1241 r. w imperium mongolskim wybuchły spory pomiędzy kandydatami do tronu. Ocaliło to Europę Zachodnią, która nie była przygotowana na walkę z Mongołami. Zatrzymanie się ekspansji mongolskiej w Europie sprawiło, że pojawiła się nawet koncepcja sprzymierzenia się z nimi, aby wyzwolić Ziemię Świętą spod panowania Turków. Próby zawarcia sojuszu, podejmowane zarówno przez papieża, jak i przez króla Francji, zakończyły się jednak niepowodzeniem. Przyczynił się do tego postępujący rozkład olbrzymiego imperium. Pod koniec stulecia rozpadło się ono na cztery niezależne części, z czasem coraz bardziej różniące się pod względem politycznym i religijnym.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób Temudżyn przejął władzę nad plemionami mongolskimi.
2. Omów etapy ekspansji mongolskiej za panowania Czyngis-chana.
3. Przedstaw losy imperium Mongołów pod rządami następców Temudżyna.
4. Opisz podbój Rusi przez Mongołów.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Kałużyński, *Dawni Mongołowie*, Warszawa 1983.
S. Kałużyński, *Imperium mongolskie*, Warszawa 1970.

4 NARODZINY MONARCHII STANOWEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były najważniejsze cechy monarchii patrymonialnej?
2. Jak przebiegał proces kształtowania się warstwy rycerskiej?

PRZEMIANY SPOŁECZNE

Ustrój stanowy powstał w efekcie długotrwałych przemian zachodzących w europejskich monarchiach patrymonialnych. Wszechwładza królewska od początku była ograniczana przez możnowładców – duchownych i świeckich, którzy współuczestniczyli w rządzeniu państwem. Właściwa dla większości monarchii patrymonialnych elekcyjność tronu (nawet tylko ceremonialna i zawężona do członków panującej dynastii), zmuszała władców do zabiegania o poparcie możnych. Z czasem upowszechniły się **lenna** i sformułowano dotyczące ich prawo, które zmieniło system władzy – przestała ona być przedmiotem arbitralnych decyzji, a stała się obiektem umowy. Rozwiązanie to nie było jeszcze ogólnopaństwowe, dotyczyło tylko umów między seniorami a wasalami. Seniorzy zachowywali władzę zwierzchnią, wasale zaś – bezpośrednią nad różnymi lennami, m.in. prowincjami, księstwami i hrabstwami. Zasada umowy i podziału uprawnień została rozwinięta w ustroju stanowym. We wczesnym średniowieczu struktura społeczna zasadzała się na prostym schemacie podziału na ludzi wolnych i niewolnych lub możnych oraz ubogich. Jednak już na przełomie X i XI w. społeczeństwa dzielono na **wojowników** – *bellatores* (z łac. 'wojujący'), utożsamianych z rycerstwem, **duchownych** – *oratores* (z łac. 'modlący się') i **poddanych** – *laboratores* (z łac. 'pracujący') lub *oratores* (z łac. 'orzący', 'pracujący na roli'). Ten wyidealizowany model średniowiecznego społeczeństwa powstał w środowisku intelektualistów z kręgów duchownych. Propagowano go poprzez kazania i stanowił jeden z argumentów uzasadniających działalność **ruchu pokoju bożego**, który miał przywrócić zgodę i jedność w świecie chrześcijańskim. Teologowie głosili, że porządek społeczny został ustanowiony przez Boga i z tej przyczyny jest słuszny oraz niezmienny.

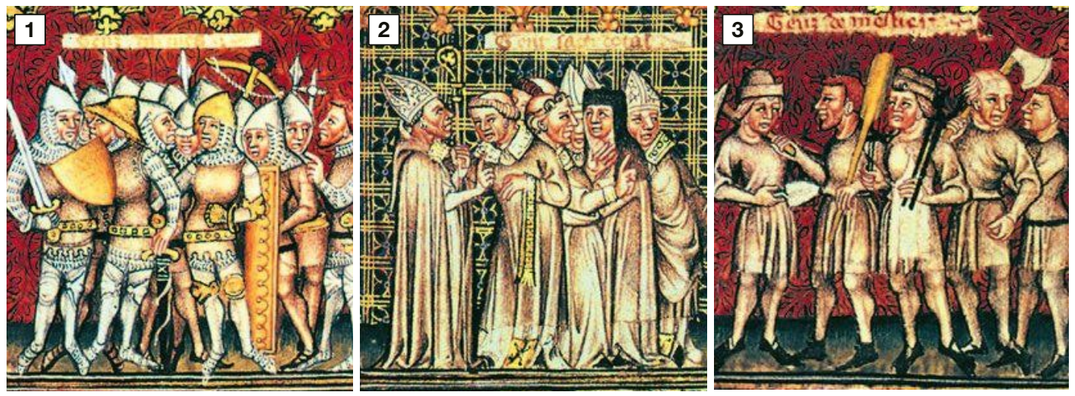

Trzy główne grupy społeczne z okresu średniowiecza ukazane we francuskim manuskrypcie *Polityki* Arystotelesa. Członkowie każdej z nich wypełniali wówczas określone zadania. **Rycerze** 1 bronili współobywateli, **duchowieństwo** 2 troszczyło się o ich religijność, a **chłopi** 3 zapewniali wszystkim pożywienie.

▪ *miniatura, Francja, XIV w.*

Przełomowe znaczenie dla procesu zmiany ustroju patrymonialnego w stanowy miały reformy gregoriańskie. Kościół zażądał wówczas dla siebie autonomii. Domagano się, aby zasady jego działania w kluczowych kwestiach (biskupów i opatów) były regulowane prawem kanonicznym, a nie monarszym. Między XI a XIII w. reformy gregoriańskie wprowadzono w cesarstwie i poszczególnych monarchiach europejskich. W ten sposób Kościół uzyskał **autonomię prawną**. Duchowieństwo stało się zatem pierwszą grupą społeczną podlegającą tylko w ograniczonym stopniu prawu królewskiemu.

KSZTAŁTOWANIE SIĘ STANÓW

Historycy do dziś spierają się o to, na ile trójdzielny model średniowiecznych społeczeństw odpowiadał rzeczywistości. Z pewnością upraszczał on realne podziały. Głównym powodem takiego stanu rzeczy było oddzielenie się od warstwy wiejskich poddanych mieszczaństwa, które zdobyło większy prestiż i lepszy status prawny. W tym czasie w całej Europie zachodziły – z różnym natężeniem – podobne procesy gospodarcze i społeczne. W ich wyniku ukształtowały się wielkie grupy społeczne: **możnowładztwo** i **rycerstwo**, **mieszczaństwo** oraz **chłopstwo**. Tak jak duchowieństwo, uzyskały one odrębne prawa i stały się stanami. W ten sposób między XI a XIII w. społeczeństwo feudalne, które składało się z seniorów, wasali oraz poddanych, przekształciło się w **społeczeństwo stanowe**. Każdy stan miał własne sądownictwo. Możnowładcom i rycerzom zagwarantowano dziedziczną własność majątków, odrębny samorząd ziemski, a także zwolnienia podatkowe. Narzucono im określone powinności wobec monarchii, m.in. konieczność udziału w pospolitym ruszeniu. W czasach kolonizacji również osadnicy wiejscy uzyskali lepsze prawa, które zaczęły później obowiązywać ogół poddanych. Należały do nich: dziedziczna dzierżawa gospodarstw, nienaruszalność ustalonej renty feudalnej, istnienie samorządu wiejskiego i swoboda migracji.

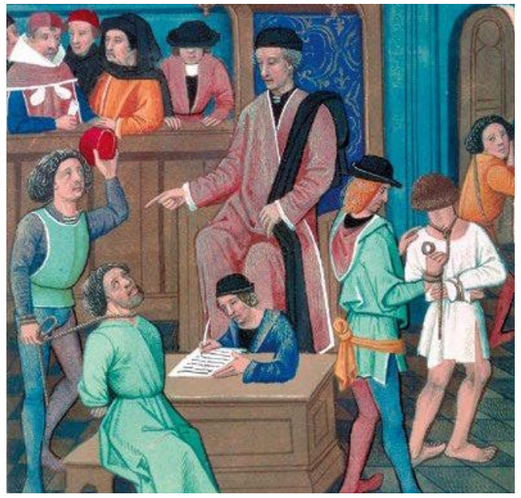

Średniowieczni sędziowie podczas wydawania wyroków kierowali się obowiązującym prawem zwyczajowym lub – o ile takie już w danym kraju istniało – prawem spisanym. Sądownictwo w tej epoce było odrębne dla każdego ze stanów – w odmienny sposób sądzono i karano oskarżonych pochodzących z rodu rycerskiego, a w inny – chłopów lub mieszczan.

▪ *miniatura, Francja, XV w.*

Szczególnie spektakularny był proces uniezależnienia się ludności miejskiej od władzy monarchów oraz wielkich właścicieli ziemskich. Od końca XI w. liczne odradzające się lub nowe ośrodki uzyskiwały prawa miejskie, które gwarantowały własność i określały wzajemne zobowiązania mieszkańców, a także regulowały działalność gospodarczą, precyzowały zasady powoływania oraz kompetencje władz samorządowych i sądów miejskich. Mieszczanie mieli zapewnioną wolność osobistą. Tworzyli wspólnotę obywatelską, nazywaną **komuną miejską**.

Przynależność do poszczególnych stanów, z wyjątkiem duchowieństwa, podlegała dziedziczeniu. Zmiany stanu zdarzały się jedynie w szczególnych sytuacjach. Można było np. zostać **nobilitowanym**, czyli wyniesionym z niższej grupy społecznej do stanu szlacheckiego. Początkowo szlachectwo nadawali tylko monarchowie. W późnym średniowieczu, gdy nastąpił rozwój parlamentaryzmu, decyzję taką musiały zatwierdzić zgromadzenia stanowe. Awans społeczny uzyskiwano również

dzięki migracji ze wsi do miast. Po otrzymaniu obywatelstwa danego miasta chłopi stawali się mieszczanami. Z kolei hierarchami kościelnymi mianowano ludzi wywodzących się głównie z możnowładztwa. Wykształcenie, walory intelektualne czy zasługi jedynie w wyjątkowych sytuacjach otwierały dostęp do tych godności.

POWSTANIE REPREZENTACJI STANOWEJ

Od końca XII w. we wszystkich monarchiach europejskich członkowie elit społeczeństw stanowych (duchowni, możnowładcy i rycerze) oraz bogaci mieszczanie zaczęli domagać się zagwarantowania im nabytych praw. Żądali nie tylko niezależnego sądownictwa i samorządu stanowego, lecz także udziału w rządzeniu państwem, m.in. możliwości współdecydowania o podatkach i nowych prawach oraz kontroli polityki władcy. Podstawę prawną tych roszczeń stanowiła wywodząca się z prawa rzymskiego zasada: *Co wszystkich dotyczy, przez wszystkich powinno zostać rozpatrzone i przyjęte*, zamieszczona w Kodeksie Justyniana. W XII w. prawnicy kościelni (kanoniści) zaczęli ją wykorzystywać do umotywowania roszczeń Kościoła dotyczących autonomii prawnej. Od XIII w. stosowano ją także w polityce świeckiej. Powołali się na nią m.in. cesarz Fryderyk II (podczas organizowania na swoim dworze zjazdu przygotowawczego przed krucjatą w 1222 r.) oraz władca Niemiec Rudolf I Habsburg, kiedy zwoływał sejm w 1274 r.

Średniowieczny uczony **Marsyliusz z Padwy** w traktacie *Defensor pacis* (z łac. *Obrońca pokoju*) wywiódł z tej zasady tezę, że każde prawo powinno być tworzone w zgodzie z wolą ludu i stanowione przez reprezentację obywateli. W podobnym kierunku szły rozważania jednego z najwybitniejszych myślicieli XIV w., Wilhelma Ockhama [czyt.: okhama], na temat zgromadzenia parlamentarnego oraz soboru chrześcijańskiego. Ockham podkreślał, że ogół ludności nie może uczestniczyć w tego typu obradach, a zatem konieczny jest wybór jego przedstawicieli. Pod koniec średniowiecza szlachta polska zawarła tę ideę w słynnej formule: *Nic o nas bez nas*. W sytuacji nacisku poszczególnych grup społecznych władcy średniowieczni ustępowali i zawierali z nimi zbiorowe układy. Nadawali poszczególnym stanom **przywileje generalne**, którymi ograniczali swoją władzę, dopuszczając do współrządzenia uprzywilejowane grupy: możnowładztwo,

WARTO WIEDZIEĆ

Reprezentacja stanowa w państwach europejskich

Proces tworzenia reprezentacji stanowej w wielu monarchiach europejskich przebiegał podobnie. Władcy ogłaszali przywileje generalne, a elity możnowładcze dążyły do zdobycia trwałej kontroli nad radą królewską. Po osiągnięciu tego celu przekształcano ją w izbę wyższą parlamentu (Izbę Lordów, senat). Izbę niższą tworzyli delegaci wybierani spośród rycerstwa w prowincjach i delegaci miast. Udział tych ostatnich w sprawowaniu władzy był istotny w krajach zurbanizowanych. Parlamenty stały się częścią systemu władzy monarchii stanowej. Współuczestniczyły w podejmowaniu najważniejszych decyzji, takich jak uchwalanie podatków czy tworzenie nowych praw. W większości krajów, w których powstawały parlamenty, możnowładcy zastrzegli sobie na wzór angielski prawo do wystąpienia przeciwko monarchom łamiącym porozumienia.

? Jaki był mechanizm powstawania reprezentacji stanowej w monarchiach europejskich?

Andrzej II, władca Węgier, nie cieszył się poparciem poddanych, dlatego wydał Złotą bullę, w której zwolnił rycerstwo i możnych z podatków oraz zapewnił im nietykalność osobistą.

▪ *rysunek, Węgry, XV w.*

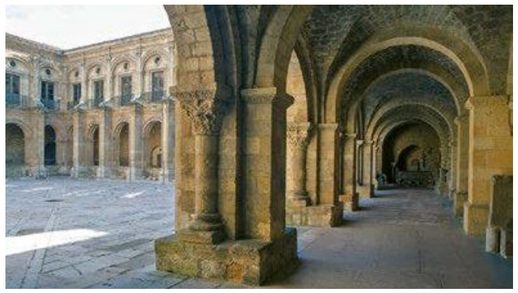

Krużganki bazyliki św. Izydora w Leónie, gdzie po raz pierwszy zostały zwołane Kortezy.
▪ *fotografia współczesna, León*

rycerstwo, duchowieństwo i mieszczaństwo. Między XIII a XV w. w większości państw europejskich zaczęły funkcjonować zgromadzenia stanowe. Najstarszy znany przywilej generalny nadał w **1188 r.** król Leónu **Alfons IX**. Dokument ten jest nazywany **Wielką Kartą Leónu**. Władca zobowiązał się w nim, że w sprawach wojny i pokoju – nakładania podatków, zwoływania pospolitego ruszenia, polityki zagranicznej – będzie się kierował radami biskupów, rycerzy oraz ludzi cieszących się autorytetem. Na zwoływane zjazdy wysyłały swoich przedstawicieli także miasta. **Kortezy**, czyli parlament stanowy, który wyłonił się z tych zgromadzeń, dały nazwę **Kortezom Generalnym** – parlamentowi Hiszpanii.

MONARCHIA STANOWA W ANGLII

Jednym z pierwszych państw, w których na skutek przemian powstała **monarchia stanowa**, była Anglia. W XII w. temu sprawnie zorganizowanemu królestwu udało się uniknąć powszechnego w owym czasie rozdrobnienia feudalnego. Utrzymanie silnej władzy królewskiej leżało bowiem w interesie normańskich rycerzy, stanowiących mniejszość w społeczeństwie anglosaskim. Skarbiec monarszy zasilały podatki – służbę rycerską królewskich lenników zamieniono wtedy na odpowiednie świadczenia pieniężne. Kraj regularnie objeżdżali królewscy sędziowie. Wydawali oni wyroki na podstawie precedensów, czyli rozstrzygnięć podobnych spraw. Król w trakcie sprawowania władzy konsultował się z członkami swojej rady, w której skład wchodzili wybrani możnowładcy – duchowni i świeccy. Po wygaśnięciu dynastii normańskiej (zob. s. 303) rządy w Anglii objęli **Plantageneci** [czyt.: plantażeneci], którzy również dążyli do wzmocnienia pozycji monarchy. Do jej osłabienia doszło w czasie rządów **Ryszarda Lwie Serce** (1189–1199). Władca ten angażował się w wyprawy krzyżowe, co doprowadziło do zadłużenia kraju. Jego brat i następca, **Jan bez Ziemi** (1199–1216),

PARLAMENT ANGIELSKI

Skład pierwszej **Izby Lordów** (izby wyższej) był stały, a jej członkowie – biskupi i możnowładcy, czyli bezpośredni lennicy królewscy – nie pochodzili z wyboru. **Izbę Gmin** (izbę niższą) tworzyli wybierani w hrabstwach przedstawiciele niższego rycerstwa oraz mieszczanie z ośrodków, którym nadano odpowiedni przywilej. Musieli oni posiadać majątki określonej wielkości. Zakres władzy parlamentu kształtował się stopniowo. Początkowo miał on jedynie uprawnienia dotyczące ustalania podatków, ale już od XIV w. zatwierdzał również projekty ustaw. Czuwał też nad działalnością urzędników królewskich. Ukształtowany w średniowieczu parlament angielski w swoim zasadniczym kształcie istnieje do dziś.

? Kto wchodził w skład angielskiej Izby Gmin?

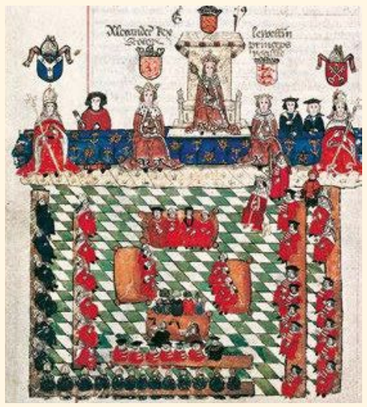

Angielski parlament wzorcowy składał się z króla, lordów, najwyższych duchownych oraz przedstawicieli rycerstwa z 37 angielskich hrabstw.
▪ *ilustracja, Anglia, XVI w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

WIELKA KARTA SWOBÓD

Wielka Karta Swobód stanowi umowę między władcą a jego wasalami.

Wielka Karta Swobód, wydana w 1215 r., stała się w następnym stuleciu fundamentem porządku konstytucyjnego i gwarancją wolności obywatelskich w Anglii.
▪ *dokument, Anglia, XIII w.*

1. Uczyniliśmy [...] *to ustępstwo dla Boga i niniejszym dokumentem naszym zatwierdziliśmy na wieki za siebie i za dziedziców naszych, by Kościół angielski był wolny i miał prawa swoje pełne i wolności swoje nienaruszone* [...].
16. Nikt nie ma być pociągany do pełnienia rozleglejszych obowiązków z lenna rycerskiego lub z innego wolnego lenna, niż się z nich należy.
39. Żaden wolny człowiek nie ma być pojmany ani uwięziony, albo wyrzucony z posiadłości, albo proskrybowany [wyjęty spod prawa], *ani wygnany lub innym sposobem pognębiony* [...], *jak tylko na podstawie legalnego wyroku równych jemu albo na podstawie prawa ziemskiego.* [...]
41. Wszystkim kupcom ma przysługiwać prawo swobodnego i bezpiecznego wyjazdu z Anglii i powrotu do Anglii oraz do przebywania i podróżowania w obrębie Anglii [zarówno] *drogą lądową, jak i wodną w celu kupowania i sprzedawania, bez wszelkich złych, bezprawnych podatków, za opłatą tylko starych i sprawiedliwych ceł, prócz czasu wojny i jeżeliby pochodzili z kraju przeciw nam wojującego; a jeśli się tacy znajdą w ziemi naszej na początku wojny, mają być uwięzieni bez szkody dla ciała i rzeczy, aż będzie wiadomo* [...], *w jaki sposób traktowani są kupcy naszego kraju, którzy równocześnie znajdują się w kraju przeciw nam prowadzącym wojnę.* [...]
52. Jeżeli ktoś został wywłaszczony lub pozbawiony przez nas bez prawnego sądu jemu równych ziem, zamków, wolności lub praw swoich, natychmiast mu je przywrócimy [...].

Źródło: J. Garbacik, K. Pieradzka, *Teksty źródłowe do nauki historii powszechnej wieków średnich*, Kraków 1951, s. 66–69.

? 1. Wymień prawa przyznane przez Jana bez Ziemi wolnym poddanym.
2. Wyjaśnij, dlaczego w dokumencie dokładnie opisano prawa kupców.

próbował wprowadzić bardziej restrykcyjną politykę fiskalną, co wywołało sprzeciw Kościoła i możnych. Jego nieudolna polityka wobec papiestwa oraz przegrany konflikt z Francją wywołały bunt możnowładców, którzy zajęli zbrojnie Londyn. W tej sytuacji król musiał zgodzić się na warunki stanów i w **1215 r.** ogłosił **Wielką Kartę Swobód** (łac. *Magna Charta Libertatum*). Podpisując ten dokument, Jan bez Ziemi zobowiązał się nie nakładać na poddanych nowych podatków bez zgody **rady królewskiej**, tworzonej przez biskupów, a także bezpośrednich wasali władcy (książąt i baronów). Ponadto potwierdził przywileje Londynu oraz innych miast. Niezwykle istotne było również oświadczenie, że żaden człowiek nie zostanie pozbawiony majątku ani wygnany z kraju bez wyroku sądu stanowego. Nieprzestrzeganie tych przywilejów mogło spowodować wypowiedzenie posłuszeństwa królowi przez radę 25 baronów. Teoretycznie Wielka Karta Swobód miała chronić przedstawicieli wszystkich stanów, jednak w rzeczywistości jej zapisy dotyczyły tylko właścicieli największych majątków, mogących wpływać na decyzje władcy.

Syn i następca Jana bez Ziemi, Henryk III, nie respektował tego układu i doprowadził do wojny domowej. Opozycja odniosła chwilowe

zwycięstwo nad królem, a jej przywódca, Szymon de Montfort [czyt.: mą**fort**], w **1264 r.** zwołał **pierwszy w historii parlament**. Zgromadzenie składało się z poszerzonej rady królewskiej, delegatów wybranych spośród rycerstwa w hrabstwach oraz przedstawicieli miast. Pomimo że buntownicy przegrali, władcy Anglii uznali tę ideę za słuszną i zaczęli zwoływać posiedzenia parlamentu (początkowo nieregularnie). W **1295 r.** król **Edward I** zwołał tzw. **parlament wzorcowy**, po raz pierwszy składający się z dwóch odrębnych zgromadzeń: **Izby Lordów** oraz **Izby Gmin**. Kontrolowały one politykę władcy, decydowały wraz z nim o podatkach i uchwalały nowe prawa.

STANY GENERALNE WE FRANCJI

Początki parlamentaryzmu we Francji przypadają na czasy panowania **Filipa IV Pięknego** (1285–1314), który konsekwentnie dążył do zwiększania swoich wpływów. Prowadził też długotrwałe wojny, które wywołały problemy finansowe. Wówczas królewscy prawnicy wypracowali i ogłosili **zasadę suwerenności monarchii**. Zgodnie z nią władca nie podlegał ani papieżowi, ani cesarzowi. Nikt w państwie nie miał prawa umniejszać jego władzy, mógł on nałożyć nowe podatki nawet na duchowieństwo. Zmiany te doprowadziły do konfliktu monarchy z papieżem, zakończonego zwycięstwem Filipa Pięknego, którego poparło francuskie społeczeństwo (łącznie z duchowieństwem). W 1302 r. przedstawiciele poszczególnych stanów wyrazili pełną aprobatę dla poczynań swojego władcy podczas zebrania w katedrze Notre Dame [czyt.: notr dam] w Paryżu. Przybyli tam na polecenie Filipa, a zgromadzenie to – **Stany Generalne** – można uznać za parlament. W jego skład weszli reprezentanci szlachty, duchowieństwa oraz mieszczaństwa (tzw. stanu trzeciego). Każda z tych grup tworzyła odrębną izbę – obradowały one i głosowały osobno. Kompetencje całego zgromadzenia nie były dokładnie określone. Przyjęto jednak, że musi ono wyrazić zgodę na podniesienie podatków.

Przyczyną wstrzymania rozwoju parlamentaryzmu francuskiego była zgoda Stanów Generalnych na pobieranie przez urzędników stałych świadczeń podatkowych. W tej sytuacji zgromadzenie nie było już władcy potrzebne i straciło znaczenie. W XIV i XV w. zwoływano je sporadycznie, pozostało jedynie organem doradczym.

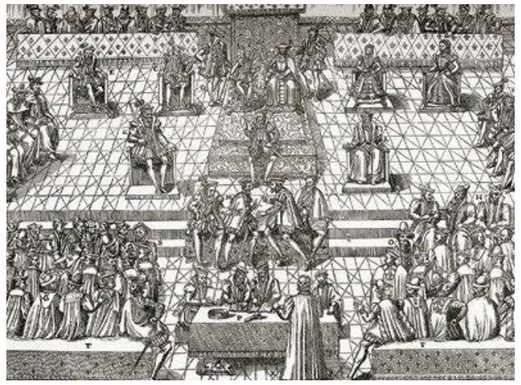

Stany Generalne stanowiły reprezentację najważniejszych warstw społecznych średniowiecznej Francji: szlachty, duchowieństwa i mieszczaństwa. Podział ten utrzymał się w społeczeństwie tego kraju aż do Wielkiej Rewolucji Francuskiej.

▪ *rycina, Francja, XVI w.*

ĆWICZENIA

1. Omów proces kształtowania się stanów w średniowiecznej Europie.
2. Podaj okoliczności utworzenia monarchii stanowej.
3. Wyjaśnij, jak doszło do powstania reprezentacji stanowej w monarchiach europejskich.
4. Przedstaw proces kształtowania się angielskiego parlamentu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

H.D. Heimann, *Wprowadzenie do historii średniowiecznej*, tłum. S. Kwiatkowski, Toruń 1999.
J.H. Mundy, *Europa średniowieczna 1150–1309*, tłum. R. Sudół, Warszawa 2001.

5 GOSPODARKA ŚREDNIOWIECZNEJ EUROPY

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Na czym polegał proces feudalizacji w średniowiecznej Europie?
2. Jaki podział społeczny ukształtował się we wczesnym średniowieczu?

PRZEMIANY W ROLNICTWIE

Upadek cesarstwa rzymskiego i niszczycielskie wędrówki ludów spowodowały długotrwały regres gospodarczy i demograficzny. Ogromną klęską była **pandemia dżumy**, która przywędrowała z Azji i w latach 40. V w. rozprzestrzeniła się na całym obszarze dawnego Imperium Rzymskiego. Mogła doprowadzić do śmierci nawet połowy mieszkańców tych terenów. Do końca VI w. zaludnienie europejskich prowincji dawnego cesarstwa rzymskiego zmniejszyło się z ok. 200 mln do ok. 24 mln osób. Wówczas nastąpił wymuszony powrót do **gospodarki naturalnej**, czyli produkcji rolnej na własny użytek, a życie społeczne ograniczyło się do niewielkich i izolowanych od siebie wiejskich wspólnot.

Dopiero w epoce karolińskiej zaczął się powolny wzrost demograficzny i pierwsze objawy ożywienia gospodarczego. Przyspieszyły one w X i XI w., kiedy ustały niszczycielskie najazdy normańskie, węgierskie oraz arabskie. Ponadto doszło wówczas do ustabilizowania się funkcjonowania monarchii, które ograniczyły feudalną samowolę. Rozwojowi rolnictwa sprzyjało także wyraźne **ocieplenie klimatu**. Było to tzw. średniowieczne optimum klimatyczne. Trwało ono od XI do XIII w. Typowe lata były wówczas gorące, zimy łagodne, a opady deszczu optymalne. Warunki sprzyjały rozwojowi rolnictwa, nowemu osadnictwu i ekspansji demograficznej. W Europie Zachodniej i Środkowej między XI a XIII w. zaludnienie zwiększyło się dwu-, trzykrotnie.

Rosnące zaludnienie umożliwiało stopniowe powiększanie areału upraw, co dało impuls do wprowadzenia ulepszeń w rolnictwie. W XI–XII w. narzędzia drewniane zaczęto powszechnie zastępować żelaznymi. Pojawiły się metalowe brony, a sierpy zostały zamienione na kosy. Jednak decydującą rolę odegrało wdrożenie dwóch uzupełniających się wynalazków: **ciężkiego pługa** i **chomąta**. Zastąpiły one stosowane wcześniej radło i jarzmo, które spełniały swoją funkcję jedynie na lekkich glebach. Pług orał głębiej i odwracał pasy gleby (skiby), dzięki czemu wydobywał na powierzchnię niewyjałowioną, żyźniejszą warstwę ziemi. Był skuteczny w spulchnianiu ciężkiej gleby, wymagał jednak większej siły pociągowej. Uzyskano ją dzięki zastosowaniu chomąta – uprzęży, najczęściej drewnianej i podbitej skórą, zakładanej na nasadę szyi konia lub wołu. Jej zastosowanie trzykrotnie zwiększyło efektywność siły pociągowej.

Pług ciężki, wprowadzony w średniowieczu w Europie, miał rewolucyjne znaczenie dla efektywności pracy. Likwidował potrzebę dwukrotnej orki pola „na krzyż", powszechnie praktykowanej podczas orki radłem czy sochą.

▪ *miniatura, Anglia, XIV w.*

Kolejną istotną modyfikacją, która zwiększyła wydajność średniowiecznego rolnictwa, była nowa struktura upraw. Ograniczono zasiewy mało wydajnych odmian pszenicy, orkiszu i jęczmienia, a zaczęto obsiewać pola żytem i owsem, które przynosiły obfitsze plony w północnoeuropejskich warunkach. Poza tym wprowadzono nowy system uprawy ziemi, nazywany **trójpolówką**. Z dużo większą starannością zaczęto również nawozić pola. Dzięki tym działaniom wzrosły plony, co zmniejszyło ryzyko niedostatku i głodu. W tej sytuacji znacznie poprawiło się zdrowie ludności, spadła śmiertelność noworodków i rozpoczął się wzrost demograficzny. Następowało też stopniowe poszerzanie areału ziem uprawnych. Ten proces rozpoczął się u schyłku XI w. w południowej Francji, na Półwyspie Iberyjskim oraz we Flandrii, skąd rozprzestrzenił się na inne kraje Europy Zachodniej. Na wschodzie kontynentu zjawisko to wystąpiło w XIII i XIV w.

ROZWÓJ OSADNICTWA

Średniowieczne zmiany w rolnictwie zaczęły się na terytorium będącym centrum imperium Karolingów (w przybliżeniu między Sekwaną i Renem). Następnie od X do XIV w. dzięki ruchowi kolonizacyjnemu rozprzestrzeniały się na całym obszarze Europy Zachodniej i Środkowej.

Zasiedlanie nowych terenów było jednym z głównych efektów wzrostu gospodarczego i demograficznego. Osadnicy, którzy karczowali lasy, osuszali bagna i budowali nowe wsie lub miasta, postępowali zgodnie z planem i na zlecenie właścicieli zasiedlanych ziem – monarchów, instytucji kościelnych oraz możnowładców.

Nowe osady powstawały zazwyczaj na mocy przywilejów lokacyjnych. Dzięki nim koloniści mogli korzystać z **prawa osadniczego**, gwarantującego im m.in. dziedziczenie dzierżawy ziemi i gospodarstw, stałą wysokość czynszu, samorząd wiejski lub miejski. Ponadto prawo to dawało swobodę wdrażania nowoczesnej organizacji produkcji (m.in. trójpolówki). Aby przyciągnąć do siebie osadników, właściciele ziemscy musieli oferować im jak najkorzystniejsze warunki. W ten sposób ruch kolonizacyjny przyczynił się do polepszenia kondycji prawnej ogółu poddanych. Malały obciążenia w postaci danin i robocizny, a mieszkańcy wsi coraz częściej otrzymywali **prawo wychodu**, czyli możliwość opuszczenia swojego miejsca zamieszkania. Zmniejszał się również zakres władzy sądowniczej pana. Często zapewniał on osadnikom narzędzia potrzebne do zagospodarowania terenu, ziarno na zasiew i ustalał czas zwolnienia z opłat podatkowych w trakcie samego zasiedlania.

Kolonizacja na trwałe przeobraziła krajobraz Europy. Wielkie puszcze zamieniły się wówczas w pola uprawne, wsie uzyskały zwartą zabudowę. Jednak przede wszystkim dzięki postępowi w gospodarce rolnej oraz ruchowi kolonizacyjnemu następował trwały przyrost demograficzny, który wyhamował dopiero w XIV w. Według szacunków historyków w Europie Zachodniej (na północ od Alp, łącznie z obszarem Niemiec i Skandynawii) od 650 do 1000 r. liczba ludności wzrosła z 5 mln do 12 mln, a ok. 1340 r. wynosiła już 35,5 mln.

TRÓJPOLÓWKA

Trójpolówka jako nowy system uprawy roli zaczęła się upowszechniać w krajach położonych na północ od Alp już od VIII w. Zastąpiła stosowane dotychczas powszechnie – dwupolówkę oraz metodę wypaleniskową. Trójpolówka polegała na podziale ziemi uprawnej na trzy mniej więcej równe pola (niwy). Na pierwszym siano zboże ozime (wysiewane jesienią), na drugim – jare (wysiewane wiosną), a trzecie leżało w tym czasie odłogiem i było wykorzystywane jako pastwisko. Po roku następowała rotacja – pierwsze pole obsiewano zbożem jarym, drugie ugorowało, a trzecie przeznaczano na oziminę. W kolejnych latach zmiany przebiegały według tego samego schematu.

Taki system przede wszystkim zwiększał efektywną powierzchnię upraw (w stosowanej wcześniej dwupolówce „odpoczywała" połowa ziemi, a w trójpolówce – tylko trzecia część). Ponadto łagodził skutki ewentualnego nieurodzaju – jeśli niekorzystna pogoda lub szkodniki niszczyły zasiew ozimy, pozostawał zasiew jary (i odwrotnie). Trójpolówka pozwalała też na bardziej racjonalne wykorzystanie ludzkiej pracy, ponieważ czas zasiewów rozkładał się na dwie pory roku. Dzięki temu nie tylko uzyskiwano większe plony, lecz także chroniono ziemię przed zbyt szybkim wyjałowieniem.

? Jakie korzyści uzyskano dzięki zastosowaniu trójpolówki?

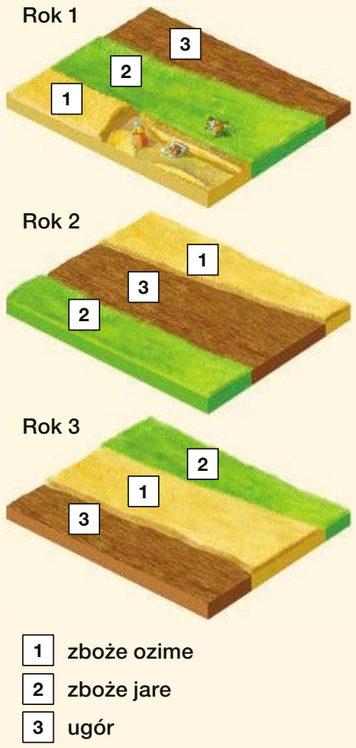

WARTO WIEDZIEĆ

Podział rolnictwa w Europie

W średniowiecznej Europie istniały dwie odrębne strefy rolnicze: południowa i północna. Ich granica przebiegała mniej więcej wzdłuż Loary, Alp, Dunaju i Karpat. Południowa strefa obejmowała obszary charakteryzujące się cieplejszym klimatem i lżejszymi glebami, północna natomiast – tereny chłodniejsze, o glebach cięższych i zarazem bardziej żyznych. Na każdym z tych obszarów ukształtowała się odrębna kultura rolna. W starożytności bardziej rozwinięta pod tym względem była strefa południowa, w średniowieczu zaś przewagę zdobyła strefa północna.

? Które współcześnie istniejące kraje europejskie znajdują się w północnej strefie rolniczej, a które w południowej?

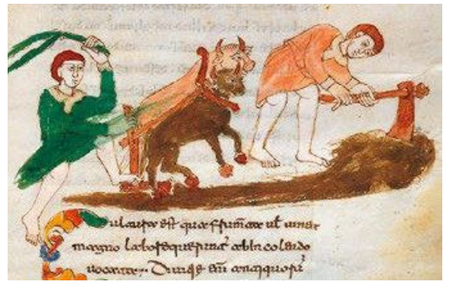

Chłopi podczas orki używali ciężkiego pługa, często zaprzężonego w dwa woły.
▪ *miniatura, Włochy, XI w.*

ODRODZENIE OŚRODKÓW MIEJSKICH

W okresie wędrówki ludów i kryzysu gospodarczego miasta utraciły swoją dotychczasową rangę. Niektóre z nich przestały istnieć, inne przetrwały, ale miały ograniczone znaczenie gospodarcze. W okresie karolińskim i ottońskim pełniły one głównie funkcje ośrodków władzy świeckiej i kościelnej. Jednak do X w. nadal były nieliczne i słabo zaludnione. Najwięcej z nich znajdowało się na północy, między Renem i Morzem Północnym, oraz w krajach

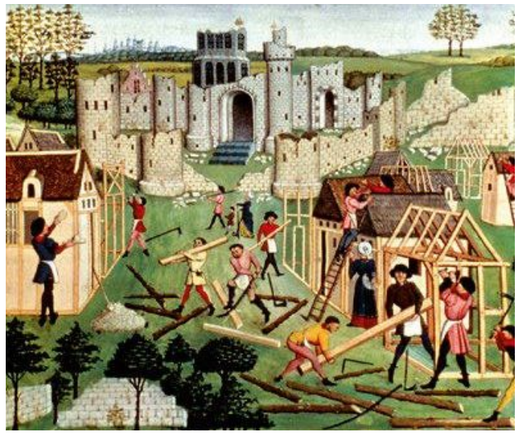

Budowa domów w średniowiecznym mieście. Większość zabudowy miejskiej była drewniana. Jedynie najbogatsi mieszczanie mogli sobie pozwolić na murowane kamienice.
▪ *miniatura, Francja, XV w.*

śródziemnomorskich. W XI w. rozpoczął się nowy proces średniowiecznej urbanizacji. Przyczyniły się do tego wzrost demograficzny, powiększenie areału upraw, upowszechnienie się zdobyczy techniki i większa wydajność rolnictwa. Dzięki tym czynnikom chłopi zaczęli uzyskiwać znaczne nadwyżki w produkcji rolnej, co umożliwiło części z nich zajęcie się rzemiosłem.

Zaczątki **społecznego podziału pracy** powstały już we wczesnośredniowiecznych włościach senioralnych, gdzie część ludności wiejskiej dodatkowo trudniła się produkcją rzemieślniczą, przeznaczoną dla ogółu poddanych seniora lub ewentualnie na sprzedaż poza włością. Zaczęły się wówczas wyodrębniać nowe zawody, takie jak: piekarz, rzeźnik, szewc, kuśnierz, tkacz, kowal czy młynarz. Z czasem te dodatkowe prace produkcyjne stały się dla ich wykonawców głównymi zajęciami. Ludzie trudniący się rzemiosłem zaczęli skupiać się w odrębnych osadach, co prowadziło do odradzania się miast.

Początkowo trafiali do nich chłopi, którzy na skutek przeludnienia wsi poszukiwali nowych miejsc do życia oraz pracy. Zajęcie znajdowali przeważnie w rzemiośle i handlu. Rozwój tych gałęzi gospodarki był możliwy również dzięki bogaceniu się wsi. Chłopi musieli bowiem sprzedawać na rynku miejskim część plonów, aby zebrać pieniądze na **rentę feudalną**, którą w okresie kolonizacji zamieniono na stały **czynsz pieniężny**. Pozostałe pieniądze otrzymane z nadwyżki produktów umożliwiały im zakup towarów wytwarzanych w miastach lub do nich sprowadzanych. To właśnie kontakty handlowe między wsią a miastem umożliwiły powstanie sieci miejskiej, która pokryła dość gęsto Europę Zachodnią. Były to jednak w większości małe ośrodki, liczące od kilkuset do kilku tysięcy mieszkańców. W szczytowym okresie intensywnej kolonizacji – pod koniec XIII w. – w Europie było zaledwie ok. 60 miast, w których liczba mieszkańców przekraczała 10 tys. Nieliczne ośrodki osiągnęły zaludnienie kilkudziesięciu tysięcy, a jedynie kilka przekroczyło liczbę 100 tys. mieszkańców. Do największych z nich w 1300 r. zaliczały się: Paryż (ok. 200 tys. mieszkańców), Mediolan, Florencja, Wenecja (po 100 tys. mieszkańców), Neapol, Palermo, Genua, Piza, Grenada, Gandawa i Londyn (po 50 tys. mieszkańców). Jednak na powstawanie tych miast miały wpływ zupełnie inne czynniki, takie jak udział w handlu dalekosiężnym i produkcja na rynek ponadregionalny.

WARTO WIEDZIEĆ

Targi i jarmarki

Nieodłączną częścią wymiany handlowej w średniowieczu były cotygodniowe targi oraz doroczne jarmarki. Te pierwsze odbywały się regularnie w większych wsiach i miastach. W położonych po sąsiedzku ośrodkach miejskich targi często następowały po sobie, tak aby kupcy mogli przemieszczać się z jednego do drugiego. Natomiast jarmarki odbywały się co roku w ustalonych terminach i w wyznaczonych miejscach. Najczęściej były to dni odpustów ku czci świętych patronów miast i mogły trwać nawet kilka tygodni. Dla handlu europejskiego szczególne znaczenie miały jarmarki w Szampanii, które rozwinęły się w drugiej połowie XII w. Odbywały się one sześć razy w roku w czterech miejscowościach. O ich znaczeniu decydowało położenie geograficzne na trasie z Flandrii do Italii i opieka miejscowych hrabiów.

? Jakie znaczenie dla średniowiecznego handlu miały targi i jarmarki?

Targowisko w Brugii, mieście w Niderlandach, gdzie silnie rozwinął się handel. Okazuje się, że większość straganów (55 z 60) wynajmowały tu kobiety, które zmonopolizowały handel żywnością w mieście.

▪ *malowidło, Brugia, XIV w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZYWILEJ TARGOWY DLA KWEDLINBURGA

Kwedlinburg zyskał na znaczeniu w X w., gdy Otton I wybudował tam swoją siedzibę. Wkrótce potem powstał tam żeński klasztor, którego przełożoną została matka cesarza. W 994 r. wnuk Ottona I, Otton III, nadał zakonnicom prawo organizowania targu.

Otto z bożej łaski król [...] *niech będzie wiadomym, że na prośbę naszej ciotki Matyldy w metropolii Kwedlinburgu dla wyniesienia tego miasta,* [...] *rynek założyć postanowiliśmy i wyznaczywszy go królewską mocą wielkodusznie w pełni wprowadzamy: w ten mianowicie sposób, aby ta wymieniona nasza ciotka i jej następczynie opatki tegoż zakonu* [...] *miały te same prawa do monety, ceł i wszelkie prawa handlowe, jakie, jak to jest wiadome, za sprawą naszych poprzedników Kolonii, Moguncji, Magdeburgowi i innym miejscowościom podległym naszej władzy zostały nadane, aby z nimi miały władzę, cokolwiek będą chciały czynić i na swój użytek obracać. Rynek ten nadaliśmy im tak wyraźnie, aby żaden książę, komes lub jakaś inna osoba sądowa mała czy wielka, poza tym kogo oni sobie jednogłośnie na wójta wybiorą, w jego sprawy się nie mieszała. Zabraniamy także z całą surowością pod groźbą naszego gniewu, aby nikt w tych granicach: od wschodu do zachodu – od Sali do Oker, od południa do północy – od Unstruty i Helme aż do Bode,* [...] *jakiegokolwiek innego rynku nie urządził, wyjąwszy te, które przed niniejszym naszym postanowieniem jako legalnie ustanowione zgodnie z prawdą zostaną uznane, których nazwy, aby ci, którym to nie jest znane, błędu się nie obawiali, ostatecznie niżej spisać postanowiliśmy.*

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 222.

? 1. Jakie korzyści dla klasztoru w Kwedlinburgu płynęły z otrzymania przywileju targowego?
2. Dlaczego Otton III zakazywał urządzania w określonych granicach innych targów?

ROZWÓJ HANDLU

Po okresie zapaści gospodarczej i upadku cesarstwa zachodniorzymskiego ożywienie w handlu nastąpiło dopiero w epoce karolińskiej. W tym czasie z państwa Franków eksportowano na północ głównie produkty rolne (wino, zboże), ołów oraz barwniki wykorzystywane przy produkcji tkanin. Wpływ na rozwój handlu miało wykształcenie się potężnej elity, która dysponowała znacznymi środkami materialnymi, pochodzącymi z podatków, łupów wojennych oraz wielkich majątków ziemskich.

Czynnikiem wpływającym na rozwój handlu w Europie były także kontakty z rynkami arabskimi. Tamtejsza gospodarka opierała się na niewolnikach, którzy pochodzili głównie z krajów słowiańskich. Arabowie byli też zainteresowani produktami gospodarki leśnej, takimi jak futra, wosk i miód. Handel tymi towarami był prowadzony w znacznej mierze za pośrednictwem Europy Zachodniej, co ożywiało jej rynek wewnętrzny. Produkty oraz niewolników wysyłano na Wschód z portu w Wenecji, który dzięki handlowi od IX w. przeżywał rozkwit. Do Europy z kolei sprowadzano produkty luksusowe, takie jak korzenie, jedwab, kość słoniowa i pachnidła. Inną ważną drogą wymiany między Wschodem a Zachodem był szlak prowadzący ze Skandynawii i z Rusi przez tereny Bułgarów nadwołżańskich i Chazarów oraz Azję Centralną.

Kontakty handlowe z Bliskim Wschodem (**Lewantem**) nawiązały już w X i XI w. porty włoskie. Z czasem dominującą rolę zdobyły wśród nich Wenecja i Genua. Przez następne stulecia prowadziły one ze sobą zaciekłą rywalizację o wpływy. Na północy kontynentu europejskiego w produkcji i handlu dalekosiężnym wyspecjalizowały się ośrodki we Flandrii. Ich specjalnością stało się włókiennictwo, a przede wszystkim produkcja sukna najwyższej jakości. Rynkami zbytu dla Flandrii były m.in. Skandynawia, Ruś i kraje nadbałtyckie, które sprowadzały przedmioty luksusowe i w zamian sprzedawały futra, ryby oraz zboże.

HANZA

W XIII w. w Europie zaczęły powstawać hanzy, czyli organizacje kupców z różnych miast. Największe znaczenie zyskał założony na północy kontynentu Związek Hanzeatycki, który starał się przejąć kontrolę nad wymianą handlową w tym regionie. W XIV–XV w. należały do niego niemal wszystkie miasta nad Morzem Północnym i Morzem Bałtyckim. Przynależność do Hanzy gwarantowała jej członkom dostęp do zmonopolizowanego rynku, a wspólną politykę opracowywali delegaci na organizowanych co jakiś czas spotkaniach.

Związek Hanzeatycki był nie tylko potęgą gospodarczą, lecz także ważnym podmiotem politycznym. Bogate miasta mogły sobie bowiem pozwolić na wystawienie silnej armii zaciężnej oraz floty. W obronie swoich interesów prowadziły wojny z piratami, a nawet z innymi państwami. W szczytowym okresie rozwoju Hanza zrzeszała ok. 160 miast, a jej wpływy sięgały od Anglii aż do Nowogrodu.

? Które miasta na ziemiach polskich należały do Hanzy?

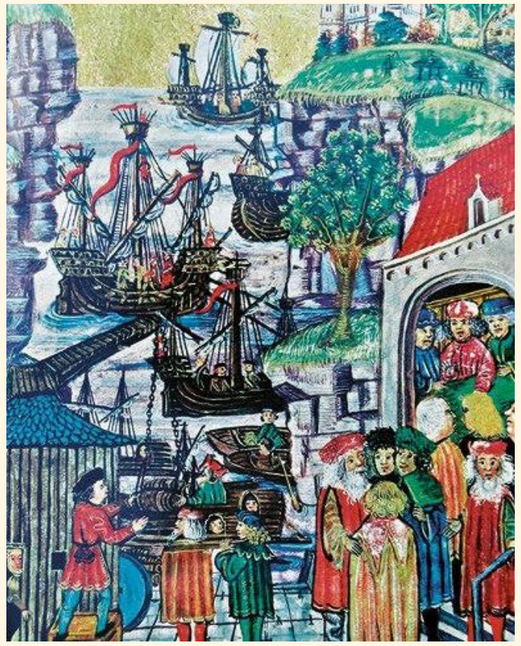

Port w Hamburgu był najważniejszym portem hanzeatyckim nad Morzem Północnym. Przeładowywano w nim różne towary przywożone ze wschodu, w tym drewno, futra, śledzie i zboże. Jednak najbardziej znany był z eksportu piwa.

▪ *miniatura, Niemcy, XV w.*

POWRÓT DO GOSPODARKI PIENIĘŻNEJ

Wraz z rozwojem gospodarczym średniowiecznych wsi i miast upowszechniła się **gospodarka towarowo-pieniężna**, która zastąpiła istniejącą dotychczas gospodarkę naturalną. Na rynkach miejskich ponownie sprzedawano i kupowano towary rzemieślnicze i rolnicze, posługując się podczas transakcji pieniędzmi. Wielką trudność stanowiła jednak różnorodność będących w obiegu monet oraz nieustanne zmiany ich wartości. Na mocy reform karolińskich został wprowadzony jednolity system pieniężny oparty na parytecie srebra – realną wartość każdej monety wyznaczała zawartość tego szlachetnego kruszcu, a nie jej nominał. Jednak określenie rzeczywistej wartości monet nie było łatwe. Ustalonych norm nie przestrzegano bowiem konsekwentnie, a władcy w ciągu stuleci świadomie

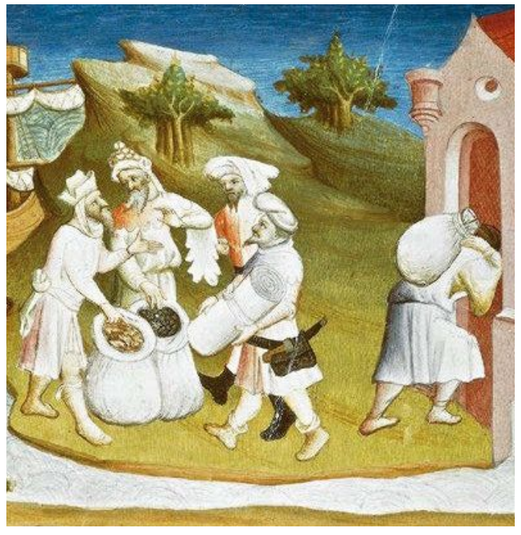

Transport i rozładunek przypraw ze Wschodu w jednym z portów Europy Zachodniej. Handel tymi towarami stanowił najważniejsze źródło dochodów kupców włoskich.

▪ *miniatura, Francja, XIV w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Działalność banków

Najwcześniej, bo w XI–XII w. banki powstały w miastach włoskich. Z czasem zakres ich działalności znacznie się poszerzył, a bankierzy zaczęli wprowadzać nowe formy obracania pieniędzmi. Aby uniknąć ryzykownego przewożenia dużych sum, kupcy wpłacali odpowiednie kwoty do banku i w zamian otrzymywali weksel, czyli pisemne potwierdzenie dokonania takiej operacji finansowej. Mogli go zrealizować w innym mieście, u lokalnego bankiera, już po odbyciu podróży. Banki udzielały też pożyczek. Tę działalność usiłował ograniczyć Kościół, który oficjalnie potępiał – pod groźbą ekskomuniki – pobieranie odsetek od pożyczonych sum pieniędzy, definiując to ogólnym pojęciem lichwy. W tej sytuacji bankierzy stosowali różne wybiegi, by obejść kościelny zakaz. Poza tym nie obowiązywał on Żydów, którzy zaczęli specjalizować się w działalności finansowej.

? Dlaczego zostały wypracowane nowe formy obracania pieniędzmi?

Żydowscy bankierzy udzielają pożyczki hiszpańskim kupcom. W judaizmie zakaz lichwy dotyczył tylko innych osób wyznania mojżeszowego, dlatego Żydzi mogli udzielać takich pożyczek chrześcijanom.

▪ *miniatura, Hiszpania, XIII w.*

obniżali zawartość srebra w bitych pieniądzach, by korzystnie realizować swoje płatności. Dodatkowo w obiegu znajdowały się monety obce – bizantyjskie i arabskie. Z tej przyczyny w XIII w. w wielu krajach europejskich wdrożono reformy monetarne. Polegały one na wprowadzeniu do obiegu monet o większej i stabilniejszej zawartości srebra, zwanych potocznie groszami. Bogatsze ośrodki gospodarcze w tym czasie zaczęły bić także monety złote, np. Wenecja – dukaty, a Florencja – floreny.

Przeprowadzanie dużych transakcji handlowych w handlu dalekosiężnym wymagało udziału specjalistów, którzy potrafili przeliczać wartość rozmaitych monet. Dlatego też pojawiły się osoby, które szacowały wartość monet i wymieniały je na obowiązujące w danym mieście. Takich ludzi nazywano **bankierami**, a miejsce dokonywania transakcji – **bankiem**. Nazwa „bank" pochodzi od charakterystycznej ławy (wł. *banco*), na której przeliczano monety.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj przemiany, do których doszło w średniowiecznym rolnictwie.
2. Przedstaw skutki rozwoju osadnictwa.
3. Podaj przyczyny odrodzenia się ośrodków miejskich w Europie.
4. Omów przyczyny rozwoju handlu w średniowieczu.
5. Wyjaśnij, w jaki sposób doszło do odrodzenia się gospodarki pieniężnej w Europie.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Bartlett, *Tworzenie Europy. Podbój, kolonizacja i przemiany kulturowe 950–1350*, tłum. G. Waluga, Poznań 2003.
Człowiek średniowiecza, red. J. Le Goff, tłum. M. Radożycka-Paoletti, Warszawa–Gdańsk 1996.

6 WIEŚ I MIASTO W ŚREDNIOWIECZU

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Do jakich przemian doszło w rolnictwie w X–XII w.?
2. Jakie czynniki wpłynęły na odrodzenie się ośrodków miejskich?

ŚREDNIOWIECZNA WIEŚ

Przemiany w rolnictwie, do jakich doszło w X–XI w., spowodowały zmiany w osadnictwie wiejskim i wykształcenia się średniowiecznej wsi. Do XI w. istniały głównie niewielkie i rozproszone osady wiejskie. W wyniku zachodzących przemian i ruchu kolonizacyjnego były one zastępowane przez dużo większe wsie, które charakteryzowały się gęstą zabudową, regularnym rozplanowaniem oraz układem gruntów i rozmieszczeniem gospodarstw (dom, podwórze i zabudowania gospodarcze). Obszar wsi był podzielony na zwarte części nazywane niwami. Jedną z nich tworzyły zabudowania wiejskie, a pozostałe trzy były naprzemiennie przeznaczone pod uprawę jarą, ozimą i na ugór. Właściciele gospodarstw wiejskich mieli udziały w każdej z tych niw. Taki podział ułatwiał stosowanie systemu **trójpolówki**. W okresie przemian w rolnictwie i akcji kolonizacyjnej poprawił się status prawny chłopów, a wsie zyskały samorząd.

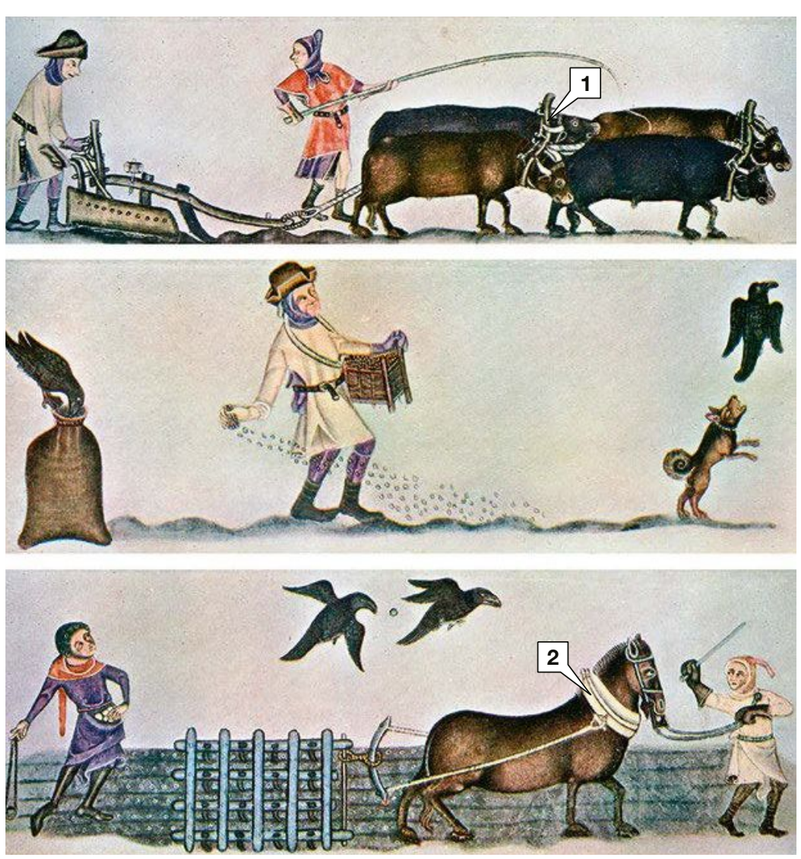

Prace polowe wykonywane przez średniowiecznych chłopów. Na miniaturze przedstawiono orkę, siew ziarna oraz bronowanie. Orka odbywa się z wykorzystaniem ciężkiego pługa zaprzęgniętego w aż cztery woły spięte po dwa przestarzałym jarzmem [1]. Z kolei do bronowania wykorzystano tylko jednego konia, gdyż zaprzęgnięto go w chomąto [2].

▪ *miniatura, Francja, XV w.*

UKŁAD PRZESTRZENNY WSI

Akcja kolonizacyjna i zakładanie nowych wsi wpłynęły na powstanie ich nowego układu przestrzennego. Stosunkowo niewielkie osady wczesnośredniowieczne miały układ nieregularny. Nowo zakładane ośrodki były znacznie większe oraz cechowały się regularną i zwartą zabudową. Regularne kształty miały również pola chłopskie, starannie odmierzane podczas lokacji. Na północy kontynentu wykształciły się trzy podstawowe typy układów wsi: owalnica, okolnica i ulicówka.

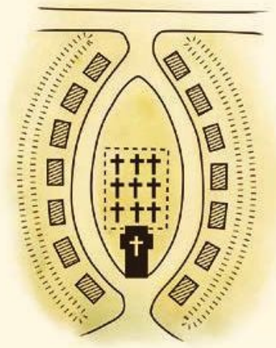

Owalnice to wsie, w których zabudowania były zgrupowane wokół charakterystycznego owalnego placu.

Okolnice to nieduże wsie, w których punkt centralny stanowił wewnętrzny plac lub jezioro, a domostwa skupiały się wokół nich.

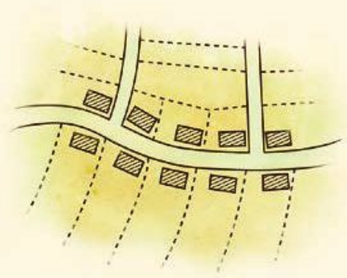

Ulicówkę zakładano, wznosząc domy wzdłuż drogi, po obu jej stronach. Układ pól rolnych i pastwisk uprawianych zgodnie z zasadami trójpolówki nie był ściśle związany z zabudową mieszkalną.

? Jakie znaczenie dla układu przestrzennego wsi miała kolonizacja?

ROZWÓJ MIAST

Na obszarze dawnego cesarstwa rzymskiego intensywna średniowieczna urbanizacja doprowadziła do odbudowy dawnych ośrodków miejskich, a w niektórych rejonach Europy do powstania nowych osad. Zakładano je zazwyczaj przy głównych szlakach komunikacyjnych, w miejscach targowych oraz przy grodach lub obok nich. Wzrost liczby ośrodków miejskich przyniosła także akcja kolonizacyjna. W jej trakcie lokowano, czyli wytyczano miejsce powstania i nadawano prawa, nowym, szczegółowo rozplanowanym miastom. Niektóre z nich powstawały w sąsiedztwie sanktuariów, w których otaczano kultem relikwie świętych.

Monarchowie, biskupi i inni feudalni właściciele gruntów, na których stały wczesne osady miejskie, uważali ich mieszkańców za takich samych poddanych jak chłopi. Jednak od XI w., dzięki rosnącej potędze miast, ich bogactwie i zaludnieniu, mieszczanie zaczęli się jednoczyć i żądać dla siebie większej niezależności. Ruchowi temu przewodzili głównie kupcy. Dzięki tym działaniom między XI i XIII w. stare miasta zaczęły uzyskiwać autonomię od swoich dotychczasowych właścicieli. Czasem odbywało się to na drodze konfliktów zbrojnych. W ten sposób zaczęły powstawać zbiory praw miejskich, które były nadawane w przywilejach miejskich przez właścicieli. Na takich zbiorach opierano także przywileje lokacyjne nowo zakładanych miast, naśladując w nich istniejące już rozwiązania.

W wyniku nadanych przywilejów w miastach zaczął działać **samorząd**. Składał się on z dwóch organów władzy – **ławy** i **rady**:

- **Ławę miejską** tworzyło kilku lub kilkunastu ławników. Był to organ sądowniczy, który sądził przestępców, rozstrzygał spory między mieszczanami oraz rejestrował umowy.

LUDNOŚĆ MIEJSKA

Społeczności średniowiecznych miast były silnie rozwarstwione. Ze względu na status majątkowy mieszczanie dzielili się na: patrycjuszy, pospólstwo i plebs. Przynależność do jednej z tych grup decydowała o tym, w jakim stopniu dany mieszkaniec miasta mógł uczestniczyć w jego życiu politycznym.

Władza z reguły należała do najbogatszych i najbardziej wpływowych rodzin kupieckich. Rzemieślnicy byli obywatelami, ale nie odgrywali większej roli politycznej. Niżej od rzemieślników w hierarchii znajdowali się ludzie, którzy nie mieli obywatelstwa. Osobną grupę mieszkańców miasta stanowili Żydzi. Zajmowali się oni głównie handlem i lichwą.

1 **Patrycjusze** stanowili niewielki odsetek ludności miasta, jednak skupiali w swoich rękach całą władzę. Zazwyczaj byli kupcami, ale czasem patrycjuszami zostawali także właściciele warsztatów rzemieślniczych. Przedstawiciele tej grupy społecznej mieszkali niedaleko rynku – w najbardziej prestiżowej części miasta, w której wznosili reprezentacyjne kamienice.

2 **Pospólstwo** było najliczniej reprezentowane w warstwie mieszczańskiej. Obejmowało mniej zamożnych kupców oraz rzemieślników, którzy należeli do cechów i byli właścicielami warsztatów. Większość z nich nie posiadała w mieście domów na własność. Przysługiwała im tylko część praw – nie mogli sprawować urzędów ani wybierać urzędników.

3 **Plebs** był najbiedniejszą, pozbawioną większości praw obywatelskich grupą mieszkańców. Jego przedstawiciele pracowali zazwyczaj jako służba domowa lub siła najemna w warsztatach rzemieślniczych. Nie mieli majątków i mieszkali w wynajętych domach. Określa się ich także mianem ludzi luźnych. Do grupy tej należeli też żebracy.

? Jakie były podobieństwa i różnice pomiędzy patrycjatem w średniowiecznym mieście a patrycjatem rzymskim?

- **Rada miejska** była najważniejszą władzą kolegialną w miastach. Uchwalała nowe prawa, nakładała i pobierała podatki, decydowała o wydatkach miasta i reprezentowała je na zewnątrz.
- Na jej czele stał burmistrz (Niemcy), przewodniczący kupców (Francja), konsul (Włochy) lub doża (Wenecja).

Dostęp do sprawowania urzędów miejskich mieli tylko najbogatsi mieszczanie. Z czasem bogate miasta wykupywały od swoich właścicieli urzędy **wójtów** (nadzorowali oni miasto w imieniu właściciela) i poszerzały swoją autonomię. W toku tych przemian ukształtował się **stan mieszczański**.

Prawa miejskie gwarantowały osobistą wolność obywateli. W średniowieczu ukuto powiedzenie, że powietrze miejskie czyni wolnym. Spowodowane było to tym, że każdy, kto mieszkał w mieście co najmniej rok i jeden dzień, miał własne mieszkanie lub dom, mógł ubiegać się o przyjęcie do grona obywateli.

WARTO WIEDZIEĆ

Miasta włoskie

W średniowiecznej Europie najlepiej rozwinęły się miasta włoskie. Bogaciły się one dzięki handlowi lewantyńskiemu oraz zarabiały na transporcie pielgrzymów i krzyżowców do Ziemi Świętej (ośrodki portowe takie jak Amalfi, Piza, Wenecja, Genua). Rozwinęły się w nich także europejski handel, rzemiosło i operacje finansowe (Mediolan, Florencja). Obszary północnej i środkowej Italii, gdzie znajdowały się najsilniejsze włoskie ośrodki miejskie, podczas walk cesarstwa z papiestwem uniezależniły się od władzy cesarza. Do końca średniowiecza tereny te pozostawały rozbite politycznie, dzięki czemu dominującą pozycję mogły zdobyć tam silne ekonomicznie miasta, które podporządkowały sobie miejscową szlachtę. Przekształciły się one w republiki miejskie (miasta-państwa). Ich rozwój przebiegał zazwyczaj w trzech etapach. W pierwszym (do XI w.) zdobywały one polityczną swobodę i przekształcały się w komuny. Nawiązując do antycznych rzymskich tradycji ustrojowych, wybierały spośród bogatych kupców i szlachty władze, na czele których stali konsulowie. W drugim etapie funkcjonowania republik miejskich konsulów zastąpił podesta – najwyższy urzędnik, mianowany spośród obcych książąt i rycerzy. Wspomagała go rada wybierana spośród obywateli miasta. W ostatnim etapie (od XIII w.) w wielu miastach dochodziło do przewrotów ludowych. W ich wyniku władzę traciły rody szlacheckie i kupieckie, a przejmował ją lud (wł. *popolo*), czyli głównie przedstawiciele cechów.

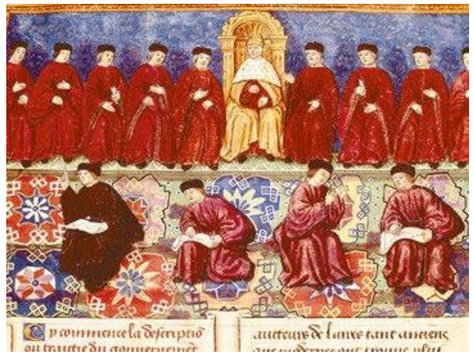

Doża stał na czele republiki weneckiej od XIII w. Jednak realne rządy sprawowała w niej Rada Dziesięciu, w której skład oprócz doży wchodzili przedstawiciele najbogatszych rodów patrycjuszowskich.

▪ *miniatura, Wenecja, XIV w.*

? Jakie czynniki zdecydowały o powstaniu włoskich republik miejskich?

HANDEL I RZEMIOSŁO

Średniowieczne miasta były przede wszystkim ośrodkami produkcji rzemieślniczej i wymiany handlowej. Jednak działalność gospodarcza w nich była ściśle kontrolowana. Można ją było prowadzić wyłącznie w kupieckich **gildiach** i rzemieślniczych **cechach**.

Najwyższą pozycję we władzach miejskich zajmowali kupcy, którzy tworzyli własne zrzeszenia, nazywane gildiami. Broniły one ich interesów gospodarczych, ale także integrowały i pełniły funkcje religijne i towarzyskie. Ich celem było przede wszystkim zapewnienie członkom związku bezpieczeństwa prowadzenia interesów, a także chronienie ich przed napadami rabunkowymi oraz oszustwami. Z czasem głównym zadaniem gildii stało się ograniczanie możliwości prowadzenia handlu obcym kupcom, np. przez wprowadzanie zakazu zajmowania miejsc w halach targowych przez osoby postronne. Gildie inicjowały też od XI w. tworzenie gmin miejskich. Bogate rodziny kupieckie oraz rzemieślników z prestiżowych zawodów (złotnicy czy sukiennicy) tworzyły dziedziczną oligarchię, która wywierała największy wpływ na rządy w mieście.

Rzemieślnicy należeli z kolei do cechów, z których każdy skupiał przedstawicieli jednego zawodu, np. piekarzy, szewców, bednarzy. Statuty (regulaminy) cechów zawierały dokładne przepisy określające ilość i rodzaj surowców oraz sposób wykonania danego produktu. W ten sposób gwarantowały one jakość wyrobów, limitowały produkcję i decydowały o jednostkowej cenie. Cechy broniły również rzemieślników przed konkurencją.

Średniowieczni kupcy podczas przeprowadzania transakcji handlowych.

▪ *miniatura, Francja, XIII w.*

W poszczególnych miastach obce wyroby rzemieślnicze wolno było sprzedawać tylko w czasie jarmarków. Zagrożenie dla cechowych rzemieślników stanowili tzw. **partacze**. Pracowali oni poza miastem, nie przestrzegali cechowych przepisów i wyrabiali towary gorszej jakości, sprzedawane po niższej cenie.

Pełnoprawnymi członkami cechów byli **mistrzowie**, właściciele warsztatów i obywatele miasta. W pracy pomagali im **czeladnicy**, którzy uczyli się rzemiosła. Zaczynali oni jako uczniowie, których rodzice oddawali na wychowanie pod opiekę mistrza cechowego. Dopiero po kilku latach mogli przystąpić do egzaminu na czeladnika. Jednak tylko nieliczni czeladnicy zostawali mistrzami cechowymi. Żeby to osiągnąć, trzeba było przepracować określoną liczbę lat, odbyć dwu-, trzyletnią wędrówkę (w celu poszerzenia doświadczenia zawodowego), wreszcie uzyskać zgodę cechu na przystąpienie do egzaminu. Polegał on na wykonaniu tzw. **majstersztyku**, czyli popisowego produktu danego rzemiosła. Po zdanym egzaminie i wniesieniu wysokiej opłaty kandydat na mistrza wydawał uroczystą kolację i zostawał przyjęty do cechu. Równocześnie jednak musiał uzyskać obywatelstwo miejskie i mieć do dyspozycji własny warsztat, czyli najczęściej posiadać własny dom. Cechy limitowały liczbę swoich członków, dlatego większość czeladników do końca życia pracowała w cudzych warsztatach.

INFOGRAFIKA

ŚREDNIOWIECZNE MIASTO

Średniowieczne miasta charakteryzowały się zwartą zabudową. Większość z nich miała regularną siatkę wąskich ulic, które wykładano drewnianymi balami bądź brukowano kamieniami. Ludność mieszkała głównie w budynkach z drewna – tylko domy należące do najbogatszych mieszczan były murowane. Początkowo ośrodki miejskie otaczano drewnianymi palisadami, które dopiero w późniejszych wiekach zastępowano murami obronnymi. Liczba mieszkańców w zdecydowanej większości średniowiecznych miast nie była duża – wynosiła od kilkuset do kilku tysięcy osób.

Ratusz był siedzibą władz miejskich. Zazwyczaj stał w centralnej części rynku. Wrocławski ratusz jest jedną z największych budowli tego typu, które przetrwały do dziś. Powstawał od XIII w. przez ponad 200 lat. Ozdobiono go bogatą dekoracją architektoniczną, a na jego wieży umieszczono zegar, obecnie najstarszy zachowany na ziemiach polskich.

▪ *fotografia współczesna, Wrocław*

Waga miejska mieściła się w budynku położonym zwykle na miejskim rynku. Ułatwiała kupcom prowadzenie działalności handlowej – za jej pomocą określano ciężar towarów. Ważenie było płatne, a uzyskane środki stanowiły dochód rady miejskiej.

▪ *fotografia współczesna, Holandia*

1 **Podwójny pierścień murów** z wieżami oraz położenie na wzgórzu czyniły z Carcassonne [czyt.: karka**son**] potężną twierdzę. Historia wewnętrznych murów sięga czasów rzymskich. Zewnętrzne mury wzniesiono w XIII w.

2 **Główna brama miejska** była strzeżona przez dwie wieże i barbakan. W razie ataku wrogich wojsk obrońcy mogli tam długo stawiać opór.

3 **Zamek** przylegający do wewnętrznych murów był siedzibą hrabiego Carcassonne. Wejścia do niego broniły fosa i barbakan.

4 **Katedra**, przebudowana w XIII w., łączy cechy stylu romańskiego i gotyckiego.

Carcassonne to miasto, w którym zachował się średniowieczny układ urbanistyczny. Znaczna część zabudowy została zrekonstruowana w XIX w.

▪ *fotografia współczesna, Francja*

? **1.** Wymień cechy charakterystyczne średniowiecznego miasta.

2. Omów rolę poszczególnych budowli miejskich w średniowieczu.

WARTO WIEDZIEĆ

Zabudowa miejska

Początkowo zabudowa miejska była drewniana, ale od XIII w. zaczęły ją wypierać budynki murowane (najczęściej ceglane). Dzięki temu mieszczanie na wąskich działkach mogli wznosić kilkukondygnacyjne kamienice. Najbogatsze, wznoszące się przy rynku, swoim kształtem i ozdobnymi elewacjami nawiązywały do architektury kościołów i zamków. Na parterze typowej kamienicy znajdował się sklep lub warsztat. W ciągu dnia był on szeroko otwarty, a przechodnie mogli obserwować mistrza i czeladników przy pracy. Na wyższych kondygnacjach znajdowały się pomieszczenia mieszkalne. Przeciętny dom mieszczański miał bogatsze wyposażenie niż wiejska chałupa. Więcej było w nim mebli (łóżka, stoły, krzesła) i metalowych sprzętów (noże, łyżki, ruszty i rożny, cynowe misy i kubki). W zamożniejszych kamienicach okna były przeszklone. Umieszczano w nich małe geometryczne elementy z grubego szkła oprawione w ołów, przypominające witraże. Ciepła w domach bogatych mieszczan dostarczały kominki.

Sklepy umieszczone na parterach średniowiecznych kamienic umożliwiały zakup produktów bezpośrednio z ulicy.

▪ *miniatura, Francja, XV w.*

? W której części miasta znajdowały się domy najbogatszych mieszkańców?

Cechy były także stowarzyszeniami towarzyskimi i religijnymi. Organizowały zebrania i biesiady oraz wspierały swoich członków w różnych potrzebach. Zrzeszeni w nich rzemieślnicy gromadnie uczestniczyli w nabożeństwach, opiekowali się własnymi ołtarzami lub kaplicami w miejskich kościołach, występowali pod cechowymi sztandarami podczas uroczystości politycznych lub religijnych. Wypełniały także zadania wojskowe, ponieważ podczas zagrożenia ich członkowie bronili wyznaczonych wież i odcinków miejskich murów.

UKŁAD PRZESTRZENNY MIAST

Miasto średniowieczne było jednocześnie twierdzą i stanowiło zamkniętą przestrzeń. Jego granice wyznaczały fosy i mury obronne. W ich obrębie obowiązywało prawo miejskie, w tym przepisy porządkowe, których musiał przestrzegać każdy, kto tam przebywał. Budowa murów była największą i najbardziej kosztowną inwestycją miejską. Uważano ją za nieodzowną, ponieważ dawały one szansę skutecznej obrony w czasie wojny i zapewniały bezpieczeństwo na co dzień. Dzięki temu, że do miasta można było dostać się jedynie za dnia i przez strzeżone bramy, istniała możliwość kontrolowania przybywających do nich osób. Na noc bramy miejskie były zamykane i jeśli ktoś nie zdążył wejść, musiał czekać do rana na ich otwarcie.

Przestrzeń wewnątrz murów miejskich wypełniała gęsta sieć wąskich ulic i zwarta zabudowa. Miasta powstałe przed upowszechnieniem się lokacji (czyli planowego zakładania miast) były zabudowywane bezplanowo. Te, które od XII–XIII w. zakładano od podstaw (na surowym pniu), miały już przestrzeń dokładnie rozplanowaną. W ich centrum znajdował się prostokątny **rynek**. Z jego naroży i boków wychodziły pod kątem prostym główne ulice, które w celu ułatwienia komunikacji prowadziły prosto do bram. Cała sieć uliczna, jeśli tylko pozwalało na to ukształtowanie terenu, była regularnie prostopadła. Zabudowania mieszkańców znajdowały się na parcelach wytyczonych wzdłuż ulic. Działki miały przybliżoną

TEKST ŹRÓDŁOWY

CUDZOZIEMSCY TKACZE W LONDYNIE

Statut każdego cechu musiały zatwierdzić władze miejskie. Jego przepisy najczęściej regulowały kwestie organizacji pracy w warsztatach oraz eliminowały niezrzeszoną w cechu konkurencję.

Cudzoziemscy tkacze pracujący w tym mieście pokornie proszą [...] *prawowitego mera i ławników miasta Londynu, aby poniżej spisane artykuły i zarządzenia mogły być potwierdzone i uzgodnione dla wspólnego pożytku kraju i miasta i dla ich ochrony. Przede wszystkim aby spośród cudzoziemskich tkaczy można było wyznaczyć i zaprzysiąc trzech uczciwych ludzi do strzeżenia niżej spisanych artykułów i kierowania ich cechem.*
[...] *jeżeli ktoś obcy przybędzie do miasta, by pracować we wspomnianym cechu i zarabiać, aby nie mógł nic czynić, dopóki nie przedstawi się mistrzom tego cechu i nie zostanie przez nich przeegzaminowany, czy zna swój zawód, czy nie; po czym wymienieni mistrzowie zarządzą, co ma brać do roboty na dzień.* [...] *aby żaden cudzoziemski tkacz wymienionego cechu nie pracował zawodowo w nocy.* [...] [...] *jeżeliby jakiś czeladnik pracował przez dzień lub przez tydzień u cudzoziemskiego mistrza i mistrz nie zapłaciłby czeladnikowi za jego robotę, zgodnie z tym jak się ugodzili, uczciwi ludzie, którzy będą wyznaczeni i zaprzysiężeni do strzeżenia i kierowania rzemiosłem, będą musieli zakazać takiemu mistrzowi pracy w cechu, dopóki nie zapłaci swemu czeladnikowi tego, co obowiązany jest mu zapłacić.* [...]

Źródło: *Materiały źródłowe do historii powszechnej epoki feudalnej. Historia powszechna XIV–XV w.*, oprac. M. Małowist, Warszawa 1954, s. 78–79.

? 1. W jaki sposób ograniczano w cechu liczbę nowych tkaczy?
2. Dlaczego – Twoim zdaniem – cechy określały wymiar pracy dla rzemieślników?

powierzchnię, a ich wartość zależała od lokalizacji. Najdroższe i najbardziej prestiżowe znajdowały się przy rynku. Stały tam kamienice najbogatszych kupców. Regułą było też, że rzemieślnicy jednego cechu i kupcy pokrewnej specjalności mieszkali obok siebie. Stąd wzięły się średniowieczne nazwy ulic, takie jak Sukiennicza, Szewska, Bednarska czy Piekarska. Im bliżej murów miejskich, tym działki były tańsze i mniej regularnie wytyczone. Tam też znajdowała się zabudowa gospodarcza, spichlerze, młyny, stajnie oraz były ulokowane uciążliwe dla otoczenia warsztaty rzemieślnicze, m.in. garbarzy, rzeźników i farbiarzy.

W nowo lokowanych miastach według z góry powziętego planu umiejscowione były także najważniejsze obiekty. Na rynku stał **ratusz**, w którym urzędowały władze miejskie, prowadzono i przechowywano księgi miejskie i odbywano uroczyste spotkania. Przy ratuszu znajdowały się miejska waga i pręt mierniczy, narzędzia, dzięki którym w handlu miejskim obowiązywały ujednolicone jednostki miary. Na rynku mogły też stać sukiennice i kramy. Przy rynku lub w jego sąsiedztwie wznosiła się **fara miejska**, czyli pierwszy kościół parafialny. W większych miastach istniało kilka parafii, działały też kościoły zakonne.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla rozwoju miast miało nadawanie im przywilejów lokacyjnych.
2. Przedstaw strukturę ludności miejskiej w średniowieczu.
3. Opisz zmiany, do jakich doszło w układzie przestrzennym miast w wyniku lokacji.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Gies, F. Gies, *Życie w średniowiecznej wsi*, tłum. J. Janik, Warszawa 2018.
J. Gies, F. Gies, *Życie w średniowiecznym mieście*, tłum. J. Janik, Warszawa 2018.

7 KOŚCIÓŁ W ŚREDNIOWIECZU

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie reformy w Kościele wprowadził papież Grzegorz VII?
2. W jaki sposób zakończył się spór o inwestyturę między papieżem a cesarzem?

DUCHOWOŚĆ KLASZTORNA

We wczesnym średniowieczu życie zakonne, wypełnione modlitwą i liturgią, uważano za najdoskonalszą formę chrześcijaństwa i jedyną pewną drogę do świętości. Nie ceniono natomiast życia świeckiego, które uważano za zbyt bliskie doczesności i pozbawione dostępu do chrześcijańskiej kultury wysokiej (uczonej, literackiej). Przewagę duchowości **monastycznej** (czyli zgodnej z regułą zakonną) potwierdziła reforma gregoriańska, będąca przede wszystkim dziełem mnichów benedyktyńskich. Jednym z jej celów było powstrzymanie zeświecczenia księży, rozwój ich duchowości i poprawa moralności. Poprzez jej wdrożenie życie księży miało się upodobnić do życia zakonników. Wśród hierarchów i duchownych zaczęło dominować bowiem przekonanie, że jedynie życie wspólnotowe może chronić księży przed duchową pospolitością i przed moralnym upadkiem. Dlatego rosła popularność instytucji „kanoników regularnych", czyli wspólnot księży-duszpasterzy, którzy przyjmowali regułę ułożoną niegdyś przez św. Augustyna: równocześnie praktykowali pobożność monastyczną i prowadzili działalność duszpasterską. Z tego nurtu zrodziło się kilka zakonów, wśród nich zaś duże znaczenie zyskał zakon premonstratensów (norbertanów), założony w XII w. przez św. Norberta. Jednak kanonicy regularni stanowili jedynie nieliczną elitę, natomiast większość parafialnych księży żyła samodzielnie.

Średniowieczny klasztor cystersów na wyspie św. Honorata u południowych wybrzeży Francji. Został wzniesiony, podobnie jak inne tego typu kompleksy, w miejscu o naturalnych walorach obronnych. Najważniejszymi jego częściami był kościół 1 oraz budynki mieszkalne 2. Obok znajdowały się także zabudowania gospodarcze 3, a także pola i sady 4. Niektóre z kompleksów klasztornych posiadały też mury obronne 5.

▪ *fotografia współczesna, wyspa św. Honorata*

Księża parafialni, zwłaszcza żyjący w rozproszeniu na wsiach, nie kończyli żadnych szkół. Wiedzę religijną oraz umiejętności liturgiczne zdobywali w praktyce. Sposobem bycia czy ubiorem niewiele różnili się od swoich świeckich sąsiadów, poświęcali też czas tym samym codziennym zajęciom. Dopiero wdrożenie reguł prawa kanonicznego (na skutek reformy gregoriańskiej) podporządkowało działalność księży sztywnym normom, a w rezultacie stopniowo odseparowało ich od ogółu wiernych. Z czasem u duchownych pojawiło się poczucie wyższości. Ważną rolę w procesie konsolidacji duchowieństwa jako odrębnego stanu odegrał celibat. Wymagany przez prawo kanoniczne, upowszechniał się jednak z trudem. Jeszcze pod koniec średniowiecza wielu wiejskich księży żyło w jawnych konkubinatach.

CYSTERSI

Na przełomie XI i XII w. na fali buntu przeciwko duchowości benedyktyńskiej (kluniackiej) powstał **monastycyzm cysterski**. Nazwa tego nowego zakonu pochodzi od klasztoru w **Citeaux** (czyt.: s-i**to**; łac. *Cistercium*; czyt.: cistercjum). Tamtejsi mnisi byli benedyktynami, którzy uznali siebie za jedynych prawdziwych uczniów św. Benedykta. Pozostałym członkom zakonu zarzucali wypaczenie pierwotnej reguły wspólnoty oraz brak pokory. Ponadto krytykowali ich za nadmiar modlitw liturgicznych, rezygnację mnichów z pracy fizycznej oraz utrzymywanie się z pracy poddanych i płaconych przez nich czynszów. Za przejaw odejścia benedyktynów od rygoryzmu zalecanego przez założyciela wspólnoty uważali przede wszystkim bogactwo zakonu, pochodzące z licznych majątków ziemskich. Cystersi dążyli do przywrócenia ewangelicznej prostoty, ascezy i radykalnego ubóstwa. Ich reguła zakonna narzucała wyrzeczenia i surowe zasady dotyczące wszystkich aspektów życia: przewidywała jeden posiłek dziennie, pozbawiony mięsa, ryb i jaj, a składający się z chleba z solą i oliwą oraz jarzyn, a także noclegi we wspólnych dormitoriach, na siennikach i w ubraniach.

Symbolem ubóstwa cystersów był strój z białej, niefarbowanej wełny (habity benedyktynów były z farbowanej na czarno, a więc droższej wełny). Ich liturgia również nie była tak rozbudowana jak kluniacka. Cystersi stworzyli oryginalny styl architektoniczny. Kładli nacisk na elementy konstrukcyjne, a nie bogate wykończenie budowli. Ich reguła nakazywała

WARTO WIEDZIEĆ

Klasztory cystersów

Utrzymanie wspólnotom cysterskim zapewniały majątki ziemskie. Jednak zakonnicy nie przyjmowali nadań zagospodarowanej ziemi, lecz na swoje siedziby wybierali oddalone od osad pustkowia, chętniej przekazywane im przez właścicieli ziemskich. Własnymi rękami zagospodarowywali nieużytki i prowadzili na nich samowystarczalne gospodarstwa. Wokół klasztorów tworzyli wyspecjalizowane folwarki (tzw. grangie). Przebywali w nich na stałe i pracowali konwersi, czyli pochodzący ze stanu chłopskiego bracia świeccy, którzy składali śluby oraz przywdziewali habity, ale nie otrzymywali wykształcenia. Nie pełnili też funkcji duchownych – uczestniczyli jedynie w części modlitw liturgicznych i zajmowali się głównie pracą fizyczną.

Cystersi podczas modlitwy oraz prac polowych. Zakładając swoje klasztory, zakonnicy często osuszali bagna i karczowali lasy, aby uzyskać ziemię, która zapewniała im utrzymanie.

▪ *miniatura, Francja, XIII w.*

? Kogo nazywano konwersami?

Bernard z Clairvaux był jedną z najważniejszych postaci średniowiecznego Kościoła. Prowadził działalność teologiczną i miał ogromny wpływ na popularyzację kultu maryjnego.

▪ *miniatura, Francja, XIV w.*

budowę kościołów bez wież symbolizujących potęgę, organów, kolorowych witraży, ozdób, rzeźb oraz drogocennych sprzętów liturgicznych. Cystersi upowszechnili sklepienia krzyżowo-żebrowe i zaczęli stosować łuki konstrukcyjne. Tym samym stali się prekursorami zmian, które doprowadziły do powstania architektury gotyckiej.

W XII w. cystersi zyskali ogromną popularność. U schyłku tego stulecia w całej Europie istniało już ponad 500 ich klasztorów. Najważniejszy był ośrodek w Clairvaux [czyt.: kler**wo**], założony przez **św. Bernarda** – propagatora pobożności cysterskiej, teologa i mistyka. Ważny wkład tych zakonników w rozwój cywilizacji średniowiecznej stanowiła, paradoksalnie, ich działalność gospodarcza. Cystersi stali się ekspertami w dziedzinie kolonizacji i odegrali ważną rolę w **rozpowszechnieniu nowoczesnej gospodarki rolnej**. Wzorcowe prowadzenie majątków przyczyniło się do bogacenia się ich klasztorów. Pierwotna surowość życia zakonnego osłabła – z czasem mnisi stali się kolejnymi feudalnymi właścicielami ziemskimi, bezsilnymi wobec nowych wyzwań religijnych oraz zadań duszpasterskich, które pojawiły się w XII w.

PRZEMIANY ŻYCIA RELIGIJNEGO

W dobie reformy gregoriańskiej zaczęły się przemiany, które wykroczyły poza duchowość monastyczną i które zaważyły na dalszym rozwoju średniowiecznego chrześcijaństwa. W tym okresie nastąpiło istotne przewartościowanie w teologii i nauczaniu Kościoła. W dotychczasowej tradycji zwracano uwagę wyłącznie na boską naturę Zbawiciela, którego postrzegano jako budzącego grozę wszechmocnego władcę świata i surowego sędziego ludzkości (np. na płaskorzeźbach lub miniaturach był przedstawiany niemal wyłącznie jako monarcha zasiadający na niebiańskim tronie). Tymczasem na przełomie XI i XII w. zaczęto ponownie zwracać uwagę na ludzką naturę Chrystusa oraz jego ziemską działalność. Wiązało się to z hasłami powrotu do źródeł chrześcijaństwa i pierwotnego przesłania Ewangelii. Najdoskonalszą formą powołania chrześcijańskiego stało się życie apostolskie, któremu miało towarzyszyć radykalne ubóstwo. Dążenie do osiągnięcia tego ideału doprowadziło do pojawienia się nowych zjawisk oraz powstania nowych kościelnych instytucji.

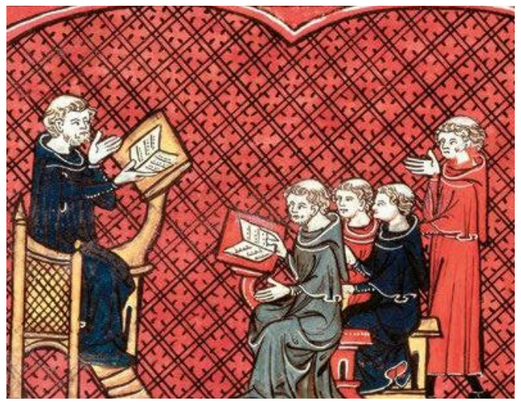

Amalryk z Bène [czyt.: ben] był jednym z działających na przełomie XII i XIII w. teologów, których poglądy zostały uznane przez papiestwo za herezję. Wykładał na Sorbonie. Starał się połączyć myśl chrześcijańską z naukami Arystotelesa i zaczął głosić poglądy panteistyczne, czyli utożsamiać wszechświat z Bogiem. Potępiony przez papieża, odwołał swoje nauki i wkrótce zmarł, a jego zwolenników dotknęły okrutne prześladowania.

▪ *miniatura, Francja, XIV w.*

HEREZJE I ZAKONY W XII–XIV WIEKU

? 1. Wymień nazwy krajów, w których powstało najwięcej klasztorów dominikańskich i franciszkańskich.

2. Wskaż obszar rozprzestrzenienia się herezji waldensów.

W XI w. w miastach można było obserwować ferment intelektualny i religijny. Zaczęły wówczas pojawiać się **herezje**, czyli poglądy sprzeczne z nauką Kościoła. Ich twórcy inspirowali się najczęściej Pismem Świętym. Czytając je samodzielnie lub słuchając jego fragmentów w trakcie mszy, dochodzili do wniosku, że Kościół zatracił ducha Ewangelii. Założyciele oraz przywódcy ruchów religijnych uważali, że rozumieją sens chrześcijaństwa lepiej niż zwierzchnicy Kościoła. Z reguły były to osoby wykształcone i charyzmatyczne, a ich poglądy zyskiwały wielu zwolenników. W ten sposób zaczęły powstawać **sekty** heretyckie. Podstawę działalności niektórych z nich stanowiły przekonania moralne, innych – teoretyczne zagadnienia teologiczne i rozważania filozoficzne. Uczeni, szukając odpowiedzi na nurtujące ich pytania, często dochodzili do wniosków sprzecznych z nauką Kościoła. Niekiedy podejrzenie o herezję wynikało z samego nowatorstwa stosowanej metody badawczej lub oryginalności stwierdzeń.

Przemiany w życiu religijnym wystąpiły wyraźnie w rozwijających się intensywnie miastach. W XII w. dało się zaobserwować w nich

TEKST ŹRÓDŁOWY

SĄDY DUCHOWNE PRZECIW ALBIGENSOM

Katarzy, podobnie jak członkowie wszystkich innych ruchów uznanych za heretyckie, byli traktowani przez władze Kościoła z bezwzględnością. Schwytanych albigensów wzywano do wyrzeczenia się poglądów religijnych. Jeśli tego nie uczynili – palono ich na stosach.

Obrzucamy klątwą i przeklinamy wszelką herezję odnoszącą się przeciw świętej, prawowiernej, katolickiej wierze [...], *potępiając wszystkich heretyków* [...].
1. Potępieni zaś mają być wydani świeckim podestom [burmistrzom] *albo ich bajlifom* [naczelnikom okręgów] *z odpowiednim poleceniem ukarania i po uprzednim pozbawieniu księży* [heretyków] *ich godności, tak by dobra tych potępionych, jeśli były świeckimi, uległy konfiskacie, jeżeli zaś duchownymi, były przyłączone do kościołów, z których ci* [potępieni] *pobierali wynagrodzenie.*
2. Tych zaś, co do których istniałoby tylko podejrzenie – jeżeliby stosownie do stopnia podejrzenia i charakteru osoby nie wykazali własnej niewinności odpowiednim oczyszczeniem się – należy mieczem klątwy dotknąć i wszystkim wiernym zakazać z nimi obcowania aż do należnego z ich strony zadośćuczynienia.
3. [...] *Jeżeli zaś pan świecki wezwany i napomniany przez Kościół zaniechałby oczyścić ziemię swą z tej kacerskiej* [kacerz to inaczej heretyk] *obrzydliwości* [...], *kajdanami klątwy niechaj będzie związany.*
4. Katolikom zaś, którzy w charakterze krzyżowców wyruszyliby na wytępienie kacerzy, ma być przydany ten sam odpust i ten święty przywilej, który nadaje się śpieszącym na pomoc Ziemi Św.

Źródło: J. Garbacik, K. Pieradzka, *Teksty źródłowe do nauki historii powszechnej wieków średnich*, Kraków 1951, s. 137–138.

? 1. Jakie kary mogły spotkać heretyków i osoby niepodejmujące z nimi walki?
2. Dlaczego osobom zwalczającym albigensów gwarantowano odpuszczenie grzechów?

„przebudzenie ewangeliczne" świeckiej ludności miast, czyli dążenie do podjęcia życia apostolskiego. Przyjęło ono formę nagłych wystąpień. Jednak nowe ideały religijne mieszkańców miast spotkały się z niezrozumieniem hierarchii kościelnej, związanej z porządkiem feudalnego świata wiejskiego. Uznawano je więc za ruchy heretyckie.

WALDENSI I KATARZY

Ruch heretycki o największej skali zainicjował kupiec z Lyonu – **Piotr Valdo**. W 1176 r. pod wpływem przeżyć związanych z klęską głodu zrezygnował z majątku i zaczął wraz z kilkoma towarzyszami głosić kazania pokutne. Jego zwolennicy, zwani **waldensami**, za jedyny autorytet uznawali Biblię. Wprowadzili kapłaństwo świeckich, uprościli zewnętrzne formy kultu religijnego i zdecydowali się na radykalne ubóstwo. Mimo przychylności papieża ich działalność została po kilku latach potępiona przez miejscowego biskupa. Członkowie ruchu nie zrezygnowali jednak z tego, do czego czuli się powołani, czym ściągnęli na siebie represje oraz klątwy, które nasiliły ich wrogość wobec Kościoła. Valdo zmarł jako katolik, ale jego zwolennicy założyli prężnie działającą sektę heretycką. Mimo prześladowań rozprzestrzeniła się ona niemal w całej łacińskiej Europie i przetrwała do naszych czasów.

Znacznie bardziej radykalni okazali się **katarzy** (gr. *katharoí* – 'czyści'), zwani też **albigensami** (od miasta Albi – ich głównego ośrodka). Ruch ten zaczął się rozpowszechniać w Europie w latach 40. XII w. Jego członkowie odrzucili całą naukę Kościoła, a także samą tę instytucję. Stworzyli własny Kościół oraz doktrynę religijną, u której podstaw leżało przekonanie o dualizmie Boga, czyli istnieniu dwóch równorzędnych sił: dobra i zła. Uważali, że świat duchowy – jasności i dobra – został stworzony przez Boga, a twórcą świata widzialnego – ciemności i zła – jest Szatan. Zbawieniem miało być uwolnienie się od doczesności.

KRUCJATY PRZECIWKO ALBIGENSOM

Decyzję o zorganizowaniu krucjaty przeciwko mieszkającym w Langwedocji katarom podjął papież Innocenty III. Dowództwo powierzono cieszącemu się jego zaufaniem francuskiemu możnowładcy Szymonowi de Montfort. Miał on zmierzyć się z Rajmundem VI, hrabią Tuluzy, podejrzewanym o wspieranie herezji. Pierwsza wyprawa na południe Francji wyruszyła w 1209 r. Większość uczestników krucjaty stanowili rycerze z północnej – znacznie biedniejszej – części tego kraju. Podczas walk krzyżowcy dopuścili się okrucieństw, które budziły przerażenie współczesnych – zabito tysiące ludzi, zniszczono wiele miast. Interwencja zbrojna nie przyczyniła się jednak do ostatecznego zwalczenia herezji katarskiej. Katarzy działali w południowej Francji w konspiracji aż do połowy XIV w. Wybuchały też ich powstania.

Rzeź w Béziers [czyt.: be**zje**] przeszła do historii jako jeden z największych aktów bestialstwa w średniowieczu. Krzyżowcy zdobyli miasto, lecz jego ludność nie chciała wydać ok. 500 mieszkających w nim katarów. Za to wraz z heretykami zostali ukarani śmiercią. Według różnych szacunków zginęło wówczas od 7 do 12 tys. ludzi, a wyludnione miasto popadło w ruinę.
▪ *miniatura, Francja, XIV w.*

? Jakie skutki przyniosła krucjata przeciw albigensom?

Jednak nie dochodziło do niego poprzez śmierć. Według katarów dusza przechodziła po niej do innego ciała – dlatego należało dążyć do przerwania łańcucha reinkarnacji. Aby zrealizować ten cel, trzeba było zrezygnować z prokreacji, prowadzącej do zwiększania liczby ludzi na świecie. Dlatego albigensi uważali życie płciowe za zło. Byli zwolennikami skromnego życia i postów. Obostrzenia te jednak nie obejmowały zwykłych wyznawców, jedynie tzw. Doskonałych, którzy odgrywali role nauczycieli i duchownych. Znaleźli zwolenników w Lombardii, Toskanii, Katalonii, a przede wszystkim w Prowansji i Langwedocji. Do ruchu przystępowali przedstawiciele wszystkich warstw społecznych: mieszczanie, rycerze, lokalni feudałowie.

Działalność katarów na tyle zaniepokoiła papieża, że zorganizował on wyprawę krzyżową przeciwko heretykom. Jednak do ostatecznego upadku albigensów doprowadziły nie działania militarne, lecz **inkwizycja** oraz pojawienie się **zakonów żebraczych**.

ZAKONY ŻEBRACZE

W odpowiedzi na ekspansję ruchów heretyckich na początku XIII w. powstały zgromadzenia franciszkanów i dominikanów. Ze względu na specyfikę otrzymały one nazwę zakonów żebraczych. Wszystkie dotychczas działające wspólnoty zakonne powstawały w otoczeniu wiejskim, a mnisi czerpali dochody z majątków ziemskich (czynszów lub własnej działalności rolnej) oraz prowadzili życie kontemplacyjne. Zakony żebracze natomiast działały w miastach, a ich członkowie utrzymywali się z jałmużny.

Założyciel wspólnoty franciszkanów, **św. Franciszek z Asyżu**, stał się jedną z najpopularniejszych i najbardziej podziwianych średniowiecznych postaci. Pochodził z bogatej rodziny, ale porzucił dostatnie życie, aby służyć Bogu. Wraz z grupą podobnych mu osób, w większości świeckich młodych ludzi, wiódł życie wędrownego kaznodziei. Członkowie tej wspólnoty wyrzekli się wszelkiej własności. Głosili kazania na placach targowych

i uczestniczyli w nabożeństwach w lokalnych kościołach. Tylko okazjonalnie zatrudniali się do prac fizycznych – żyli głównie z jałmużny. Nosili proste habity utkane z grubej przędzy, przepasane sznurami. Chodzili boso lub w prostych sandałach. W 1209 r. powstała nazwa „Zakon Braci Mniejszych", która stała się oficjalnym mianem wspólnoty („franciszkanie" to określenie potoczne). Wcielany w życie przez franciszkanów ideał życia religijnego upodabniał ich do waldensów. Jednak zwolennicy św. Franciszka nie poruszali trudnych tematów dogmatycznych i nie atakowali hierarchii kościelnej. Koncentrowali się na przesłaniu moralnym. Właśnie z tego powodu papież Innocenty III dostrzegł w nowym ruchu szansę na wzmocnienie Kościoła oraz powstrzymanie heretyków i zgodził się uznać działalność braci mniejszych. W ciągu kilkudziesięciu lat franciszkanie rozpoczęli misję w miastach wszystkich krajów katolickich. Z czasem pierwotny radykalizm ruchu ustąpił pragmatyzmowi życia zakonnego oraz duszpasterskiego. Przewagę uzyskali kapłani, którzy zdobywali wykształcenie i – poza głoszeniem kazań – odprawiali msze, wysłuchiwali spowiedzi oraz udzielali pozostałych sakramentów. Słabł także rygoryzm zgromadzenia w kwestii ubóstwa, ponieważ wkrótce okazało się, że trudno jest prowadzić misję duszpasterską bez własnych kościołów.

Św. Dominik Guzmán i cud w Fanjeaux [czyt.: fą**żo**] ukazane na obrazie Pedra Berrugueta z XV w. Według przekazów księgi katarów i katolików zostały wrzucone do ognia w obecności założyciela zakonu dominikanów. Okazało się, że katolickie rzekomo trzykrotnie oparły się płomieniom.
▪ *obraz, Hiszpania, XV w.*

Powstanie drugiego z wielkich zakonów żebraczych wiązało się ze zwalczaniem katarów na początku XIII w. Przyszły założyciel zgromadzenia, **Dominik Guzmán** (późniejszy św. Dominik), znalazł się na zamieszkanych przez albigensów ziemiach przypadkiem, w trakcie swojej podróży do Danii. Przekonał się tam o nieskuteczności dotychczasowych działań wysłanników Rzymu przeciwko heretykom. Biskup, z którym podróżował, zaproponował nowy sposób postępowania wobec nich – głoszenie kazań i prowadzenie dysput przy jednoczesnym zachowaniu całkowitego ubóstwa. Jego zdaniem dla heretyków wiarygodny mógł być jedynie duszpasterz żyjący według tych reguł. Św. Dominik założył Zakon Kaznodziejski, którego członków nazywano dominikanami. Regułę zgromadzenia zatwierdził w 1216 r. papież. Od początku był to zakon żebraczy, tworzony przede wszystkim przez kapłanów. Misją dominikanów było umiejętne przedstawianie wiernym nauk Kościoła oraz zwalczanie herezji. Zarówno dominikanie, jak i franciszkanie prowadzili własne szkoły miejskie. Stanowili ważną część kadry profesorskiej średniowiecznych uniwersytetów.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ŚW. FRANCISZEK Z ASYŻU (1182–1226)

Duchowny katolicki, założyciel Zakonu Braci Mniejszych. Wywodził się z rodziny kupieckiej z Asyżu (Włochy). W młodości fascynowała go kultura rycerska. Wziął także udział w wojnie pomiędzy Asyżem a Perugią [czyt.: perudżią]. W jej trakcie dostał się do niewoli. Do domu powrócił dopiero w 1205 r. Doznał wówczas wizji i porzucił swoje dotychczasowe życie oraz środowisko społeczne. Zdecydował się na skrajne ubóstwo oraz życie wędrownego kaznodziei. W krótkim czasie zgromadził wokół siebie grupę zwolenników i założył własne zgromadzenie. W 1217 r. postanowił wysłać towarzyszy na misje do Niemiec, Hiszpanii, Francji, Syrii oraz na Węgry. Sam odbył podróż do Egiptu i Ziemi Świętej, gdzie głosił kazania dla niewiernych. Zmarł w 1226 r. w Asyżu, a dwa lata później został kanonizowany. Ze względu na umiłowanie przyrody św. Franciszek stał się patronem chrześcijańskich ruchów ekologicznych.

PAPIESTWO – OD KRYZYSU DO POTĘGI

Podpisanie konkordatu wormackiego nie zakończyło walk o władzę nad światem chrześcijańskim. Kolejni papieże oraz cesarze nadal rywalizowali ze sobą. Przewaga cesarstwa zarysowała się w okresie rządów Fryderyka I Barbarossy (1152–1190). Inspirując się prawem rzymskim oraz osiągnięciami Karola Wielkiego, uznał się on za najwyższego władcę zachodniego chrześcijaństwa. Jego dominację miała potwierdzać nazwa państwa – Święte Cesarstwo Rzymskie. Aby zrealizować swoje ambitne plany, Fryderyk prowadził liczne wojny. Zorganizował też III krucjatę, którą przerwała jego tragiczna śmierć.

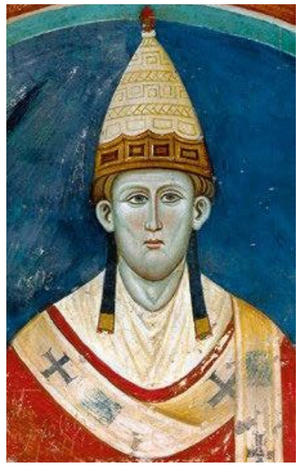

Papież Innocenty III zdobył wyjątkowo silną pozycję polityczną. W ramach wdrażania programu jedności Kościoła katolickiego pod przywództwem papiestwa zorganizował krucjatę przeciw albigensom oraz IV wyprawę krzyżową.
▪ *fresk, Włochy, XIII w.*

Następcy Fryderyka I nie potrafili utrzymać silnej władzy cesarskiej. Musieli walczyć z lokalnymi możnowładcami oraz silnym papiestwem, którego potęga odrodziła się w czasach pontyfikatu Innocentego III. Papież ten angażował się w sprawy wewnętrzne wielu krajów, m.in. wspierał władców Anglii i Francji w ich walce z opozycją. Dwukrotnie też próbował osadzić na tronie cesarskim swoich kandydatów. Jego celem było przekształcenie Europy w teokratyczną „federację", którą rządziłby z woli Boga. Dążył także do wprowadzenia na kontynencie jednolitej wiary katolickiej, dlatego organizował krucjaty przeciwko heretykom i nakazywał ograniczanie praw wyznawcom judaizmu. Symbolem jego potęgi miała stać się IV krucjata. Jednak jej uczestnicy najechali Konstantynopol. Wprawdzie papież obłożył ich klątwą, lecz wyprawa spowodowała upadek autorytetu Stolicy Apostolskiej. Następcy Innocentego III nie mieli już tak dużej władzy politycznej.

ĆWICZENIA

1. Omów monastycyzm cysterski.
2. Wymień przyczyny powstania średniowiecznych herezji.
3. Przedstaw główne tezy głoszone przez waldensów i katarów.
4. Wyjaśnij, dlaczego powstały zakony żebracze.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie w tworzącej się Europie*, Poznań 2003.
M.D. Knowles, D. Obolensky, *Historia Kościoła 600–1500*, tłum. R. Turzyński, Warszawa 1988.

8 KULTURA ŚREDNIOWIECZNEJ EUROPY

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były najważniejsze cechy kultury rzymskiej?
2. Czym charakteryzowała się kultura bizantyjska?

CECHY ŚREDNIOWIECZNEJ KULTURY

Kultura średniowieczna miała charakter **ponadnarodowy** i **uniwersalny**. Jej założenia we wszystkich krajach europejskich były jednakowe, panowała tam też ta sama **religia** (w obrządku rzymskokatolickim) i obowiązywał taki sam język, czyli **łacina**. Wprowadzona w czasach karolińskich reforma szkolna (zob. s. 271–274) upowszechniła się w całej Europie Zachodniej. W nauczaniu obowiązywał program składający się z siedmiu dyscyplin, tzw. **siedmiu sztuk wyzwolonych**. Adepci szkół w różnych europejskich krajach poznawali te same dzieła literackie i posługiwali się ujednoliconym językiem łacińskim. To w nim opisywali zagadnienia zrozumiałe dla wszystkich wykształconych ludzi. Łączyły ich też podobna duchowość oraz wrażliwość estetyczna. W tym samym czasie powstała również kultura monastyczna (klasztorna). Tworzyli ją księża i zakonnicy, którzy migrowali do ośrodków Kościoła łacińskiego w całej Europie. Pracowali w bibliotekach oraz skryptoriach klasztornych, gdzie kompletowali, przepisywali i ozdabiali rękopisy.

W średniowieczu jedynie niewielka część ludzi potrafiła czytać i pisać. Dlatego kulturę tej epoki cechowała elitarność. Istniał bowiem głęboki dystans pomiędzy piśmienną kulturą ludzi wykształconych i niepiśmienną kulturą ludową. Ta ostatnia wyrażała się przez folklor, czyli ludowe zwyczaje, obrzędy, wierzenia i normy. Cechowała ją również różnorodność językowa i etniczna. Jednocześnie jej oddziaływanie na kulturę uczoną, zdominowaną przez chrześcijaństwo, nie było jednoznaczne. Była ona przede wszystkim poddawana presji średniowiecznego Kościoła, który z jednej strony zwalczał jej elementy jako relikty pogaństwa, z drugiej strony nadawał chrześcijański sens ludowym zwyczajom i tym samym wzbogacał o nie chrześcijaństwo.

SIEDEM SZTUK WYZWOLONYCH

Siedem sztuk wyzwolonych, a właściwie siedem umiejętności godnych człowieka wolnego, stało się podstawą średniowiecznej edukacji. Termin ten pochodzi z dzieła Marcjanusa Kapelli *O zaślubinach Merkurego i Filologii*. Autor opisał w nim wszystkie wykładane wówczas nauki. Siedem sztuk wyzwolonych dzieliło się na dwa kolejne etapy edukacji: *trivium* [czyt.: triwium] i *quadrivium* [czyt.: kładriwium].

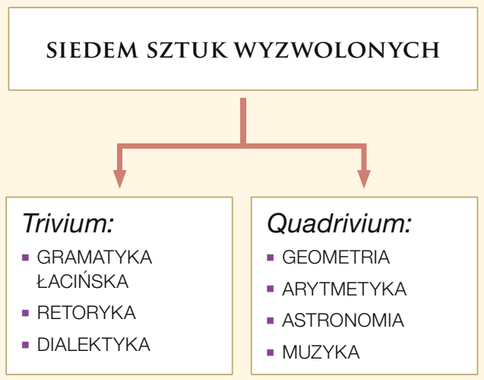

? Jaka była geneza podziału siedmiu sztuk wyzwolonych?

WARTO WIEDZIEĆ

Kazania

W kulturze wieków średnich przekaz mówiony dominował nad literackim, dlatego szczególne znaczenie zyskały kazania. To dzięki nim ludzie średniowiecza poznawali podstawowe pojęcia i zasady moralne. Integralną część średniowiecznych kazań stanowiły exempla [czyt.: egzempla], czyli krótkie, niekiedy humorystyczne opowieści o umoralniającym przesłaniu, czerpane z Biblii, żywotów świętych oraz baśni ludowych, lub anegdoty przedstawiane przez kaznodziejów jako prawdziwe wydarzenia. Najsłynniejszym zbiorem tekstów wykorzystywanych w kaznodziejstwie była *Złota legenda*. Jakub de Voragine [czyt.: woradżine] zamieścił w niej żywoty świętych w kolejności zgodnej z kalendarzem liturgicznym.

? Jaką rolę w średniowieczu odgrywały kazania?

Koronacja Marii Dziewicy przedstawiona na jednej z miniatur pochodzącej ze *Złotej legendy* Jakuba de Voragine.
- *miniatura, Włochy, XIV w.*

W średniowieczu literatura, sztuka oraz nauka odgrywały służebną rolę wobec religii. Dominował **teocentryzm**, pogląd, zgodnie z którym nadrzędnym celem każdej ludzkiej aktywności, także naukowej, miało być krzewienie wiary i głoszenie chwały Boga. Dlatego Bóg i wiara były podstawowymi tematami sztuki. Wyjątkowe znaczenie dla kultury średniowiecznej miały obrazy, które łatwo docierały do umysłów ówczesnych ludzi. Zachodnie chrześcijaństwo znacznie szybciej niż wschodnie (zob. więcej s. 243) pozbyło się wątpliwości dotyczących przedstawień figuralnych w sztuce sakralnej. Już w VI w. papież Grzegorz Wielki wyraził opinię, że obrazy powinny znajdować się w kościołach po to, aby niepiśmienni wierni poprzez wyobraźnię mogli przyswoić sobie treści, których nie są w stanie poznać bezpośrednio z ksiąg. Tak powstała koncepcja **Biblii ubogich** (łac. *Biblia pauperum*), obowiązująca przez całe średniowiecze. Za pośrednictwem malowideł i płaskorzeźb – wiernych uczono historii biblijnej, a także zapoznawano ich z żywotami świętych oraz prawdami wiary. Dlatego średniowieczni artyści tworzyli przede wszystkim sztukę narracyjną – poszukiwali form wyrazu umożliwiających jak najczytelniejsze przedstawienie treści ideowych. Temu celowi podpo-

Zmartwychwstanie Chrystusa ukazane w Biblii ubogich. W przeciwieństwie do Biblii ilustrowanej, gdzie rysunki są podporządkowane tekstowi, w *Biblii pauperum* to obrazki są najważniejsze. Tekstu jest niewiele lub nie ma go wcale.
- *manuskrypt, Niderlandy, XIV w.*

rządkowywali wartość estetyczną swojej twórczości. W ten sposób ukształtował się system konwencjonalnie ukazywanych elementów, które ułatwiały interpretację dzieł sztuki – np. określone atrybuty pozwalały identyfikować świętych. Innym zabiegiem ułatwiającym odbiór dzieł było umieszczanie napisów objaśniających przy seriach scen przedstawianych na obrazach.

ZNACZENIE SYMBOLI I RYTUAŁÓW

Średniowieczne dzieła artystyczne miały oprócz sensu dosłownego także symboliczny. Wynikało to z przekonania, że świat składa się w takim samym stopniu z rzeczy, jak i ze znaków. Te ostatnie miały wskazywać ukrytą, ale realną i poznawalną rzeczywistość. W sztuce wczesnośredniowiecznej, w tym także romańskiej, świadomie zniekształcano naturę w celu uwydatnienia treści przenośnych. Ukazywanym w dziełach przedmiotom, roślinom oraz zwierzętom nadawano sens symboliczny. Istotne znaczenie miały nawet kolory, które tworzyły system znaczeń. Dawało to oryginalny efekt artystyczny. Dopiero od XIII w. w sztuce gotyckiej zaczął obowiązywać inny kod, kładący większy nacisk na naśladowanie natury.

Analfabetyzm, który ograniczał kulturowe oddziaływanie słowa pisanego, jednocześnie wpływał na zwiększenie znaczenia rytuałów i ceremonii jako instrumentów komunikacji społecznej. Przykładem może być uroczysta przysięga, składana m.in. podczas hołdu lennego, pełniąca funkcję analogiczną do osobistego podpisu. Koronacje, ceremonialne wjazdy i pogrzeby stanowiły najważniejsze sposoby manifestacji władzy publicznej.

Także świąteczne ceremonie liturgiczne miały większe znaczenie niż w późniejszych epokach. Ponadto za pomocą kunsztownych, bogato zdobionych przedmiotów używanych podczas obrzędów religijnych unaoczniano niepiśmiennym wiernym pojęcia teologiczne. W ten sposób umożliwiano im przy tym obcowanie ze sztuką oraz kształtowanie ich wrażliwości estetycznej. Abstrakcyjne wartości

Jezus jako Pantokrator (z gr. ‘Wszechwładca’) 1, a obok niego Maryja 2 i Jan Chrzciciel 3 ukazani na mozaice ze świątyni Hagia Sofia. To trójczęściowe obrazowanie osób świętych określane jest w ikonografii chrześcijańskiej jako deesis (z gr. ’modlitwa, prośba’).

▪ *mozaika, Hagia Sofia, XIII w.*

były również symbolizowane przez herby rodów rycerskich oraz miast. Te znaki dodatkowo wzmacniały hierarchiczny porządek społeczny. Legendy heraldyczne i ich przedstawienia plastyczne kształtowały samoświadomość szlachty (rycerstwa). Umieszczane na pieczęciach miejskich zarysy murów, bram czy głównego kościoła obrazowały istotę ustroju i autonomii danego miasta.

ROZWÓJ PIŚMIENNICTWA I CZYTELNICTWA

W średniowieczu osoby umiejące czytać i pisać stanowiły zdecydowaną mniejszość. Do XIII w. byli to niemal wyłącznie duchowni. Dopiero rozwój miast oraz szkolnictwa miejskiego przełamał monopol księży i zakonników w tej dziedzinie. Nowe zawody, takie jak notariusz, kupiec, lekarz, prawnik czy urzędnik, wymagały zdobycia odpowiedniej wiedzy i – przede wszystkim – przyswojenia umiejętności posługiwania się pismem. Także w administracjach monarszych rosło zapotrzebowanie na wykształcone osoby, zwiększała się bowiem liczba kancelarii i instytucji archiwalnych. Ponadto w ostatnich stuleciach średniowiecza wśród przedstawicieli elit świeckich upowszechniło się czytelnictwo. W tym samym czasie zmniejszono format ksiąg oraz koszty ich wytwarzania

POCZĄTKI UNIWERSYTETÓW

W XII w. początkowo najżywszym ośrodkiem intelektualnym w Europie była szkoła w Chartres [czyt.: szartr], jednak z czasem pierwszeństwo przejął stołeczny Paryż. I to właśnie paryska szkoła katedralna, zwana **Sorboną**, rozrosła się i przeobraziła na przełomie XII i XIII w. w najstarszy uniwersytet, czyli korporację zrzeszającą profesorów i studentów. Uniwersytet, choć formalnie pozostawał instytucją kościelną, to cieszył się autonomią i posiadał własny samorząd (na czele władz stał wybieralny rektor). Z czasem sieć uniwersytetów pokryła całą średniowieczną Europę (najstarsze i najsłynniejsze wszechnice znajdowały się w Paryżu, Bolonii, Oksfordzie, Padwie). Wykształciły się cztery fakultety: sztuk wyzwolonych (czyli filozofii), teologii, prawa i medycyny. Studia rozpoczynano na fakultecie filozoficznym i kontynuowano na pozostałych.

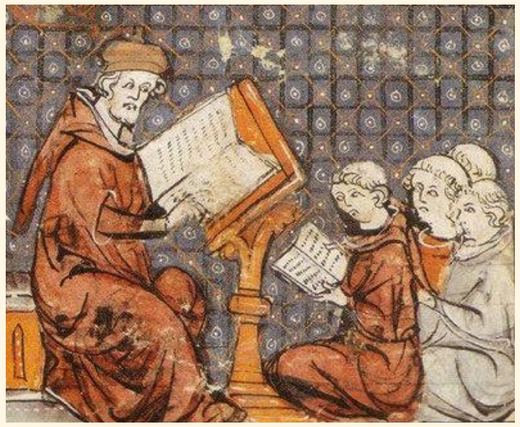

Nauczyciel filozofii uczy studentów w szkole w Chartres. Była ona jedną z ważniejszych uczelni średniowiecznej Europy – współpracowało z nią wielu filozofów i teologów, m.in. Amalryk z Bène.

▪ *miniatura, Francja, XIV w.*

? W których krajach i regionach Europy powstały pierwsze uniwersytety?

– m.in. poprzez rezygnację z bogatych zdobień i zastosowanie tańszego od pergaminu papieru. Dzięki temu wzrosła liczba osobistych modlitewników, poradników dotyczących życia duchowego, ewangeliarzy oraz psałterzy. Coraz intensywniej krążyła prywatna korespondencja. U schyłku średniowiecza prawdziwą rewolucję spowodowało wynalezienie **druku**, a dokładniej – ruchomej czcionki. Po raz pierwszy zastosował ją w **1455 r. Jan Gutenberg**, niemiecki mincerz (rzemieślnik zajmujący się biciem monet). Mimo tych wszystkich zmian pod koniec epoki wąską elitę ludzi wykształconych wciąż tworzyli głównie duchowni, a przytłaczającą większość populacji stanowili analfabeci.

SZKOLNICTWO MIEJSKIE

Od XI w. życie miejskie odradzało się w aspektach: gospodarczym, społecznym, intelektualnym i religijnym. Jednym z symptomów tego zjawiska był wzrost znaczenia **szkół katedralnych**, które pod względem skuteczności nauczania, rozwoju wiedzy i liczby uczniów przewyższyły szkoły klasztorne. W placówkach katedralnych narodziła się **scholastyka** – metoda nauczania polegająca na dociekaniu prawdy poprzez prowadzenie swobodnej dyskusji. Najpierw formułowano pytania, a następnie zestawiano sprzeczne argumenty, które potem weryfikowano po poddaniu rozumowej ocenie, z wykorzystaniem zasad logiki oraz posiadanej wiedzy. Dyskusję podsumowywał i rozstrzygał nauczyciel – mistrz. Taki naukowy sposób badania świata wpłynął na rozwój nauk przyrodniczych, filozofii, ale też teologii.

W XII w. uczeni odkryli nowe, nieznane im dzieła starożytnych autorów. Wiele z nich trafiło do Europy za pośrednictwem Arabów, m.in. przez zajęte przez nich tereny Hiszpanii i Sycylii. Za pośrednictwem arabskich tłumaczeń europejscy uczeni zainteresowali się też Arystotelesem, który propagował wszechstronną wiedzę, m.in. z zakresu logiki, metafizyki i przyrody. Jedną z najbardziej trafnych opinii o znaczeniu antycznej wiedzy dla ówczesnych wyraził Bernard z Chartres: *Jesteśmy karłami, którzy wspięli się na ramiona olbrzymów. W ten sposób widzimy więcej i dalej niż oni, ale nie dlatego, żeby wzrok nasz był ostrzejszy lub wzrost słuszniejszy* [wyższy], *ale dlatego, iż oni dźwigają nas w górę i podnoszą o całą swoją gigantyczną wysokość.*

ARCHITEKTURA ŚREDNIOWIECZNA

Architektura europejska w średniowieczu pozostawała tematycznie związana z religią chrześcijańską. Początkowo była niejednolita, czerpała z różnych tradycji – germańskich, bizantyjskich, wczesnochrześcijańskich. Z czasem powstały dwa główne style tej epoki, romański i gotycki. Dla obu typowe były kościoły bazylikowe na planie krzyża (bazylika – zob. s. 221).

Styl romański

Styl romański rozwijał się od X w. i dominował w sztuce średniowiecznej przez ponad 300 lat. Kościoły miały masywne mury, ponieważ do ich budowy używano kamieni. Nie były ozdobione wieloma detalami architektonicznymi ani na zewnątrz, ani wewnątrz.

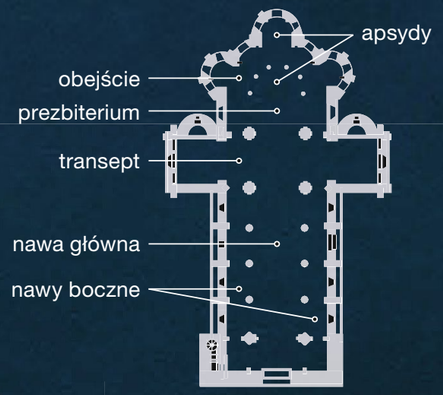

1 **Wieże** stały się w średniowieczu nieodłącznym elementem architektury. Stały po obu stronach wejścia do kościoła.

2 **Dzwonnica** często była umieszczana w miejscu skrzyżowania nawy głównej z transeptem.

3 **Małe okna** wpuszczały do świątyni niewiele światła. Były zamknięte łukiem półkolistym, typowym dla architektury romańskiej.

4 **Apsyda** to pomieszczenie na planie półkola. Zamykała prezbiterium, w którym mieścił się główny ołtarz. Niekiedy była otoczona wieńcem mniejszych apsyd, co widać na zdjęciu i planie budowli.

Kościół w opactwie Saint-Nectaire
[czyt.: są nek**ter**] został zbudowany w XII w.
▪ *fotografia współczesna, Francja*

Styl gotycki

Od połowy XII w. w Europie rozwijał się styl gotycki. Wznoszone w nim kościoły, z cegły lub piaskowca, były strzeliste i bogato dekorowane. Architektura gotycka miała lokalne odmiany. Inaczej wyglądała we Francji, gdzie ukształtowała się najwcześniej, inaczej w krajach basenu Morza Bałtyckiego, gdzie budowano ceglane kościoły o prostszej formie, a inaczej we Włoszech, gdzie gotyk nigdy w pełni się nie przyjął.

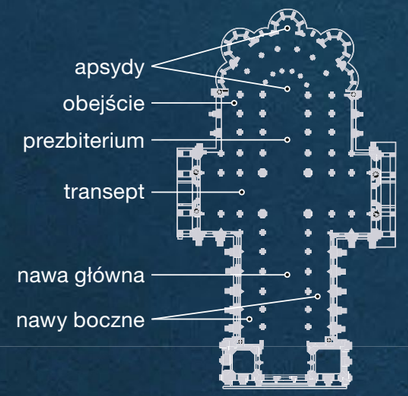

Katedra w Chartres
została zbudowana w XII–XIII w.
▪ *fotografia współczesna, Francja*

1 **Ostre łuki** stosowano w architekturze gotyckiej w całej Europie. Taki kształt miały sklepienia, okna i portale.

3 **Rozeta** to okrągłe okno nad portalem, wypełnione geometrycznym ornamentem (maswerkiem) i witrażem.

2 **System przyporowy**, złożony z zewnętrznych łuków i filarów, przejmował część ciężaru sklepienia. Dzięki temu kościoły gotyckie były wyższe i mniej masywne od romańskich.

4 **Portal**, czyli obramowanie wejścia, często był znacznie bardziej ozdobny niż w kościołach romańskich.

5 **Duże okna** wpuszczały do wnętrza dużo światła.

? Podaj cechy charakterystyczne budowli romańskich i gotyckich.

SZTUKA ŚREDNIOWIECZA

Średniowieczne malarstwo oraz rzeźba czerpały tematykę przede wszystkim z Biblii. Całokształt twórczości artystycznej był podporządkowany religii chrześcijańskiej. Znaczna część dzieł powstała na zamówienie fundatorów budowli sakralnych i zdobiła te wnętrza. Rzeźbę gotycką cechowała silna ekspresja – na twarzach przedstawianych postaci wyraziście rysowały się uczucia. Z kolei w malarstwie porzucono wzory geometryczne oraz roślinne na rzecz odtwarzania rzeczywistej flory występującej na danym obszarze, stosowano też intensywne kolory.

Madonna z Krużlowej reprezentuje tzw. styl piękny, który pojawił się w sztuce pod koniec XIV w. Marię przedstawiano w nim jako śliczną, smukłą dziewczynę w drapowanych szatach.

- *rzeźba drewniana, Polska, ok. 1400 r.*

Fresk *Styczeń* autorstwa mistrza Venceslao [czyt.: wenczeslao] stanowi przykład tematyki świeckiej w malarstwie. Zobrazowano na nim typowe zimowe rozrywki, m.in. rzucanie śnieżkami.

- *fresk, Włochy, ok. 1400 r.*

Relikwiarz Karola Wielkiego jest arcydziełem sztuki złotniczej. Ma typową dla średniowiecza formę popiersia. Umieszczono w nim fragment czaszki władcy Franków.

- *relikwiarz, Niemcy, ok. 1350 r.*

? Jakie były cechy malarstwa gotyckiego?

Częścią nauki uprawianej na średniowiecznych uniwersytetach była **filozofia przyrody**. Początkowo odgrywała rolę służebną wobec zagadnień teologicznych i metafizycznych. Z czasem jednak stała się samodzielnym, odrębnym obszarem badań. Podstawą wiedzy były greckie i arabskie dzieła naukowe przełożone w XII i XIII w. na język łaciński. W XIII w. na nowe tory nauki przyrodnicze skierował franciszkański profesor uniwersytetu oksfordzkiego Roger Bacon (ok. 1214–1294). Ten wszechstronny uczony rozwijał badania w dziedzinie optyki. Twierdził, że dowodzenie w naukach przyrodniczych musi być potwierdzone eksperymentalnie.

Szkoły katedralne rozrastały się i zdobywały autonomię. Coraz częściej kształciły także osoby świeckie. Pojawił się nowy typ nauczyciela – intelektualisty, który nie zamykał się samotnie w klasztornej bibliotece, lecz otaczał uczniami i przemieszczał między ośrodkami szkolnymi. Takim nauczycielem był żyjący w XII w. Piotr Abélard [czyt.: abe**lar**]. Nie wahał się on stawiać trudnych pytań, także natury teologicznej. Następnie odpowiadał na nie, konsekwentnie stosując logiczną argumentację. Jego nowatorski sposób pracy wywołał ostrą krytykę, m.in. ze strony św. Bernarda z Clairvaux, który oskarżył Abélarda o herezję oraz domagał się nałożenia na niego kar kościelnych.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ŚW. TOMASZ Z AKWINU O WŁADZY

Najwybitniejszy myśliciel chrześcijański opowiadał się za feudalnym porządkiem społecznym, a za najlepszy ustrój uważał monarchię.

Zatem, aby ustanowić dobre życie w społeczeństwie, potrzebne są trzy [rzeczy]. *Po pierwsze, aby w społeczności ustanowić jedność pokoju; po wtóre, aby społeczność zjednoczona węzłem pokoju zwróciła się ku czynieniu dobra: podobnie jak człowiek nie może czynić dobra, jeśli nie ma w nim uprzedniej jedności poszczególnych części, tak samo ludzka społeczność trafia na przeszkody w dobrym działaniu, dopóki brak jej jedności pokoju i sama siebie zwalcza; po trzecie, potrzebny jej jest do dobrego życia dostatek, o co winien troszczyć się władca.* [...] *Zatem trojaką troską król powinien usuwać te* [...] *przeszkody. Po pierwsze,* [winien się troszczyć o to, aby nie brakło] *następców, którzy zastąpią sprawujących różne urzędy.* [...] *Po wtóre, niech swoimi prawami i rozkazami, karą i nagrodą, powstrzymuje poddanych sobie ludzi od niegodziwości i prowadzi ich do czynów cnotliwych* [...]. *Po trzecie, niech król przykłada troski o bezpieczeństwo poddanej sobie społeczności ze strony wrogów* [...].

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 282.

? 1. Wymień trzy fundamenty dobrego życia poddanych wskazane przez św. Tomasza.
2. Opisz obowiązki, które stawiał przed władcą św. Tomasz.

ŚREDNIOWIECZNA FILOZOFIA

W nauce średniowiecznej, w filozofii i teologii, długo dominowała myśl żyjącego w IV–V w. św. Augustyna. Uważał on, że Bóg stworzył świat materialny, którego człowiek nie może poznać bezpośrednio za pomocą rozumu. Przy swoich rozważaniach inspirował się on filozofią Platona (zob. s. 123–124).

Jednak w XIII w. na uniwersytecie paryskim przyszły święty, **Tomasz z Akwinu**, sformułował najpełniejszą syntezę wiedzy średniowiecznej, która łączyła teologiczne prawdy objawione i filozoficzne prawdy poznawane za pomocą metody przejętej od Arystotelesa. Myśliciel uważał, że rozum ma mniejszą wartość niż objawienia, dlatego traktował filozofię jako wstęp do teologii. Wskazał pięć argumentów poświadczających istnienie Boga. Wyłączył z nich autorytet objawienia, który uznawał za oczywisty. Mimo początkowych podejrzeń ze strony hierarchii kościelnej poglądy św. Tomasza znalazły szerokie uznanie i zapoczątkowały jedną z najtrwalszych szkół myśli filozoficznej i teologicznej, a mianowicie **tomizmu**.

Jednak już w XIV w. doszło do przewartościowania w sferze intelektualnej. Założenia św. Tomasza dotyczące metafizyki, czyli kwestii istoty i przyczyny bytu, zostały podważone przez wyrazicieli postawy sceptycznej w nauce. Co ciekawe, o ile obrońcami doktryny tomistycznej pozostawali uczeni dominikanie, o tyle nowe poglądy głosili uczeni franciszkanie.

ĆWICZENIA

1. Wymień najważniejsze cechy kultury średniowiecznej.
2. Omów zjawisko uniwersalizmu kultury średniowiecznej.
3. Przedstaw główne nurty architektury wieków średnich.
4. Wyjaśnij znaczenie szkolnictwa miejskiego dla rozwoju wiedzy w średniowieczu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Gimpel, *Jak budowano w średniowieczu*, tłum. J. Aleksandrowicz, Warszawa 1968.
J. Le Goff, *Kultura średniowiecznej Europy*, tłum. H. Szumańska-Grossowa, Warszawa–Gdańsk 2002.

Podsumowanie rozdziału VI
Pełnia średniowiecza w Europie

1 Konflikt cesarstwa z papiestwem

1. Na przełomie starożytności i średniowiecza ugruntował się prymat biskupa Rzymu nad innymi biskupami. Nie uznano go jednak we wschodniej części dawnego imperium – Bizancjum. Łączenie przez papieża władzy świeckiej i duchowej prowadziło do wyboru antypapieży i rozłamów (schizm).
2. W X w. doszło do kryzysu w Kościele. Został wywołany przez zeświecczenie duchowieństwa oraz feudalizację. W wyniku zachodzących przemian biskupi, którzy byli też urzędnikami państwowymi, wraz ze stanowiskami otrzymywali od władców majątki – inwestyturę.
3. Naprawę obyczajów i odnowę religijności zapoczątkowało opactwo w Cluny. W 1075 r. papież Grzegorz VII sformułował program reform całego Kościoła (reforma gregoriańska). Prowadziły one do wyzwolenia Rzymu spod dominacji cesarza i wywołały konflikt z Henrykiem IV (spór o inwestyturę).
4. Początkowo Grzegorz VII odnosił sukcesy, lecz został pokonany. Spór trwał do 1122 r., gdy zawarto konkordat wormacki, zezwalający na wręczanie inwestytury przez papieża. Było to zwycięstwo Kościoła i początek wzrostu potęgi papiestwa.

2 Wyprawy krzyżowe

1. W XI w. kalifatem bagdadzkim zawładnęli Turcy seldżuccy. W 1071 r. złamali potęgę Bizancjum, rozbijając armię cesarstwa w bitwie pod Manzikertem. Opanowali także Ziemię Świętą i zaczęli utrudniać do niej dostęp pielgrzymom. Jednak w przededniu krucjat ich potęga osłabła.
2. W 1095 r. papież Urban II wezwał chrześcijan do wojny z muzułmanami w celu odbicia z ich rąk Ziemi Świętej. Była to też odpowiedź na prośby o pomoc kierowane z Bizancjum. Pierwsza krucjata wyruszyła w 1096 r. Po trzech latach zakończyła się zdobyciem Jerozolimy i utworzeniem na Bliskim Wschodzie państw chrześcijańskich, w tym Królestwa Jerozolimskiego.
3. Państwa krzyżowców musiały stale walczyć z muzułmanami. Brakowało im rycerzy, gdyż część uczestników krucjat wróciła do domów. Dlatego władcy europejscy organizowali kolejne wyprawy (jeszcze sześć krucjat). Uczestnicy IV krucjaty zaatakowali i zdobyli Konstantynopol.
4. Dla ochrony pielgrzymów udających się do Ziemi Świętej powołano zakony rycerskie, m.in. templariuszy, joannitów i Krzyżaków. Ostatecznie państwa chrześcijańskie w Ziemi Świętej upadły. Ostatnia twierdza krzyżowców – Akka – poddała się w 1291 r.

Krak des Chevaliers [czyt.: szewa**lje**] to jedna z najpotężniejszych średniowiecznych twierdz. Wybudowano ją na szczycie góry na wysokości 650 m i otoczono podwójnymi murami, z których zewnętrzny ma grubość 6 m.

▪ *fotografia współczesna, Syria*

3 Imperium mongolskie

1. W XII w. w Azji Centralnej powstało potężne imperium mongolskie. Na jego czele stanął wybitny wódz Temudżyn, nazywany Czyngis-chanem. Uczynił on ze stepowych wojowników znakomitą armię i zajął północne Chiny oraz centralną Azję (Chorezm).
2. W 1223 r. jeden z oddziałów mongolskich dotarł do Europy i w bitwie nad rzeką Kałką pokonał siły Połowców i książąt ruskich. Przed śmiercią Czyngis-chan podzielił imperium między czterech synów. W najbardziej na zachód wysuniętym ułusie (Złota Orda) rządy objął Dżoci, a potem jego syn Batu-chan.
3. W 1237 r. Mongołowie zaatakowali i zdobyli większość księstw ruskich, a w 1240 r. zajęli i zniszczyli Kijów. Zachowali przy władzy miejscowych książąt, którzy ściągali dla nich daniny. Przed objęciem władzy każdy z nich musiał prosić o jarłyk.
4. W 1241 r. armia mongolska zaatakowała Węgry. Mniejszy oddział uderzył na Polskę. Wojska księcia Henryka Pobożnego stawiły im czoło pod Legnicą. Bitwa zakończyła się zwycięstwem Mongołów, dysponujących lepszą taktyką i używających gazów bojowych. Pod koniec XIII w. imperium mongolskie rozpadło się na kilka niezależnych państw zwanych ordami.

4 Narodziny monarchii stanowej

1. We wczesnym średniowieczu społeczeństwo dzieliło się na ludzi wolnych i niewolnych. Na przełomie IX i X w. w monarchiach patrymonialnych istniał podział na wojowników, duchownych i poddanych.
2. W wyniku reformy gregoriańskiej doszło do powstania stanu duchownego, który tylko w ograniczonym stopniu podlegał prawu królewskiemu. W wyniku przemian gospodarczych i społecznych w XI–XIII w. ukształtowały się wielkie grupy: możnowładztwo i rycerstwo, mieszczanie oraz chłopi. Uzyskały one odrębne prawa i przekształciły się w stany.
3. W ten sposób społeczeństwo feudalne przeistoczyło się w społeczeństwo stanowe. Od XII w. członkowie elit społeczeństw stanowych zaczęli domagać się od władców udziału w rządzeniu państwem. Władcy wydawali najczęściej przywileje generalne, w których ograniczali swoją władzę na rzecz stanów.
4. Między XIII a XV w. w wielu państwach europejskich zaczęły funkcjonować zgromadzenia stanowe i doszło do powstania monarchii stanowych. W Anglii przełomowe okazało się wydanie przez władcę w 1215 r. Wielkiej Karty Swobód. W 1264 r. zwołano tam pierwszy parlament.

5 Gospodarka średniowiecznej Europy

1. Upadek cesarstwa zachodniorzymskiego i towarzyszące mu wojny spowodowały długotrwały regres gospodarczy i demograficzny. Dopiero w X i XI w., po ustaniu najazdów normańskich i węgierskich, rozpoczęło się ożywienie gospodarcze.
2. Zaczęło się wówczas rozwijać rolnictwo. Sprzyjał temu wzrost liczby ludności oraz ocieplenie klimatu. Ważne były także nowe wynalazki – żelazny pług i chomąto, oraz nowy system uprawy roli – trójpolówka. Dzięki tym zmianom rozwinęło się osadnictwo i zasiedlono nieużytki.
3. Poszerzenie areału upraw i powstanie nadwyżek produktów doprowadziły do rozwoju handlu i rzemiosła. Dzięki temu powstawały nowe i odradzały się stare miasta. Z czasem zaczęto zakładać zupełnie nowe ośrodki, którym ich właściciele nadawali odrębne prawa.
4. Dla rozwoju handlu ważne były targi i jarmarki. Rozwinęła się także wymiana dalekosiężna. Dzięki tym zmianom możliwy stał się powrót do gospodarki pieniężnej. Zaczęły powstawać banki, które oferowały nowe sposoby operowania pieniędzmi (m.in. weksle).

6 Wieś i miasto w średniowieczu

1. Większość średniowiecznego społeczeństwa stanowili mieszkańcy wsi. Małe i nieregularne osady w wyniku ruchu kolonizacyjnego zaczęły być zastępowane przez duże wsie z gęstą zabudową. Najczęściej zakładano je wzdłuż drogi, a miejscem spotkań całej wsi był kościół.
2. Miasta lokowano przy szlakach handlowych, w miejscach targowych lub przy grodach i zamkach. Bogactwo miast sprawiło, że ich mieszkańcy zaczęli domagać się większych praw. Uzyskiwali od właścicieli większą autonomię. Zaczęły też powstawać zbiory nadanych im praw.
3. Stan mieszczański nie był jednolity i dzielił się na trzy grupy: patrycjat (bogatych kupców i właścicieli warsztatów), pospólstwo (rzemieślników) oraz plebs (najuboższych mieszkańców). Rzemieślnicy tworzyli cechy – organizacje grupujące poszczególne zawody. Kupcy z kolei byli skupieni w gildiach.
4. Średniowieczne miasto ograniczały mury miejskie, uzupełniane fosą i wieżami obronnymi. Do środka można było dostać się jedynie przez bramy. Przestrzeń wewnątrz murów wypełniała sieć ulic ze zwartą zabudową. Kamienice najbogatszych mieszkańców stawiano przy rynku. Dzielnice biedoty znajdowały się w pobliżu murów.

7 Kościół w średniowieczu

1. W XIII w. wyodrębnił się stan duchowny, który był najlepiej wykształconą grupą społeczeństwa. Warunkiem przynależności do niego było przyjęcie święceń kapłańskich lub zakonnych. We wczesnym średniowieczu za najdoskonalszą formę chrześcijaństwa uważano życie zakonne.
2. Dużą rolę w rozwoju chrześcijaństwa i reformowaniu Kościoła odegrały zakony – benedyktyni i cystersi. Jednak w XI w. w związku z rozwojem miast rozpoczął się ferment religijny i intelektualny. Zaczęły pojawiać się herezje, czyli poglądy sprzeczne z nauką Kościoła.
3. Największy zasięg osiągnęły ruchy heretyckie waldensów i albigensów. Pierwsi z nich za największy autorytet uznali Biblię, uprościli formy kultu i wybrali radykalne ubóstwo. Albigensi odrzucili naukę Kościoła i sam Kościół jako instytucję. Stworzyli własną doktrynę religijną. Wymordowano ich w wyniku krucjat i działań inkwizycji.
4. Odpowiedzią Kościoła na ruchy heretyckie było powstanie zakonów żebraczych – franciszkanów i dominikanów. Członkowie tych zgromadzeń działali w miastach i utrzymywali się z jałmużny. Tam głosili kazania i odbywali dyskusje z heretykami. Zakony te prowadziły też własne szkoły miejskie.

8 Kultura średniowiecznej Europy

1. Mieszkańców średniowiecznej Europy łączyły: wspólna religia, język łaciński, którym posługiwały się warstwy wykształcone, a także wspólne ideały i wzorce. Z tego powodu kulturę tego okresu nazywamy uniwersalną. Za względu na to, że niewielu ludzi umiało pisać i czytać, miała ona też charakter elitarny.
2. Literatura, sztuka i nauka odgrywały w średniowieczu rolę służebną wobec religii. Dominował teocentryzm – nadrzędnym celem każdej aktywności miało być głoszenie chwały Boga. Dlatego w sztuce dominowała tematyka religijna.
3. Od X w. w architekturze europejskiej panował styl romański. Wznoszone kościoły były położone na planie krzyża i zbudowane z kamiennych bloków spojonych zaprawą. Od XIII w. przy budowie kościołów zaczęto wykorzystywać cegły, dzięki czemu konstrukcje stały się lżejsze. Nowy styl nazwano gotyckim. W tym okresie rozwijały się także malarstwo i rzeźba.
4. Dominujący pogląd w nauce średniowiecznej stanowiła scholastyka. Najbardziej znanym filozofem i teologiem był św. Tomasz z Akwinu. We Francji i Włoszech w XI i XII w. powstały pierwsze uniwersytety. Kształcono na nich w dziedzinie sztuk wyzwolonych, prawa, medycyny i teologii.

Data	Wydarzenie
910 r.	fundacja opactwa w Cluny
1054 r.	początek wielkiej schizmy wschodniej
1071 r.	bitwa pod Manzikertem
1075 r.	synod rzymski rozpoczynający reformę gregoriańską
1077 r.	przybycie Henryka IV do Canossy
1095 r.	synod w Clermont
1096 r.	początek I wyprawy krzyżowej
1099 r.	zdobycie Jerozolimy przez krzyżowców
1113 r.	założenie zakonu joannitów
1118 r.	założenie zakonu templariuszy
1122 r.	podpisanie konkordatu wormackiego
1147 r.	początek II krucjaty
1176 r.	początek działalności Piotra Valdy
1187 r.	bitwa pod Hittin
1188 r.	wydanie Wielkiej Karty Leónu
1191 r.	założenie zakonu krzyżackiego
1204 r.	zdobycie Konstantynopola przez krzyżowców
1206 r.	okrzyknięcie Temudżyna Czyngis-chanem
1209 r.	początek I krucjaty przeciw albigensom we Francji założenie zakonu franciszkanów
1215 r.	ogłoszenie Wielkiej Karty Swobód
1223 r.	bitwa nad rzeką Kałką
1236–1240	podbój Rusi przez Mongołów
1241 r.	bitwa pod Legnicą
1241–1242	inwazja mongolska na Węgry i Polskę
1261 r.	upadek Cesarstwa Łacińskiego
1264 r.	zwołanie pierwszego posiedzenia parlamentu angielskiego
1291 r.	zdobycie Akki przez muzułmanów
1295 r.	początek parlamentaryzmu angielskiego
1302 r.	zwołanie pierwszego posiedzenia Stanów Generalnych
1307 r.	uwięzienie templariuszy we Francji

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Fragmenty opracowania historycznego

Fragment 1.: Niespełna 70 lat minęło od śmierci świętego, a w założonej przez niego rodzinie braci mniejszych zaszły daleko idące zmiany. Testament Biedaczyny z Asyżu, napisany tuż przed śmiercią, zawarował, by bracia stosowali się do reguły [...]. Jego zamiarem było bowiem stworzenie wspólnoty ludzi świeckich, nie ubiegających się o kościelne beneficja i żyjących z własnej pracy. Tylko w wypadku skrajnej nędzy wolno im było prosić o jałmużnę, nigdy jednak o pieniądze.

Fragment 2.: Toteż, najbardziej cenioną cnotą mnicha jest [...] posłuszeństwo. [...] W wolnych od modlitw godzinach poświęcali się sprawom administracyjnym. Część z nich, bardziej wykształcona, pracowała w słynnych skryptoriach, przepisując rękopisy lub sporządzając kroniki klasztorne. [...] Mając bazę materialną, i to bardzo rozległą, mogli tworzyć i rozwijać to, co przekazały im poprzednie pokolenia.

Fragment 3.: Pod meczetami Kubbet es-Sachra i al-Aksa, wzniesionymi na miejscu dawnej świątyni jerozolimskiej, rozciągają się obszerne podziemia zwane ongiś stajniami Salomona. W 1118 r. zamieszkała tu garstka krzyżowców, którzy pod przewodnictwem Hugona z Payns [czyt.: pę], rycerza przybyłego z Szampanii, postanowili założyć nowy zakon, dla ochrony pielgrzymich szlaków, wiodących z Europy do grobu Chrystusa.

Źródło: J.W. Kowalski, *Świat mnichów i zakonów*, Warszawa 1987, s. 129, 147–148, 170, 186.

a) Każdemu fragmentowi tekstu ze źródła przyporządkuj odpowiedni zakon.

benedyktyni, joannici, franciszkanie, templariusze

Fragment 1. – .....

Fragment 2. – .....

Fragment 3. – .....

b) Na podstawie źródła oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Zakon przedstawiony we fragmencie 2. powstał najwcześniej spośród innych opisanych w źródle.	P	F
Wszystkie zgromadzenia opisane w tekstach były zakonami żebraczymi.	P	F
Zakon opisany we fragmencie 3. został zlikwidowany w XIV w.	P	F

Wskazówki

Podpunkt a)

Zwróć uwagę na to, czym się charakteryzowały opisane zakony. W pierwszym fragmencie tekstu jest mowa o założycielu zgromadzenia, który był świętym i pozostawił swoim współbraciom zalecenia dotyczące tego, w jaki sposób powinni postępować w życiu. Drugi fragment tekstu opisuje zajęcia zakonników i ich sytuację majątkową. Ostatni fragment tekstu przedstawia miejsce powstania zakonu oraz przyczynę, dla której został powołany.

Podpunkt b)

Zastanów się, w jakich okolicznościach powstały opisane zgromadzenia zakonne. Przypomnij sobie także, jaki był los zakonów rycerskich po zakończeniu okresu krucjat.

Odpowiedź

Podpunkt a)

Fragment 1. – franciszkanie Fragment 2. – benedyktyni Fragment 3. – templariusze

Podpunkt b)

P, F, P

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło 1. Fragment dokumentu z epoki

1. Kościół rzymski przez samego Boga został założony. 2. Tylko sam biskup rzymski może być prawnie nazywany biskupem powszechnym. [...] 6. Z obłożonymi przez niego [tj. papieża] klątwą nie wolno przebywać w jednym domu [...] 8. On sam tylko może używać insygniów cesarskich. [...] 12. Jemu wolno władcami rozporządzać [a więc i cesarzy z tronu składać].

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 126–127.

Źródło 2. Fragment dokumentu z epoki

Gdy wśród długich spornych narad, za pośrednictwem posłów ostro strofowaliśmy [udzielaliśmy nagany] go za jego występki, wreszcie on nie okazując wrogich lub zuchwałych zamiarów, w towarzystwie kilku ludzi zjawił się w mieście Canossie, w którym przebywaliśmy. Tam przez trzy dni stojąc u bramy zamku, zdjąwszy szaty królewskie, boso, we włosiennicy, nie pierwej przestał błagać [...] aż u wszystkich [...] wzbudził [...] litość [...].

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 128.

a) Rozstrzygnij, które źródło przedstawia wydarzenia chronologicznie wcześniejsze. Uzasadnij odpowiedź.

b) Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij wybór.

Opisane w źródle 2. wydarzenie było konsekwencją

A. wielkiej schizmy wschodniej.

B. I krucjaty do Ziemi Świętej.

C. sporu o inwestyturę.

D. inwazji Mongołów na Europę Wschodnią.

2 Źródło 1. Fragment średniowiecznej kroniki

Doża Wenecji imieniem Henryk Dandolo, mąż niezwykłej mądrości i męstwa, przyjął ich (tj. posłów) świetnie [...], „Panie! Przybyliśmy do ciebie od wysokich panów francuskich, którzy przyjęli znak krzyża, aby pomścić zniewagę Jezusa Chrystusa i odzyskać Jerozolimę, jeśli Bóg pozwoli. A ponieważ wiedzą, że żaden naród nie jest mocen przyjść z taką pomocą, jak ty i twój lud, proszą was na Boga, przez litość dla Ziemi zamorskiej i dla zniewagi Jezusa Chrystusa, abyście raczyli przyczynić się do dostarczenia im okrętów transportowych i wojennych".

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 1, Rzeszów 1997, s. 48–49.

Źródło 2. Fragment listu papieża Innocentego III

[...] wy, nie mający względem Greków żadnych praw jako też władzy, daliście się poznać tym, że wasi złożywszy śluby czystości, szybko się [im] sprzeniewierzyli, skoro zwróciliście broń nie przeciw Saracenom [muzułmanom], lecz przeciw chrześcijanom, nie dążąc do odzyskania Jerozolimy, lecz do zajęcia Konstantynopola, przedkładając dobra doczesne nad bogactwo niebieskie. [Wszystko to po to,] ażeby Kościół grecki poniżony takimi prześladowaniami odmówił powrotu pod [...] [zwierzchnictwo] Stolicy Apostolskiej, która dopatrzywszy się u Łacinników[1] zgubnych przykładów i ciemnych sprawek, mogła odnieść się do nich z większą odrazą aniżeli do psów.

[1] Łacinnicy – termin używany w średniowieczu na określenie chrześcijan zachodnich (katolików).

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 156.

a) Rozstrzygnij, czy źródło 2. stanowi konsekwencję wydarzenia zapoczątkowanego przez spotkanie opisane w źródle 1. Uzasadnij odpowiedź.

b) Wyjaśnij, jak papież oceniał skutki wydarzenia opisanego w źródle 2. dla jedności chrześcijaństwa.

3 Źródło 1. Mapa

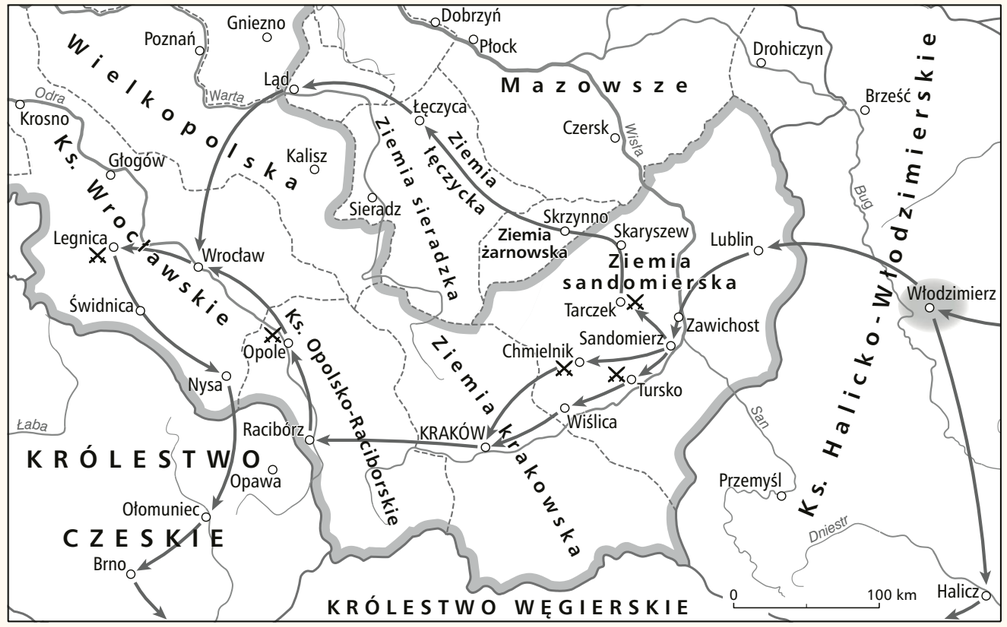

Źródło 2. Fragment współczesnego opracowania

Bitwę rozpoczął atak hufca krzyżowców. Po początkowym powodzeniu wystawiony na ostrzał tatarskich łuczników oddział poniósł ciężkie straty. Książę Henryk pchnął do walki kolejne dwa hufce. Polacy zaczęli przeważać, a Mongołowie grupami umykać z pola walki. Gdy wydawało się, że zwycięstwo jest bliskie, nastąpiło zamieszanie w polskich szeregach. Ktoś z szeregów tatarskich, krzycząc po polsku „biegajcie!", spowodował panikę. Widząc to, Henryk [...] miał wyrzec słynne „gorze nam się stało" [...]. Książę na czele ostatnich polskich oddziałów ruszył do walki. [...] Przełomem w bitwie było ponoć pojawienie się dymów podtruwających naszych wojów.

Źródło: http://www.polskaniezwykla.pl (dostęp: 15.11.2018).

a) Rozstrzygnij, czy źródło 2. opisuje bitwę rozegraną w czasie konfliktu ukazanego w źródle 1. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do obydwu źródeł.

b) Wyjaśnij, jakie były przyczyny klęski sił polskich opisanej w tekście.

4 Źródło. Fragment średniowiecznego dokumentu

Jan, z łaski bożej król Anglii, pan Irlandii, książę Normandii [...] arcybiskupom, [...], hrabiom, baronom itd., [...] i wiernym swoim pozdrowienie [...] 12. Żadne „tarczowe"[1] lub „pomocne"[1] nie będzie nałożone na królestwo nasze inaczej, jak tylko za (zgodą) wspólnej rady królestwa naszego [...]. 39. Żaden wolny człowiek nie ma być pojmany ani uwięziony, albo wyrzucony z posiadłości, [...] ani wygnany lub innym sposobem pognębiony; i ani na niego nie wyruszymy, ani nikogo innego przeciw niemu nie wyślemy, jak tylko na podstawie legalnego wyroku równych jemu, albo na podstawie prawa ziemskiego.

[1] Tarczowe, pomocne – rodzaj podatku płaconego w średniowieczu.

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 172–174.

a) Podaj nazwę, jaką nosi w historiografii ten dokument.

b) Zapisz, jaki nowy typ ustroju politycznego został zapoczątkowany przez ten dokument. Uzasadnij odpowiedź, podając dwa argumenty ze źródła.

5 Źródło. Schemat uprawy pól

Pola	Rok 1	Rok 2	Rok 3	Rok 4
Pole 1	zboże ozime	zboże jare	ugór	zboże ozime
Pole 2	zboże jare	ugór	zboże ozime	zboże jare
Pole 3	ugór	zboże ozime	zboże jare	ugór

a) Podaj nazwę systemu uprawy przedstawionego w tabeli.

b) Wyjaśnij, dlaczego zastosowanie takiego systemu uprawy zwiększało ilość plonów.

6 Źródło. Fragment statutów cechów wrocławskich

Po pierwsze nikt nie ma rzemiosła wykonywać, kto by nie uzyskał prawa miejskiego i nie przyniósł dokumentu na wykonywanie swego zawodu. [...] Kto się zapisuje do nauki, ma dać cechowi 6 groszy [...]. [...] Jeżeli jakiś czeladnik u swego mistrza się zapożyczy, ma mu to według prawa odsłużyć i żaden inny mistrz nie może go u siebie trzymać [...]. [...] Także żaden igielnik, różańcarz[1] nie ma mieć więcej czeladników jak trzech, dwóch, którzy biorą od niego zapłatę, i jednego ucznia, tak aby więcej nie miał razem jak trzech czeladników [...].

[1] Różańcarz – osoba wytwarzająca różańce służące do odliczania modlitw.

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 237–238.

a) Wymień dwa warunki, jakie musiała spełnić osoba chcąca zajmować się określonym rzemiosłem w mieście.

b) Wyjaśnij, kim był czeladnik.

7 Źródło. Katedra w Amiens [czyt.: am**ję**]

Podaj nazwę stylu architektonicznego, w którym wzniesiono budowlę widoczną na ilustracji. Uzasadnij odpowiedź, podając dwa argumenty.

▪ *Zamek w Bobolicach należący do systemu tzw. Orlich Gniazd, XIV w.*

VII
ROZBICIE DZIELNICOWE I ODBUDOWA KRÓLESTWA POLSKIEGO

1 Rozbicie dzielnicowe
2 Rozwój gospodarczy ziem polskich
3 Sąsiedzi Polski w XII–XIII wieku
4 Próby zjednoczenia Królestwa Polskiego
5 Odrodzenie Królestwa Polskiego
6 Monarchia Kazimierza Wielkiego

1 ROZBICIE DZIELNICOWE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były zasady dziedziczenia tronu w monarchii wczesnopiastowskiej?
2. Na czym polegało rozdrobnienie feudalne w Europie Zachodniej?

TESTAMENT BOLESŁAWA KRZYWOUSTEGO

Książę Bolesław III Krzywousty miał liczne potomstwo. Mógł się zatem obawiać, że po jego śmierci dojdzie do gwałtownych konfliktów o podział władzy, podobnych do tych, jakie sam w przeszłości toczył z ojcem i bratem. Większość historyków przypuszcza, że właśnie z tego powodu uregulował sprawy sukcesji tronu, wprowadzając zasadę nazwaną przez nich **senioratem**. Zgodnie z nią rządy w polskiej monarchii miał przejmować i sprawować każdorazowo najstarszy przedstawiciel rodu Piastów. Przestała zatem obowiązywać zasada dziedziczenia tronu w prostej linii z ojca na jednego z synów (nie zawsze najstarszego). Historycy, opisując ustrój senioratu, określają władcę jako **księcia seniora**, a pozostałych członków dynastii piastowskiej tytułują książętami **juniorami**.

Dziedziczna władza w Polsce była przynależna wyłącznie członkom dynastii Piastów. Zasada senioratu miała zapewnić pokojowe przejmowanie władzy zwierzchniej oraz godzić utrzymanie jedności monarchii z ambicjami książąt juniorów. Zaczęła ona obowiązywać w **1138 r.** Historycy wprowadzenie ustroju senioratu określają jako ustawę sukcesyjną lub **testament Bolesława Krzywoustego**, jednak w żadnym źródle historycznym nie zachowała się treść tej ustawy. Nie wiadomo, kiedy Bolesław Krzywousty ją sformułował oraz czy wystawił jakiś dokument, czy też raczej przedstawił swoją wolę na wiecu i kazał ją zaprzysiąc świeckim oraz kościelnym możnym. Ta ostatnia hipoteza wydaje się najbliższa prawdy. Nie wiadomo też, czy podział na dzielnice został ustanowiony już przez Bolesława Krzywoustego, czy przeprowadził go dopiero pierwszy senior, najstarszy syn księcia – **Władysław**. Wyznaczona **dzielnica senioralna** najprawdopodobniej składała się z Małopolski (ze stołecznym Krakowem), ziemi sieradzkiej i łęczyckiej oraz wschodniej części Wielkopolski z Kaliszem i Gnieznem. Do księcia seniora

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW II WYGNANIEC (1105–1159)

Był synem Bolesława Krzywoustego i księżniczki ruskiej Zbysławy. Dzięki małżeństwu z Agnieszką, córką spokrewnionego z cesarzem margrabiego austriackiego, zyskał poparcie najpotężniejszych rodów Rzeszy Niemieckiej. W 1138 r., po śmierci ojca, jako jego najstarszy męski potomek, przejął władzę w dzielnicy senioralnej oraz przepisanym mu jako dziedziczne księstwo Śląsku. Po przegranej wojnie o władzę w Polsce ze swoimi przyrodnimi braćmi udał się na wygnanie. Początkowo przebywał na dworze króla Czech, a następnie króla niemieckiego. W latach 1147–1149 Władysław brał udział w krucjacie do Ziemi Świętej. Książę zmarł w Altenburgu w Niemczech. Kilka lat po jego śmierci jego dwaj synowie Bolesław i Mieszko powrócili do Polski i objęli władzę na Śląsku.

PODZIAŁ MONARCHII PIASTOWSKIEJ

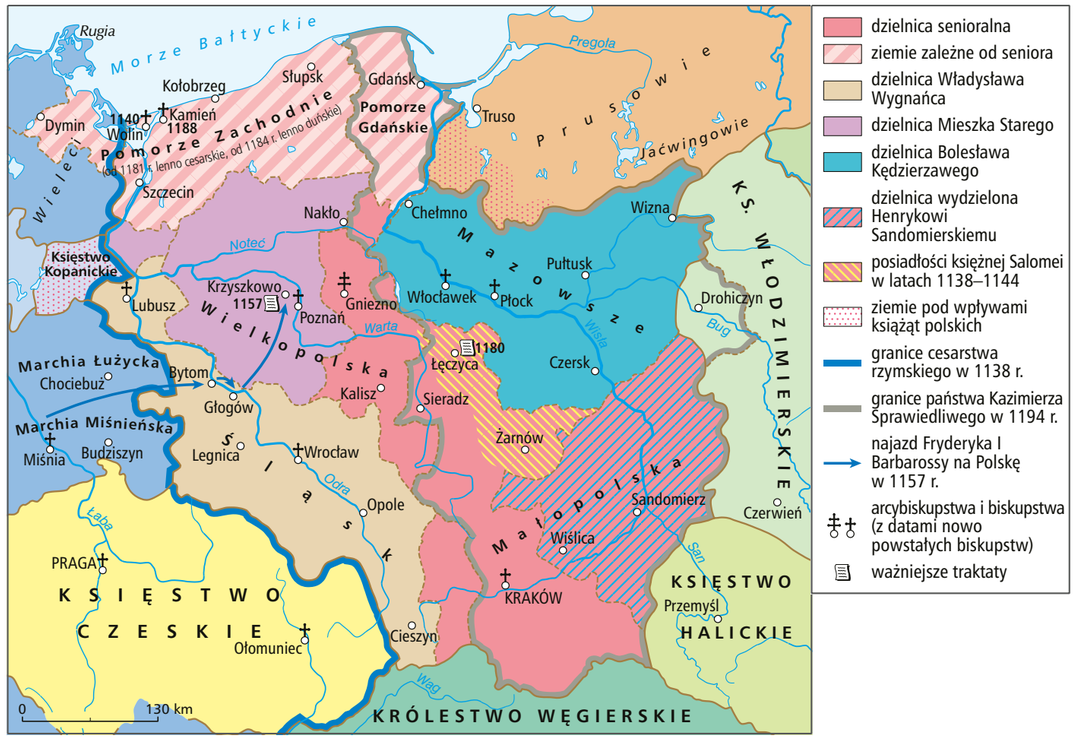

? 1. Odpowiedz, z której dzielnicy wyodrębniono ziemie dla Salomei i Henryka.
2. Podaj nazwę dzielnicy, na której terenie znajdowało się jedyne arcybiskupstwo na ziemiach polskich.

należała także władza zwierzchnia nad Pomorzem. Położona centralnie dzielnica senioralna miała zapewnić skuteczne rządy kolejnym seniorom. Była niepodzielna i nie podlegała dziedziczeniu. Seniorzy mieli przejmować ją jedynie na czas sprawowania władzy zwierzchniej.

Trzej pełnoletni synowie Bolesława Krzywoustego otrzymali odrębne dzielnice (zob. mapa powyżej). Najstarszy z nich, pierwszy senior – Władysław, nazwany później **Wygnańcem**, otrzymał Śląsk, **Bolesław Kędzierzawy** – Mazowsze, a **Mieszko Stary** – zachodnią część Wielkopolski z Poznaniem. Czwartemu z braci, **Henrykowi**, który był jeszcze dzieckiem, została przeznaczona ziemia sandomierska, stąd jego późniejszy przydomek: Sandomierski. Henryk otrzymał ją później i być może – jak uważają niektórzy historycy – tylko dożywotnio, na mocy decyzji braci. W podziale kraju na dzielnice nie został wzięty pod uwagę ostatni syn Bolesława Krzywoustego, **Kazimierz Sprawiedliwy**, który urodził się po śmierci ojca. Uwzględniono natomiast księżnę **Salomeę** – wdowę po Krzywoustym. Otrzymała ona jako dożywotnie zabezpieczenie ziemię łęczycką. Po jej śmierci obszar ten miał zostać przyłączony do dzielnicy senioralnej.

Dawniej historycy sądzili, że dzielnice wyznaczył już Bolesław Krzywousty i że od początku były one księstwami dziedzicznymi (z wyjątkiem senioralnej). Jednak zdaniem niektórych współczesnych badaczy juniorzy otrzymali swoje dzielnice w zarząd – czasowy, być może dożywotni – dopiero od księcia seniora, którego obowiązkiem było ich uposażyć. Dopiero w następstwie wojen domowych oraz upadku władzy senioralnej przekształciły się one w księstwa dziedziczne.

WALKI O WŁADZĘ

Wprowadzenie senioratu nie zagwarantowało pokojowych rządów w Polsce. Już w 1141 r. wdowa wraz z synami naruszyła prawa seniora, zwołując bez jego wiedzy wiec w Łęczycy. Ponadto podjęte tam decyzje miały przyczynić się do osłabienia jego wpływów na Rusi. Dlatego już rok później książę zajął kilka grodów należących do przyrodnich braci. Po śmierci Salomei w 1144 r. doszło do konfliktu o ziemię łęczycką – juniorzy nie zgadzali się na jej przyłączenie do dzielnicy senioralnej. W 1144 r. Władysław, wsparty przez oddziały ruskie, najechał dzielnice przyrodnich braci. Początkowo odnosił sukcesy, lecz w miarę upływu czasu tracił zwolenników. Juniorów wziął w obronę nawet palatyn Władysława, **Piotr Włostowic**. Za swoją postawę został jednak okrutnie ukarany przez oślepienie i ucięcie języka. Bezwzględność seniora sprawiła, że odwróciła się od niego większość rycerstwa. Dzięki temu młodsi książęta nie tylko obronili się przed bratem, lecz także zmusili go w 1146 r. do opuszczenia Polski. Mimo wypędzenia księcia seniora z kraju nie unieważniono zasady senioratu. Władzę zwierzchnią objął następny w kolejce do tronu Bolesław Kędzierzawy, który rządził Mazowszem, Śląskiem i dzielnicą senioralną. Ziemię sandomierską przejął wówczas Henryk Sandomierski, a Mieszko Stary wschodnią część Wielkopolski.

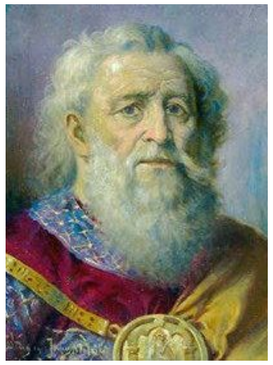

Mieszko III Stary był ostatnim władcą, który jako senior zachowywał zwierzchność nad pozostałymi książętami piastowskimi. Mimo że czterokrotnie obejmował władzę w Krakowie, nie udało mu się utrzymać jej na dłużej i ugruntować swojej pozycji w Małopolsce.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Wygnany z kraju Władysław zabiegał o pomoc Niemców. Wyprawa króla Konrada III, który w 1146 r. interweniował w Polsce w sprawie wypędzonego władcy, zakończyła się jednak fiaskiem. Zawarto jedynie porozumienie, zgodnie z którym książęta juniorzy zobowiązali się do płacenia trybutu oraz złożenia hołdu niemieckiemu władcy. Interwencja Stolicy Apostolskiej w tej sprawie także nie przyniosła pożądanych skutków. Papież wprawdzie rzucił klątwę na braci Władysława, lecz nałożonego na nich **interdyktu** w Polsce nie przestrzegano. W **1157 r.** na wyprawę przeciwko książętom juniorom wyruszył **Fryderyk I Barbarossa**. Jego wojska, nie napotykając większego oporu, dotarły pod Poznań. Tam cesarz przerwał ofensywę i **zawarł w Krzyszkowie porozumienie z Bolesławem Kędzierzawym**. Przyjął jego hołd oraz zobowiązał go do udziału w przyszłorocznym zjeździe i wyprawie zbrojnej do Italii. Sprawę powrotu Władysława Wygnańca do władzy pozostawił do późniejszego rozstrzygnięcia – za najistotniejsze uznał potwierdzenie swojego zwierzchnictwa nad polskimi książętami.

UPADEK SENIORATU

Po tragicznej śmierci Henryka Sandomierskiego władzę w jego dzielnicy przejął senior Bolesław Kędzierzawy. Z części jej ziem utworzono księstwo wiślickie. Otrzymał je najmłodszy z braci Kazimierz Sprawiedliwy, który wówczas osiągnął pełnoletność. Jednak pod koniec panowania Bolesława Kędzierzawego ponownie zaczęły dzielić ich konflikty. Już kilkunastu męskich potomków (synów, wnuków, a niebawem i prawnuków) Bolesława Krzywoustego było potencjalnymi kandydatami do dziedziczenia części terytorium Polski. Przekonanie o tym, że każdemu z nich należy się sukcesja, miało druzgocące skutki dla jedności monarchii piastowskiej.

Kazimierz II Sprawiedliwy, najmłodszy syn Bolesława Krzywoustego, młodość spędził przy boku matki na przepisanej jej ziemi łęczyckiej. Z czasem uzyskał jednak własną dzielnicę i aktywnie włączył się w walkę o władzę senioralną.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

W 1173 r. zmarł Bolesław Kędzierzawy. Książęta piastowscy po raz ostatni zastosowali wówczas zasadę senioratu: władzę zwierzchnią oraz dzielnicę senioralną przejął najstarszy z nich – Mieszko Stary. Książę wyznaczał własnych urzędników w Małopolsce, nie licząc się z opinią miejscowych możnych. Ponadto bezwzględnie ściągał daniny oraz dążył do zwiększenia uprawnień monarszych, zwłaszcza wymiaru regaliów. W ten sposób zraził do siebie możnowładców oraz rycerzy, którzy w 1177 r. wszczęli przeciwko niemu bunt. Mieszko Stary został pozbawiony władzy, a na tron krakowski wyniesiono jego młodszego brata, Kazimierza Sprawiedliwego. Tym samym po raz drugi obalono zasadę senioratu. Mieszko Stary utracił na pewien czas władzę nawet w Wielkopolsce – na rzecz swojego syna, Odona. Jednak po kilku latach pogodził się z nim i nadal dążył do odzyskania dzielnicy senioralnej.

TEKST ŹRÓDŁOWY

KLĘSKA WŁADYSŁAWA WYGNAŃCA

Porażkę Władysława Wygnańca w walce z braćmi opisał w XIII w. Wincenty Kadłubek.

Po ojcu zaś następuje Władysław [...] *książę, sam w sobie bardzo ludzki, pod wpływem zawziętości żony wyzbywa się ludzkości.* [...] *Stłumiwszy w sobie uczucie braterskiej miłości usposabia się wrogo i z okrutną zaciekłością prześladuje małoletnich jeszcze braciszków, a zająwszy ich grody, postanawia ich wydziedziczyć.* [...] *z powodu nieznośnego jarzma tej niewiasty* [i] *z powodu nieubłaganej nienawiści, arcybiskup Jakub z przedniejszymi panami przeszedł na stronę młodych książąt.* [...] *Młodzi ufni w ich pomoc nie toną już we łzach, lecz śmielej za oręż się biorą.* [...] *Władysław* [...] *zburzywszy już prawie wszystkie ich grody lub osadziwszy w nich załogi* [...], *wokół grodu Poznania, który został jako jedyna ich obrona, zgromadził tak swoje, jak i obce posiłki. Tymczasem młodzi umyślnie ukryli się z małą wprawdzie, lecz zaprawioną w boju garstką, potajemnie naradzając się nad ruszeniem grodowi na odsiecz.* [...] *podkradają się ostrożnie, z dala od obozu pochwytują straże wrogów, wiążą* [je], *wymuszają* [na nich] *wydanie tajemnic obozowych. Poznają że przeciwnik nic nie podejrzewa i wśród uczty gnuśnieje w swawolnej beztrosce.* [...] *Rzucają się na ucztujących, powalają niebacznych, zabijają oszołomionych. Przez otwarte bramy wypadają grodzianie, wybiega z grodu załoga: ze wszystkich stron rozpraszają gromady nieprzyjaciół* [...]. *W tej bitwie powiodło się Władysławowi podobnie jak kupcowi-rozbitkowi, który ledwo nagi wypłynął po rozbiciu okrętu. Osadziwszy jednak w grodach bardzo silne załogi, udaje się do prześwietnego cesarza, którego siostra była jego żoną, i pokornie błaga o pomoc* [...]. *Tymczasem Bolesław i Mieszko* [...] *ściskają Kraków potężnym oblężeniem i ową tygrysicę, która broniła zamku, zmuszają do poddania się. Ona, wyparta wreszcie z grodu i wyzuta z mienia, musiała pójść za mężem i wraz z nim zmarniała wśród utrapień wygnania.*

Źródło: Mistrz Wincenty Kadłubek, *Kronika polska*, red. nauk. S. Sierpowski, tłum. B. Kürbis, Wrocław 1996, s. 158–163.

? 1. Omów przebieg konfliktu Władysława Wygnańca z braćmi.

2. Rozstrzygnij, której stronie konfliktu sprzyjał kronikarz. Swoją odpowiedź uzasadnij.

CIEKAWOSTKA

Krzyżowiec wśród Piastów

Jeden z synów Bolesława Krzywoustego – Henryk Sandomierski – przeszedł do historii jako waleczny rycerz i obrońca wiary chrześcijańskiej. W 1154 r. wziął udział w krucjacie do Ziemi Świętej, gdzie spędził około roku. W 1166 r. wraz z Bolesławem Kędzierzawym poprowadził wyprawę chrystianizacyjną na ziemie Prusów. Podczas niej, w wyniku zasadzki opisanej w kronice Wincentego Kadłubka, Henryk Sandomierski poległ w bitwie z poganami.

Ciągłe konflikty wybuchające we wszystkich dzielnicach wzmacniały **partykularyzm**, czyli dbanie o własne interesy, książąt dzielnicowych. Wzrastała polityczna rola lokalnych wieców, na których władcy piastowscy zabiegali o poparcie wielmożów – świeckich oraz duchownych. Kazimierz Sprawiedliwy zwoływał także wiece ogólnokrajowe, co miało uwierzytelnić jego władzę zwierzchnią. Na jednym z nich, zorganizowanym w **1180 r. zjeździe w Łęczycy**, w obecności wszystkich biskupów polskich ograniczono uprawnienia monarszych urzędników dotyczące dóbr kościelnych oraz zniesiono prawo łupu (prawo przepadku), czyli przejmowania przez monarchę mienia ruchomego zmarłych biskupów. Ten przywilej zapoczątkował proces emancypacji prawnej Kościoła w Polsce, tożsamy z procesem realizacji reform gregoriańskich w krajach Europy Zachodniej. Ustępstwa poczynione przez Kazimierza Sprawiedliwego stanowiły cenę za zgodę Kościoła na objęcie tronu krakowskiego.

Po śmierci Kazimierza Sprawiedliwego w 1194 r. małopolscy wielmoże osadzili na tronie krakowskim jego małoletniego syna – **Leszka Białego**. O władzę senioralną ponownie upomniał się Mieszko Stary, wspierany przez książąt śląskich. Jednak ich wojska zostały pokonane w **1195 r.** w krwawej bitwie **nad Mozgawą** i zmuszone do wycofania się. Starcie to pogłębiło niechęć między książętami. Było również okazją do konfrontacji dwóch koncepcji władzy książęcej: uwzględniającej prawa możnowładztwa do wyboru panującego, forsowanej przez małopolskich panów, oraz senioratu, którego bronił Mieszko Stary. W kolejnych latach ten książę jeszcze dwukrotnie zdobywał i tracił władzę w Krakowie. Jego śmierć w **1202 r.** zakończyła okres starań o utrzymanie senioratu.

APOGEUM ROZBICIA DZIELNICOWEGO

W 1202 r. wybuchły kilkuletnie walki o tron krakowski, który ostatecznie przypadł Leszkowi Białemu. Zmieniono wówczas rolę Małopolski – z dzielnicy senioralnej stała się

WAWEL

Kraków, wyznaczony przez Bolesława Krzywoustego na siedzibę księcia seniora, był ośrodkiem ważnym zarówno pod względem politycznym, jak i religijnym. Na Wawelu mieściły się rezydencja władcy oraz dwór biskupi, na którym rozwijało się życie umysłowe. O znaczeniu Krakowa świadczy duża liczba murowanych budowli wznoszonych na Wawelu w XI i XII w. Oprócz nich na wzgórzu istniała gęsta zabudowa drewniana.

1 **Katedra św. Wacława** była najważniejszą budowlą sakralną na Wawelu. Wzniesiono ją w stylu romańskim w pierwszej połowie XII w. na miejscu starszej świątyni. Rangę Krakowa podnosiły spoczywające w tym kościele szczątki dwóch świętych: Floriana, którego relikwie sprowadzono w 1184 r., i Stanisława, którego kanonizowano w 1253 r. Przyciągały one wielu pielgrzymów.

2 **Bazylikę św. Gereona** zbudowano w stylu romańskim w XI w. Jej funkcja pozostaje kwestią dyskusyjną – mogła być reprezentacyjną kaplicą pałacową albo kościołem klasztornym. Wysunięto nawet hipotezę, zgodnie z którą świątynia tworzyła wraz z kościołem św. Wacława tzw. katedrę podwójną.

Rekonstrukcja grodu wawelskiego
sprzed lokacji Krakowa na prawie niemieckim (połowa XIII w.).

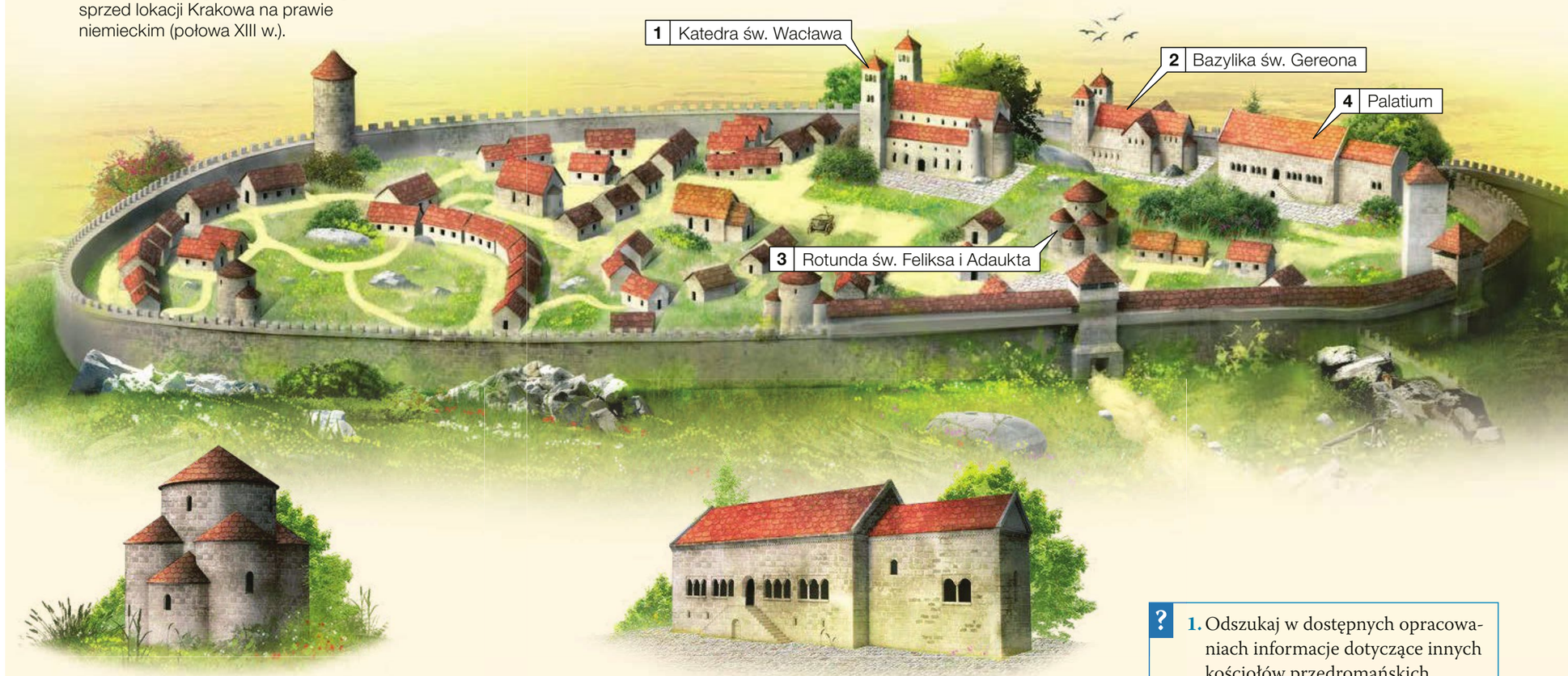

3 **Rotunda św. Feliksa i Adaukta** jest najlepiej zachowaną budowlą przedromańską na Wawelu. Miała formę walca otoczonego czterema apsydami. Odsłonięte i zrekonstruowane pozostałości kościoła stanowią część rezerwatu archeologicznego Wawel Zaginiony.

4 **Palatium** powstało w połowie XI w. w czasach Kazimierza Odnowiciela. Znajdowała się w nim przestronna aula, której strop podtrzymywały 24 kolumny, z tego względu zwana salą o 24 słupach. Wśród uczonych trwa spór o jej wielkość – niektórzy uważają, że kolumn było 12, a co za tym idzie, sala była mniejsza.

? 1. Odszukaj w dostępnych opracowaniach informacje dotyczące innych kościołów przedromańskich i romańskich znajdujących się na Wawelu.
2. Wymień funkcje grodu wawelskiego w pierwszej połowie XIII w.
3. Omów walory obronne Wawelu.

TABLICA GENEALOGICZNA

Dynastie piastowskie

Rządzący poszczególnymi dzielnicami synowie Bolesława Krzywoustego zapoczątkowali nowe linie dynastii. Piastowie mazowieccy, śląscy, wielkopolscy oraz kujawscy przez cały okres rozbicia dzielnicowego rywalizowali między sobą o wpływy i władzę. Niektóre rody dość szybko wygasły, inne zaś przetrwały do epoki odrodzenia polskiego królestwa. Najdłużej panowali Piastowie śląscy, potomkowie Władysława Wygnańca, którzy żyli jeszcze w XVII i XVIII w.

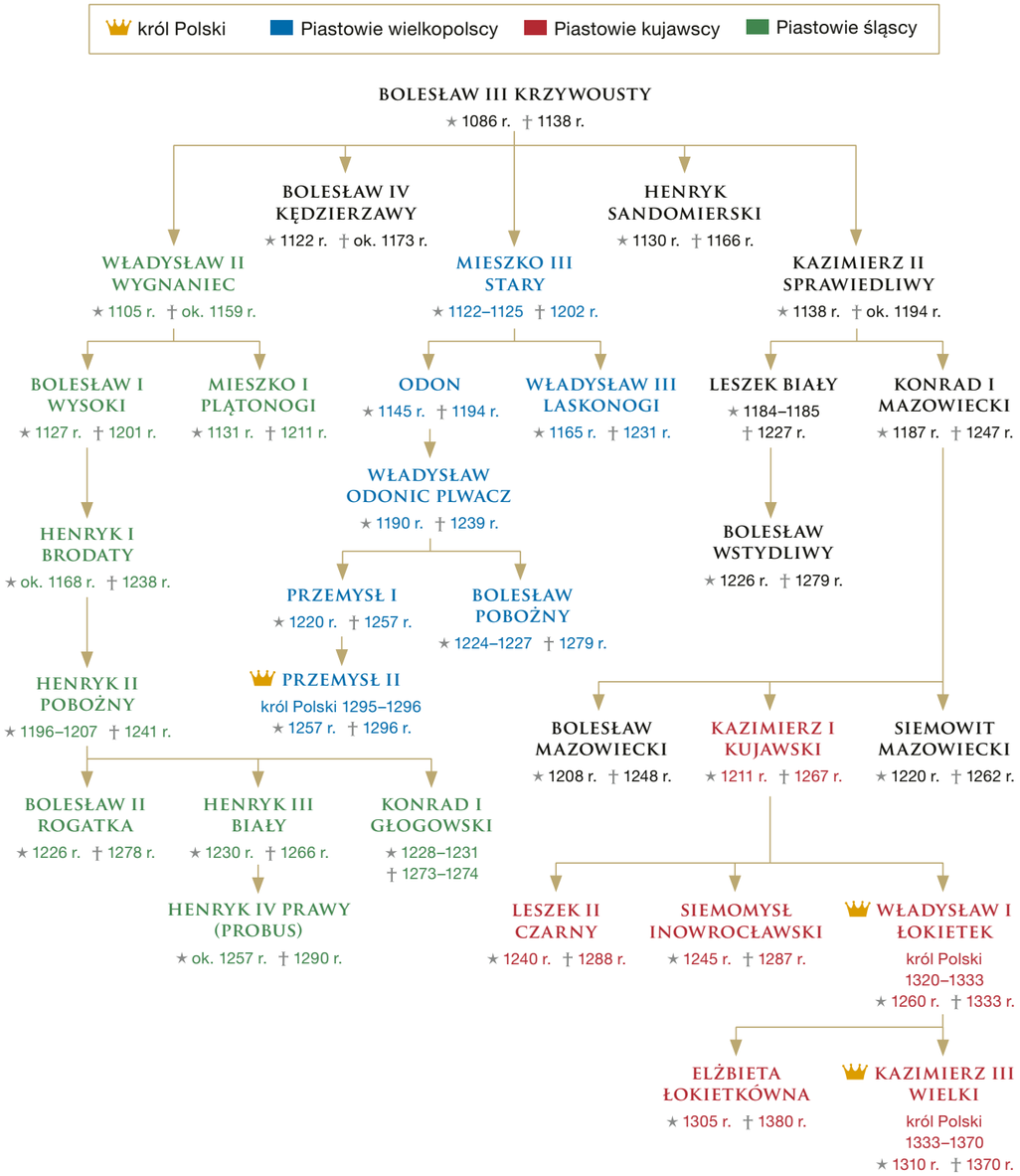

? Jaki stopień pokrewieństwa łączył Kazimierza Wielkiego z Konradem Mazowieckim?

ona dzielnicą dziedziczną, taką jak pozostałe. Książęta piastowscy przestali respektować zasady senioratu, a ich politykę cechował silny partykularyzm.

W **1227 r.** Leszek Biały zorganizował **zjazd książąt piastowskich i biskupów w Gąsawie**. Mediacje miały doprowadzić do zakończenia konfliktu między potomkami Mieszka Starego w Wielkopolsce oraz ograniczenia samowoli księcia gdańskiego **Świętopełka**. Ten przedstawiciel dynastii pomorskiej, wywodzącej się od namiestnika Sobiesława, wykorzystał osłabienie władzy senioralnej i usamodzielnił się. Tymczasem zjazd gąsawski zakończył się tragicznie – w wyniku zamachu zorganizowanego przez Świętopełka Leszek Biały zginął. O współudział w tej zbrodni oskarżono jednego z gospodarzy zjazdu, księcia Władysława Odonica, lecz część współczesnych historyków uważa te oskarżenia za bezpodstawne.

Na początku XIII w. o władzę w kraju walczyło kilku książąt piastowskich. Przewagę zdobył wnuk Władysława Wygnańca, **Henryk Brodaty**. Udało mu się przejąć władzę nad całym Śląskiem, południową Wielkopolską i Małopolską – gdzie formalnie występował jako opiekun małoletniego Bolesława Wstydliwego, syna Leszka Białego. Książę prawdopodobnie planował również zjednoczenie kraju i dążył do zdobycia korony księcia krakowskiego, a może także królewskiej. Podobne cele miał jego syn, **Henryk Pobożny**. Jednak najazd wojsk mongolskich w **1241 r.** i **bitwa pod Legnicą**, w której zginął śląski książę, zniweczyły te zamiary. Państwo zespolone przez Henryka Brodatego ponownie rozpadło się na odrębne dzielnice.

Śmierć Leszka Białego podczas zjazdu w Gąsawie została przedstawiona na obrazie Jana Matejki. Według przekazów Henryk Brodaty i Leszek Biały zostali napadnięci podczas pobytu w łaźni. Księciu krakowskiemu udało się dosiąść konia, jednak w czasie ucieczki został przez napastników dogoniony i zamordowany.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

ĆWICZENIA

1. Podaj przyczynę podziału państwa polskiego w 1138 r.
2. Wyjaśnij, na czym polegała zasada senioratu ustanowiona przez Bolesława Krzywoustego.
3. Opisz przebieg walki między Władysławem Wygnańcem a jego braćmi.
4. Przedstaw okoliczności upadku senioratu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Jureczko, *Testament Krzywoustego*, Warszawa 1988.
J. Wyrozumski, *Pierścień Kingi*, Warszawa 1999.

2 ROZWÓJ GOSPODARCZY ZIEM POLSKICH

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaka była struktura społeczna monarchii wczesnopiastowskiej?
2. Do jakich zmian doszło w gospodarce europejskiej w XI–XIII w.?

PRZYCZYNY OŻYWIENIA GOSPODARCZEGO

Od powstania monarchii piastowskiej do końca XII w. na ziemiach polskich postępował powolny i nierównomierny wzrost gospodarczy. Stopniowo stabilizowało się osadnictwo i rosło zaludnienie. W obrocie gospodarczym zaczęto też używać pieniędzy. Dotychczasowe podgrodzia przekształcały się powoli w osady typu miejskiego, a ich ludność zajmowała się handlem i rzemiosłem. W XII w. istniało już ok. 250 targów, ośrodków wymiany lokalnej i ponadregionalnej. Pieczę nad nimi sprawowali książęta, którzy określali zasady ich funkcjonowania oraz gwarantowali bezpieczeństwo.

Wzrost aktywności gospodarczej na ziemiach polskich nastąpił w okresie rozbicia dzielnicowego. Wprawdzie w kraju zwiększało się zaludnienie, ale przyrost naturalny postępował wolno. W związku z tym na początku XIII w. książęta i możnowładcy nadal posiadali nieużytki, których nie byli w stanie zagospodarować z powodu niedostatku poddanych. Jednocześnie zależało im na zwiększeniu liczby gospodarstw i warsztatów rzemieślniczych, ponieważ dawało to większe dochody. Dlatego aby zachęcić ludność do osiedlania się w nowych majątkach, zaczęto obniżać wysokość danin i wymiar posług. Chłopi wykorzystywali tę sytuację i opuszczali zamieszkiwane dotychczas osady w poszukiwaniu lepszych warunków życia. Powstała nowa grupa ludności chłopskiej, tzw. **wolni goście**, którzy byli wędrującymi po kraju zbiegami. W XII w. upowszechnił się zwyczaj osadzania ich w majątkach na podstawie umów gwarantujących wolność osobistą, określających warunki dzierżawy ziemi, ale też rygorystycznie ograniczających możliwość odsprzedania gospodarstw lub ich opuszczenia.

Ważnym elementem przemian gospodarczych w Polsce był rozwój wielkiej własności ziemskiej, powiązany z upowszechnieniem się **immunitetów**:

- immunitet ekonomiczny całkowicie lub częściowo zwalniał dobra możnych z ciężarów nakładanych na mocy prawa książęcego;
- immunitet prawny wyłączał spod jurysdykcji władcy mieszkańców danych posiadłości. W ten sposób prawo sądzenia i egzekwowania kar sądowych przechodziło na właścicieli ziem. Mogli oni również sami ustalać wysokość podatków.

Możnowładcy – zarówno świeccy, jak i duchowni – otrzymywali je w zamian za poparcie udzielane książętom walczącym o władzę w podzielonym kraju w XII–XIII w.

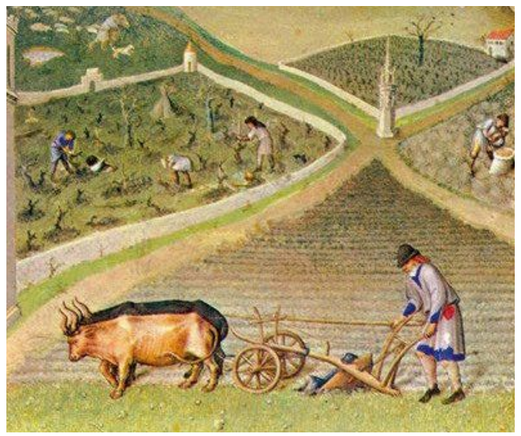

Pług rozpowszechnił się na ziemiach polskich w XII i XIII w. Dzięki lemieszowi, który odwracał oraną ziemię, narzędzie to było skuteczniejsze niż stosowane wcześniej radła i sochy.

▪ *miniatura, Francja, XV w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Zakony na ziemiach polskich

Pierwsze klasztory w państwie Piastów – głównie **benedyktynów** – powstawały już w XI w. Jednak to okres rozbicia dzielnicowego był czasem intensywnego zakładania opactw w Polsce. W drugiej połowie XII w. przybyli tu **cystersi**, a w XIII w. także **franciszkanie** i **dominikanie**. Klasztory były fundowane przez książąt dzielnicowych, ale także przez możnowładców. Osiedlanie się na ziemiach polskich kolejnych zgromadzeń zakonnych miało niebagatelny wpływ na rozwój kultury i gospodarki. Mnisi m.in. tworzyli i przepisywali dokumenty i księgi. W drugiej połowie XIII w. w opactwie cystersów w Henrykowie powstała *Księga henrykowska* – jedna z najstarszych kronik na ziemiach polskich. To w niej znalazło się najstarsze zapisane zdanie w języku polskim: *Day, ut ia pobrusa, a ti poziwai* (‘Daj, ja pokręcę żarnami, a ty odpocznij’). Sami cystersi sprowadzili do Polski wiele rozwiązań wykorzystywanych w rolnictwie. Uczyli polskich chłopów m.in. uprawy ziemi metodą trójpolówki oraz wykorzystywania metalowych narzędzi.

Piotr Włost sprowadza cystersów do Polski to obraz Jana Matejki z 1888 r. Dzieło w symboliczny sposób przedstawia założenie nowego opactwa na ziemiach polskich. Umieszczony w centrum obrazu Piotr Włostowic przekazuje zakonnikowi ze zgromadzenia cystersów klucze do ufundowanego właśnie klasztoru.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

? Jakie znaczenie miało osiedlanie się na ziemiach polskich zgromadzeń zakonnych?

Do rozwoju gospodarczego ziem polskich w XIII w. przyczyniło się także upowszechnienie, głównie przez nowych osadników z Europy Zachodniej, systemu trójpolówki i żelaznych narzędzi rolniczych oraz zwiększenie liczby hodowanych zwierząt. Uzyskiwane dzięki tym zmianom nadwyżki żywności wpłynęły na wzrost zaludnienia. W dalszej kolejności spowodowało to intensyfikację ruchu osadniczego i pozyskiwanie nowych terenów pod uprawę.

KOLONIZACJA NA PRAWIE NIEMIECKIM

Ściąganie „wolnych gości” oraz inne metody pozyskiwania nowych poddanych, stosowane na przełomie XII i XIII w. przez właścicieli ziemskich, nie przyniosły oczekiwanych skutków. Miały jednak ogromny wpływ na zmiany, które nastąpiły w XIII w., czyli na rozpoczęcie **kolonizacji na prawie niemieckim**. Nazwa tego procesu wywodzi się od przybywającej na ziemie polskie ludności, która pochodziła głównie z Niemiec, w wyniku czego umowy zawierane między osadnikami a panami feudalnymi wzorowano na prawie obowiązującym w tym kraju.

Na ziemiach polskich akcję kolonizacyjną zapoczątkował książę śląski Henryk Brodaty. Pierwszym impulsem do tych działań była „gorączka złota”, czyli odkrycie pokładów tego szlachetnego kruszcu nad rzekami Kaczawą i Bobrem. Książę osadził tam saskich górników, którzy założyli dwie osady: **Złotoryję** oraz **Lwówek Śląski**. Podobnie postępowali inni władcy piastowscy, a także możnowładcy kościelni i świeccy. W XIV w., a częściowo również w XV w. kolonizacja na prawie niemieckim objęła wszystkie ziemie polskie. W jej wyniku doszło do gruntownej zmiany organizacji życia gospodarczego oraz społecznego na tych terenach. Rozwój gospodarki towarowo-pieniężnej i społeczeństwa stanowego doprowadził do przemiany ustroju państwa z monarchii patrymonialnej w stanową.

KOLONIZACJA NA ZIEMIACH POLSKICH W XII–XIV WIEKU

? 1. Wymień nazwy dzielnic Polski, w których w XIII i XIV w. lokowano najwięcej nowych miast.
2. Wyjaśnij, dlaczego wskazane na mapie obszary stały się głównymi terenami kolonizacji niemieckiej.

LOKOWANIE WSI

Kolonizację na prawie niemieckim przeprowadzano planowo i sukcesywnie. Na początku nowi przybysze osiedlali się głównie na Śląsku i Pomorzu Zachodnim, m.in. z powodu ożywionych kontaktów tamtejszych książąt z Rzeszą. Nowe wsie budowano obok lokowanych miast oraz lokalnych centrów handlu, administracji i sądownictwa. Chłopi osiedlali się tam na podstawie **umów lokacyjnych**. Określano w nich dokładnie obowiązki osadników oraz panów feudalnych. Początkowo umowy lokacyjne zawierano w formie ustnej. Dopiero z czasem upowszechniło się ich spisywanie, co znacznie lepiej zabezpieczało obie strony przed nagłymi zmianami ustalonych warunków.

JAK PRZEBIEGAŁO LOKOWANIE WSI?

Lokowanie wsi przebiegało według ustalonego porządku. Przed lokowaniem nowej osady właściciel ziemi zazwyczaj starał się o immunitet, aby zagwarantować sobie jak największe zyski. Następnie wystawiał dokument, w którym zlecał zasadźcy założenie wsi. Osoba ta zajmowała się sprowadzaniem osadników i przekazywaniem im ziemi wyznaczonej przez pana. Liczbę chłopów we wsi oraz wielkość ich działek określano w umowie lokacyjnej. Pastwiska, lasy i łąki mieszkańcy danej wsi użytkowali wspólnie. Ponadto osadnikom przysługiwała **wolnizna**, czyli zwolnienie ze świadczeń feudalnych na początkowych etapach zagospodarowywania na czas od 2 do 24 lat.

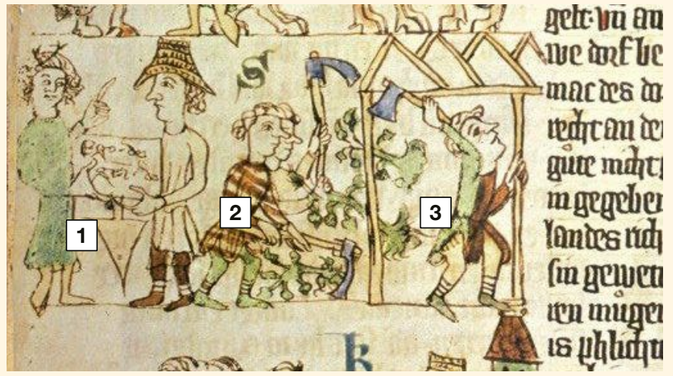

Zakładanie wsi zostało przedstawione na jednej z ilustracji w pochodzącym z XIII w. dziele zwanym Zwierciadłem Saskim. Stanowi ono zbiór praw zwyczajowych obowiązujących w średniowiecznej Saksonii. Ilustracja ukazuje scenę przekazania aktu lokacyjnego zasadźcy 1, a także karczowanie lasu 2 i budowę wiejskiej chaty 3.

▪ *miniatura, Niemcy, XIII w.*

? Jaką rolę w procesie zakładania wsi odgrywał zasadźca?

Po założeniu wsi, rozdzieleniu działek ziemskich i upłynięciu okresu **wolnizny** chłopi musieli wypełniać swoje obowiązki wobec feudałów. Należało do nich płacenie czynszów pieniężnych, składanie danin, a także wykonywanie niewielkich darmowych prac na rzecz właściciela wsi. Obowiązywało ich również uiszczanie **dziesięciny** Kościołowi oraz podatków nieobjętych immunitetami. Osadnicy byli wolni i mogli odejść ze wsi – pod warunkiem, że przepracowali okres równy otrzymanej wcześniej wolniźnie, odrobili konieczną robociznę i przekazali daninę za dany rok. Jeśli wywiązywali się ze wszystkich swoich zobowiązań, panowie feudalni nie mieli prawa usuwać ich z zajmowanej ziemi.

Zasadźca, który wypełnił warunki umowy zawartej z panem i przeprowadził lokację nowej osady, najczęściej otrzymywał dziedziczny tytuł **sołtysa** oraz największe gospodarstwo, zwolnione z płacenia danin właścicielowi ziemskiemu. Miał także np. wyłączne prawo do posiadania stawu rybnego, prowadzenia karczmy lub młyna. Ponadto zbierał podatki dla pana, z których zatrzymywał dla siebie 1/6 czynszów i ⅓ kar sądowych. Spoczywał na nim również obowiązek służby wojskowej. Sołtys przewodniczył w osadzie samorządowi oraz sądowi – **ławie wiejskiej**, rozstrzygającej spory między kmieciami, a w razie potrzeby mogącej odwołać się do feudała.

Korzyści płynące z lokowania wsi na prawie niemieckim odczuwali zarówno chłopi, jak i właściciele ziemscy. Książęta, następnie przedstawiciele Kościoła, możni, a nawet rycerze, kierowani chęcią zwiększenia swoich zysków, nadawali prawa niemieckie części istniejących już osad zamieszkanych przez polskich chłopów. Doprowadziło to do polepszenia warunków życia ludności wiejskiej, a z czasem także do powstania jednolitego **stanu kmiecego** (chłopskiego).

POWSTAWANIE MIAST

W okresie przedlokacyjnym na ziemiach polskich nie było osad miejskich, które przypominałyby miasta znane z Europy Zachodniej. Istniejące ośrodki były jedynie lepiej niż wsie ufortyfikowanymi miejscami schronienia dla okolicznej ludności. Kupcy oraz rzemieślnicy mieszkali zazwyczaj na terenach podgrodzi i często utrzymywali się dodatkowo z rolnictwa. Wymiana handlowa, zarówno lokalna, jak i dalekosiężna, dotyczyły jedynie niewielkiej części dóbr materialnych. Ludność samodzielnie wyrabiała większość potrzebnych narzędzi. Dopiero w XII–XIV w., gdy pojawiły się nadwyżki żywności, a mieszkańcy wsi mogli sobie pozwolić na zakup wyrobów rzemieślniczych, ukształtowała się gospodarka towarowo-pieniężna. Dzięki zyskom z lokalnego handlu ludzie żyjący w podgrodziach rezygnowali z uprawy roli. Mimo to miasta, mające zupełnie inny status prawny, zaczęły powstawać dopiero w okresie kolonizacji – w efekcie napływu zachodnich osadników.

Miasta zakładano z inicjatywy książąt, a nawet Kościoła i niektórych możnowładców. Najpierw należało pozyskać przy pomocy zasadźcy odpowiednią liczbę osadników. Następnie książę oddawał do ich dyspozycji duży, zwarty teren. Na nim geometrzy wytyczali regularne plany ulic, parcele, miejsca pod budynki użyteczności publicznej oraz działki mieszczan. Pierwszymi miastami lokacyjnymi na ziemiach polskich były założona w 1211 r. Złotoryja oraz lokowany w 1217 r. Lwówek Śląski. Później dołączyły do nich wielkie ośrodki, które istniały już wcześniej, ale otrzymały lokację, która porządkowała ich prawa i układ przestrzenny: Wrocław (1242 r.), Poznań (1253 r.) i Kraków (1257 r.). Najwięcej lokacji miejskich – 121 książęcych oraz 7 kościelnych – przeprowadzono w XIII w. na Śląsku.

W lokowanych miastach zasadźcy zostawali **wójtami** (była to funkcja dziedziczna), reprezentującymi panów feudalnych. Mieszczanom oddawano działki pod zabudowę, wyznaczano okres wolnizny oraz wysokość czynszów. Wraz z rozwojem miast narastał jednak konflikt między właścicielami ziemskimi a mieszczanami, dążącymi do większej niezależności. Mieszkańcy najbogatszych ośrodków starali się wykupić z rąk właścicieli uprawnienia wójtowskie. Jeżeli ich działania kończyły się sukcesem, likwidowano urząd wójta, a władzę sprawowaną dotąd przez tę osobę przejmowała wybierana przez mieszczan **rada**, na której czele stał **burmistrz**.

POCZĄTKI SPOŁECZEŃSTWA STANOWEGO

W okresie rozbicia dzielnicowego na ziemiach polskich rozpoczął się proces formowania **społeczeństwa stanowego**. U jego podstaw leżało upowszechnienie się immunitetów i prawa niemieckiego – regulacje te zastąpiły obowiązujące dotychczas prawo książęce.

Duchowieństwo – w Polsce, podobnie jak w całej łacińskiej Europie, najwcześniej wyodrębnił się stan duchowny, co było następstwem reformy gregoriańskiej. Hierarchowie wykorzystali rywalizację między książętami dzielnicowymi i uzyskali przywileje, które zapewniały instytucjom kościelnym

Mury obronne Szydłowa są zwieńczone blankami (krenelażem), czyli rzędem prostokątnych elementów przypominających zęby. Prześwity między nimi ułatwiały prowadzenie obrony miast – m.in. umożliwiały łucznikom ostrzał przeciwników.

▪ *fotografia współczesna, Polska*

PRAWO MAGDEBURSKIE I LUBECKIE

Podczas zakładania nowego miasta nadawano mu prawo lokacyjne. Był to zbiór przywilejów, jakie otrzymywało miasto od lokującego oraz statuty regulujące jego funkcjonowanie. Miasta lokowane na ziemiach polskich otrzymywały najczęściej prawo wzorowane na jednym z dwóch niemieckich miast: Magdeburgu lub Lubece. Różnice między tymi prawami lokacyjnymi widoczne są, nawet jeszcze dziś, w układzie przestrzennym miast.

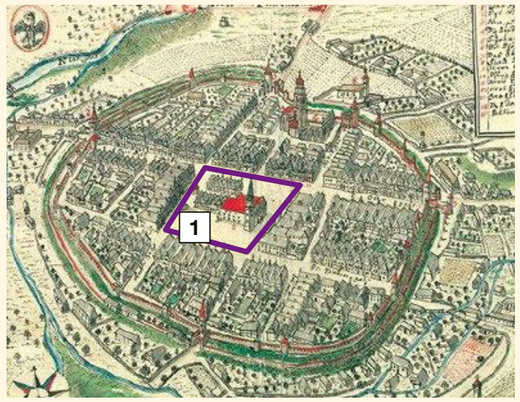

Prawo magdeburskie – Paczków na Śląsku jest jednym z miast lokowanych na prawie magdeburskim. Miasta zakładane zgodnie z jego regułami miały prostokątny rynek 1, w którego centrum często sytuowano ratusz. Ulice przecinały się pod kątem prostym i tworzyły regularną siatkę.

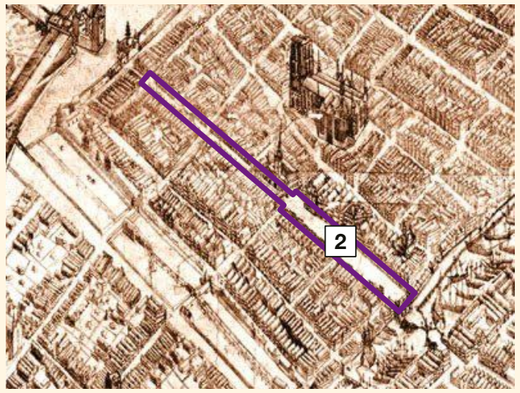

Prawo lubeckie – Gdańsk pierwotnie był lokowany na prawie lubeckim. Funkcję rynku w tego typu miastach spełniała szeroka, główna ulica 2. W przypadku Gdańska były to: ulica Długa i Długi Targ. Prawo lubeckie otrzymało wiele miast portowych na południowym wybrzeżu Bałtyku.

? Jakie są podobieństwa i różnice między miastami lokowanymi na prawie magdeburskim i lubeckim?

niezależność prawną. Pierwszy przywilej dla Kościoła wystawił w 1180 r. na wiecu w Łęczycy Kazimierz Sprawiedliwy. Dokument ten znosił nadużycia w egzekwowaniu posług prawa książęcego w dobrach kościelnych oraz przejmowanie przez władców mienia ruchomego po zmarłych biskupach. W **1210 r.** na zjeździe książąt dzielnicowych w **Borzykowej** arcybiskup gnieźnieński Henryk Kietlicz uzyskał od księcia krakowskiego Leszka Białego przywilej gwarantujący szeroki immunitet dla dóbr kościelnych, uwalniający żyjących na ich obszarach poddanych od ciężarów prawa i sądownictwa książęcego. Pięć lat później regulację tę potwierdziło kilku książąt dzielnicowych na **zjeździe w Wolborzu**. W pierwszej połowie XIII w. duchowieństwo polskie miało już własne sądownictwo, u którego podstaw leżało prawo kanoniczne.

Rycerstwo (szlachta) – w czasach rozbicia dzielnicowego zaczął się również formować stan szlachecki. Najważniejszymi przyczynami tego procesu były emancypacja rycerstwa od prawa książęcego oraz uniezależnienie ich posiadłości od władców. Wprawdzie jeszcze do XIV w. utrzymywały się różnice prawne między możnowładztwem a rycerstwem, które jednak stopniowo się zacierały. Polską szlachtę wyróżniał brak typowego dla większości krajów europejskich podziału prawnego na stany: wyższy i niższy. Potwierdzają to przywileje generalne uzyskane w XIV i XV w., gwarantujące formalnie takie same uprawnienia wszystkim przedstawicielom tej grupy społecznej.

Mieszczaństwo jako stan mający odrębne prawa ukształtowało się dzięki lokacjom na prawie niemieckim. Mieszczanie mieli własne

TEKST ŹRÓDŁOWY

LOKACJA KRAKOWA

Decyzja o lokacji Krakowa zapadła już w 1244 r., jednak zasadźca otrzymał odpowiedni dokument dopiero w 1257 r. Wystawił go książę Bolesław Wstydliwy.

Zamierzając tedy założyć miasto w Krakowie i zgromadzić tamże ludzi z różnych klimatów, kładziemy to w uszy wszystkim, tak obecnym, jak przyszłym, że my Bolesław z łaski Bożej książę Krakowa i Sandomierza, wraz z [...] *matką naszą Grzymisławą i szlachetną naszą żoną Kunegundą, zakładamy je na tym prawie, na jakim założone zostało miasto Wrocław, z tym jednak, by trzymano się nie tego, co się dzieje we Wrocławiu, lecz co się dziać powinno w myśl prawa i form miasta Magdeburga. A jeśliby jaka wątpliwość co do tego powstała, wątpiący winni się uciec do prawa pisanego.*

Przede wszystkim [...] *wójtom naszym* [...] *obiecujemy przestrzegać niewzruszenie, że wszyscy mieszczanie mieszkający w tym mieście nie mają nam dawać ani żadnego czynszu, ani jakiejkolwiek daniny z osób swoich lub mieszkań, własnych lub należących do miasta, przez przeciąg lat sześciu prócz* [czynszów] *ze sklepów, gdzie się sukno sprzedaje i ze sklepów przekupniów, które potocznie zwą się kramy, z których – skoro tylko je własnym kosztem i pracą wybudujemy* [, bo i to im obiecaliśmy] *– pięć części czynszu nam przypadnie, zaś szóstą część dziedzicznie pobierać będą pomienieni* [wymienieni] *wójtowie; to jednakowoż nie z prawa, lecz dzięki naszej szczególnej łasce.*

Bolesław V Wstydliwy był księciem krakowskim i sandomierskim. Zmarł w 1279 r. jako ostatni przedstawiciel małopolskiej linii Piastów.
▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 229–230.

? 1. Wymień przywileje nadane w dokumencie lokacyjnym wójtom z Krakowa.
2. Odpowiedz, jakie korzyści na mocy aktu lokacji uzyskali mieszczanie krakowscy.

sądownictwo i cieszyli się wolnością osobistą. Miasta nie otrzymały jednak żadnych przywilejów generalnych. Każdemu z nich przyznano odrębne gwarancje swobód – na podstawie tych samych wzorów. Dlatego często te gwarancje były podobne lub nawet identyczne. Brak przywilejów generalnych, a także słabość potencjału ekonomicznego i ludnościowego oraz obcość etniczna znacznej części mieszczan zadecydowały o nikłej roli politycznej polskich miast w późnym średniowieczu.

Chłopi stanowili ok. 80% ogółu ludności polskiego państwa. Upowszechnienie się prawa niemieckiego wpłynęło na ujednolicenie statusu społecznego tej warstwy. Nowe przepisy zagwarantowały chłopom swobodę osobistą, dziedziczność dzierżawy uprawianej ziemi, stały wymiar czynszu oraz wiejski samorząd.

ĆWICZENIA

1. Wymień przyczyny ożywienia gospodarczego na ziemiach polskich w okresie rozbicia dzielnicowego.
2. Przedstaw proces lokowania wsi na prawie niemieckim.
3. Omów przyczyny ukształtowania się stanów w Polsce.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Polska dzielnicowa i zjednoczona. Państwo – społeczeństwo – kultura, red. A. Gieysztor, Warszawa 1972.
B. Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1997.

3 SĄSIEDZI POLSKI W XII–XIII WIEKU

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Z kim toczyli wojny pierwsi władcy piastowscy?
2. Które państwa sąsiadujące w XIII w. z księstwami polskimi stanowiły dla nich największe zagrożenie?

MARCHIA BRANDENBURSKA

Rozbicie dzielnicowe osłabiło pozycję Polski na arenie międzynarodowej oraz zmniejszyło możliwości obronne kraju. Książęta dzielnicowi rzadko ze sobą współdziałali, nie mieli więc możliwości prowadzenia skutecznej polityki zagranicznej. Dlatego w XII w. cesarze niemieccy ingerowali w spory między nimi. W zamian za ich poparcie poszczególni władcy dzielnicowi uznawali cesarską zwierzchność. Jednak w kolejnym stuleciu cesarze przestali interesować się sprawami polskimi, co było spowodowane walkami wewnętrznymi w ich państwie.

Nowym zagrożeniem dla Polski stała się natomiast ekspansywna **Marchia Brandenburska**, powstała w połowie XII w. w wyniku połączenia Marchii Północnej z podbitymi wówczas ostatecznie ziemiami Słowian połabskich. Jej twórcą i pierwszym władcą był Albrecht Niedźwiedź. Margrabiowie brandenburscy otrzymali od cesarza Fryderyka II zwierzchność lenną nad Pomorzem Zachodnim i odtąd ze zmiennym szczęściem próbowali podporządkować sobie władców tej dzielnicy. W połowie XIII w. we władaniu Brandenburczyków znalazła się również ziemia lubuska, którą książę śląski Bolesław Rogatka zastawił arcybiskupom magdeburskim i margrabiom brandenburskim. Następnie stopniowo podporządkowali sobie położone dalej na wschód tereny Pomorza Zachodniego i Wielkopolski. Zdobyte ziemie od 1257 r. nazywano **Nową Marchią**.

Albrecht Niedźwiedź, margrabia Marchii Północnej, był głównym organizatorem tzw. krucjaty połabskiej z 1147 r. Na podbitych ziemiach utworzył Marchię Brandenburską.
▪ *pomnik, Niemcy, XIX w.*

Marchia Brandenburska powoli, ale konsekwentnie podbijała kolejne grody polskie wzdłuż Noteci. Jej władcy zamierzali odizolować Pomorze od pozostałych ziem polskich, co umożliwiłoby im zdobycie całej tej dzielnicy aż po Wisłę i Gdańsk. Ich ekspansja doprowadziła do wielu konfliktów z książętami wielkopolskimi. Prowadzono m.in. długotrwałe walki o nadgraniczne grody Santok i Drezdenko. Ostatecznie marchia powiększyła swoje terytorium, a nawet na krótki czas opanowała Gdańsk, co ułatwiły jej wewnętrzne konflikty między książętami piastowskimi. Ekspansywna polityka marchii przyczyniła się jednak do zawiązania ścisłego sojuszu Wielkopolski i Pomorza Gdańskiego, a na skutek tego – połączenia pod koniec XIII w. tych prowincji przez Przemysła II.

BAŁTOWIE W XIII WIEKU

Południowo-wschodnie wybrzeże Morza Bałtyckiego od starożytności było zamieszkiwane przez plemiona Bałtów. Zalicza się do nich m.in. Litwinów, Żmudzinów, Prusów (plemiona pruskie) i Jaćwingów. W XIII w.

w tych społecznościach zaczęły się kształtować zalążki władzy ponadplemiennej. Proces ten był najbardziej zaawansowany w przypadku Litwinów.

Państwo litewskie, położone na obszarze zwanym Litwą właściwą, czyli **Auksztotą**, powstało na przełomie XII i XIII w. Od ok. 1240 r. władał nim **Mendog**, który w **1251 r.** przyjął wraz ze swoim dworem chrześcijaństwo, aby uzyskać zgodę na koronację. Mimo to szybko powrócił do praktyk pogańskich. Po śmierci Mendoga państwo litewskie zostało podzielone. Ponownie zjednoczył je na początku XIV w. **Giedymin**. Wielki książę oraz jego synowie wykorzystali rozbicie polityczne zajętej przez Mongołów Rusi i podbili rozległe obszary dzisiejszej Białorusi, a także Ukrainy.

Konsolidacji politycznej Litwy w XIII w. towarzyszyło nasilenie ataków na sąsiednie kraje. Szczególnie zagrożone niszczycielskimi najazdami jaćwieskimi i litewskimi było Mazowsze. W ich wyniku wszystkie najważniejsze grody tej dzielnicy zostały zniszczone. Na początku XIII w. najazdy były organizowane również przez plemiona pruskie. W następstwie tereny pogranicza opustoszały i uległy wyludnieniu.

Polityka polskich książąt dzielnicowych wobec Prus stanowiła wyjątek. Wyróżniała ją umiejętność współpracy między poszczególnymi władcami piastowskimi w trakcie prowadzenia wypraw wojennych i misyjnych do tego kraju. W 1166 r. plemiona pruskie zostały zaatakowane przez Bolesława Kędzierzawego i Henryka Sandomierskiego. Wyprawa zakończyła się klęską i śmiercią Henryka. W pierwszych dekadach XIII w. krucjaty przeciwko Prusom organizował książę **Konrad Mazowiecki**. Jego wojska dwukrotnie – w 1219 i 1222 r. – usiłowały podbić terytoria Bałtów. Próbę pokojowej chrystianizacji Prus podjęli również zakonnicy cysterscy z wielkopolskiego Łekna. Jeden z nich, Chrystian, został nawet biskupem misyjnym Prus. Wystąpił on z inicjatywą utworzenia odrębnego zakonu rycerskiego, który miał wspierać i chronić prowadzoną tam działalność misyjną. Na siedzibę tego zgromadzenia wybrano Dobrzyń, a jego członków nazywano **braćmi dobrzyńskimi**. Zakon nie zdążył jednak rozwinąć swojej działalności i wkrótce został zlikwidowany.

Wschodnie wybrzeża Bałtyku, zamieszkiwane przez ludy pogańskie (m.in. Finów, Łatgalów, Kurów, Liwów, Estończyków i Prusów), stały się na przełomie XII i XIII w. celami wypraw krzyżowych zachodniego rycerstwa (**krucjaty północne**). Ich celem było krzewienie chrześcijaństwa wśród mieszkańców **Inflant**. Na skutek krucjat organizowanych przez niemal cały XIII w. plemiona Bałtów zostały podbite oraz przymusowo schrystianizowane.

POCZĄTKI ZAKONU KRZYŻACKIEGO

Zakon Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie jest w Polsce nazywany potocznie zakonem krzyżackim (od znaku krzyża umieszczanego na płaszczach jego członków), a w Niemczech i innych krajach zachodnich – zakonem niemieckim. Zgromadzenie powstało ok. 1190 r., podczas III krucjaty. Jego zalążkiem był szpital polowy prowadzony przez niemieckich mieszczan pod obleganą przez krzyżowców Akką. Po kilku latach wspólnotę szpitalną przekształcono w nowy zakon rycerski, złożony z niemieckich krzyżowców. Wstępowali do niego przede wszystkim synowie zubożałych rycerzy, a także ludzie pozbawieni majątków ziemskich, szukający możliwości awansu społecznego. Zakon w krótkim czasie uzyskał poparcie papiestwa i cesarstwa, dzięki czemu zdobywał kolejne przywileje oraz majątki ziemskie, w których zakładał konwenty (na terenach Ziemi Świętej, Niemiec, Italii, Czech i Śląska).

Rycerze zakonu krzyżackiego podczas walk w Ziemi Świętej nosili kolczugi, na które zakładali białe tuniki chroniące przed nadmiernym nagrzaniem przez słońce. Umieszczano na nich znak zakonu – czarny krzyż.

▪ *ilustracja, Francja, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Kiedy Krzyżacy zostali sprowadzeni do Polski?

W dokumencie wystawionym w 1228 r. Konrad Mazowiecki nadał Krzyżakom ziemię chełmińską, ale zachował nad nią zwierzchność. Jednak już w tzw. Dokumencie kruszwickim z 1230 r. (część historyków podważa jego autentyczność) książę zrezygnował z tego prawa i roszczeń do terytoriów, które zakon miał zdobyć w Prusach w przyszłości. Najczęściej podawaną datą sprowadzenia Krzyżaków do Polski jest rok 1226. Widnieje ona w Złotej bulli – dokumencie wystawionym przez cesarza Fryderyka II. Gwarantował on zakonowi prawa do ziemi chełmińskiej oraz ziem pruskich, które zostaną przez niego podbite. W rzeczywistości dokument ten został wystawiony w 1235 r., lecz za namową Krzyżaków był antydatowany na rok 1226. To domniemane oszustwo miało wzmocnić pozycję prawną zakonu i uniemożliwić ewentualne cofnięcie nadań Konrada Mazowieckiego.

Jedna z pierwszych twierdz Krzyżaków w ziemi chełmińskiej miała, według legendy, znajdować się na olbrzymim dębie. W jego pobliżu w 1233 r. Krzyżacy lokowali nowe miasto – Toruń.

▪ *obraz, XVII w., Polska*

? Na czym miało polegać oszustwo, które zarzuca się Krzyżakom?

PAŃSTWO KRZYŻACKIE W PRUSACH

Pomimo nadania Krzyżakom ziemi chełmińskiej władze zakonne nie spieszyły się z podjęciem misji militarnej w Prusach. Przez kilka lat skupiały się na uzyskaniu jak najpełniejszych praw do ziemi chełmińskiej oraz obszarów zdobywanych w Prusach. Ostatecznie Krzyżakom udało się skłonić Konrada Mazowieckiego do ustępstw.

Niewielki oddział krzyżacki przybył na pogranicze pruskie w **1228 r.** Krzyżacy na początku lat 30. XIII w. opanowali ziemię chełmińską, założyli nad Wisłą swoją warownię – Toruń – i rozpoczęli systematyczny podbój Prus (zob. mapa na s. 460).

MALBORK

Aby utrzymać panowanie nad podbitymi ziemiami Prusów, Krzyżacy już w XIII w. rozpoczęli wznoszenie okazałych ceglanych zamków. Miały one zapewnić wojskom schronienie w razie buntów miejscowej ludności. Jedną z najpotężniejszych twierdz budowano od końca XIII w. nad Nogatem. Zamek ten oraz lokowane obok niego miasto nazwano Marienburgiem, czyli ‘grodem Marii’ – na cześć patronki zakonu. Początkowo Malbork był ośrodkiem komturskim, a w 1309 r. przeniesiono tam z Wenecji siedzibę wielkiego mistrza. Miasto zaczęło odgrywać rolę stolicy państwa krzyżackiego.

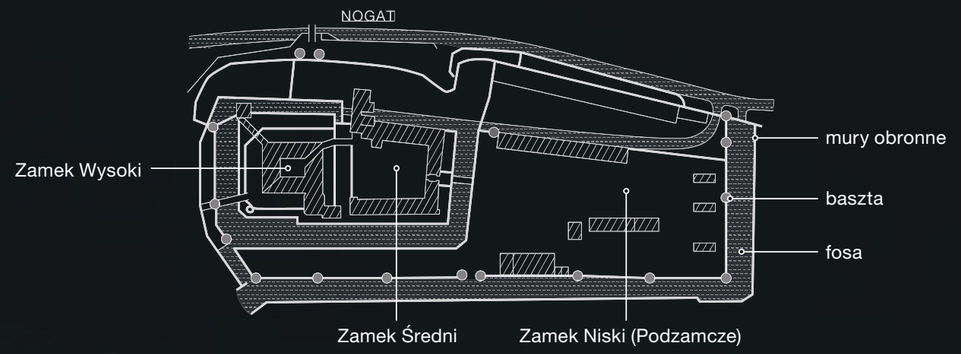

1 **Podzamcze**, nazywane też Zamkiem Niskim, stanowiło najrozleglejszą i zarazem najsłabiej ufortyfikowaną część kompleksu. Znajdowały się tam mieszkania rzemieślników i służby oraz budynki gospodarcze.

2 W **Zamku Średnim**, pełniącym funkcję reprezentacyjną, Krzyżacy gościli przybyszów z Zachodu. Usytuowano tam Pałac Wielkich Mistrzów i Wielki Refektarz – salę biesiadną na 400 osób.

3 **Zamek Wysoki** był najsilniej ufortyfikowaną częścią twierdzy. Mieściły się tam m.in. komnaty dostojników krzyżackich, kościół, kuchnia i skarbiec.

Figura Madonny z Dzieciątkiem zdobi zewnętrzną niszę kościoła zamkowego pw. Najświętszej Marii Panny. Wysoka na 8 m, była największą średniowieczną rzeźbą w Europie, dlatego nazwano ją Kolosem Malborskim.

- *rzeźba kamienna, Malbork, XIV w.*

Letni Refektarz to najwspanialsza sala Pałacu Wielkich Mistrzów. Pełnił funkcję sali audiencyjnej, w której przyjmowano obce poselstwa i dostojnych gości. Nowatorskie sklepienie wspiera się na jednym centralnym filarze.

- *refektarz, Malbork, XIV w.*

Fresk z motywem winnej latorośli na sklepieniu Niskiej Sieni w Pałacu Wielkich Mistrzów. Do naszych czasów zachowała się niewielka część malowideł, które niegdyś zdobiły wnętrza zamku malborskiego.

- *fresk, Malbork, XIV w.*

4 **Pałac Wielkich Mistrzów** był wyposażony w instalacje grzewcze i sanitarne, które zapewniały krzyżackim przywódcom wygody niespotykane w średniowieczu.

Zamek w Malborku – widok od strony rzeki Nogat.

- *fotografia współczesna, Polska*

? 1. Wymień funkcje twierdzy w Malborku.
2. Scharakteryzuj poszczególne części malborskiego zamku.

ROZWÓJ PAŃSTWA KRZYŻACKIEGO

1. Określ kierunki ekspansji krzyżackiej.
2. Podaj nazwy państw, które leżą współcześnie na terenach należących w przeszłości od Krzyżaków.

Organizowali ekspedycje militarne, tzw. **rejzy**, nękali ludność pruską i anektowali po kawałku jej ziemie. Przemieszczali się na północ linią Wisły, a później na wschód, wzdłuż Zalewu Wiślanego. Po zajęciu kolejnego obszaru wznosili warownie. Pozostawione w nich załogi miały bronić tych terenów aż do przybycia odsieczy podczas następnych rejzów. Grody przekształcano wówczas w zamki, wokół których tworzono miasta.

Krzyżacy byli głównie organizatorami podbojów. Ich wojska składały się jednak z zachodnioeuropejskich rycerzy. Często wspierali ich także polscy książęta dzielnicowi oraz inni władcy. Krzyżacy wykorzystywali również konflikty między plemionami pruskimi. Budowanej potędze zakonu w XIII w. poważnie zagroziły dwa powstania pruskie zorganizowane przez podbite ludy. Pierwsze z nich wybuchło w latach 40. Wsparł je książę pomorski Świętopełk, który uznał państwo krzyżackie tworzone nad górną Wisłą za zagrożenie dla swoich ziem. **Drugie powstanie pruskie** – o wiele groźniejsze – rozpoczęło się w **1260 r.**, po klęsce wojsk krzyżackich w bitwie ze Żmudzinami pod Durben. Do powstania przyłączyły się niemal wszystkie plemiona pruskie. Ich sukcesy sprawiły, że papież musiał wezwać na pomoc Krzyżakom rycerstwo z Zachodu. Zakonnikom udało się zdławić opór ludności dopiero w 1274 r. Ostatecznie podbój Prus przez Krzyżaków zakończył się w **1283 r.**, po opanowaniu ziem Jaćwingów.

O trwałości zdobyczy krzyżackich zadecydowała planowa akcja kolonizacyjna. W ciągu 50 lat po zdobyciu Prus napływowa ludność, pochodząca głównie z Niemiec, założyła na tych obszarach ok. 1500 nowych miast i osad wiejskich. Osadników zachęcały przede wszystkim swobody, które im przyznawano, oraz korzystne warunki otrzymywania ziemi. Szacuje się, że dzięki kolonizacji populacja państwa krzyżackiego wzrosła o ok. 150 tys. ludzi.

TEKST ŹRÓDŁOWY

NADANIE ZIEMI CHEŁMIŃSKIEJ

Akt nadania Krzyżakom ziemi chełmińskiej został wystawiony przez Konrada Mazowieckiego w 1228 r.

W imię świętej i niepodzielnej Trójcy. Ja, Konrad, z Bożego miłosierdzia książę Mazowsza i Kujaw [...], *za zgodą Agafii, żony mojej, i synów mych Bolesława, Kazimierza, Ziemowita i Ziemomysła, nadałem Marii św. i braciom Zakonu Niemieckiego całe terytorium chełmińskie niepodzielnie ze wszystkimi przynależnościami do tego miejsca, gdzie Drwęca opuszcza granice Prus, wzdłuż rzeki aż do Wisły, a Wisłą aż do Ossy i biegiem Ossy aż do granic Prus, na wieczyste posiadanie z całym pożytkiem i wszelką wolnością* [...]. *Obiecałem też, gdyby ktokolwiek pomienionym* [wspomnianym] *braciom czynił przeszkody w posiadaniu tej ziemi, to ja z całą mą potęgą będę ich bronił. Owi zaś bracia przyrzekli też mnie i wszystkim moim dziedzicom, że z całą wiernością wraz z nami walczyć będą każdego czasu stosownie do woli Bożej i wedle swej możności przeciw wrogom Chrystusa i naszym, mianowicie przeciw wszystkim poganom,* [a czynić to będą] *bez jakiegokolwiek podstępu lub fałszu, nawet gdyby tylko jeden z nich pozostał przy życiu.*

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 170.

1. Wymień obietnice, które Konrad Mazowiecki złożył zakonowi krzyżackiemu.
2. Wyjaśnij, do czego zobowiązywał Krzyżaków dokument wydany przez księcia.

ROZPAD RUSI KIJOWSKIEJ

W państwie ruskim rozpad dzielnicowy został zapoczątkowany w drugiej połowie XI w., po śmierci księcia Jarosława Mądrego. W XII w. istniało tam już kilkadziesiąt księstw dzielnicowych, którymi rządzili rywalizujący ze sobą władcy z dynastii Rurykowiczów. Ze względu na częste najazdy Połowców południowe obszary Rusi wraz ze stołecznym Kijowem wyludniły się i straciły znaczenie. Większą rangę zyskał obszar w dorzeczu środkowej Wołgi. Siedziba wielkiego księcia została przeniesiona do Włodzimierza nad Klaźmą. Osobno rozwijała się Ruś Północna, zdominowana przez dwa bogate ośrodki kupieckie: Psków i Nowogród Wielki. Stanowiły one republiki miejskie z rozbudowanym samorządem i ograniczoną władzą książęcą.

Król Daniel Halicki w połowie XIII w. zjednoczył Księstwo Halicko-Wołyńskie, które stało się jednym z ważniejszych państw na terenach rozbitej Rusi. Zgodnie z legendą monarcha założył miasto Lwów, nazwane tak od imienia jego syna Lwa.

▪ *fotografia współczesna, Ukraina*

W następstwie najazdów mongolskich w pierwszej połowie XIII w. rozwój Rusi został zahamowany. Książęta ruscy rządzili odtąd z nadania chanów, płacili im daniny i wypełniali ich rozkazy. Jednak zwierzchność tatarska nad Nowogrodem Wielkim i Pskowem była luźna i sprowadzała się wyłącznie do ściąganych danin. Z czasem usamodzielniła się też Ruś Zachodnia. W XIII w. aktywną politykę prowadziło zachodnioruskie **Księstwo Halicko-Włodzimierskie** (zwane też Halicko-Wołyńskim). Utrzymywało ożywione stosunki z polskimi księstwami dzielnicowymi, czego dowodem były koligacje dynastyczne. Dochodziło jednak także do wzajemnych ingerencji w spory dynastyczne. Najintensywniej w sprawy ruskie angażował się Bolesław Wstydliwy. Wspierał on papieskie próby wprowadzenia na Rusi Halickiej katolicyzmu. Miała temu służyć koronacja ruskiego księcia **Daniela Halickiego**, która odbyła się w **1253 r.** w Drohiczynie. Jednak do unii kościelnej nie doprowadzono.

CZECHY W XIII WIEKU

Dla Czech XIII w. był epoką dynamicznego wzrostu potęgi gospodarczej i politycznej. W następstwie kolonizacji na prawie niemieckim Czechy stały się ludnym, silnie zurbanizowanym krajem. Najważniejszą dziedzinę gospodarki stanowiło górnictwo srebra. Wzrosły dochody monarchii, a **czeskie grosze**, bite ze srebra, od XIII w. były najpopularniejszymi monetami znajdującymi się w obrocie w krajach Europy Środkowej.

W Czechach seniorat już w drugiej połowie XI w. wprowadził książę Brzetysław I, aby uregulować sprawę następstwa tronu. Rozrost dynastii skutkował konfliktami o tron czeski. Jednak w przeciwieństwie do Polski władcy czescy powstrzymali proces rozbicia dzielnicowego i skonsolidowali monarchię. Na początku XIII w. rządzący krajem **Przemysł Ottokar I** otrzymał od cesarza dziedziczny tytuł królewski. Królestwo czeskie pozostało częścią cesarstwa rzymskiego (niemieckiego), a jego władcy wchodzili w skład kolegium siedmiu elektorów, którzy wybierali władcę niemieckiego.

W drugiej połowie XIII w. król czeski **Przemysł Ottokar II** wykorzystał okres chaosu politycznego w Rzeszy i dzięki zwycięskim wojnom oraz koneksjom rodzinnym rozszerzył swoje panowanie na Austrię, Styrię i Karyntię. Jego ekspansywną politykę powstrzymał nowy władca niemiecki, Rudolf Habsburg (pierwszy monarcha z dynastii Habsburgów). W 1278 r. w **bitwie pod Suchymi Krutami** (niem. Dürnkrut, stąd też czasami bitwa pod Dürnkrut) zginął król Przemysł Ottokar II. Czechy utraciły Austrię, Karyntię i Styrię, które przeszły w dziedziczne władanie rodu Habsburgów.

Pod koniec XIII w. ekspansywną czeską politykę wznowił król Wacław II. Wygrał rywalizację o tron polski i w 1300 r. został koronowany w Gnieźnie na króla. Następnie wykorzystał wymarcie dynastii Arpadów w 1301 r. i doprowadził do koronacji na króla węgierskiego swojego syna Wacława III. Jednak po tragicznej śmierci Wacława III w **1306 r.**, ostatniego władcy z dynastii Przemyślidów, rozpadły się unie dynastyczne, a władcy czescy utracili tron polski oraz tron węgierski.

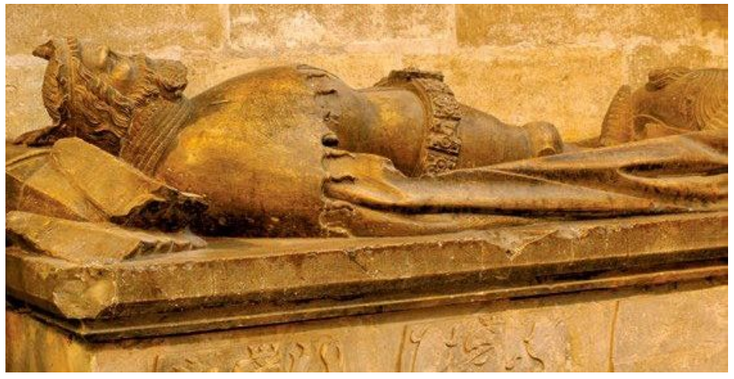

Przemysł Ottokar II był pierwszym władcą Czech, który zyskał ogromne wpływy w Rzeszy i starał się o koronę niemiecką.

▪ *nagrobek, Czechy, XIV w.*

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj politykę ekspansji prowadzoną przez władców Marchii Brandenburskiej.
2. Przedstaw proces budowy państwa krzyżackiego nad Bałtykiem.
3. Wyjaśnij przyczyny sukcesów Krzyżaków w walkach z Prusami.
4. Omów rozwój monarchii czeskiej w XIII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – społeczeństwo – państwo – ideologia*, Gdańsk 1987.

Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo, red. M. Biskup, R. Czaja, Warszawa 2008.

4 PRÓBY ZJEDNOCZENIA KRÓLESTWA POLSKIEGO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak doszło do upadku zasady senioratu w Polsce?
2. Jaka sytuacja polityczna panowała na ziemiach polskich na początku XIII w.?

ZIEMIE POLSKIE W POŁOWIE XIII WIEKU

Najazd Mongołów w 1241 r. (więcej na s. 393) doprowadził do rozpadu rządzonego przez Henryka Pobożnego państwa śląskich Piastów. Śląsk stał się wówczas areną walk toczonych przez synów zabitego księcia. Ostatecznie podzielili oni ojcowiznę między siebie. W ten sposób dzielnica uległa rozdrobnieniu. Upadek państwa Henryka Pobożnego wykorzystał Konrad Mazowiecki, który miał aspiracje zjednoczenia całego kraju – zajął on Kraków oraz Małopolskę. Początkowo zyskał przychylność tamtejszych możnowładców, jednak szybko wszedł z nimi w konflikt i został wypędzony. Na tronie osadzono Bolesława Wstydliwego, który był już jedynie kolejnym władcą dzielnicowym, pozbawionym większych ambicji politycznych.

W drugiej połowie XIII w. każde księstwo piastowskie funkcjonowało już jako odrębne państwo, a stałe powiększanie się rodu Piastów pogłębiało rozdrobnienie kraju. Po śmierci Konrada Mazowieckiego rządzone przez niego tereny podzielili między siebie trzej synowie księcia. Wielkopolską rządzili spadkobiercy Władysława Odonica. Śląsk rozpadł się na cztery dzielnice, których władcy utrzymywali ze sobą napięte stosunki. Wprawdzie wśród panujących nie brakowało zdolnych przywódców, jednak w tym czasie żaden z Piastów nie stawiał już sobie za cel zdobycia władzy w innych dzielnicach. W następnym pokoleniu rozbicie polityczne kraju jeszcze się pogłębiło. Około 1285 r. w Polsce istniało 19 księstw, z czego aż 11 na Śląsku. Narastały wzajemne uprzedzenia między mieszkańcami dzielnic.

WARTO WIEDZIEĆ

Awanturniczy książę

Następcą Henryka Pobożnego był jego najstarszy syn Bolesław, z powodu zuchwałości nazywany „Rogatką". Książę całe życie toczył spory z wieloma książętami i biskupami, nie przestrzegał obowiązujących zasad i nie dotrzymywał warunków zawieranych umów. Ponadto przyjmował na służbę licznych najemników z Niemiec, którzy – nieopłacani – łupili księstwa śląskie. Ciągłe wojny doprowadziły go podobno do bankructwa – włóczył się po kraju jedynie w towarzystwie wiernego grajka. Gdy odzyskał część władzy, aby powetować sobie niepowodzenia, porwał i uwięził biskupa wrocławskiego.

? Dlaczego książę Bolesław II otrzymał przydomek „Rogatka"?

Bolesław Rogatka z Zofią z Doren i wędrownym muzykiem zostali przedstawieni na obrazie Jana Matejki.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

ODBUDOWA KRÓLESTWA POLSKIEGO

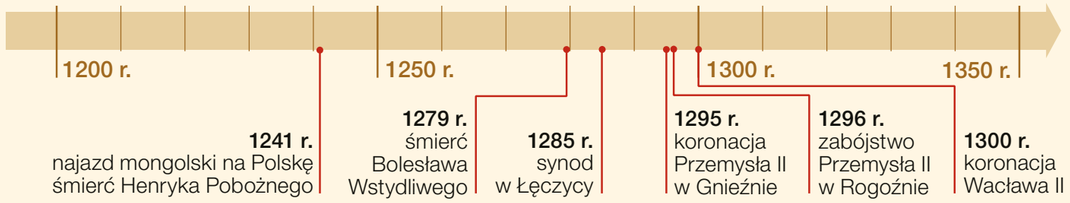

? Ile lat dzieliło koronacje Przemysła II i Wacława II?

PRZESŁANKI ZJEDNOCZENIA MONARCHII

W drugiej połowie XIII w. na ziemiach polskich zaczęły się ścierać dwie tendencje polityczne. Pierwszą z nich był partykularyzm. Księstwami dzielnicowymi rządzili książęta piastowscy, uważający się za równych sobie, samodzielnych władców. Nie łączyły ich już ogólnopolskie cele polityczne. Książęta prowadzili ze sobą wojny, zawierali sojusze i zrywali je, rywalizowali o dziedzictwo po zmarłych krewnych oraz przeprowadzali nowe podziały dzielnicowe. Przede wszystkim jednak uniemożliwiali sobie wzajemnie zdobycie dominacji.

Drugą tendencję stanowiło dążenie do zjednoczenia ziem polskich. Wśród elit politycznych i samych książąt narastała świadomość negatywnych skutków rozdrobnienia politycznego kraju. Postęp ekonomiczny hamowały ciągłe konflikty wewnętrzne, łupiestwo godziło w interesy kupców i rzemieślników, a liczne granice celne spowalniały rozwój handlu. Widoczny stawał się też upadek pozycji Polski na arenie międzynarodowej. Wzmogły się wpływy polityczne sąsiednich państw, a brak silnej władzy centralnej uniemożliwiał skuteczną obronę przed najazdami pogańskich Tatarów i Litwinów. Rozbicie dzielnicowe spowodowało również straty terytorialne: przejście Pomorza Zachodniego oraz ziemi lubuskiej pod obce panowanie, a także usamodzielnienie się Pomorza Gdańskiego.

Dążenie do scalenia dzielnic dodatkowo wzmacniały pamięć historyczna o wspólnej monarchii i jej dokonaniach oraz rozbudzona w tej epoce świadomość przynależności do jednej wspólnoty etnicznej. Poczucie odrębności narodowej wzrosło, gdy na ziemie polskie przybyli niemieccy koloniści – mieszczanie oraz chłopi. Polacy zetknęli się z obcokrajowcami, którzy mieli inny – zazwyczaj lepszy – status prawny, przez co często wzbudzali w nich niechęć oraz potrzebę rywalizacji. Odczucia te były potęgowane przez odmienność językową i obyczajową, a nawet stroje przybyszów. Poczucie zagrożenia wywołane ich obecnością sprzyjało budowaniu świadomości wspólnotowej. Już na początku XIII w. biskup krakowski Wincenty Kadłubek w swojej kronice przekonywał o wspólnym pochodzeniu Polaków (Lechitów) i zachęcał do bycia dumnym z ich historycznych dokonań. Najdobitniejszy wyraz tęsknoty za zjednoczoną monarchią polską stanowiło proroctwo zawarte w żywocie św. Stanisława z połowy XIII w. Głosiło ono, że cudowne zrośnięcie się ciała męczennika, poćwiartowanego z rozkazu króla Bolesława Śmiałego, zapowiada zespolenie się w jeden organizm rozczłonkowanej na dzielnice Polski.

Relikwiarz krakowski św. Stanisława ma kształt przedramienia wraz z dłonią skierowaną ku górze w geście błogosławieństwa. Wewnątrz, za szkłem, znajduje się fragment kości świętego.
▪ *relikwiarz, Polska, XVI w.*

WALKI O TRON KRAKOWSKI

W **1279 r.** zmarł Bolesław Wstydliwy – ostatni przedstawiciel małopolskiej linii Piastów. Dzielnicę małopolską (z Krakowem i Sandomierzem) odziedziczył wówczas książę sieradzki Leszek Czarny, usynowiony przez Bolesława. Jego rządy przypadły na niezwykle trudny okres buntu rycerstwa oraz najazdu Jaćwingów i Litwinów, a ponadto Tatarów. Leszek Czarny utrzymał jednak silne rządy i być może był pierwszym w swoim pokoleniu władcą, który planował zjednoczenie Polski.

Po bezpotomnej śmierci Leszka Czarnego w 1288 r. ponownie rozgorzały walki o tron krakowski. Książę wrocławski **Henryk IV Probus** uzyskał poparcie innych książąt śląskich oraz władcy wielkopolskiego **Przemysła II**. Po jego stronie opowiedzieli się także krakowscy mieszczanie, przeciwko wystąpiła zaś zbrojnie koalicja książąt kujawskich i mazowieckich – najbliższych krewnych Leszka Czarnego. Wśród nich znajdował się przyrodni brat zmarłego, książę brzeski **Władysław Łokietek**, który uznał się za pretendenta do tronu krakowskiego. Zajął on Sandomierz oraz na krótko stołeczny Kraków. Walki między książętami trwały wiele miesięcy. Ostatecznie zwyciężył Henryk Probus i zajął Kraków, z którego musiał uchodzić Władysław Łokietek. Henryk Probus jako pierwszy polski książę podjął oficjalne starania o koronę królewską na dworze papieskim. Jednak już w 1290 r. działania te przerwała jego niespodziewana i bezpotomna śmierć. Na mocy testamentu Henryka Probusa księstwo krakowskie odziedziczył Przemysł II, a księstwo wrocławskie – Henryk III, książę głogowski.

Ostatnia wola Henryka Probusa nie spotkała się z uznaniem innych książąt. Wybuchły kolejne walki. W tym czasie z pretensjami do tronu krakowskiego wystąpił król czeski **Wacław II**. Powołał się przy tym na testament swojej ciotki, Gryfiny, wdowy po Leszku Czarnym. Miała ona rzekomo przekazać ziemie krakowską i sandomierską czeskiemu władcy. Mimo że zgodnie z polskim prawem

ROLA KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO W ZJEDNOCZENIU POLSKI

Do przezwyciężenia podziałów dzielnicowych w dużym stopniu przyczynił się Kościół. Metropolia gnieźnieńska była jedyną instytucją scalającą ziemie polskie, lecz rozbicie dzielnicowe w dłuższej perspektywie groziło dezintegracją także prowincji kościelnej. Przykładowo na początku XIII w. od arcybiskupstwa gnieźnieńskiego odłączyło się biskupstwo zachodniopomorskie. Ponadto polscy hierarchowie zaczęli postrzegać jako zagrożenie obecność coraz liczniejszego duchowieństwa niemieckiego, które przybyło na ziemie polskie wraz z osadnikami.

W 1285 r. na synodzie w Łęczycy przyjęto zasadę, że urzędy kościelne w polskiej prowincji mogą obejmować wyłącznie duchowni urodzeni w Polsce i znający język polski. Przeforsował ją arcybiskup Jakub Świnka, dążący ponadto do przywrócenia jedności monarchii. Zdaniem hierarchy mógł tego dokonać jedynie król poprzez narzucenie swojej zwierzchności książętom, a z czasem – zlikwidowanie podziału na dzielnice. Z tej przyczyny arcybiskup zaczął zabiegać w kurii papieskiej o zgodę na koronację królewską. Zwieńczeniem jego starań była koronacja Przemysła II w 1295 r.

? W jaki sposób polscy hierarchowie dążyli do ograniczenia wpływów niemieckich na polski Kościół?

Jakub Świnka był arcybiskupem gnieźnieńskim w latach 1283–1314. Dążył do ograniczenia wpływów niemieckich w polskim Kościele m.in. poprzez nakaz nauczania zasad wiary w języku polskim.
▪ *miniatura, Polska, XVI w.*

PRÓBY ZJEDNOCZENIA ZIEM POLSKICH

? **1.** Wymień nazwy terenów tworzących państwo Przemysła II.
2. Wskaż ziemie polskie, które udało się zjednoczyć władcom czeskim.

testament nie miał mocy prawnej, Wacław II działał niezwykle skutecznie. W 1291 r. opanował Kraków i wymusił na księciu Przemyśle II rezygnację z pretensji do księstwa małopolskiego. Pozyskał miejscowe rycerstwo poprzez nadanie mu w Lutomyślu przywileju gwarantującego zachowanie dotychczasowych uprawnień stanowych. W następnym roku pokonał Władysława Łokietka, odebrał mu ziemię sandomierską, a pozostawił jedynie ziemie sieradzką i brzeską – w zamian za hołd lenny.

Ingerencja króla czeskiego doprowadziła do nowej, niebezpiecznej sytuacji. Do tej pory o władzę w Polsce rywalizowali wyłącznie książęta z dynastii Piastów. Opanowanie południowej części kraju przez obcego władcę groziło trwałym podziałem tego terytorium.

PIERWSZA KORONACJA

Na początku lat 90. XIII w. po władzę ponadregionalną sięgnęli władcy dwóch ośrodków: małopolskiego i wielkopolskiego. Książę Przemysł II po śmierci swojego stryja, Bolesława Pobożnego, sprawował władzę w całej Wielkopolsce. Kiedy w 1294 r. zmarł bezpotomnie Mściwój II, Przemysł II odziedziczył także Pomorze Gdańskie (ani jeden, ani drugi książę nie miał męskich potomków i dlatego zawarli wcześniej układ dotyczący sukcesji). Rozpoczął wówczas starania na dworze papieskim o koronację królewską. Uzyskał poparcie **arcybiskupa Jakuba Świnki**, który wyjednał zgodę papieską i w **1295 r.** w Gnieźnie uroczyście koronował Przemysła II na króla Polski. Był to akt niezwykle doniosły, ponieważ

TEKST ŹRÓDŁOWY

KORONACJA PRZEMYSŁA II

Ceremonia koronacji królewskiej Przemysła II była pierwszą od ponad dwóch wieków, dlatego budziła wielkie emocje. Jej przebieg został opisany w *Kronice wielkopolskiej* z końca XIII w.

Dalej w roku Pańskim 1295 Przemysł drugi, książę Wielkopolski, został namaszczony i koronowany na króla przez czcigodnych ojców panów: Jakuba, arcybiskupa gnieźnieńskiego, Jana Gerbicza, biskupa poznańskiego, Wisława włocławskiego, Konrada lubuskiego i Gosława płockiego, biskupów [...] *w kościele gnieźnieńskim* [...]. *Dalej w roku pańskim 1296, gdy ten król w mieście Rogoźnie obchodził uroczystość Siedemdziesiątnicy, Niemcy, powodowani gniewną zazdrością, że ten król otrzymał królewskie berło, mianowicie margrabia Otto Długi, z innym Ottonem* [i] *z margrabią Janem* [...], *wysłali wielu zbrojnych ludzi, aby go pojmali ukradkiem. Ci, wszedłszy do miasta wczesnym rankiem w Środę Popielcową, pojmali go, zadawszy mu ciężkie rany. Nie wystarczyła im jednak tak sroga jego niewola, więc ponieważ nie mogli czy nie mogliby swobodnie uprowadzić go do swego kraju, zadawszy mu zbyt silne ciosy, zgładzili go okrutnie.*

Źródło: J. Jasińska, T. Jasiński, *Wybór źródeł do nauki historii starożytnej i średniowiecznej*, Warszawa 1999, s. 105–106.

? **1.** Wyjaśnij, dlaczego zginął Przemysł II.
2. Powiedz, jaki jest stosunek autora kroniki do zleceniodawców zabójstwa króla.

przerywał długi okres upadku prestiżu politycznego monarchii polskiej i dezintegracji jej terytorium. Od poprzedniej koronacji – Bolesława Śmiałego w 1076 r. – minęło 219 lat.

Wskrzeszone przez Przemysła II kadłubowe Królestwo Polskie istniało niecały rok. Na początku **1296 r.** w **Rogoźnie** król został zamordowany. Zamachowców najprawdopodobniej nasłali Brandenburczycy, obawiający się, że wzrost potęgi wielkopolskiego władcy zagrozi ich ekspansji na Pomorze Gdańskie.

CZESCY PRZEMYŚLIDZI NA POLSKIM TRONIE

Do walki o dziedzictwo Przemysła II przystąpiło dwóch pretendentów z rodu Piastów: książę Henryk Głogowski, najsilniejszy spośród książąt śląskich, któremu zmarły władca zapisał swoje ziemie w testamencie, oraz Władysław Łokietek. Ten ostatni zajął Pomorze Gdańskie, a następnie – po zdobyciu przychylności lokalnego możnowładztwa – także większą część Wielkopolski – z Poznaniem,

Śmierć Przemysła II w Rogoźnie przedstawił Jan Matejko. Obraz ukazuje króla walczącego z napastnikiem w sali paradnej. W rzeczywistości do zamachu doszło w sypialni podczas snu władcy. Zdążył on dobyć miecza, ale został ciężko raniony i uprowadzony, po czym zmarł w wyniku utraty krwi.
▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Gnieznem i Kaliszem (zob. mapa na s. 466). Wkrótce potem zawarł kompromis z Henrykiem Głogowskim. Odstąpił mu zachodnią część Wielkopolski i adoptował jego najstarszego syna, który w przyszłości miał przejąć dziedzictwo – w tym czasie bowiem Łokietek nie miał męskiego potomka.

Łokietek rządził jednak Wielkopolską nieudolnie. Szybko zraził do siebie tamtejsze duchowieństwo i możnowładztwo. Sytuację wykorzystał król czeski Wacław II, który najpierw po raz kolejny zmusił księcia do uległości i obietnicy złożenia hołdu, a następnie w 1300 r. zajął zbrojnie Wielkopolskę oraz Pomorze Gdańskie. Wielkopolanie, negatywnie ustosunkowani do Łokietka, przyjęli życzliwie tę interwencję i zmusili księcia kujawskiego do ucieczki. Pod panowaniem Wacława II znalazła się większość ziem piastowskich. Jego zwierzchności nie uznali jedynie książęta mazowieccy. Jeszcze w tym samym roku arcybiskup Jakub Świnka, nie czekając na zgodę Stolicy Apostolskiej, koronował **Wacława II na króla Polski**.

Czeski władca zaprowadził w kraju twarde rządy. Usprawnił administrację przez ustanowienie w każdej dzielnicy **urzędu starosty**. Starostowie sprawowali władzę wykonawczą, administracyjną i sądowniczą. Nie mieli jedynie prawa wydawać własnych przywilejów. Na starostów Wacław II wyznaczał Czechów i Niemców. Mimo że pod rządami Wacława II na ziemiach polskich zapanował spokój, polityka personalna władcy zaczęła budzić sprzeciw. Wykorzystał to Władysław Łokietek, który w 1304 r., po uzyskaniu wsparcia militarnego króla węgierskiego, wrócił z wygnania i opanował ziemię wiślicką oraz sandomierską. W 1305 r. zmarł Wacław II, a w roku następnym zginął w zamachu jego kilkunastoletni syn **Wacław III**. Był on ostatnim władcą z dynastii Przemyślidów. Jego śmierć zakończyła trwającą zaledwie sześć lat unię dynastyczną między Czechami a Polską.

Wacław II był nie tylko władcą, lecz także autorem wierszy miłosnych i znawcą poezji rycerskiej. Ilustracja, na której został przedstawiony, pochodzi z *Kodeksu Manesse* – XIV-wiecznego zbioru poezji średniowiecznej.

▪ *miniatura, Niemcy, XIV w.*

ĆWICZENIA

1. Przedstaw sytuację polityczną na ziemiach polskich po śmierci Henryka Pobożnego.
2. Wyjaśnij, z czego wynikały tendencje zjednoczeniowe w okresie rozbicia dzielnicowego.
3. Podaj okoliczności odrodzenia się Królestwa Polskiego w czasach Przemysła II.
4. Omów przebieg panowania czeskiego w Polsce.

DLA ZAINTERESOWANYCH

B. Nowacki, *Przemysł II*, Poznań 1995.
Polska dzielnicowa i zjednoczona. Państwo – społeczeństwo – kultura, red. A. Gieysztor, Warszawa 1972.

5 ODRODZENIE KRÓLESTWA POLSKIEGO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie czynniki wpływały na tendencje zjednoczeniowe ziem polskich w okresie rozbicia dzielnicowego?
2. W jakich okolicznościach Przemyślidzi objęli tron w Krakowie?

POCZĄTKI RZĄDÓW WŁADYSŁAWA ŁOKIETKA

Nagła śmierć Wacława III w 1306 r. sprawiła, że głównym pretendentem do polskiego tronu pozostał książę kujawski Władysław Łokietek. Przebywał on w kraju już od 1304 r. i w tym czasie opanował ziemię wiślicką i sandomierską. Po jego stronie opowiedzieli się także panowie małopolscy, których dzielnica nie miała już wówczas piastowskich dziedziców. Poparcie zadeklarowały również liczące się rody ziemi sieradzkiej i łęczyckiej. Z kolei władcy Mazowsza, podzielonego w tym czasie na trzy księstwa, zdecydowali się na przyjęcie przychylnej neutralności wobec Łokietka. Niechętna mu nadal pozostawała Wielkopolska oraz podzielony na drobne księstwa Śląsk. Aspiracjom Łokietka zagrażał Henryk Głogowski, a także stronnictwo sprzyjające Czechom.

W 1306 r. Władysław Łokietek opanował Kraków i Małopolskę. Aby uzyskać przychylność mieszkańców stolicy, wystawił dokument, na mocy którego nadał im wiele przywilejów, m.in. **prawa składu** na towary przewożone z Węgier. Następnie podporządkował sobie ziemię sieradzką i łęczycką, a także Kujawy. Udał się również na Pomorze Gdańskie, gdzie wymienił część najwyższych rangą urzędników na swoich krewnych. Doprowadziło to do wybuchu konfliktu z najbardziej wpływowym w tym regionie rodem Święców. Jego przedstawiciele w odpowiedzi na wprowadzone zmiany złożyli hołd lenny władcy Brandenburgii.

UTRATA POMORZA GDAŃSKIEGO

W **1308 r.** wojska brandenburskie zajęły Pomorze Gdańskie. Najeźdźcy uzasadniali swoje pretensje do tych ziem, powołując się na

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW ŁOKIETEK (ok. 1260–1333)

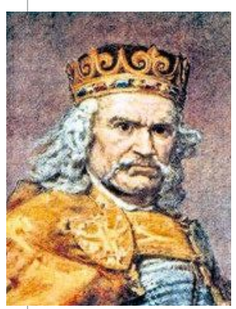

Urodził się jako trzeci syn księcia Kazimierza Kujawskiego. Dlatego początkowo miał niewielkie szanse na odziedziczenie własnej dzielnicy. Młodość spędził na dworze swojego krewnego, księcia krakowskiego Bolesława Wstydliwego. Tam uczył się podstaw dyplomacji i życia dworskiego. Po osiągnięciu dorosłości objął samodzielne rządy w części Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. W kolejnych latach podejmował kolejne próby przejęcia władzy w Krakowie. Jednak po przegranej rywalizacji z Wacławem II w 1299 r. musiał uciekać z kraju. Do dziś nie jest pewne, gdzie przebywał w latach 1300–1304. Najbardziej prawdopodobne jest to, że ten okres Łokietek spędził na Węgrzech. Po śmierci Wacława II książę powrócił do kraju i rozpoczął proces jednoczenia ziem polskich. Jego koronacja w 1320 r. przez wielu uważana jest za faktyczny koniec rozbicia dzielnicowego w Polsce.

dokument wydany w 1305 r. przez Wacława III, w którym zrzekał się on praw do Pomorza Gdańskiego. Interwencję zbrojną sił brandenburskich poparła część pomorskiego rycerstwa skupiona wokół skonfliktowanego z Łokietkiem rodu Święców. Broniła się jedynie załoga grodu gdańskiego pod wodzą sędziego Boguszy, która wysłała do polskiego księcia prośbę o pomoc militarną. Władca nie był w stanie jej wówczas udzielić, jednak zezwolił, aby obrońcy poprosili o wsparcie Krzyżaków.

Wojska krzyżackie przybyły z odsieczą, zajęły gdański gród i usunęły polską załogę, a następnie opanowały gdańskie miasto, przeprowadzając rzeź jego mieszkańców (głównie potomków niemieckich kolonistów). Ostatecznie w **1309 r.** Krzyżacy zajęli zbrojnie całe **Pomorze Gdańskie**. Wiosną 1309 r. zażądali od księcia Władysława Łokietka zawyżonego wynagrodzenia za udzieloną pomoc, a gdy ten odmówił, zaproponowali, aby odstąpił im Pomorze Gdańskie za wyznaczoną kwotę. Po kolejnej odmowie księcia zakon i tak postarał się o stworzenie pozorów legalności przejęcia tych terytoriów. Za niewygórowaną sumę 10 tys. srebrnych grzywien odkupił prawa do ziem, którymi dotąd posługiwali się margrabiowie brandenburscy. Zagarnięcie Pomorza Gdańskiego znacznie wzmocniło państwo zakonne i umożliwiło mu przejęcie pełnej kontroli nad dochodowym handlem wiślanym w dolnym biegu rzeki.

RZEŹ GDAŃSKA

Wydarzenia, które rozegrały się podczas zdobycia Gdańska przez wojska krzyżackie w nocy z 12 na 13 listopada 1308 r., przeszły do historii pod nazwą „rzezi Gdańska".

Po wtargnięciu Krzyżaków na wały obronne prawdopodobnie rozpoczęły się starcia wewnątrz miasta. W ich wyniku doszło do licznych pożarów. W chaosie, który zapanował, ginęli ostatni obrońcy, a rycerze zakonni i wojownicy pruscy wdzierali się do domów i kościołów. Dochodziło do zabójstw i gwałtów. Dziś trudno określić, ile osób zginęło wówczas w wyniku regularnych walk, a ile w rezultacie późniejszych działań armii krzyżackiej. W walce na pewno poległo ok. 50–60 pomorskich rycerzy. Kilku dostało się do niewoli i następnego dnia o świcie zostało ściętych przez Krzyżaków. Nie byli to jednak rycerze wierni Władysławowi Łokietkowi, jak sądzili dawniej historycy, lecz prawdopodobnie pomorscy stronnicy rodu Święców, zwolennicy oddania Pomorza Gdańskiego Brandenburgii. Liczba zabitych mieszczan przez lata pozostawała nieustalona, ponieważ żadne z zachowanych źródeł nie podaje wiarygodnych danych na ten temat. Krzyżacy określili liczbę tych osób na 16, a papież Klemens V w bulli z 1310 r. podał, że było ich aż 10 tys. W Gdańsku mieszkało wówczas ok. 2–3 tys. ludzi. Część historyków przyjmuje, że w mieście zginęło od kilkuset do tysiąca osób.

Pomnik *Tym, co za polskość Gdańska* został wzniesiony w 1969 r. Na monumencie jako pierwszych wymieniono mieszkańców miasta, którzy zginęli w 1308 r. podczas jego obrony przed wojskami krzyżackimi, choć ich walka nie miała nic wspólnego z obroną idei polskości. Na przestrzeni dziejów wydarzenia te były wielokrotnie wykorzystywane w celach propagandowych.

▪ *fotografia współczesna, Gdańsk*

? Dlaczego w źródłach pojawiały się rozbieżne informacje na temat liczby ofiar w Gdańsku w 1308 r.?

PANOWANIE WŁADYSŁAWA ŁOKIETKA

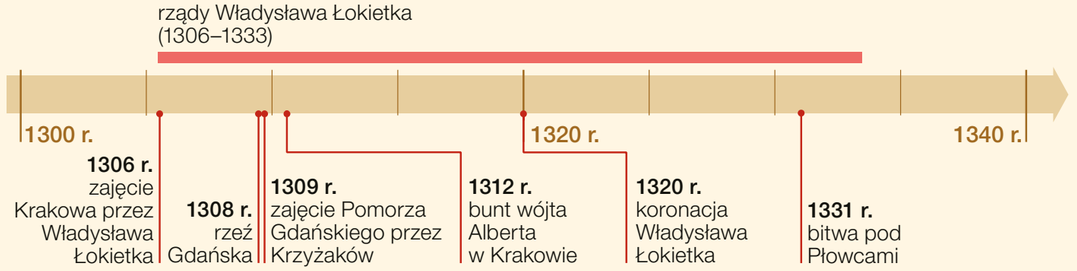

? Ile lat minęło między koronacją Władysława Łokietka a śmiercią władcy w 1333 r.?

WALKA O ZJEDNOCZENIE KRAJU

Władysław Łokietek zdobył poparcie małopolskiego możnowładztwa i rycerstwa. Elity tamtejszych miast były jednak niechętne władzy prowincjonalnego księcia i popierały Czechów oraz powiązanych z nimi książąt śląskich. W **1312 r.** mieszczanie krakowscy wszczęli bunt, nazwany od imienia przywódcy **buntem wójta Alberta**. Za jednego z inspiratorów tych działań uważa się proczeskiego **biskupa Jana Muskatę**. Krakowianie chcieli przekazać władzę księciu Bolesławowi Opolskiemu, który jednak ustąpił na rzecz Łokietka. Ten zaś zastosował wobec mieszczan odpowiedzialność zbiorową i stłumił rebelię.

Kolejnym etapem jednoczenia Polski przez Władysława Łokietka było odzyskanie Wielkopolski. W 1306 r. opanował ją Henryk Głogowski, a po nim władali nią jego synowie, którzy w 1312 r. przeprowadzili podział dzielnicy. Początkowo zdecydowanie przeciwne Łokietkowi były wielkopolskie rody możnowładcze. Planom księcia sprzyjał jedynie arcybiskup gnieźnieński Jakub Świnka. Sytuacja zaczęła się jednak zmieniać, gdy okazało się, że książęta głogowscy faworyzują Niemców i są nieprzyjaźnie nastawieni do Polaków. W tych okolicznościach zwycięstwo Łokietka nad krakowskimi mieszczanami, którzy w większości mieli niemieckie pochodzenie, przyczyniło się do zwiększenia liczby jego zwolenników w Wielkopolsce. Ostatecznie na początku **1314 r.** Piastowie głogowscy zostali obaleni przez samych Wielkopolan. W ten sposób książę Władysław bez walki zbrojnej zajął również tę prowincję i przyłączył ją do swojej monarchii.

W procesie jednoczenia Łokietek skupił pod swoim berłem tylko część ziem należących przed rozbiciem dzielnicowym do monarchii piastowskiej. Powierzchnia jego państwa wynosiła nieco ponad 130 tys. km^2, a liczba ludności – ok. 750 tys. W granicach zjednoczonego księstwa znalazły się jedynie Małopolska i Wielkopolska, a także ziemie: sieradzka, łęczycka, brzeska, inowrocławska oraz dobrzyńska. Książęta śląscy wybrali podległość lenną wobec monarchy czeskiego lub zostali zmuszeni do jej uznania, a władcy mazowieccy zachowali niezależność. Poza granicami państwa Władysława Łokietka pozostały także: Pomorze Gdańskie, zajęte przez Krzyżaków, Pomorze Zachodnie, rządzone przez lokalnych władców, oraz ziemia lubuska, która była prowincją brandenburską, pod nazwą Nowa Marchia.

CIEKAWOSTKA

Soczewica, koło, miele, młyn

Podczas tłumienia buntu wójta Alberta Łokietek kazał w szczególnie surowy sposób karać mieszczan pochodzenia niemieckiego. Zgodnie z legendarnym przekazem, aby odróżnić mieszczan polskich od obcokrajowców, nakazywano im wymówienie słów: soczewica, koło, miele, młyn.

TEKST ŹRÓDŁOWY

BUNT WÓJTA ALBERTA

W Roczniku kapituły krakowskiej znajduje się opis buntu z 1312 r., sporządzony zapewne wkrótce po tym wydarzeniu.

Roku [...] 1312 mieszczanie krakowscy, rozpaleni szałem germańskiej zajadłości, przyjaciele przestępstwa, a także jawni i skryci wrogowie pokoju, poniechawszy bojaźni Bożej, sprzeciwili się panu Władysławowi, księciu Krakowa i Sandomierza oraz władcy całego Królestwa Polskiego, tak jak Judasz, dając Jezusowi pocałunek, w miejsce przysięgi okazali przebiegłą chytrość i sprowadzili księcia opolskiego Bolesława. Ten w końcu, ugodziwszy się ze wspomnianym księciem Władysławem Łokietkiem i zadawszy mieszczanom liczne szkody, uwięziwszy wójta Alberta, który dał początek całej tej nieprawości, ustąpił z miasta i powrócił do siebie. A wtedy natychmiast najjaśniejszy książę Władysław, wkraczając znowu do wspomnianego miasta, niektórych z mieszczan schwytał i zamknął pod więzienną strażą. Tychże uwięzionych w sposób okrutny po całym mieście końmi włóczył i włóczonych za miastem na szubienicy w sposób budzący litość powiesił [...]. W tym samym roku wybudował w mieście gród, zburzywszy uprzednio dom wspomnianego wójta, i wzniósł wieżę w bramie prowadzącej do Świętego Mikołaja.

Źródło: J. Wyrozumski, *Dzieje Polski piastowskiej (VIII w. – 1370)*, [w:] *Wielka historia Polski*, t. 2, Kraków 1999, s. 293.

? **1.** Omów opinię autora na temat działań krakowskich mieszczan.
2. Przedstaw skutki buntu mieszczan w Krakowie.

ODRODZONA MONARCHIA POLSKA

Zwieńczeniem procesu jednoczenia monarchii polskiej była **koronacja Władysława Łokietka**. Doszło do niej po długich staraniach w **1320 r.** na Wawelu w Krakowie. Była to pierwsza koronacja na krakowskim zamku. Mimo przywrócenia władzy królewskiej pozycja Polski na arenie międzynarodowej była nadal niekorzystna. Królestwu Polskiemu zagrażała potencjalna koalicja wrogich państw sąsiednich: Czech, Brandenburgii oraz państwa krzyżackiego. Ponadto nowy król czeski Jan Luksemburski, powołując się na prawa odziedziczone po ostatnich Przemyślidach, zgłaszał pretensje do polskiego tronu. W tej sytuacji król Władysław Łokietek zawarł sojusz z Węgrami i Litwą. Porozumienie z węgierskim królem Karolem Robertem z dynastii andegaweńskiej wynikało z obawy przed wrogą polityką Jana Luksemburskiego. Sojusz polsko-węgierski okazał się trwały. W 1320 r. został przypieczętowany małżeństwem króla Węgier z polską królewną Elżbietą Łokietkówną. Jeszcze za życia Władysława Łokietka król węgierski był przewidziany jako dziedzic polskiego tronu w przypadku wygaśnięcia dynastii piastowskiej. Decyzja ta zapadła po śmierci dwóch synów króla Polski i ciężkiej chorobie trzeciego – Kazimierza.

Trudniejszy do zrealizowania okazał się sojusz z litewskim księciem Giedyminem. W przeszłości stosunki między obydwoma państwami częściej były wrogie niż przyjazne. Wynikało to z licznych w XIII w. najazdów litewskich na ziemie polskie, rywalizacji o wpływy na Rusi Włodzimiersko-Halickiej, a przede wszystkim z różnic religijnych. Zawarte w 1325 r. przymierze z Litwinami było niezwykle korzystne z militarnego punktu

Szczerbiec to miecz koronacyjny królów polskich – jedyne zachowane do dziś insygnium władzy z czasów piastowskich. Koronacja Władysława Łokietka była pierwszą, podczas której wykorzystany został słynny Szczerbiec.

▪ *miecz, Polska lub Nadrenia, XII/XIII w.*

PAŃSTWO WŁADYSŁAWA ŁOKIETKA

? **1.** Wymień nazwy dzielnic monarchii piastowskiej, które znalazły się poza granicami państwa Łokietka.
2. Wskaż kraje wrogie jednoczącemu się Królestwu Polskiemu. Omów stwarzane przez nie zagrożenia.

widzenia, jednak bliższa współpraca z nimi zaszkodziła opinii Polski w krajach chrześcijańskich. Krzyżacy szybko wykorzystali bowiem ten sojusz jako pretekst do oskarżeń Polaków o współpracę z poganami (Litwini nadal nie przyjęli chrześcijaństwa). Podstawą porozumienia polsko-litewskiego, podobnie jak w wypadku Węgier, było małżeństwo dynastyczne. Kazimierz, syn Władysława Łokietka i jednocześnie następca tronu, poślubił Aldonę Annę – córkę księcia Giedymina. Polski władca prowadził również działania, które miały na celu zjednanie pozostałych członków dynastii piastowskiej. Jednym z nich było małżeństwo córki Łokietka, Kunegundy, z księciem świdnickim Bernardem. Jednak mimo tych starań nie udało się ponownie przyłączyć ziem śląskich do Królestwa Polskiego.

Dukat Władysława Łokietka był pierwszą polską złotą monetą. Na jego awersie znalazł się wizerunek władcy z koroną na głowie, siedzącego na tronie i trzymającego atrybuty królewskiej władzy: berło i jabłko.

▪ *moneta, Polska, XIV w.*

KONFLIKT Z KRZYŻAKAMI I CZECHAMI

Król Władysław Łokietek nie pogodził się z utratą Pomorza Gdańskiego. Nie dysponował jednak wystarczającymi siłami, aby odebrać je zbrojnie, dlatego oskarżył Krzyżaków przed kurią papieską w Awinionie o bezprawny zabór tej prowincji. Zażądał procesu kanonicznego – zakon był bowiem instytucją kościelną.

Proces odbył się w **1320 r. w Inowrocławiu**. Na sędziów zostali powołani polscy hierarchowie kościelni na czele z arcybiskupem gnieźnieńskim. Przesłuchali oni wielu świadków i w 1321 r. wydali wyrok. Na jego mocy zakon krzyżacki miał zwrócić Polsce Pomorze Gdańskie, wypłacić odszkodowanie w wysokości 30 tys. grzywien srebra i pokryć koszty procesowe. Strona krzyżacka nie zastosowała się jednak do orzeczenia sądu i oskarżyła sędziów o stronniczość. Później Krzyżacy wielokrotnie odwoływali się od wyroku i mnożyli przeszkody proceduralne.

Oprócz zakonu krzyżackiego zagrożenie dla Polski stanowił także czeski władca Jan Luksemburski. Gdy w 1326 r. Łokietek z pomocą sił litewskich najechał Brandenburgię, nastąpiło zacieśnienie stosunków brandenbursko-czeskich. W 1327 r. Jan Luksemburski wyruszył na Kraków, a jego wojska zatrzymały się dopiero u bram polskiej stolicy. Ostatecznie nie doszło do ataku, co historycy przypisują pośrednictwu węgierskiej dyplomacji. Jednak jeszcze w trakcie wyprawy czeskiej na Kraków do Opawy zostali wezwani piastowscy książęta z linii opolsko-raciborskiej. Tam złożyli oni hołd Janowi Luksemburskiemu jako królowi Polski i Czech. Wkrótce podobnie postąpił książę oświęcimski. Swoje państwo darował Luksemburgom także książę wrocławski, który już wcześniej był lennikiem cesarza Ludwika IV Bawarskiego.

Rok później Jan Luksemburski udzielił wsparcia Krzyżakom – wyruszył wraz z nimi przeciwko Litwie. W tej sytuacji Władysław Łokietek dochował wierności swojemu sojusznikowi i najechał ziemię chełmińską, stanowiącą część państwa zakonnego. W wyniku

Zerwanie układu z Krzyżakami przez Władysława Łokietka w Brześciu Kujawskim stało się tematem jednego z obrazów Jana Matejki. Przedstawione wydarzenia rozegrały się w 1324 r., gdy polski władca odrzucił propozycję oddania zakonowi praw do Pomorza w zamian za odszkodowanie.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

tych wydarzeń król czeski **w 1329 r. zawarł w Toruniu sojusz z Krzyżakami** i, tytułując się królem Polski, nadał im Pomorze Gdańskie. Jeszcze w tym samym roku wojska zakonne zajęły ziemię dobrzyńską, a władca Czech wkroczył na Mazowsze i wymusił hołd lenny na księciu płockim. W drodze powrotnej z Prus udało mu się także zmusić do złożenia hołdu kilku kolejnych książąt śląskich.

Polska, zagrożona przez sojusz czesko-krzyżacki, znalazła się w niezwykle trudnym położeniu. Do najcięższych walk doszło **w latach 1329–1332**, a ich terenem były głównie ziemie polskie, pustoszone przez siły przeciwnika. Największe zagrożenie dla państwa Władysława Łokietka nadeszło w 1331 r. Na kraj uderzyły wtedy jednocześnie wojska czeskie (z południa) oraz krzyżackie (z północy). Skuteczną obronę umożliwił Polakom brak koordynacji w działaniach wrogich armii. Po wkroczeniu na tereny Polski rycerze zakonni, którzy nie doczekali się czeskiej pomocy, rozpoczęli odwrót. W jego trakcie zostali jednak częściowo rozbici w **bitwie pod Płowcami w 1331 r.** na Kujawach. Tymczasem wojska czeskie nadciągające z południa utknęły pod Poznaniem –

WARTO WIEDZIEĆ

Bitwa pod Płowcami

Do starcia między oddziałami krzyżackimi a siłami Władysława Łokietka doszło 27 września 1331 r. koło wsi Płowce na Kujawach. Maszerujące na Brześć Kujawski wojska zakonne liczyły ok. 7 tys. ludzi. Strona polska dysponowała zaś siłami ok. 5 tys. zbrojnych. Polskie rycerstwo zaatakowało najpierw tylną straż przeciwnika i po kilkugodzinnej walce zajęło jego tabory. Jednak po południu i wieczorem na pole bitwy przybyły pozostałe siły zakonne. Doszło wówczas do kolejnych starć, w których trakcie Krzyżakom udało się odbić część taborów oraz jeńców.

W walkach wojska Łokietka zadały zakonowi znaczne straty, przez co Krzyżacy musieli przerwać marsz na Brześć i rozpocząć odwrót do Torunia. Oznaczało to wstrzymanie całej kampanii na ziemiach polskich, dlatego bitwę pod Płowcami uznaje się za strategiczny sukces Władysława Łokietka. Miała ona również dla Polaków olbrzymie znaczenie propagandowe – wzmocniła morale Polaków, ponieważ okazało się, że pokonanie rycerzy zakonnych w otwartym boju jest możliwe.

Bitwa pod Płowcami została przedstawiona na obrazie Juliusza Kossaka. W centralnej części dzieła malarz uwiecznił Władysława Łokietka jako dowódcę zwycięskich wojsk.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

? Dlaczego bitwę pod Płowcami uważa się za zwycięstwo wojsk polskich?

próbując bezskutecznie zdobyć to miasto. Rok później na ziemie polskie wyruszyła kolejna wyprawa krzyżacka, w wyniku której zajęto Kujawy. W tej niezwykle niekorzystnej sytuacji Łokietek w 1332 r. musiał zawrzeć z Krzyżakami roczny rozejm. W jego wyniku zachowali oni nie tylko Pomorze Gdańskie, lecz także ziemię dobrzyńską i Kujawy.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw, w jakich okolicznościach doszło do objęcia władzy przez Władysława Łokietka.
2. Podaj etapy jednoczenia ziem polskich przez Władysława Łokietka.
3. Opisz trudności, z którymi zmagało się odrodzone Królestwo Polskie.
4. Oceń panowanie Władysława Łokietka.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Kurtyka, *Odrodzone Królestwo. Monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowszych badań*, Kraków 2001.
H. Samsonowicz, *Łokietkowe czasy*, Warszawa 1989.

Krzyżacy – najeźdźcy czy krzewiciele cywilizacji?

W początkowym okresie swojej działalności na ziemiach polskich zakon krzyżacki postrzegany był jako sojusznik Polski w walce z pogańskimi plemionami. Jednak na początku XIV w. stopniowo zaczęła narastać wrogość między naszym krajem a Krzyżakami. Ostatecznie państwo zakonne zostało zlikwidowane w XVI w., lecz negatywny obraz Krzyżaków w świadomości Polaków przetrwał o wiele dłużej i był szczególnie silny w okresie zaborów. Mimo to nie brakuje też opinii, które każą widzieć w rycerzach zakonnych krzewicieli wiary i cywilizacji w Prusach.

Ku pokrzepieniu serc

W XIX w., kiedy mieszkańcy ziem polskich mierzyli się z brakiem niepodległości, niezwykle ważne stało się przedstawianie historii w taki sposób, aby nieść nadzieję na przyszłość. Choć Polacy ponieśli klęskę na polu polityczno-militarnym, to głosili swoją wyższość moralną nad narodem niemieckim. XIX-wiecznych Niemców utożsamiono wówczas z Krzyżakami i często odwoływano się do dziejów zakonu. Uznano, że Krzyżacy byli oszustami – podsunęli Konradowi Mazowieckiemu sfałszowane dokumenty, po czym sprzeniewierzyli się powołaniu duchownemu i w XIII w. wymordowali ludność pruską, a w 1308 r. także pomorskie rycerstwo. Pod pozorem chrystianizacji prowadzili brutalny podbój Litwy i wspierającej ją Polski. XIX-wieczne społeczeństwo polskie wierzyło, że tak jak niegdyś Krzyżacy ponieśli klęskę w bitwie pod Grunwaldem, tak okres rozbiorów musi się skończyć ustąpieniem zaborców. Upowszechniało się przekonanie, że Polacy – w przeciwieństwie do zakonu krzyżackiego – chrystianizowali Wschód metodami pokojowymi. Negatywny obraz Krzyżaków utożsamianych z zaborcą budowany był nie tylko przez historyków. Stanowił on także popularny temat wśród twórców kultury polskiej w XIX w. Takie dzieła jak powieść poetycka *Konrad Wallenrod* Adama Mickiewicza, powieść historyczna *Krzyżacy* Henryka Sienkiewicza czy słynny obraz *Bitwa pod Grunwaldem* Jana Matejki utrwalały w świadomości Polaków wizerunek Krzyżaków jako brutalnych najeźdźców. Jednocześnie rósł mit wiktorii grunwaldzkiej jako jednego z największych zwycięstw w dziejach oręża polskiego. W XX w. negatywne postrzeganie zakonu krzyżackiego było tak silnie zakorzenione wśród Polaków, że często wykorzystywano je w propagandzie, zarówno w okresie międzywojennym, jak i w powojennej propagandzie komunistycznej. Utożsamiano wówczas Krzyżaków z państwem niemieckim pokonanym w dwóch kolejnych wojnach światowych.

Krzyżacy krzewicielami cywilizacji

Dla XIX-wiecznych historyków niemieckich Krzyżacy byli natomiast prekursorami państwa pruskiego, które w 1871 r. doprowadziło do zjednoczenia Niemiec. Zdaniem tych badaczy rycerze zakonni zostali wezwani przez księcia mazowieckiego w celu ratowania ziem polskich przed najazdami pogańskich Prusów, za co Polacy powinni być im wdzięczni. Na barbarzyńskich kresach Europy Krzyżacy mieli nie tylko zaprowadzić chrześcijaństwo, lecz także z narażeniem życia ucywilizować te ziemie. Na terenie, gdzie wcześniej znajdowały się niewielkie osady pogańskich plemion, krzyżaccy rycerze zakonni zaczęli wznosić miasta. Wiele z nich, m.in. Chełmno, Toruń czy Malbork, istnieje i rozwija się do dziś. Miastem założonym przez Krzyżaków jest także leżący współcześnie w Rosji Królewiec, noszący obecnie nazwę Kaliningrad. Do stworzonego przez siebie państwa Krzyżacy sprowadzili tysiące osadników, którzy przyczynili się do rozwoju gospodarczego kraju. Przywozili oni ze sobą nowoczesne rozwiązania z zakresu agrokultury i budownictwa. Rycerze zakonni zbudowali też liczne młyny, kanały, drogi i zamki.

Ocena współczesna

Współcześnie historycy mają znacznie obszerniejszą wiedzę dotyczącą sprowadzenia Krzyżaków na ziemię chełmińską oraz innych wydarzeń z historii polsko-krzyżackiej, dlatego dążą do wypracowania kompromisu pomiędzy zwolennikami różnych teorii na te tematy. Bez zastrzeżeń uznaje się ogromne zasługi zakonu dla rozwoju gospodarczego kraju. Odchodzi się również od przedstawiania Krzyżaków jako okrutnych zaborców – w rzeczywistości stosunki między nimi a poddanymi (zarówno rycerstwem, jak i mieszczanami) na ogół układały się poprawnie. Dopiero z czasem elitom społecznym zaczęła przeszkadzać krzyżacka zwierzchność, ograniczająca ich możliwości gospodarcze oraz dążenia do uczestnictwa w sprawowaniu władzy. Współcześnie zaznacza się również, że Prusowie wcale nie zostali całkowicie wymordowani w XIII w. przez rycerzy zakonnych – część z nich uległa germanizacji lub polonizacji. Daleko posunięta germanizacja kraju była bowiem konsekwencją zwierzchnictwa krzyżackiego i akcji kolonizacyjnej. Ekspansywna polityka zagraniczna Krzyżaków wyraźnie wykraczała poza idee głoszone przez zakon i stanowiła poważne zagrożenie dla funkcjonowania państwa polsko-litewskiego.

Zdobycie Kowna przez Krzyżaków zostało przedstawione na obrazie niemieckiego malarza Adolfa Ehrhardta [czyt.: erharda]. W 1362 r., podczas jednej z wypraw zbrojnych na Litwę, rycerze zakonni zdobyli i doszczętnie zniszczyli ten litewski zamek. Podobny los spotkał wiele twierdz i osad, które stanęły na drodze krzyżackich podbojów w Prusach i na Litwie.

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

Plakat propagandowy namawiał do głosowania na rzecz przyłączenia Górnego Śląska do Polski podczas plebiscytu w 1921 r. Przedstawiony na nim Krzyżak utożsamiony jest z pokonanym państwem niemieckim.

▪ *plakat, Polska, XX w.*

Toruń był lokowany przez Krzyżaków w 1233 r. Miasto leżało na terenie państwa zakonnego aż do wojny trzynastoletniej w latach 1454–1466. Pamiątką po rycerzach zakonnych są dziś m.in. ruiny zamku krzyżackiego oraz górujący nad Starym Miastem kościół św. Janów.

▪ *fotografia współczesna*

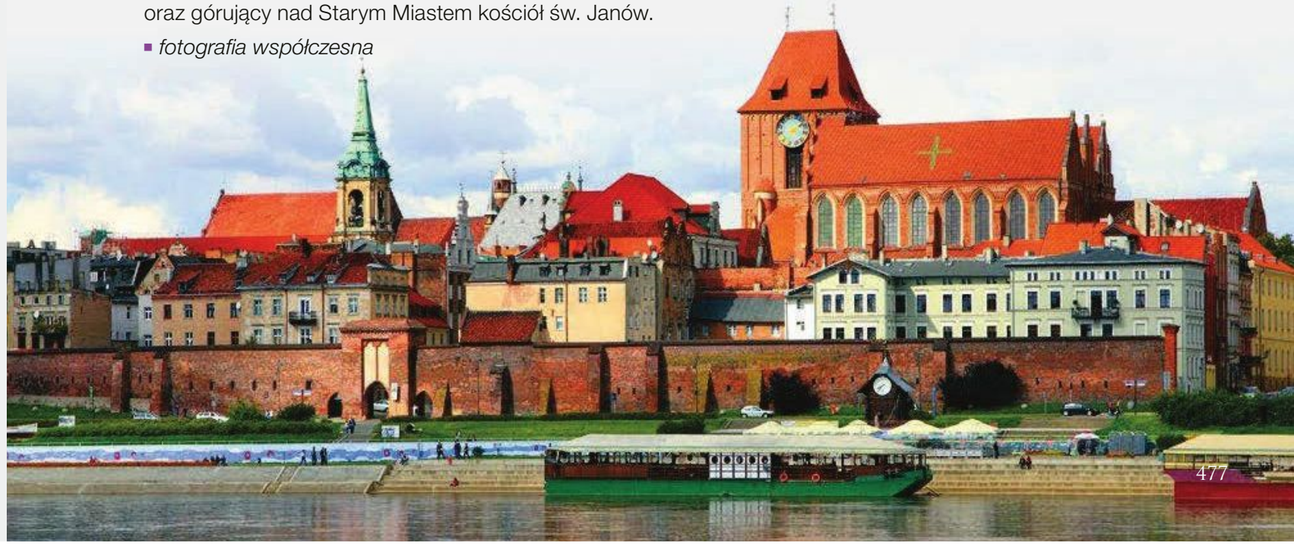

6 MONARCHIA KAZIMIERZA WIELKIEGO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaki przebieg miał konflikt Władysława Łokietka z Krzyżakami?
2. Jak przedstawiała się sytuacja polityczna na Śląsku podczas rozbicia dzielnicowego?

POCZĄTEK RZĄDÓW KAZIMIERZA WIELKIEGO

Następcą króla Władysława Łokietka był jego syn, **Kazimierz**, nazwany później **Wielkim**. **Koronowany w 1333 r.** młody władca odziedziczył Królestwo Polskie obejmujące zaledwie dwie główne piastowskie dzielnice – Wielkopolskę i Małopolskę. Zajmowało ono ok. 40% terytorium Polski z 1138 r. Niezależne od monarchii polskiej pozostawały trzy księstwa mazowieckie. Poza tym Kujawy wraz z ziemią dobrzyńską i Pomorzem Gdańskim znajdowały się w rękach Krzyżaków, a większość księstw śląskich była lennami czeskimi.

Międzynarodowe położenie Polski było wówczas bardzo trudne. Utraciła ona część swoich ziem, a ponadto otaczały ją trzy wrogie potęgi: państwo krzyżackie, Królestwo Czeskie i Marchia Brandenburska. Władcy tej ostatniej zaangażowali się w tym czasie w poszerzanie swojego panowania na Pomorzu Zachodnim. Z kolei władca czeski, Jan Luksemburski, nadal zgłaszał pretensje do tronu polskiego. Do tego Krzyżacy nie zamierzali oddać zagarniętych przez siebie terytoriów. W tej sytuacji najważniejszym problemem nowego władcy było uregulowanie stosunków z sąsiadami. Swoją politykę zagraniczną w znacznej mierze oparł on na wzmocnionym więzami rodzinnymi sojuszu z Węgrami (więcej na ten temat zob. s. 472).

Kazimierz w pierwszej kolejności przedłużył rozejm z zakonem krzyżackim i zawarł układ z Brandenburgią. Dotyczył on wprawdzie zwalczania rozbójnictwa, ale poprawił wzajemne stosunki i osłabił sojusz Brandenburczyków z Krzyżakami. Jednocześnie władca Polski podjął rokowania z królem czeskim Janem Luksemburskim. W **1335 r. na zjeździe w Wyszehradzie** Jan Luksemburski w zamian za ogromną kwotę 20 tys. kop groszy praskich zrezygnował z pretensji do tronu polskiego. Na kolejnym zjeździe w Wyszehradzie w **1339 r.** Kazimierz Wielki zrzekł się praw do Śląska i księstwa płockiego. W 1345 r. wybuchł nowy konflikt między Polską a Czechami, zakończony **pokojem w Namysłowie w 1348 r.** Na jego mocy Kazimierz Wielki musiał uznać przyłączenie Śląska do Czech i zrezygnować z części długu, który czeski władca był winny Polsce. W zamian uzyskał obietnicę poparcia w ewentualnej wojnie z Krzyżakami.

Podczas wojen o Ruś doszło do zbliżenia z Piastami mazowieckimi. Kazimierz Wielki włączył do swojego państwa księstwo płockie, zaś dwaj pozostali władcy Mazowsza złożyli królowi polskiemu hołd lenny.

POSTAĆ HISTORYCZNA

KAZIMIERZ WIELKI (1310–1370)

Był synem Władysława Łokietka i ostatnim przedstawicielem dynastii Piastów na tronie polskim. Jako jedyny polski władca otrzymał od potomnych przydomek „Wielki". Po objęciu rządów Kazimierz starał się przede wszystkim wzmocnić państwo i zabezpieczyć jego granice. Dzięki zabiegom dyplomatycznym król czeski zrzekł się pretensji do polskiej korony. Kazimierz zawarł też pokój z zakonem krzyżackim. W 1340 r. zajął Lwów i rozpoczął podbój Rusi Halickiej. Sprowadzał osadników, zakładał nowe miasta i przyznawał przywileje polskim kupcom. Zreformował także system monetarny i ujednolicił prawo. W 1364 r. ufundował w Krakowie pierwszy na ziemiach polskich uniwersytet. Mimo że miał cztery żony, nie doczekał się syna, który mógłby przejąć po nim tron.

PAŃSTWO KAZIMIERZA WIELKIEGO

? 1. Podaj nazwy terenów przyłączonych przez Kazimierza Wielkiego do Królestwa Polskiego.
2. Wymień obszary Królestwa Polskiego, na których w czasach Kazimierza Wielkiego powstało najwięcej zamków obronnych.

ROZSTRZYGNIĘCIE SPORU Z KRZYŻAKAMI

Równolegle z rozmowami prowadzonymi z władcą czeskim Polacy toczyli spór dyplomatyczny z Krzyżakami. Podczas zjazdu w Wyszehradzie w 1335 r. zapadł niekorzystny dla Polski wyrok arbitrów nakazujący Krzyżakom zwrot wyłącznie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. W tej sytuacji Kazimierz Wielki po raz kolejny próbował rozstrzygnąć konflikt z zakonem przed sądem papieskim. Obradował on w 1339 r. w Warszawie. Po wysłuchaniu świadków sędziowie przyznali Polsce prawa do Pomorza Gdańskiego i ziemi chełmińskiej, nakazali także Krzyżakom zwrot Kujaw i ziemi dobrzyńskiej oraz wypłacenie odszkodowania za niszczycielskie najazdy w wysokości prawie 200 tys. grzywien. Krzyżacy nie uznali

WARTO WIEDZIEĆ

Zjazd krakowski

W 1364 r. Kazimierz Wielki zorganizował w Krakowie zjazd monarchów. Przybyli na niego m.in. cesarz Karol IV, król węgierski Ludwik Węgierski, towarzyszący cesarzowi król Cypru Piotr I de Lusignan [czyt.: de luzi**nian**], margrabia brandenburski Otto Wittelsbach, książę mazowiecki Siemowit oraz liczni książęta śląscy, z Władysławem Opolczykiem na czele. Ideą przewodnią zjazdu było zachowanie pokoju i równowagi politycznej w tej części Europy oraz zakończenie sporu między Habsburgami i Andegawenami. Na zjeździe nie zapadły żadne rozstrzygnięcia, lecz potwierdził on wysoką pozycję monarchii Kazimierza Wielkiego wśród sąsiadów. Do legendy zjazdu przeszła, opisana przez Jana Długosza, wieńcząca go uczta, którą miał w swoim domu wydać Mikołaj Wierzynek, rajca krakowski.

? Jaki był cel organizacji zjazdu monarchów w Krakowie w 1364 r.?

jednak tego werdyktu i odwołali się do papieża, który ostatecznie nie zatwierdził wyroku sądowego. W tej sytuacji Kazimierz Wielki musiał zawrzeć kompromis z zakonem. W **1343 r. w Kaliszu** podpisano **wieczysty pokój z Krzyżakami**. Na jego mocy Polska odzyskała Kujawy i ziemię dobrzyńską, a zakon zatrzymał ziemię chełmińską oraz Pomorze Gdańskie, które określono mianem „wieczystej jałmużny" króla Polski. Taka formuła pozwalała w przyszłości przypomnieć o polskich prawach do tej ziemi. Przez następne 60 lat między Polską a państwem krzyżackim nie dochodziło do konfliktów zbrojnych.

W 1343 r. Kazimierz Wielki zajął również ziemię wschowską, a pod koniec swojego panowania podporządkował Polsce ważne zamki wzdłuż granicy nadnoteckiej, m.in. Santok i Drezdenko. W ten sposób zabezpieczył tę granicę przed ekspansją brandenburską.

PODBÓJ RUSI HALICKIEJ

W 1340 r. zmarł, prawdopodobnie otruty, ostatni władca Rusi Halicko-Włodzimierskiej, książę Bolesław Jerzy II. Jego sukcesorem, na mocy wcześniejszych porozumień, był Kazimierz Wielki. Dlatego już w 1340 r. król wyprawił się zbrojnie na Ruś, by przejąć tam władzę. Nie zdołał jednak opanować całego państwa. Dopiero kolejna królewska ekspedycja, wsparta przez Węgrów oraz zaciężnych rycerzy z Mazowsza, przyniosła większe sukcesy. Tym razem Kazimierzowi udało się zająć jedynie halicką część księstwa, ponieważ musiał się zmierzyć nie tylko z wojskami ruskich **bojarów**, lecz także z armią tatarską. Pozostałe ziemie zajęła Litwa. Od tej chwili walka o Ruś stała się zarzewiem kolejnych wojen polsko-litewskich. Toczyły się one ze zmiennym szczęściem. Kazimierz Wielki w latach **1340–1366** musiał zorganizować jeszcze kilka kampanii wojennych, aby podporządkować sobie cały ten kraj. Dzięki wsparciu węgierskiemu udało mu się przyłączyć do Królestwa Polskiego Ruś aż po Podole, z Haliczem, Lwowem, Włodzimierzem i Kamieńcem Podolskim, a Litwini przejęli jedynie część ziemi włodzimierskiej z Łuckiem.

Zagwarantowano wolność wyznania wszystkim mieszkańcom tych terenów i szanowano lokalne prawa. W wyniku opanowania Rusi w państwie polskim znacząco wzrosła liczba wyznawców prawosławia, które było dominującą religią w Europie Wschodniej.

POLITYKA GOSPODARCZA

Dzięki reformom wewnętrznym podjętym przez króla Kazimierza Wielkiego Królestwo Polskie przeżywało okres dynamicznego rozwoju gospodarczego. Lokowano wówczas ok. 100 nowych miast, przy czym ponad połowę z nich stanowiły lokacje królewskie. Historycy doliczyli się też ponad 1000 dokumentów lokacyjnych związanych z wsiami. W Polsce

Korona hełmowa Kazimierza Wielkiego i hełm były używane przez władcę w trakcie podróży. Wykonano ją ze stopu miedzi i srebra i ozdobiono imitacjami kamieni szlachetnych. Osadzona została na żelaznym hełmie, który wskutek korozji odłączył się od całości. Insygnium zostało przypadkowo odnalezione w 1910 r. w sandomierskim seminarium duchownym, a następnie potajemnie przewiezione do wawelskiego skarbca.

▪ *insygnium, Kraków, XIV w.*

Kazimierza Wielkiego podwyższały się również poziom cywilizacyjny i zamożność obywateli. Dbano o bezpieczeństwo miast – w ok. 30 z nich zbudowano w tym czasie mury obronne.

Za panowania Kazimierza Wielkiego nastąpił rozwój sieci dróg handlowych, na co korzystnie wpływała rosnąca liczba miast. Niektóre ośrodki, takie jak Kraków czy Lwów, odgrywały ważną rolę w dalekosiężnej wymianie handlowej. Rozwijały się one dzięki wprowadzeniu **przymusu drożnego**, nakazującemu kupcom przemieszczanie się tylko po wyznaczonych drogach, oraz dzięki **prawu składu**. Zgodnie z nim kupcy musieli w miastach wystawiać swoje towary na sprzedaż przez określony czas. Dużą rolę w ożywieniu handlu odegrało także włączenie Rusi do Królestwa Polskiego oraz podpisanie pokoju z Krzyżakami. Dzięki temu zintensyfikowano handel z Gdańskiem oraz ze Wschodem, gdzie sięgał on aż do Morza Czarnego.

W kilku odrębnych dokumentach Kazimierz Wielki odnowił, zmodyfikował i rozszerzył na całe królestwo przywilej księcia wielkopolskiego Bolesława Pobożnego dla Żydów. Na mocy tego prawa podlegali oni bezpośrednio władzy monarszej. Dzięki tej protekcji do Polski napływali nowi osadnicy żydowscy. Specjalizowali się oni w handlu oraz w działalności kredytowej, a ich aktywność przysłużyła się rozwojowi gospodarczemu ziem polskich. Duże gminy żydowskie znajdowały się jedynie w Krakowie, Poznaniu i Lwowie, a pozostałe liczyły po kilka lub kilkanaście rodzin.

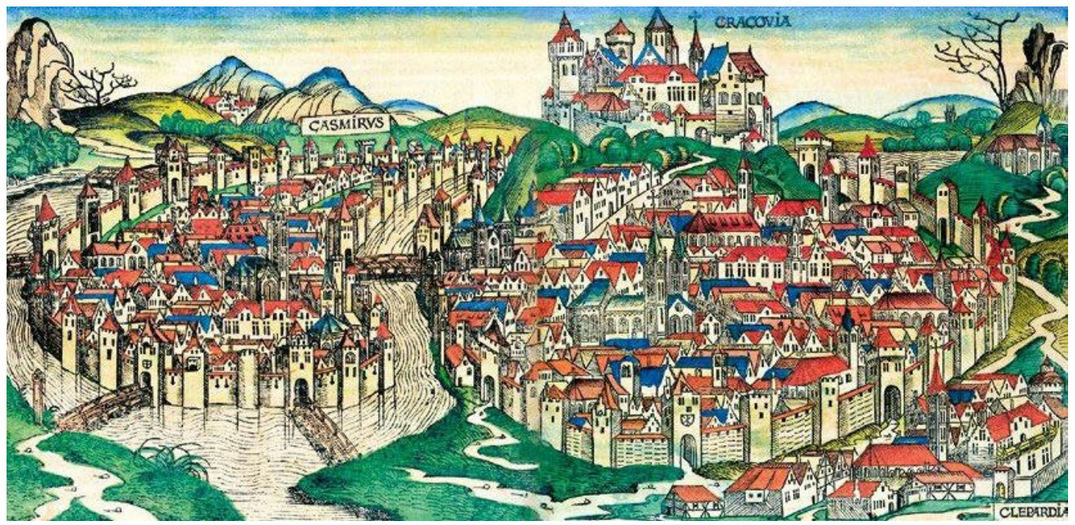

Rozwój XIV-wiecznego Krakowa był związany ze zwiększeniem wymiany handlowej, w której m.in. specjalizowała się napływająca na ziemie polskie ludność żydowska. Zamieszkiwała ona ulokowane dla niej nowe miasto – znajdujący się w pobliżu Krakowa Kazimierz, nazwany tak od imienia króla Kazimierza Wielkiego.

▪ *drzeworyt, Norymberga, XV w.*

ZAMKI KAZIMIERZA WIELKIEGO

Oprócz innych reform Kazimierz Wielki starał się także poprawić obronność kraju. Dlatego rozpoczął na dużą skalę budowę zamków (wzniósł 53) i fortyfikacji miejskich (ufortyfikował 27 miast), które miały bronić granic, szlaków handlowych oraz zaludnionych obszarów. Stały się one również ważnymi ośrodkami administracji państwowej. Oprócz wznoszenia nowych twierdz prowadzono też rozbudowę tych już istniejących.

Zamek w Chęcinach został wzniesiony na grzbiecie skalistego wzgórza o wysokości 367 m n.p.m.

1 **Dwie cylindryczne wieże** stanowiły ważne punkty obserwacyjne i obronne. Wejścia do nich znajdowały się na wysokości piętra.

2 **Kaplica zamkowa i skarbiec** zostały wzniesione za czasów Kazimierza Wielkiego. Jednak już wcześniej w twierdzy przechowywano cenne dobra, m.in. w 1318 r. zdeponowano tam skarbiec archidiecezji poznańskiej.

3 **Brama** znajdowała się obok jednej z baszt i była poprzedzona mostem – początkowo zwodzonym, potem stałym.

4 **Zamek Górny** to najstarsza część zamku, która powstała na przełomie XIII i XIV w. i została przebudowana za czasów Kazimierza Wielkiego.

5 **Zamek Dolny** z obszernym dziedzińcem, zakończony czworokątną basztą, powstał dopiero w XV w.

6 **Mury otaczające zamek** miały ok. 9 m wysokości i ok. 2 m grubości.

Zamek w Ogrodzieńcu należy do zespołu tzw. Orlich Gniazd, czyli małopolskich zamków wzniesionych w czasach Kazimierza Wielkiego na skalistych, wapiennych wzgórzach.

▪ *fotografia współczesna, Ogrodzieniec*

Do rozkwitu gospodarczego przyczyniła się również przeprowadzona przez Kazimierza Wielkiego **reforma monetarna**. W jej wyniku w państwie ustanowiono jednolitą monetę – srebrny grosz, wybijany w mennicy królewskiej. Król ustanowił też przepisy prawa górniczego. Zakazał m.in. nadmiernej eksploatacji złóż i uregulował dochodowy handel solą. Zreorganizował także sposób zarządzania kopalniami (żupami solnymi) w **Bochni** i **Wieliczce**. Zyski z wydobywanej soli stanowiły najważniejsze źródło stałych dochodów państwa. Ostatni władca piastowski przeprowadził również zmiany w polityce fiskalnej państwa. Wdrożył uiszczany przez właścicieli ziemskich podatek, tzw. **poradlne**, w wysokości 12 groszy rocznie od łana kmiecego. Ponadto zmienił dziesięcinę – ze snopowej (liczonej w snopach) na pieniężną.

POLITYKA WEWNĘTRZNA

Ważnym przedsięwzięciem Kazimierza Wielkiego porządkującym państwo polskie było usprawnienie administracji. W okresie rozbicia dzielnicowego rozwijała się ona niezależnie w poszczególnych prowincjach. Kazimierz Wielki oparł władzę na urzędach centralnych i lokalnych. Pierwsze z nich reprezentowali kanclerz i podkanclerzy – kierujący kancelarią królewską, podskarbi królewski – zarządzający skarbem państwa, a także marszałek – zajmujący się dworem monarszym. Przedstawicielami władzy lokalnej byli starostowie, którzy reprezentowali monarchę w prowincjach i ziemiach, oraz wojewodowie i kasztelanowie – przedstawiciele możnowładztwa i rycerstwa. Ci ostatni utracili część swoich wcześniejszych uprawnień administracyjnych i wojskowych, ale zachowali prestiż i występowali w imieniu swoich ziem przed władcą, zasiadając w radzie królewskiej.

W dalszym ciągu odbywały się zjazdy – prowincjonalne i ogólnokrajowe, nazywane wiecami. Te drugie straciły już jednak dawne znaczenie, ponieważ trudno było im sprawnie działać w rozrastającym się państwie. Z kolei na zjazdach dzielnicowych podejmowano decyzje w sprawach lokalnych, a także przejmowano

TEKST ŹRÓDŁOWY

STATUT WIŚLICKI

Zarówno Statut wiślicki, jak i Statut piotrkowski zostały wydane na wiecach ustawodawczych. Oba opierały się na prawie zwyczajowym i nie były uniwersalną kodyfikacją regulującą wszystkie zagadnienia. Najwięcej przepisów w statutach dotyczyło prawa karnego.

Ponieważ godność króla i obrona całego królestwa zasadza się na zbrojnej sile wojskowej, przeto każdy rycerz podług wielkości i rodzaju dóbr swoich i dochodów jest obowiązany z pewną liczbą zbrojnych ludzi służyć i być pożytecznym państwu, jako że dobra jego są wolne, na prawie rycerskim postanowione i wyjęte spod wszelakiego ciężaru. Postanawiamy też, że baronowie i szlachta nasza ziem Polski są obowiązani wobec nas i naszych następców w Królestwie Polskim pełnić służbę wojskową i w broń się zaopatrzyć, i służyć tak, jak najlepiej i najskuteczniej potrafią; ale poza granicami Królestwa nie są obowiązani nam służyć, chyba że otrzymają dostateczne wynagrodzenie lub zostaną przez nas specjalnie uproszeni.

O naganie szlachectwa. Rody szlacheckie wywodzą zawsze swój początek od przodków, od których pochodzenie potomkowie ich wiarygodnym świadectwem udowadniać zwykli. Jeżeli przeto ktoś mieni się szlachcicem i uważa za równego innym szlachcicom, a ci temu zaprzeczają, ma dla udowodnienia szlachetnego swego pochodzenia przyprowadzić sześciu poważnych mężów, z których dwaj pochodzą z jego rodu, i ci dwaj pod przysięgą zeznają, że pochodzi z ich domu i rodu ojcowskiego.

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 181–182.

? 1. Opisz zasady uczestnictwa w wyprawach wojennych obowiązujące rycerzy i szlachtę.
2. Odpowiedz, w jaki sposób należało udowodnić pochodzenie szlacheckie.

wybrane sprawy sądowe. W przyszłości zjazdy te miały się przekształcić w samorząd ziemski.

Kazimierz Wielki usprawnił również system sądownictwa. Ogromne znaczenie miało spisanie **statutów** zawierających przepisy obowiązującego prawa. **Statut** wydany **w Piotrkowie** zawierał 34 artykuły i odnosił się do Wielkopolski, dlatego oparto go na dotychczasowym prawie zwyczajowym tej dzielnicy. Z kolei statut dla Małopolski, ogłoszony w **Wiślicy**, liczył 59 artykułów i zmieniał obowiązujące wcześniej prawo zwyczajowe. Prawa spisane w obu statutach opierały się na podziale stanowym. Uregulowano m.in. zasady uczestnictwa w pospolitym ruszeniu. Odtąd rycerstwo miało stawać do walki pod chorągwiami własnej ziemi, a osoby uchylające się od tego obowiązku karano.

SPRAWA SUKCESJI

Już w 1339 r. podczas drugiego zjazdu w Wyszehradzie Kazimierz Wielki zawarł z królem Węgier – **Karolem Robertem** (mężem swojej siostry) układ o sukcesji. W myśl porozumienia Kazimierz zgodził się, aby – jeśli nie pozostawi po sobie męskiego potomka – po jego śmierci władzę w Polsce objęli Andegawenowie.

Mimo że Kazimierz rządził jeszcze przez 31 lat i w sumie czterokrotnie zawierał związki małżeńskie, nie doczekał się męskiego potomka, miał jednak córki. Jedna z nich, Elżbieta, została wydana za mąż za księcia słupskiego Bogusława V. Ich syn, Kaźko, został adoptowany przez Kazimierza Wielkiego. Zgodnie z planami króla miało to zabezpieczyć polski tron w przyszłości, na wypadek gdyby również Ludwik I, syn Karola Roberta, nie doczekał się męskiego potomka. Kazimierz uczynił wnuka swoim sukcesorem na gruncie prawa prywatnego i zapisał mu w testamencie znaczną część ojcowizny w postaci ziem: łęczyckiej, sieradzkiej i dobrzyńskiej. Jednak po jego śmierci testament został obalony przez Ludwika I na drodze orzeczenia sądowego. Tym samym, zgodnie z porozumieniem polsko-węgierskim, władzę w Polsce przejęli Andegawenowie.

ZAŁOŻENIE UNIWERSYTETU W KRAKOWIE

Wyrazem starań króla o rozwój cywilizacyjny Polski było założenie w 1364 r. w Krakowie uniwersytetu wzorowanego na ośrodkach działających w Bolonii i Padwie. Akademia Krakowska była drugą po praskiej uczelnią w Europie Środkowej. Nowoczesna monarchia potrzebowała wykształconych ludzi, m.in. dyplomatów i prawników, których nie mogły wyedukować istniejące w państwie szkoły parafialne i katedralne. Nowe kadry miały się rekrutować z grona absolwentów uczelni krakowskiej, na której ustanowiono katedry: prawa, filozofii i medycyny. Środki na utrzymanie placówki pochodziły z dochodów czerpanych z kopalni soli.

? Jakie znaczenie miało powstanie uniwersytetu w Krakowie w XIV w.?

Fundacja Akademii Krakowskiej została przedstawiona w alegorycznej formie. Twórca dzieła ukazał polskich władców, którzy przyczynili się do rozwoju uczelni – Jadwigę i Władysława Jagiełłę w towarzystwie świętych: Stanisława i Władysława.

▪ *drzeworyt, Polska, XVII w.*

OCENA PANOWANIA KAZIMIERZA WIELKIEGO

Dzięki skutecznym rządom Kazimierza Wielkiego Polska przekształciła się ze słabego i okrojonego terytorialnie państwa w silną, nowoczesną monarchię. Panowanie ostatniego Piasta przyczyniło się również do ugruntowania w Polsce monarchii stanowej, ponieważ wyraźnie słabł patrymonialny charakter władzy. Przyjęło się wtedy określenie „**Korona Królestwa Polskiego**" (łac. *Corona Regni Poloniae*; czyt.: korona regni polonie), akcentujące ideę jedności wszystkich ziem historycznie polskich, nawet jeśli znajdowały się one pod obcym panowaniem. Symbolem tej jedności stawał się monarcha, który jednocześnie przestał być udzielnym władcą, mogący dowolnie dysponować krajem i np. podzielić go między swoich synów. Pod koniec życia Kazimierza Wielkiego jego królestwo zajmowało obszar 250 tys. km^2. Władca pozostawił swoim następcom państwo dobrze zorganizowane, rozwinięte pod względem gospodarczym i kulturalnym. W kraju wznoszono budowle obronne oraz sakralne. Już w średniowieczu mówiono, że **Kazimierz Wielki zastał Polskę drewnianą, a zostawił murowaną**. W tym powiedzeniu zawierał się podziw dla mądrych rządów ostatniego Piasta, które zapewniły Polsce awans cywilizacyjny.

ĆWICZENIA

1. Omów politykę zagraniczną Kazimierza Wielkiego.
2. Wymień reformy, które w największym stopniu przyczyniły się do awansu cywilizacyjnego Polski w XIV w.
3. Podaj pozytywne i negatywne aspekty panowania Kazimierza Wielkiego.
4. Przedstaw problemy, z jakimi borykał się ostatni król z rodu Piastów podczas swoich rządów.

DLA ZAINTERESOWANYCH

F. Kiryk, *Wielki król i jego następca*, Warszawa 1992.
J. Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*, Wrocław 1982.

Podsumowanie rozdziału VII
Rozbicie dzielnicowe i odbudowa Królestwa Polskiego

1 Rozbicie dzielnicowe

1. W 1138 r. zmarł Bolesław Krzywousty. Władca ten miał liczne potomstwo, dlatego sprawę sukcesji rozwiązano, wprowadzając zasadę seniooratu. Zgodnie z nią najstarszy z rodu Piastów (senior) miał sprawować rządy w dzielnicy senioralnej i pełnić władzę zwierzchnią nad pozostałymi książętami (juniorami).
2. Swoje dzielnice otrzymali pełnoletni synowie księcia: Władysław – Śląsk, Mieszko – Wielkopolskę, Bolesław – Mazowsze. Henrykowi, który był dzieckiem, wyznaczono ziemię sandomierską. Nie jest jednak pewne, czy dzielnice synom wyznaczył Bolesław Krzywousty, czy uczynił to pierwszy senior – Władysław.
3. Pierwszy senior – Władysław Wygnaniec – po kilku latach rządów popadł w konflikt ze swoimi braćmi. W wojnie domowej poniósł klęskę i musiał uciekać z kraju.
4. Zasada senioratu przestała obowiązywać ok. 1180 r., gdy władzę w Krakowie przejął Kazimierz Sprawiedliwy. Ostatecznie jej idea upadła wraz ze śmiercią Mieszka Starego w 1202 r.

2 Rozwój gospodarczy ziem polskich

1. Okres rozbicia dzielnicowego był czasem dynamicznego rozwoju gospodarczego ziem polskich. Upowszechnił się wówczas m.in. sposób uprawy roli zwany trójpolówką.
2. W XIII w. nastąpiła ożywiona kolonizacja ziem polskich. Książęta, możnowładcy i dostojnicy kościelni zakładali w swoich posiadłościach liczne miasta i wsie. Nowo lokowanym ośrodkom nadawano prawa wzorowane na prawach miast niemieckich. Proces ten jest nazywany kolonizacją na prawie niemieckim. Nowe miasta i wsie często zasiedlali przybysze z terenów Niemiec.
3. Podczas zakładania nowego miasta lub wsi właściciel ziemi wydawał dokument lokacyjny, w którym określano wielkość działek ziemi, układ przestrzenny, a także prawa i obowiązki mieszkańców lokowanego ośrodka.
4. Pierwsze lokowane miasta na ziemiach polskich powstawały na Śląsku. Najstarszym z nich jest Złotoryja założona w 1211 r.
5. W okresie rozbicia dzielnicowego w Polsce zaczęło wykształcać się społeczeństwo stanowe. Tworzyli je: duchowni, szlachta, mieszczanie i chłopi.

3 Sąsiedzi Polski w XII–XIII wieku

1. W okresie rozbicia dzielnicowego Polska utraciła silną pozycję międzynarodową. Podzielony między Piastów kraj był zagrożony ze strony sąsiadów. Największe zagrożenie stanowiły dla niego: Marchia Brandenburska, pogańskie ludy Bałtów, Królestwo Czeskie, a także mongolskie najazdy.
2. Szczególnie narażone na ataki było Mazowsze. Dzielnica ta wielokrotnie była najeżdżana przez Jaćwingów, Prusów, a ponadto Litwinów, którzy w XIII w. stworzyli własne państwo.
3. W latach 20. XIII w. książę Konrad Mazowiecki sprowadził na ziemię chełmińską rycerzy zakonu krzyżackiego dla obrony północnych granic Mazowsza przed najazdami plemion pogańskich.
4. Krzyżacy w ciągu kilkudziesięciu lat podbili plemiona żyjące na terenie Prus. Na zdobytym terytorium stworzyli własne, sprawnie zarządzane państwo sięgające wybrzeży Bałtyku.
5. Na Rusi Kijowskiej okres rozbicia dzielnicowego został zapoczątkowany już w XI w. W pierwszej połowie XIII w. większość księstw ruskich znalazła się pod panowaniem tatarskiej Złotej Ordy.

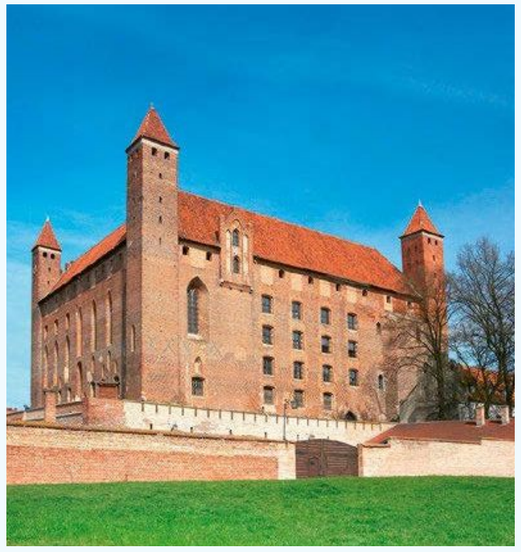

Zamek w Gniewie został wzniesiony przez Krzyżaków na przełomie XIII i XIV w. Obok warowni w Gdańsku i Człuchowie była to ich najpotężniejsza twierdza na lewym brzegu Wisły. Obecny wygląd tego obiektu, zbliżony do średniowiecznego, został przywrócony w wyniku odbudowy po II wojnie światowej.

▪ *fotografia współczesna, Gniew*

4 Próby zjednoczenia Królestwa Polskiego

1. W drugiej połowie XIII w. ziemie polskie były podzielone na kilkanaście księstw. Tak silny podział wpływał niekorzystnie na gospodarkę oraz sprawiał, że Polska była narażona na ataki zewnętrzne.
2. Osłabienie Polski sprawiło, że narastały tendencje zjednoczeniowe. Jednym z ich orędowników był Kościół, na czele którego na przełomie XIII i XIV w. stał arcybiskup Jakub Świnka.
3. Próby zjednoczenia większego obszaru ziem polskich podejmowali: książę krakowski Leszek Czarny, książę wrocławski Henryk Probus, książę brzeski Władysław Łokietek i książę wielkopolski Przemysł II.
4. W 1295 r. w Gnieźnie Przemysł II został koronowany na króla Polski. Pod jego rządami znajdowały się jednak tylko Wielkopolska i Pomorze Gdańskie. Niecały rok później władca został zamordowany w Rogoźnie.
5. Po śmierci Przemysła II rywalizację o władzę w Polsce wygrał król czeski Wacław II z dynastii Przemyślidów. W 1300 r. został koronowany na króla Polski.
6. Wacław II zmarł w 1305 r. Śmierć jego syna – Wacława III – w roku następnym zakończyła okres rządów Przemyślidów w Polsce.

5 Odrodzenie Królestwa Polskiego

1. Po śmierci Wacława III władzę w Krakowie przejął książę Władysław Łokietek. Rozpoczął on proces jednoczenia ziem polskich.
2. W 1308 r. Pomorze Gdańskie zostało zaatakowane przez Brandenburczyków. Wezwani przez Polaków na pomoc Krzyżacy odparli atak, lecz nie oddali zajętego obszaru. W roku następnym Krzyżacy przyłączyli Pomorze Gdańskie do swojego państwa.
3. W 1312 r. Władysław Łokietek stłumił bunt mieszczan krakowskich, na czele którego stał wójt Albert.
4. W 1320 r. Władysław Łokietek został koronowany na króla Polski. Wydarzenie to jest uznawane za symboliczny koniec rozbicia dzielnicowego. W skład państwa Łokietka wchodziły jednak tylko dwie ważne dzielnice: Wielkopolska i Małopolska.
5. Odrodzone Królestwo Polskie było zagrożone przez sojusz krzyżacko-czeski. W 1331 r. wojska Władysława Łokietka pokonały Krzyżaków w bitwie pod Płowcami. Mimo to, na mocy podpisanego rok później rozejmu, zakon zajął Kujawy i ziemię dobrzyńską.
6. Władysław Łokietek zmarł w 1333 r.

6 Monarchia Kazimierza Wielkiego

1. W 1333 r. na tronie polskim zasiadł syn Władysława Łokietka – Kazimierz. Był to ostatni władca Polski z dynastii Piastów i jedyny król w dziejach Polski, który otrzymał przydomek „Wielki”.
2. Dzięki skutecznej, pokojowej polityce Kazimierz zawarł pokój z Krzyżakami i Czechami. Musiał jednak zrzec się praw do Śląska.
3. Kazimierz powiększył terytorium swojego państwa, przyłączając do niego m.in. rozległą Ruś Halicką.
4. Pod rządami Kazimierza Polska stała się bogatym państwem, o dynamicznej gospodarce i silnej pozycji międzynarodowej. Król wdrożył reformę monetarną polegającą na wprowadzeniu jednolitej waluty – srebrnego grosza. Uregulował także bardzo dochodowy handel solą.
5. Kazimierz Wielki zreformował prawo, usprawnił administrację i sądownictwo, a także założył pierwszy na ziemiach polskich uniwersytet – Akademię Krakowską.
6. Z inicjatywy Kazimierza Wielkiego wzniesiono wiele zamków obronnych i murów miejskich.
7. Kazimierz Wielki miał cztery żony, jednak nie doczekał się męskiego potomka. Po jego śmierci w 1370 r., zgodnie z umową sukcesyjną, władzę w Polsce przejął król Węgier – Ludwik z dynastii Andegawenów.

Sarkofag Henryka Probusa znajduje się w kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu. Pochodzący z początku XIV w. kamienny sarkofag uchodzi za wybitne dzieło sztuki gotyckiej. Wieńcząca go płyta nagrobna przedstawia księcia z mieczem i tarczą, na której jest widoczny herb Piastów śląskich.

▪ *fotografia współczesna*

Zamek w Bobolicach został wzniesiony w połowie XIV w. na polecenie Kazimierza Wielkiego. Twierdza wchodziła w skład systemu tzw. Orlich Gniazd czy warowni wznoszonych dla obrony granic Polski w trudno dostępnych miejscach, np. na wysokich skałach.

▪ *fotografia współczesna*

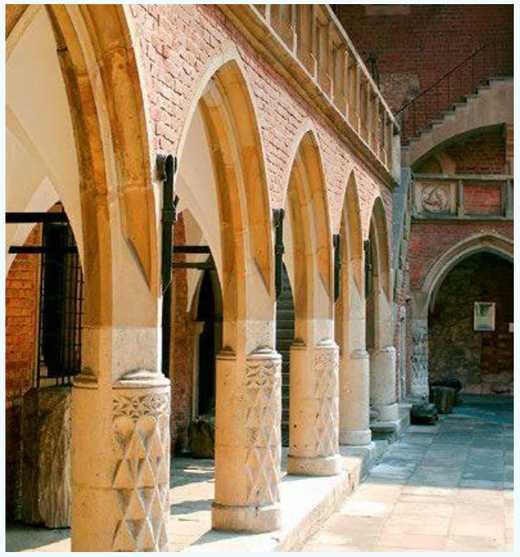

Collegium Maius [czyt.: kolegium majus] to najstarsza część Uniwersytetu Jagiellońskiego. Założona przez Kazimierza Wielkiego w 1364 r. jako Akademia Krakowska, była pierwszą uczelnią wyższą na ziemiach polskich.

▪ *fotografia współczesna*

Data	Wydarzenie
1138–1320	rozbicie dzielnicowe w Polsce
1138 r.	śmierć Bolesława III Krzywoustego
1146 r.	wygnanie Władysława II z Polski
1157 r.	wyprawa Fryderyka I Barbarossy na Polskę
1180 r.	wiec w Łęczycy
1195 r.	bitwa nad Mozgawą
1211 r.	założenie Złotoryi – pierwsza lokacja miasta na ziemiach polskich
1227 r.	zjazd w Gąsawie
1228 r.	przybycie Krzyżaków do ziemi chełmińskiej
1241 r.	bitwa pod Legnicą
1257 r.	lokacja Krakowa
1285 r.	synod w Łęczycy
1295 r.	koronacja Przemysła II w Gnieźnie
1296 r.	zabójstwo Przemysła II w Rogoźnie
1300 r.	koronacja Wacława II
1300–1305	panowanie Wacława II
1304 r.	powrót Władysława Łokietka do Polski
1306–1333	panowanie Władysława Łokietka
1306 r.	zajęcie Krakowa przez Władysława Łokietka
1309 r.	zajęcie Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków
1312 r.	bunt wójta Alberta w Krakowie
1320 r.	koronacja Władysława Łokietka
1331 r.	bitwa pod Płowcami
1333–1370	panowanie Kazimierza Wielkiego
1333 r.	koronacja Kazimierza Wielkiego
1335 r.	zjazd w Wyszehradzie
1340–1366	podbój Rusi Halickiej przez Kazimierza Wielkiego
1343 r.	pokój z Krzyżakami w Kaliszu
1348 r.	pokój w Namysłowie
1364 r.	założenie Akademii Krakowskiej
1370 r.	śmierć Kazimierza III Wielkiego – koniec rządów dynastii Piastów w Polsce

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Fragment tablicy genealogicznej

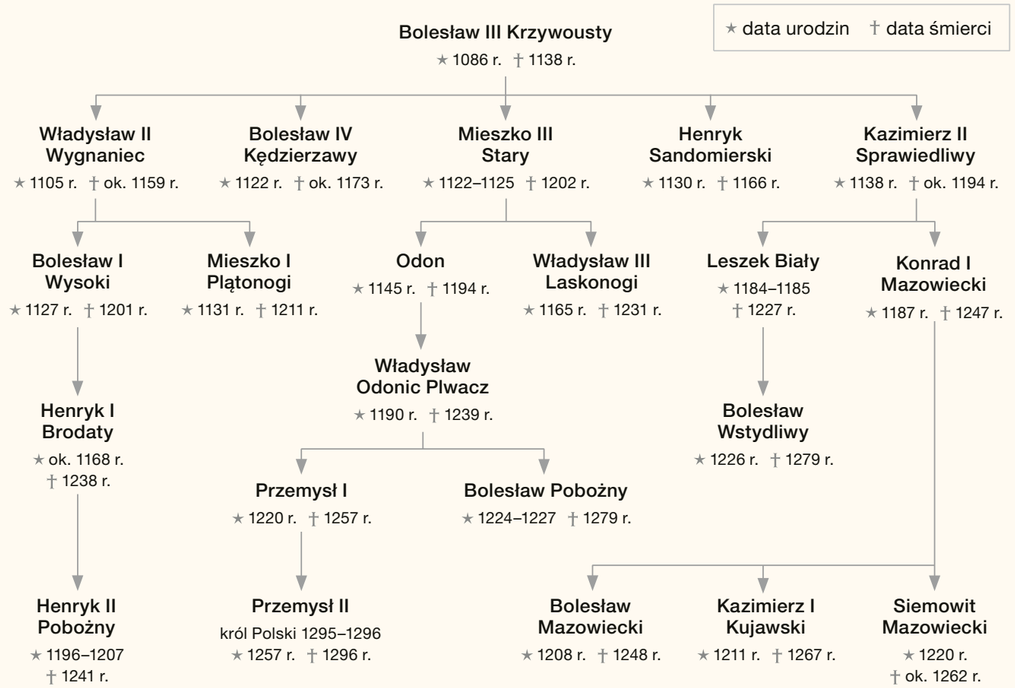

a) Uzupełnij zdania – wpisz w odpowiednie miejsca właściwe postacie pochodzące z dynastii Piastów.

W 1227 r. zmarł ojciec .....

W 1295 r. królem Polski został prawnuk .....

Stryjem Henryka I Brodatego był .....

Kazimierz I Kujawski był synem .....

b) Na podstawie źródła sformułuj wniosek dotyczący wpływu rozbicia dzielnicowego na dynastię Piastów.

Wskazówki

Podpunkt a)

Zwróć uwagę na to, że tablica genealogiczna ukazuje różne linie dynastii piastowskiej. Dodatkową podpowiedzią są strzałki, które informują o stopniu pokrewieństwa między postaciami.

Podpunkt b)

Zastanów się, jaki był skutek posiadania przez Bolesława Krzywoustego licznych synów.

Odpowiedź

Podpunkt a)

Bolesława Wstydliwego, Odona, Mieszko I Plątonogi, Konrada I Mazowieckiego

Podpunkt b)

Rozbicie dzielnicowe doprowadziło do długiego rozłamu politycznego w Polsce i trwałego podziału dynastii piastowskiej na kilka linii.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Fragment dokumentu z epoki

My, Bolesław, z bożej łaski książę Krakowa i Sandomierza, z najdostojniejszą matką naszą [Grzymisławą], księżną ziem wymienionych [...].
1. Najpierw zaś zgadzamy się, aby żaden duchowny, jakiegokolwiek stopnia czy święcenia, nie był pozwany przed jakiegokolwiek sędziego świeckiego albo zapoznany stawał, albo też zmuszony był odpowiadać na wiecu w jakiejkolwiek sprawie pozwany z racji umowy czy przestępstwa, wyjąwszy sprawy o nieruchomości dziedziczne. [...]
3. Wszyscy zaś przypisańcy[1] biskupa i kościoła katedralnego i innych kościołów do nich przynależnych wolni są co do swych osób i co do swych gruntów od wszelkiej daniny i służebności ziemi czy to zwyczajnej, czy też okolicznościowej i przeznaczeni są wyłącznie na pożytek swoich panów bez obowiązku dawania utrzymania żadnemu gościowi lub jakiemukolwiek łowczemu[2] księcia. [...]
5. Podobnie wszystkie wsie krakowskiego kościoła wolne są od opłacania wszystkich wydatków [na rzecz] księcia i jego łowczych [...], niech będzie zaś zachowany dawny zwyczaj, gdy chodzi o daninę pospolicie zwaną stróżą [...]. [...]
Działo się to w Oględowie na wiecu w roku 1252, w dzień świętego Rufusa [...].

[1] Przypisańcy – zależna ludność wiejska występująca głównie w dobrach kościelnych.
[2] Łowczy – urzędnik dworski zajmujący się organizacją polowań władcy.

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 223–225.

a) Udowodnij, że dokument jest immunitetem ekonomicznym oraz prawnym.

b) Podaj, jakie uprawnienia pozostały księciu.

c) Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij wybór.

Dokument został wydany przez
A. Bolesława Krzywoustego.
B. Bolesława Kędzierzawego.
C. Bolesława Rogatkę.
D. Bolesława Wstydliwego.

2 Źródło. Fotografie

A.

B.

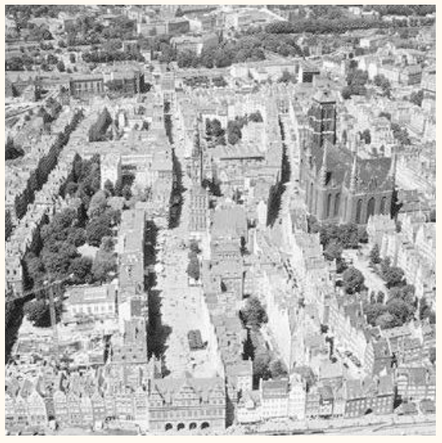

Podaj literę, która symbolizuje zdjęcie przedstawiające miasto lokowane na prawie lubeckim. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do fotografii.

3 Źródło 1. Fragment kroniki Jana Długosza

Podejmując więc śmiało wielki, przerastający jego siły i wiek, zamiar, chociaż widział, że wielka liczba różnych przyrodzonych władców panowała nad dzielnicami Królestwa Polskiego, jednak nie z żądzy władzy doczesnej ani z chęci zdobycia blasku królewskiego, ale powodowany jedynie szczerą miłością ojczyzny, za natchnieniem Bożym [...], wyznacza siebie w myślach i przeznacza na monarchę. Do osiągnięcia tego pobudziła go nie tylko własna, wlana przez Boga skłonność, ale zachęcała również dziwna życzliwość i zgodne poparcie prałatów i panów Polski [tj. Wielkopolski] i Pomorza. [...] po naradzie jednomyślnie postanowiono dać koronę temu, kto przewyższał innych pobożnością, nieskazitelnymi obyczajami, uczciwością i prawdziwą łagodnością. [...]
I żeby ogółowi podać do wiadomości jego wybór, by mu wszyscy oddali cześć królewską, [...] arcybiskup gnieźnieński Jakub Świnka [...] w katedrze metropolitalnej w Gnieźnie namaszcza i wynosi wymienionego księcia [...] na króla. [...] W ten sposób zatem przywrócono Polsce za Bożą pomocą berło królewskie i zaszczytną godność króla, których była pozbawiona niemal przez dwieście lat.

Źródło: D. Ostapowicz, S. Suchodolski, D. Szymikowski, *Od Hammurabiego do Fukuyamy*, t. 1, Gdańsk 1999, s. 185.

Źródło 2. Mapa

a) Wyjaśnij, dzięki jakim okolicznościom stała się możliwa koronacja opisana w tekście.

b) Rozstrzygnij, czy pogrubiona granica na mapie przedstawia zasięg państwa władcy, którego koronacja została opisana w źródle 1. Uzasadnij odpowiedź.

4 Źródło. Fragmenty opracowania historycznego

Fragment 1.: Czeskie rządy w Małopolsce zbliżyły Łokietka do niedawnego rywala, Przemysła II; w roku [...] stanęła koalicja tych dwóch książąt. Wydarzenie ważne: oznaczało nawrót do tradycyjnego współdziałania dwóch linii piastowskich – wielkopolskiej i kujawskiej. Ale w sojuszu tym Przemysł II górował wyraźnie doświadczeniem, talentem, znaczeniem.
Fragment 2.: [Był] jeszcze jeden kryzys monarchii Łokietka – bunt niemieckiego patrycjatu Krakowa, który się rozszerzył na niektóre mniejsze miasta Małopolski. Ale możni małopolscy i rycerstwo, ogromna większość kleru, spora liczba mieszczan pozostali przy Łokietku. Krakowski bunt upadł.
Fragment 3.: [...] ostatnie wojny Łokietka z zakonem krzyżackim przynosiły dotkliwe porażki militarne. Nie bez znaczenia była pomoc, jaką Zakonowi zapewnił król Czech Jan Luksemburczyk. Nie równoważy niekorzystnego bilansu połowiczny sukces pod Płowcami [...], którego znaczenie dla Polaków mieści się w sferze wyobrażeń zbiorowych.
Fragment 4.: Opuszczony przez wielmożów wielkopolskich i pomorskich uległ presji militarnej Wacława II. Monarcha czeski stał się panem wszystkich ziem, rządzonych przez Łokietka, i to on właśnie otrzymał w Gnieźnie koronę, jako nowy król Polski [...]. Łokietek znalazł się na wygnaniu [...]. Był sam winowajcą tej politycznej katastrofy.

Źródło: *Poczet królów i książąt polskich*, red. nauk. A. Garlicki, Warszawa 1984, s. 239–240, 245.

a) Uzupełnij zdania.

Chronologicznie najwcześniejszy okres życia Władysława Łokietka opisuje fragment oznaczony cyfrą ?

Chronologicznie najpóźniejsze wydarzenia z życia Władysława Łokietka opisuje fragment oznaczony cyfrą ?

b) Podaj stosowaną w historiografii nazwę wydarzenia opisanego we fragmencie 2.

5 Źródło 1. Fragment kroniki Jana Długosza

Mistrz i Krzyżacy [...] zamierzają podbić całe Pomorze. Zgromadziwszy zatem silne i potężne wojsko, z taborami[1], wkraczają nagle [...] i oblegają miasto Gdańsk [...]. W sam dzień świętego Dominika, jako dzień targowy gromadziła się tu zwykle na rynku większa liczba ludu. Chociaż miasto przez wiele dni znosiło [tj. wytrzymywało] oblężenie, [...] w końcu wskutek zdrady pewnych mieszczan gdańskich [...], którzy potajemnie zawarli układy z Krzyżakami o oddanie miasta, nocą zostało wydane.

[1]Tabor – przewoźne obozowisko przemieszczające się wraz z armią.

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 1, Rzeszów 1997, s. 107.

Źródło 2. Fragment dokumentu z epoki

[...] postanowiliśmy w mieście naszym Krakowie wyznaczyć i urządzić miejsce, na którym by „szkoła powszechna" kwitnęła [...]. Urządziliśmy odtąd szkoły, potrzebne dla czytania prawa kanonicznego, cywilnego, nauk lekarskich i umiejętności wyzwolonych i wyznaczamy mieszkania przyzwoite dla doktorów, mistrzów, scholarów[1], pisarzy, księgarzy [...]. Chcemy także, aby scholarze własnego rektora mieli, który by ich sądził w sprawach cywilnych i miał jurysdykcję[2] zwyczajną nad wszystkimi, którzy by w mieście Krakowie dla studiów zamieszkali. [...] Wyznaczamy także płace na katedry i przekazujemy je na żupy[3] nasze solne wielickie tak, iż nasz żupnik doktorom i mistrzom uczącym będzie obowiązany płacić je co kwartał w Krakowie.

[1] Scholar – student, żak.
[2] Jurysdykcja – władza sądowa.
[3] Żupa – kopalnia soli.

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 269–271.

a) Rozstrzygnij, czy wydarzenia opisane w obu źródłach nastąpiły w czasie panowania Kazimierza Wielkiego. Uzasadnij odpowiedź.

b) Wyjaśnij, w jaki sposób miała być finansowana instytucja opisana w źródle 2.

▪ *Pałac papieski w Awinionie, XIV w.*

VIII
POLSKA I EUROPA U SCHYŁKU ŚREDNIOWIECZA

1 Unie z Węgrami i Litwą
2 Wojny z zakonem krzyżackim
3 Europa Zachodnia w XIV–XV wieku
4 Kryzys schyłku średniowiecza
5 Europa Środkowa i Wschodnia w XV wieku
6 Panowanie Kazimierza Jagiellończyka
7 Monarchia polska w XIV–XV wieku
8 Kultura polska w średniowieczu

1 UNIE Z WĘGRAMI I LITWĄ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak kształtowały się stosunki z Litwą władców z dynastii Piastów?
2. Jakie decyzje w sprawie sukcesji tronu podjął Kazimierz Wielki?

ANDEGAWENOWIE NA POLSKIM TRONIE

Pierwszy układ o dziedziczeniu polskiego tronu przez panującą na Węgrzech dynastię andegaweńską został zawarty już między Władysławem Łokietkiem i Karolem Robertem. Miał on obowiązywać po ewentualnym wymarciu dynastii piastowskiej. Odnowili go Kazimierz Wielki i Ludwik Wielki (Węgierski), a szlachta polska zaprzysięgła i otrzymała od króla węgierskiego **przywilej** wystawiony w **Budzie** w **1355 r.**, zawierający gwarancje poszanowania praw i nienakładania nowych podatków.

Przed śmiercią Kazimierz Wielki w testamencie zapisał swojemu adoptowanemu wnukowi, księciu słupskiemu Kaźkowi, część terytorium państwa polskiego. Miało to ułatwić uzyskanie przez niego polskiego tronu. Jednak po śmierci króla w 1370 r. zwolennicy dynastii andegaweńskiej, do których należeli przede wszystkim możni z Małopolski, unieważnili testament króla i zdecydowali się dotrzymać warunków układu zawartego z Węgrami. Nowym polskim władcą został **Ludwik I Wielki**, w Polsce nazywany „Węgierskim". Polska i Węgry zostały połączone **unią personalną**, co oznacza, że łączyła je osoba monarchy. Król przebywał głównie w Budzie i zajmował się sprawami węgierskimi, a w jego imieniu rządy w Krakowie sprawowała matka, Elżbieta Łokietkówna, wspomagana przez małopolskich możnych.

Ludwik Węgierski, podobnie jak Kazimierz Wielki, nie miał męskiego potomka, dlatego starał się zapewnić sukcesję w Polsce jednej ze swoich córek. Jednak umowa podpisana jeszcze za życia Kazimierza Wielkiego dopuszczała dziedziczenie tronu wyłącznie przez mężczyzn z dynastii andegaweńskiej. Aby uzyskać zgodę na zmianę prawa, Ludwik Węgierski musiał zyskać dla swoich planów poparcie szlachty. Porozumienie w tej sprawie osiągnięto w **1374 r. w Koszycach**. Zawarto tam pakt, który miał charakter przywileju generalnego, czyli dotyczył ogółu stanu szlacheckiego. W zamian za uznanie prawa córek do objęcia po nim tronu polskiego Ludwik Węgierski zwolnił szlachtę z poradlnego – z wyjątkiem stałej opłaty 2 groszy z łana chłopskiego. Ponadto zobowiązał się, że nie będzie pobierał podatków nadzwyczajnych, a ich ustanowienie miało odtąd wymagać zgody rycerstwa. Ograniczył obowiązek służby wojskowej jedynie do obrony granic, a w przypadku wyprawy zagranicznej zobowiązywał się opłacać jej uczestników i wykupić ich, jeśli popadną w niewolę. Od 1381 r. przywilejem koszyckim zostały objęte także dobra duchowieństwa.

Ludwik Węgierski zmarł w **1382 r.** Jego zgon zapoczątkował w Polsce dwuletnie bezkrólewie. Rycerstwo nie zgadzało się na oddanie władzy starszej córce zmarłego, Marii, która była królową Węgier i żoną Zygmunta Luksemburskiego. Ostatecznie na tron wstąpiła młodsza córka Ludwika – 10-letnia **Jadwiga**. Wraz z jej koronacją na króla Polski w **1384 r.** unia personalna z Węgrami przestała istnieć.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JADWIGA ANDEGAWEŃSKA

(1373/1374–1399)

Młodsza córka Ludwika Węgierskiego, król Polski, święta Kościoła katolickiego. W wieku czterech lat została zaręczona z Wilhelmem Habsburgiem. Panowie polscy zgodzili się na objęcie przez nią władzy po odrzuceniu kandydatury jej starszej siostry, Marii. W 1384 r. Jadwiga przybyła do Polski, gdzie została koronowana. Musiała zerwać zaręczyny z Habsburgiem i poślubić Władysława Jagiełłę. Jako dziedziczka Królestwa Polskiego miała pozycję równorzędną małżonkowi. Cieszyła się dużym szacunkiem poddanych. Jej dwór skupiał elitę intelektualną kraju. W testamencie przeznaczyła część swoich klejnotów na uposażenie Akademii Krakowskiej, dzięki czemu przyczyniła się do odnowienia uczelni w 1400 r. Zmarła w wyniku powikłań poporodowych po urodzeniu córki.

UNIE POLSKI Z WĘGRAMI I LITWĄ

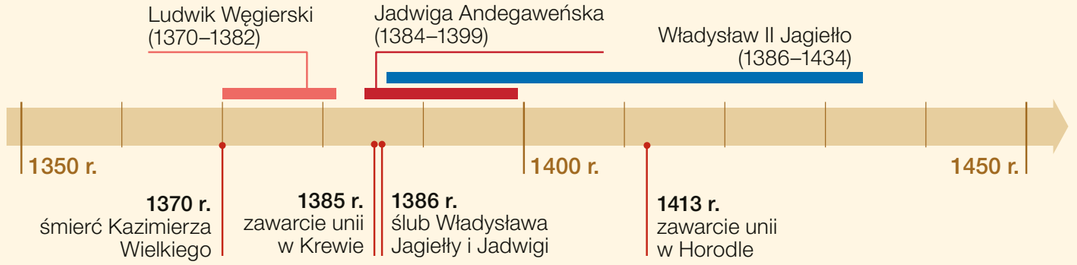

? Ile lat trwało panowanie Władysława Jagiełły w Polsce?

POGAŃSKA LITWA

W pierwszej połowie XIV w. ziemie litewskie zjednoczył książę **Giedymin**, który zapoczątkował panowanie dynastii Giedyminowiczów. Wraz ze swoimi synami – Olgierdem oraz Kiejstutem – przekształcił **Wielkie Księstwo Litewskie** w rozległe i zaborcze państwo. Wykorzystali oni osłabienie wpływów Złotej Ordy na Rusi i przyłączyli do Litwy zachodnie oraz południowe księstwa ruskie. W ten sposób terytorium ich państwa rozciągało się od Bałtyku po Morze Czarne.

Jednak szybki rozwój terytorialny państwa litewskiego sprawił, że pogańscy Litwini stanowili w nim mniejszość i reprezentowali niższy poziom cywilizacyjny niż podbita przez nich prawosławna ludność ruska. Poza tym rozległe państwo nieustannie toczyło na południu

Troki to prawdopodobnie jeden z najstarszych grodów litewskich. Od ok. 1320 r. znajdowała się tu siedziba Giedymina. Jego syn Kiejstut oraz wnuk Witold zapoczątkowali w tym miejscu budowę zamku.

▪ *zamek gotycki, Troki, XV w.*

walki z Tatarami, a na wschodzie – z niezależnymi księstwami ruskimi. Mimo to największe zagrożenie dla Litwy stanowili Krzyżacy. Głównym celem ich ekspansji stały się ziemie litewskie. Swoje wyprawy uzasadniali krzewieniem wiary, ponieważ Litwa pozostawała ostatnim pogańskim krajem w Europie. Z tego powodu regularnie organizowali zbrojne ekspedycje na jej terytoria. W ten sposób zakon zapewniał sobie sławę i bogate dary od rycerzy i monarchów z Zachodu, a Litwini żyli w ciągłym poczuciu zagrożenia.

Po śmierci wielkiego księcia Olgierda tron objął jego syn Jogaiła, w Polsce znany jako **Jagiełło**. Pokonał on swojego zbuntowanego stryja, Kiejstuta, lecz z trudem odpierał kolejne najazdy krzyżackie. W tej sytuacji musiał znaleźć sojusznika wśród środkowoeuropejskich państw chrześcijańskich. Było to jednak możliwe tylko pod warunkiem chrystianizacji kraju.

UNIA POLSKI Z LITWĄ

Po koronacji małoletniej Jadwigi w Królestwie Polskim rzeczywiste rządy sprawowali możnowładcy małopolscy. Rozpoczęli oni poszukiwania męża dla królowej, który trwale zabezpieczyłby interesy państwa na wschodzie i północy. Wprawdzie Jadwiga była już wówczas zaręczona z austriackim księciem Wilhelmem I Habsburgiem, jednak radzie królewskiej nie podobała się perspektywa takiego małżeństwa. Nie dawało ono Polsce żadnych korzyści,

Poselstwo Jagiełły proszące o rękę Jadwigi na ilustracji Wojciecha Gersona z XIX w. W średniowieczu tradycyjną propozycję zawarcia małżeństwa początkowo składano za pośrednictwem wysłanników dworu. Dopiero po uzyskaniu wstępnej zgody dochodziło do spotkania przyszłych małżonków.

▪ *ilustracja, Polska, XIX w.*

a mogło grozić wciągnięciem kraju w konflikty o władzę w Niemczech.

W źródłach nie ma jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, od kogo wyszła inicjatywa małżeństwa Jadwigi z Jagiełłą. Być może w obu krajach jednocześnie rozważano ten pomysł, ponieważ **unia polsko-litewska dawała korzyści obu stronom:**

- Sojusz Polaków z Litwinami kończył długotrwałe wzajemne konflikty o Ruś Halicką, Wołyń i Podole, a także kładł kres najazdom litewskim na ziemie polskie i pozwalał uzyskać cennego sojusznika w rozprawie z zakonem krzyżackim.
- Unia otwierała Polsce drogę do ekspansji gospodarczej na Rusi.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW II JAGIEŁŁO (ok. 1351 lub 1361–1434)

Wielki książę litewski i król Polski, założyciel dynastii Jagiellonów. Władzę na Litwie objął w 1377 r. Początkowo rządził wspólnie ze stryjem, Kiejstutem, ale w 1382 r. doszło między nimi do konfliktu, zakończonego zabiciem Kiejstuta. W 1385 r. Jagiełło zawarł w Krewie unię z Polską. Toczył spór ze swoim stryjecznym bratem – Witoldem. Był jednym z autorów planu strategicznego wykorzystanego podczas wielkiej wojny z zakonem krzyżackim. W 1412 r. zawarł przymierze z Zygmuntem Luksemburskim, dzięki czemu rozbił sojusz tego władcy z Krzyżakami. W 1413 r. doprowadził do podpisania unii polsko-litewskiej w Horodle. Następnie toczył kolejne wojny z zakonem krzyżackim i zaangażował się w konflikt w Czechach. Wystawił kilka ważnych przywilejów stanowych, które miały zapewnić dziedziczenie tronu jego synom.

- Chrystianizacja Litwy zapewniała Polsce opinię kraju, który pokojowo nawrócił ostatnich pogan żyjących w Europie. Podnosiła też prestiż polskiego Kościoła, który miał nią kierować.
- Litwinom sojusz z zachodnim sąsiadem dawał wsparcie silnego, zakorzenionego w kulturze łacińskiej państwa, mogącego dodatkowo pomóc im w zmaganiach z zakonem krzyżackim i ochronie posiadłości na Rusi.
- Chrystianizacja Litwy oznaczała włączenie tego państwa w krąg cywilizacji zachodniej oraz odebranie Krzyżakom pretekstu do łupieżczych wypraw w imię krzewienia wiary.

Wobec chęci zawarcia porozumienia przez obie strony szybko przystąpiono do konkretnych działań. W **1385 r.** Jagiełło wystawił **w Krewie** dokument uważany za początek unii polsko-litewskiej.

Postanowienia unii w Krewie (zobowiązania Jagiełły):

- przyjęcie chrztu w obrządku katolickim;
- uregulowanie kwestii niedoszłego małżeństwa Jadwigi z Wilhelmem Habsburgiem;
- odebranie ziem utraconych przez Polaków;
- uwolnienie polskich jeńców przebywających na Litwie;
- wcielenie do Polski na wieki ziem Litwy i Rusi.

TEKST ŹRÓDŁOWY

UNIA W KREWIE

Dokument wystawiony przez Jagiełłę w Krewie zawierał wiele obietnic, do których wypełnienia władca zobowiązywał się, jeśli poślubi Jadwigę.

Jako dostojny książę Jagiełło, Wielki Książę Litewski itd. wyprawił uroczyste poselstwo do panów ziemian Polski, a potem też do jej królewskiej wysokości. [...] *Posłowie zaś jego,* [...] *tejże pani królowej Węgier w taki sposób sprawę wyłuszczyli i mówili: Jako liczni cesarze, królowie i książęta rozmaici pragnęli z tymże Wielkim Księciem Litewskim, życzyli sobie i radzi byli wejść w związki wieczystego powinowactwa* [...]. *Toteż, najjaśniejsza pani, niechaj Wysokość wasza przyjmie do tak wielce zbawiennego związku tegoż pana Jagiełłę, Wielkiego Księcia, na syna, a najjaśniejszą księżną Jadwigę, córę waszą najdroższą, królowę Polski, niechaj poślubi na prawą swą małżonkę. A sądzimy, że z tego wyniknęłaby chwała Boża, dusz zbawienie, ludziom zaszczyt i wzmożenie* [umocnienie] *państwa. Skoro zaś to, co przyrzeczono, dojdzie do przewidzianego końca, natenczas pan Jagiełło, Wielki Książę, z wszystkimi braćmi swymi jeszcze nie chrzczonymi, krewniakami, szlachcicami, ziemianami, z wyższymi i najniższymi w swoich krajach zamieszkałymi, wiarę świętego rzymskiego Kościoła przyjąć zamierza, pragnie i życzy sobie.* [...] *Dla sprawy tej utwierdzenia, dla pewności i ubezpieczenia tenże Jagiełło Wielki Książę przyrzeka wszystkie skarby swe złożyć i wydać na odzyskanie strat państw obojga, tak Polski, jako też Litwy.* [...] *Także obiecuje tenże Jagiełło Wielki Książę, że da i gotówką załatwi układ pieniężny, zawarty tytułem rękojmi pomiędzy tą panią, królową Węgier, z jednej a księciem Austrii z drugiej strony, mianowicie dwieście tysięcy florenów. Również tenże Wielki Książę Jagiełło przyrzeka i zobowiązuje się wszelkie ziemie zagrabione i straty królestwa polskiego, oderwane przez czyje bądź ręce i zajęte, odzyskać własnymi zachodami i kosztami. Również tenże Jagiełło Wielki Książę obiecuje wszystkich chrześcijan, a zwłaszcza ludzi obojga płci pojmanych w kraju polskim i zwyczajem wojennym uprowadzonych, przywrócić do pierwotnej wolności, tak, iż każdy z nich bez względu na płeć odejdzie, dokąd mu się spodoba, według woli jego. Następnie wymieniany tu książę Jagiełło przyrzeka także kraje swoje Litwy i Rusi wieczyście wcielić do korony królestwa polskiego.*

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 195–196.

? 1. Wyjaśnij, do czego zobowiązał się Jagiełło, zawierając układ w Krewie.
2. Odpowiedz, czy wszystkie obietnice władcy mogły zostać spełnione.

POLSKA I LITWA NA POCZĄTKU XV WIEKU

?

1. Odpowiedz, w jakim okresie Litwa uzyskała największe nabytki terytorialne.
2. Wymień nazwy współczesnych państw, których ziemie w XIV w. znalazły się w granicach Polski i Litwy.

Ten ostatni punkt wzbudza największe spory wśród historyków. Przy dosłownej interpretacji tego zapisu należałoby przyjąć, że oznaczał on całkowitą likwidację państwa litewskiego, co wydaje się nierealne, ponieważ różnice ustrojowe oraz silnie rozwinięte poczucie odrębności litewskich książąt, możnych i bojarów uniemożliwiały taki nierównoprawny związek. Dlatego należy traktować go jedynie jako zobowiązanie na przyszłość. Układ krewski w rzeczywistości był zobowiązaniem jednej ze stron. Unia stała się faktem dopiero po właściwej elekcji, która odbyła się 2 lutego **1386 r.** w **Lublinie**. Dwa tygodnie później Jagiełło przybył do Krakowa, został ochrzczony (przyjął imię Władysław), poślubił Jadwigę i został koronowany na króla Polski.

PIERWSZE LATA UNII

Zawarcie unii polsko-litewskiej miało zasadniczy wpływ na zmianę układu sił politycznych w Europie Środkowej. Rządzone przez Jagiełłę państwa zajmowały w sumie obszar 800 tys. km^2.

UNIA W HORODLE

Stosunki polsko-litewskie ostatecznie ukształtowały się w 1413 r. na zjeździe w Horodle, w którym uczestniczyli Jagiełło, Witold oraz panowie polscy i litewscy. Zawarli oni pakt zwany unią horodelską. Litwa miała odtąd posiadać odrębnego władcę, podlegającego królowi polskiemu. Wielkiego księcia wyznaczał król w porozumieniu z radą panów świeckich i duchownych obu państw. Ponadto po śmierci Jagiełły wybór jego następcy wymagał zgody wielkiego księcia oraz panów litewskich. Dodatkowo w Horodle postanowiono, że choć na tronach obu państw zasiadali odrębni władcy, unia będzie obowiązywać także po wygaśnięciu dynastii Jagiellonów.

Ważnym postanowieniem aktu horodelskiego było też zrównanie w prawach ze szlachtą polską tych bojarów litewskich, którzy zdecydowali się zmienić wiarę na katolicką. Znakiem tego było przyjęcie do własnych herbów 47 bojarów litewskich przez taką samą liczbę najwybitniejszych szlacheckich rodów polskich. Ponadto na Litwie miały być wzorem Polski wprowadzone urzędy wojewodów, starostów i kasztelanów. Możni obu państw mieli rozpatrywać wspólne sprawy na zjazdach.

Akt unii horodelskiej z 1413 r. ustanawiał szczegółowe rozwiązania ustrojowe, które miały obowiązywać w państwie polskim i litewskim. Pergaminowy dokument został spisany po łacinie. U dołu przytwierdzono dwie pieczęcie: Władysława Jagiełły i Witolda. Dokument jest przechowywany w zbiorach Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie.

▪ *dokument, Kraków, XV w.*

? Czym różniła się unia w Krewie od unii w Horodle?

Polska i Litwa stały się poważną siłą w regionie, a chrzest Litwy podważył moralno-prawne podstawy ekspansji państwa krzyżackiego. Z tego powodu Krzyżacy nie uznali chrztu Jagiełły i starali się przekonać świat chrześcijański, że Litwa wciąż pozostaje krajem pogańskim. Twierdzili również, że małżeństwo Jadwigi z Jagiełłą jest nielegalne i wszelkimi siłami dążyli do rozbicia unii.

Krzyżacy starali się wykorzystać do swoich celów spory wewnętrzne na Litwie, w której napływ przybyszów z Polski wywołał niezadowolenie części bojarów. Na ich czele stanął syn Kiejstuta, **Witold**. Wraz z Krzyżakami rozpoczął on walkę o tron wielkoksiążęcy. Doszło wówczas do wojny domowej i jedynie dzięki pomocy Polaków Litwinom udało się obronić Wilno przed wojskami zakonnymi. Po paru latach Witold zerwał sojusz z zakonem i pojednał się z Jagiełłą, za cenę uznania jego samodzielnych rządów książęcych na Litwie przy zachowaniu unii z Polską. W 1398 r. Witold zawarł kolejny sojusz z Krzyżakami i oddał im Żmudź w zamian za wsparcie w wyprawie przeciwko Tatarom, zorganizowanej w następnym roku. Liczył na to, że dzięki podbojom na Rusi umocni pozycję Litwy i doprowadzi do jej całkowitego uniezależnienia się od Polski. Jednak klęska księcia w bitwie nad Worsklą udaremniła te plany. Dlatego w 1401 r. Witold zdecydował się na odnowienie unii. W umowach zawartych w Radomiu i Wilnie uznano odrębność Litwy oraz dożywotnią władzę Witolda jako wielkiego księcia.

POLITYKA DYNASTYCZNA JAGIEŁŁY

Pierwsze lata rządów Jagiełły w Polsce ocenia się jako niezwykle trudne, ponieważ rzeczywistą władczynią była wtedy jego żona. Po śmierci Jadwigi możnowładcy zgodzili się na pozostanie króla na tronie, ale za cenę nadania im wielu praw. Wzrosło wówczas znaczenie rady królewskiej. Władca musiał się liczyć z jej zdaniem, mimo że stanowiła ona jedynie organ doradczy.

TABLICA GENEALOGICZNA

Od Piastów do Jagiellonów

Unia Polski z Litwą i objęcie tronu przez Władysława Jagiełłę zapoczątkowały w Polsce panowanie nowej dynastii. Dzięki małżeństwu Jagiełły z Jadwigą ród ten miał także powiązania z Piastami.

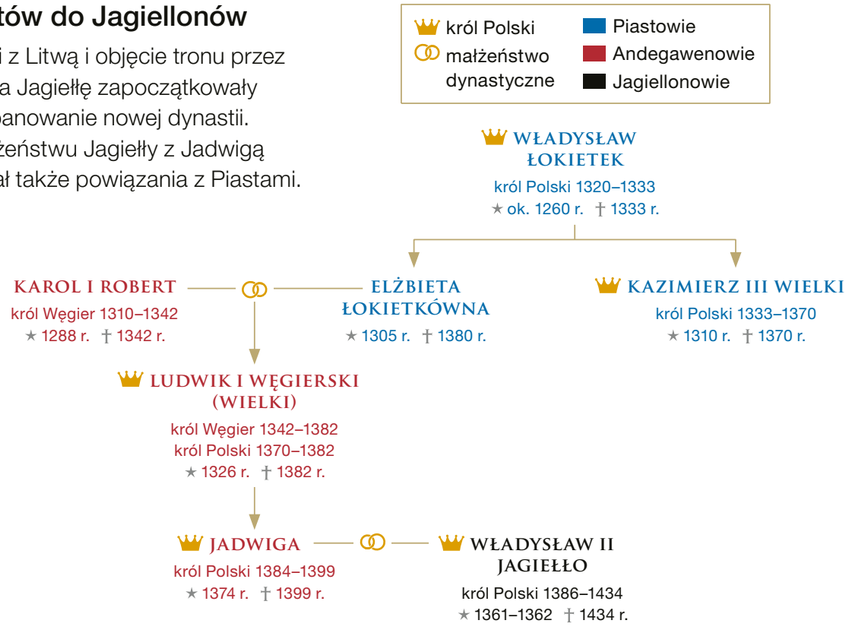

? Który z monarchów najdłużej zasiadał na tronie?

W kolejnych latach zarówno pozycja Jagiełły, jak i status dynastii Jagiellonów poprawiły się na tyle, że mógł on rywalizować z innymi rodami królewskimi. Najwcześniej doszło do konfrontacji z królem Węgier, Zygmuntem Luksemburskim. Wprawdzie w okresie wojen husyckich Jagiełło odrzucił propozycję objęcia tronu czeskiego, złożoną mu przez zwolenników Jana Husa, lecz udzielił im cichego poparcia. W tej sytuacji zwalczający **husytów** król Węgier, Zygmunt Luksemburski, zaczął dążyć do poróżnienia króla Polski z Witoldem. Jako cesarz zaoferował temu ostatniemu koronę królewską na Litwie. Te plany przerwała jednak śmierć Witolda w 1430 r.

Władysław Jagiełło długo nie miał męskiego potomka. Dopiero ostatnia, czwarta żona urodziła mu dwóch synów: Władysława i Kazimierza. Jagiełło rozpoczął wówczas starania o zapewnienie im polskiego tronu. Aby uzyskać poparcie szlachty, nadał jej przywileje, m.in. w **Jedlni** (**1430 r.**) i **Krakowie** (**1433 r.**). Zagwarantował w nich szlachcie nietykalność osobistą. Od tej pory żaden szlachcic nie mógł być więziony bez wyroku odpowiedniego sądu.

ĆWICZENIA

1. Omów okres panowania Andegawenów w Polsce.
2. Podaj przyczyny zawarcia unii polsko-litewskiej w XIV w.
3. Wyjaśnij, na jakich zasadach doszło do połączenia Polski i Litwy unią personalną.
4. Przedstaw losy unii polsko-litewskiej w czasach panowania Władysława Jagiełły.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Besala, *Jagiellonowie*, Warszawa 2006.
J. Krzyżaniakowa, J. Ochmański, *Władysław Jagiełło*, Wrocław 1990.

2 WOJNY Z ZAKONEM KRZYŻACKIM

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak zakończył się konflikt polsko-krzyżacki z pierwszej połowy XIV w.?
2. Dlaczego chrystianizacja Litwy stanowiła problem dla państwa krzyżackiego?

STOSUNKI Z KRZYŻAKAMI

Po podpisaniu traktatu kaliskiego w 1343 r. na kilkadziesiąt lat zapanował pokój pomiędzy państwem zakonnym a Królestwem Polskim. Nie zmieniło tego również zawarcie unii polsko-litewskiej w Krewie (1385 r.). Przez ponad 20 lat po podpisaniu tego układu Krzyżacy skutecznie neutralizowali zagrożenie, które stwarzał dla nich sojusz Polski z Litwą. Ignorowali chrzest Litwy i nadal urządzali niszczycielskie najazdy na jej terytorium. Podsycali też ambicje polityczne tamtejszych książąt, aby sprowokować wojnę domową.

W tej sytuacji w Polsce na początku XV w. zaczęło nasilać się przekonanie o nieuchronności konfrontacji zbrojnej z zakonem. Do wzrostu napięcia między Polską a państwem krzyżackim przyczyniła się też kwestia Nowej Marchii. Zygmunt Luksemburski zaproponował Jagielle sprzedaż tego terytorium. Jednak w trakcie rozmów do działania przystąpili Krzyżacy, którzy złożyli wyższą ofertę i w 1402 r. odkupili ten obszar. Zmieniło to stosunki na północnej granicy Polski, ponieważ zakon zagroził jej ziemiom od zachodu. Poza tym Nowa Marchia leżała na szlaku, którym do Prus docierała pomoc militarna z Zachodu.

W 1401 r. na Żmudzi wybuchło antykrzyżackie powstanie. Litwini wsparli walczących Żmudzinów, co doprowadziło do wybuchu wojny litewsko-krzyżackiej. Jagiełło udzielił wówczas Litwinom wsparcia dyplomatycznego. Ostatecznie po serii porażek zakonu zawarto pokój w Raciążu. Choć wojna nie rozstrzygnęła sporu z Krzyżakami, to w jej trakcie doszło po raz pierwszy do ścisłej współpracy Polski i Litwy w walce ze wspólnym wrogiem.

Ulrich von Jungingen był wielkim mistrzem zakonu krzyżackiego w latach 1407–1410. Funkcję tę przejął po swoim starszym bracie Konradzie, który według jednej z kronik ostrzegał Krzyżaków przed jego wyborem. Uważał bowiem, że jego porywczy brat będzie za wszelką cenę dążył do wojny z Polską.

▪ *rycina, Niemcy, XVII w.*

PRZYCZYNY KONFLIKTU

Unia w Krewie oraz chrystianizacja Litwy podważyły sens istnienia państwa zakonnego nad Bałtykiem. Polska dyplomacja skutecznie demaskowała na Zachodzie rzeczywiste cele działalności Krzyżaków. W tej sytuacji dla zakonników stało się jasne, że aby pokonać Litwę, należy najpierw rozprawić się z Polską.

Do wojny przyczyniły się również czynniki ekonomiczne. Polska oraz Litwa przeżywały w owym czasie okres rozwoju gospodarczego i potrzebowały dostępu do nowych rynków zbytu. Takie możliwości dawał handel morski, jednak oba kraje były odcięte od portów bałtyckich przez państwo zakonne.

Bezpośrednią przyczyną konfliktu stał się wybuch w 1409 r. kolejnego antykrzyżackiego powstania na Żmudzi, które wsparli Litwini. W tej sytuacji polscy posłowie wysłani do Malborka oświadczyli nowemu wielkiemu mistrzowi – **Ulrichowi von Jungingenowi**, że

jego atak na Litwę zostanie odebrany przez Polaków jako pretekst do wypowiedzenia wojny (łac. *casus belli*). Krzyżacy, pewni swoich sił oraz łatwego zwycięstwa, dali się sprowokować i **6 sierpnia 1409 r.** pierwsi wypowiedzieli wojnę. Posunięcie to, ze względów propagandowych, dało przewagę Witoldowi i Jagielle.

WIELKA WOJNA Z ZAKONEM

Po wypowiedzeniu wojny Krzyżacy pierwsi przystąpili do działań zbrojnych. W krótkim czasie ich wojska zajęły ziemię dobrzyńską. Kolejnym krzyżackim sukcesem było zdobycie Bydgoszczy. Wojska polskie zebrały się dopiero w połowie września w Wolborzu, skąd ruszyły na północ i 6 października odzyskały Bydgoszcz. W tym samym czasie siły żmudzkich powstańców, wsparte przez oddziały litewskie, opanowały całą Żmudź. Działania wojenne pokazały, że żadna ze stron nie była przygotowana do prowadzenia walk na większą skalę. Dlatego zgodzono się na rozejm, który obowiązywał do 24 czerwca 1410 r. W tym czasie spór miał bezstronnie rozstrzygnąć król czeski Wacław. Został on jednak przekupiony przez zakon i w lutym 1410 r. wydał wyrok korzystny dla Krzyżaków. Polacy nie zaakceptowali jego decyzji. Obie strony dalej mobilizowały swoje siły. Krzyżacy zachęcali do przyłączenia się do nich rycerzy z Zachodu. Przedstawiali im zbliżającą się wojnę jako kolejną krucjatę przeciw poganom. Uzyskali również wsparcie książąt zachodniopomorskich oraz księcia Oleśnicy.

Kapitularz na zamku w Malborku był miejscem, w którym omawiano najważniejsze sprawy dotyczące wspólnoty zakonnej. Podejmowano tu decyzje kształtujące politykę państwa krzyżackiego.

▪ *zamek, Malbork, XIII w.*

Ponadto dzięki ich działaniom Zygmunt Luksemburski zobowiązał się w zamian za pieniądze uderzyć na Polskę od południa.

Tymczasem strona polska prowadziła akcję propagandową, w której usiłowała zniechęcić zachodnich rycerzy do udziału w wojnie po stronie krzyżackiej. Mobilizowała też własne siły zbrojne. Z zagranicy powrócili sławni rycerze, m.in. Zawisza Czarny, przebywający na dworze Zygmunta Luksemburskiego. Zaczęto też ściągać kontyngenty lenników – książąt mazowieckich oraz hospodara mołdawskiego. Poczyniono również niewielkie zaciągi najemników z Czech, Moraw i Śląska. Armię litewsko-ruską wsparł także oddział Tatarów.

WOJNY Z ZAKONEM KRZYŻACKIM W PIERWSZEJ POŁOWIE XV W.

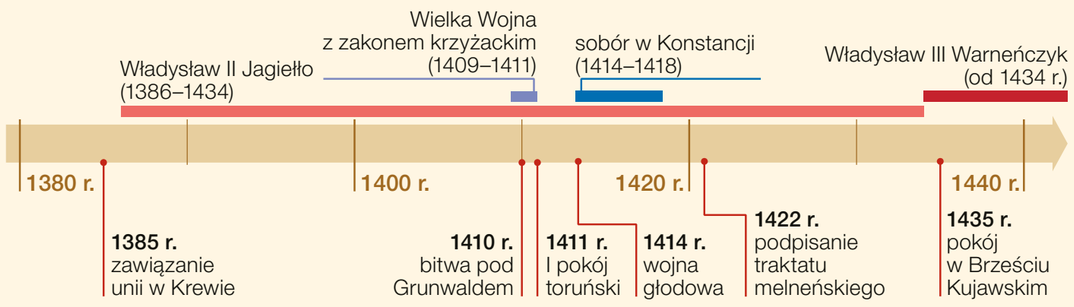

? Ile lat trwała Wielka Wojna z zakonem krzyżackim?

TEKST ŹRÓDŁOWY

JAN DŁUGOSZ O BITWIE POD GRUNWALDEM

Kronikarz Jan Długosz stworzył szczegółowy opis bitwy pod Grunwaldem. Przekaz ten jest bardzo cenny, ponieważ powstał zaledwie kilkadziesiąt lat po zdarzeniu, którego dotyczy.

Na początku bitwy prawie przez godzinę obydwa wojska walczyły ze zmiennym szczęściem i ponieważ żadne z nich nie ustępowało, ale bardzo dzielnie zabiegało o zwycięstwo, było rzeczą niepewną, na którą stronę przechyli się szala. [...] *Kiedy bowiem Krzyżacy zauważyli, że na lewym skrzydle wojska polskiego toczy się zawzięta i niebezpieczna dla nich walka, ponieważ wycięto już znaczniejsze ich oddziały, zwracają siły na prawe skrzydło, na którym znajdowało się wojsko litewskie, które miało rzadsze szeregi, a mając mało koni i słabsze uzbrojenie, wydawało się łatwe do pokonania, by po jego rozbiciu uderzyć silniej na zastępy polskie.* [...] *Kiedy wrzała zawzięta walka z Litwinami, Rusinami i Tatrami, wojsko litewskie zaczęło słabnąć i, nie mogąc wytrzymać naporu wroga, wycofało się na odległość jednego stajania* [mniej niż 500 metrów]. *Ponieważ zaś Krzyżacy napierali na nie silniej, musiało raz po raz cofać się i w końcu zwrócić się do ucieczki. Wielki książę litewski Aleksander* [Witold] *starał się biczem i potężnym krzykiem powstrzymać ucieczkę, ale na próżno. Pociągnęło ono nadto za sobą mnóstwo Polaków, którzy byli z nim zmieszani. Wróg ścigał je wiele mil, wycinając i zabierając do niewoli uciekających w przekonaniu, że ich już całkowicie pokonał. Uciekających zaś ogarnął tak wielki strach, że wielu z nich zatrzymało się dopiero po przybyciu na Litwę, i rozgłaszało, że poległ król Władysław oraz wielki książę litewski Aleksander, i że wyginęło również kompletnie ich wojsko. W tej walce rycerze ruscy ze Smoleńska, stojąc przy trzech własnych sztandarach i walcząc nader zawzięcie, zasłużyli na wielką chwałę jako jedyni, którzy nie wzięli udziału w ucieczce.*

Źródło: J. Długosz, *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 10–11, Warszawa 1982, s. 124.

? 1. Wyjaśnij, dlaczego Krzyżacy odnieśli sukces w walkach z wojskami Witolda.
2. Powiedz, czym odznaczyli się rycerze ze Smoleńska w czasie bitwy grunwaldzkiej.

Wojna została wznowiona na początku lata 1410 r. Armia polska połączyła się z siłami Witolda pod Czerwińskiem, gdzie przekroczyła Wisłę przez zbudowany w tajemnicy most pontonowy. Na południu kraju zostało jedynie rycerstwo ziemi sądeckiej, mające bronić granic przed ewentualnym atakiem Węgrów. Połączone wojska ruszyły na północ. Do spotkania z Krzyżakami doszło **15 lipca 1410 r. pod Grunwaldem**. Stoczono tam decydującą bitwę, zaliczaną do największych i najkrwawszych w średniowiecznej Europie. Starcie zakończyło się pogromem sił krzyżackich. W walkach poległ wielki mistrz Ulrich von Jungingen, zginęła także większość biorących udział w bitwie dostojników krzyżackich. Zwycięstwo wojsk polsko-litewsko-ruskich złamało potęgę zakonu oraz rozwiało mit o jego niezwyciężonej armii.

ZAKOŃCZENIE WOJNY

Szok wywołany klęską zakonu sprawił, że większość miast i zamków poddawała się zwycięzcom bez walki, a urzędnicy i dowódcy byli gotowi od razu złożyć przysięgę wierności Jagielle. Wojska polsko-litewskie dotarły pod Malbork dopiero 25 lipca i zastały stolicę zakonną przygotowaną do obrony. Dowództwo objął komtur Świecia i przyszły wielki mistrz, Henryk von Plauen. Jego dwutysięczne wojska nie dotarły pod Grunwald i wzmocniły malborską załogę. Rozpoczęło się oblężenie, ale siły polsko-litewskie, złożone w większości z konnicy, nie mogły zdobyć potężnej twierdzy. Poza tym ich liczebność powoli spadała, ponieważ służący w pospolitym ruszeniu rycerze chcieli jak najszybciej wracać ze zdobytymi łupami do domów. Brakowało także pieniędzy na opłacenie żołnierzy zaciężnych.

BITWA POD GRUNWALDEM

Bitwa stoczona 15 lipca 1410 r. w pobliżu wsi Grunwald była jednym z największych starć w dziejach średniowiecznej Europy. Połączonymi wojskami polskimi i litewskimi dowodził sam król Władysław Jagiełło, który jednak wzorem tatarskim nie uczestniczył bezpośrednio w bitwie, lecz obserwował ją, stojąc na jednym ze wzgórz. Z kolei na czele armii krzyżackiej stał wielki mistrz Ulrich von Jungingen, który osobiście wziął udział w walce.

?

1. Określ, która z armii walczących pod Grunwaldem była liczniejsza.
2. Opisz przebieg walk na polach grunwaldzkich.

1 **Zbroje płytowe** mieli jedynie najbogatsi rycerze. Większość ochraniała swoje ciała przed ciosami przeciwnika za pomocą kolczug, które uzupełniano płatami pancerza i płytowymi ochraniaczami kończyn.

2 **Miecze i topory** stanowiły podstawową broń rycerzy podczas walki wręcz na bliską odległość. Niektórzy używali również różnego rodzaju maczug.

3 **Tarcze** służyły do odpierania ciosów przeciwników. Polscy rycerze umieszczali na nich herby swoich rodów.

4 **Kapalin** był jednym z najpopularniejszych hełmów późnego średniowiecza. Noszony był zarówno przez piechotę, jak i kawalerię. Często łączono go z kolczugą, chroniącą szyję wojownika.

Armia krzyżacka składała się z wojsk państwa krzyżackiego oraz rycerzy zaciężnych. Przybyli oni m.in. z księstw śląskich, Pomorza Zachodniego i państw Rzeszy Niemieckiej.

Wojsko polskie walczące pod Grunwaldem składało się głównie z rycerstwa Królestwa Polskiego. Jednak swoje wojska przesłali także lennicy polskiego króla.

Armia litewsko-ruska, wspierana przez oddziały tatarskie, składała się prawdopodobnie z ok. 11 tys. wojowników. Wśród nich byli głównie lekkozbrojni jeźdźcy.

dowódcy	ULRICH VON JUNGINGEN	WŁADYSŁAW II JAGIEŁŁO	WIELKI KSIĄŻĘ WITOLD
jazda	16 000	22 000	11 000
piechota	5000	3000	1000
straty	8000	OK. 1000 PO STRONIE POLSKI I LITWY	OK. 1000 PO STRONIE POLSKI I LITWY

1. FAZA BITWY

Bitwa rozpoczęła się około południa. Pierwsze ruszyły do boju oddziały litewskie. Wkrótce potem szarżę rozpoczęli także rycerze polscy. Atak litewski załamał się jednak. Litwini nie byli w stanie poradzić sobie z ciężkozbrojnymi siłami krzyżackimi i rozpoczęli ucieczkę. W pościg za nimi rzuciła się część oddziałów zakonnych.

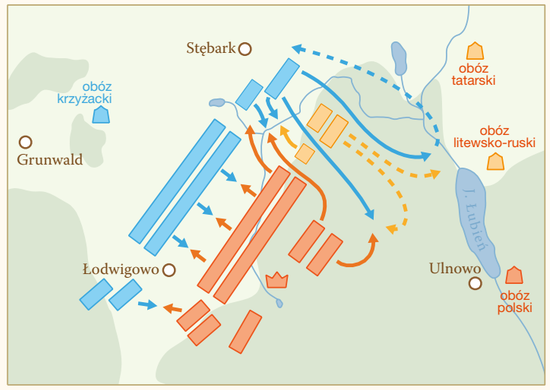

2. FAZA BITWY

Po ok. trzech godzinach zmagań szala zwycięstwa zaczęła przechylać się na stronę wojsk polskich. Wówczas wielki mistrz Ulrich von Jungingen osobiście poprowadził do walki szesnaście chorągwi. Polakom, przy wsparciu powracających do bitwy Litwinów, udało się jednak otoczyć przeciwnika. Armia zakonna została prawie całkowicie zniszczona. Poległo ok. 8 tys. rycerzy, w tym wielki mistrz. Wojska Jagiełły zdobyły także obóz krzyżacki.

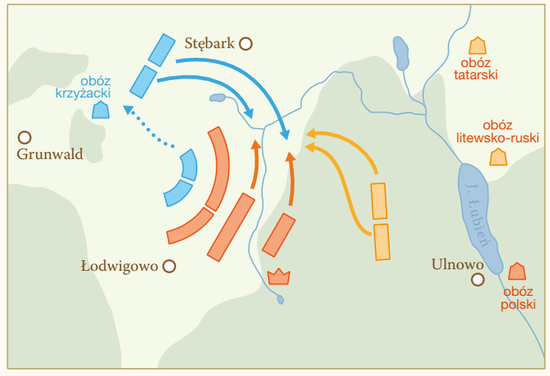

- wojska polskie
- wojska krzyżackie
- wojska litewsko-ruskie i tatarskie
- stanowisko Władysława Jagiełły
- kierunek ataku wojsk polskich
- kierunek ataku wojsk litewsko-ruskich i tatarskich
- kierunek odwrotu wojsk litewsko-ruskich i tatarskich
- kierunek ataku wojsk krzyżackich
- kierunek odwrotu wojsk krzyżackich
- kierunek ucieczki wojsk krzyżackich

WOJNA Z KRZYŻAKAMI W LATACH 1409–1411

? 1. Wskaż miejsca głównych bitew stoczonych podczas wojny w latach 1409–1411.
2. Wymień nazwy ziem odzyskanych przez Polskę i Litwę na mocy pokoju toruńskiego z 1411 r.

Tymczasem na pomoc Krzyżakom zaczęły przybywać posiłki z Rzeszy i Inflant. Zakon odzyskiwał kolejne pruskie zamki i miasta. Ponadto do oblegających dotarły wieści o koncentracji wojsk węgierskich przy południowej granicy. W tej sytuacji w połowie września przerwano oblężenie.

Pogłoski o zagrożeniu ze strony armii Zygmunta Luksemburskiego okazały się przesadzone. Jego wojska wtargnęły wprawdzie do Polski i spaliły Nowy Sącz, jednak zostały łatwo odparte i całkowicie rozbite w bitwie pod Bardiowem na Słowacji. Z kolei posiłki nadciągające z pomocą Krzyżakom z Rzeszy zostały pokonane przez mniej liczne oddziały polskie 10 października **1410 r.** w **bitwie pod Koronowem**.

Pokój z Krzyżakami został zawarty **w 1411 r. w Toruniu**. Na jego mocy Polska odzyskała ziemię dobrzyńską, a do książąt mazowieckich powróciły zastawione terytoria zawkrzeńskie. Żmudź miała zostać zwrócona Litwie, ale tylko na okres życia Jagiełły i Witolda. Krzyżacy zobowiązali się wypłacić stronie polskiej 100 tys. kop groszy czeskich.

Zarówno w ocenach ówczesnych, jak i w późniejszej historiografii uznawano, że korzyści uzyskane przez Polskę i Litwę na mocy pokoju toruńskiego z 1411 r. były nikłe w zestawieniu ze wspaniałym zwycięstwem odniesionym pod Grunwaldem. Obecnie historycy weryfikują jednak ten pogląd. Podkreśla się, że strona polsko-litewska osiągnęła cele zakładane przed wybuchem wojny. Poza tym państwo zakonne stanowiło zbyt potężną strukturę, aby możliwa była jego całkowita likwidacja lub chociaż znaczne okrojenie terytorialne. Dodatkowo wspierał je Zachód. Polska i Litwa nie były przygotowane na większe zmiany. Dlatego za najważniejsze korzyści należy uznać złamanie potęgi militarnej zakonu, zahamowanie jego dalszej ekspansji i odcięcie Krzyżaków od pomocy zachodniego rycerstwa.

WARTO WIEDZIEĆ

Banderia Prutenorum

Chorągwie wojskowe stanowiły w średniowieczu symbol i znak rozpoznawczy walczących oddziałów (które też były tak nazywane). W bitwie pod Grunwaldem armia krzyżacka była zgrupowana w 51 chorągwiach. Wszystkie jej sztandary wpadły w ręce zwycięzców. Zawieszono je w kościołach katedralnych w Wilnie i Krakowie. W 1448 r. na polecenie Jana Długosza sporządzono na pergaminie wizerunki wszystkich tych sztandarów, a także kilku nowszych, zdobytych w 1431 r. w bitwie pod Dąbkami. W ten sposób powstało dzieło *Banderia Prutenorum*, w którym znalazły się rysunki 58 chorągwi, opatrzone komentarzami Długosza.

? Jakie znaczenie miało zdobycie chorągwi przeciwników podczas średniowiecznej bitwy?

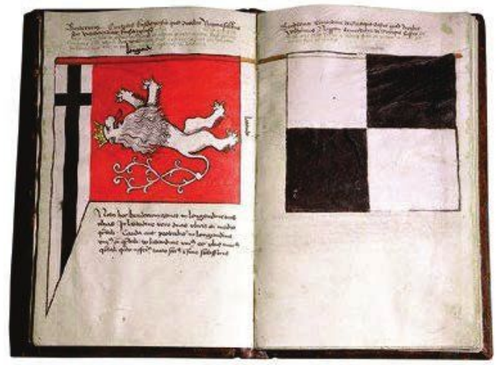

Zbiór *Banderia Prutenorum* zilustrowano miniaturami Stanisława Durinka. Na powyższej ilustracji po lewej stronie przedstawiono chorągiew miasta Królewca, a po prawej – komturii starogardzkiej.

▪ *iluminowany manuskrypt, Kraków, XV w.*

DALSZE WALKI Z KRZYŻAKAMI

Pokój toruński z 1411 r. nie zakończył sporu polsko-krzyżackiego. Zwycięstwo grunwaldzkie rozbudziło wśród polskich elit pragnienie odzyskania ziem: chełmińskiej, michałowskiej i pomorskiej.

Po zawarciu unii w Horodle w 1413 r. Polska i Litwa wystąpiły wobec Krzyżaków z pełnym programem rewindykacyjnym – domagały się rezygnacji ze Żmudzi, a także zwrotu Pomorza Gdańskiego oraz ziem: chełmińskiej i michałowskiej. Gdy rozmowy na ten temat nie przyniosły oczekiwanego rezultatu, w **czerwcu 1414 r.** Jagiełło wypowiedział zakonowi wojnę. Zgromadzona na tę kampanię armia polsko-litewska była równie liczna jak w 1410 r. Wobec takiej przewagi Krzyżacy nie zdecydowali się na wydanie przeciwnikowi otwartej bitwy i ograniczyli się do obsadzenia swoimi załogami zamków oraz miast. W rezultacie siły Jagiełły zostały zmuszone do oblegania i blokowania krzyżackich twierdz, a także niszczenia wsi i upraw. Dlatego konflikt ten nazwano **„wojną głodową”**. Zakończyło go zawarcie rozejmu.

Spór polsko-krzyżacki miał zostać rozstrzygnięty **na soborze w Konstancji** (**1414–1418**). Jego uczestnicy nie ustalili jednak wspólnego werdyktu i wkrótce ponownie doszło do walk. W latach 1419, 1420 i 1422 wojska polskie ponownie najechały państwo zakonne. Krzyżacy znów nie podjęli próby przeciwstawienia się wojskom polskim w polu i ograniczyli się do obrony własnych twierdz. Ostatecznie zmagania zakończyło podpisanie w **1422 r.** nad jeziorem Mełno **tzw. traktatu melneńskiego**. Na jego mocy Polska odzyskała tylko trzy niewielkie osady pograniczne, zakon zaś zrezygnował z roszczeń wobec Żmudzi, co oznaczało definitywne zakończenie jego sporu z Litwą.

Kolejne walki polsko-krzyżackie wybuchły w **1431 r.**, kiedy to zakon poparł buntującego się przeciwko Polsce brata Władysława Jagiełły – Świdrygiełłę. Krzyżacy najechali

SPÓR POLSKO-KRZYŻACKI NA SOBORZE W KONSTANCJI

Sobór w Konstancji obradował w latach 1414–1418. Jego głównym zadaniem było doprowadzenie do zakończenia wielkiej schizmy zachodniej (zob. s. 524). Uczestnicy soboru usiłowali również rozstrzygnąć konflikt między Polską a Krzyżakami. Podczas soboru Polskę reprezentowali arcybiskup gnieźnieński Mikołaj Trąba (od 1417 r. pierwszy prymas Polski), profesor prawa Paweł Włodkowic oraz Zawisza Czarny. Polacy podważali zasadność działań zakonu w Prusach, posługując się nowatorską argumentacją o wojnie sprawiedliwej. Stanowisko strony polskiej w dobitny sposób przedstawił Paweł Włodkowic. Skandal wywołało upublicznienie satyry dominikanina Jana Falkenberga, który deprecjonował Władysława Jagiełłę jako rzekomego poganina, a Polaków jako heretyków. Specjalna komisja, powołana przez sobór, potępiła dzieło Falkenberga. Jednak w zasadniczych kwestiach dotyczących sporu polsko-krzyżackiego uczestnicy obrad nie zajęli jednoznacznego stanowiska.

Obrady soboru w Konstancji przedstawił w swojej kronice Ulrich von Richental, który mógł obserwować uczestników i gości przebywających w mieście w czasie soboru.

▪ *manuskrypt, Niemcy, XV w.*

? W jaki sposób Paweł Włodkowic udowadniał słuszność racji strony polskiej w sporze z Krzyżakami?

Kujawy i Wielkopolskę, ale ich siły zostały rozbite w **bitwie pod Dąbkami**. W 1433 r. ruszyła odwetowa wyprawa wojsk polskich oraz sprzymierzonych z nimi husytów. Spustoszyła ona Nową Marchię i Pomorze Gdańskie w takim stopniu, że Krzyżacy byli zmuszeni zawrzeć rozejm. Mimo to dwa lata później inflanckie oddziały zakonu uczestniczyły jeszcze w bitwie pod Wiłkomierzem, która ostatecznie przypieczętowała klęskę Świdrygiełły. Bezpośrednim skutkiem tej przegranej bitwy było zawarcie „wieczystego" pokoju między Polską a Krzyżakami. Podpisano go już po śmierci Jagiełły **31 grudnia 1435 r.** w **Brześciu Kujawskim**. Na jego mocy Polacy nie otrzymali żadnych ziem, za to trwale zabezpieczyli północną granicę i uczynili gwarantami pokoju stany pruskie – w razie naruszenia przez zakon ustaleń miały one prawo wypowiedzieć mu posłuszeństwo. Krzyżacy zobowiązali się również, że w kolejnych konfliktach z Polską nie będą zabiegać o pośrednictwo cesarza, papieża lub soboru. Poza tym mieli zerwać sojusz ze Świdrygiełłą i wykupić jeńców wziętych do niewoli na Litwie.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij przyczyny konfliktu polsko-krzyżackiego w XV w.
2. Omów przebieg bitwy pod Grunwaldem.
3. Wymień postanowienia pokoju toruńskiego w 1411 r.
4. Wyjaśnij, dlaczego konflikt z 1414 r. został nazwany „wojną głodową".

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Biskup, *Wojna trzynastoletnia*, Warszawa 1990.
Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo, red. M. Biskup, R. Czaja, Warszawa 2008.

3 EUROPA ZACHODNIA W XIV–XV WIEKU

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaka sytuacja polityczna panowała w XIII-wiecznej Francji i Anglii?
2. Jaką taktykę walki stosowało średniowieczne rycerstwo?

POTĘGA FRANCJI

W XIII w. królowie z dynastii Kapetyngów przezwyciężyli rozdrobnienie feudalne i zachowali integralność terytorialną Francji. Stało się tak głównie dzięki odebraniu królom angielskim większości francuskich lenn (zwłaszcza Normandii i Andegawenii) oraz wyegzekwowaniu zwierzchności senioralnej z pozostałych. W ten sposób Francja wyprzedziła Niemcy i stała się najpotężniejszą monarchią w Europie. Na przełomie XIII i XIV w. politykę scalenia ziem i ekspansji terytorialnej kontynuował król **Filip Piękny**. Zajął on pograniczne ziemie na wschodzie oraz część Burgundii i uzależnił od Francji zachodnią część Lotaryngii. Zajął także hrabstwa rozwiniętej gospodarczo Flandrii. Jednak jego działania natrafiły tam na silny opór mieszkańców miast. Podczas próby ich pacyfikacji francuskie rycerstwo zostało rozbite przez flandryjską milicję miejską w **1302 r.** w **bitwie pod Courtrai** [czyt.: kur**tre**]. Mimo tej klęski Francuzi utrzymali zwierzchność nad Flandrią.

Filip IV Piękny rządził Francją przez niemal 30 lat. Średniowieczna ilustracja przedstawia go podczas posiedzenia rady królewskiej.

▪ *miniatura, Francja, XIV w.*

Ekspansywna polityka francuskiego władcy wymagała dużych nakładów finansowych. Dlatego podniósł on podatki i obciążył nimi także duchowieństwo. Decyzja ta doprowadziła do konfliktu dyplomatycznego z papieżem Bonifacym VIII, który potępił politykę króla francuskiego oraz podkreślił supremację papiestwa w chrześcijaństwie. Ostatecznie ze sporu zwycięsko wyszła monarchia, a konflikt Filipa Pięknego z Bonifacym VIII stał się istotnym etapem w procesie rozwoju **gallikanizmu** – doktryny zakładającej nadawanie królom dużych uprawnień wobec Kościoła we Francji (dotyczyły one m.in. majątków kościelnych, obsady stanowisk i kontroli działalności duchowieństwa).

GENEZA KONFLIKTU ANGIELSKO-FRANCUSKIEGO

Po śmierci Filipa Pięknego w 1314 r. w krótkim czasie tron francuski odziedziczyli trzej kolejni synowie władcy, którzy nie mieli męskich potomków. Wraz ze śmiercią ostatniego z nich, Karola IV, wygasła główna linia dynastii Kapetyngów. W tej sytuacji w **1328 r.** koronę przejął stryjeczny brat Karola IV, **Filip VI**, który zapoczątkował panowanie dynastii **Walezjuszów**. Jednak kryzys dynastyczny we Francji miał także konsekwencje międzynarodowe. Został wykorzystany przez władców angielskich w walce o ich lenna położone na terytorium Francji. Francuzi dążyli do ich likwidacji, Anglicy zaś usiłowali doprowadzić do ich uniezależnienia od Francji. Poza tym nowym zarzewiem konfliktu

TABLICA GENEALOGICZNA

Powiązania dynastyczne Kapetyngów i Plantagenetów

Podłożem konfliktu Anglii z Francją, oprócz przyczyn politycznych, były skomplikowane powiązania dynastyczne. Matką Edwarda III była bowiem Izabela, córka Filipa IV Pięknego, żona króla Anglii Edwarda II. Francuscy prawnicy odmówili mu jednak prawa do tronu – powołali się na dawne prawo plemienne Franków, przewidujące dziedziczenie tronu wyłącznie w linii męskiej.

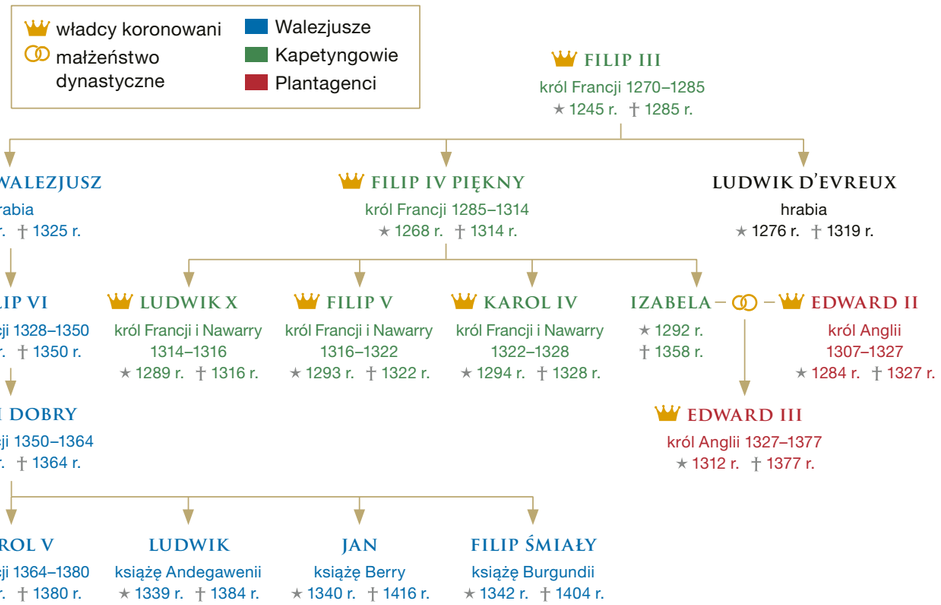

? Jakie były stopnie pokrewieństwa pomiędzy Filipem VI a Karolem IV oraz pomiędzy Edwardem II a Karolem IV?

stała się polityka wobec Flandrii i Szkocji. Anglicy, których kraj był powiązany z prowincją flandryjską interesami gospodarczymi (przetwarzano tam wełnę importowaną z Anglii), podsycali wrogość jej mieszkańców wobec władzy francuskiej. Francuzi natomiast wspierali Szkotów, prowadzących wojny z Anglią.

Otwarty konflikt wybuchł w **1337 r.**, kiedy to młody król angielski **Edward III**, domagający się prawa do lenn położonych we Francji, wymówił posłuszeństwo władcy francuskiemu. W reakcji na ten krok Filip VI ogłosił konfiskatę księstw Gujenny i Gaskonii. Wówczas Edward III wysunął żądanie uznania go za sukcesora korony francuskiej. Z ostatnimi Kapetyngami łączyło go bowiem bliższe pokrewieństwo niż Filipa VI, ale w linii żeńskiej. Spór między Anglią i Francją stał się **konfliktem dynastycznym**.

WOJNA STULETNIA

Wojna między Anglią i Francją została w sposób metaforyczny i nieprecyzyjny nazwana **„wojną stuletnią”**. W rzeczywistości nie była to jedna wojna, lecz kilka konfliktów zbrojnych, przerywanych wieloletnimi okresami zawieszenia broni lub pokoju. Zmagania te trwały łącznie 116 lat (**1337–1453**). Walki toczono na terytorium królestwa francuskiego i dzieliły się one na kilka etapów (zob. tabela na s. 512).

Pierwszy etap wojny – po wylądowaniu wojsk Edwarda III we Francji doszło do **bitwy pod Crécy** [czyt.: kres-**i**] w 1346 r. Zakończyła się ona klęską rycerstwa francuskiego i ucieczką Filipa VI z pola walki. Po tym zwycięstwie Anglicy zdobyli jeszcze port w Calais [czyt.: ka**le**]. Dalsze działania przerwała epidemia dżumy z 1348 r. (więcej zob. s. 518–519).

WOJNA STULETNIA

? 1. Powiedz, w jakim mieście zginęła Joanna d'Arc.
2. Wymień miejsca zwycięstw wojsk angielskich.

Drugi etap wojny – po wygaśnięciu epidemii dżumy Anglicy rozpoczęli ofensywę na południu Francji. Tę kampanię prowadził syn Edwarda III, książę Walii Edward, z uwagi na kolor zbroi zwany Czarnym Księciem. W **1356 r.** pokonał on i wziął do niewoli króla Francji Jana Dobrego w bitwie **pod Maupertuis** [czyt.: moper**tłji**] (Poitiers). Tę fazę walk zakończył w 1360 r. pokój, na którego mocy król angielski za cenę pełnej suwerenności swoich francuskich lenn zrzekł się pretensji do korony francuskiej.

Trzeci etap wojny – warunki zawartego pokoju groziły rozpadem terytorialnym Francji. Dlatego gdy w 1364 r. władcą Francji został syn Jana Dobrego Karol V, rozpoczął przygotowania do odzyskania tych ziem. Pod jego wodzą wojska francuskie w ciągu kilku lat odbiły większość utraconych terytoriów. Dzięki temu w 1375 r. zawarto z Anglikami korzystny rozejm.

W 1376 r. zmarł Czarny Książę, w 1377 r. – Edward III, a w 1380 r. – Karol V. Francja i Anglia pogrążyły się wówczas w konfliktach wewnętrznych. Jako pierwsza kryzys przezwyciężyła Anglia, gdzie w wyniku wojny domowej władzę przejął Henryk IV z dynastii Lancasterów – bocznej linii Plantagenetów. W tym czasie Francją rządził chory umysłowo Karol VI. Doprowadziło to do walk o władzę regencyjną

i ewentualną sukcesję między stronnictwami skupionymi wokół królewskich krewnych. Jednym z nich kierowali książęta burgundzcy (stąd nazwa: „burgundczycy"), a drugim – pozostali krewni władcy na czele z hrabią de Armagnac [czyt.: arma**niak**] (stąd nazwa: „armaniacy").

Czwarty etap wojny – gdy konflikt między stronnictwami przeobraził się w otwartą wojnę domową, król angielski Henryk V rozpoczął we Francji kolejną interwencję zbrojną. Jego wojska w **1415 r.** rozbiły armię francuską w **bitwie pod Azincourt** [czyt.: azę**kur**] i zajęły północ kraju. Ponadto przy poparciu obozu burgundzkiego w 1420 r. zawarto układ dynastyczny w Troyes [czyt.: trł**a**]. Na jego mocy król angielski został zięciem Karola VI oraz rzeczywistym **regentem** Francji. Tron francuski miał być w przyszłości przejęty przez męskiego potomka Henryka V, a od dziedziczenia odsunięto księcia Karola – kilkunastoletniego syna Karola VI.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JOANNA D'ARC (1412–1431)

Francuska bohaterka narodowa i święta Kościoła katolickiego. Urodziła się w ubogiej wiejskiej rodzinie. Jak twierdziła, od 12. roku życia słyszała głos namawiający ją do walki w obronie Francji. W 1429 r. pojawiła się na dworze francuskiego następcy tronu i przekonała go, aby oddał jej dowództwo nad armią idącą na odsiecz Orleanu. Dzięki jej radom miasto w ciągu tygodnia zostało wyzwolone. W 1430 r. Joanna d'Arc [czyt.: dark] została schwytana przez burgundczyków. Karol VII nie wykupił jej z niewoli. Uczynili to Anglicy, którzy wytoczyli Joannie proces o herezję i spalili na stosie 30 maja 1431 r. w Rouen [czyt.: ru**ę**]. Z zarzutu herezji oczyszczono Joannę dopiero w połowie XV w.

Przebieg wojny stuletniej

Etap walk	Główne bitwy	Przebieg i rezultat walk
Etap pierwszy (1337–1349)	bitwa morska pod Sluis (1340 r.) bitwa pod Crécy (1346 r.)	Anglikom udało się pozyskać Flandrię i wygrać bitwę morską pod Sluis [czyt.: slesz], która dała im przewagę na morzu i umożliwiła przerzucenie głównych sił do Francji. Do decydującego starcia obu armii doszło pod Crécy. Bitwa zakończyła się klęską Francuzów. Po tym sukcesie Anglicy zdobyli jeszcze port w Calais [czyt.: ka**le**], ale ich działania przerwała epidemia dżumy (1348 r.). Rok później Francji udało się jednak odzyskać zwierzchność nad Flandrią.
Etap drugi (1356–1360)	bitwa pod Maupertuis (Poitiers) (1356 r.)	Ofensywa na południu Francji sił angielskich dowodzonych przez następcę tronu, księcia Walii Edwarda, doprowadziła do bitwy pod Maupertuis (niedaleko Poitiers, stąd też druga nazwa). Klęskę w niej poniósł władca Francji Jan Dobry, który dostał się do niewoli. W wyniku tej porażki Francja pogrążyła się w chaosie politycznym, potęgowanym przez liczne bunty chłopskie. Tę fazę wojny zakończył w 1360 r. pokój w Brétigny [czyt.: bretini].
Etap trzeci (1365–1375)		Po objęciu tronu francuskiego przez Karola V Francuzi przystąpili do odzyskiwania Gujenny oraz Gaskonii. Ich armia została zreformowana i zmieniła taktykę, unikając walnych bitew. Prowadziła głównie wojnę podjazdową. Dzięki temu odzyskano większość utraconych ziem. Ten etap walk zakończył rozejm podpisany w 1375 r. w Brugii. Anglicy zachowali wówczas jedynie małą część Gujenny z Bordeaux [czyt.: bor**do**] oraz port w Calais.
Etap czwarty (1415–1453)	bitwa pod Azincourt (1415 r.) oblężenie Orleanu (1428–1429)	Zwycięstwo Henryka V pod Azincourt pozwoliło mu opanować północ Francji i umożliwiło zawarcie korzystnego układu dynastycznego. W 1428 r. wojska angielskie zaczęły oblegać miasto Orlean popierające Karola VII. Dzięki działaniom Joanny d'Arc Francuzi przerwali oblężenie i zaczęli odnosić sukcesy w walce z Anglikami. W 1435 r. zawarli pokój z księciem burgundzkim w Arras i kontynuowali wyzwalanie swoich terytoriów zakończone w 1453 r. W rękach Anglików pozostał jedynie port w Calais.

BITWA POD CRÉCY

Pierwsze starcie wojny stuletniej pokazało zmierzch panowania ciężkozbrojnego rycerstwa w średniowiecznej Europie. Siły Edwarda III składały się głównie z żołnierzy zaciężnych, a większość stanowili w nich łucznicy. Filip VI dysponował wprawdzie dwukrotną przewagą, lecz byli to głównie rycerze. Świadomi słabości swoich sił Anglicy zajęli dogodne do obrony pozycje na wzgórzu. Ustawili przed sobą zaporę w postaci wbitych w ziemię zaostrzonych pali i wykopali tzw. wilcze doły. Atak rycerstwa francuskiego załamał się pod gradem angielskich strzał. W starciu zginęły lub zostały ranne tysiące rycerzy (poległ m.in. sojusznik Francji, ociemniały król czeski Jan Luksemburski), a król Francji musiał ratować się ucieczką z pola walki. Straty Anglików szacuje się na niespełna tysiąc zbrojnych. Bitwa pokazała przewagę zdyscyplinowanej, walczącej w zwartej formacji piechoty nad ciężkozbrojnym rycerstwem, atakującym w indywidualny i nieskoordynowany sposób.

Angielscy łucznicy posługiwali się mierzącymi nawet 2 m łukami walijskimi. Miały one zasięg ok. 300 m, a z 50 m przebijały zbroję rycerską. Przewagę dawała im również szybkostrzelność – sprawny łucznik potrafił w ciągu minuty wypuścić od 8 do 12 strzał.

Francuscy rycerze podczas bitew walczyli konno. Posługiwali się kopiami, mieczami, toporami i maczugami. Chroniły ich tarcze, zbroje oraz hełmy z przyłbicami. Taktyka walki tych sił, polegająca na przeprowadzaniu gwałtownych szarż, okazała się nieskuteczna.

? Jakie były przyczyny klęski Francuzów w bitwie pod Crécy?

Po śmierci Karola VI i Henryka V w 1422 r. Francja miała dwóch potencjalnych monarchów: kilkumiesięcznego króla Anglii Henryka VI oraz syna zmarłego Karola VI – **Karola VII**.

Przełom w wojnie nastąpił w 1429 r., a doprowadziła do niego **Joanna d'Arc**. Ta niepiśmienna dziewczyna na czele armii pokonała Anglików oblegających Orlean i wstrzymała ich marsz wzdłuż Loary. Jej wystąpienie zmieniło charakter wojny – z konfliktu dynastycznego przeobraziła się w ogólnofrancuski zryw przeciwko angielskiej okupacji. Od tego momentu inicjatywę strategiczną przejął Karol VII, który w 1429 r. koronował się w Reims na króla. Jego armia sukcesywnie usuwała Anglików ze swoich posiadłości. Jednak dopiero w 1453 r. udało się jej ostatecznie wyzwolić pozostałe tereny francuskie.

WARTO WIEDZIEĆ

Wojna Dwóch Róż

Po klęsce w wojnie stuletniej Anglia pogrążyła się w długotrwałej wojnie domowej, która przeszła do historii pod nazwą wojny Dwóch Róż (1455–1485). Jej przyczyną była rywalizacja o tron pretendentów pochodzących z dwóch bocznych linii dynastii Plantagenetów: rodu Lancasterów [czyt.: lankasterów], mającego w herbie czerwoną różę, oraz rodu Yorków [czyt.: jorków], w którego herbie widniała biała róża (stąd nazwa wojny). Trwające 30 lat walki doprowadziły do zagłady znacznej części starej arystokracji oraz obu pretendujących do korony zwaśnionych rodów. W 1485 r. nowym królem został Henryk VII Tudor, spadkobierca zarówno Lancasterów, jak i Yorków. Dynastia Tudorów zasiadała na tronie angielskim do 1603 r.

? Jakie zmiany zaszły w Anglii po zakończeniu wojny stuletniej?

Wojna Dwóch Róż została przedstawiona symbolicznie na malowidle ukazującym dwóch możnowładców angielskich – księcia Yorku oraz księcia Somerset – podczas zrywania róż symbolizujących popierane przez nich stronnictwa.

▪ *malowidło ścienne, Anglia, początek XX w.*

MONARCHIA BURGUNDZKA

Państwo burgundzkie powstało w wyniku nadania przez władcę Francji Jana Dobrego księstwa Burgundii w dziedziczne władanie swojemu młodszemu synowi, **Filipowi Śmiałemu** (1363 r.). Jego następcy dzięki skutecznej polityce dynastycznej powiększyli terytorium swojego państwa o ziemie leżące między Francją a cesarstwem. Podczas wojny stuletniej Burgundczycy początkowo poparli Anglików, lecz po zyskaniu przewagi przez Francuzów zmienili front. Poparli wówczas Karola VII w zamian za uznanie przez tego władcę całkowitej niezależności ich monarchii. Jednak po zakończeniu konfliktu z Anglią priorytetem królów francuskich stała się likwidacja niezależności Burgundii. Dlatego książę burgundzki **Karol Śmiały** związał się politycznie z Habsburgami i zaangażował w wojny w Szwajcarii. Podczas jednej z nich w **1477 r.** poniósł śmierć w **bitwie pod Nancy** [czyt.: nan**si**]. Wówczas Francuzi zbrojnie przeciwstawili się przejęciu państwa burgundzkiego przez Habsburgów. Ostatecznie wojnę zakończył traktat pokojowy podpisany w **1493 r.** w **Senlis** [czyt.: so**lis**]. Na jego mocy do Francji przyłączono księstwo Burgundii oraz Pikardię, a Niderlandy, Luksemburg i Franche-Comté [czyt.: frąsz kom**te**] pozostały dziedzictwem Habsburgów.

CESARSTWO W XIII–XV WIEKU

Czasy panowania Fryderyka II były ostatnim okresem świetności władzy cesarskiej. Po śmierci władcy w **1250 r.** w Niemczech rozpoczęła się trwająca ponad dwie dekady epoka chaotycznych elekcji i wojen wewnętrznych, nazywana **„wielkim bezkrólewiem”**. W tym okresie przy wyborze władcy wzrosła rola elekcji, które stały się nieprzewidywalne, a monarchowie mieli mniejsze możliwości zagwarantowania tronu swoim potomkom. W ich wyniku w kolejnych dziesięcioleciach władza przechodziła na przemian we władanie przedstawicieli kilku rywalizujących ze sobą dynastii – **Habsburgów**, **Luksemburgów** oraz **Wittelsbachów**.

Okres wielkiego bezkrólewia zakończył wybór na cesarza Rudolfa I Habsburga w 1273 r. Pokonał on swojego głównego konkurenta, władcę Czech Przemysła Ottokara II, i zajął kraje alpejskie: Austrię, Styrię i Krainę, które przekazał w lenno swoim synom.

Siedmiu elektorów Rzeszy, którym przysługiwało prawo wyboru cesarza. Trzy pierwsze postacie od lewej strony w czerwonych piuskach na głowach to elektorzy duchowni, a pozostałe cztery – świeccy.

▪ *miniatura, Niemcy, XIV w.*

Habsburgom nie udało się jednak utrzymać tronu cesarskiego. Już w 1308 r. elektorzy oddali go Henrykowi VII Luksemburgowi. Terytorialnym fundamentem potęgi Luksemburgów stały się Czechy, które przejęli po wymarciu dynastii Przemyślidów.

Po śmierci Henryka VII w 1314 r. doszło do podwójnej elekcji. Na tron wybrano jednocześnie Ludwika Bawarskiego z dynastii Wittelsbachów oraz Fryderyka Pięknego z rodu Habsburgów. Rozpoczęły się kolejne wieloletnie walki o koronę cesarską. Ostatecznie po śmierci Ludwika wygrał je król Czech Karol IV Luksemburski. Władca ten wzmocnił autorytet cesarski w Rzeszy, a w **1356 r.**

EUROPA ZACHODNIA U SCHYŁKU ŚREDNIOWIECZA

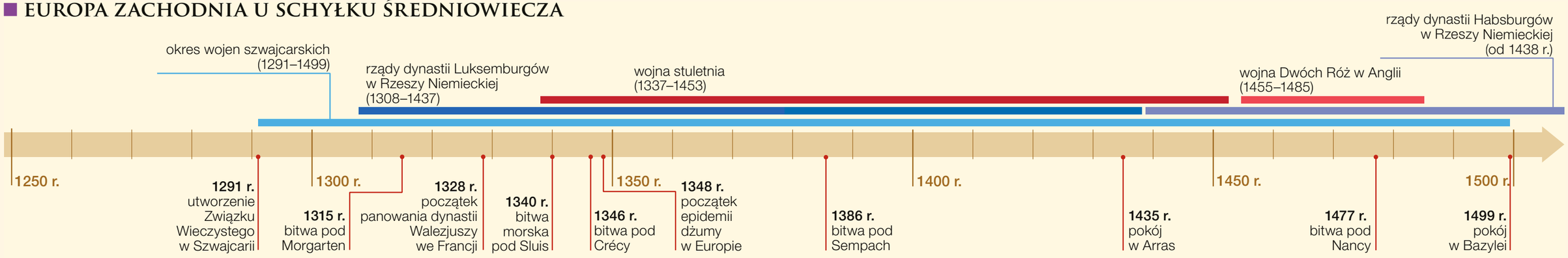

? Jaka dynastia panowała w Rzeszy Niemieckiej w czasie zakończenia wojny stuletniej?

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZŁOTA BULLA

W dokumencie z 1356 r. dokładnie określono sposób i miejsce wyboru cesarza.

Po złożeniu wzorem i sposobem wskazanym przysięgi elektorowie lub ich posłowie do elekcji przystąpią i już odtąd z miasta rzeczonego Frankfurtu nie oddalą się, dopóki większa ich część nie wybierze świeckiej głowy świata, czyli narodowi chrześcijańskiemu – to jest króla rzymskiego, na cesarza mającego być wywyższonym. Jeżeli tego nie uczynią w ciągu dni trzydziestu, licząc od dnia złożenia przysięgi, to po skończonych dniach trzydziestu chleb tylko pożywać będą i wodę, i krokiem się z rzeczonego miasta nie ruszą, aż przez nich sternik, czyli świecka głowa wiernych, zostanie wybrana, jak powiedziano wyżej.

Skoro zaś w tymże miejscu wszyscy albo większa część króla wybierze, to wybór taki tak samo ma być uważany i liczony, jak gdyby przez wszystkich, bez niczyjego sprzeciwu, zgodnie był dokonany.

[...] *ten, kto w sposób opisany będzie wybrany, natychmiast po elekcji* [...] *wszystkim i każdemu z osobna książętom-elektorom tak duchownym, jak świeckim* [...] *– wszelkie ich przywileje, prawa, wolności i nadania, a także odznaczenia i wszystko, cokolwiek aż do dnia jego elekcji otrzymali i posiedli, bez zwłoki i sprzeciwu winien umocnić i zatwierdzić pismem swym i pieczęcią, i to zatwierdzenie powtórzyć, skoro tylko cesarską koroną będzie ozdobiony.*

Źródło: *Złota Bulla cesarza Karola IV z 1356 roku*, [w:] *Teksty źródłowe do historii wieków średnich*, oprac. J. Garbacik, K. Pieradzka, Kraków 1980, s. 185–186.

? 1. Przedstaw sposób wyboru cesarza ustanowiony w Złotej bulli.
2. Powiedz, jakie zobowiązanie nakładała Złota bulla na nowo wybranego cesarza.

na tamtejszym sejmie doprowadził do przyjęcia **Złotej bulli**, w której uregulowano zasady elekcji. Kolegium wyborcze ograniczono do siedmiu elektorów – trzech duchownych (arcybiskupów Kolonii, Trewiru i Moguncji) oraz czterech świeckich (król Czech, władca Palatynatu, czyli palatyn reński, książę Saksonii i margrabia Brandenburgii). O wyborze miała decydować większość głosów i nie wymagano przy tym jednomyślności. Elekcje odbywały się we Frankfurcie nad Menem, koronacja na króla rzymskiego (niemieckiego) – w Akwizgranie, a koronacja cesarska – do końca średniowiecza w Rzymie. Karol IV prowadził aktywną politykę dynastyczną. Jego synowie rządzili w Czechach i na Węgrzech, a w Rzeszy Luksemburgowie panowali aż do wygaśnięcia tej dynastii w 1437 r. Jej ostatnim przedstawicielem był Zygmunt Luksemburski, którego jedyną spadkobierczynią była córka Elżbieta, żona Albrechta II Habsburga. Dzięki temu małżeństwu Habsburgowie w przyszłości odziedziczyli tron węgierski i czeski oraz zapewnili sobie wybór na władców Niemiec.

WOJNY SZWAJCARSKIE

Obszar obecnej Szwajcarii w średniowieczu był rozbity na drobne władztwa. W XIII w. funkcjonowały w nim liczne wolne gminy wiejskie i miejskie (**kantony**), które podlegały bezpośrednio cesarzowi. Taka struktura tego obszaru wyróżniała go spośród innych. Od północy kantony szwajcarskie sąsiadowały z posiadłościami Habsburgów, którzy próbowali zagarnąć ich terytorium. W celu lepszej obrony przed działaniami potężnych sąsiadów mieszkańcy trzech z nich porozumieli się i w **1291 r.** utworzyli **Związek Wieczysty**. Miał on początkowo charakter lokalny, jest jednak uważany za zalążek **Konfederacji Szwajcarskiej**.

W 1315 r. zaniepokojeni tą sytuacją Habsburgowie najechali trzy kantony. Ich siły, złożone przede wszystkim z rycerstwa, poniosły jednak klęskę w bitwie **pod Morgarten**. W następnych latach do Związku Wieczystego przystąpiły kolejne terytoria i miasta należące do posiadłości Habsburgów. Doprowadziło to do następnych wojen, w których Szwajcarzy odnieśli wiele spektakularnych zwycięstw (m.in. w 1386 r. pod

Bitwa pod Sempach zakończyła się zwycięstwem Szwajcarów, o którym przesądził czyn jednego z żołnierzy. Poświęcił on swoje życie i przedarł się przez szereg lanc wojsk habsburskich. W ten sposób utworzyła się wyrwa w ich szyku obronnym, co wykorzystali szwajcarscy halabardnicy.

▪ *ilustracja, Niemcy, XIX w.*

Sempach [czyt.: zempach] i dwa lata później pod Näfels [czyt.: nefels]). Starcia te dowiodły przewagi wojsk złożonych z chłopskiej i miejskiej piechoty nad ciężkozbrojnym rycerstwem.

W XV w. Habsburgowie nadal bezskutecznie próbowali walczyć ze szwajcarskimi góralami. Ostatecznie w **1499 r.** cesarz Maksymilian I zawarł z nimi pokój w **Bazylei**, który kończył dwuwiekowe zmagania i uznawał niezależność Konfederacji Szwajcarskiej (składającej się wówczas z 13 kantonów).

REKONKWISTA NA PÓŁWYSPIE IBERYJSKIM

Gdy na początku VIII w. wojska arabskie podbiły Półwysep Iberyjski, żołnierze rozbitej armii wizygockiej schronili się na północy kraju. Powstało tam Królestwo Asturii, które rozpoczęło walkę z Maurami (jak nazywano muzułmanów w Hiszpanii) o odzyskanie utraconych terenów nazywaną **rekonkwistą** (hiszp., portug. *reconquista* – 'ponowne zdobycie'). W 913 r. Królestwo Asturii przekształcono w Królestwo Leónu. Oprócz niego walkę z muzułmanami prowadzili także Baskowie, którzy w 824 r. utworzyli Królestwo Nawarry, oraz ustanowiona przez frankijskich władców marchia hiszpańska.

W trakcie długoletnich walk państwa chrześcijańskie sukcesywnie przesuwały się na południe. Od 1031 r. ich ekspansję dodatkowo ułatwił rozpad kalifatu Kordoby na drobne i skonfliktowane między sobą księstwa (emiraty). Wraz z ekspansją terytorialną państwa chrześcijańskie łączyły się i przekształcały w nowe monarchie. Prowadziły też wojny między sobą. Ostatecznie powstały trzy królestwa: Portugalii (1139 r.), które zakończyło rekonkwistę już w XIII w., oraz Kastylii i Aragonii. Walki w Hiszpanii traktowano jako świętą wojnę. Dzięki krucjacie ogłoszonej przez papieża Innocentego III oraz pomocy Francji władcom Hiszpanii udało się pokonać muzułmanów w **1212 r.** w **bitwie pod Las Navas de Tolosa** [czyt.: las nawas de toloza]. W wyniku tego zwycięstwa chrześcijanie zajęli większość Półwyspu Iberyjskiego. Maurowie utrzymali się jedynie w Grenadzie.

W **1479 r.** królestwa Kastylii i Aragonii zawarły unię personalną (małżeństwo Izabeli Kastylijskiej i Ferdynanda Aragońskiego), z której powstało nowe Królestwo Hiszpanii. W **1492 r.** zdobycie przez Hiszpanów **Grenady** zakończyło rekonkwistę.

ĆWICZENIA

1. Omów sytuację polityczną we Francji przed wybuchem wojny stuletniej.
2. Podaj przyczyny wybuchu walk angielsko-francuskich w 1337 r.
3. Przedstaw przebieg i skutki wojny stuletniej dla obydwu walczących stron.
4. Opisz walki o tron cesarski w XIII–XIV w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

D. Hay, *Europa w XIV–XV wieku*, tłum. H. Zaremska, Warszawa 2001.
Schyłek średniowiecznej Europy, red. H. Samsonowicz, Warszawa 2003.

4 KRYZYS SCHYŁKU ŚREDNIOWIECZA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak rozwijała się gospodarka europejska do XIII w.?
2. Jaka taktyka walki przynosiła Anglikom sukcesy w starciach z Francuzami podczas wojny stuletniej?

KRYZYS GOSPODARCZY I EPIDEMIA DŻUMY

Na początku XIV w. w Europie zatrzymał się wzrost gospodarczy. Dotyczyło to zwłaszcza rolnictwa, którym zajmowało się ponad 80% ludności. Jego ekspansja w dużym stopniu polegała na pozyskiwaniu nieużytków i zakładaniu nowych osad (ruch kolonizacyjny). Tymczasem na przełomie XIII i XIV w. koloniści musieli zagospodarowywać ziemię coraz gorszej jakości. Spowodowało to spadek wydajności rolnictwa i zachwiało równowagą demograficzną. Ponadto na początku XIV w. w rolnictwo uderzyło długotrwałe oziębienie klimatu, które historycy nazywają „**małą epoką lodowcową**" (symptomem było zamarznięcie Bałtyku w 1303 r.). Z tego powodu w 1315 r. zbiory okazały się katastrofalne. Przez następne dwa lata żadnego regionu Europy nie ominęła klęska nieurodzaju i masowego głodu, które odtąd regularnie powracały w XIV i częściowo XV w.

CZARNA ŚMIERĆ

Chowanie zmarłych na dżumę w belgijskim mieście Tournai [czyt.: tur**ne**] na średniowiecznej miniaturze. Ofiary czarnej śmieci grzebano najczęściej w dołach wykopywanych poza murami miejskimi, aby zapobiec rozprzestrzenianiu się choroby.

▪ *miniatura, Belgia, XIV w.*

Pierwsze ogniska dżumy znajdowały się prawdopodobnie w Azji Środkowej, skąd karawany kupieckie oraz wędrujące armie przeniosły ją do Azji Wschodniej i Południowej, na Bliski Wschód i do północnej Afryki. Do Europy dżuma dotarła na genueńskich statkach w 1347 r. z faktorii handlowej w Kaffie na Krymie. Szybko rozprzestrzeniła się po portach śródziemnomorskich, a następnie objęła ośrodki położone wzdłuż szlaków komunikacyjnych i handlowych. Ówcześni lekarze byli wobec niej całkowicie bezradni, ponieważ nie znali jej przyczyn. Upowszechnianiu się choroby sprzyjały brudne, ciasne i zatłoczone miasta średniowieczne, a także brak higieny osobistej oraz złe odżywianie. Bezradność wobec wszechobecnej śmierci, dotykającej wszystkich – niezależnie od pochodzenia i przynależności stanowej, a także niepewność jutra wpływały na pesymistyczne nastroje społeczne. Część mieszkańców wierzyła, że plaga jest karą zesłaną przez Boga. Pojawiły się grupy biczowników, którzy chłostali się na znak pokuty za swoje i cudze grzechy. Inni ludzie natomiast oddawali się zabawom i uciechom.

? Jakie czynniki sprzyjały rozprzestrzenianiu się dżumy?

EPIDEMIA DŻUMY

? 1. Wymień nazwy obszarów Europy, których nie dotknęła epidemia dżumy z lat 1347–1352.
2. Wskaż główne kierunki rozprzestrzeniania się zarazy.

W **1348 r.** osłabioną głodem ludność Europy zaatakowała straszliwa epidemia **dżumy**. Tę bakteryjną chorobę zakaźną nazywano też **czarną śmiercią** z uwagi na jej charakterystyczne objawy – rozległe ciemne plamy na skórze chorych. Najstraszliwsze żniwo zebrała ona w krajach o gęstym zaludnieniu, oszczędziła zaś obszary o mniejszej liczbie mieszkańców (m.in. Polskę). Choroba wygasła samoistnie dopiero w 1352 r. Jej skutki były przerażające. W wyniku zarazy liczba ludności Europy Zachodniej zmniejszyła się o ok. ⅓ – z 75 mln do 50 mln. Szacuje się, że we Francji, Włoszech i w Anglii dżuma mogła kosztować życie nawet 50% populacji. Poziom zaludnienia Europy z początków XIV w. został ponownie przekroczony dopiero w XVI w. Pandemia dawała o sobie znać jeszcze kilkukrotnie w XIV i XV w. potężnymi nawrotami.

Głód oraz epidemie doprowadziły do opuszczania w XIV w. ziem uprawnych i zaniku całych osad. W Niemczech, gdzie na początku XIV w. istniało ok. 170 tys. miejscowości, pod koniec tego stulecia pozostało ich zaledwie 130 tys. Podobne zjawiska występowały w całej Europie Zachodniej. Nie doszło do nich natomiast na ziemiach polskich, ponieważ ekspansja osadnicza zaczęła się tam z kilkusetletnim opóźnieniem i trwała jeszcze w XV w.

Ważnym następstwem kryzysu agrarnego oraz zmniejszenia populacji był trwały spadek cen produktów rolnych, pociągający za sobą spadek czynszów i cen ziemi. Odbiło się to niekorzystnie na dochodach ludności wiejskiej oraz właścicieli ziemskich. Próby zwiększenia obciążeń z tytułu renty feudalnej lub podatków ściąganych przez monarchię skutkowały gwałtownymi buntami chłopskimi.

Taniec śmierci stał się popularnym motywem w sztukach plastycznych oraz literaturze. Korowód przedstawicieli wszystkich stanów, prowadzonych przez kościotrupa, symbolizował przemijanie oraz równość wszystkich ludzi wobec śmierci.

▪ *fresk, Hrastovlje, Słowenia, XV w.*

Przejawem kryzysu w finansach i bankowości stało się „**psucie monety**", polegające na zmniejszeniu zawartej w niej ilości szlachetnego kruszcu przy zachowaniu dotychczasowego nominału. Monarchowie czynili tak, aby pokryć rosnące wydatki oraz pod presją wywołaną spadkiem wydobycia złota i srebra, z których bito monety. W 1343 r. życie gospodarcze w Europie sparaliżowała też seria bankructw domów bankierskich we Włoszech. Odbiło się to niekorzystnie zwłaszcza na handlu dalekosiężnym. W XIV w. wszystkie branże rzemieślnicze odnotowały **spadek produkcji**. Zastój dotyczył głównie miast, w których rzemieślnicy bronili swoich pozycji, mnożyli przepisy cechowe i blokowali konkurencję. Jednak już w tym samym wieku pojawiły się symptomy przezwyciężenia kryzysu. W rolnictwie polegały one na rosnącej specjalizacji, przestawianiu się na bardziej dochodowe uprawy przemysłowe i pastewne (czyli uprawiane na paszę) oraz na rozwoju pastwisk i hodowli kosztem pól uprawnych. W produkcji miejskiej nastąpił intensywny rozwój **systemu nakładczego** – zwłaszcza we włókiennictwie. Stale poszukiwano nowych możliwości ekspansji terytorialnej.

BUNTY SPOŁECZNE

Trwały kryzys gospodarczy przyczynił się do wybuchu buntów społecznych w najbardziej rozwiniętych krajach Europy Zachodniej. Sytuację pogarszały toczone wojny – zwłaszcza wojna stuletnia, która doprowadziła do ruiny ludność Francji. Pierwsze z serii wielkich powstań chłopskich ogarnęło w latach **1323–1328 Flandrię**, ponieważ tamtejszy hrabia próbował podwyższyć podatki. Flandryjscy chłopi odmówili ich płacenia, organizowali spontaniczne wiece i napadali na urzędników hrabiego. Kierowali swój gniew także przeciwko francuskojęzycznej szlachcie oraz zamożnym mieszczanom – dopuszczali się napadów, podpaleń, rabunków, a nawet zabójstw. Do buntu przyłączyli się również najemni robotnicy. Dopiero militarna interwencja króla francuskiego doprowadziła do pacyfikacji powstania w 1328 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POWSTANIE CHŁOPSKIE WE FRANCJI

Zniszczenia wywołane przez wojska angielskie oraz wysokie podatki spowodowały we Francji bunt ludności chłopskiej, nazywany żakerią.

W tym czasie, gdy król Francji był więziony w Anglii [...] *w królestwie Francji* [...] *wielkie szaleństwo ogarnęło chłopów ze wsi; ponieważ wielu chłopów, piechurów i ludzi z osad miejskich, bez dowódcy czy przewodnika, zebrało się w Beauvaisis* [czyt.: bowe**zi**]. [...] *I mówili między sobą, że szlachta gubi i bezcześci całe królestwo Francji; że fałszywie i zdradliwie pozwoliła księciu Walii ująć i wysłać do Anglii ich króla.* [...] *że* [szlachta] *nic innego nie czyni, jak tylko niszczy i odziera wszystek niski lud, który wiele ma biedy i utrapień, tak z ich powodu, jak i wskutek wojen ogarniających całe królestwo* [...], *ale* [lud] *wytępi wszystką szlachtę* [...].

[...] *Owi podli ludzie spalili* [...] *ponad sześćdziesiąt dużych dworów i znacznych zamków.* [...] *Zebrali się wszyscy panowie z kraju wraz z wezwanymi cudzoziemcami i poczęli mordować bez wahania owych podłych chłopów, obwiesi, nicponi, łajdaków; zabijali ich i mordowali bez litości i bez pardonu.* [...]
A gdy pytano ich [chłopów], *dlaczego oni to czynili, odpowiadali, że nie wiedzą, poza tym, iż chcieli uczynić innym to, czego sami doznawali. I sądzili, że w ten sposób zdołają wybić w pień wszystką szlachtę i możnych tego świata, aby żaden* [szlachcic] *nie mógł się już narodzić.*

Źródło: *Materiały źródłowe do historii powszechnej epoki feudalnej. Historia powszechna XIV–XV w.*, oprac. M. Małowist, Warszawa 1954, s. 17–18.

? 1. Wymień przyczyny wybuchu żakerii.
2. Przedstaw stosunek kronikarza do francuskich chłopów.

Kolejny bunt chłopski wybuchł we Francji w **1358 r.** Przeszedł on do historii pod nazwą **żakerii**, pochodzącą od potocznego, protekcjonalnego określenia francuskiego chłopa „Jacques" [czyt.: żak] – Jakub. Powstanie ogarnęło rejon paryski, a następnie rozprzestrzeniło się gwałtownie na Pikardię, Normandię oraz Szampanię. Przyczyniły się do niego epidemia dżumy i chaos polityczny związany z klęskami Francji w wojnie stuletniej. Ostatecznie chłopski zryw został okrutnie spacyfikowany przez rycerstwo z innych regionów Francji.

Największy zasięg miało powstanie społeczne w Anglii z **1381 r.** Doprowadziło do niego ciągłe podnoszenie podatków, przeznaczonych na wojnę z Francją. Na czele buntu stanął **Wat Tyler** [czyt.: łot tajler], dlatego nazwano je „powstaniem Wata Tylera".

EUROPA U SCHYŁKU ŚREDNIOWIECZA

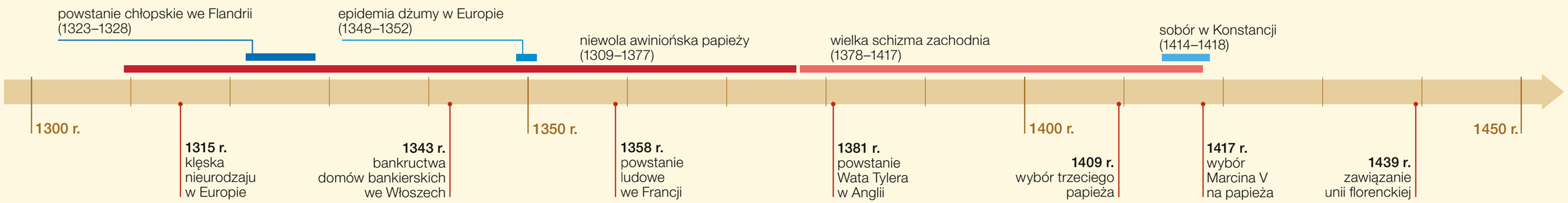

? Jaka dynastia panowała w Rzeszy Niemieckiej w czasie zakończenia wojny stuletniej?

WARTO WIEDZIEĆ

Prześladowania Żydów

W średniowiecznych miastach Żydzi zazwyczaj mieszkali w specjalnie wydzielonych dzielnicach – gettach. Ich odmienność kulturowa oraz religijna często budziła wrogość pozostałych mieszkańców. Żydów oskarżano o rytualne mordy, porwania dzieci, profanacje oraz doprowadzanie do klęsk żywiołowych. Nierzadko dochodziło do pogromów. W okresie epidemii dżumy oskarżano Żydów o zatruwanie studni lub inne celowe rozsiewanie zarazy. Wielu z nich chwytano i za pomocą tortur zmuszano do przyznania się do rzekomej winy, a następnie publicznie mordowano. Prześladowania sprawiły, że część Żydów z zachodniej Europy zaczęła przenosić się na wschód, głównie do Polski.

? Dlaczego Żydzi przenosili się do Polski?

Palenie żywcem Żydów w Kolonii w 1349 r. przedstawione na ilustracji stanowi przykład stosunku zachodnioeuropejskich chrześcijan do diaspory żydowskiej. Ludność żydowską oskarżano o wywołanie epidemii dżumy, co doprowadziło do jej prześladowań i pogromów.

▪ *reprodukcja drzeworytu, Norymberga, XV w.*

Buntowników wsparł radykalny kaznodzieja **John Ball** [czyt.: dżon bol]. Angielskie powstanie różniło się od innych tym, że wzięli w nim aktywny udział ubodzy księża ludowi. Powołując się na Ewangelię, potępiali oni nierówności społeczne, przywileje oraz zepsucie moralne duchowieństwa, szlachty i mieszczan. Poza duchowieństwem do buntu włączyli się także ubożsi rzemieślnicy, a nawet przedstawiciele niższej szlachty.

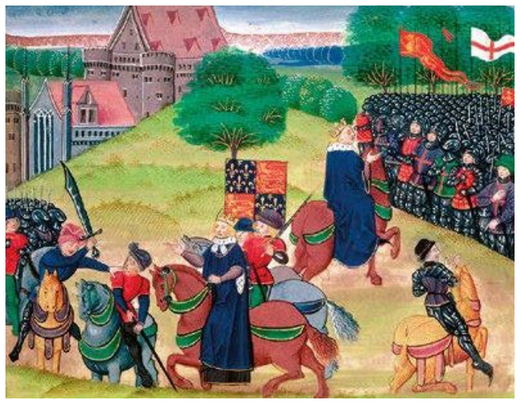

Spotkanie Wata Tylera z królem Anglii Ryszardem II odbyło się w 1381 r. w dzisiejszej dzielnicy Londynu Smithfield [czyt.: smysfild]. Przywódca powstania został zamordowany przez członków świty królewskiej.

▪ *miniatura, Francja, XV w.*

W angielskim powstaniu pojawiły się też zalążki programu społecznego: zamożni chłopi domagali się zniesienia poddaństwa i zmniejszenia danin, a bezrolni oraz pracownicy najemni – wyższych wynagrodzeń oraz parcelacji kościelnych majątków ziemskich. Powstańcy odnieśli nawet spektakularny, choć krótkotrwały sukces – zajęli i splądrowali Londyn. Król przyrzekł zrealizować program powstańców. Pod pozorem negocjacji Wat Tyler został zwabiony na spotkanie z władcą i tam zamordowany. Pozbawione przywódcy powstanie po pewnym czasie załamało się i zostało spacyfikowane.

NIEWOLA AWINIOŃSKA PAPIEŻY

W XIII w. papiestwo zdobyło przewagę nad cesarstwem w trwającej kilka stuleci rywalizacji o prymat w zachodnim chrześcijaństwie. Jednak na początku kolejnego stulecia nastąpiło gwałtowne załamanie się potęgi politycznej papieża. Jego nowym, groźnym przeciwnikiem okazał się król Francji Filip Piękny, którego polityka fiskalna i personalna wobec francuskiego duchowieństwa doprowadziła do poważnego konfliktu ze Stolicą Apostolską.

UPADEK RYCERSTWA

Wraz z kryzysem, który ogarnął późnośredniowieczną Europę, w XIV w. nastąpił upadek gospodarczego, politycznego oraz militarnego znaczenia rycerstwa. Zmniejszenie liczby czynszów chłopskich oraz obniżenie ich wysokości na skutek spadku wartości pieniądza spowodowały znaczne zubożenie szlachty. Próby wymuszenia podwyżek świadczeń kończyły się niepowodzeniami, a czasem także powstaniami zbrojnymi.

Upadek prestiżu rycerstwa był również spowodowany zmniejszeniem się jego roli na polach bitew. W wyniku zmian techniki wojennej w późnym średniowieczu wzrosła rola piechoty, której oddziały składały się przede wszystkim z przedstawicieli warstw plebejskich. Rycerze okazywali się bezradni wobec angielskich łuczników podczas wojny stuletniej, uzbrojonych w piki Szwajcarów w trakcie walk z Habsburgami czy też wykorzystujących na dużą skalę wozy bojowe czeskich husytów. Ponadto w toczonych wojnach zaczęto masowo wykorzystywać jednostki zaciężne, złożone w większości z piechurów. Inny ważny czynnik mający wpływ na zarzucenie średniowiecznego stylu walki stanowiło pojawienie się broni palnej. Dzięki wykorzystaniu artylerii można było m.in. zdobywać potężne zamki.

Hakownica była jednym z najstarszych typów broni palnej. Wymyślono ją w XIV w. Składała się z lufy przymocowanej do drewnianego łoża. U wylotu lufy umieszczano hak, który służył do amortyzowania odrzutu.

? Dlaczego wojska rycerskie były mało skuteczne w starciach z oddziałami piechoty wyposażonej w łuki lub broń palną?

Bonifacy VIII w wydanej w 1302 r. bulli *Unam sanctam* [czyt.: sanktam, z łac. 'jeden święty'] ogłosił, że podporządkowanie się papieżowi stanowi konieczny warunek zbawienia. Jednak dążenia papieża zakończyły się całkowitą klęską. Filip Piękny zdobył poparcie wszystkich stanów, a następnie oświadczył, że wybór Bonifacego VIII na papieża jest nieważny i wysłał ekspedycję, która miała go aresztować i postawić w stan oskarżenia przed soborem.

Wydarzenia te zapowiadały nowy rodzaj konfliktów między papiestwem a konsolidującymi się monarchiami stanowymi. Zgodnie z doktryną suwerenności, w myśl której król był cesarzem w swoim królestwie, monarchia sprawowała także zwierzchność nad lokalnym Kościołem. W ten sposób u schyłku średniowiecza kres uniwersalnej supremacji papieskiej położyli nie cesarze, lecz królowie monarchii stanowych.

Po konflikcie między Filipem Pięknym a Bonifacym VIII kolegium kardynalskie zostało zdominowane przez hierarchów wywodzących się z Francji. Przez następnych kilkadziesiąt lat na papieży wybierano Francuzów, faworyzujących interesy swojej monarchii. W latach 1309–1377 główna siedziba papieża została przeniesiona do Awinionu, leżącego przy ówczesnej granicy Francji. Okres ten jest nazywany **niewolą awiniońską** – w nawiązaniu do biblijnej niewoli babilońskiej. Na niespotykaną skalę rozwinął się wówczas monarchiczny charakter władzy papieskiej. Znów zapanowały nepotyzm, symonia, chciwość oraz zeświecczenie. Taka sytuacja wywołała krytykę ze strony duchowieństwa i protesty w wielu państwach. Domagano się, aby papież wrócił do Rzymu. Jednak jego powrót w **1377 r.** zamiast naprawy zapoczątkował jeden z największych kryzysów w średniowiecznym Kościele.

W 1378 r., po kontrowersyjnym konklawe w Rzymie, grupa francuskich kardynałów powróciła do Awinionu i wybrała nowego papieża. Jednocześnie uznała rzymską elekcję za nieprawomocną, a rzymskiego papieża – za uzurpatora. Ten rozłam, nazwany **wielką schizmą zachodnią**, potrwał aż do 1417 r. W tym okresie funkcjonowały dwa kolegia kardynalskie oraz dwie kurie papieskie. Rządzili wówczas dwaj papieże, którzy nie uznawali się wzajemnie:

- papież z Awinionu, którego poparli Francuzi i ich sojusznicy, np. Szkoci;
- papież z Rzymu, za którego zwierzchnictwem w Kościele opowiedzieli się z kolei Anglicy, Niemcy i Włosi.

Taki stan rzeczy skutkował wrogim i gorszącym podziałem w całym Kościele oraz kompromitacją uniwersalizmu papieskiego. W 1409 r. niewielka grupa zdesperowanych kardynałów zainicjowała w Pizie kadłubowy (czyli złożony tylko z części kardynałów) sobór, na którym wybrano nowego papieża. Rozwiązanie to nie tylko nie przywróciło jedności w Kościele, lecz jeszcze pogłębiło jego rozłam. Teraz jednocześnie panowało trzech papieży, uznających się wzajemnie za uzurpatorów.

SPORY O ISTOTĘ KOŚCIOŁA

Kres wielkiej schizmie zachodniej położył **sobór w Konstancji**, obradujący w latach **1414–1418**. Doszło do niego z inicjatywy króla niemieckiego Zygmunta Luksemburskiego, jednak formalnie po jego namowach zwołał go papież pizański Jan XXIII, który liczył na to, że zgromadzeni duchowni zatwierdzą jego władzę nad Kościołem.

Po długich sporach proceduralnych i kryzysie wywołanym ucieczką papieża uczestnicy zgromadzenia uznali **sobór powszechny** za reprezentację całego Kościoła oraz najwyższą władzę ustanowioną przez Boga. Miał jej podlegać także papież. Zgromadzenie miało być zwoływane regularnie i stanowić rodzaj parlamentu, kontrolującego głównego zwierzchnika. Tę nową koncepcję ustrojową w Kościele nazywa się **koncyliaryzmem**.

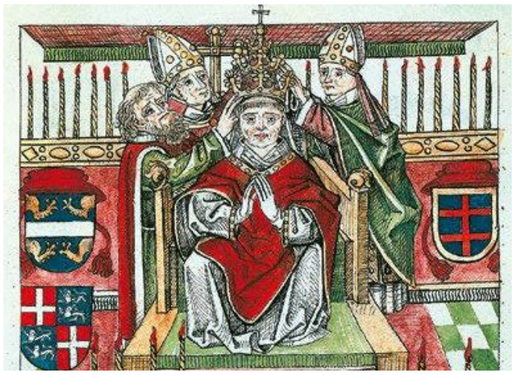

Koronacja Marcina V na papieża podczas soboru w Konstancji w 1417 r.

▪ *miniatura, Niemcy, XV w.*

Ostatecznie w 1417 r. sobór wymusił rezygnację dotychczasowych papieży i wybrał nowego – Marcina V. Ten jednak nie zamierzał podporządkować swojego urzędu soborowi i tym samym zainicjował spór o najwyższą władzę w Kościele.

Koncyliaryści, popierani przez profesorów paryskiej Sorbony, podjęli nową ofensywę na soborze zwołanym w 1431 r. w Bazylei. Dążyli do ustanowienia w Kościele systemu rządów kolegialnych, sprawowanych przez sobór powszechny oraz synody lokalne. Ostatecznie papieżowi i jego zwolennikom, tzw. **kurialistom**, udało się rozbić sobór w Bazylei i skłonić część jego uczestników do przeniesienia się do Ferrary. Tam, pod przewodnictwem papieża, w 1438 r. rozpoczął się konkurencyjny sobór. Przybyła na niego także liczna delegacja bizantyjska, na czele z cesarzem i patriarchą Konstantynopola.

W 1439 r. we Florencji, do której przeniesiono obrady soboru, doszło do podpisania unii między Kościołem prawosławnym i katolickim, tzw. **unii florenckiej**. Miała ona zakończyć rozłam obu Kościołów, do którego doszło w 1054 r. Bizantyjczycy widzieli w niej ostatnią szansę ratunku przed unicestwieniem ich państwa przez Turków. Unia okazała się jednak nietrwała, a w dodatku została odrzucona przez Kościół prawosławny. Umocniła wyłącznie prestiż papieża i pomogła mu zdobyć przewagę nad zwolennikami koncyliaryzmu.

WARTO WIEDZIEĆ

„Nowa pobożność”

Kryzys w XIV w. miał wpływ także na życie religijne. Pojawiły się radykalne nurty odnowy. Dominującym uczuciem ówczesnych ludzi stał się lęk przed karzącą sprawiedliwością Boga. Nasiliły się skłonności do mistyki. Ten nowy kierunek religijności otrzymał nazwę ***devotio moderna*** (z łac. 'nowa pobożność'). Poza obowiązkowymi praktykami popularne stały się inne formy kultu: adoracje, procesje oraz nabożeństwa pokutne. Szczególne znaczenie zyskały pielgrzymki do odległych miejsc świętych lub pobliskich sanktuariów. Ważną rolę w życiu religijnym odgrywały także odpusty, podczas których pokutowano w celu uzyskania darowania kar czyśćcowych. Praktyka ta została przez Kościół sprowadzona do nabywania za opłatą listów odpustowych i stała się źródłem nadzwyczajnych dochodów kurii papieskiej, dlatego też była przez nią propagowana.

Dominikanin Hieronim Savanarola ustanowił we Florencji dyktaturę promującą surowe zasady moralne. Krytyka obyczajności kościelnych hierarchów ściągnęła na niego papieską ekskomunikę. W 1498 r. spalono go na stosie.

▪ *pomnik, Ferrara, XIX w.*

? Jakie zjawiska wewnątrz Kościoła budziły sprzeciw zwolenników odnowy moralnej?

RUCHY REFORMATORSKIE W KOŚCIELE

W XIV i XV w. nasiliły się dążenia do reformy Kościoła. Były to reakcje na kryzys, który dotknął Kościół w okresie wielkiej schizmy zachodniej. Działania te miały postać nie tylko intelektualnych programów i dysput nad nimi, lecz także oddolnych ruchów społecznych. Niektóre z nich, o radykalnym charakterze, zostały uznane przez Kościół za herezje. Program reformy Kościoła ogłosił m.in. angielski teolog i profesor Oksfordu **John Wiklef**. Kompromitacja władzy papieskiej stała się dla niego bodźcem do radykalnej rewizji ugruntowanego poglądu, że Kościół jest hierarchiczną korporacją duchownych, kierujących się prawem kanonicznym. Jego zdaniem prawdziwy Kościół powinien być mistyczną wspólnotą osób wybranych przez Boga do zbawienia. Teolog zanegował nadrzędność papieża wobec Kościoła. Opowiedział się także za sekularyzacją (przejściem spod władzy kościelnej pod świecką) dóbr duchowieństwa oraz potępił odpusty. Podkreślał, że Pismo Święte można zrozumieć bez obowiązkowych komentarzy Kościoła. Poglądy Wiklefa zostały potępione jako heretyckie. Oskarżano go też o podżeganie do buntu chłopskiego Wata Tylera. Jego nauka rzeczywiście zainspirowała w XV w. ruch **lollardów** – ubogich księży i wiernych, którzy propagowali proste życie zgodne z Ewangeliami oraz sprzeciwiali się hierarchii kościelnej.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw skutki epidemii dżumy z lat 1347–1352.
2. Wyjaśnij przyczyny kryzysu gospodarczego, który dotknął Europę w XIV w.
3. Omów okres niewoli awiniońskiej i wielkiej schizmy zachodniej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Lambert, *Średniowieczne herezje,* tłum. W.J. Popowski, Gdańsk 2002.
Schyłek średniowiecznej Europy, red. H. Samsonowicz, Warszawa 2003.

5 EUROPA ŚRODKOWA I WSCHODNIA W XV WIEKU

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie poglądy głosili John Wiklef?
2. Do jakich zmian w sztuce wojennej doszło w trakcie wojen prowadzonych w XIV w.?

CZECHY POD PANOWANIEM LUKSEMBURGÓW

Wymarcie dynastii Przemyślidów wywołało kilkuletnie spory o czeski tron. Ostatecznie zwycięsko wyszedł z nich **Jan Luksemburski**, który zajął zbrojnie Pragę i w **1311 r.** koronował się na króla Czech. Aby wzmocnić swoje prawa do tronu, poślubił Elżbietę, córkę Wacława II. Król Jan Luksemburski rzadko jednak przebywał w swoim królestwie, choć nie zaniedbywał zupełnie jego interesów. Zakończył proces hołdowania księstw śląskich i wystąpił z roszczeniami do tronu polskiego, których zrzekł się dopiero za cenę wysokiego odszkodowania pieniężnego. Jego ostatnim sukcesem było przeprowadzenie wyboru swojego syna, Karola IV, na władcę niemieckiego w 1346 r.

Karol IV jako król Czech miał ogromne zasługi dla rozwoju tego kraju. Pragę, w której najchętniej rezydował, uczynił nieformalną stolicą cesarstwa. W 1344 r. uzyskał od papieża zgodę na utworzenie odrębnej czeskiej prowincji kościelnej, niezależnej od arcybiskupstwa moguckiego. Ponadto dzięki jego staraniom w 1348 r. w Pradze założono pierwszy uniwersytet w Europie Środkowej. Karol IV powiększył także terytorium swojej dziedzicznej monarchii, przejmując panowanie w ostatnich niezależnych księstwach śląskich, w Górnych i Dolnych Łużycach oraz w części Palatynatu. Przejął we władanie również Marchię Brandenburską po wymarciu lokalnej dynastii w 1373 r. Karol IV jeszcze za życia zapewnił swojemu najstarszemu synowi, Wacławowi IV, elekcję na tron niemiecki, młodszemu zaś, Zygmuntowi Luksemburskiemu, dziedziczenie tronu węgierskiego w 1387 r.

POWSTANIE HUSYTYZMU

Założenie nowej prowincji kościelnej i uniwersytetu przyczyniło się w XIV w. do rozwoju życia religijnego, intelektualnego oraz kulturalnego w Czechach. Dzięki silnej pozycji politycznej i materialnej Kościoła zaczęły kształtować się tam różne prądy religijne – zarówno ruch *devotio moderna*, jak również grupy uznawane przez papiestwo za heretyckie. Na przełomie XIV i XV w. uniwersytet praski stał się miejscem zaciekłych debat na temat nauki Johna Wiklefa i reformy Kościoła.

Środowiska niemieckie opowiadały się za utrzymaniem dotychczasowego porządku w Kościele, natomiast Czesi byli zwolennikami zmian. Nieformalnym przywódcą grupy reformatorów został **Jan Hus** (dlatego zwolenników jego poglądów nazywano **husytami**). Hus popularyzował swoje nauki podczas wygłaszanych kazań.

Jan Hus został przedstawiony na pomniku w Wormacji. Centralną postacią monumentu jest Marcin Luter. Otaczają go wybitni reformatorzy Kościoła, wśród których ważne miejsce zajmuje czeski teolog.

- *pomnik, Wormacja, XIX w.*

Konflikt między Czechami a przybyszami z Niemiec nasilił się po wydaniu w **1409 r.** przez króla Wacława IV **Dekretu kutnohorskiego**. Środowisko niemieckie zostało pozbawione większości we władzach uniwersytetu praskiego. Na znak protestu niemieccy profesorowie oraz studenci opuścili Pragę i po niedługim czasie przyczynili się do założenia nowego uniwersytetu w Lipsku. Jednocześnie oskarżyli praską uczelnię o to, że stała się siedliskiem herezji.

Ruch husycki budził coraz większe zaniepokojenie władz kościelnych. W 1415 r. sobór obradujący w Konstancji, który miał m.in. rozstrzygnąć spory doktrynalne wokół tez Wiklefa, wezwał do przybycia Husa jako głównego orędownika tych poglądów. Mimo że posiadał królewski list żelazny gwarantujący mu bezpieczeństwo, po przybyciu na miejsce Hus został aresztowany i postawiony przez sobór w stan oskarżenia. Nie odwołał swoich poglądów, za co w **1415 r.** spalono go na stosie.

Śmierć Husa wywołała w Czechach falę powszechnego oburzenia. Na popularność ruchu wpłynęły nie tylko kwestie religijne, lecz także czynniki ekonomiczne i narodowościowe. Skonfliktowani z Niemcami Czesi pojmowali husytyzm jako sprawę narodową, a wysuwany przez jego zwolenników **postulat ubóstwa duchowieństwa** traktowali jako pretekst do podziału majątku kościelnego. Symbolem husytyzmu stała się **komunia udzielana** świeckim wiernym **pod dwiema postaciami** (chleba i wina). Z tego powodu jego przedstawicieli nazywano **utrakwistami** (łac. *sub utraque specie* – 'pod obiema postaciami'; czyt.: sup utrakfe specje). Z czasem zaczęto tak określać tylko zwolenników umiarkowanego nurtu ruchu. Radykalny odłam husytyzmu nazwano **taborytami**. Nazwa pochodziła od ich pierwotnej siedziby w południowych Czechach na wzgórzu, któremu nadali biblijną nazwę: góra Tabor. W krótkim czasie z obozu wyrosło duże i prężne miasto. Taboryci nie zamierzali reformować Kościoła. Odrzucili całkowicie hierarchię kościelną z papieżem i biskupami. W jej miejsce utworzyli własną organizację religijną i równocześnie wojskową.

WOJNY HUSYCKIE

Otwarty konflikt między zwolennikami i przeciwnikami poglądów Jana Husa wybuchł w Czechach w **1419 r.** Wówczas husyci zajęli

Jan Hus został spalony na stosie 6 lipca 1415 r. podczas soboru w Konstancji. Jego prochy zostały później wrzucone do Renu.

- *miniatura, Niemcy, XV w.*

Wojska husyckie prowadzone przez Jana Žižkę. Ich znakiem był widoczny na sztandarach kielich, symbolizujący eucharystię przyjmowaną pod dwiema postaciami.

- *miniatura, Czechy, XV w.*

Pragę, a w kolejnych miesiącach powstanie rozprzestrzeniło się na całe Czechy. Sytuację skomplikowała nagła śmierć króla czeskiego Wacława IV, który nie miał męskiego potomstwa. Roszczenia do tronu wysunął wówczas Zygmunt Luksemburski, jednak husyci, którzy sprawowali władzę w Pradze i znacznej części Czech, pamiętający jego postawę w Konstancji, odrzucili tę kandydaturę. W 1420 r. zorganizował on więc z poparciem papiestwa wyprawę krzyżową przeciwko husyckim Czechom. Poniósł jednak porażkę pod Pragą. Rozstrzygające okazało się wówczas wsparcie, jakiego utrakwistom udzielili taboryci pod wodzą hetmana **Jana Żiżki** [czyt.: żiżki]. W tym czasie (w 1420 r.) został ułożony wspólny program husytów: tzw. **cztery artykuły praskie**.

W kolejnych latach Zygmunt Luksemburski kilkukrotnie poprowadził kampanie wojenne przeciwko husytom, które nie przyniosły mu jednak sukcesu. Dopiero sojusz z ich umiarkowanym odłamem i gwarancja autonomii utorowała mu drogę do przejęcia tronu czeskiego. Ważnym etapem było rozgromienie wojsk taborytów przez utrakwistów w bitwie **pod Lipanami** w 1434 r. W 1436 r. Zygmunt Luksemburski przyjął tzw. **kompaktaty praskie**, zaakceptowane przez synod w Bazylei, dzięki czemu koronował się na króla Czech. Ten kompromis z umiarkowanymi husytami gwarantował

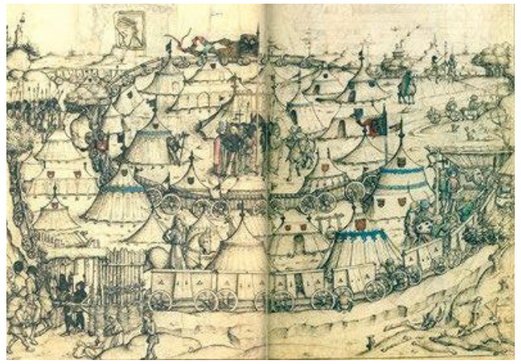

Obóz wojsk husyckich otoczony wozami bojowymi, które zapewniały ochronę przed atakiem nieprzyjaciela.
▪ *miniatura, Niemcy, XV w.*

im autonomię religijną, komunię pod obiema postaciami i liturgię w języku czeskim. Po jego śmierci w 1437 r. władzę w Czechach na kilkanaście lat przejęli Habsburgowie: Albrecht II i Władysław Pogrobowiec. Po śmierci drugiego z nich rozpoczęły się spory między katolickim a husyckim obozem możnowładców. W ich wyniku w 1458 r. tron objął utrakwista **Jerzy z Podiebradów**. Nowemu władcy – mimo starań – nie udało się utrzymać poprawnych stosunków z papiestwem. W 1462 r. Pius II odwołał kompaktaty praskie. Po śmierci Jerzego z Podiebradów sejm czeski w 1471 r. wyniósł na tron najstarszego syna króla Polski Kazimierza IV Jagiellończyka – **Władysława II Jagiellończyka**.

WARTO WIEDZIEĆ

Armia husycka

Podczas wojen toczonych z siłami Zygmunta Luksemburskiego armia husycka zwyciężyła w większości bitew, mimo że zazwyczaj walczyła z przeważającymi siłami przeciwnika. Tajemnicą jej sukcesów było znakomite i nowatorskie wykorzystanie znanych już rodzajów broni oraz zastosowanie na masową skalę najnowocześniejszego środka bojowego – broni palnej. Ta ostatnia zapewniała piechocie przewagę w starciach z ciężkozbrojnym rycerstwem.

Za twórcę husyckiej sztuki wojennej uznaje się Jana Żiżkę. Najbardziej charakterystycznym elementem taktyki jego wojsk było zastosowanie wozów bojowych, współdziałających z konnicą, piechotą oraz artylerią. Ustawione w szyku, tworzyły one umocnienia, spoza których husyci mogli prowadzić skuteczny ostrzał nacierających wrogów i w ten sposób rozbijać szarże konnego rycerstwa. Wewnątrz utworzonych w ten sposób twierdz stała piechota, gotowa w każdej chwili zaatakować osłabionego wroga. Kolejną cechą wyróżniającą armię husycką było bezkompromisowe postępowanie z wrogiem. Dążono do jego całkowitego zniszczenia i podczas walk nie brano jeńców.

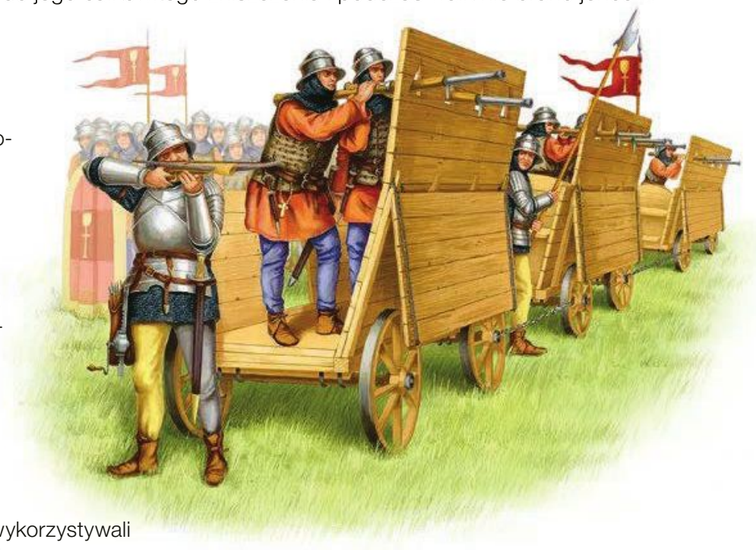

Wóz bojowy z załogą stanowił podstawową jednostkę taktyczną armii husyckiej. W jej skład wchodziło 6–8 kuszników, 2 strzelców z hakownicami, 2 pawężników (pawęż to rodzaj tarczy) oraz 4 włóczników i 4 żołnierzy uzbrojonych w cepy bojowe. Organizacyjnie wozy łączono po 10 sztuk.

? W jaki sposób husyci wykorzystywali w walce wozy bojowe?

EUROPA ŚRODKOWA I WSCHODNIA U SCHYŁKU ŚREDNIOWIECZA

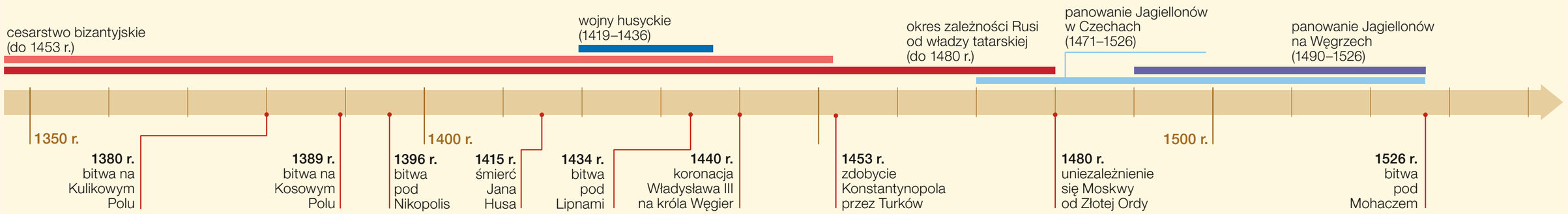

? Z jakim państwem walczyły kraje Europy Środkowej w XV w.?

TEKST ŹRÓDŁOWY

ARTYKUŁY PRASKIE

Postulaty zawarte w artykułach praskich zostały opracowane przez duchowieństwo czeskie podczas dysput teologicznych w latach 1417–1420.

My, burmistrz, rajcy, ławnicy i cały lud miasta Pragi, stolicy królestwa czeskiego i innych wiernych temu królestwu – postanawiamy [...].

Po pierwsze: by w królestwie czeskim swobodnie i bezpiecznie głoszono słowo Boże i by księża głosili je bez przeszkód [...].

Po drugie: by Ciało i Krew najświętszego ukrzyżowanego Chrystusa Pana rozdawane były pod postacią chleba i wina wszystkim wiernym, wolnym od grzechu śmiertelnego, jak postanowił Chrystus, Pan i Zbawca [...].

Po trzecie: by (księżom) odebrano i zniesiono ich świecką władzę nad bogactwem i dobrem doczesnym, szkodzącą ich stanowisku i aby księża dla zbawienia swego wrócili do reguły Pisma Św. i żywota apostolskiego, jaki wiódł Chrystus ze swymi apostołami.

Po czwarte: by wszystkie grzechy śmiertelne, zwłaszcza jawne, a także inne występki przeciw prawu bożemu karano i potępiono (niezależnie) od stanowiska (grzeszącego). Śmierci są godni ci, co popełniają (grzechy), i ci, co potakują (grzechom takim) jak: rozpusta, obżarstwo, cudzołóstwo, złodziejstwo, grabież, nienawiść, kłamstwo, krzywoprzysięstwo, zbędna praca, czary, żądza bogactw, lichwa; a wśród księży: świętokupstwo, kacerstwo [wyznawanie jakiejś herezji lub którejś z religii protestanckich], *branie pieniędzy za chrzest, za bierzmowanie, za spowiedź, za komunię, za oleje święte, za wodę (święconą), za mszę, targowanie się, kupowanie lub sprzedawanie mszy, (branie pieniędzy) za msze i modlitwy za zmarłych, od postów, za msze zaduszne i za inne rzeczy, za kazania za pogrzeb, od (bicia w) dzwony, za poświęcanie kościołów, ołtarzy i kaplic, za probostwa, za stanowiska i prałatury, za dostojeństwa, za odpusty; (dalej) wynikające stąd herezje i hańbiące Kościół Chrystusowy:* [...] *Każdy sprawiedliwy syn swej matki, Kościoła świętego, powinien to wszystko odrzucić, wyrzec się i sprzeciwiać się temu, nienawidzić jak diabła i mieć to w obrzydzeniu.*

Źródło: *Historia powszechna XIV–XV w. Wybór tekstów*, oprac. M. Małowist, przy udziale B. Geremka, A. Wyrobisza, Warszawa 1954, s. 135–137.

? 1. Powiedz, jakie postulaty zawierał program religijny husytów.
2. Wymień nadużycia ze strony Kościoła, które były piętnowane przez zwolenników Jana Husa.

POWSTANIE IMPERIUM OSMAŃSKIEGO

W XIII w. tureckie państwo Seldżuków w Anatolii rozpadło się na kilkanaście drobnych emiratów. Pod koniec stulecia jeden z emirów, **Osman I**, ogłosił się sułtanem i rozpoczął ich jednoczenie i ekspansję terytorialną. Działania te zapoczątkowały powstanie tureckiego imperium, od imienia założyciela dynastii nazwanego „osmańskim". W ciągu następnych dziesięcioleci Turcy osmańscy dzięki swojej armii stali się potęgą.

W połowie XIV w. Osmanowie byli sprzymierzeńcami osłabionego cesarstwa bizantyjskiego, które broniło się przed Serbią. Turecki władca wykorzystał ten sojusz do zdobycia przyczółka w Europie – na półwyspie Gallipoli. W następnych dziesięcioleciach Turcy osmańscy podporządkowali sobie posiadłości bizantyjskie w Anatolii i zaczęli zagrażać Konstantynopolowi. Wkroczyli też do Europy i stopniowo podbijali skłócone ze sobą państwa bałkańskie. W 1362 r. zajęli Adrianopol, do którego przenieśli swoją stolicę. Następnie w **1389 r.** pokonali Serbów i Bośniaków w krwawej bitwie na **Kosowym Polu**, w wyniku której podporządkowali sobie ich terytorium oraz zagarnęli Bułgarię.

Kolejnym państwem zagrożonym przez Turków stało się Królestwo Węgierskie. W **1396 r.** król Zygmunt Luksemburski zorganizował przeciwko nim wyprawę krzyżową. Jego

IMPERIUM OSMAŃSKIE

? 1. Określ, kiedy Turcy zdobyli największe terytoria w Europie.
2. Wymień najważniejsze bitwy stoczone przez wojska chrześcijańskie z oddziałami Osmanów.

wielonarodowa armia została jednak rozgromiona w bitwie **pod Nikopolis**. Dalsze podboje tureckie na pewien czas powstrzymała klęska zadana imperium osmańskiemu przez mongolskie wojska Timura Chromego (Tamerlana) w bitwie pod Ankarą w 1402 r. Jednak Turcy szybko otrząsnęli się po klęsce i ponownie podjęli ekspansję na Węgry. W **1444 r.** armia osmańska zadała klęskę siłom węgierskim w **bitwie pod Warną**.

W jeszcze gorszej sytuacji znalazło się cesarstwo bizantyjskie. Pozbawione pomocy traciło kolejne terytoria, aż w końcu zostało ograniczone do samego Konstantynopola. Miasto zaczęło popadać w ruinę na skutek walk i blokad. Potężne fortyfikacje, wzniesione jeszcze w czasach rzymskich, nie były w stanie wytrzymać oblężenia prowadzonego za pomocą artylerii. Dysponujące nowoczesną bronią wojska sułtana Mehmeda II rozpoczęły oblężenie wiosną 1453 r. **29 maja 1453 r.**, po dwóch miesiącach walk, Konstantynopol upadł, co położyło kres istnieniu Bizancjum. Jego nazwę zmieniono wówczas na „Stambuł" i ustanowiono go stolicą imperium osmańskiego.

WĘGRY W XV WIEKU

W XIV w. Węgry znajdowały się pod panowaniem dynastii Andegawenów. Po śmierci Ludwika Wielkiego władzę w kraju przejął mąż jego córki Marii – **Zygmunt Luksemburski**. Rządy tej dynastii również nie trwały długo, ponieważ król nie miał męskiego dziedzica. W tej sytuacji tron węgierski odziedziczył Albrecht II Habsburg (1437–1439). Po jego śmierci, dzięki zdecydowanemu poparciu rycerstwa, w 1440 r. na tronie węgierskim został osadzony syn Władysława Jagiełły, król Polski **Władysław III**. W ten sposób po raz kolejny doszło do zawarcia polsko-węgierskiej unii personalnej.

Młody władca z zapałem podjął walkę z zagrożeniem tureckim. Na czele jego wojsk stał znakomity wódz **Jan Hunyady** [czyt.: huniady]. Rozpoczęta w 1443 r. wojna zakończyła się zwycięstwem Węgrów i zawarciem rozejmu w Szegedynie na 10 lat. Na mocy tej ugody Węgry miały odzyskać utracone wcześniej ziemie oraz otrzymać odszkodowania wojenne. Jednak za namową papieskiego legata Władysław III zerwał porozumienie i podjął nową wyprawę w głąb Bułgarii. W jej trakcie doszło do bitwy pod Warną (1444 r.), zakończonej klęską Węgrów i śmiercią młodego władcy, który zyskał przydomek „Warneńczyk". Wydarzenie to oznaczało koniec polsko-węgierskiej unii personalnej.

Po śmierci Władysława III tron w Budzie przekazano w ręce syna Albrechta II Habsburga – Władysława V Pogrobowca. Kiedy władca ten zmarł, w 1458 r. możnowładztwo wraz ze szlachtą wybrało na króla syna Jana Hunyadyego – **Macieja Korwina**. Dzięki aktywnej polityce tego monarchy Węgry osiągnęły szczyt swojej potęgi. Podczas walk o koronę czeską władca przyłączył do swojego państwa Morawy, Śląsk, a także część Austrii. Nie pozostawił jednak męskiego potomka. Po zgonie Macieja Korwina w 1490 r. tron węgierski objął król Czech Władysław Jagiellończyk (wnuk Władysława Jagiełły). Panowanie dynastii Jagiellonów w Czechach i na Węgrzech zakończyło się w **1526 r.** wraz ze śmiercią

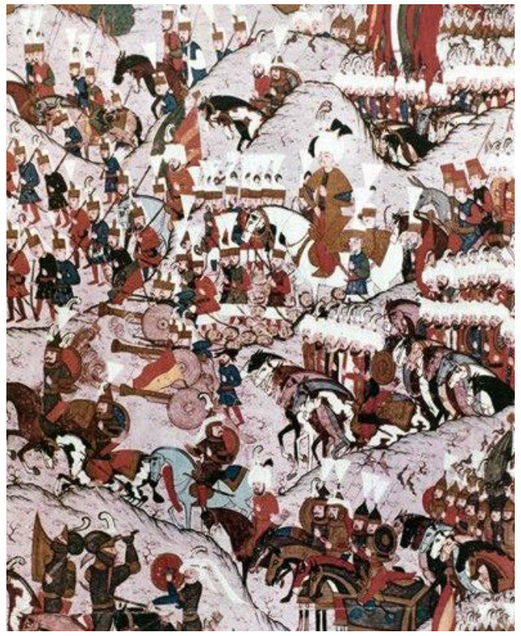

W bitwie pod Mohaczem stoczonej w 1526 r. armia węgierska została rozbita przez wojska Sulejmana Wspaniałego. Za panowania tego władcy imperium osmańskie osiągnęło szczyt swojej potęgi. Na miniaturze uwieczniono sułtana na czele armii, składającej się z kawalerii, artylerii oraz janczarów.

▪ *miniatura, Turcja, XVI w.*

Ludwika Jagiellończyka, syna Władysława Jagiellończyka, w przegranej bitwie z Turkami **pod Mohaczem**. Na mocy zawartych w **1515 r.** w Wiedniu układów dynastycznych monarchię czeską i węgierską przejęli w dziedziczne władanie Habsburgowie.

RUŚ OD XIII DO XV WIEKU

O kierunku rozwoju historycznego Rusi zadecydowała inwazja mongolska z XIII w. Księstwa zachodnie znajdowały się pod władzą chanów Złotej Ordy przez 100 lat, a wschodnie (w tym Moskwa) – przez ponad 200 lat. W tym czasie Ruś była niemal całkowicie odcięta od kontaktów z zachodnimi sąsiadami. Podczas gdy w Europie uformował się ustrój stanowy, w księstwach ruskich nadal panował ustrój patrymonialny, wzmocniony despotyzmem władców Złotej Ordy. Wyjątkami były częściowo niezależne od Tatarów **Nowogród Wielki** i **Psków**, leżące na północy.

EUROPA ŚRODKOWA I WSCHODNIA W XV WIEKU

1. Powiedz, na jaki okres przypada szczyt potęgi dynastii jagiellońskiej.
2. Wskaż główne kierunki ekspansji Wielkiego Księstwa Moskiewskiego w XV w.

Mongołowie zachowali na Rusi urząd wielkiego księcia i wzmocnili jego pozycję, aby uprościć i wzmocnić kontrolę nad księstwami ruskimi. Początkowo nadawali ten tytuł władcom Włodzimierza nad Klaźmą, a od pierwszej połowy XIV w. godność ta na stałe została przez nich przypisana książętom moskiewskim. W drugiej połowie XIV w. Złota Orda pogrążyła się w kryzysie wewnętrznym, spotęgowanym walkami między pretendentami do tronu. Wykorzystali to książęta moskiewscy, którzy zaczęli przyłączać do swojego państwa inne księstwa dzielnicowe. Politykę tę określano jako „zbieranie ziem ruskich". Jednocześnie dążyli oni do uniezależnienia się od Tatarów. W **1380 r.** książę moskiewski **Dymitr Doński** rozbił w bitwie **na Kulikowym Polu** (nad Donem – stąd przydomek zwycięzcy) wojska tatarskie dowodzone przez Mamaja

WARTO WIEDZIEĆ

Nowogród Wielki

Dzięki bogactwu uzyskanemu na skutek pośrednictwa w handlu dalekosiężnym Nowogród Wielki kontrolował rozległe terytorium. Panował w nim oryginalny ustrój polityczny, analogiczny do włoskich republik miejskich. Jeszcze przed inwazją Mongołów ludność Nowogrodu Wielkiego uniezależniła się od książąt kijowskich i samodzielnie wybierała na wiecach władców oraz urzędników. Elekcyjni książęta nowogrodzcy, którzy reprezentowali miasto w stosunkach zewnętrznych oraz dowodzili jego wojskiem, musieli zaprzysiąc ustalenia zawarte w specjalnym pakcie. W dokumencie tym określono zakres ich władzy oraz przysługujące im dochody. Nowogród Wielki nie tylko zachował autonomię w imperium Złotej Ordy, lecz także obronił się przed Szwedami i Krzyżakami. Szczególną rangę w rosyjskiej historii otrzymała klęska zadana wojskom krzyżackim w 1242 r. na zamarzniętym jeziorze Pejpus przez armię nowogrodzką, którą dowodził książę Aleksander Newski. Niezależność Nowogrodu Wielkiego złamali dopiero książęta moskiewscy w drugiej połowie XV w.

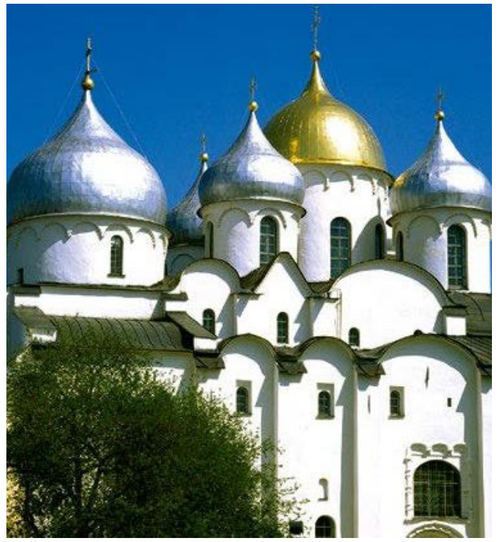

Sobór św. Sofii w Nowogrodzie Wielkim, zwany również soborem katedralnym Mądrości Bożej, został ufundowany w latach 1045–1052 przez księcia Włodzimierza Jarosławowicza. Świątynia jest także miejscem pochówku tego władcy.

▪ *fotografia współczesna, Rosja*

? Co świadczyło o niezależności Nowogrodu Wielkiego?

– pretendenta do tytułu chana Złotej Ordy. Bitwa ta nie przyniosła jednak przełomu, gdyż kolejny pretendent do tronu Złotej Ordy, Tochtamysz, najpierw pokonał siły Mamaja, a następnie Dymitra Dońskiego. Książęta moskiewscy uznawali zwierzchność chanów Złotej Ordy jeszcze przez 100 lat.

Przełomowe znaczenie dla rozwoju potęgi Moskwy miało panowanie wielkiego księcia Iwana III Srogiego. Z jednej strony z rozmachem kontynuował on politykę „zbierania ziem ruskich", z drugiej zaś nadał swojej władzy nową rangę ideową. W 1471 r. poślubił Zofię Paleolog, która była bliską krewną ostatnich cesarzy bizantyjskich. Dzięki temu małżeństwu uznał się za spadkobiercę uniwersalnej idei cesarstwa bizantyjskiego. Tak powstała koncepcja „**trzeciego Rzymu**", którym miała stać się Moskwa.

ĆWICZENIA

1. Omów ruch husytów w XV w. i skutki jego działań.
2. Opisz proces formowania się imperium osmańskiego.
3. Przedstaw politykę dynastyczną Jagiellonów w XV w.
4. Odpowiedz, w jakiej sytuacji znalazła się Ruś po podbojach mongolskich.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Kłoczowski, *Europa słowiańska w XIV–XV wieku*, Warszawa 1984.
W. Swoboda, *Warna 1444*, Warszawa 1999.

6 PANOWANIE KAZIMIERZA JAGIELLOŃCZYKA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie ziemie Polacy chcieli odzyskać od państwa zakonu krzyżackiego?
2. W jaki sposób zakończyły się walki polsko-krzyżackie za czasów Władysława Jagiełły?

RZĄDY WŁADYSŁAWA WARNEŃCZYKA

Po śmierci Władysława Jagiełły tron polski objął jego syn – 10-letni Władysław, nazwany później Warneńczykiem. W imieniu młodego władcy faktyczne rządy sprawował biskup krakowski **Zbigniew Oleśnicki**. W tym samym czasie na Litwie wielkim księciem obrano młodszego brata Władysława, Kazimierza. Ten krok *de facto* oznaczał zerwanie unii personalnej między obydwoma krajami.

Okres panowania syna Jagiełły to czas przemian w Europie Środkowej. W 1437 r. zmarł cesarz Zygmunt, ostatni władca z dynastii Luksemburgów. Władzę po nim objął na krótko Albrecht II Habsburg, który również zmarł bezpotomnie (jego żona była dopiero w ciąży). W tej sytuacji wolne pozostały trony Węgier i Czech. W 1440 r. możnowładcy węgierscy, którzy szukali sojuszników w walce z ekspansją turecką, zaproponowali młodemu królowi polskiemu objęcie tronu węgierskiego. Król i jego doradcy przyjęli propozycję, ale na Węgrzech rozgorzała dwuletnia wojna domowa między stronnikami Jagiellona a możnymi popierającymi wdowę i narodzonego właśnie Władysława zwanego Pogrobowcem. Ostatecznie w 1442 r. został zawarty pokój. Rządy Władysława III nie trwały długo. Unię polsko-węgierską zakończyła tragiczna śmierć króla w bitwie pod Warną w 1444 r.

Na Węgrzech nowym władcą został Władysław Pogrobowiec, a w Polsce zapanował kilkuletni **okres bezkrólewia** (**1444–1447**). Kandydatem do tronu był młodszy brat Władysława Warneńczyka, wielki książę litewski **Kazimierz Jagiellończyk**. Zwlekał on z przybyciem do Polski, ponieważ chciał ustępstw ze strony możnowładców, aby zdobyć lepszą pozycję jako monarcha. Zgodził się na objęcie tronu, dopiero gdy uzyskał uznanie Litwy i Polski za odrębne i równorzędne państwa połączone jedynie unią personalną.

POSTAĆ HISTORYCZNA

KAZIMIERZ IV JAGIELLOŃCZYK (1427–1492)

Wielki książę litewski i król Polski, twórca potęgi dynastii Jagiellonów. Kiedy w 1434 r. na tron wstąpił jego starszy brat Władysław, Kazimierz znalazł się pod opieką biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego. W 1440 r. bez zgody polskiego króla i sejmu został wielkim księciem litewskim. Po śmierci brata, ostatecznie w 1447 r., zgodził się zostać królem Polski. W 1454 r. zdecydował się na inkorporację Prus do Korony, co doprowadziło do wybuchu wojny trzynastoletniej, zakończonej zwycięstwem i odzyskaniem spornych ziem. Miał liczne potomstwo (z żoną Elżbietą z Habsburgów, zwaną Rakuszanką oraz matką królów), co miało wpływ na prowadzoną przez niego politykę dynastyczną. Długie panowanie Kazimierza Jagiellończyka było okresem znakomitego rozwoju gospodarczego i kulturalnego Polski i Litwy.

OPOZYCJA STANOWA W PAŃSTWIE ZAKONNYM

Po I pokoju toruńskim (1411 r.) Krzyżacy usilnie dążyli do wzmocnienia autorytetu władzy państwowej, osłabionego w efekcie klęski w kampanii grunwaldzkiej. Miały temu służyć represje wymierzone w rycerstwo chełmińskie, karane za rzekomo przedwczesną kapitulację pod Grunwaldem, oraz we władze części miast pruskich, oskarżane o brak woli walki i poddanie się królowi polskiemu. W 1411 r. podstępnie pojmano, a następnie publicznie stracono na rynku w Grudziądzu Mikołaja z Ryńska – chorążego ziemi chełmińskiej i przywódcę **Związku Jaszczurczego**. To półjawne stowarzyszenie powstało pod koniec XIV w., aby przeciwdziałać nadużyciom ze strony władz zakonnych. Część jego członków w obawie przed prześladowaniami w 1411 r. zbiegła do Polski. Mimo to rodząca się w państwie krzyżackim opozycja stanowa nie została unicestwiona.

W XV w. ustrój państwa krzyżackiego stawał się coraz bardziej anachroniczny w porównaniu z sąsiednimi monarchiami stanowymi. Władze zakonne arbitralnie wydawały wyroki sądowe i zwiększały obciążenia podatkowe, czym wywoływały coraz silniejszy sprzeciw konsolidującej się opozycji stanowej. Wzmacniała go rosnąca w XV w. świadomość terytorialna mieszczan i rycerzy, którzy postrzegali Prusy jako swoją ojczyznę. Byli oni w większości potomkami niemieckich osadników, a ich rodziny zamieszkiwały Prusy nawet od kilku pokoleń. Natomiast Krzyżacy, którzy wciąż rekrutowali się z rycerstwa przybywającego głównie z Frankonii i Szwabii, stanowili władzę obcą dla stanów pruskich. Główną rolę odgrywały w nich patrycjaty zamożnych miast należących do Hanzy (zob. s. 406): Gdańska, Elbląga, Królewca, Torunia i Chełmna, które współdziałały z rycerstwem, mającym słabszą pozycję. Na rycerzy pruskich oddziaływał przykład szlachty polskiej, mającej już przywileje gwarantujące silną pozycję prawną oraz udział we władzy za pośrednictwem sejmów i sejmików. Dla miast pruskich coraz bardziej liczyły się za to związki ekonomiczne z Królestwem Polskim, a zwłaszcza handel wiślany.

W 1440 r. przedstawiciele stanów pruskich zawiązali konfederację, nazywaną **Związkiem Pruskim**. Miała ona reprezentować ich interesy stanowe oraz przeciwdziałać nadużyciom władz zakonnych. Na początku lat 50. XV w. wielki mistrz podjął działania zmierzające do likwidacji Związku Pruskiego. Uzyskał poparcie kurii papieskiej oraz cesarza, który pod koniec 1453 r. nakazał rozwiązanie opozycyjnej konfederacji. W odpowiedzi Związek Pruski na początku **1454 r.** wymówił posłuszeństwo Krzyżakom oraz zajął zbrojnie większość miast i zamków w Prusach. Niemal równocześnie do Krakowa udał się pruski szlachcic Jan Bażyński. Poprosił on króla Kazimierza Jagiellończyka o włączenie państwa zakonnego do Korony. **Akt inkorporacji** został podpisany przez władcę 6 marca 1454 r. Gwarantował on stanom pruskim zachowanie dotychczasowych uprawnień i obiecywał nadanie nowych przywilejów gospodarczych oraz praw politycznych. Jego wydanie zapoczątkowało toczoną w latach **1454–1466** wojnę między państwem krzyżackim a Królestwem Polskim, nazywaną **wojną trzynastoletnią**.

TEKST ŹRÓDŁOWY

MOWA JANA BAŻYŃSKIEGO

Wraz z wybuchem powstania na terenie państwa krzyżackiego Związek Pruski wysłał delegację do Kazimierza Jagiellończyka na czele z Janem Bażyńskim. 20 lutego 1454 r. wygłosił on przed królem mowę, w której prosił go o włączenie ziem pruskich do Królestwa Polskiego.

Nie tajno, miłościwy królu, tobie i twojej radzie, a podobno i narodom sąsiednim, ile krzywd i niegodziwości, ile zniewag i sromoty naddziadowie i ojcowie nasi, a na koniec my sami wycierpieliśmy od mistrza i zakonu pruskiego. [...] *Ale nad te wszystkie klęski więcej nas jeszcze to dotykało, żeśmy byli zmuszeni do łamania sojuszów i prowadzenia wojen, tym przykrzejszych dla nas, że tak niesprawiedliwych; żeśmy musieli nastawiać nasze głowy za nieprawość mistrza i Krzyżaków, którzy nigdy szczerze się z nami nie znosili* [...]. *Komturowie i posiadacze zamków nie sromali się* [wstydzili się], *bez przeprowadzenia sprawy, bez złożenia sądu, zabierać nam dobra i majątki, żony w oczach mężów i córki wobec rodziców porywać na pastwę swoich lubieżnych chuci. A tym, którzy się na takie krzywdy uskarżali, miasto* [zamiast] *wymierzenia sprawiedliwości zdejmowano głowy albo wydzierano mienie. Przyciśnieni tak wielką niedolą, uczyniliśmy wszyscy między sobą związek, abyśmy się od tylu cierpień zasłonić mogli. Ten związek* [...] *teraźniejszy mistrz Ludwik* [...] *usiłował rozerwać i zniweczyć, a sprawa nasza wyniesiona została przed sąd Fryderyka cesarza rzymskiego, rzeczony cesarz, odrzuciwszy najsłuszniejsze* [...] *za nami mówiące dowody* [...] *i unieważniwszy wyrokiem swoim nasz związek, skazał nas na* [...] *wieczne poddaństwo mistrzowi i zakonowi* [...]. *Ten więc wyrok cesarza* [...] *spowodował nas do wypowiedzenia posłuszeństwa Krzyżakom i podniesienia przeciw nim oręża* [...]. *W ciągu dni dwudziestu orężem naszym przeszło dwadzieścia zdobyliśmy zamków* [...].

Gdy więc twoja Królewska Miłość [...] *jesteś zakonu tego nadawcą, uposażycielem i dobroczyńcą, ziemie zaś pomorska, chełmińska i michałowska gwałtem, przemocą zostały Królestwu Polskiemu wydarte, przeto udajemy się do Majestatu twego z prośbą, abyś nas raczył przyjąć za twoich i królestwa twego wieczystych poddanych i hołdowników, i wcielił do Królestwa Polskiego, od którego jesteśmy oderwani.*

Źródło: *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej*, z. 24, Kraków 1923, s. 22.

1. Wymień przyczyny powstania Związku Pruskiego, które w swojej mowie przedstawił Jan Bażyński.
2. Wyjaśnij, dlaczego mieszkańcy Prus zwrócili się do króla z prośbą o inkorporację ich ziem do Królestwa Polskiego.

WOJNA TRZYNASTOLETNIA

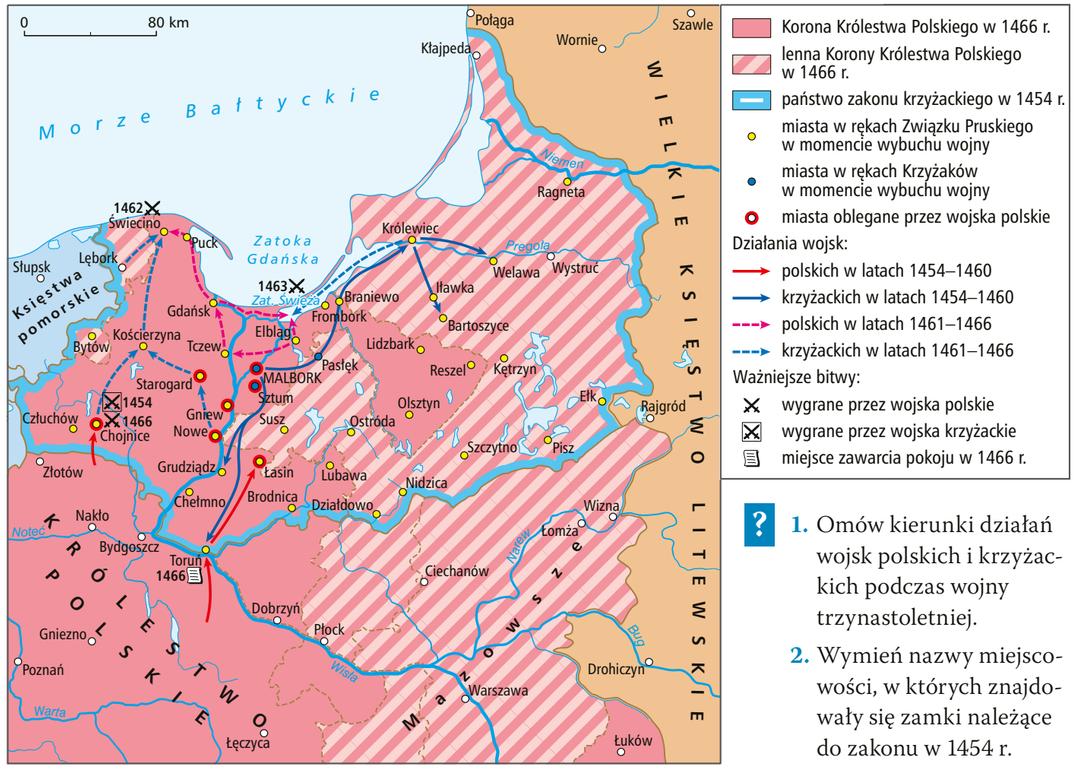

1. Omów kierunki działań wojsk polskich i krzyżackich podczas wojny trzynastoletniej.
2. Wymień nazwy miejscowości, w których znajdowały się zamki należące do zakonu w 1454 r.

WOJNA TRZYNASTOLETNIA

Kryzys, który dotknął państwo krzyżackie po klęsce grunwaldzkiej, wpłynął także na jego zdolności obronne. Po przegranej wojnie z Polską i Litwą zmalał napływ rycerzy z Zachodu, chcących wziąć udział w walce z poganami. Poza tym Krzyżacy nie mogli liczyć na pospolite ruszenie rycerstwa pruskiego, które z uznaniem przyjmowało kolejne przywileje nadawane szlachcie w Królestwie Polskim. W tej sytuacji zaczęli korzystać z usług znakomicie wyszkolonych i wyposażonych oddziałów zaciężnych. Ich utrzymanie było jednak kosztowne, dlatego w państwie zakonnym nieustannie podwyższano podatki, co potęgowało niezadowolenie poddanych. W 1454 r., aby poprawić sytuację finansową, Krzyżacy zdecydowali się nawet na sprzedaż Nowej Marchii.

Kiedy rozpoczęła się wojna trzynastoletnia, Polacy liczyli na szybkie zwycięstwo. Wprawdzie zakon cieszył się poparciem cesarza oraz papieża, który w 1455 r. obłożył klątwą wszystkich poddanych buntujących się przeciwko Krzyżakom, lecz przychylność rycerstwa i mieszczaństwa pruskiego dawała stronie polskiej nadzieję na sukces, zwłaszcza że zbuntowane stany przejęły większość zamków i miast. Jednak już pierwsza bitwa, stoczona **18 września 1454 r. pod Chojnicami**, zakończyła się klęską polskiego pospolitego ruszenia. Okazało się, że niezdyscyplinowane i niechętnie ruszające do walki rycerstwo nie było w stanie przeciwstawić się mniej licznym oddziałom zaciężnym. Po rozbiciu sił królewskich Krzyżacy rozprawili się także z powstańcami pruskimi. Jednak na odzyskanie pełnej kontroli nad państwem zabrakło im środków.

Tymczasem Kazimierz Jagiellończyk po klęsce musiał prowadzić wojnę bez pospolitego ruszenia i pieniędzy. Władcę wsparły zbuntowane bogate miasta pruskie. Dzięki środkom finansowym m.in. Gdańska, Elbląga i Torunia król mógł rozpocząć werbunek własnej armii zaciężnej. Poza tym pozyskane sumy pozwoliły mu wykupić krzyżackie zamki i miasta z rąk nieopłacanych załóg. W ten sposób w 1457 r. Polacy przejęli Malbork, wydany przez czeskich najemników w zamian za zaległy żołd.

W 1461 r. Kazimierz Jagiellończyk stworzył armię zaciężną i powierzył jej dowództwo podkomorzemu sandomierskiemu **Piotrowi Duninowi**. W 1462 r. siły te pokonały liczniejszą armię krzyżacką w **bitwie pod Świecinem**. Do ostatecznego zwycięstwa Polski przyczyniło się rozbicie floty krzyżackiej przez okręty miast pruskich, Gdańska i Elbląga, w **bitwie na Zalewie Wiślanym** (**Zatoka Świeża**) w **1463 r**. Wyczerpani finansowo Krzyżacy nie byli już w stanie odtworzyć zniszczonych sił.

Długotrwała wojna okazała się zbyt kosztowna dla obu stron, dlatego w 1464 r. rozpoczęto rokowania pokojowe, które toczyły się

Oblężenie Malborka w 1460 r. to obraz Martina Schonincka [czyt.: szoninka] z pierwszej połowy XVI w. Ukazano tu walki o stolicę zakonu krzyżackiego podczas wojny trzynastoletniej. Po tym, jak wiosną 1457 r. polski król odkupił Malbork od czeskich najemników, dowodzonych przez Oldrzycha Czerwonkę, Krzyżacy odzyskali miasto. W rękach najemnych wojsk polskich pozostał jednak zamek. Przez kolejne lata siły Kazimierza Jagiellończyka dążyły do odblokowania obleganej załogi. Ostatecznie w 1460 r. miasto zostało odcięte od dostaw żywności i jego załoga musiała skapitulować przed polskim władcą. Po zajęciu Malborka na śmierć skazano jego burmistrza, który w 1457 r. otworzył przed Krzyżakami miejskie bramy.

▪ *obraz, Gdańsk, 1534 r.*

z przerwami niemal dwa lata. Ostatecznie w **1466 r.** podpisano **II pokój toruński**. Na jego mocy do Polski wróciły Pomorze Gdańskie oraz ziemie: chełmińska i michałowska. Ponadto do Korony wcielono również Żuławy z Malborkiem, Elbląg i Warmię. Ziemie te zaczęto nazywać Prusami Królewskimi. Pozostałe tereny państwa krzyżackiego, czyli Prusy Zakonne (lub Krzyżackie), ze stolicą w Królewcu, pozostały pod władzą zakonu, ale utraciły suwerenność państwową. Uważano je za część ziem inkorporowanych, na których władztwo terytorialne pozostawiono Krzyżakom.

Wyrazem podległości miała być przysięga składana królowi polskiemu przez kolejnych wielkich mistrzów. Ponadto zakon zobowią-

CZASY KAZIMIERZA JAGIELLOŃCZYKA

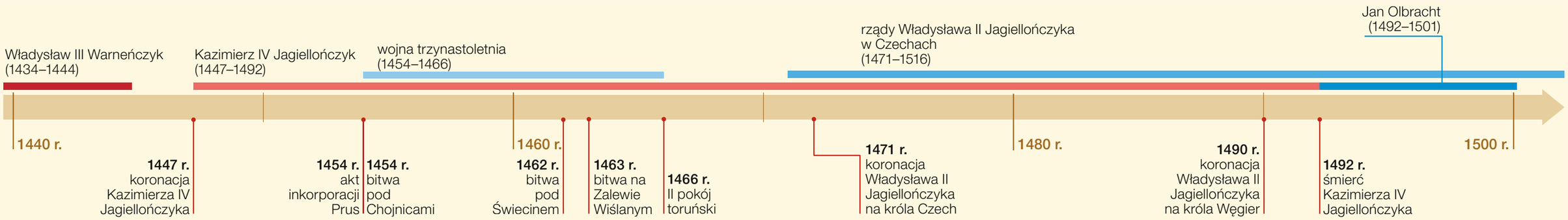

? Ile lat Kazimierz Jagiellończyk zasiadał na polskim tronie?

zywał się do pomocy zbrojnej Polsce i podporządkowywał się jej decyzjom w polityce zagranicznej. Od tej pory mogli do niego wstępować także Polacy. Obostrzenia te czyniły z Prus Zakonnych faktyczne lenno polskie. Największe znaczenie dla Korony miało uzyskanie swobodnego dostępu do morza. Umożliwiło ono zintensyfikowanie bezpośredniego handlu z Europą Zachodnią i przyczyniło się do rozwoju gospodarczego Polski.

POLITYKA DYNASTYCZNA KAZIMIERZA JAGIELLOŃCZYKA

Kazimierz Jagiellończyk, ojciec licznego potomstwa, prowadził aktywną politykę dynastyczną. Władca chciał osadzić na tronach sąsiednich państw, szczególnie Czech i Węgier, swoich synów. Prowadził przy tym zaciekłą rywalizację z austriackimi Habsburgami. Po śmierci czeskiego króla Jerzego z Podiebradów w 1471 r. na jego następcę wybrano najstarszego syna Kazimierza – Władysława. Niedługo potem w 1490 r. opustoszał także tron węgierski. Tym razem doszło do rywalizacji między braćmi, gdyż o koronę węgierską zabiegali zarówno król czeski Władysław Jagiellończyk, jak i jego brat Jan Olbracht. Ostatecznie władza na Węgrzech przypadła Władysławowi.

Po śmierci Kazimierza Jagiellończyka Polską władali kolejno trzej jego synowie. W ten sposób pod koniec XV w. Jagiellonowie panowali na olbrzymim terenie Europy Środkowej i Wschodniej, obejmującym Litwę i Ruś, Polskę, Czechy oraz Węgry. Spadkobiercy Władysława Jagiełły decydowali o losach monarchii w tej części kontynentu i mieli wpływ na najważniejsze wydarzenia polityczne epoki. Jednocześnie część historyków zarzuca Kazimierzowi Jagiellończykowi, że aby zrealizować ambicje dynastycznego swojego rodu, spowodował opustoszenie polskiego skarbca. Przykładowo w celu zdobycia pieniędzy na prowadzenie polityki sprzedawał dobra królewskie i nadawał szlachcie (rycerstwu) kolejne przywileje.

Podpisanie II pokoju toruńskiego zostało uwiecznione na obrazie Mariana Jaroczyńskiego. Pokonani w wojnie Krzyżacy podpisują akt pokojowy u stóp tronu, na którym w pozie triumfatora zasiada Kazimierz Jagiellończyk. Dzieło jest własnością Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

JAK WALCZONO W CZASIE WOJNY TRZYNASTOLETNIEJ?

Okres wojny trzynastoletniej przyniósł zmiany w sposobie prowadzenia działań zbrojnych w zmaganiach Polski z Krzyżakami. W czasach Władysława Jagiełły trzon armii stanowiło rycerstwo zwołane w ramach pospolitego ruszenia. Zazwyczaj dowódcy dążyli do stoczenia decydującej bitwy, w której kluczową rolę odegrałaby ciężka jazda. Na początku wojny trzynastoletniej polskie rycerstwo zebrało się wprawdzie na wezwanie króla, jednak początkowo zażądało kolejnych przywilejów, a po ich uzyskaniu poniosło klęskę w bitwie pod Chojnicami. Władca polski zdał sobie wówczas sprawę, że dla osiągnięcia zwycięstwa niezbędne będzie zwerbowanie wojsk zaciężnych. Zarówno Krzyżacy, jak i Polacy pozyskiwali najemników, głównie z państw niemieckich i Czech.

Zmienił się również charakter walk. Nie dążono już do walnej bitwy, a skupiano się na oblężeniach miast i zamków. Podczas ich zdobywania coraz większą rolę zaczęły odgrywać piechota i artyleria. Armaty pojawiły się w Europie w połowie XIII w., w Polsce zaś broń palna była znana w XIV stuleciu. Początkowo prymitywne armaty były mało skuteczne. Gwałtowny rozwój artylerii przyniosły czasy wojny stuletniej. Udoskonalono wówczas konstrukcję armat i tworzono coraz skuteczniejsze mieszanki prochu. Artyleria z początku XV w. była już w stanie niszczyć mury miast i zamków.

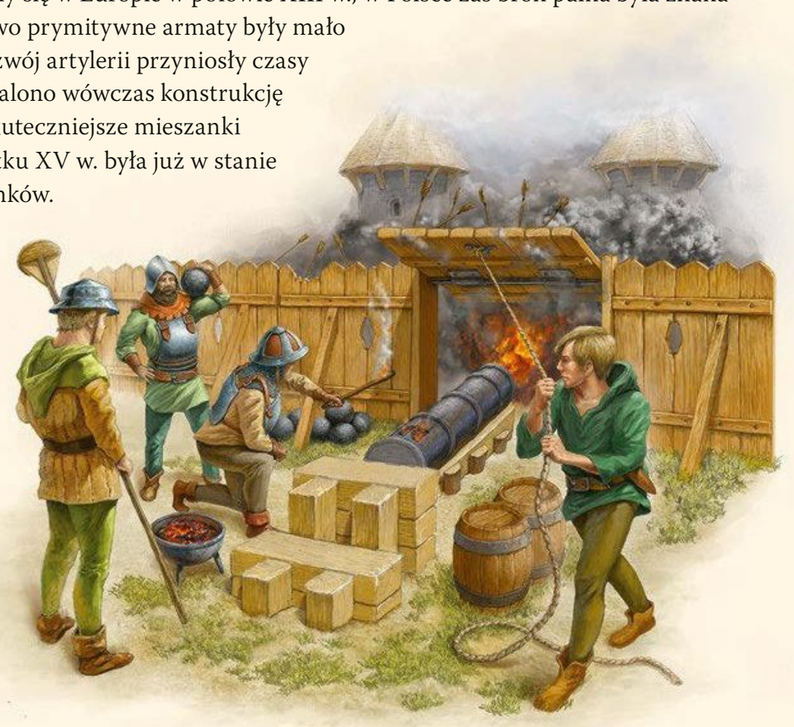

Bombardy to armaty używane w XIV i XV w. Wykorzystywano je m.in. podczas oblężeń. Bombardy wystrzeliwały kamienne lub żelazne kule nawet na odległość ponad 500 m.

? Jakie różnice w prowadzeniu walk zaszły między Wielką Wojną z lat 1409–1411 a wojną trzynastoletnią?

ĆWICZENIA

1. Przedstaw okoliczności objęcia tronu przez synów Władysława Jagiełły.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób doszło do powstania opozycji stanowej w państwie krzyżackim.
3. Omów przyczyny wybuchu wojny trzynastoletniej.
4. Wymień postanowienia II pokoju toruńskiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 2014.
B. Nowaczyk, *Chojnice 1454, Świecino 1462*, Warszawa 2010.

Polscy królowie w XV wieku – władcy dynastyczni czy państwowi?

Śmierć ostatniego króla z rodu Piastów oznaczała koniec dynastii, której członków od wczesnego średniowiecza uważano za naturalnych władców Polski. Jagiellonowie nie mogli liczyć na takie miano i każdorazowo musieli zabiegać o wybór na następcę swojego potomka. Wymuszało to większe starania o zapewnienie władztwa członkom dynastii nie tylko w Polsce, lecz także poza jej granicami.

Jan Długosz epigonem średniowiecza

Królowie zawsze marzyli, aby ich zasługi w rządzeniu państwem zostały odpowiednio przedstawione i uwiecznione dla potomności. Najwybitniejszym polskim historykiem, który opisał dzieje królów polskich, był Jan Długosz (1415–1480). Jednak jego ogromne dzieło *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego* nie znalazło uznania w oczach Jagiellonów. Podczas gdy na południu Europy w XV stuleciu dominował już humanizm, który w centrum stawiał człowieka i jego dokonania, Jan Długosz pisał swoją kronikę w średniowiecznym przeświadczeniu, że to Bóg karze i nagradza ludzi. Był zarówno osobą bardzo religijną, jak i wielkim patriotą. Obie te cechy nastawiły Długosza w opozycji wobec Jagiellonów: dynastii wywodzącej się z pogańskiej Litwy. Długosz bronił przed królem Kazimierzem Jagiellończykiem niezależności kapituły przy wyborze biskupa krakowskiego, za co w 1460 r. popadł w niełaskę i skonfiskowano mu majątek.

W stronnictwie Zbigniewa Oleśnickiego

Wybitny kronikarz przez wiele lat związany był z biskupem krakowskim i kardynałem Zbigniewem Oleśnickim (1389–1455). Duchowny ten wywarł ogromny wpływ na poglądy historyka. Był on zagorzałym wrogiem husytów, dlatego mimo że dążył do obsadzenia tronu czeskiego i węgierskiego przez królów polskich, nie zgodził się na to, aby panowali oni tam powołani przez utrakwistów lub taborytów. Według zamysłu Zbigniewa Oleśnickiego plany te miały przede wszystkim wzmocnić pozycję Polski w regionie. Jednak dla obieranych każdorazowo na tron polski Jagiellonów była to przede wszystkim szansa na wzrost znaczenia własnego rodu. Ponadto olbrzymie wpływy Oleśnickiego spowodowały jego konflikt z prowadzącym niezależną politykę Kazimierzem Jagiellończykiem. Miało to również wpływ na oceny Jana Długosza, jakie ten wystawiał pierwszym Jagiellonom, pisząc: [...] *wszechmocny Pan zemsty dotknął Polaków boleśnie wieloma karami w postaci bezładnych rządów i królów, którzy bardziej popierali Litwinów niż Polaków*. W stwierdzeniu tym jest jednak wiele prawdy, gdyż zarówno Jagiełłę, jak i jego synów cechowało bardzo silne przywiązanie do ojczyzny.

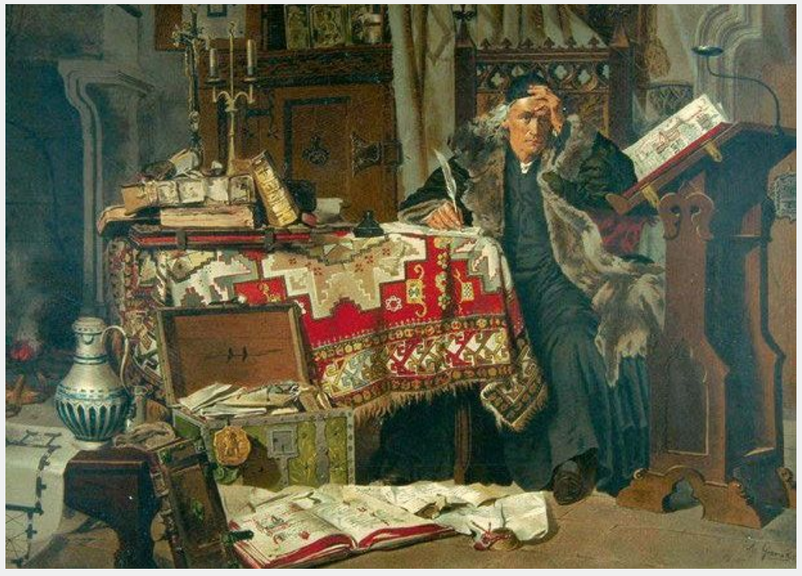

Jan Długosz w swojej pracowni został przedstawiony na obrazie Antoniego Gramatyki. Oprócz kroniki dziejów Polski Długosz był autorem licznych pism politycznych i naukowych. Kronikarz jest uważany za jednego z najwybitniejszych uczonych polskich okresu średniowiecza i ojca historiografii polskiej.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

To budzi **kontrowersje**

TABLICA GENEALOGICZNA

Jagiellonowie

Od koronacji Władysława Jagiełły w 1386 r. przez 186 lat na tronie polskim zasiadali przedstawiciele czterech kolejnych pokoleń dynastii Jagiellonów.

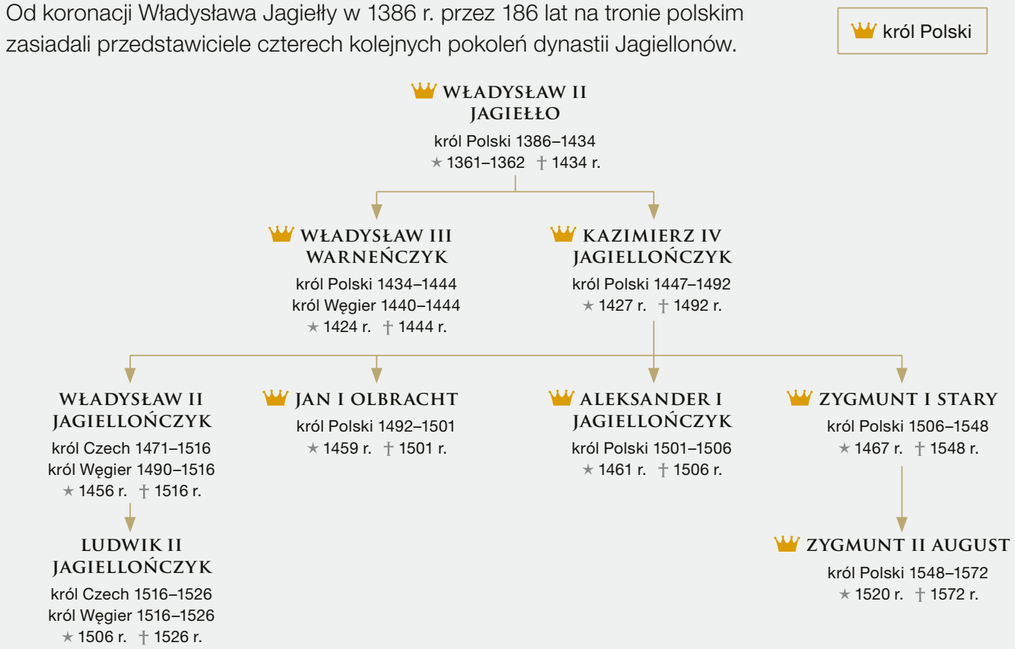

? Który z synów Kazimierza Jagiellończyka zasiadał na polskim tronie najdłużej?

Polityka dynastyczna Kazimierza Jagiellończyka

Kazimierz Jagiellończyk do historii przeszedł jako monarcha, który w wojnie trzynastoletniej (1454–1466) pokonał zakon krzyżacki i odzyskał Pomorze Gdańskie. Jednak osoba króla i prowadzona przez niego polityka zagraniczna budziły wiele kontrowersji. Młody Kazimierz, po śmierci brata Władysława III w bitwie pod Warną, początkowo odmówił propozycji objęcia tronu polskiego i opowiedział się za całkowitą separacją Litwy od Polski. Po koronacji w 1447 r. uwikłał się w trwające prawie pół wieku spory o panowanie w Czechach i na Węgrzech. Jego celem było zapewnienie tamtejszych tronów swoim synom. Starania te zakończyły się sukcesem, gdyż najstarszy potomek Kazimierza – Władysław II Jagiellończyk – został koronowany w 1471 r. na króla Czech, a od 1490 r. był też władcą Węgier. Jan Długosz nie mógł wybaczyć królowi, że angażował rycerstwo polskie w spory dynastyczne, których celem było jedynie przejęcie władzy w sąsiednich krajach, a nie myślał o odzyskaniu dla Polski Śląska.

Wychowawca królów polskich

Mimo konfliktów i krytycznej oceny polityki Kazimierza Jagiellończyka ze strony Długosza król dostrzegał jego liczne walory. Zwłaszcza królowa Elżbieta Habsburżanka (Rakuszanka) ceniła wiedzę historyka i jego patriotyzm. W 1467 r. uczyniła Długosza wychowawcą synów królewskich: Władysława, Kazimierza, Jana, Aleksandra, Zygmunta i Fryderyka. Między innymi dzięki naukom Długosza czuli się dużo bardziej związani z Polską niż ich ojciec. Trzech jego wychowanków ostatecznie zasiadało na polskim na tronie, a jeden – jako święty Kościoła katolickiego – został zaliczony w poczet patronów naszego kraju.

7 MONARCHIA POLSKA W XIV–XV WIEKU

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak była zorganizowana władza w Polsce w czasach pierwszych Piastów?
2. Jakie zmiany ustrojowe zaszły w państwach europejskich w średniowieczu?

ZMIANY W ADMINISTRACJI POLSKIEJ W XIII WIEKU

W okresie rozbicia dzielnicowego w każdym z księstw piastowskich uformowała się odrębna administracja książęca, złożona z dworu oraz urzędów centralnych i grodowych. Najwyższym rangą urzędnikiem był **komes nadworny**, z uwagi na dowodzenie książęcym wojskiem nazywany również **wojewodą**. Jedynie w Małopolsce na szczycie hierarchii znajdował się **kasztelan krakowski**. Na dworze służbę pełnili także inni urzędnicy: cześnik, stolnik, łowczy, koniuszy, miecznik, sędzia dworski i kanclerz. Na czele administracji lokalnej stali **kasztelanowie** – w XIII w. na ziemiach polskich działało ok. 100 kasztelanii.

Przeobrażenia w systemie władzy zachodziły jednocześnie z przebudową ustrojową, do której doprowadziły rozwój immunitetów, kolonizacja na prawie niemieckim (zob. s. 449) oraz zmiana struktur stanowych. W następstwie stopniowej likwidacji ustroju prawa książęcego dawni urzędnicy tracili swoje uprawnienia. Urzędy jednak pozostały, choć zmienił się ich charakter – w XIII w. te dworskie (patrymonialne) przekształciły się w ziemskie. Oznaczało to, że z instrumentów władzy monarszej stały się one elementami kształtującego się samorządu stanowego. Urzędy ziemskie wiązały się odtąd z dożywotnimi honorowymi tytułami, zapewniającymi dostęp do rzeczywistej władzy i wynikających z niej korzyści, m.in. możliwości dzierżawy **królewszczyzn**, czyli ziem będących własnością monarchy. Przedstawiciele miejscowego rycerstwa, mianowani przez władcę urzędnikami, wchodzili w skład rady książęcej.

WŁADZA MONARSZA I URZĘDY CENTRALNE

Ważnym elementem przemiany ustroju patrymonialnego w stanowy było wykształcenie się w drugiej połowie XIV w. symbolicznej idei monarchii – **Korony Królestwa Polskiego** (łac. *Corona Regni Poloniae*). Akcentowała ona jedność terytorialną wszystkich historycznie polskich prowincji, nawet jeśli znajdowały się one pod obcym panowaniem, jak Śląsk i Pomorze. Od tego momentu państwo przestano traktować jako własność dynastii. Miało być dobrem wspólnym, tworzonym przez władcę i stany.

Od końca XIV w. monarchia polska stała się **monarchią elekcyjną**. Władcę wybierała szlachta, która wcześniej negocjowała z kandydatem warunki konieczne do wypełnienia po koronacji. W XV w. elekcja była zawężona do panującej dynastii jagiellońskiej – każdy inny

Kazimierz Wielki nadaje przywilej włościanom to obraz Rafała Hadziewicza z 1834 r. Ostatni władcy z dynastii Piastów nadawali zwykle przywileje niewielkiej grupie lub nawet konkretnym osobom. Później zwyczajem stało się nadawanie przywilejów generalnych, których beneficjentami byli wszyscy szlachcice.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY

Podziały dokonane w okresie rozbicia dzielnicowego zaważyły na dalszym rozwoju ustroju administracyjnego Polski. Dawne księstwa dzielnicowe nie zostały zlikwidowane – przekształcono je w nowe jednostki terytorialne o tych samych granicach. Pozostawiono w nich także niemal nienaruszoną hierarchię urzędników ziemskich. Większe dzielnice, w których zachowały się urzędy wojewodów, stały się województwami. Były one podzielone na kasztelanie, od XV w. przekształcane w powiaty. Terytoria dawnych mniejszych dzielnic, bez wojewodów, zaczęto nazywać ziemiami. Podział na województwa, ziemie i powiaty utrzymał się do końca I Rzeczypospolitej.

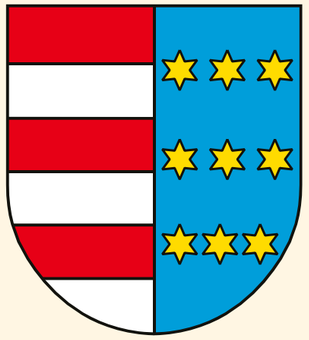

Herb ziemi sandomierskiej powstał w późnym średniowieczu. Współcześnie nawiązują do niego m.in. herby powiatu sandomierskiego oraz województwa świętokrzyskiego.

? Jaki wpływ na podział administracyjny Polski miało rozbicie dzielnicowe?

wybór skutkowałby rozpadem unii z Litwą. W tej epoce nie określono jeszcze precyzyjnie procedury wyboru monarchy. Decydujący głos mieli możnowładcy, a zgromadzona szlachta jedynie przyjmowała ich postanowienia przez aklamację (tj. jednogłośne uznanie). Zasada elekcyjności wpłynęła na rozwój przywilejów szlacheckich – część z nich była ceną płaconą przez Jagiellonów za wybór na tron.

W monarchii elekcyjnej i stanowej król w coraz większym stopniu musiał współrządzić z reprezentacją stanową, którą w Polsce stanowiła głównie szlachta. Mimo to monarcha wciąż miał ogromne kompetencje. Przede wszystkim mianował urzędników, był najwyższym sędzią, naczelnym wodzem, kierował polityką zagraniczną oraz dysponował dobrami królewskimi. Z tych ostatnich czerpał dochody lub nadawał je w dzierżawę możnowładcom w zamian za ich wsparcie polityczne.

ADMINISTRACJA LOKALNA

W XIV i XV w. ostatecznie określono hierarchię oraz kompetencje urzędników ziemskich. Zostawali nimi dożywotnio przedstawiciele miejscowej szlachty. Ograniczono także uprawnienia wojewodów. Do ich najważniejszych zadań należały władza sądowa nad ludnością żydowską oraz nadzór nad miastami. Powierzono im też określanie taks wojewodzińskich, czyli maksymalnych cen wyrobów miejskich. Honorową funkcją wojewodów było kierowanie obradami sejmików. W XIV w. nowe kompetencje zyskali podkomorzowie. Przewodniczyli oni **sądom podkomorskim**, rozstrzygającym spory graniczne między właścicielami ziemskimi.

Dla formującego się stanu szlacheckiego najważniejszym organem sądowym stały się **sądy ziemskie**, które wykształciły się z dawnych dzielnicowych sądów nadwornych. Każde województwo i ziemia miały własny sąd. Gremia te rozstrzygały wszystkie spory między szlachcicami – z wyjątkiem spraw przypisanych sądom grodzkim oraz podkomorskim. Urzędy i sądy ziemskie stanowiły fundament szlacheckiego samorządu (obok sejmików oraz sejmów).

W procesie odbudowy zjednoczonego Królestwa Polskiego ważną rolę odegrał nowy **urząd starosty**, wprowadzony na wzór czeski przez króla Wacława II. Mianowani przez monarchę urzędnicy przejęli zadanie utrzymania bezpieczeństwa i pokoju wewnętrznego, którego nie mogli już wypełniać ani wojewodowie, ani kasztelanowie. Starostowie byli namiestnikami władcy na powierzonych im terytoriach – reprezentowali go i zastępowali w wypełnianiu zadań.

WARTO WIEDZIEĆ

Dwór monarszy

Centralnym ośrodkiem władzy w państwie był dwór. Jednak zgodnie z nową koncepcją monarchii w XV w. stopniowo zaczął się wykształcać podział na urzędy koronne i nadworne. W codziennej praktyce rządzenia główną rolę odgrywała kancelaria królewska, kierowana przez kanclerza – z reguły hierarchę kościelnego – oraz podkanclerzego. Od XIV w. skarbem centralnym zarządzał podskarbi królewski (koronny). W XV w. powstał urząd podskarbiego nadwornego. Osoba ta miała prowadzić rachunki skarbowe i zajmować się prywatnym majątkiem monarchy. Od XIV w. nad porządkiem oraz bezpieczeństwem na dworze monarszym czuwał marszałek koronny. Sprawował on również nadzór nad służbą. W kolejnym wieku powstał urząd jego zastępcy – marszałka nadwornego.

Z dworem była związana rada królewska, w której skład w XV w. wchodzili biskupi katoliccy, wojewodowie i kasztelanowie oraz najwyżsi rangą urzędnicy dworscy. Pod koniec XV w. organ ten przekształcił się w izbę wyższą sejmu walnego – senat.

? Jaka była różnica pomiędzy urzędami nadwornymi i koronnymi?

Król polski w stroju turniejowym został przedstawiony w burgundzkim *Herbarzu Złotego Runa*. Zarówno płaszcz władcy, jak i kropierz jego konia ozdobiono wizerunkami białych orłów na czerwonym tle.

▪ *kopia miniatury, Francja, XV w.*

Nie mogli jedynie nadawać za niego przywilejów. Mieli prawo zwoływać pospolite ruszenie oraz dowodzić nim w razie nagłego zagrożenia. Przede wszystkim jednak utrzymywali bezpieczeństwo publiczne, m.in. na drogach, oraz ścigali i sądzili przestępców. Kwestią sporną w XIV w. była władza sądów grodzkich, którym przewodniczyli starostowie, nad szlachtą. Ostatecznie w XV w. ograniczono ją do czterech artykułów grodzkich, wskazujących czyny karane śmiercią: podpalenia, napady na domy szlacheckie, rabunki na drogach publicznych oraz gwałty. Pozostałe przewinienia szlachciców rozpatrywały sądy ziemskie.

ROZWÓJ REPREZENTACJI STANOWEJ

W okresie rozbicia dzielnicowego rozpoczęła się aktywizacja polityczna **rycerstwa**. Brało ono udział w wiecach i sądach ziemskich, a także piastowało rozmaite urzędy. Z XIII-wiecznych wieców urzędniczych, zwoływanych w każdym księstwie dzielnicowym

Sejm walny został zilustrowany w Statucie Łaskiego, wydanym w 1506 r. Na rycinie ukazano zasiadającego na tronie króla oraz otaczających go senatorów. Na ilustracji widnieją również tarcze herbowe ziem i województw Korony oraz Wielkiego Księstwa Litewskiego, których przedstawiciele tworzyli izbę poselską.

▪ *miniatura, Polska, XVI w.*

POCZĄTKI GOSPODARKI FOLWARCZNEJ

W XV w. w Europie zwiększył się popyt na produkty gospodarki leśnej (głównie drewno i smołę) oraz płody rolne (przede wszystkim zboże). W związku z tym szlachta polska zaczęła zakładać **folwarki**, czyli duże gospodarstwa wytwarzające towary na sprzedaż. Produkty te spławiano rzekami do portów bałtyckich. W połowie XV w. w województwie sandomierskim już w ¾ wsi szlacheckich funkcjonowały folwarki. Ułatwiała to zagwarantowana przywilejem warckim możliwość odbierania gospodarstw – zwykle najlepszych we wsi – sołtysom.

W kolejnych przywilejach szlachta zagwarantowała sobie całkowitą swobodę handlu oraz ograniczyła prawo chłopów do opuszczania wsi. Aby zapewnić sobie siłę roboczą w folwarkach, zaczęła również stopniowo zwiększać poddanym wymiar pańszczyzny (zob. s. 295–296). Do końca XV w. zdobyła uprzywilejowaną pozycję gospodarczą. Zmienił się styl życia szlachciców – zamiast służby zbrojnej ich powszechną profesję stanowiło prowadzenie folwarków.

? Jakie okoliczności doprowadziły do powstania w Polsce gospodarki folwarcznej?

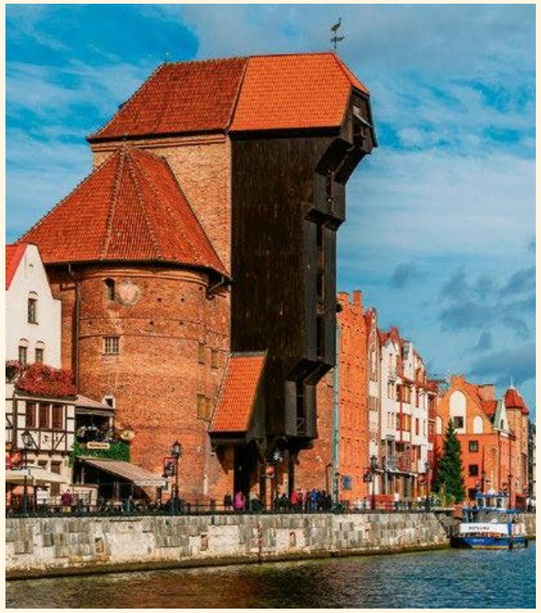

Wielki Żuraw w Gdańsku nad Motławą stanowi zabytek średniowiecznej techniki. Drewniany dźwig portowy uzyskał obecny kształt w latach 1442–1444. Wykorzystywano go do załadunku na statki towarów oraz balastu, a także stawiania masztów. Za jego pomocą można było podnieść ciężar 4 t na wysokość 11 m.

▪ *dźwig portowy, Gdańsk, XIV w.*

i zajmujących się sprawami politycznymi, prawnymi oraz finansowymi, w następnych dwóch stuleciach wykształciły się instytucje reprezentacji stanowej kluczowe dla nowego ustroju monarchii polskiej: **sejmy** i **sejmiki**. W sprawach ogólnopaństwowych królowie zwoływali **sejmy walne**, czyli zgromadzenia powszechne. Początkowo odbywały się one okazjonalnie. Od czasów Jagiełły organizowano je już regularnie, w rocznych odstępach, najczęściej w położonym w centrum kraju Piotrkowie. Główną rolę podczas ich obrad odgrywali dygnitarze, mniejszą – urzędnicy ziemscy, ogół szlachty zaś przyjmował uzgodnione decyzje przez aklamację. Niekiedy przedstawiciele szlachty wywierali presję na obradujących, zmuszonych do uwzględniania ich nastrojów i poglądów. Przełom nastąpił za panowania Jana Olbrachta. Z jego inicjatywy w **1493 r.** po raz pierwszy zwołano wzorcowy sejm walny, złożony z **Izby Senatorskiej** (biskupi, wojewodowie, kasztelanowie) oraz **izby poselskiej**, tworzonej przez posłów wybranych na **sejmikach ziemskich**.

Obok sejmów walnych w XIV i XV w. funkcjonowały także **sejmy prowincjonalne**, które zajmowały się osobnym ustawodawstwem dla mieszkańców Wielkopolski oraz Małopolski.

Swoją działalność rozwijały również sejmiki ziemskie, zwoływane w każdym województwie i na każdej ziemi. Zajmowały się one sprawami lokalnej administracji oraz prawem. Już w XV w. zatarł się na nich podział na urzędników ziemskich i ogół szlachty – w obradach mogli aktywnie uczestniczyć wszyscy zebrani. Organizacja zgromadzeń, ich uprawnienia oraz pozycja wobec monarchy kształtowały się w XIV i – przede wszystkim – XV w., kiedy to szlachta uzyskiwała kolejne przywileje.

Data	Miejsce wydania przywileju	Król Polski	Okoliczności wydania przywileju	Treść przywileju
1374	Koszyce	Ludwik Węgierski	Władca zabiegał o prawo dziedziczenia tronu polskiego dla swojej córki.	zmniejszenie podatku poradlnego z 12 do 2 groszy z łanu; zobowiązanie króla do nienakładania nowych podatków bez zgody szlachty oraz wykupu polskich szlachciców z niewoli
1422	Czerwińsk	Władysław Jagiełło	Rycerstwo zażądało przywilejów w zamian za udział w wojnie przeciwko Krzyżakom.	gwarancja nietykalności majątków szlacheckich bez wyroku sądu; zakaz pełnienia przez jedną osobę urzędu starosty i sędziego ziemskiego; zakaz bicia monety przez króla bez zgody dostojników koronnych
1423	Warta	Władysław Jagiełło	Król zabiegał o prawo dziedziczenia tronu dla swojego syna.	ograniczenie wychodźstwa chłopów ze wsi do miast; zgoda na wykup sołectw przez szlachtę; upoważnienie wojewodów do ustalania taks wojewodzińskich
1430 i 1433	Jedlnia i Kraków	Władysław Jagiełło	Szlachta wyraziła zgodę na dziedziczenie tronu przez Władysława III.	gwarancja nietykalności osobistej szlachty bez wyroku sądu
1454	Cerekwica i Nieszawa	Kazimierz Jagiellończyk	Rycerstwo zażądało przywilejów w zamian za udział w wojnie trzynastoletniej.	niezwoływanie pospolitego ruszenia, nienakładanie nowych podatków i nowych praw bez zgody sejmików
1496	Piotrków	Jan Olbracht	Rycerstwo zażądało przywilejów w zamian za udział w wyprawie wojennej na Mołdawię.	zniesienie ceł na towary wytworzone dla siebie lub w swoich dobrach; ograniczenie prawa chłopów do opuszczania wsi; zakaz kupowania ziemi przez mieszczan; taksy wojewodzińskie na towary miejskie

PRZYWILEJE SZLACHECKIE

Dokument potwierdzający nadanie przywileju w Jedlni w 1430 r. zachował się do dzisiaj. Znajdują się na nim pieczęcie możnowładców, którzy byli świadkami nadania. Niestety, nie przetrwała pieczęć samego króla. Dokument jest dziś przechowywany w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie.

▪ *dokument na pergaminie, Polska, XV w.*

Między drugą połową XIV a początkiem XVI w. szlachta otrzymała od kolejnych monarchów **przywileje generalne**, gwarantujące jej dominującą pozycję w hierarchii społecznej oraz udział w sprawowaniu władzy. Zdobywanie tych uprawnień stanowiło wynik ścierania się trzech sił politycznych: monarchów, grup możnowładczych oraz średniej szlachty. Wypełnianie szlacheckich postulatów z reguły towarzyszyła negocjacjom w sprawie wyboru monarchy na tron lub pertraktacjom z przedstawicielami tej grupy społecznej zgromadzonymi jako pospolite ruszenie i toczącymi spór z władcą.

Ostatnim znakiem przemian dokonujących się w polskim ustroju był akt ustawodawczy z **1505 r.** Sejm w Radomiu uchwalił wówczas konstytucję ***Nihil novi*** (z łac. 'nic nowego'). Zgodnie z jej postanowieniami król nie mógł wydawać ustaw bez zgody szlachty. Od tej pory wszystkie one musiały zostać przyjęte jednogłośnie przez trzy izby sejmu walnego: króla, senat i izbę poselską.

CECHY POLSKIEJ MONARCHII STANOWEJ

W procesie kształtowania się monarchii stanowej dla Polski charakterystyczna była całkowita dominacja stanu szlacheckiego. **Mieszczaństwo**, słabe i rozproszone, nie zagwarantowało sobie udziału w samorządzie terytorialnym oraz sejmach walnych, chociaż jeszcze w pierwszej połowie XV w. przedstawiciele tej warstwy społecznej uczestniczyli w zgromadzeniach ziemskich, podpisywali jako świadkowie traktaty pokojowe z Krzyżakami i uczestniczyli w elekcjach dwóch synów Władysława Jagiełły. Nawet przyłączenie do Polski w 1466 r. zurbanizowanych Prus Królewskich nie zmieniło układu sił stanowych, ponieważ tamtejsze

PRZYWILEJE SZLACHECKIE

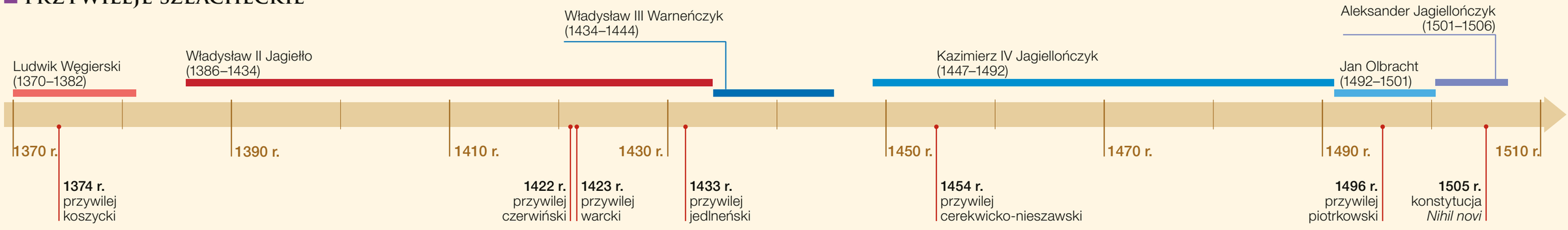

? Który władca nadał szlachcie najwięcej przywilejów?

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZYWILEJ PIOTRKOWSKI

Szlachta uzyskiwała kolejne przywileje m.in. podczas wojen – gdy zależało od niej powodzenie działań władców. Jan Olbracht nadał jej przywilej piotrkowski w zamian za zgodę na udział w wyprawie na Mołdawię.

[...] *O wolnej żegludze na rzekach.*
Postanowiliśmy, aby żegluga na rzekach Królestwa naszego, w górę i na dół, z wszelkiego rodzaju towarami była wolna dla wszystkich ludzi jakiegokolwiek stanu, zakazując wszelkie przeszkody i cła. [...]
O synach kmiecych.
Dalej, zaradzając dowolności młodzieży plebejskiej, jak i opustoszenia dóbr, postanowiliśmy, aby tylko jeden syn ze wsi od ojca mógł odchodzić do służby, a szczególnie do nauki albo do rzemiosła. Kiedy zaś powróci, powinien otrzymać świadectwo od pana obszaru, z którym, jako wyzwolony, może iść do rzemiosła albo do służby. [...]
O nieprzyjmowaniu plebejuszów do wyższych godności kościelnych.
Postanowiliśmy, aby do poszczególnych kapituł pierwszorzędnych kościołów, tj. gnieźnieńskiego, krakowskiego, włocławskiego, poznańskiego i płockiego, przyjmowali byli tylko tubylcy [tu: lokalni mieszkańcy] *Królestwa Polskiego, rodu szlacheckiego po ojcu i matce.* [...]
Zakaz wychodzenia z Królestwa w porze żniw.
Ponieważ liczni mężczyźni i kobiety z ziem mazowieckich i innych ziem Królestwa Polskiego w czasie żniw zwykli udawać się do Śląska i Prus, skutkiem czego w ziemiach polskich niełatwo dostać robotników i służby, przeto zarządzamy, aby wszyscy tacy przez władze byli zatrzymywani i oddawani do robót ziemianom. [...]
Zakaz posiadania dóbr ziemskich przez mieszczan i plebejów.
Dalej postanawiamy, że mieszczanom i plebejuszom nie wolno dóbr ziemskich kupować, dzierżawić lub posiadać, a to dlatego, że oni, posiadając takie dobra, zwykli szukać sposobności uwolnienia się od wypraw wojennych. A którzy już weszli w posiadanie dóbr ziemskich, mają je do pewnego czasu sprzedać, pod karą.

Źródło: *Historia powszechna XIV–XV w. Wybór tekstów*, oprac. M. Małowist, przy udziale B. Geremka, A. Wyrobisza, Warszawa 1954, s. 135–137.

? 1. Omów zmiany społeczne i gospodarcze wprowadzone na mocy przywileju piotrkowskiego.
2. Opisz pozycję szlachty w Polsce po 1496 r.

miasta zachowały dominującą pozycję jedynie w samorządzie lokalnym. W XV w. także **duchowieństwo** przestało dążyć do udziału w reprezentacji stanowej i nie miało swoich przedstawicieli w sejmikach oraz sejmach. Wyjątek stanowili biskupi, którzy z urzędu stawali się senatorami. **Chłopi** – najliczniejsza grupa społeczna w średniowiecznej Polsce – nie mieli żadnego wpływu na zmieniające się prawa, często bardzo dla nich niekorzystne.

ĆWICZENIA

1. Wymień i opisz zakres obowiązków najważniejszych urzędów administracji ziemskiej w średniowiecznej Polsce.
2. Omów przemiany społeczne, które nastąpiły w rezultacie nadania szlachcie przywilejów.
3. Podaj główne cechy polskiej monarchii stanowej.
4. Opisz proces przemiany polskiej monarchii patrymonialnej w stanową.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K. Baczkowski, *Rady Kallimacha*, Warszawa 1989.
W. Uruszczak, *Państwo pierwszych Jagiellonów*, Warszawa 1999.

8 KULTURA POLSKA W ŚREDNIOWIECZU

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaką rolę w kulturze średniowiecznej odgrywała łacina?
2. Jakie były główne style w średniowiecznej sztuce europejskiej?

POCZĄTKI KULTURY ŁACIŃSKIEJ W POLSCE

Przyjęcie chrztu przez księcia Mieszka I w 966 r. miało decydujący wpływ na przyszłość powstającego państwa polskiego. Polska stała się integralną, choć początkowo peryferyjną częścią europejskiej cywilizacji chrześcijańskiej. Odtąd kultura na tych ziemiach rozwijała się podobnie jak w krajach zachodniej Europy.

Na przełomie X i XI w. w ważniejszych grodach książęcych powstały pierwsze kościoły. Osiedlili się przy nich **zagraniczni misjonarze**. Były to osoby wykształcone, znające wzorce moralne i estetyczne obowiązujące w Europie Zachodniej. Ich przybycie oznaczało nie tylko początek chrześcijaństwa na ziemiach polskich, lecz także pojawienie się **kultury łacińskiej**, a zwłaszcza **piśmiennictwa**. Początkowo kilkudziesięciu księży działało w wąskim kręgu wiernych, obejmującym dwór książęcy, tamtejszych urzędników, drużynę, mieszkańców grodów i najbliższych okolic. Dzięki duchownym nowi wierni mogli poznawać doktrynę chrześcijańską, wysłuchiwać tekstów religijnych, uczestniczyć w liturgii, a także podziwiać dzieła sztuki sakralnej.

Dla ogółu społeczeństwa chrystianizacja oznaczała powolną **zmianę obyczajów**, w tym również konieczność dostosowania rytmu życia do nowego kalendarza, wprowadzającego siedmiodniowy tydzień, niedziele i liczne święta, w które zakazano wykonywania pracy.

Kielich i patena znalezione w tynieckim kościele benedyktynów są przechowywane na Wawelu. Te złote naczynia liturgiczne są jednymi z najstarszych zabytków średniowiecznej sztuki sakralnej w Polsce.

▪ *naczynia liturgiczne, Tyniec, XI w.*

OŚRODKI ŻYCIA KULTURALNEGO

W XI i XII w. stale rozbudowywano organizację kościelną w Polsce. Zwiększyła się liczba budowli sakralnych oraz osób duchownych. Większość duchowieństwa zdobywała wykształcenie w licznych klasztorach, które powstały na ziemiach polskich. Już w XI w. pojawiły się **opactwa benedyktyńskie**, m.in. w Tyńcu, Mogilnie i na Świętym Krzyżu. Benedyktyni odegrali ważną rolę w krzewieniu chrześcijaństwa w Polsce.

W połowie XII w. do piastowskich księstw dzielnicowych przybyli pierwsi **cystersi**. W ciągu jednego stulecia powstało prawie 30 klasztorów cysterskich, m.in. w Jędrzejowie, Wąchocku, Oliwie oraz Koprzywnicy.

Na ziemiach polskich pierwszymi ośrodkami naukowymi i literackimi stały się **klasztory** oraz **stolice biskupstw**. Zakładano w nich szkoły i gromadzono księgozbiory. Część ksiąg znajdujących się w polskich bibliotekach przepisywali lokalni kopiści. Dokumenty potrzebne władzy duchowni redagowali w kancelariach.

CIEKAWOSTKA

Kary dla pierwszych chrześcijan

Jednym ze sposobów wprowadzania chrześcijańskich norm w państwie wczesnopiastowskim było stosowanie surowych kar cielesnych. Niemiecki kronikarz Thietmar pisał, że Bolesław Chrobry kazał wybijać zęby poddanym nieprzestrzegającym postów.

Od samego początku istnienia państwa polskiego ważnymi ośrodkami kultury były **dwory monarsze**. Bolesław Chrobry zadbał o edukację swojego syna – Mieszko II znał łacinę i grekę. Władcy starali się również utrwalić pamięć o swoich rządach oraz czynach przodków. Pierwszą kronikę poświęconą Polsce spisał za panowania Bolesława Krzywoustego anonimowy autor zwany **Gallem Anonimem** (zob. więcej s. 354). Na dworach monarchów najwcześniej przyjęły się elementy świeckiej kultury rycerskiej, rozwijającej się na zachodzie Europy (zob. s. 298).

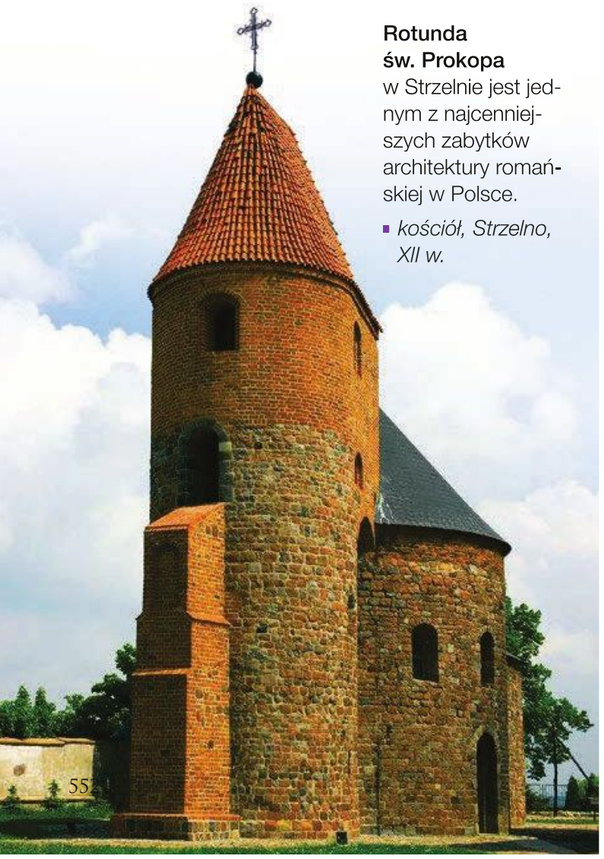

Rotunda św. Prokopa w Strzelnie jest jednym z najcenniejszych zabytków architektury romańskiej w Polsce.

- *kościół, Strzelno, XII w.*

POCZĄTKI POLSKIEGO DZIEJOPISARSTWA

Najstarsze polskie zapisy w języku łacińskim pochodzą z XI i XII w. Początkowo umieszczano je na **tablicach paschalnych**, służących do wyznaczania dat Wielkanocy oraz innych świąt ruchomych. Przy datach rocznych, które znajdowały się na tych tablicach, duchowni zapisywali informacje o ważnych wydarzeniach. Jedna z najsłynniejszych notek, dotycząca 966 r., brzmi: *książę Mieszko został ochrzczony*. Z takich informacji w XII w. tworzono pierwsze **roczniki**. Najstarszym oryginalnym dziełem tego typu zachowanym do czasów obecnych jest *Rocznik świętokrzyski dawny*.

Pierwszą kronikę dziejów Polski spisał wspomniany już Anonim zwany Gallem. Kolejna, autorstwa **Wincentego Kadłubka**, powstała na przełomie XII i XIII w. Duchowny przedstawił w niej losy dynastii piastowskiej, a także wspólnoty Lechitów (tak nazywał Polaków). Dzieje Polski postrzegał jako integralną część historii świata. Przypuszczał, że przodkowie Lechitów musieli walczyć ze starożytnymi Macedończykami i Rzymianami, ubarwił więc ich dzieje opisami zmyślonych zwycięstw nad Aleksandrem Macedońskim oraz Juliuszem Cezarem. Autorzy części z nich wykorzystywali wcześniejsze dzieła lub inspirowali się ich treściami. Kroniki pisano na zamówienie dworów książęcych lub środowisk kościelnych, np. opactwa w Oliwie czy katedry w Krakowie.

ROZWÓJ CYWILIZACYJNY W XIII WIEKU

Przemiany cywilizacyjne, które rozpoczęły się w Polsce w XIII w. i trwały do końca średniowiecza, sprzyjały także rozwojowi kultury. Kolonizacja na prawie niemieckim oraz powstanie wielu wsi i miast przyczyniły się do **rozwoju sieci parafialnej**. W XIV i XV w. liczba parafii na ziemiach polskich w dzisiejszych granicach wzrosła z ok. z 3 do 6 tys. Dopiero wówczas doszła do skutku chrystianizacja ogółu społeczeństwa polskiego, ponieważ systematycznie zwiększała się liczba osób mających kontakt z religią. Duchownych zobowiązano do posługiwania się językiem polskim, zrozumiałym dla ogółu wiernych. Jednak katecheza prowadzona przez księży parafialnych ograniczała się często do nauczenia wyznawców trzech podstawowych modlitw w języku polskim: *Ojcze nasz*, *Zdrowaś Mario* oraz *Wierzę w Boga*. Inaczej było w miastach, gdzie duszpasterstwo reprezentowało wyższy poziom. W działalności tej wyspecjalizowali się zakonnicy, m.in. **franciszkanie** i **dominikanie**. Mimo dużych wysiłków duchowieństwa oraz stosowania kar nie udało się całkowicie wykorzenić niektórych zachowań i zwyczajów pochodzących z czasów pogańskich.

Zgodnie z zaleceniem władz kościelnych od XIII w. zaczęto zakładać **szkoły parafialne**. Uczęszczała do nich jednak tylko niewielka część młodzieży. Większość ośrodków realizowała program nauczania obejmujący podstawy katechizmu, łaciny, rachunków oraz śpiewu kościelnego. Tylko w większych miastach dorównywały one poziomem nauczania szkołom katedralnym i zakonnym. Te ostatnie zajmowały się głównie przygotowywaniem swoich uczniów do stanu duchownego, a także do studiów na zagranicznych uniwersytetach, na których kształciło się coraz więcej Polaków. Jednym z pierwszych polskich uczonych docenianych w ówczesnych środowiskach akademickich był pochodzący ze Śląska **Witelon** – autor pionierskich prac z dziedziny optyki. W Paryżu lub Bolonii studiował biskup krakowski Wincenty Kadłubek. Absolwent paryskiej uczelni **Iwo Odrowąż**, również biskup krakowski, sprowadził do kraju dominikanów i pozostawił po sobie bogaty księgozbiór.

W XV stuleciu państwo polskie miało już własną **elitę intelektualną**, wykształconą na rodzimej Akademii Krakowskiej oraz na zagranicznych uczelniach. Nie była ona jeszcze zbyt liczna i skupiała się wokół dworu królewskiego oraz dworów biskupich. Główne zajęcie jej przedstawicieli polegało na prowadzeniu tamtejszych kancelarii. Oprócz bieżącej dokumentacji zachowały się jednak także utwory literackie i historiograficzne.

ROLA AKADEMII KRAKOWSKIEJ

W **1364 r.** Kazimierz Wielki założył **Akademię Krakowską**. Po śmierci króla uczelnia podupadła z powodu braku funduszy na dalszą działalność. Pierwsze starania o jej reaktywację podjęto na początku lat 90. XIII w. Uzyskano wówczas zgodę papieża na otwarcie wydziału teologicznego. Uniwersytet wznowił swoją działalność w 1400 r., m.in. dzięki fundacji królowej Jadwigi, która w testamencie przekazała mu swoje klejnoty. Niedługo po jej śmierci Władysław Jagiełło wystawił dokument fundacyjny, określający zasady funkcjonowania uczelni. Jej późniejsza nazwa – **Uniwersytet Jagielloński** – powstała właśnie od nazwy dynastii, którą zapoczątkował ten władca.

Okres świetności Akademii Krakowskiej rozpoczął się w pierwszych dziesięcioleciach XV w. Jej znaczenie w regionie wzrosło po zmniejszeniu się roli uniwersytetu praskiego – w Czechach rozpoczęły się wówczas wojny husyckie. W 1405 r. w stolicy Polski powstała pierwsza w Europie katedra matematyki i astronomii. Kształciło się tam wielu wybitnych uczonych, m.in. **Mikołaj Kopernik**. Uznanie w Europie zdobyli również krakowscy profesorowie prawa.

Stanisław ze Skarbimierza w 1410 r. napisał traktat ***O wojnie sprawiedliwej i niesprawiedliwej***, w którym po raz pierwszy usystematyzował argumenty rozstrzygające prawomocność prowadzonej wojny. Sprawiedliwa według krakowskiego uczonego mogła być tylko wojna obronna, prowadzona przez osobę świecką (a więc osoby i instytucje kościelne nie mogły prowadzić wojny!), która walczy w obronie ojczyzny lub dla odzyskania utraconych ziem i dóbr. Celem wojny mogło być tylko odzyskanie naruszonego pokoju. Wojna zaborcza, prowadzona z nienawiścią, powodowana zemstą lub chciwością ze swej istoty byłaby niesprawiedliwa.

Na tej podstawie krakowski profesor prawa – **Paweł Włodkowic**, który bronił polskich racji w sporze z Krzyżakami na soborze w Konstancji w 1416 r., zdecydowanie wystąpił przeciw nawracaniu pogan siłą. Jego zdaniem nikogo nie

ARCHITEKTURA I SZTUKA POLSKIEGO ŚREDNIOWIECZA

Dzieła polskiej sztuki średniowiecznej tworzono w stylach, które obowiązywały w całej chrześcijańskiej Europie. Lokalni artyści przystosowywali jednak swoją twórczość także do miejscowych warunków i nadawali jej indywidualny charakter, czego przykładem jest m.in. oszczędność formy polskich budowli gotyckich.

Kościół Mariacki w Krakowie

Zbudowany w stylu gotyckim, ma układ bazylikowy. Wzniesiono go z cegieł, głównego budulca wykorzystywanego w polskiej architekturze gotyckiej. Specyfika tego materiału wpłynęła na sposoby dekorowania budowli, często stosowano np. blendowanie.

- *kościół, Kraków, XIV–XV w.*

1 **Wyższa wieża** pod koniec XV w. została zwieńczona okazałym gotyckim hełmem.

2 **Blenda** to płytka wnęka w murze, którą tynkowano na biało lub wypełniano malowanym wzorem.

3 **Konstrukcja przyporowa** jest prostsza niż w gotyku francuskim (zob. s. 429). Ciężar sklepienia spoczywa na pionowych wzmocnieniach zewnętrznej ściany, zwanych skarpami.

4 **Pinakle**, czyli ozdobne wieżyczki na szczytach skarp, wykonano z kamienia.

5 **Nawa boczna** jest znacznie niższa od nawy głównej.

Ołtarz Wita Stwosza w Krakowie

Główny ołtarz w kościele Mariackim w Krakowie autorstwa Wita Stwosza jest jednym z najbardziej charakterystycznych zabytków polskiego średniowiecza. Późnogotyckie dzieło przedstawia sceny z życia Marii i Jezusa. Twarzom rzeźbionych w drewnie postaci nadano realistyczne rysy.

- *ołtarz, Kraków, XV w.*

Ołtarz w pozycji otwartej prezentuje na skrzydłach sześć scen z życia Matki Boskiej. W środkowej części umieszczono główną scenę ołtarza – zaśnięcie i wniebowstąpienie Najświętszej Marii Panny.

? Przedstaw podobieństwa i różnice między kościołem Mariackim w Krakowie a katedrą w Chartres.

Madonna na lwach to ciekawy typ rzeźby gotyckiej, który pojawił się w Europie w XIV w. Ta rzeźba, pochodząca z Kowalowa, przedstawia Marię z Dzieciątkiem i dwoma aniołami. Postacie są uśmiechnięte – również lwy leżące u stóp Marii.

- *rzeźba drewniana, Wrocław, XIV w.*

Collegium Maius w Krakowie jest najstarszym budynkiem uniwersyteckim w Polsce. W 1400 r. Władysław Jagiełło przekazał uczelni kamienicę Pęcherzów, do której przyłączono sąsiednie budynki wykupione w XV w.

▪ *dziedziniec uniwersytetu, Kraków, XV w.*

można przymuszać do wiary, ponieważ wszyscy ludzie, także poganie, mają wolną wolę. Inspirację dla przemyśleń Włodkowica stanowiła propaganda krzyżacka, podająca w wątpliwość autentyczność chrztu Litwy.

W XV w. na uniwersytecie w Krakowie studiowało ok. 18 tys. osób, w tym ponad połowa z Polski. Pozostali studenci byli Ślązakami, Litwinami, Niemcami, Czechami i Węgrami. Liczni absolwenci uczelni chrystianizowali Litwę, pracowali w kancelariach miejskich, ziemskich oraz dworskich, piastowali ważne urzędy i prowadzili szkoły.

LITERATURA W PÓŹNYM ŚREDNIOWIECZU

W późnym średniowieczu poszerzała się znajomość literatury, do czego przyczyniała się systematycznie rosnąca – choć nadal niezbyt powszechna w skali całego społeczeństwa – umiejętność czytania. W ówczesnych dziełach dominowały treści religijne – powstawały wtedy głównie żywoty świętych, modlitewniki, kazania i zbiory pieśni. Rozwijającą się literaturę świecką reprezentowały przede wszystkim podręczniki, a w mniejszym stopniu także romanse, satyry oraz dzieła historyczne. Z uwagi na szersze kontakty ludzi wykształconych z zachodnią częścią kontynentu tematyka tych dzieł z reguły była taka sama jak w innych krajach chrześcijańskiej Europy. W literaturze polskiej pojawiały się też wątki rodzime – spisano np. żywoty św. Wojciecha oraz św. Stanisława oraz dzieje państwa i władców. W drugiej połowie XV w. **Jan Długosz** (więcej o tej postaci na s. 540) stworzył obszerne ***Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego***, stanowiące sumę średniowiecznej wiedzy historycznej na temat Polski.

W późnym średniowieczu zaczęła się rozwijać **polszczyzna literacka**. Posługiwano się nią w księgach sądowych i korespondencji, na trwałe wprowadzono ją również do literatury pięknej. Obok tłumaczeń fragmentów Biblii pojawiły się polskie wersje popularnych dzieł religijnych oraz utwory moralizatorskie. Polszczyzna była jednak wciąż niedoskonała i dopiero w XVI w. humaniści uczynili z niej język w pełni literacki.

SZTUKA ROMAŃSKA I GOTYCKA NA ZIEMIACH POLSKICH

W przyswajaniu kultury chrześcijańskiej przez w większości niepiśmienne społeczeństwo średniowiecznej Polski ważną rolę odegrała sztuka. Już w drugiej połowie X w. w grodach książęcych zaczęto wznosić pierwsze kamienne budowle – kościoły w kształcie rotund z przylegającymi do nich apsydami. Rozwój stylu romańskiego na ziemiach polskich nastąpił w XII w. Budowniczowie tworzyli wtedy dzieła o wysokim poziomie artystycznym. Powstały masywne kościoły w Kruszwicy, Strzelnie, Tumie i Opatowie, wzniesione z obrobionych kamieni. Rozwinęła się także rzeźba. Jednym z jej najbardziej znanych zabytków są Drzwi Gnieźnieńskie, wykonane we Włoszech lub Francji (zob. s. 334). Przedstawiono na nich żywot św. Wojciecha – patrona Polski. Zachowały się również rzeźby kamienne, pochodzące najczęściej z budowli sakralnych. W ten sposób zdobiono kolumny, tympanony oraz portale.

W XIII w. w budownictwie zaczęto stosować cegłę. W Polsce pojawił się **styl gotycki** – oszczędniejszy w formie niż w Europie Zachodniej. W XV w. wzniesiono w tym stylu jednak z dużym rozmachem kościoły halowe w Krakowie, Gdańsku oraz Toruniu. Budowano także gotyckie klasztory, ratusze, kamienice mieszczańskie, zamki i inne budowle obronne. Ściany wielu budynków były zdobione przez polichromie, czyli wielobarwne malowidła. W **krakowskim kościele Mariackim** zachował się ołtarz wyrzeźbiony przez jednego z najwybitniejszych artystów schyłku średniowiecza – **Wita Stwosza** (zob. s. 555), a do gdańskiej bazyliki Mariackiej trafił obraz *Sąd Ostateczny* **Hansa Memlinga**.

W średniowieczu powstawały też misternie zdobione nagrobki – np. w katedrze na Wawelu i licznych kościołach śląskich (np. zob. s. 487), a także kunsztowne wytwory rzemiosła.

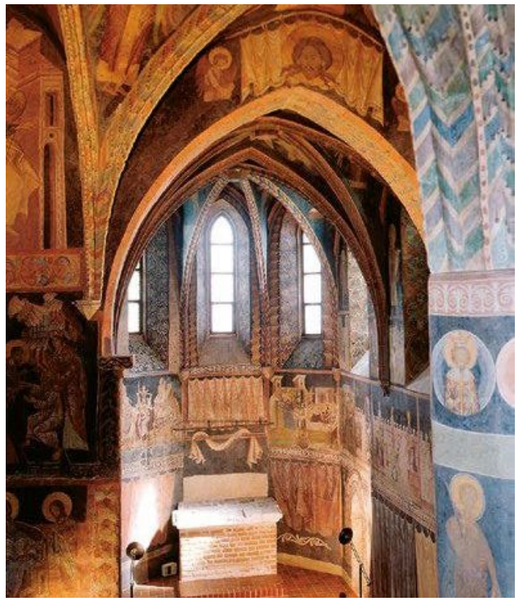

Kaplica św. Trójcy na zamku lubelskim stanowi przykład połączenia sztuki gotyckiej z wpływami wschodnimi. Znajdują się tam bizantyjsko-ruskie malowidła, wykonane przez malarzy ruskich pod kierunkiem mistrza Andrzeja, a zatrudnionych przez Władysława Jagiełłę w 1418 r. Freski w 1899 r. odkrył Józef Smoliński.

▪ *freski, Lublin, XV w.*

ĆWICZENIA

1. Wymień najważniejsze – Twoim zdaniem – osiągnięcia polskiej kultury średniowiecznej. Uzasadnij swoją odpowiedź.
2. Przedstaw proces rozwoju szkolnictwa w średniowiecznej Polsce.
3. Wyjaśnij znaczenie Akademii Krakowskiej.
4. Omów rozwój architektury w Polsce do XV w.
5. Wskaż główne ośrodki kulturalne średniowiecznej Polski.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Kultura Polski średniowiecznej X–XIII w., red. J. Dowiat, Warszawa 1985.
Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w., red. B. Geremek, Warszawa 1997.
M. Rożek, *W cieniu katedr i zamków*, Warszawa 1988.

Podsumowanie rozdziału VIII
Polska i Europa u schyłku średniowiecza

1 Unie z Węgrami i Litwą

1. Po śmierci Kazimierza Wielkiego na tronie polskim zasiadł Ludwik Węgierski z dynastii Andegawenów. Oznaczało to połączenie Polski i Węgier unią personalną.
2. Ludwik Węgierski nie miał męskiego potomka. Aby zapewnić polski tron jednej ze swoich córek, wystawił w 1374 r. w Koszycach przywilej dla szlachty polskiej.
3. W 1384 r. królem Polski została Jadwiga – córka Ludwika Węgierskiego.
4. Na męża Jadwigi został wybrany władca Wielkiego Księstwa Litewskiego – książę Jagiełło. W 1385 r. Polska i Litwa zawiązały unię w Krewie. Zgodnie z jej postanowieniami Jagiełło przyjął chrzest, poślubił Jadwigę i został koronowany na króla Polski. W ten sposób oba kraje zostały związane unią personalną.
5. W 1413 r. Polska i Litwa zawarły kolejną unię – w Horodle. Odtąd Litwą rządził dożywotnio książę Witold, który podlegał królowi polskiemu.
6. Po śmierci Jadwigi Jagiełło rządził w Polsce jeszcze przez 35 lat. Jego rządy zapoczątkowały panowanie dynastii Jagiellonów w naszym kraju.

2 Wojny z zakonem krzyżackim

1. Na początku XV w. doszło do zaostrzenia stosunków między Polską i Litwą a państwem zakonu krzyżackiego. Punktami zapalnymi stały się zajęta przez Krzyżaków Nowa Marchia oraz Żmudź, gdzie dochodziło do antykrzyżackich wystąpień.
2. W 1409 r. Krzyżacy wypowiedzieli wojnę królowi polskiemu. Przeszła ona do historii jako Wielka Wojna z zakonem krzyżackim.
3. 15 lipca 1410 r. rozegrała się bitwa pod Grunwaldem. Było to jedno z największych starć średniowiecznej Europy. Wielkie zwycięstwo w bitwie odniosły wojska polsko-litewskie. W walce poległ wielki mistrz Ulrich von Jungingen. Po bitwie wojska polsko-litewskie podjęły nieudaną próbę zdobycia zamku w Malborku.
4. Wielka Wojna z zakonem krzyżackim zakończyła się w 1411 r. podpisaniem pokoju w Toruniu. Na jego mocy Polska odzyskała ziemię dobrzyńską, a Litwa Żmudź.
5. Władysław Jagiełło jeszcze kilkukrotnie prowadził wojny z zakonem krzyżackim. Jednak w ich wyniku nie udało się odzyskać Pomorza Gdańskiego ani innych ważnych ziem.

3 Europa Zachodnia w XIV–XV wieku

1. W latach 1337–1453 władcy Francji toczyli z królami Anglii konflikt zwany wojną stuletnią. Była to właściwie seria wojen oddzielonych okresami pokoju. Największe bitwy tego konfliktu rozegrały się pod Crécy w 1346 r., pod Maupertuis w 1356 r., pod Azincourt w 1415 r. (zwycięstwa Anglików) i pod Orleanem (sukces Francuzów). Wojna stuletnia zakończyła się wyzwoleniem Francji z rąk wojsk angielskich.
2. W drugiej połowie XIII w. Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego przeżywało kryzys. Lata 1250–1273 są określane mianem wielkiego bezkrólewia. W tym czasie władza często przechodziła z rąk do rąk, autorytet cesarza zaś podupadł.
3. Na przełomie XIV i XV w. władzę cesarską sprawowali przedstawiciele dynastii Luksemburgów, a po wygaśnięciu tej dynastii tron przeszedł w ręce Habsburgów.
4. Zapoczątkowane w VIII w. walki wojsk chrześcijańskich z muzułmanami na Półwyspie Iberyjskim są określane jako rekonkwista. Do końca średniowiecza Arabowie byli wypierani z półwyspu. Ich ostatnia twierdza – Grenada – upadła w 1492 r.

Bitwa pod Crécy stoczona w 1346 r. była jednym z największych starć podczas wojny stuletniej. Przeszła do historii jako pojedynek angielskich łuczników z francuskimi kusznikami. Walka skończyła się zdecydowanym zwycięstwem wojsk króla angielskiego Edwarda III.

▪ *miniatura, Francja, XV w.*

4 Kryzys schyłku średniowiecza

1. W XIV w. Europa pogrążyła się w kryzysie gospodarczym. Wywołały go klęski żywiołowe oraz epidemie. Najgroźniejszą z nich była epidemia dżumy, która nawiedziła Europę w latach 1347–1352. W jej wyniku zmarło ok. ⅓ populacji Europy Zachodniej.
2. Kryzys gospodarczy oraz przedłużające się konflikty zbrojne stały się przyczynami buntów społecznych. Do największych powstań chłopskich doszło we Francji (żakeria) i w Anglii (powstanie Wata Tylera).
3. Wiek XIV przyniósł kryzys władzy papieskiej. W latach 1309–1377 siedzibą głowy Kościoła był Awinion. Okres ten jest nazywany „niewolą awinońską" papieży. W kolejnych latach doszło do wielkiej schizmy zachodniej, w czasie której niezależną władzę sprawowało dwóch, a nawet trzech papieży. Zakończył ją sobór w Konstancji obradujący w latach 1414–1418.
4. W XV w. w Kościele katolickim wyodrębniły się dwa stronnictwa: koncyliaryści, uznający wyższość soboru nad papieżem, i kurialiści, opowiadający się za prymatem papieża.
5. W późnym średniowieczu działało wielu duchownych nawołujących do reformy Kościoła. Jednym z nich był działający w Anglii John Wiklef.

5 Europa Środkowa i Wschodnia w XV wieku

1. Na przełomie XIV i XV w. w Pradze działało stronnictwo reformatorów Kościoła, którego przywódcą był Jan Hus. Pojmanie i spalenie na soborze w Konstancji Jana Husa wywołało w Czechach rozruchy zwane wojnami husyckimi. Toczyły się one w latach 1419–1436 i zakończyły się kompromisem między królem a umiarkowanymi husytami zwanymi utrakwistami lub kalikstynami.
2. Na początku XIV w. jeden z emirów tureckich – Osman I – rozpoczął budowę potężnego imperium, nazwanego na jego cześć osmańskim. Do połowy XV w. Turcy zajęli niemal cały obszar Azji Mniejszej i większość Bałkanów. W 1453 r. zdobyli Konstantynopol, który przemianowali na Stambuł i ogłosili swoją stolicą.
3. W XV w. władzę na Węgrzech sprawowali przedstawiciele dynastii Luksemburgów, Habsburgów i Jagiellonów. W tym czasie Węgrom zaczęli zagrażać Turcy. W 1444 r. król Polski i Węgier Władysław III poległ w bitwie z Turkami pod Warną.
4. W drugiej połowie XIV w. książęta moskiewscy zapoczątkowali politykę „zbierania ziem ruskich", aby uniezależnić się od władzy Tatarów.

6 Panowanie Kazimierza Jagiellończyka

1. Po śmierci Władysława Jagiełły w 1434 r. królem Polski został jego syn Władysław. W 1440 r. objął on także tron węgierski. Młody władca poległ w 1444 r. w bitwie pod Warną.
2. Następcą Władysława Warneńczyka został jego młodszy brat – wielki książę litewski Kazimierz Jagiellończyk. Objął on polski tron dopiero w 1447 r.
3. W 1454 r. na wniosek przedstawicieli Związku Pruskiego Kazimierz Jagiellończyk ogłosił akt inkorporacji Prus. Wywołało to konflikt, który przeszedł do historii jako wojna trzynastoletnia.
4. W pierwszej fazie wojny polskie rycerstwo ponosiło porażki w walkach z Krzyżakami (bitwa pod Chojnicami). Dopiero stworzenie przez Kazimierza Jagiellończyka armii zaciężnej przyniosło sukcesy. Polacy zwyciężyli m.in. pod Świecinem i w bitwie na Zalewie Wiślanym. Zajęli też Malbork.
5. Wojna trzynastoletnia zakończyła się w 1466 r. podpisaniem II pokoju toruńskiego. Na jego mocy Polska odzyskała Pomorze Gdańskie oraz ziemię chełmińską i michałowską. Do Korony przyłączono też Żuławy, Warmię i Elbląg.
6. W 1471 r. najstarszy syn Kazimierza Jagiellończyka – Władysław – został królem Czech. W 1490 r. objął także tron węgierski.

7 Monarchia polska w XIV–XV wieku

1. W XIII w. dokonały się istotne zmiany w administracji na ziemiach polskich. Dawne urzędy dworskie przekształciły się w urzędy ziemskie, stając się elementem samorządu stanowego.
2. Od końca XIV w. tron polski był dziedziczny. Każdy kolejny władca musiał uzyskać poparcie możnowładców i szlachty.
3. U schyłku średniowiecza coraz silniejszą pozycję w państwie uzyskało rycerstwo, przekształcone ostatecznie w szlachtę. Brało ono udział w wiecach, a później w sejmikach ziemskich i sejmach walnych, czyli zgromadzeniach powszechnych zwoływanych przez króla.
4. Od końca XIV do początku XVI w. polska szlachta uzyskała szereg przywilejów generalnych, które ugruntowały jej dominującą pozycję w państwie. Wydawali je głównie władcy z dynastii Jagiellonów. Najczęściej ceną za uzyskanie przywileju był udział szlachty w pospolitym ruszeniu lub poparcie dla następcy tronu.
5. Proces przemian ustrojowych w Polsce zwieńczyło wydanie w 1505 r. uchwały zwanej konstytucją *Nihil novi*. Głosiła ona, że odtąd wszystkie decyzje sejmu muszą być podejmowane jednogłośnie przez króla, senat i izbę poselską.

Stary Ratusz we Wrocławiu jest jednym z najwspanialszych zabytków architektury późnogotyckiej na ziemiach polskich. Jego budowa rozpoczęła się pod koniec XIII w. i trwała ok. 250 lat. Obecnie ratusz jest siedzibą jednego z oddziałów wrocławskiego Muzeum Miejskiego.

▪ *fotografia współczesna, Wrocław*

8 Kultura polska w średniowieczu

1. Przyjęcie chrześcijaństwa oznaczało dla Polski włączenie w krąg kultury łacińskiej. Wraz z nową wiarą w naszym państwie pojawiły się piśmiennictwo, nowe obyczaje i sztuka chrześcijańska.
2. W średniowiecznej Polsce głównymi ośrodkami kultury i nauki były klasztory, stolice biskupie i dwory władców. Pierwsze opactwa na ziemiach polskich budowali już w XI w. benedyktyni. Z czasem pojawili się tu przedstawiciele innych zakonów, m.in. liczni cystersi.
3. Najstarsze zabytki piśmiennictwa polskiego to zapiski na tablicach paschalnych i roczniki. W XIII w. powstały najstarsze polskie kroniki – Galla Anonima i Wincentego Kadłubka.
4. Szkoły w średniowiecznej Polsce prowadzili głównie zakonnicy. Od XIII w. zaczęto zakładać także szkoły parafialne.
5. W 1364 r. Kazimierz Wielki założył Akademię Krakowską. Uczelnia szybko podupadła, jednak w 1400 r. jej działalność została wznowiona dzięki fundacji królowej Jadwigi.
6. Już w X w. na ziemiach polskich wznoszono pierwsze kamienne budowle romańskie. W XIII w. w Polsce pojawił się styl gotycki. Zgodnie z jego zasadami stawiano kościoły, zamki, ratusze i kamienice mieszczańskie.

Data	Wydarzenie
1250–1273	wielkie bezkrólewie w Niemczech
1309–1377	niewola awiniońska papieży
1337-1453	wojna stuletnia
1346 r.	bitwa pod Crécy
1348 r.	powstanie uniwersytetu w Pradze
1348–1352	epidemia dżumy w Europie
1356 r.	wydanie Złotej bulli
1358 r.	żakeria we Francji
1364 r.	założenie Akademii Krakowskiej
1374 r.	nadanie przywileju w Koszycach przez Ludwika Węgierskiego
1378–1417	wielka schizma zachodnia
1380 r.	bitwa na Kulikowym Polu
1381 r.	powstanie Wata Tylera
1384 r.	koronacja Jadwigi na króla Polski
1385 r.	zawiązanie unii polsko-litewskiej w Krewie
1386 r.	koronacja Władysława Jagiełły
1389 r.	bitwa na Kosowym Polu
1399 r.	śmierć Jadwigi Andegaweńskiej
1409–1411	Wielka Wojna z zakonem krzyżackim
1410 r.	bitwa pod Grunwaldem
1411 r.	I pokój toruński
1413 r.	zawiązanie unii polsko-litewskiej w Horodle
1414 r.	„wojna głodowa” z zakonem krzyżackim
1414–1418	sobór w Konstancji
1415 r.	śmierć Jana Husa
1419 r.	wybuch wojen husyckich
1422 r.	podpisanie traktatu melneńskiego
1434 r.	śmierć Władysława Jagiełły
1435 r.	pokój w Brześciu Kujawskim
1436 r.	kompaktaty praskie
1444 r.	bitwa pod Warną
1453 r.	upadek Konstantynopola
1454–1466	wojna trzynastoletnia
1466 r.	II pokój toruński
1492 r.	upadek Grenady
1505 r.	konstytucja *Nihil novi*
1526 r.	bitwa pod Mohaczem

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło 1. Fragment *Historii Turcji otomańskiej*

Przy końcu wiosny sułtan Mehmed widząc, że wszystko jest już przygotowane i że wszystkie oddziały zebrane, ruszył z Bożą pomocą na wyprawę, każąc jednocześnie załadować na wozy wielkie działa, które polecił przygotować dla burzenia murów i baszt. Przed wyruszeniem w pochód [oznajmił], że celem jego jest zdobycie miasta [...] [Konstantynopola] i uczynienie z niego stolicy wiary muzułmańskiej [...]. Sułtan [...] zażądał, aby cesarz zdał mu miasto. [...] Opór ze strony oblężonych był tak silny, że Turcy, dopiero gdy noc zapadła, byli w stanie wedrzeć się do miasta przez wyłom w murze. [...] Po upływie trzech dni sułtan Mehmet zakazał pod groźbą surowych kar uprawiania rabunków i rzezi.

Źródło: *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, oprac. Z. Dąbrowska, nr 10, Warszawa 1959, s. 25.

Źródło 2. Fragment anonimowej kroniki tureckiej

Kiedy sułtan Murad spotkał się z [...] Węgrami, wywiązała się zacięta walka [...], król [Władysław III] [...] zajął stanowisko w środku szyków; [...] [Hunyady] z prawego skrzydła [...]. [...] Modlitwa jego [sułtana] została wysłuchana i wielki Bóg dał zwycięstwo wojskom islamu. Albowiem w sercu [...] króla zwyciężyła pokusa szatana, czyniąc go zbyt ufnym [w swe siły]. W zarozumiałości swojej, uważając się za bohatera, sądził, że wojska [tureckie] on jeden rozpędzi i dlatego uderzył w ich środek, gdzie stał sułtan Murad. Gdy jednak dotarł do skraju szyku, koń jego potknął się, a on sam spadł zeń na twarz. W tym miejscu znajdowało się dwu janczarów, [...] którzy [...] ucięli głowę [...] króla.

Źródło: A. Paner, J. Iluk, *Na tabliczce, papirusie i pergaminie*, Koszalin 1997, s. 256–257.

a) Rozstrzygnij, czy bitwa opisana w źródle 2. była skutkiem wydarzeń opisanych w źródle 1. Uzasadnij odpowiedź.

b) Wyjaśnij na podstawie tekstu, jak autor źródła 2. ocenił postawę króla podczas opisanej bitwy.

Wskazówki

Podpunkt a)

1. Zidentyfikuj chrześcijańskich władców, którzy zostali przedstawieni w źródłach. W pierwszym tekście jest mowa o ostatnim cesarzu bizantyjskim, a dodatkową podpowiedzią jest podanie nazwy miasta, które zostało zaatakowane przez wojska sułtana Mehmeda. W drugim tekście opisano bitwę stoczoną przez armię króla Władysława III z wojskami tureckimi. Przypomnij sobie, w jakich okolicznościach doszło do tego starcia.
2. W uzasadnieniu podaj, jakich walk dotyczą źródła – o ich skutkach jest mowa pod koniec każdego z tekstów.

Podpunkt b)

Zwróć uwagę na to, czyim podanym był autor źródła i jaki to miało wpływ na ocenę Władysława III. Ocena postawy króla znajduje się w środkowej części tekstu.

Odpowiedź

Podpunkt a)

Nie. Źródło 1. przedstawia wydarzenia z 1453 r., kiedy sułtan Mehmed w wyprawie wojennej skierowanej przeciwko cesarstwu bizantyjskiemu zdobył jego stolicę Konstantynopol. W źródle 2. opisano wydarzenie wcześniejsze, bitwę pod Warną w 1444 r. Zakończyła się ona zwycięstwem Turków nad Węgrami i śmiercią króla Władysława III, nazwanego potem Warneńczykiem.

Podpunkt b)

Autor źródła, będąc poddanym sułtana, negatywnie ocenił chrześcijańskiego króla. Stwierdził, że Władysław III zdecydował się na zaatakowanie wojsk tureckich ze względu na podszepty szatana i na swoje zadufanie.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło 1. Mapa

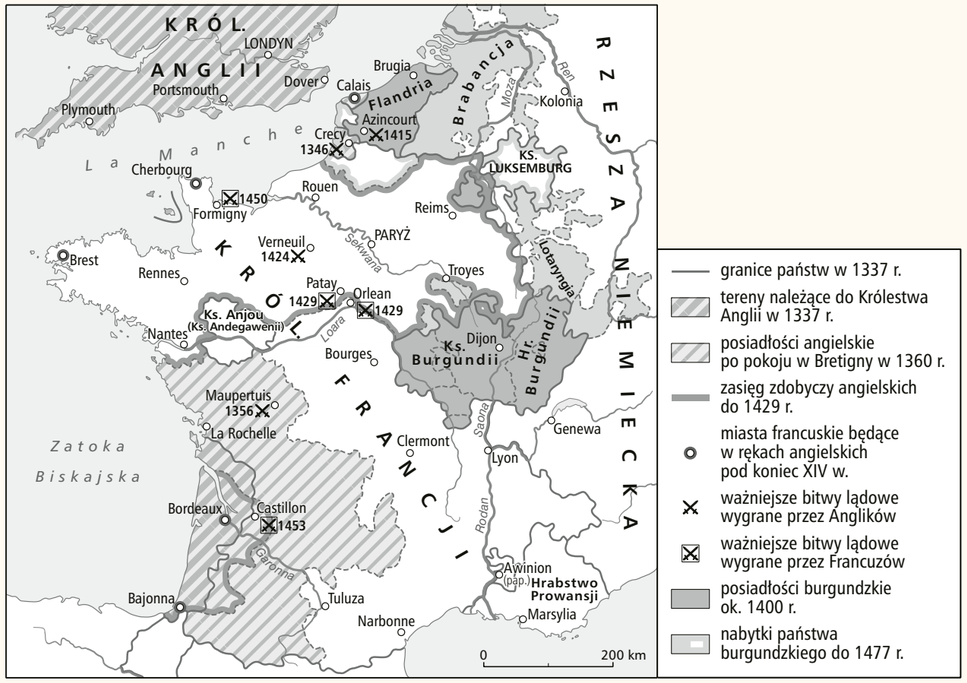

Źródło 2. Fragment tablicy genealogicznej

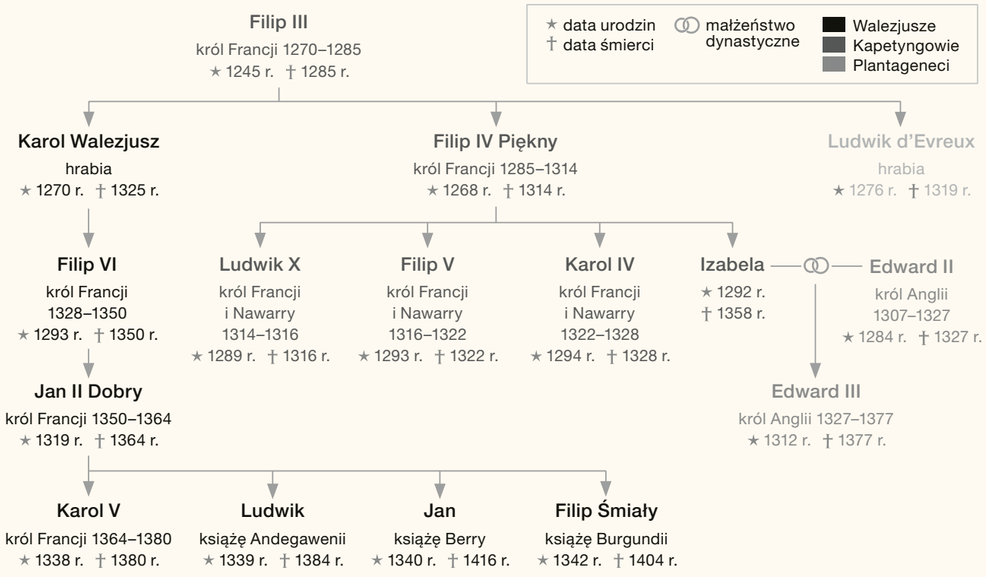

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę konfliktu przedstawionego w źródle 1.

b) Udowodnij, że między powiązaniami dynastycznymi przedstawionymi w źródle 2. a wybuchem konfliktu ukazanego w źródle 1. istnieje związek przyczynowo-skutkowy.

2 Źródło. Fragment dokumentu z epoki

[...] my, Ludwik, z bożej łaski, węgierski, polski, dalmacki itd. król, chcemy, aby doszło do wiadomości wszystkich, tak obecnych, jak i przyszłych, że: 2. [...] gdybyśmy z łaski bożej opatrzności mieli syna lub synów, jednego z nich – a gdyby ich nie było – jedną z naszych córek już urodzonych i żyjących lub mogących się w przyszłości urodzić [...] tego lub tę panowie, szlachta, mieszczanie i każdy z osobna mieszkaniec Królestwa Polskiego mają uważać za dziedzica i następcę naszego [...]. [...] zwalniamy i wyjmujemy od składania wszelkich danin, podatków i opłat, tak ogólnych, jak i szczególnych, jakimkolwiek mianem by się zwały, wszystkie miasta, grody, posiadłości, miasteczka i wsie [...], należących do panów i wszystkiej szlachty [...]. 6. Chcemy zadowolić się tym tylko, aby corocznie na św. Marcina wyznawcę [11 listopada] nam [...] płacono po dwa grosze zwykłej monety [...] z każdego osiadłego i dzierżonego łanu lub jego części.

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 183–184.

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę tego dokumentu.

b) Wyjaśnij okoliczności i cel wydania tego dokumentu.

c) Rozstrzygnij, czy postanowienia zawarte w tekście osłabiały władzę monarchy. Uzasadnij odpowiedź.

3 Źródło 1. Plan bitwy

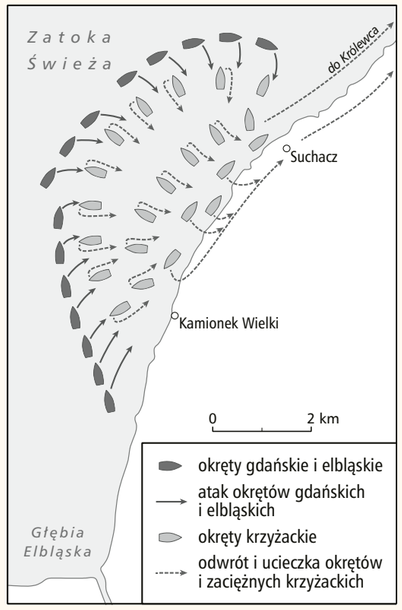

Źródło 2. Fragment układu politycznego

Ziemia chełmińska [...] oraz cała ziemia michałowska [...] również cała ziemia pomorska [...] będą należały i przynależały do wspomnianego pana Kazimierza króla i Królestwa Polskiego [...]. Również [...] na zawsze i wieczyście pozostawiamy przy wspomnianym najjaśniejszym panu Kazimierzu [...] zamek i miasto Malbork [...]. Winniśmy zaś my, Ludwik, mistrz wspomniany i każdy następca nasz, podniesiony do godności wielkiego mistrza najjaśniejszemu panu Kazimierzowi, królowi i następcom jego [...] złożyć przysięgę należnej wierności oraz zachowania obecnego pokoju [...].

Źródło: A. Paner, J. Iluk, *Na tabliczce, papirusie i pergaminie*, Koszalin 1997, s. 264–266.

a) Rozstrzygnij, czy obydwa źródła mają związek z wojną trzynastoletnią. Uzasadnij odpowiedź argumentami z obu źródeł.

b) Wymień polityczne i terytorialne ustalenia przedstawione w źródle 2.

4 **Źródło 1. Fragment *Dekameronu* autorstwa Giovanniego Boccaccia [czyt.: dżiowanniego bokaczczia]**

Powiem więc, że w roku od narodzenia Pana naszego Jezusa Chrystusa, tysiąc trzysta czterdziestym ósmym, w sławnym mieście Florencja, klejnot miast włoskich stanowiącym, wybuchła zaraza [...]. Mór zaczął się na kilka lat przedtem na Wschodzie [...]. [...] We wsiach nastąpiło to samo, co i w miastach, a więc obyczajów rozwiązłość i brak dbałości na obowiązki swoje i sprawy. Ludzie jakby na śmierć każdego dnia czekali [...]. [...] Ale ostawmy już wsie okoliczne i do miasta powróćmy. Tutaj ze srogiego niebios wyroku [...], w czasie od marca do czerwca więcej niż sto tysięcy osób życie straciło. [...] Ileż to pięknych domów, wspaniałych pałaców, przedtem przez mnogie rodziny, przez rycerzy i znamienite damy zamieszkanych, teraz pustką stanęło! Wymarli w nich wszyscy, aż do ostatniego sługi!

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 247.

Źródło 2. Fragment obrazu z XV w.

a) Wyjaśnij, do jakiego zjawiska występującego w XIV-wiecznej Europie nawiązuje opis zawarty w źródle 1.

b) Uzasadnij, że scena ukazana w źródle 2. przedstawia w sposób symboliczny sytuację opisaną w źródle 1.

5 **Źródło. Fragment dokumentu**

Przede wszystkim naszym słowem królewskim przyrzekamy w pełni utrzymać wszystkich mieszkańców naszego królestwa przy wszelkich prawach, danych im przez poprzedników naszych. [...] Ponieważ w zakupywaniu i sprzedaży towarów winna być zachowywana równość, postanawiamy również, aby miasta nasze i inne nie ogłaszały na rynkach ku własnemu pożytkowi, a szkodzie innych, żadnych zakazów [sprzedaży], lecz aby każdemu, przybywającemu na targ, wolno było do woli kupować lub sprzedawać swój towar. [...] Postanawiamy również, aby tenutariusze [tj. dzierżawcy] dóbr i miast naszych, a także ziemianie i duchowni wydawali zbiegłych poddanych [tj. chłopów] ich właścicielom, gdy ci zażądają ich zwrotu. [...] Przyrzekamy również, że ani żadnych nowych ustaw nie wydamy, ani nie polecimy wzywać ziemian na wojnę bez zgody sejmiku ziemskiego, do Środy zwołanego.

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 192–193.

a) Wyjaśnij, jakie było znaczenie tego dokumentu dla kształtowania się monarchii stanowej w Polsce.

b) Na podstawie źródła oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Postanowienia zawarte w dokumencie zostały ogłoszone za panowania Władysława Jagiełły.	P	F
W dokumencie został zawarty zapis dotyczący poprawienia losu chłopów w Królestwie Polskim.	P	F
Jeden z zapisów w dokumencie gwarantował zupełną wolność handlu na obszarze całego kraju.	P	F

Słowniczek

A

Alodium – w średniowiecznej Europie pełna własność ziemi, przeciwieństwo własności lennej. Gruntami alodialnymi właściciel mógł swobodnie dysponować – sprzedawać je lub przekazywać w testamencie.

Antropomorfizacja – przypisywanie istotom boskim, zwierzętom, przedmiotom, zjawiskom itp. cech ludzkich.

Antypapież – nieuznawany przez Kościół katolicki papież wybrany przez opozycyjną grupę duchowieństwa, który objął stanowisko za pontyfikatu legalnego papieża lub w czasie, gdy urząd ten pozostawał nieobsadzony.

Apella – zgromadzenie ludowe w starożytnej Sparcie. Uczestniczyli w nim wszyscy pełnoprawni obywatele *polis*, którzy ukończyli 20. rok życia.

Archonci – dziewięciu najwyższych rangą urzędników w starożytnych Atenach, wybieranych raz w roku. Początkowo ich władza była bardzo rozległa, jednak z czasem została ograniczona do spraw sądownictwa.

Areopag – główny organ ustawodawczy i sądowy w starożytnych Atenach, który początkowo kontrolował działalność urzędników oraz czuwał nad moralnością obywateli. Cieszył się dużym prestiżem w społeczeństwie. Od czasów Solona jego członkami dożywotnio zostawali archonci.

Arianizm – doktryna teologiczna stworzona przez Ariusza, negująca równość osób Trójcy Świętej. Arianizm został potępiony na soborze w Nicei (325 r.), jednak przez długi czas miał wielu zwolenników – przyjęła go m.in. większość plemion germańskich. Zanikł całkowicie w VII w.

Autokracja – system rządzenia, w którym cała władza należy do jednego człowieka (lub grupy ludzi) i jest sprawowana poza jakąkolwiek kontrolą społeczną.

B

Beneficjum – czasowe albo dożywotnie prawo czerpania dochodów z gruntu, nadane przez seniora wasalowi w zamian za służbę wojskową.

Bojarzy – wielcy właściciele ziemscy (panowie feudalni) na Rusi, a następnie w Rosji. Na Litwie bojarami nazywano przedstawicieli średniej i drobnej szlachty.

Bulla – urzędowy dokument papieski, cesarski lub królewski, wydawany w sprawach szczególnej wagi, opatrzony pieczęcią.

C

Czynsz – w okresie feudalizmu stałe świadczenie wnoszone przez chłopa na rzecz właściciela gruntów w zamian za ich użytkowanie. Mogło być uiszczane w pieniądzach lub produktach.

D

Demagogowie – w starożytnych Atenach politycy uznawani za przywódców ludu. Nie piastowali żadnego urzędu publicznego, a ich znaczenie rosło wraz z popularnością wśród ludu ateńskiego.

Demokracja – forma ustroju politycznego opierająca się na równoprawnym udziale w sprawowaniu władzy wszystkich posiadających prawa obywateli.

Dendrochronologia – naukowa metoda datowania znalezisk archeologicznych zawierających drewno na podstawie analizy wzorów słojów (z dokładnością co najmniej do roku).

Devotio moderna (z łac. ‘nowa pobożność’) – model religijności w Kościele katolickim, powstały pod koniec XIV w. Zwolennicy tego nurtu poszukiwali osobistego kontaktu z Bogiem (mistycyzm), praktykowali umiarkowaną ascezę, kładli nacisk na indywidualną modlitwę i przestrzeganie przykazań.

Diadochowie – dowódcy armii Aleksandra Wielkiego, którzy po śmierci władcy stali się jego następcami i podzielili między siebie obszar imperium.

Diaita – styl życia charakterystyczny dla starożytnych Spartan, polegający na zdyscyplinowaniu i całkowitym poświęceniu ojczyźnie.

Diarchia – forma rządów, w której władzę sprawują dwie osoby.

Diaspora – rozproszenie osób jednej narodowości wśród innych lub wyznawców określonej religii pomiędzy innowiercami. Diasporą nazywa się również rozproszenie Żydów żyjących poza Palestyną.

Domena królewska (monarsza) – w okresie rozdrobnienia feudalnego terytoria podlegające bezpośredniej władzy króla.

Drużyna – we wczesnośredniowiecznych państwach plemiennych oraz monarchiach patrymonialnych formacja zbrojna pozostająca pod bezpośrednimi rozkazami i na utrzymaniu króla lub księcia.

Dziesięcina – stała danina pobierana przez Kościół, obciążająca ogół ludności. Początkowo wynosiła $\frac{1}{10}$ plonów lub dochodów (stąd jej nazwa). Później zaczęła przybierać inne formy, m.in. stałej opłaty pieniężnej płaconej od łana.

Dżihad – zapisany w Koranie obowiązek religijny każdego muzułmanina polegający na szerzeniu islamu zarówno metodami pokojowymi, jak i przez walkę zbrojną.

E

Eforowie – wyżsi rangą urzędnicy w starożytnej Sparcie. Tworzyli pięcioosobowe gremium. Czuwali nad przestrzeganiem praw, wszczynali dochodzenia i nakazywali aresztowania, nadzorowali sprawy finansowe, prowadzili politykę zagraniczną, a także odpowiadali za przygotowanie kampanii wojennych.

Eklezja – zgromadzenie ludowe stanowiące najważniejszą instytucję demokratyczną w starożytnych

Atenach. Zasiadali w nim wszyscy mężczyźni powyżej 20. roku życia, będący pełnoprawnymi obywatelami.

Ekskomunika (klątwa) – kara kościelna wykluczająca obłożoną nią osobę z życia wspólnoty religijnej. Zgodnie z doktryną Kościoła obłożenie nią władcy oznaczało zwolnienie jego poddanych z przysięgi wierności.

Elekcja – powoływanie dostojników świeckich i duchownych oraz monarchów w drodze wyboru.

Emir – w imperium arabskim zarządca prowincji, mianowany i odwoływany przez kalifa.

Enklawa – obszar otoczony ze wszystkich stron przez terytoria lądowe innego państwa.

Euthyna – procedura stosowana w starożytnych Atenach, służąca do weryfikacji działań osób pełniących urzędy publiczne.

Ewolucja – długotrwały proces polegający na stopniowych przemianach, które następują w obrębie cech gatunkowych kolejnych pokoleń wskutek eliminacji, odbywającej się poprzez selekcję naturalną lub sztuczną części osobników z danej populacji.

F

Faktoria handlowa – placówka założona w celu prowadzenia wymiany towarów z ludnością zamieszkującą dany, zazwyczaj odległy obszar. Faktorie powstawały najczęściej na terytoriach zamorskich lub w koloniach.

Feudalizm – porządek wasalno-lenny charakterystyczny dla organizacji gospodarki i społeczeństwa w Europie między V a XII w.

Fyle – w Atenach były to jednostki podziału terytorialnego. Ich skład był zmieniany w wyniku reformy Solona, a następnie Klejstenesa.

G

Gallikanizm – nurt polityczno-religijny w Kościele francuskim, dążący do zwiększenia jego niezależności od papieży i przyznania szerszych uprawnień monarchom. Początki gallikanizmu sięgają XII w. Nurt upowszechnił się pod koniec średniowiecza – zarówno wśród świeckich, jak i duchownych.

Geruzja – rada starszych w Sparcie. Członkowie tego organu, nazywani gerontami, doradzali w sprawach *polis*, zgłaszali wnioski i sprawowali sądy przy najpoważniejszych przestępstwach. Składała się z dwóch królów oraz 28 osób w wieku powyżej 60 lat, wybieranych dożywotnio przez zgromadzenie ludowe.

Gildia – organizacja zrzeszająca kupców działających w danym mieście. Funkcje pełnione przez gildie były podobne do zadań organizacji skupiających rzemieślników.

Gospodarka naturalna – typ gospodarki, w której produkcję przeznacza się jedynie na zaspokojenie własnych potrzeb producenta, a nie na wymianę handlową.

Gospodarka przemienno-odłogowa – typ gospodarki polegający na użytkowaniu pola przez kilka lat, a następnie pozostawieniu go odłogiem na kilka kolejnych lat.

Gospodarka towarowo-pieniężna – typ gospodarki stanowiący przeciwieństwo gospodarki naturalnej, polegający na wytwarzaniu produktów przeznaczonych do transakcji kupno-sprzedaż.

Groby kopułowe – podziemne budowle wykuwane w zboczach wzgórza. Każda nich składała się z trzech części: korytarza prowadzącego do wnętrza grobowca (który po pogrzebie zasypywano, a jego wejście zasłaniano kamieniami), przedsionka i okrągłej kopuły.

Groby szybowe – grobowce w postaci głębokich, wąskich dołów (tzw. szybów). Ich boczne ściany obudowywano kamieniami, a w wyższych partiach – suszonymi cegłami. Na powierzchni ziemi umieszczano kamienne pomniki (stele).

H

Handel lewantyński – handel prowadzony szlakiem łączącym Europę z Lewantem (czyli Bliskim Wschodem, od wł. słowa *levante* – wschód) i Dalekim Wschodem.

Hegemonia – przywództwo i przewaga danego państwa, organizacji lub grupy nad innymi.

Heliaja – w starożytnych Atenach sąd ludowy, który od czasów Peryklesa składał się z 6 tys. sędziów, wybieranych z 10 fyl. Mógł rozpatrywać wszystkie sprawy publiczne i prywatne z wyjątkiem zabójstw, pozostawionych areopagowi.

Heloci – w starożytnej Sparcie niewolni chłopi, do których zaliczano mieszkańców podbitej przez Spartan Mesenii. Stanowili oni własność *polis* i tylko jej władze miały prawo ich uwolnić, np. w nagrodę za służbę wojskową.

Hidżra – ucieczka Mahometa z rodzinnej Mekki do Medyny.

Hrabstwo – jednostka administracyjna monarchii frankijskiej. Na jego czele stał mianowany przez władcę hrabia, który sprawował funkcję dowódcy wojskowego, sędziego, zarządcy skarbu i gospodarki.

Husytyzm – w XV i XVI w. ruch o charakterze religijnym, społecznym i narodowym w Czechach, zainicjowany przez Jana Husa.

I

Immunitet – w średniowieczu przywilej nadawany przez monarchę właścicielowi ziemskiemu. Dobra objęte immunitetem były zwolnione ze świadczeń na rzecz państwa (podatków) i w określonym zakresie wyłączone spod władzy sądów królewskich.

Imperium – silna struktura polityczna, powstała najczęściej w wyniku ekspansji jednego silnego państwa – mocarstwa. Charakteryzuje się wielkim obszarem terytorialnym obejmującym słabsze kraje.

Indoeuropejczycy – grupa ludów posługujących się językami indoeuropejskimi, wywodzącymi się od jednego prajęzyka. Z tej wspólnoty wywodzą się niemal wszystkie narody europejskie (poza Baskami, Estończykami, Finami i Węgrami).

Inflanty – kraina historyczna położona nad Dźwiną i Zatoką Ryską (dziś terytoria Łotwy i Estonii). W średniowieczu zamieszkiwały ją plemiona Bałtów oraz plemiona ugrofińskie.

Inkwizycja – instytucja Kościoła katolickiego powołana do wykrywania i zwalczania herezji, utworzona w drugiej połowie XII w. Inkwizytorzy dla poszczególnych państw i diecezji byli wyznaczani przez papieża.

Inskrypcja – napis wyryty w twardym materiale (drewnie, metalu, kamieniu itp.).

Interdykt – zakaz odprawiania obrzędów religijnych przez daną osobę lub na określonym terytorium, nałożony przez władze kościelne.

J

Jarłyk – w okresie uzależnienia Rusi od Złotej Ordy pisemna zgoda na sprawowanie władzy zwierzchniej, wydawana przez chanów książętom ruskim.

K

Kalif – tytuł następców proroka Mahometa, nadawany od VII w. przywódcom muzułmańskich społeczności państwowo-religijnych (kalifatów).

Katarzy (albigensi) – ruch heretycki istniejący w XI–XIII w. w południowej Francji i północnych Włoszech. Jego przedstawiciele głosili dualizm Boga. Ich zdaniem warunkiem zbawienia było odrzucenie świata doczesnego. Zostali wytępieni w efekcie francuskich krucjat oraz działalności inkwizycji.

Kazuistyka – wyznaczanie zasad prawnych poprzez przewidywanie konkretnych sytuacji i przypadków zamiast odnoszenia się do ogólnych tez.

Kodeks – zbiór przepisów prawnych.

Kodyfikacja – zebranie i usystematyzowanie poszczególnych przepisów prawnych w jedną całość (kodeks).

Kolonizacja na prawie niemieckim – proces przeprowadzany w średniowieczu na słabiej zaludnionych ziemiach Polski. Polegał on na sprowadzaniu i osiedlaniu tam ludności z Zachodu, najczęściej pochodzenia niemieckiego. Panowie feudalni podpisywali z nią umowy wzorowane na prawie obowiązującym w Niemczech.

Koncyliaryzm – pogląd w Kościele katolickim głoszący wyższość soboru powszechnego – jako reprezentacji wszystkich chrześcijan – nad papieżem. Koncyliaryzm zyskał ogromną popularność w okresie schizmy zachodniej.

Kultura archeologiczna – zespół charakterystycznych wytworów kultury materialnej, współwystępujących ze sobą na danym terytorium i w określonym czasie.

L

Lacedemończycy – nazwa stosowana w odniesieniu do części społeczeństwa spartańskiego. Sparta powstała najprawdopodobniej na miejscu dawnego achajskiego Lacedemonu, dlatego nazywano ją „miastem Lacedemończyków".

Lenno – grunty nadawane przez seniora wasalowi podczas uroczystości zwanej hołdem lennym.

M

Majordom – w średniowiecznej Europie urzędnik zajmujący się administracją dworu monarchy.

Metojkowie – cudzoziemcy zamieszkujący terytorium ateńskiego *polis* lub przebywający na jej terenie dłużej niż miesiąc. Ciążyły na nich takie same obowiązki jak na obywatelach Aten. Za prawo pobytu w *polis* płacili specjalny podatek.

Monarchia elekcyjna – ustrój polityczny, w którym nowego monarchę wybiera społeczeństwo lub uprawniona do tego grupa. Panował m.in. w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Monarchia patrymonialna – ustrój charakterystyczny dla wczesnośredniowiecznej Europy. Najważniejszym instrumentem władzy było dysponowanie dobrami ziemskimi. Podległość urzędników wobec monarchy miała charakter więzi osobistej. Organizacja państwa w pewnym stopniu przypominała organizację wielkiego majątku ziemskiego.

Monarchia stanowa – ustrój polityczny charakterystyczny dla późnego średniowiecza, powstały dzięki wyodrębnieniu zróżnicowanych grup społecznych, zwanych stanami. W państwach, w których panował, władzę monarszą stopniowo ograniczano na rzecz stanów: duchownego i rycerskiego, a czasem także mieszczańskiego.

Monastycyzm – forma religijności polegająca na życiu we wspólnocie klasztornej, zgodnie z określoną regułą i pod jednolitym kierownictwem.

Monofizytyzm – doktryna teologiczna powstała w V w., negująca podwójną naturę Chrystusa, boską i ludzką. Monofizyci twierdzili, że Jezus miał jedynie boską naturę. Pogląd ten został potępiony na soborze chalcedońskim (451 r.).

N

Nepotyzm – faworyzowanie członków własnej rodziny przy obsadzaniu stanowisk, przydzielaniu godności i nadawaniu dóbr.

Nikolaizm – pogardliwe określenie łamania przez duchownych celibatu i pozostawania przez nich w związkach małżeńskich lub konkubinatach.

Nobilitacja – nadanie szlachectwa osobie należącej do niższego stanu oraz jej potomkom. W średniowieczu monarcha czynił to mocą specjalnego aktu prawnego. Nobilitacja wiązała się z nadaniem herbu lub przyjęciem pretendenta do jednego z rodów herbowych.

O

Oligarchia – forma rządów, w której władzę sprawuje niewielka grupa ludzi wywodząca się z warstw uprzywilejowanych.

Opole – we wczesnośredniowiecznej Polsce wspólnota sąsiedzka składająca się z osad i gospodarstw położonych blisko siebie. Głównym ośrodkiem opola był gród.

Osada służebna – osada, której mieszkańcy byli zobowiązani do określonych świadczeń i prac na rzecz księcia lub pobliskiego grodu, np. produkcji uzbrojenia, narzędzi, hodowli zwierząt, wypieku chleba itp. Od rodzaju tych obowiązków pochodziły nazwy osad (np. Grotniki).

Ostracyzm – procedura stosowana raz w roku w starożytnych Atenach. Polegała na tajnym głosowaniu obywateli na glinianych skorupkach (ostrakonach) i prowadziła do wygnania polityka, który w opinii większości mógł zagrażać funkcjonowaniu *polis*.

P

Palatyn (wojewoda) – w monarchii piastowskiej w XI–XIII w. najwyższy rangą urzędnik dworski. Palatyn zarządzał dworem panującego i nadzorował działalność organizacji grodowej. Zastępował władcę w sprawowaniu sądów i dowodzeniu wojskiem.

Pańszczyzna – forma renty feudalnej polegająca na obowiązkowej i bezpłatnej pracy chłopów na gruntach, które znajdowały się pod bezpośrednim zarządem pana.

Periojkowie – w starożytnej Sparcie ludzie wolni, lecz pozbawieni praw politycznych. Zamieszkiwali oni wspólne osady. Zajmowali się handlem, rzemiosłem oraz uprawą roli i hodowlą zwierząt.

Pieczęć cylindryczna – pieczęć w formie walca, pokryta reliefem, a czasami także inskrypcją. Często przedstawiano na niej sceny z życia codziennego.

Politeizm – wiara w wielu upersonifikowanych bogów, którzy zajmują się odrębnymi sferami życia.

Prawo składu – przywilej handlowy nadawany miastom przez monarchów. Na jego mocy przez dane miasto nie można było przewozić towarów (wszystkich lub tylko określonych) bez wystawienia ich na sprzedaż miejscowym kupcom.

Prawo wychodu – możliwość opuszczenia wsi przez chłopa bez zgody pana, ograniczona tylko koniecznością spełnienia określonych przez prawo warunków (np. uiszczenia rocznych świadczeń feudalnych).

Prowincja kościelna (arcybiskupstwo, metropolia) – jednostka organizacyjna Kościoła składająca się z kilku diecezji. Na jej czele stoi arcybiskup, który równocześnie zarządza jedną z diecezji. W średniowieczu państwo posiadające własną prowincję kościelną było uznawane za w pełni suwerenne.

R

Rada królewska – w średniowiecznych monarchiach organ doradczy panującego, złożony z najwyższych rangą dostojników w państwie. W Polsce w skład rady wchodzili najważniejsi urzędnicy dworscy, ziemscy oraz arcybiskupi i biskupi.

Rada Pięciuset – ateńskie kolegium odpowiedzialne za przygotowywanie spraw do rozpatrzenia przez zgromadzenie ludowe. Wykształciła się w wyniku reformy Klejstenesa z wcześniejszej Rady Czterystu i była instytucją demokratyczną. W jej skład wchodziło 50 reprezentantów każdej fyli w wieku powyżej 30 lat, którzy mogli w niej zasiadać tylko jeden raz przez rok.

Regalia – we wczesnym średniowieczu dziedziny gospodarki zarezerwowane wyłącznie dla panującego.

Regencja – rządy jednej lub kilku upoważnionych osób (regentów), sprawowane w okresie małoletniości, choroby lub dłuższej nieobecności prawowitego monarchy.

Reguła zakonna – zbiór podstawowych przepisów określających sposób życia zakonników.

Rekonkwista – walka chrześcijan z muzułmańskimi Maurami zamieszkującymi Półwysep Iberyjski, trwająca od VIII do XV w. Jej celem było całkowite odzyskanie półwyspu z rąk muzułmanów.

Renta feudalna – świadczenia chłopów na rzecz panów gruntowych, uiszczane w zamian za użytkowanie ziemi. Mogły mieć formę odrobku (pańszczyzna) albo daniny w naturze lub pieniądzach (czynsz).

Rewolucja neolityczna – zachodzące w neolicie zmiany w życiu ludzi, polegające na przejściu od łowiectwa i zbieractwa do rolnictwa oraz hodowli zwierząt, a także na zamianie koczowniczego trybu życia na osiadły.

Rozdrobnienie feudalne – w ustroju feudalnym typowy etap rozwoju państw średniowiecznej Europy polegający na decentralizacji władzy monarszej i rozbiciu jednolitego państwa na szereg księstw dzielnicowych.

Rzesza – historyczne określenie państwa niemieckiego, które w średniowieczu stało się związkiem kilkuset biskupstw, księstw, miast i hrabstw, cieszących się autonomią, ale uznających zwierzchnictwo elekcyjnego króla niemieckiego.

S

Schizma – w świecie chrześcijańskim rozłam w Kościele, w którego wyniku powstają odrębne organizacje kościelne (np. schizma wschodnia) albo dwa ośrodki lub więcej ośrodków władzy kościelnej (np. schizma zachodnia).

Sejm walny – zgromadzenie powszechne, zwoływane w Polsce od XIV w. przez monarchów w sprawach wagi państwowej.

Sejmiki ziemskie – zgromadzenia lokalne, zwoływane na ziemiach polskich od XIV w. w każdym województwie, zajmujące się sprawami administracji lokalnej oraz prawem.

Senior – w ustroju feudalnym osoba sprawująca władzę nad wasalami.

Seniorat – stosowana w średniowieczu zasada określająca porządek obejmowania tronu. Zgodnie z nią po śmierci panującego władzę zwierzchnią każdorazowo miał sprawować najstarszy przedstawiciel rodu.

Sinizacja – przyjmowanie kultury chińskiej.

Sobór powszechny – w Kościele katolickim zjazd biskupów pod przewodnictwem papieża w celu ustanowienia nowych praw kościelnych oraz uregulowania doktryny wiary.

Spartiaci – pełnoprawni obywatele starożytnej Sparty, stanowiący uprzywilejowaną warstwę w strukturze społecznej *polis*.

Społeczeństwo stanowe – typ społeczeństwa w późnym średniowieczu i wczesnej epoce nowożytnej, cechujący się podziałem na stany: możnowładztwo, duchowieństwo, mieszczaństwo oraz chłopstwo.

Stany Generalne – zgromadzenie stanowe zwoływane we Francji od 1302 r., przede wszystkim w celu zatwierdzania nowych podatków. Reprezentowało ono trzy stany: szlachtę, duchowieństwo i tzw. stan trzeci.

Statut królewski – w średniowiecznej Polsce zbiór przepisów regulujących określone dziedziny życia państwowego, wydany przez panującego.

Stratedzy – w greckich *poleis* dowódcy wojsk, a w starożytnych Atenach – najwyżsi rangą urzędnicy. Wybierano ich raz w roku. Jedna osoba mogła piastować ten urząd wielokrotnie.

Sukcesja – dziedziczenie praw do tronu.

Sułtan – tytuł używany przez władców wielu państw muzułmańskich, zwłaszcza pochodzenia tureckiego.

Suzeren – w ustroju feudalnym – najwyższy senior, zwykle władca, który nie był niczyim wasalem.

Symmachia – w starożytnej Grecji związek kilku *poleis*, które zobowiązywały się do wspólnego prowadzenia obrony swoich terytoriów oraz organizowania wypraw wojennych.

Symonia – inaczej świętokupstwo; handel godnościami, dobrami i urzędami kościelnymi.

Synkretyzm – łączenie w jedną całość różnych, często sprzecznych elementów, np. w religii.

Szariat – islamskie prawo, którego głównym źródłem jest Koran. Przepisy szariatu dotyczą zarówno kwestii religijnych, jak i codziennego życia muzułmanów.

T

Taboryci – radykalny odłam husytów, powstały w XV w. na terenie Czech. Jego przedstawiciele odrzucali władzę papieża oraz hierarchię kościelną. Do głównych przywódców ruchu należał Jan Żiżka.

Teokracja – forma rządów, w której najwyższą władzę państwową sprawują kapłani.

Tomizm – system filozoficzny i teologiczny sformułowany przez św. Tomasza z Akwinu, rozwijany przez jego uczniów. W ujęciu metody filozoficznej nawiązywał do Arystotelesa. Głównym celem było rozumowe wyjaśnienie pojęć i dogmatów chrześcijańskich oraz poszukiwanie syntezy wiedzy o człowieku i świecie.

Trójpolówka – system uprawy ziemi polegający na podzieleniu pola na trzy części. Na jednej z nich siano zboże ozime (jesienią), na drugiej – jare (wiosną), a trzecią pozostawiano bez zasiewu. Po roku następowała zmiana.

Trybut – danina składana przez jednego władcę innemu jako dowód uznania zwierzchności lub w zamian za pokój.

Tyrania – forma rządów, w której jedna osoba samowolnie sięga po władzę i za pomocą terroru panuje nad wszystkimi sprawami państwa.

U

Unia personalna – związek państw połączonych osobą wspólnego monarchy, przy zachowaniu odrębności politycznej i ustrojowej.

Uniwersalizm – w średniowieczu idea podporządkowania całej chrześcijańskiej Europy jednej władzy zwierzchniej. Próbowali ją realizować cesarze i papieże.

Utrakwiści (kalikstyni) – umiarkowany odłam husytów, powstały w XV w. w Czechach. Głosili konieczność zreformowania Kościoła katolickiego. Ich główne hasła to komunia pod dwiema postaciami oraz możliwość głoszenia kazań w języku narodowym.

W

Wasal – w ustroju feudalnym osoba oddająca się pod opiekę seniora w akcie komendacji. W zamian za lenno wasal zobowiązywał się do służby zbrojnej.

Wiec – w germańskich i słowiańskich państwach plemiennych zgromadzenie wszystkich ludzi wolnych, zdolnych do noszenia broni. Wraz z umacnianiem się władzy książęcej zaczął tracić znaczenie. W średniowiecznej Polsce w ten sposób nazywano zjazd możnych pod przewodnictwem monarchy.

Wielka Rhetra – starożytny dokument określający podstawy ustrojowe i prawne Sparty, którego legendarnym twórcą miał być Likurg. Ustanawiał dominującą rolę królów i rady starszych.

Władztwo gruntowe – władza właściciela ziem nad osadzonymi na nich ludźmi, ukształtowana między VI a VIII w. w monarchii frankijskiej.

Włość senioralna – we wczesnośredniowiecznej Europie wielkie majątki ziemskie znajdujące się w posiadaniu władcy, Kościoła lub możnych.

Z

Zakony żebracze – w średniowiecznej Europie zakony utrzymujące się z jałmużny, głoszące potrzebę powrotu do ewangelicznego ubóstwa.

Zikkuraty – kilkustopniowe wieże wznoszone na planie kwadratu przy większych mezopotamskich świątyniach.

Ż

Żyzny Półksiężyc – pas urodzajnej ziemi w kształcie łuku, rozciągający się od półwyspu Synaj do Zatoki Perskiej.

Indeks

I sobór laterański 374

A
Abbasydzi 260
Abélard Piotr 428
Abraham 7, 51,
Achajowie 76
Achemenidzi 54
Ahura Mazda 56
Akademia Krakowska (Uniwersytet Jagielloński) 483, 485
Akadowie 23
albigensi (katarzy) 419
Albrecht II Habsburg 530
Albrecht Niedźwiedź 453
Aleksander Jagiellończyk 539
Aleksander Wielki 136, 139
Alkuin 270, 274
Amenhotep IV 46
Amon 38
Andegawenowie 482
Anglowie 248, 250
Anonim zwany Gallem 321, 352
antropologia 12
antypapież 368, 374
apella 90, 91
apokryfy 219
Ara Pacis Augustae 199
arabizacja 257
Arabowie 248
archonci 94
ardipitek 14
arianizm 220
Ariowie 49, 58
Arka Przymierza 52, 53
Arnulf z Metzu 266
Arpad 304
Asurbanipal 31
Attyla 227
australopitek 13, 14
Awarowie 244, 268

B
Babilon 28
bank 405
Batu-chan 389, 390
Bażyński Jan 535
Becket Tomasz 374
Belizariusz 239
Benedykt Polak 388
Benedykt z Nursji, św. 252
beneficjum 266, 294
Bernard, św. 416
Bezprym 338, 339
Biblia 51, 54
„Biblia ubogich" (*Biblia pauperum*) 423

bitwa
na Kosowym Polu 528
na Lechowym Polu 281
na Polach Katalaunijskich 227
na Zalewie Wiślanym 537
nad rzeką Kałką 388
pod Adrianopolem 225, 232
pod Akcjum 192, 193
pod Alezją 189
pod Ankarą 391
pod Azincourt 510
pod Cedynią 326
pod Chojnicami 534
pod Courtrai 507
pod Crécy 508
pod Dąbkami 506
pod Farsalos 189
pod Filippi 192
pod Grunwaldem 501
pod Hastings 304
pod Hattin 381
pod Kadesz 37
pod Kannami 178
pod Koronowem 504
pod Las Navas de Tolosa 515
pod Legnicą 385
pod Lipanami 527
pod Manzikertem 376
pod Maupertuis 509
pod Mohaczem 530
pod Mylae 175
pod Nancy 511
pod Nikopolis 529
pod Niniwą 244
pod Płowcami 473
pod Poitiers 256
pod Sempach 514
pod Świecinem 534
pod Warną 529
pod Zamą 178
w Lesie Teutoburskim 199
Bolesław I Chrobry 330
Bolesław II Opolski 469
Bolesław II Rogatka 444, 453, 461
Bolesław II Szczodry (Śmiały) 343
Bolesław III Krzywousty 347, 438
Bolesław IV Kędzierzawy 439
Bolesław V Wstydliwy 452
Bonifacy VIII 507
bracia dobrzyńscy 455
Brzetysław I 340
Budda (Siddhartha Gautama) 59
buddyzm 59
bulla 351
Bulla gnieźnieńska 352
Złota bulla Andrzeja II 395
Złota bulla Fryderyka II 455

C
Canossa 373
Carcassonne 410, 411
Çatal Höyük 21
cech 409
Celtowie 315
centuria 168
cenzorzy 167, 169
Cerveteri 158
Childeryk III 267
Chrystian (biskup) 455
civitas 20
Cluny 370
Cyceron 209, 211
Cyrus II Wielki 54
Cyryl, św. 286, 287,
cystersi 415, 416
Czarny Kamień (Hadżar) 253, 255
Czyngis-chan 386, 387

D
Dagome iudex 326, 327
Dakowie 203
Dariusz I Wielki 55
Darwin Karol 12
Dawid 7, 52
Decjusz 205, 221
Dekalog 52
demokracja 94
dendrochronologia 9
diarchia 90
diaspora 253
Dictatus papae 372
Dioklecjan 207
Długosz Jan 540, 554
Dobrawa 328
Dolina Królów 38, 43
dominat 207
Dominik Guzmán, św. 420
dominikanie 421, 429
Drakon 96
drużyna 354, 355
Drzwi Gnieźnieńskie 332
Dunin Piotr 536
dyktator 167, 190
dżihad 256
dżizja 256
dżuma 292, 399

E
Edward III 508
Edward (Czarny Książę) 509
Edykt mediolański 221
eforowie 91
ekwici 173
Elżbieta Łokietkówna 470, 492
emir 260
Eneasz 210
epoka lodowcowa 12
Eriksson Leif [zob. Leif Eriksson]
Eryk Rudy 303
Etruskowie 157

F
Fabiusz Piktor 210
faktoria handlowa 50
falanga 104
faraon 34
Fenicjanie 49
feudalizm 308
Filip II Macedoński 134
Flawiusze 200
Franciszek z Asyżu, św. 419, 420
franciszkanie 420
Frankowie 248, 256
Fryderyk I Barbarossa 382
Fryderyk II 395

G
Gajusz Grakchus 182
gallikanizm 507
Galowie 157, 188
Geograf Bawarski 319
geruzja 88
gildia 409
Gnejusz Pompejusz 188
gnostycyzm 219
„gnuśni królowie" 263
Goci 298
Godwinson Harold II [zob. Harold II Godwison]
gospodarka
naturalna 292
przemienno-odłogowa 316
towarowo-pieniężna 292
Gotfryd z Bouillon 380
groby
kopułowe 76
szybowe 77
Grzegorz I 251
Grzegorz VII 372
Grzegorz z Tours 262
Guiscard Robert [zob. Robert Guiscard]
Gutenberg Jan 425
Guzmán Dominik, św. [zob. Dominik Guzmán]

H
Habsburgowie 513
Hadrian 200, 223
Hagia Sophia 242
Hammurabi 28
handel lewantyński 382
Hannibal 177
Harold II Godwison 304
Hebrajczycy 51
hellenizm 143
heloci 89
Henryk I (król) 279
Henryk I Brodaty (książę) 445
Henryk II (cesarz) 334
Henryk II Pobożny (książę) 444, 445
Henryk III (król) 397
Henryk III Głogowski (książę) 463
Henryk IV (cesarz) 346
Henryk IV Probus (książę) 463
Henryk V (cesarz) 349

Henryk V (król) 510
Henryk Sandomierski 384, 444
Herakliusz I 244
herezja 220, 384
hołd lenny 295
hominidy 13
homoioi 89
hoplici 104
Horacy 210
Hugo Kapet 278
Hunowie 225
Hunyady Jan 530
Hus Jan 524
husyci 524

I
Ibrahim ibn Jakub 323
idy marcowe 191
ikonoklazm 243
immunitet 293
  ekonomiczny 293
  prawny 432
imperium 23
Imperium Romanum 179
Indoeuropejczycy 45
inkorporacja 535
inwestytura 370
islam 254
Isztar 28, 32
Italikowie 157
Iwan III Srogi 532
Izba Gmin 398
Izba Lordów 398
izba poselska 547
Izraelici 53

J
Jadwiga 492
Jagiellonowie 498
jarl 299
jarłyk 390
Jarosław Mądry 339
Jerzy z Podiebradów 527
Jezus Chrystus 217
Joanna d'Arc 510, 511
joannici 381, 383
Jonowie 79
Jordan 326
Juliusz Cezar 188, 189
Jungingen Ulrich von [zob. Ulrich von Jungingen]
junior 438
Justynian I Wielki 239
justyniańska kodyfikacja 240

K
kaganat awarski 285
kalif 256, 258, 260
Kaligula 198
Kalikst II 374
kalikstyni [zob. utrakwiści] 525
kanclerz 357, 480, 542
kanonicy regularni 414
Kapetyngowie 278, 507, 508,
kapitularz 270
kaplica Betlejemska 525
Karloman 267, 268
Karol IV Luksemburski 478, 513, 524
Karol Łysy 277
Karol Młot 266, 276
Karol Robert 470, 482, 492
Karol Śmiały 511
Karol Wielki 268, 269, 270, 274
Karolingowie 266, 267, 268, 276
Kietlicz Henryk 451
klasztor 252
  na Monte Cassino 253
  w Clairvaux 420, 430
  w Cluny 360, 361, 362
Klaudiusz (cesarz) 198, 199
Kleopatra VII 190, 192, 192
Kodeks Hammurabiego 28, 29
Kodeks Justyniana 244
kolegium siedmiu elektorów 460
koloni 223
Koloseum 212
komes 358
komicja 168
  centurialne 168
  kurialne 168
  tribusowe 168
komornik 357
kompaktaty praskie 527
koncyliaryzm 522
konfucjanizm 63
konklawe 372
Konstantyn Wielki 221
Konstantynopol 225, 238, 245, 381, 529
konsulowie 167
konung 299
Kopernik Mikołaj 552
Koran 254, 255
Korona Królestwa Polskiego 542
Kortezy 396
Królestwo Jerozolimskie 380, 382
krucjata
  I 378, 382
  II 381, 382
  III 382, 382
  IV 381, 382
  ludowa 380
krucjaty północne 454
krypteja 93
Krzyżacy 381, 383, 455
księstwo Antiochii 380
Ktezyfont 244
Kubilaj 388, 389
kultura
  archeologiczna 314
  łużycka 314
  pomorska 317
kurułtaj 386
kwestia agrarna 182
kwestorzy 167, 168

L
Lascaux 16, 17
latyfundium 223
Latynowie 159, 171, 172
legiony rzymskie 173, 174, 186
Leif Eriksson 303
lenno 278, 280, 294, 295
Leon III 274, 275
Leszek 322
Leszek Biały 442, 445
Leszek Czarny 463
Lędzianie 319
lichwa 405
liktorzy 166
Likurg 88, 89
limes 205, 206
Litwini 453, 454
Longobardowie 244, 248, 267,
Lotar I 277, 278
Ludolfingowie 279, 280
Ludwik I Wielki 492,
Ludwik Jagiellończyk 530
Ludwik Niemiecki 277, 278
Ludwik Pobożny 276,
Ludwik Węgierski 482, 492, 493

M
Maciej Korwin 530
Mahomet 253
majordom 263
mamelucy 376
marchia 268
Marchia Brandenburska 453
Marco Polo 388
Marek Antoniusz 192
margrabia 269
Mars 216
marszałek 480
Mehmed II 527
Mendog 454,
Merowingowie 261
Mesjasz 217
Metody, św. 286
metojkowie 97
metropolia 84
Miecław 340
miecznik 357
mieszczaństwo 394,
Mieszko I 324
Mieszko II Lambert 338
Mieszko III Stary 440
Minerwa 216
Minojczycy 74
minuskuła karolińska 273
missi dominici 270
mitraizm 216
Mojmir I 286
Mojżesz 51
monarchia 81
  elekcyjna 540
  patrymonialna 264
  stanowa 396
monastycyzm cysterski 415
Mongołowie 386
monoteizm 53
Montfort Szymon de [zob. Szymon de Montfort] 398
możnowładztwo 265, 295
mumifikacja 48
Muskata Jan 469
muzułmanie 255

N
Nabuchodonozor II 30
narzaz 359
neandertalczyk 15
nepotyzm 369
Nergal 33
Neron 198
niewola
  awinionska 521
  babilońska 52
  za długi 94
Nihil novi 545
nikolaizm 372
nirwana 60
nobilitas 169
nom 36
nomarcha 36
Nowa Marchia 453, 499
Nowy Testament 217

O
obywatelstwo rzymskie 202
Ockham Wilhelm 395
Oda 324
Odoaker 228
„ogień grecki" 245
Oktawian August 194
Oleg 289
Olga, św. 288
Olgierd 493,
oligarchia 81
Opolanie 319
opole 318
optymaci 186
organizacja grodowa 354
osady służebne 287, 357
Osman I 526
Ostrogoci 248, 250
Otton III 282, 332
Otton (biskup bamberski) 351
Otton (syn Bolesława Chrobrego) 338, 339
Owidiusz 210
Ozyrys 46, 48

P
pałace minojskie 74
pałace mykeńskie 76
Panteon 213
Państwo Kościelne 267

państwo wielkomorawskie 286
papież 368
patronat 160
patrycjusze 160, 164, 408
Paweł Diakon 270
Paweł, św. 218
pax Romana 198
Pepin Krótki (Mały) 267
pieczęcie cylindryczne 25
piramida 36
pismo 20, 24
  alfabetyczne 51
  demotyczne 43
  hieratyczne 42
  hieroglificzne 42
  klinowe 25
  linearne A 76
  linearne B 76
  runiczne 298
Pius II 525
Pizystrat 96
Plaut 209
plebs 160, 165, 169, 408
pogromy Żydów 518
pokój
  boży 378
  toruński I 504
  toruński II 537
  w Arras 510
  w Bazylei 490
  w Brétigny 510
  w Brześciu Kujawskim 506
  w Budziszynie 336
  w Kaliszu (wieczysty) 478
  w Namysłowie 477
  w Senlis 511
Polanie 321
polis 80
politeizm 25, 46, 118, 158, 253
Pompeje 212
powstanie
  antykrzyżackie 499, 500
  Nika 240
  Spartakusa 183
  w Galii 188
  w Judei 203
  Wata Tylera 520
prawo
  XII Tablic 214
  kanoniczne 373
  książęce 358
  rycerskie 343, 356
  salickie 261
  składu 479
  wychodu 401
premonstratensi (norbertanie) 414
principes 174
Prokopiusz z Cezarei 243
proletariusze 181
prorok 53, 56, 255
Protobułgarzy 244
Prusowie 330, 454, 456
Prusy
  Królewskie 537
  Zakonne 538
pryncypat 194
Przemyślidzi 288, 466
przymus drożny 479
przywilej
  budziński 492
  cerekwicki 544
  czerwiński 544
  jedlnieńsko-krakowski 499, 544
  koszycki 544
  piotrkowski 544, 546
przywileje generalne 396, 545
psucie monety 516
Publiusz Korneliusz Scypion 178
Pyrzyczanie 319

Q
quadrivium 271, 422

R
rada
  królewska 497, 544
  książęca 542
Rada Pięciuset 96
Ramzes II 38
reforma
  gregoriańska 372
  kluniacka 370
  monetarna 480
reguła benedyktyńska 252
Remus 159
renesans
  karoliński 272
  macedoński 246
renta feudalna 293, 402
res publica 164
retoryka 99
rewolucja
  Amenhotepa IV 46
  hoplicka 81
  neolityczna 17
Robert Guiscard 304
„rok czterech cesarzy” 200
Rollon 303
Romulus Augustulus 228
Rościsław 287
rozejm
  w Brugii 510
  w Szegedynie 530
ruch
  kolonizacyjny 515
  lollardów 522
ruchy heretyckie 418
Rudolf I 488
Ruryk 289, 303
Ruś 288, 459, 530
  Halicko-Włodzimierska 459, 471, 478
  Kijowska 288, 459
rycerstwo 271, 296, 394, 542
Ryszard Lwie Serce 382, 397
rzeź Gdańska 468

S
Saladyn 381
Salza Hermann von [zob. Hermann von Salza]
Samnici 171, 183
Samo 286
Sargon Wielki 23
Sasi 226, 248, 268
schizma 368
  wschodnia 371
scholastyka 425
sejm walny 545
sejmiki 545
  ziemskie 545
sejmy 545
  prowincjonalne 545
senat 160, 166, 168, 194, 544
Seneka 211
senior 293, 370, 393, 438
seniorat 438, 441
sędzia
  dworski 542
  ziemski 546
Shi Huanghi 62
siedem sztuk wyzwolonych 422
Słowianie 283, 315
sobór 222
  laterański I 374
  nicejski I 221
  w Bazylei 498
  w Konstancji 506, 521, 525
  w Pizie 520
solid 270
Solon 96
Spartakus 183
społeczeństwo stanowe 394
spór o inwestyturę 373
stabilitas loci 252
Stanisław ze Skarbimierza 554
Stany Generalne 398
starostowie 480, 543
Stary Testament 51, 217
statut
  dla Małopolski 482
  dla Wielkopolski 482
statuty nieszawskie 544
Stefan I Wielki 305
„straż praw” 92
stróża 359
„strząśnięcie długów” 96
Stwosz Wit [zob. Wit Stwosz]
Sulla (Lucjusz Korneliusz) 187
symonia 369
synod 222
  w Clermont 378
  w Wormacji 373
system
irygacyjny 19
kastowy 58
monetarny 270
szariat 255
szlachta 296, 451, 545

Ś
Ślężanie 319
Średnie Państwo 38
Świdrygiełło 506
Święcowie 467
Świętopełk I Morawski 287
Świętopełk I Przeklęty 337
Świętopełk Gdański 445
Świnka Jakub 463

T
taboryci 525
Tacyt 210
taksy wojewodzińskie 543, 546
Tamerlan (Timur Chromy) 392
Tatarzy 390
templariusze 381, 383, 384
Temudżyn 386
temy 245
Teodoryk I Wielki 250
Teodozjusz Wielki 221
Teofano 282
tetrarchia 208
Tezeusz 94, 98
Thot 46
Timur Chromy [zob. Tamerlan]
ting 247
tkanina z Bayeux 303
Tochtamysz 532
Tomasz z Akwinu, św. 429
tomizm 429
Trajan 200, 204
traktat
  melneński 505
  z Verdun 277
treuga Dei [zob. pokój boży]
triumwirat I 188
trivium 271, 422
trójpolówka 400
Trybonian 240
trybun ludowy 167, 169
Tyberiusz 197
Tyberiusz Grakchus 182
Tyler Wat 520
tyran 81, 83, 96
Tytus Liwiusz 210

U
Ugedej 389
Ulrich von Jungingen 500
Umajjadzi 260
umowa lokacyjna 448
unia
  florencka 522
  personalna 492, 515
  polsko-litewska 495, 496
  polsko-węgierska 530
  w Horodle 496

w Krewie 495
wileńsko-radomska 497
uniwersalizm 282, 422
upadek Konstantynopola 530
Urban II 378
urbanizacja 202, 402, 407
utrakwiści (kalikstyni) 525

V
Valdo Piotr 418
villa 181, 223
Vivarium 252

W
Wacław II 460, 464, 466
Wacław III 460, 466
Wacław IV 500, 524
waldensi 418
Walerian 205
Walezjusze 507
Wał Hadriana 206
Wandalowie 226, 228, 229
wasal 266
weksel 405
Wercyngetoryks 157
Wergiliusz 209
Wespazjan 200
wezyr 260
Wichman 326
wiec 247, 318, 480
w Łęczycy 442
„wieki ciemne" 78
Wielka Karta Leónu 396
Wielka Karta Swobód 397
„wielkie bezkrólewie" 513
Wielkie Morawy 286
Wiklef John 523
Wilhelm I Zdobywca 303, 304
Wincenty Kadłubek 349, 550, 552
wiszące ogrody Semiramidy 30, 33
Wisznu 60
Wiślanie 320
Wit Stwosz 553, 555
Witold 496
Wizygoci 225, 248
Władysław I Herman 344, 346
Władysław I Łokietek 463, 467
władztwo gruntowe 293
włodarz 357
Włodkowic Paweł 554
Włodzimierz Wielki 289, 326
Włostowic Piotr 440
włości senioralne 293
Wojciech, św. 330, 332
wojewoda 357, 480, 542
wojna
I punicka 175
II punicka 177
III punicka 178
dwóch róż 512
koryncka 116
litewsko-krzyżacka 499
peloponeska 113
polsko-krzyżacka (Wielka Wojna) 500
polsko-niemiecka (1109 r.) 349
Rzymu ze sprzymierzeńcami 187
stuletnia 508
trzynastoletnia 536
„wojna głodowa" 505
wojny
diadochów 140
grecko-perskie 102
macedońskie 178
polsko-krzyżackie 499
polsko-niemieckie 334
szwajcarskie 514
wolnizna 449
Wormacja 374
wróżbiarstwo 158
wyprawy krzyżowe 377
wyzwoleńcy 165

Z
Zakon Kaznodziejski (dominikanie) 421
zakony
rycerskie 381, 383
żebracze 419
Zaratustra 56
zaratustryzm 56
zasada
senioratu 438, 441
suwerenności monarchii 398
zasadźca 449
„zbieranie ziem ruskich" 531
Zbigniew 347
zgromadzenie ludowe 80, 90, 91, 98, 99, 168
zikkurat 22
zjazd
gnieźnieński 332
w Gąsawie 445
w Kwedlinburgu 342
w Wyszehradzie 478, 482
wiedeński 530
zjednoczenie ziem polskich 462
Złota Orda 389, 530
Zofia Paleolog 530
Związek
Jaszczurczy 534
Morski 112
Peloponeski 87, 113
Pruski 535
Wieczysty 513
Zygmunt Luksemburski 498, 499, 514, 522, 524

Ź
źródła
archeologiczne 9
pisane 9

Ż
żakeria 519
Żižka Jan 527
Żmudź 496, 499
Żydzi 51, 218, 256, 380, 405, 479, 520
Żyzny Półksiężyc 18

Autorzy ilustracji:
Paulina Podolska: 6–7, 16, 30, 38–39, 74–75, 112–113, 134, 165, 187, 198, 202–203, 217, 224, 238, 242, 265, 342, 376, 380–381, 393, 464, 471, 495, 502, 514–515, 520–521, 528–529, 538–539, 548–549; **Wioleta Herczyńska**: 14–15, 37, 75 (Knossos), 82–83, 105 (hoplita), 129, 135 (falangita), 174 (legiony, hastati), 175 (triari), 242, 272, 273, 304–305, 336, 410; **Ewelina Baran:** 14–15, 95, 128, 135 (falanga), 174 (legiony, velita, principes), 175 (jazda), 183, 206, 207, 225, 226, 274, 357, 402, 410, 513, 523; **Marta Długokęcka**: 14–15, 90, 95, 104, 105, 108, 135 (hatarowie, falangita, falanga), 174 (velita, principes, hastati), 175 (jazda, triari), 176, 183, 207, 225, 226, 274, 305 (para wikingów), 307, 357, 385, 391, 410, 504–505, 513, 523, 529; **Marcin Oleksak**: 14–15, 23, 83 (wykres), 104–105 (schematy), 135 (hajtarwie), 482–483, 504–505 (schematy), 541; **Joanna Ptak**: 14–15 (tło); **Justyna Gołaszewska**: 37, 221 (plan), 428, 429; **Ewa Sowulewska**: 91, 99, 166–167, 213, 298, 304 (plan), 305 (schematy), 356, 459 (plan); **Aleksandra Michalska-Szwagierczak**: 114; **Rafał Buczkowski**: 129 (3D), 242 (3D), 304–305 (3D), 336 (3D), 444–445 (3D), 482–483 (3D); **Elżbieta Buczkowska**: 129, **Zdzisław Łazuk**: 221; **Krzysztof Mrawiński**: 242, 318; **Marek Nawrocki**: 272, 304–305; **Arkadiusz Ignaciuk**: 318 (3D); **Archiwum Nowej Ery**: 409; **Przemysław Szukaj**: 444–445.

Projekty graficzne:
Marek Błoszko: 14–15, 36–37, 44–45, 128–129, 174–175, 206–207, 272–273, 304–305, 318–319, 412–413, 428–429, 458–459; **Marek Błoszko**, **Ewa Kaletyn**: 77, 144–145; **Marcin Oleksak**: 82–83, 104–105, 482–483, 504–505; **Marek Błoszko**, **Grzegorz Afeltowicz**: 212–213, 242–243; **Ewa Kaletyn**, **Grzegorz Afeltowicz**: 259; **Ewa Kaletyn**: 444–445, 554–555.

Źródła ilustracji:
Agencja Gazeta/Marek Podmokły s. 319 (Góra Zyndrama); **Archiwum Nowej Ery**: s. 318, 326 (obraz), 330 (Dobrawa), 336, 340, 354, 358, 395, 447, 453 (Gdańsk), 463, 467 (obraz), 501, 546, Wojciech Urbanek s. 202; **BE&W**: s. 64, 92, 480, AISA/Iberfoto/Archivo de la Imagen s. 50, 26 (Enki), 109, 210 (Horacy), 252, 295, 374, 506, AISA/Iberfoto/Archivo de la Imagen/BeBa s. 262, 409, AKG Images s. 30, 84, 374 (dictatus), 421, 459 (refektarz), 512, AKG Images/Erich Lessing s. 66 (Gudea), 121 (bieg w zbroi), 259 (mihrab), Alamy s. 17 (malowidło naskalne), 21, 23 (sztandar), 33, 42, 44 (świątynia, pylony), (zwoje, Persepolis), 56 (Ahura Mazda), 59, 70, 81, 85 (Kyrene), 94, 95 (Akropol), 100, 103, 111 (Luis), 113 (Kimon), 115, 124 (Platon), 127, 136 (bitwa), 146, 147, 154 (Atena), 140 (Ptolemeusz), 143, 145 (ołtarz), 159, 168 (Senat), 169, 170, 172 (Pyrrus), 180, 184, 192, 200, 215 (droga), 216, 218 (św. Paweł), 224, 229, 237, 243 (obrazoburcy), 246, 248, 250, 253, 265, 268, 280, 289, 290 (księżna), 299 (pasowanie), 300, 304 (długi dom), 337, 367, 371 (patriarcha), 384, 387 (de Molay, pieczęć), 388, 392 (Mongołowie), 394 (wojska Timura), 397, 400, 408 (pole), 416, 417, 422 (św. Franciszek), 427, 429 (katedra), 430 (fresk), 438, 457 (panorama, Madonna), 461, 462, 470, 518, 525, 527 (Żiżka), 542, 547, 558, 560, AWL Images Ltd s. 432, AWL Images/Katie Garrod s. 556, Bildarchiv Monheim GmbH s. 534, British Museum s. 26 (naczynie), Fine Art Images s. 515, Granger Collection s. 86, 134, 163, 228, 275 (piszący), 276, 294, 355, 359, 373 (poświęcenie ołtarza), 403 (budowa), 415, 530, Heritageimages 18, 45 (Nefretete), 245 (ogień), 284, 291, 365, Imagebroker s. 12, Imagebroker/FB Fisher s. 28 (brama), Imagebroker RM/Dr Wilfried Bahnmuller s. 517, Imagebroker/Jiri Hubatka s. 145 (Wenus), Imagebroker/Michael Szonyi s. 66 (stupa), Imagebroker/Niels DK s. 255 (koran), Imagebroker/Paul Williams s. 49, Imagebroker/Stefan Auth s. 157 (fresk), Jan Włodarczyk s. 486, Łukasz Zandecki s. 8 (zegar), Marek Maruszak s. 452, Mary Evans Picture Library s. 210 (Owidiusz, Tacyt), 418 (Bernard), 457 (Krzyżacy), National Maritime Museum s. 160, RMN s. 81, RMN/Grand Palais s. 127 (Dyskobol), RMN/Grand Palais/Herve Lewandowski s. 29, 68, Stanisław Fitak s. 325, 357, 552, Ullsteinbild/Axel Springer Syndication GmbH s. 78, 269, Universal Images Group s. 212. Universal Historical Archive s. 67, Werner Forman Archive s. 235, 245 (ołtarzyk), 260, Wojciech Wójcik s. 334, 364, World History Archive s. 48, 406 (Hamburg); **Beata i Mariusz Kowalewscy** s. 316, 328; **Biblioteka Narodowa** s. 330 (Rocznik), 465; **Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu** s. 453 (Paczków); **Depositphotos**/markovskiy s. 526; **Diomedia**: ACE s. 121 (skok), Arcaid s. 259 (kolumny), Danita Delimont RM/Peter Langer s. 500, De Agostini/Erich Lessing s. 124 (maski), Granger Collection s. 422 (Dominik), Imagebroker RM/Dr Wilfried Bahnmüller s. 455, Ingram Publishing s. 204, Leemage s. 255 (Mahomet), Mary Evans s. 448, Photononstop/Joel Damase s. 428, Robert Harding/John Ross s. 193, SuperStock RM/Ed Darack s. 19, **East News**: AKG Images s. 31, 40, 41, 152, 282, 283, 426**,** 451, 476, 507, 578, AKG Images/Erich Lessing s. 51, 314, Album s. 122 (Demostenes), 271, Album Exclusive s. 59, Album Online s. 117, 297, 372 (hołd), 374 (papież), Album/Metropolitan Museum of Art NY s. 121 (pankration), De Agostini s. 223, De Agostini/J.E. Bulloz s. 406 (handel), Image State 39 s. (Ramzes), 189 (Cezar), 305, Image State Fine Art Images s. 130 (mechanizm), 139, Image State/Muzeum of London s. 399, Marek Bazak s. 319 (urna), 362, Marek Michalak s. 319 (krąg), Mieczysław Karlicki Collection s. 544, Muzeum Archeologiczne w Krakowie/Agnieszka Susuł s. 329, Muzeum Katedralne na Wawelu/Wojtek Laski s. 464, Science Photo Library s. 130 (rekonstrukcja), Wiesław M. Zieliński 338, 457 (fresk), Zofia i Marek Bazak s. 537, Science Photo Library/David Parker s. 196; **FORUM**: Antique Art. S. 100, Bildarchiv Hansmann s. 88, Fine Arts Images s. 527, FoKa s. 338 (koronacja), 343 (Odnowiciel), 345, 442, Grzegorz Kozakiewicz s. 338 (denary), 473, 481 (korona), Interfoto s. 138, 467 (Wacław II), Jan Morek s. 472, 555 (ołtarz), Jerzy Michalski s. 477 (plakat), Joanna Borowska s. 293 (żarna), Kazimierz Kajko s. 485, Mary Evans Picture Library s. 199, M. Czasnojc s. 331 (Ostrów), Marek Maruszak s. 555 (kościół), Marek Skorupski s. 360, 498, Piotr Mecik s. 475, 480, 496 (poselstwo), PWN/Teresa Żółtowska-Huszcza s. 557, UIG/Anna Stowe s. 413 (ratusz), Wojciech Kryński s. 551; **FOTONOVA**/Adam Brzoza s. 439; **Gallo Images Poland/Getty Images**: Andy Lyons s. 111 (bieg), Ann Ronan Pictures/Print Collector s. 390 (Marco Polo), Bettmann s. 55, 190 (Rubikon), Christophel Fine Art/UIG 379, 381, CM Dixon/Print Collector s. 168 (kuria), Corbis s. 113 (Perykles), 226, Corbis NX/Martin Harvey s. 58, Corbis/Ali Meyer s. 17 (Wenus), Corbis/Araldo de Luca s. 6, 123 (Sokrates), Corbis/Danny Lehman s. 62 (wojownik), Corbis/Fine Art s. 62 (pismo), Corbis/Hulton-Deutsch Collection s. 110, Corbis/Jonathan Blair s. 119 (Herakles), Corbis/Nathan Benn s. 20, 314, Corbis/Ron Watts s. 43 (hieroglify), Corbis/Stefano Bianchetti s. 265, Culture Club s. 522 (Żydzi), Digital Vision s. 213 (Panteon), David Goddard 206, David Silverman 204, De Agostini 53, 63, 98, 239 (orszak), 241, 247, 274, 272, 273 (życie św. Hieronima), 288 (naczynie), 288 (święci), 293 (bransolety), 387 (Ponterrada), 398 (parlament), 430 (relikwiarz), 23 (ziggurat), De Agostini/G. Dagli Orti s. 319, DEA Picture Librarys. 267 (Karol Młot), 524, DEA/A. Dagli Orti s. 25 (pismo sumeryjskie), 190 (zabójstwo Cezara), 225, 403 (orka), DEA/A de Gregorio s. 404, DEA/De Agostini/G. Dagli Orti s. 24, 92, 158, 181, 163, DEA/De Agostini/G. Nimatallah s. 76, 131, 157 (ceramika), 163, 177, 191, DEA/De Agostini/M. Carrieri s. 158, DEA/G. Dagli Orti s. 27 (modlący się), 111 (pomnik), 116, 130 (lekarz), 140 (Lizymach), 185, 194, 196, 217, 218 (krzyż), 220, 317, DEA/L. Pedicini s. 80, DEA/G. Nimatallah (199), DeAgostini s. 375, 370, Fine Art Images/Heritage Images s. 290 (chrzest), Guildhall Library & Art Gallery/Heritage Images s. 299 (szeryf), Heritage Images s. 529, Imagebroker/Klaus-Peter Wolff s. 158, iStock s. 241 (Justynian), iStock/Jay Si s. 412 (Carcassone), Ken Scicluna s. 186, Leemage s. 47, 164, 257, Medvedkov s. 212 (Koloseum), Miguel Palacios 95, Mondadori Portfolio s. 126, 127 (Herakles), Nadeem Khawar s. 57, National Geographic/Ira Block s. 77, National Geographic/Kenneth Garrett 39 (korony Egiptu), nazileom RF s. 142, PHAS/UIG s. 423 (koronacja), Photo 12 s. 382 (szturm), 518, Photo 12/UIG s. 372 (Cluny), Print Collector s. 251 (papież), RStelmach s. 488 (Bobolice), The Life Picture Collection/Mansell s. 114, UIG s. 46, 118, 166, UIG/CHristophel Fine Art s. 311, UIG/Education Images s. 180, UIG/Photo12 s. 264, Universal History Archive/Universal Images Group s. 181 (Liwia), Universal Images Group s. 45 (skarabeusz), 146 (Epikur), Werner Forman s. 304 (smok), VCG/Corbis/Roger Wood s. 259 (meczet), Werner Forman s. 38 (paleta), WitR s. 36 (piramidy), Xurxo Lobato s. 398 (bazylika), UIG/Hulton Fine Art s. 407Tomekbudujedomek s. 325, ZU_09 353 (Otton); **Grodzisko Owidz** s. 286; **KFP/Kacper Kowalski** s. 490 (Gdańsk); **Marek Sikorski** s. 360 (Owidz); **Mariusz Cieszewski** s. 488 (Collegium); **Metropolitan Museum of Art New York** s. 144 (bransolety, kolczyki), 145, 154 (staruszka), 212 (Karakalla); **Muzeum Narodowe w Krakowie** s. 430 (Madonna); **Muzeum Narodowe w Warszawie**: s. 474, Piotr Ligier s. 553; **Muzeum Narodowe we Wrocławiu** s. 449, 487, 554; **Muzeum Okręgowe w Toruniu**/Andrzej Skowroński s. 457 (sprowadzenie Krzyżaków); **Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku** s. 346; **PAP**: Adam Ciereszko s. 331 (kościół), Dominik Kulaszewicz s. 329; **Photo Power/Bridgeman Images**: s. 189 (fort), British Library Board s. 418 (Amalryk), 425 (Zmartwychwstanie), 522 (Tyler i król), AISA s. 412 (kupcy), Alinari s. 178, Bibliotheque Nationale, Paris s. 396, Boltin Picture Library s. 43 (sarkofag), British Museum s. 65, Byzantine Museum s. 243 (archanioł), Houses of Parliament London s. 514, Hungarian National Museum s. 306 (korona), Index s. 244, Louvre, Paris s. 107, 183, 187, Musee d'Orsay, Paris s. 182, Museo Archeologico Nazionale s. 96, Pictures from History s. 45 (Izyda), Staatliche Museen s. 119 (kapłanki), Tallandier s. 315; **Polona/Biblioteka Narodowa** s. 349, 352 (Jakub ze Żnina); **Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk**/depozyt w Muzeum Narodowym w Poznaniu s. 540; **REPORTER**: Beata Zawrzel s. 549, Jacenty Dedek s. 349 (denary), Lech Zielaskowski s. 490 (Kraków), Łukasz Miechowicz s. 292; **Shutterstock**: s. 9, 11, 28 (lew), 34, 36, 44 (kolumny), 72, 77, 82 (Lindos, Efez), 85 (Tolos), 87, 102, 107, 125, 133, 144 (Laokoon), 155, 179, 203, 204, 206, 207, 209, 213 (sklepienie), 214, 215 (akwedukt), 256, 261, 316, 343 (Tyniec), 348, 363, 364, 477 (Toruń), 483, 493, 495, 560, Alfredo Dagli Orti s. 423 (papież Innocenty), Anton Ivanov s. 62 (armia), ArtMediaFactory s. 162, Doin s. 429 (rozeta), LucaMaryMedia s. 71, Mikhail Markovskiy s. 242, Panos Karas s. 89, Peter Zamorowski s. 243 (mozaika), Rostislav Glinsky s. 378, Vladimir Korostyshevskiy s. 136 (Aleksander), www.hollandfoto.net 413 (waga), OKŁADKA; **Studio MD** s. 322; **The J. Paul Getty Museum, Los Angeles** s. 393 (bitwa pod Legnicą); **Thinkstock/Getty Images** s. 267 (bitwa); **Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie** s. 326 (Mieszko), 332, 349 (Krzywousty), 440, 441, 454, 469, 478, 494, 496 (Jagiełło), 535.

nowa era *Twoje mocne strony*

Zrozumieć przeszłość

W części 1 podręcznika omówiono wydarzenia ze starożytności i średniowiecza, m.in. narodziny pierwszych cywilizacji, upadek cesarstwa rzymskiego i powstanie średniowiecznych monarchii.

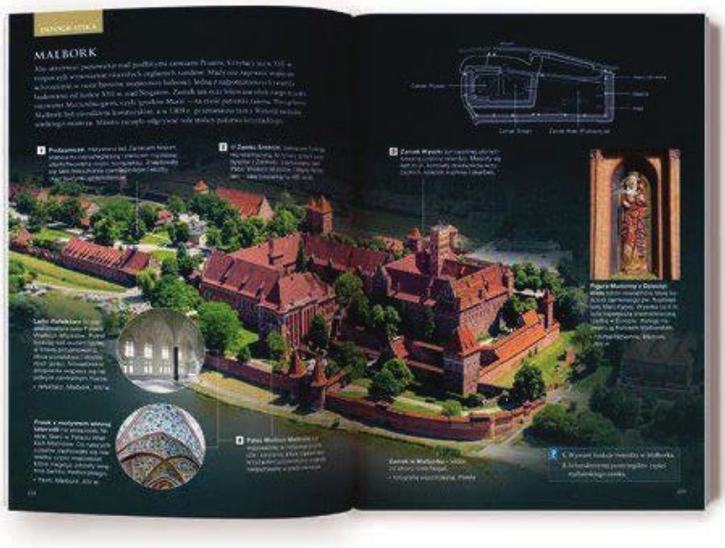

Analiza materiałów źródłowych

Teksty źródłowe i mapy wraz z obudową ćwiczeniową pomagają zrozumieć kontekst wydarzeń i ułatwiają kształcenie umiejętności historycznych.

Wyjaśnianie ważnych zagadnień

Czytelne infografiki i schematy ułatwiają zrozumienie istotnych treści przedmiotowych.

Wiesz, umiesz, zdasz

Blok powtórzeniowy pomaga uporządkować wiedzę z danego rozdziału i utrwalić umiejętności opanowane na lekcjach.

W podręczniku znajdziesz oznaczenia treści, które od września 2024 r. nie są już wymagane.

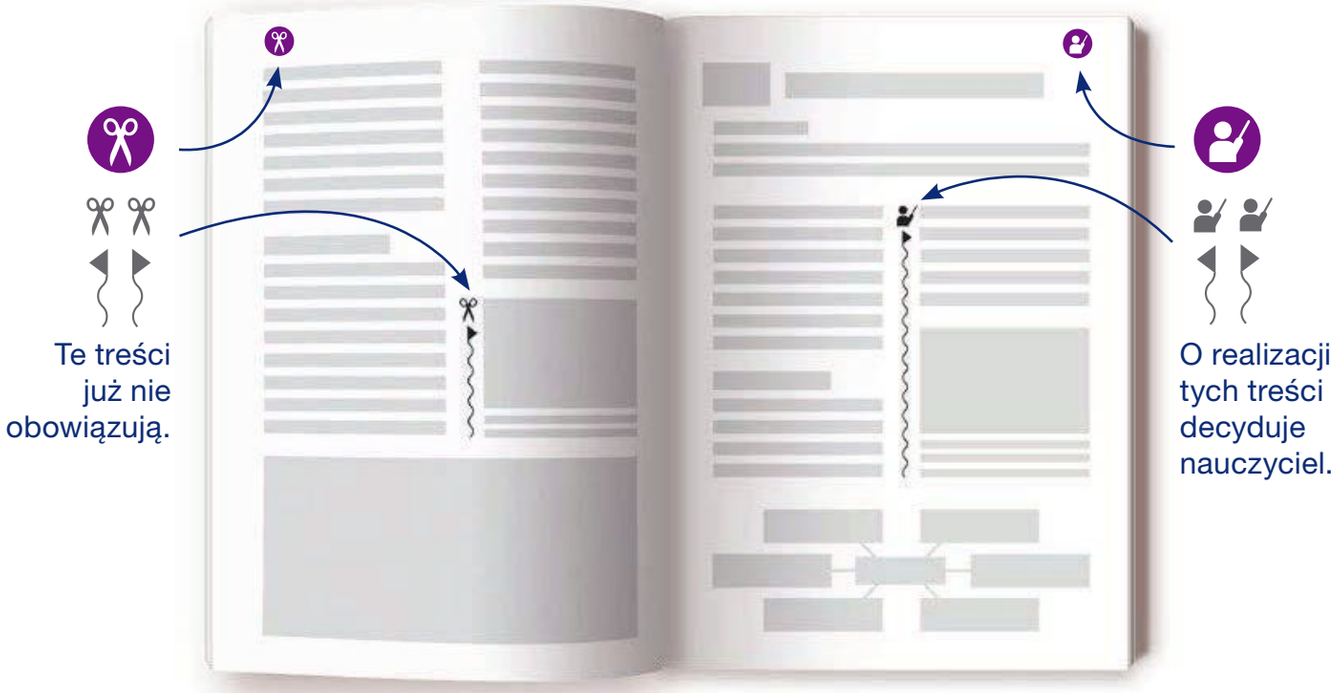

Fioletowa ikona na górze strony wskazuje, że na tej stronie znajdują się treści, które nie są wymagane – oznaczono je szarą ikoną i falką.

Nowa Era Sp. z o.o.

www.nowaera.pl nowaera@nowaera.pl

Centrum Kontaktu: 58 721 48 00

ISBN 978-83-267-5114-1